

ІВАН КЕДРИН

Життя
Лоді
Людзі

СПОМИНИ І КОМЕНТАРІ

IVAN KEDRYN

LIFE — EVENTS — PEOPLE

MEMOIRS AND COMMENTARY

**Publishing Cooperative "Chervona Kalyna", Inc.
New York, 1976**

ІВАН КЕДРИН

ЖИТТЯ — ПОДІЇ — ЛЮДИ

СПОМИНИ І КОМЕНТАРІ

**Видавнича кооператива "Червона Калина"
Нью Йорк, 1976**

、

Обгортка — мистця Богдана Божемського

Library of Congress Catalog Card No. 75-41399

Printed in U.S.A. by Computoprint Corporation
335 Clifton Avenue, Clifton, N. J. 07011

*Старшому поколінню,
яке вийшло з України і мріє про неї —
для пригадки минулого, —
молодшому, яке не знає України, —
для інформації і науки, —
одному і другому — для призадуми
над минулим, сучасним і майбутнім
України й української вільної громади у світі.*

ВІД АВТОРА

ЯК ПОСТАЛА ЦЯ КНИЖКА?

Різні люди віддавна казали мені: "Напиши свої спомини! Ти пережив багато важливих подій, у деяких з них брав активну участь, стрічався з сотнями цікавих людей, напиши про це!" І справді: стільки поважних наших громадян відійшли у вічність, не залишивши по собі писаних творів, і хоч деякі з них були непересічними індивідуальностями, наступні покоління взагалі не знатимуть про їх існування, зазначене хіба в енциклопедіях, до яких мало хто заглядає. З членів політичної еліти, що їх винищили в Західній Україні більшовики, тільки після видатного діяча Радикальної партії д-ра Івана Макуха залишилася книга "На народній службі", але — видана після його смерті — має текст, в якому трудно зорієнтуватися, що вийшло з-під пера того діяча, а що з-під пера редакторів. Але, ось, наприклад, померли вже у вільному світі, або загинули вивезені більшовиками на схід, Андрій Лівіцький, Дмитро Левицький, Степан Баран, Остап Луцький, Володимир Кузьмович, Володимир Старосольський, Василь Мудрий — ніхто з них не написав споминів, хоч кожен був куснем української новітньої історії. У "Свободі" з 17 жовтня 1950 року появилася моя стаття "Ненаписані спомини", в якій я заторкнув цю тему і згадав, між іншим, як я намовляв Митрополита Шептицького використати прийнятого на посаду архіваря у Капітулі св. Юра проф. Івана Шендрика для продиктування йому своїх споминів. Митрополитові сподобалася ця ідея, але вона залишилася нездійсненою. У 2-ій половині 20-их р. р. я пропонував у Варшаві свої послуги у списанні споминів президентові УНР в екзилі Андрієві Лівіцькому і я про це теж згадав у названій статті. Живучи у Філадельфії в рр. 1950/51 я отримав від Андрія Лівіцького листа з датою 17 грудня 1950 р., в якому він писав: "Читав я також Вашу статтю про "Спомини" і гадаю, що вже скоро зможу засісти, щоби їх писати, хоча і досі не маю часу..." Відомо, що того часу таки й не стало.

В українській мемуарній літературі є цінні твори, які з'ясовують епохи, що в них видатну роль грали автори тих споминів: "Щоденник"

Євгена Чикаленка. — "Спомини" Євгена Олесницького, "В огні і бурі революції" Ісаака Мазепи, — "Від держави до Комітету", "Роки німецької окупації" й "Від Комітету до Державного Центру" Костя Паньківського, "При джерелах боротьби" Миколи Ковалевського, "На грані двох епох" Марії Лівницької — цоби назвати тільки кілька. Визнаючи велику вартість мемуаристики, я ставився проте досить скептично до писання своїх споминів, бо признавав і признаю вартість мемуаристики тільки у двох випадках: коли спомини вміщують новий фактичний матеріал, важливий для кращого пізнання даного часу, або — коли вони написані письменником, який орудує великим письменницьким багажем — мовою, стилем, вміє створити атмосферу твору, дає багатство поетичних образів (наприклад: "Розкажу Вам про Казахстан" Уляни Любович). Зате спомини, головною ціллю яких є прославляти особу їх автора, — спомини, в яких не події і люди, а автор є головною фігурою, яка зосереджується на подробицях свого життєпису та сантимоментальному описі життя члвнів своєї родини, такі спомини можуть давати задоволення авторові, але не мають вартості для історика, ані не мають літературної вартості.

Тому я ставився завжди з резервою до спонук приятелів — писати спомини. Тільки вряди-годи, запрошений до співробітництва у деяких журналах, альманахах чи збірниках, я писав нариси, що їх можна зарахувати до мемуаристики. На написання споминів методично, за певним пляном, просто не було часу ні настрою, не було й фізичної можливості. Не було можливо писати таку річ у перших чотирьох роках мого перебування в Америці, коли я працював фізично у фабриках і при максимумі духового зусилля міг здобутись хіба тільки на газетні статті на актуальні теми, — не було можливо писати спомини, коли впродовж 20-ти років, 1953-1973, треба було вставати щоденно о 1/2 5 вранці, 8 годин сидіти у редакції "Свободи", і по годині часу витратити на подорож трьома різними підземками до Джерзі Ситі і назад, на Квінс у Нью Йорку.

Актуальною стала ця справа щойно з переходом "на пенсію". Я здавав собі давно справу, що не вільно "нічого не робити", спати до полудня і щонайбільше читати легку белетристику та дивитися на телевізор, бо однаково людське тіло, як ум, як кожна машина, вимагають руху, праці, зусилля. Коли й нове авто поставите до гаражу й воно там "відпочиватиме", то різні його частини поржавіють і висохне батарея. Я знав, що безділля притуплює ум і приспішує фізичний загин. Я склав чотирісторінкову диспозицію своїх споминів і показав деякому з найближчих приятелів. На диво, знайшлися два діячі, яким це сподобалося. Вони склали зо мною умову, за якою я зобов'язався написати свої спомини, постачаючи їм щомісячно по 50 сторінок машинопису — в заміну за малий "символічний" додаток до мізерної ренти від Сошел Секюриті. Як бувало колись на Дикому Заході: в одній руці мішок із золотим піском, що його промінювалось на гроші, у другій

— револьвер. Револьвер був потрібний, бо мої приятелі мали прикрий досвід з авторами, які зобов'язувалися написати книжку, брали завдаток і на цьому закінчувалася справа. Я мав написати книжку споминів по 50 сторінок місячно від 1 жовтня 1973 року до 1 липня 1974. "Що тобі написати по півтори до двох сторінок денно"! заявив мені один із спонзорів. Очевидно, він сам не вірив у свої слова. Бо ж це не спомини родинного характеру, а передусім і головню — коментарі про події, які сталися за мого довгого життя, такі, в яких я був активним учасником, і такі, що я їх бачив, як свідок збоку, або й може тільки чув про них. Ото ж трудно писати таке замачавши палець в слюні. Ясно, що пригодилися поверх 50-тирічна професійна журналістична рутинна, але її було замало, щоби черпати тільки з своєї притупленої пам'яті. Треба було відсвіжувати пам'ять розпитуванням у людей про подробиці різних подій і розшукуванням по книжках та річниках різних часописів. Тут пригодилися мені дещо згадані мої фрагментарні спомини, розкинені у різних збірниках і альманахах, тим паче, що малохто їх читав, а як читав, то призабув, а деякі збірники вичерпані. Деякі з них я дозволив собі навести навіть цілістю, як зразки моєї писанини у давніх роках. Велику послугу віддала мені центральна Публічна Бібліотека при 5-ій Евеню в Нью Йорку: в її Слов'янському Відділі працюють кваліфіковані високоосвічені наші бібліотекарі, між ними Роман Ільницький і Світлана Луцька, знаменито зорієнтовані у скарбах тієї книгозбірні, надзвичайно ввічливі й ділові. Вони дали мені неодну добру пораду, у чому можу дошукатись потрібних мені відомостей.

При писанні найбільшої частини цієї книжки, яка стосується перебування Західної України під польським правлінням, найбільшу прислугу зробили мені переховувані у тій книгозбірні мікрофільми річників львівського "Діла". Проте деяких чисел там нема і за ними я розписував до приятелів у Конгресовій Бібліотеці у Вашингтоні, — д-р Ярослав Шав'як, — у Бібліотеці Торонтського університету, — мгр Василь Верига, і до Анатолія Курдидика у Вінніпегу, який ходив для мене до тамошньої Української Централі. У пригоді став мені архів "Свободи", що його дбайливо склав був і ним піклувався Богдан Кравців, — багато різних книжок придбав мені керівник книгарні "Свободи", мій давній приятель Петро Постолжук, деякі твори націоналістичної літератури позичив мені інж. Володимир Онишкевич, вартісні речі пощастило мвні дістати з Варшави (м. і.: списки всіх послів і сенаторів за післяверсальської Польщі), а коли не згадую тут прізвищ, то тільки з остраху, щоби не наразити їх на прикрість. Різні цікаві закордонні польські видання прислав мені п. Володимир Баскевич із Огайо. Усім їм, названим і неназваним, найсердечніше спасибі.

Я поспішав із писанням своєї книжки не тільки тому, що без щомісячної передачі "товару" своїм спонзорам я не міг був дістати умовленого скромненького, але потрібного для прожитку гонорару, але головню тому, що наглив мій вік. Я молив Господа, щоби дозволив мені

закінчити свою працю, хоч би я вже й не побачив її друком. Я не був всилі зберегти устійнений в умові термін, бо в червні 1974 переїздили ми з дружиною з Нью Йорку до Джерзі Ситі до меншого і дорожчого помешкання, зате з віндою (не були всилі дряпатися на 4-ий поверх), і був тією операцією страшенне втомлений. Літом, у горах, були непригожі для праці умовини. Далі, помер мій старший брат Володимир у Філядельфії, в кілька тижнів пізніше братова, — ті події не тільки календарно забірали час, але й робили людину непрацездатною. Тому праця простяглась до початку 1975 року, розрисишсь до кругло 700 сторінок машинопису, — після чого треба було ще виправляти, змінювати й доповнювати текст записками із окремої течки "Доповнити й виправити", — треба було розбивати текст на частини з окремими підзаголовками, треба було зладити "Додаток", список згаданих у книжці численних прізвищ. Така праця вимагала б куди довшого часу, як 14-15 місяців і тому той поспіх мусів некорисно відбитися на книжці. Ото ж, щоб заощадити моїм суворим критикам час, я сам піддам їм дещо, що вони повинні би підкреслити: зайве повторювання тих самих подій і тих самих завваг, — забагато дегресій, перескакування почерез роки й події, — це так думка скакала, може, непривикла до систематики, а, може, власне тому, що поспішала, не маючи часу ждати, поки буде дальше мова про дані справи. Очевидно, напевне трапилися й помилки фактичного характеру — щодо дат, назв, прізвищ. Для свого виправдання наведу не тільки поспіх, з яким була писана ця книжка, але й велику трудність знайти джерельну літературу для перевірювання історичних дат і фактів. Наприклад, для українсько-польських відносин між двома світовими війнами та про період німецької окупації є багатющий, але недоступний для мене матеріял в архівах у Варшаві, не кажучи вже про вивезені архівні матеріяли з Західньої України большевиками. Це вдячна, хоч дуже морочлива праця для інших наукових дослідників. Я не мав претенсій писати наукову книжку і хоч уважав і вважаю, що критерієм для оцінки історичних подій є знання історії, проте був і є журналістом-публіцистом, а не вченим істориком. Тому й у моїх споминах напевне будуть прогалини і тут і там буде узагальнення, що вимагало б уточнення. Я старався наводити найважливіші, за моїм судом, події, що сталися в різних періодах мого життя, але книжка призначена в першу чергу для широкого українського читача, а не для совісних аналітиків нашого минулого. Приятелі, які намовили мене написати цю книжку, зробили це в переконанні, що така книжка буде "цікавою". Для одних, може, буде, для інших напевне — ні. Напевне відкидатимуть цю книжку ті, яким не подорозі з моїми оцінками різних подій, явищ та осіб. Зокрема, не відповідає за них В-во "Червона Калина". За все, що в цій книжці написано, відповідає тільки її автор. Вони писані під кутом світогляду автора. Не існує ідеального об'єктивізму у наświetлюванні подій і людей, — всі коментарі сповнені суб'єктивізму, бо інакше спомини не були б споминами, що стосуються життя, подій, людей, а хронікою. Отож автор цієї книжки свідомий її хиб і недоліків. свідомий

того, що вона може дати поштових також до прикрих завваг на його, автора цих рядків. Для одних ці спомини можуть бути вартісними, для інших без ніякої вартости, але я вдячний, що знайшлися приятелі, які спонукали мене написати цю книжку, і знайшлися видавці, у цьому кумедному часі, коли українська книжка це люксус і навіть з-посеред найзаможніших освічених українських людей тільки одиниці, тільки білі круки, купують книжку і читають її...

ДИТИНСТВО, АКАДЕМІЧНА ГІМНАЗІЯ У ЛЬВОВІ

Треба бути ввічливим супроти місцевости свого народження і тому назвів Ходорів у Західній Україні містом, дармащо ледве чи така претенсійна назва підходить до одного з численних, один до одного як дві краплини води подібних, галицьких жидівсько-польсько-українських містечок напереломі минулого й цього сторіч. Довгий кусень часу минув, відколи я побачив світ у Ходорові — 79 років із гаком. Докладно це було 22 квітня 1896 р. і за той час напевне тамошні відносини покращали: стало там напевне менше поляків і жидів та більше українців, хоч, мабуть, прибавився теж ніколи там не існуючий елемент — пришельці з Московщини. Я того свого "родинного міста" не знав, не бачив і не бачитиму і тільки чув, що його гордістю була цукроварня, в якій знаходили працю довкільні українські селяни. Коли я був у віці, в якому людина не цікавиться географією й урбаністикою, мій батько, від якого я одідичив ім'я Іван, став вперше самостійним нотарем у Луці під Самбором. (До речі: нотарі в Австро-Угорщині й після того у Польщі мусіли мати повну університетсько-правничу освіту і їхні функції були зближені, хоч не тотожні, до функцій адвокатів, — мали теж окрему Нотаріяльну палату у Львові). Луку я вже дещо затамив, хоч також перебував там тільки у своєму передшкільному віці. Тямлю, що дорога від залізничної зупинки вела вже близько самого того села стрімко вділ і треба було дуже гальмувати бричку та цупко тримати на поводах коні, щоб не було катастрофи. Тямлю, що наш дім стояв посередині обопоні і що недалеко від нашого дому був суд. Возьним у ньому був батько пізнішого адвоката-журналіста, посла до Варшавського сойму, Павла Лисяка, з яким від дитинства приятелювали мої старші брати і з котрим згодом я близько стрічався в УНДО та на Варшавському терені. Затамив я собі ще один епізод-пригоду з Луки: мій старший

брат Володимир, пізніший також нотар в Обертині й Городенці, що жив і помер у Філядельфії, ганявся за мною з кропивою у руках довкола нашого дому. Втікаючи і шукаючи охорони біля хатнього муру — я тріснув головою у вікно батькової канцелярії. Тямлю, що я ревів не тому, що розрізав чоло і кров заливала мені очі, а зо страху, що скаже батько, що я збив йому шибу. Але довші й гірші для мене наслідки мала Лука своїми багнами: я довгі роки хворів малярією і тому, після переїзду до Бережан, де батько дістав куди краший уже нотаріят, не посилали мене до народньої школи, а вчили дома. Як "екстерніст" я склав іспит до першої гімназіяльної класи, до якої я ходив у Бережанській гімназії. Це була цікава школа — своїм винятково толерантним міжнаціональним кліматом, в якому вчителі й учні всіх трьох національностей — українці, поляки і жиди — жили одні з одними дружньо. Виданий у Нью Йорку пропам'ятний Альманах "Бережанська Земля", спершу під редакцією д-ра Володимира Бемка, а після його смерті д-ра Богдана Бородайка, (Нью Йорк, 1970 р.), ширше оповідає про Бережани, його околицю і його гімназію. У тому одному році, що я його перевів у тамошній гімназії, сталася там рідка в галицькому середньому шкільництві подія: страйк учнів, що його "героєм" був мій найстарший брат Михайло, пізніший письменник і професор літератури у Львівському університеті, тоді учень 8-ої класи Бережанської гімназії. Він заступився за свого товариша, до речі — жиди Ляндсмана, — якого учитель математики Шток несправедливо нагнав до лавки від таблиці, давши погану ноту. Михайло сказав тоді півголосом, але так, що це почув учитель: "То безчельносьць" (безличність). Брата виключили за це із школи, короткий час перед іспитами зрілости. У реакції ціла 8-ма класа проголосила страйк, до якого приєдналися всі інші класи до 4-ої включно. У цілому місті створився настрій наче революції. Директор, учителі й батьки старалися залагодити справу компромісово, але той вчитель математики почував, що його учень глибоко образив і повинен бути покараним. Приїхав із Львова інспектор Левицький, спольонізований українець, який на вчительській конференції взяв сторону учня, Михайла Рудницького: "Он пана пшепросіл, то цо пан хце, — жеби пана в д... поцаловал?!" Оповідав про це з правдивим вдоволенням о. шамбелян Михайло Соневицький, катехит, великий приятель молоді, майже легендарна постать: його навчання релігії у шкільних класах вмещалось в моральних науках з яскравими практичними прикладами з життя, ходив наче новітній Сократ, завжди оточений молоддю, і втішався надзвичайною повагою та симпатією в цілій Бережанщині та далеко поза нею. Михайла прийняли назад до

школи і він склав там іспит зрілості. Про той страйк у Бережанській гімназії згадує і мій пок. брат Володимир у своєму спогаді в "Бережанській Землі" — "Незабутнє — давно минуле". У тому самому році наша родина пережила трагедію: батько скалічив собі ногу на дерев'яному ступні в публічній парні, дістав затруєння крові, лікарі лікували його на запалення легенів і щойно спроваджений із Львова проф. Глюзінський поставив правильну діагнозу, але було вже запізно ампутувати ногу, — не було тоді пеніциліни і батько помер на 51 році життя, докладно в день св. Миколая, 19 грудня 1906 р. Тяжко, що після похорону на цвинтарі у Бережанах ясьось я опинився самотою і біг з плачем до дому, почувачись глибоко нещасливим...

Мати переїхала в наступному році з дітьми до Львова. Це була подивугідна жінка, туга, енергійна, страшенне роботяща, яка єднала практицизм з погодою духа і почуттям гумору. Маючи невеликий капітал, що його склав батько, купувала у Львові дім, який за рік-два продавала з зиском, крім того тримала на "станції" хлопців і дівчат, учнів, даючи їм приміщення, харч і опіку і дістаючи за це від їх батьків винагороду. Хоча не українка з роду, з пієтизму до свого покійного чоловіка перейнялась українським духом і вросла в український ґрунт. Посилала синів до українських шкіл, усім дітям, що були малолітніми в часі смерті батька, дала високу освіту. Ніколи не зуміла навчитися говорити плавко й поправно по-українськи, але, пишучи до своїх дітей листи, завжди підписувалась по-українськи: "Твоя мама Ольга". Це був справжній добрий дух-опікун родини. Померла 9 лютого 1950 року у домі свого наймолодшого сина, Антона, музики-композитора, в Томс Ривері, Нью Джерзі, у глибокій старості — 86 років, і похоронена на тамошньому цвинтарі. Не могла, бідна, привикнути до східньо-американського клімату й тутешніх відносин. Не могла привикнути, що попри її вікна у домі брата, при великому шляху, що веде до Філядельфії, впродовж 24-ох годин мчаться авта невпинним "шуг-шуг-шуг..."

У Львові мама післала мене до другої класи до Академічної гімназії, тоді з "рускою" мовою навчання, — старший брат Володимир пішов туди до восьмої класи. Найстарший брат Михайло вписався на філософський факультет університету, сестра Мілена пішла до польської приватної гімназії (тоді ще не було всіх клас гімназії СС Василіянок). Українська Академічна гімназія була епітарною середньою школою. Це був перший рік діяння всіх 8-ми клас "головного заведення" при вул. Сапіги поруч із "Філією" у будинку Українського Народнього Дому у Львові на

вул. Рутовського. Я ходив туди повних сім років і 10 червня 1914 року, саме перед вибухом Першої світової війни, склав іспит зрілості. Ніколи в гімназії не належав до найкращих учнів, завжди на моїх свідоцтвах пишалася скромна нота "достаточно" — особливо з математики, фізики і хемії, які були (і є) для мене китайщиною. Тільки згодом я вивчив "абв" національної економії і як скласти скромний бюджет та відчитувати між рядками тайни нескладних балянсів. Зате мав змалку нахил до мов, літератури, історії й географії. У вищих клясах гімназії існував протегований директором і вчителями самоосвітній гурток. Пригадую собі, що коли вийшов перший польський переклад творів Молієра, я перечитав усі томи та дав у школі цикл доповідей про того великого французького комедієписця та його неокласичних попередників, як теж про інших корифеїв західньої драми. Моє зацікавлення історією драматичної літератури дало той практичний наслідок, що згодом кілька років я був театральним рецензентом у львівському "Ділі". Після мене став ним Михайло Рудницький. Моїми директорами в Академічній гімназії були спершу Едвард Харкевич і після його відходу на емеритуттру Ілля Кокорудз. Господарем 8-ої кляси й учителем математики бу. Северин Лещій. Безпосередньо перед іспитом зрілості я підійшов до проф. Лещія і сказав йому, що мені і йому погрожує скандал, бо я нічого з математики не знаю. Він певне сам був свідомий мого невіжества і тому на іспиті підповів, що дану математичну проблему слід розв'язати при допомозі льюгаритмів та ще й підповів сторінку. Але тому, що я був одним із передових учнів у латині й греці, мав до вибору одну з тих мов при матурі і вибрав греку (тямлю, що дістав зробити переклад одного уступу з Демостена) і тому, що мав марку "битого" в україністиці й історії, склав іспит зрілості з відзначенням. Те свідоцтво я встиг врятувати з воєнної катастрофи "на пам'ятку". Академічна гімназія залишила в мене глибокий сантимент до тієї школи і її педагогічного персоналу. Її атмосфера була унікальна. При всій дисципліні, в якій зберігано молодь, директор і вчителі знаменито орієнтувалися щодо прикмет і хиб, добрих і поганих нахилів окремих учнів і клали головний натиск не на те, щоби вбити в голову учня якнайбільше книжкового знання, а щоби формувати характер учня, виховувати його і підготовляти до пізнішого самостійного життя. Тому вони й були ліберальні, коли вважали, що це не є із шкодою для школи і учня. Так, наприклад, я дістав був дозвіл в 8-ій клясі бувати вже на балях і вечорницях — у "фраку", хоч у школі обов'язувала ще давня австрійська шкільна уніформа. Директор дав теж дозвіл, щоб т. зв. "похоронна 16-ка" з великого

гімназіяльного хору, до якого я належав, як другий тенор, співала на похоронах різних видатних громадян. Тямлю, що диригентом нашого хору був пізніший учитель гімназії, музикант, Роман Рубінгер. Після визвольної війни-революції, коли я вже вернувся з Наддніпрянської України та з Відня, де закінчив філософський факультет університету, як член редакції "Діла" (у р.р. 1936-1939 як його головний редактор), я майже щоденно стрічався із деякими своїми колишніми вчителями з Академічної гімназії, головню у Віденській каварні у Львові. Такі світлі постаті, як Володимир Радзикович, історик літератури, — Денис Коренець, історик, — Іван Раковський природник, — чи Ярослав Гординський, також літературознавець, гірко нарікали на щораз нові польські шкільні реформи, які анархізували навчальну систему й поглиблювали хаос. Оповідали про несамовиті труднощі вчителювання в українській середній школі, державній під польською владою, коли директор і вчитель постійно знаходилися між Сциллею українського націоналізму, що захоплював учнів, які думали про революцію, а не про науку, та Харіброю лояльності супроти державної влади, — щоби зберегти школу від закриття. Жертвою такої трагічної ситуації впав Іван Бабій, кол. старшина Української Галицької Армії, директор Філії Академічної гімназії у Львові, який згинув 25 липня 1934 р., з рук бойовика ОУН за те, що видав поліції учня, який на його очах розкидував революційні летючки. Те вбивство було одною з найбільших помилок нашого революційного підпілля в роках між двома світовими війнами в Західній Україні. Мій господар класи в 8-ій класі української Академічної гімназії у Львові, згаданий уже Северин Лещій, згинув під час Другої світової війни з рук польської боївки, дармащо був одружений з полькою і мав добрі зв'язки з польською шкільною адміністрацією, завдяки чому став, після Іллі Кукурудза, директором тієї гімназії. З деякими колишніми вчителями Академічної гімназії прийшлося мені спільно ступати тернистими стежками української політики у Польщі, як ось з Михайлом Галушинським та колишнім директором гімназії Рідної Школи у Дрогобичі Володимиром Кузьмовичем, що став одним з моїх найближчих приятелів. З деякими колишніми вчителями, які стали професорами університету у Варшаві, як Мирон Кордуба, історик, чи Степан Балеї, філософ-психолог, я там стрічався, коли впродовж кругло п'яти років жив у тій столиці Польщі. Гімназійні роки врзалися мені в пам'ять і душу і не раз по нинішній день сниться мені, як господар класи перевірює приваність учнів: "Апостол, Бабій, Богачевський, Будка, Васіян, Великий..." Вибух Першої світової війни розвіяв по світу учнів Академічної гімназії. З

Данилом Будкою, братом пізнішого єпископа, що його знищили більшовики, я стрінувся в Україні і ми разом працювали у тодішньому щоденнику "Ставка", органі Армії УНР: ми пригадали це один одному, коли побачились у Вінніпегу у Канаді, на тамошньому святкуванні ювілейної дати "Просвіти". З іншим моїм колегою з 8-ої класи гімназії, Миколою Опокою, я стрічався також у Києві: згодом його розстріляли більшовики, як Січового Стрільця, що залишився у конспіраційній клітині. Я не певний, чи живе ще у світі 5 колишніх абітурієнтів Української Академічної гімназії у Львові з 1914 року, з обох відділів головного заведення і філії, яких тоді було приблизно 200 юнаків!

I СВІТОВА ВІЙНА, ВІЙСЬКО, ПОЛОН.

Був я на величавому січово-сокільському здвизі на площі Сокола-Батька біля Стрийської рогачки 28 червня 1914 р., коли наспіла туди вістка про вбивство австрійського наступника престолу архикнязя Франца Фердинанда сербським студентом Принціпом. Це був безпосередній поштовх до Першої світової війни, але, очевидно, її причини сягали глибше й існували вже раніше. Із них найважливіша — ривалізація між Австро-Угорщиною й Німеччиною з одного боку та Росією з другого на Балканах. Як відомо, перші воєнні місяці були для Австрії прикрі, австрійців розбили й російські війська вмаршували до Львова. Тямлю добре тодішній розгром українства, що його перевели москалі: негайне закриття всіх українських часописів, шкіл, установ, не тільки Наукового Товариства ім. Шевченка, але і його книгарні на Ринку ч. 10, та фаворизування галицьких москвофілів, які були видимим знаком назавшеного ще остаточно процесу національного освідомлення. Я в гімназії задумав був студіювати медицину. Університет був закритий, але деякі польські професори медичного факультету мали виклади на Поліклініці, і я туди ходив. Тямлю, що був приявним на викладі й операції, яку переводив професор Баронч на хворому на пістряка на долішній губі. Це не був приємний образ, але він був неначе прологом до тих ще куди прикріших і страхтіливіших образів, що їх прийшлося бачити на війні. Перемога Росії тривала коротко, бо після битви під Тарновом весною 1915 р. австрійські й німецькі війська відкинули москалів геть на схід і звільнили від них Львів. Швидко після того прийшла мобілізація і я пішов до війська, до 35 полку піхоти "Крайової оборони", чи пак "Ляндвери". Це був формально Золочівський полк і складався, як усі східньо-галицькі полки, з українців, поляків і жидів. Ішов я до війська у воєнному часі без захоплення, але й без страху. Настрій і підхід до війни формувались за віком: 19 років, без життєвого досвіду і без повної свідомости, що таке війна. Тут

не було нічого "геройського", а радше легкочушність і наївність. Відомо, що у Другій світовій війні німецьке летунство за Гітлера вербувало й вишколювало 15 чи 16-річних пілотів, які тому були страшенно відважними, що з молодечої глупоти просто не здавали собі справи з небезпеки та не знали, яка властиво різниця між життям і смертю. Хто з колишніх вояків твердить, що на фронті під час боїв "не боявся", той фанфаронує, або забуває додати, що тільки тому не боявся, що не було часу призадумуватися над тодішньою ситуацією, яка вимагала негайних відрухів, негайного виконання наказів чи діяння за власним судом. Але, мабуть, нема такого героя, який під час барабанного гарматнього вогню чи під час летунського бомбардування не хотів би бути у тому часі — деінде, далеко за фронтом. Очевидно, поведіння вояка залежить в найбільшій мірі від його вдачі, від стану нервів, від зрілості характеру. У той час, в роках Першої світової війни, 18 і 19-річні юнаки не знали ще, що таке "пацифізм за релігійним переконанням", чи "противитися війні, як неморальній дії" — як це було в Америці за В'єтнамської війни.

Щось через день-два, як мене визнали перед військовою комісією у Львові "здатним" до військової служби, вивезли нас на Мадярщину, до маленького містечка Каба біля Дебречену, де переводили перший прикрий вишкіл. Недалеко від тієї місцевості був стаціонований 24-ий полк піхоти, де служив мій старший брат Володимир, тоді вже у старшинському військовому ступні "лейтенанта" — і ми страшенно зраділи, побачивши один одного. Для простого вояка-рекрута ступінь "лейтенанта" був наче маршала. З Мадярщини мене вислали до школи резервових старшин спершу до Добою у Боснії, опісля до Моравської Острави. У Добою я вперше побачив мусульманських жінок із "чалмами" на обличчях. У бараках за тим боснійським селом було прикро. Там уперше я стрінувся з явищем свідомого ворожого ставлення до Австрії збоку вояків, боснійських сербів, як також чехів: їх жорстоко карали і це було пригнітливе видовище. Моя особиста ситуація була ще тому прикра, бо не мавши часу повідомити Мама про зміну адреси, я опинився без сотика. Це був перший в моєму житті момент, коли треба було самому радити собі. Я став "фризієром" у мому бараці і за 5 австрійських центів голив товаришів недолі. ("Товариш" — гарне слово і його широко вживали в Західній Україні, у школі й поза нею; жаль, що большевицька практика здискредитувала й скомпромітувала те слово, що його приходиться заступати нині словом "колега"). З Добою в Боснії перевели мене до Моравії, де було вже куди краще. Штернберг на

Моравії, це гарне, тоді німецьке містечко, — вихованці школи резервових старшин в недалекому Єгерндорфі мали теж куди більшу свободу рухів, як у Боснії. Скінчив я ту школу у т. зв. 8-му "турнусі" як підстаршина і тільки вже в полоні я дістав повідомлення, що я "фенріх ін дер резерве". На цій основі признали мені згодом в Армії УНР ступінь "значкового", що є рівнозначний з підпоручником, а вже з ввічливости титулували мене поручником, що теж не є високим ступнем... Пізньою весною 1916 р. вислали нас на східній протиросійській фронт. Спершу було навіть приємно: це була позиційна війна під Семиківцями на галицькому Поділлі, де повну тишу тільки час до часу переривав один-другий "випадковий" гарматній вистріп і поціл, який нікому не робив ніякої шкоди. У безпосередньому сусідстві 35-го полку стояли Українські Січові Стрільці та якась турецька частина. Бідні турки мерзли під час зими і холодної галицької весни. Але ця ідилія, в якій трапилися навіть випадки "братання" українських вояків з обох сторін ворожого фронту, не тривала довго. За першої Брусіловської офензиви перервано австрійський фронт, який покотився назад аж під Бережани. Ми залягли у так званому Бережанському лісі над річкою Жовнівкою у копаних на швидку руку мокрих окопах. 3-го вересня 1916 року дальший московський наступ, попереджений гураганним гарматнім вогнем, який значно прорідив ряди оборонців першої лінії окопів, загорнув в полон цілу австрійську дивізію з усіма її старшинами. Коли нас полонених гнали в заплля російського фронту — треба було ще перебігати поле, що його обстрілювала далекоюсяжна австрійська артилерія. На вулиці в Тернополі я мав надзвичайно милу й радісну несподіванку: побачила мене й розпізнала в юрбі полонених сердечна приятелька нашої родини, пані Марцинюк, дружина судового радника, мабуть, університетського товариша мого покійного батька. Вона відшукала мене в отому етапному таборі полонених і вирядила в дорогу, принісши якісь харчі та білизну. Більше я панства Марцинюків у житті не бачив.

Після того, пригадую собі, нас тримали довший час в етапному таборі у Дарниці під Києвом. Ми голодували, бо, як ми згодом дізналися, чеські адміністратори того великого табору, в якому приміщувались десятки тисяч полонених, просто безсоромно обкрадали полонених з призначених для табору грошей і харчів. Не знаю, чи правдою була пізніша вістка, що команданта того табору розстріляли. З Дарниці повезли нас почерез Пензу, Челябінськ, Омськ, Томськ й Іркутськ до Забайкальської області, до Троїцкосавська, вже недалеко манджурського кордону. Дорога

від Бережанського лісу на місце призначення захоплених там у полон австрійських вояків тривала кругло два місяці. Останній етап вів кораблем по ріці Селензі. Їдучи сибірською залізницею, із малих віконців або через відхилені двері вантажного вагону можна було ствердити, що обабіч шляху простягалась прегарна країна. Ті, які говорили й говорять про Сибір, як про скований ледами похмурий зловісний край, мають на увазі тільки далеку північ, де були табори в'язнів за царських часів і тепер приміщені советські кацети, — але це не той Сибір, що пишається великими містами, сплавленими ріками, багатою рістнею і сухим здоровим кліматом. Особлива прегарна околиця над рікою Селенгою. Наш табір лопонених — це був цілий комплекс мурованих колишніх військових касарень. Довкола простягалась пустиня. З вікон касарень видно було інколи верблюжі каравани і військові стежі на баских конях. Полонені мали свою самоуправу. Ніякої фізичної праці крім порядкування на таборовій залі, ми не виконували. Німці zorganizували таборовий "університет" з різними курсами, був курс чужих мов, шаховий і бриджовий гуртки і т. і. Там я навчився бриджа, який тоді був ще "вістом" чи "вінтом" і там навчився англійської абетки. Поведення російського командування у відношенні до полонених старшин було бездоганне. Шведський Червоний Хрест, який перейняв був опіку над австрійськими полоненими, прислав кожному з нас німецькі уніформи мирного часу, "вафенроки", з доброго сукна, як теж ватовані китайські штани й каптани. Сибірський континентальний клімат скривав для необізнаних різні несподіванки. Так, наприклад, зимою ми виходили на величезний майдан, "на свіже повітря". Воно було дійсно ідеально свіже: без найменшого леготу, чисте, ген-ген прозоре. Тому не відчувалось особливого холоду. Але дехто з полонених, який хотів поладнати малу потребу на "свіжому повітрі", вернувшись до бараку стверджував з переляком біль і опуху. Збентеження було тим більше, що ті лопонені не мали діла з ніякими жінками. Вправді російські сторожі-вояки перепачковували інколи до касарень за хабарі бурятські проститутки, але це були такі погані й відразливі створіння, що не знаходили amatorів серед полонених старшин. Таборовий лікар не мав перед собою ніякої тайни: просто відмороження. Мороз сягав до 40 ступенів Цельзія, так само літом сягав 40 ступенів Цельзія спеки.

Але у Троїцкосавську ми перебували недовго, бо раною весною 1917 року перевели якусь частину полонених, між ними й мене, до Березівки, ближче сибірської залізниці. У Березівці був

більший гурт українців, полонених з австрійської армії, між ними Роман Дашкевич, пізніший командир Гарматної бригади Корпусу Січових Стрільців в Україні, за польської окупації Західньої України адвокат у Львові і засновник та командант парамілітарної організації "Лугів". З д-ром Романом Дашкевичем я втік з Львова пішки 18 вересня 1939 року і ми разом перебували в р.р. 1945-49 в Інсбруці. Це була велика приємність відвідати його разом з моєю дружиною в його місці замешкання у Куфштайні в Тиролі літом 1971 р. (Недавно я знайшов між своїми старими паперами статтю д-ра Романа Дашкевича "Чому я не хочу виїздити з Європи?". Стаття датована "Липень 1949". Не хотів виїздити, бо вірив, що буде війна проти ССРСР і хотів бути "ближче фронту". Помер 11 січня 1975 там-же у Куфштайні на 83 році життя). Роман Дашкевич видавав у таборі полонених у Березівці в Забайкальській області "газету", в якій, між іншим, пропагував еретичні на той час і бунтарські супроти Австро-Угорщини думки українського самостійництва і соборности. Але в той час існувала ще в теорії можливість, що центральні держави розіб'ють Росію і розв'яжуть українську проблему, доломігши створити українську державу над Дніпром та признавши українській Галичині широку територіяльну автономію. Тому рішуче антиавстрійське становище Романа Дашкевича було дискусійне — і я редагував другу таборову українську "газету" з отакими полемічними голосами. Очевидно, це ще були дуже зелені думки й уся та писанина мала характер таборової незрілої аматорщини. Проте, тепер було б цікаво мати ті таборові листки, які свідчили про думки молодих українців, австрійських вояків у російському полоні напереломі 1916 і 1917 років. У Троїцкосавську і, мабуть, також у Березівці, був з-поміж українців мій товариш з 35 полку, який разом зо мною скінчив старшинську школу і дістався під Бережанами до полону, — Володимир Несторович, пізніший видатний український економіст-журналіст. Він залишився на Далекому Сході і пережив різні перилетії, що їх описав у цікавій обширній автобіографічній повісті "Серця і буревії", що появились у 1965 р. в Чикаго. Живе тепер в Детройті.

Перші вістки про березневу революцію в Росії прийшли на Забайкалля спізнені і дуже неясні. Але швидко настроїв в таборі помітно змінився. У найкоротшому часі зникла дисципліна у частині, яка становила сторожу табору. Полонені лякалися, що занархізовані солдати кинуться грабувати їх бідне "майно" у бараках і самі російські старшини не виключали такої можливости. Тому делегатам від полонених вдалося переконати російських

старшин, щоби вони крадькома видали деяким баракам кріси для самооборони. Але масової втечі полонених не було: куди втікати, коли така велетенська віддаль ділила табір від Європи. — не було документів, грошей, — полонені почували себе безпечнішими в таборі. Здавалося, ось-ось настане мир і змога впорядковано вернутися до дому! Але окремі полонені придумували різні способи, як би мерщій вирватись на волю. Так і я зголосився "добровільцем" до праці в "Деміївському снарядному заводі", (фабриці амуніції), як "фаховий інженер". (Яким інженером-піротехніком міг бути 20-тирічний юнак?!) Я отримав фікційний "виклик" до тієї фабрики від мого брата Михайла з Києва, дістав у таборі за хабаря "документ" і мені приділили "конвоїра", з яким я зразу таки дійшов до порозуміння: він був малограмотним і я вписував йому до його подорожнього документу якнайдовший шлях, а вибирав найкоротший. Різницю він мав використати собі на подорож до своєї родини в Семіпалятинську. Думаю, що він взагалі до війська вже не вернувся, або, може, пірнувши у вир революції, став большевицьким достойником чи згинув, як тисячі інших йому подібних. Але тоді, у подорожі з Березівки до Києва, він був добрим кумланом: бігав з чайником по "кип'яток" на сибірських зупинках і відганяв юрби охочих дістатися до вагону криком, який тоді ще мав на Сибірі магічну силу: "Ето важний політєческій арестованний"!

Тямлю, що подорож почерез цілий Сибір, Урал і корінну Московщину тривала кругло 2 тижні. Я був вражений, як уже на південній Курщині я помічав виразно різницю між Московщиною і Україною і як та різниця була щораз яскравішою із вглиблюванням у південь: природа, люди, поведення, все було інше. У Києві, як згадано, жив тоді найстарший брат Михайло, від якого я дістав негайно першу доппомогу, одягом і приміщенням. Але в будинку Центральної Ради, колишньому Педагогічному Музеї при Великій Володимирівській, діяв уже Галицько-Буковинський Комітет, до якого я зголосився і дістав особисту довідку, "залегалізувавшись" таким чином, як вільна людина. Так розпочався мій поверх трирічний період життя в Наддніпрянській Україні, де я пережив визвольну війну-революцію.

1917-1920 В УКРАЇНІ

Я працював, себто заробляв на прожиток, на прерізних становищах. Найдовше і з кількома наворотами, залежно від політичних обставин, я працював у міністерстві освіти, у департаменті вищого шкільництва, де дослужився ступня "діловода". Записався до університету, але це не була пора для студій. Працював у кооперації, був адміністратором дому при вулиці Прорізній, де якийсь час приміщувався "Молодий Театр" Леся Курбаса, і там мав свою кімнату, — працював, як коректор у газетах, — був службовиком у Миській управі (Думі)

Поважний вплив на мій пізніший підхід до проблеми української мови, як найпершого засобу в журналістиці, мала моя праця, як одного з 10-ох студентів, що їх проф. Агатангел Кримський вибрав собі для технічної допомоги в його Комісії для студій живої української мови. Ми отримували різні українські твори і мали виписувати з них усі такі слова, які видалися нам цікавими та яких не було у "Словарі української мови" Бориса Грінченка, Київ 1907. Пригадую, що ми не могли знайти ні одного мовного новотвору з українськими первнями у творах Володимира Винниченка, великого письменника, що його мова проте страшенне засмічена русицизмами. Ми вже тоді дебатували над цікавим явищем, відомим по нинішній день, що галичани, не знаючи російської мови та втікаючи від польської, вживали (і вживають) багато русицизмів чи просто російських слів ("безуслівно, одушевлений, средство, случай, послідний, лента" і т. д.) а наддніпрянці, навпаки, "не мають вуха" для полонізмів, не знаючи польської мови. Але там теж я вперше переконався, що такі слова, як "доценту, розпач, шерег, барва" — це не полонізми, а вживані вже в козацьких літописах і тому мають право громадянства в українській мові. Зразками засміченої полонізмами й русицизмами мови галичан, можуть служити переклади

Олександра Барвінського підручників історії "Вінкентій Закшевський — Всесвітня історія для вищих клас середніх шкіл", — або акти, які виходили з канцелярій наших правників (т. зв. судова мова). До речі: Агатангел Кримський — орієнталіст, поет, філолог — був прегарною людиною, душею, поведенням, всією своєю істотою, при поганенькому свому вигляді, який давав злобним студентам притоку до насмішок. Але, зрештою, завдяки своєму знанню і своїй вдачі втішався загальною великою повагою і симпатією.

Раз-ураз змінювалася влада у Києві і кожна така криза була важким іспитом для нещасних мешканців. Бувало, я кількакратно переходив ніччю попід дерев'яним мостом над Дніпром з Києва на Троханівський острів, де день-два переховувався у приятелів, поки стало ясно, що Києвом не володіє вже розбещена юрба — червона або біла. Тепер, після 57 років трудно відновити з пам'яті все пережите так давно. У 1928 році, себто лише у 8 років після мого остаточного виїзду з Києва й Наддніпрянської України, пам'ять була ще куди свіжішою. Тоді-то, у календарі "Червоної Калини" з 1928 року, я надрукував довший нарис "Київ 1918", і під отими моїми тодішніми споминами й рефлексіями можу підписатися й нині:

"... Хоч швендявся я три роки по всій Україні, був у Полтаві й Одесі та пізнав безліч містечок на Правобережній Україні, проте ввесь 1918 рік, не рахуючи коротких виїздів у відвідини, я перевів таки у самому Києві. Сьогодні, коли волос прорід і сивиною засіявся, нелегко відтворити подробиці того часу. Багато легше було сказати редакторові Календаря "Червоної Калини": ви ж тоді там були, то й напишіть... (А тепер, у 1975 році, голова геть побіліла і минуле стає живим перед очима тільки тоді, коли перечитуєш власні слова з-перед кількадесяти років!)

Найтрудніше для мене сьогодні — докладне перечислювання переворотів, які переживали тоді громадяни України, зокрема мешканці столичного Києва. Але, цікавлючись історією хоч би тільки з титулу свого звання та зокрема займаючись історією української революції, я можу таки вичислити їх, бо на це не треба аж спеціальної кваліфікації. А проте справді, наймаркантніше враження, яке з отих часів на все життя залишилось, це калейдоскоп прерізних влад, які відходили і приходили, проводжувані то смутком то навіть розпукою населення, то знову божевільною радістю.

На 1918 рік припадає і проголошення 22 січня 4-го Універсалу і перша українська евакуація Києва. Після того, як на боротьбі між офіційним представництвом російського Тимчасового Уряду, Штабом Київської Військової Округи та російськими більшовиками виграла Центральна Рада, як той приповідковий "третій", що його москалі різних мастей раніш не брали поважно на увагу, офензивна московська сила звернулася вже безпосередньо проти українців, виявляючись повстанням П'ятокова у Києві та одночасним наступом Муравйова від Лівобережжя. Ці обидва прізвища, разом із прізвищем Антона Овсієнка, пізнішого посла ССРСР у Варшаві та одного з головних організаторів і зверхників "людового фронту" в Іспанії, і пізніше червоного маршала Єгорова, чудово свідчать про "український характер" боротьби селян і робітників проти буржуазної Центральної Ради, найбільше енергії якої пішло на переліцитовування соціальними гаслами. У цій ліцитації Центральна Рада кроку таки не витримала: бо полки Муравйова були вже частиною нової регулярної московсько-советської червоної армії, проти якої не могли встоятися молоді, наспіх творені формації Січових Стрільців, Вільного Козацтва, і т. зв. Слобідського Коша, при "неутралітеті" маси вояцтва українських і зукраїнізованих полків. Четвертий Універсал, що проголошував самостійність України, був виданий уже в атмосфері війни і розгардіяшу. В кілька днів після того найбільшого українського свята відбувся 29 січня 1918 р. трагічний бій під Крутами. (Я був на похороні героїв з-під Крут у Києві, де промовляв Михайло Грушевський 19 березня 1918). Україна опинилася над берегом пропасти.

Евакуація Києва (9 лютого 1918) після 10-тиденного його бомбардування відбувалась у настроях міста, що переживає пекло. Сам я мешкав тоді на вулиці Ольгінській, бічній Миколаївській, де у цирку, (який кілька місяців пізніше перейшов до історії через вибір у ньому Павла Скоропадського на гетмана України), перебував штаб Ковенка, командира "Вільних козаків": росіяни-київляни цілі легенди розказували про розстріли, які нібито відбуваються на подвір'ї домівки штабу. А проте, мабуть, мало бути найбільш ряних москалів у Києві, які раділи відворотом українських військ та виїздом української влади: коли й були такі, то напевне за день-два тужили вже за українською владою, як гарантом життя і майна, тужили за днями

з першого періоду Центральної Ради, як за ідилією в порівнанні з тим, що грянуло на місто з ордами Муравйова, з Юрком Коцюбинським, як народнім комісарем військових справ та мадам Бош, як комісарем внутрішніх справ. Цеж був період так званого "воюючого комунізму", себто одвертого, безглузкого, масового і прилюдного терору. Стріляння на вулиці, на Хрещатику та інших головних магістралях, людей, в яких большевицькі конфіденти "пізнавали" контрреволюціонерів, чи які мали будь-які українські посвідки, — виволікування з домів на вуличну розправу старшин, — безупинна стрілянина днями й ночами, — грабежі й бешкети та зведення життя цілої столиці, всього сірого населення в підпілля, — ось характеристика того першого панування червоних у Києві, яке тривало рівно три тижні. Тоді то кияни побачили вперше з червоними зорями озброєних від стіп до зубів латишів і китайців, ударні частини "українського" харківського уряду, — тоді теж уперше почути імена Лаціса, Петерса й інших світочів, відомих нині дослідникам історії Че-ка.

Не диво, що приходу німців на Україну всі без різниці національності й політичних поглядів ждали, як спасення. Вістки про Берестейський мир, про визнання суверенности Української Народньої Республіки осередніми державами та про поміч у протибольшевицькій війні, стрінули українці Києва як чудо-чудес. Поворот Січових Стрільців був умаршем тріумфаторів, а Симон Петлюра зазнав тоді вперше небувалих до того часу виявів своєї популярности.

Наступив двомісячний період розмірного ладу, утривалення української влади та організації української армії. А проте сірого обивателя, який навіть не цікавився політичними питаннями та підходив до них з погляду власного спокою, непокоїли відгуки безконечних дебат Центральної Ради: той обиватель інстинктивно відчував, що тут "щось не теє", — що поміж масою законів Центральної Ради та існуючою дійсністю, німцями з одного боку й большевиками з другого, є якась дисгармонія, — що там, за мурами колишнього Педагогічного Музею ведеться якась ризикозна гра, яка може найдорожче коштувати тому самому сірому громадянину, що привикав до української державности та бачив у ній вже й власний інтерес.

Сам я працював тоді у міністерстві освіти, одночасно з Ігорем Федевом (пізніший голова Українського Студентського Товариства "Січ" у Відні, автор "Сина України", помер у Канаді) провадив концесіоновані міністерством прилюдні курси українознавства, вперше знайомився з газетою, переводючи нічну коректу, одночасно цікавився студентським життям, словом, провадив таке саме життя, як більшість молодих галичан, що в часі наддніпрянської революції металися на всі сторони, робили і морочливу незамітну працю, та "рух", і не тільки матеріальною екзистенцією, але й цілою душею зв'язали себе з наддніпрянським тереном, на 100 відсотків акліматизуючись та "асимілюючись" до нього, та з свого боку, по мірі своїх скромних сил, впливали на оточення.

І ось, будучи від ранку до пізньої ночі серед різних кіл та осередків праці, всі ми мали змогу відчувати ту атмосферу, серед якої проходив гетьманський переворот. Коли нині хоче хтось відповідною, пост фестум зліпленою інтерпретацією накручувати події та м.ін. представляти гетьманський переворот, як засіб стабілізувати українську владу, рятувати її перед загибінню, що грозила від політики Центральної Ради, впроваджувати справжній державний лад і т.п. , то говорити таке можна лиш сьогодні, а не можна було тоді. Про партію хліборобів, українських патріотів-консерватистів чи монархістів, мало хто тоді у Києві знав. Зате кожна дитина знала і бачила російських офіцерів, як назверхніх реалізаторів гетьманського перевороту, і кожна дитина відчувала зріст російщини, як щось органічно зв'язане з Гетьманщиною. Насильство німців у Центральній Раді, стрілянина на Великій Володимирській, потім роззброєння Синьожупанців і Січових Стрільців, врешті кінець Центральної Ради і появу нової влади — мешканці Києва стрінули, як новий замах на прилюдний спокій. Сама обстановка перевороту була така, що ніхто не вірив у тривкість нової влади. Про вибір Гетьмана та про урочистість на Софійському майдані загал мешканців дізнався згодом і не придавав цьому великої ваги: від березневої революції з минулого року люди вже навикли до різних парад. Вивішення російського прапора на будинку Українського Клубу на Пушкінській ч. І (палац у центрі міста), відозви Протофіса (російської організації Промислу, Торівлі і Фінансів), та масова поява золотих пагонів це

була найперша назверхня форма Гетьманщини. Коли сьогодні деякі історики бідкають, що до гетьманського перевороту не "пристали" українські громадські кола, що вони бойкотували творення нового уряду та що, зокрема, не згодні признати Гетьмана сувереном України Січові Стрільці, то не треба забувати, що цей переворот був підготовлюваний конспіративно передусім німцями, москалями й малоросами з малою участю українських консерватистів-патріотів, та що збройно переводили його тільки російські україножерні офіцери. Все це разом, вся та обстановка надавала переворотові закраску не устроєво-соціяльну, а національно-російську і тому неможливо було вимагати від усього українського громадянства, щоби воно зробило "сальто моргале" і дало свою апробату на переведену збройно історію, з думкою, щоби перебрати переворот у свої руки! Міркування "щоби було, як би було" безумовно бувають цікаві, але тільки за столом, в кільканадцять, чи кількадесять літ пізніше, коли вже не грають ролі ніякі моральні "імпондерабілії", такі, як психологічна підготовка моменту, масові настрої, обурення прилюдної opinii і т. п. завжди рішальні чинники.

Коли перше панування большевиків у Києві було виповнене бруталною революційною боротьбою проти українства, терором і насильством, то Гетьманщина була виповнена еволюційним змаганням між українством та російщиною. Показалося, що повні самохвальби погрози зліквідувати "ету Україну" за одну ніч — не були такі легкі для зреалізування. Показалося, що та слаба Україна, яка "вибухла" ледви рік тому, є настільки сильна, що треба безупинно між українською демократією і російською реакцією лявірувати, крутити, робити два кроки вперед і один назад, то у користь українців, то москалів.

Українське громадянство з найбільшим напруженням стежило за заходами Українського Національного Союзу здобути собі впливи на хід державних справ. Створення в жовтні 1918 р. коаліційного кабінету Лизогуба з участю таких старих українських діячів, як Дорошенко, Славінський, Лотоцький, Стебницький, Вязлов і Леонтович, було прийняте з почуттям великої полегші, як заповідь звороту до повної українізації режиму. На жаль, у Києві було вже загально відомо, що в цих справах рішає не Гетьман і навіть

не німці, а чорносотенна кліка великих промисловців, торговельників і фінансистів (Протофіс), які нав'язують з російським старорежимним офіцерством і просто не допускають до Гетьмана українців, українських впливів.

Пригадую докладно момент урочистого відкриття українського державного університету. До речі: прихильники Гетьманщини записують той акт на рахунок її творчо-конструктивного підходу до української культури. В ім'я історичної правди слід підкреслити, що найбільшу заслугу у створенні українського державного університету у Києві мав пок. проф. О. Сушицький, директор департаменту вищого шкільництва в міністерстві освіти (помер швидко потім в Одесі на тиф), який саме за ті свої заходи був під постійною загрозою димісії та який виявляв подивугідну енергію і сприт, щоб паралізувати перешкоди російських достойників і російських впливів на терені самого міністерства освіти, ще розмірно найбільш з усіх міністерств українського. Відкриття університету описували вже нераз, тому не варто запускатися в подробиці. Тямлю тільки, як нині, що всі приявні звернули увагу, що зодягнений у білий жупан Гетьман, який відчитував офіціяльний акт відкриття першої української високої державної школи, не почуває себе у тому середовищі свобідним і не знає, як зустріне його присутня маса студентства, широкого українського громадянства, української професури, представників світа української культури. Два інші моменти, що їх виразно тямлю з того урочистого полудня, це відомий інцидент з митрополитом Антонієм Храловицьким, якому "вихопилося" слово "Малороссія", що розпутало моментально бурю, — та виступ Винниченка, як голови Українського Національного Союзу: поява Винниченка викликала стихійну маніфестацію. І треба ствердити, що тоді ніхто не думав про соціяльні реформи, про устроеві різниці. В особі Винниченка приявна еліта українського громадянства Києва вітала представника українства, а до особи Павла Скоропадського просто не знала, як ставитись.

Як відомо, хитання поміж українцями та москалями, поміж концепцією української суверенної держави на руїнах "єдиної неділимої" та концепцією відбудови тієї "неділимої" при помочі України, яку можна би перейменувати знову на "Малороссію", — хитання поміж Січовими Стрільцями, як

опорою гетьманської влади та армією генерала Краснова над Доном і безліччю місцевих російських дружин, ті вічні хитання закінчилися зміною кабінету на 100%-ий російський кабінет Гербеля та проголошенням акту федерації з Московщиною, що був формальною і фактичною ліквідацією української держави (14 листопада 1918 р.) Про повстання проти Гетьманщини були в Києві глухі вістки, окутані сіткою найбільш фантастичних подробиць. Проклямація Директорії ночами появлялась на мурах, ранком державна варта й дружинники її здирали. Комунікати влади перебільшували втриє стиль і характер колишніх австрійських воєнних комунікатів. Виходило з них, що проти сильної і вічної гетьманської влади збунтувалась якась банда, яку гетьманські війська негайно розбили, розгромили і слід із них не залишився. Про Мотовилівку, очевидно, ані слова. Зате від Мотовилівки непомірно збільшалась скількість погопосок про дива, які йдуть у краю. Гук гармат, що стрясав мурами Києва, не залишав сумніву, що бої йдуть за саму столицю. Нервозність тих гетьманців, які відкинули всі серпанки українства, проявлялась у дикій гульні й новій хвилі протиукраїнського терору. Настала атмосфера, типічна для днів нового перевороту, нової зміни державної влади.

14 грудня 1918 р. відійшов Павло Скоропадський так само незаметно, як 29 квітня 1918 р. прийшов. Мешканці Києва, які масово вилягли на вулиці, були здивовані одною річчю, яка відразу кидалась в очі: виглядом війська, що вступило до столиці. В останньому часі, в яких двох останніх тижнях, бо раніше взагалі повстання було промовчуване, читали ми щоденно про "банди", про розбишак, про якусь голоту, що чинить бешкети й руйнує державний лад. Про Січових Стрільців та взагалі про будь-яку організацію Армії УНР не казалося ні слова. І люди були переконані, що повстання спирається на якихось прихачцем зліплених ватагах, перед якими справді може бути моторошно. Тим часом кияни побачили раптом військо, справжнє регулярне військо, умундуроване, сильно озброєне. Що це була тільки мала частина повстанської армії, сам її стрижень, і що величезна більшість тої армії це був дійсно зліпок повстанських ватаг та наспіх змобілізованих селян, яких не було в що вбрати, одностайно озброїти та — особливо — не було чим узяти в карби дисципліни, бо не було достаточного

численного рідного, фахового вишколеного й вартісного кадру старшин і підстаршин, — про це ми довідалися щойно багато пізніше, коли під другим московсько-більшевицьким наступом немов сніг на сонці топніли ряди Української Армії, яка просто щезала.

Але тоді, при вступі військ УНР, переможців над зорганізованою російською реакцією і над німцями, панував серед українців м. Києва такий самий ентузіазм, як пригноблення серед росіян. Одні й другі дивувалися, одні й другі очам своїм не вірили, переконуючись раптом, як-то їх страшенно обдурювали в офіційних повідомленнях про стан справи в Україні та про характер і силу повстання. Але одні й другі були переконані, що це вступила до Києва сила, якої ніщо не зможе з Києва виперти. Показалося, що те переконання було наївне. Ніяковість, з якою мешканці Києва гляділи на червоні стрічки на шоломах СС-ів, показалася оправданою. Люди не знали тоді про традиційну стрілецьку символіку червоної калини, а знали тільки те, що червоний прапор — це символ московського насильства та большевицького терору, це символ не власної крові, проливаної на вівтарі батьківщини, тільки чужої крові, проливаної на вівтарі непримирливої революційної доктрини, опертої на засаді терору проти всіх, що не пристають до того божевільного танку. Тому ті червоні стрічки бентежили людей, як щось, що не було сумісне з поняттям сильної української демократичної влади, ворожої однаково російській реакції, як російському й "малоруському" большевизмові. Люди, які на вид того червоного копіру відчували якийсь неспокій, не знаючи ще про характер Директорії і про боротьбу течій на верхівці влади та внутрі повстанчої армії, ще заки впав Київ, — ті одиниці мали віщу інтуїцію.

Січові Стрільці, як переможці, залишилися вірними собі й українській державницькій ідеї, яка їм, здисциплінованому війську, диктувала послух супроти кожної легальної влади, що була носієм української державности. Але ті всі українські кола, — від голови Директорії починаючи і на змобілізованих масах вояцтва кінчаючи, — під впливом яких протигетьманське повстання маніфестувало червоний прапор поруч із жовто-блакитним, ті всі кола почали відразу не тільки промовляти демагогічними фразами, але й робити найгіршу демагогію на велику мірку: граючи у дві

дудки, переступаючи з ноги на ногу та не кристалізуючи ясно української державної ідеї з усіма її логічними висновками і супроти власного громадянства й війська та супроти всього закордону: Московщини, Антанти, Польщі та всіх закордонних експозитур у краю.

І під кінець 1918 року Київ знову хвилювався, знову жив в атмосфері, що попереджувала всі перевороти, знову корчився з жаху на думку про нову зміну правителів. Приготування до Трудового Конгресу, безліч розпорядків військової влади, палкі заповіді, все воно не зменшувало остраху, що ріс із зростом анархії у столиці, що її даремне намагалася опанувати репресіями військова команда СС-ів, не знаходячи помочі у стабілізації політичної влади, у втихомирненні розбурханої політичної атмосфери. Таким робом наприкінці 1918 року, як на його початку — золотоверхий Київ жив у тіні московсько-більшевицької небезпеки, в остраху перед московсько-більшевицькою навалою. УНР і большевики, УНР і німці, Гетьман і знову УНР — ось по черзі галерія володарів Києва у 1918 році. Та галерія впродовж наступних двох років збільшилась ще на денікінців і поляків, при чому УНР і большевики так само брали безупинно участь у боротьбі за столицю України. І боротьба за столицю України не припинилась, дармащо ніби кріпко всадовилась у ньому російсько-більшевицька влада. ...”

Під тим спогадовим нарисом, що я його писав у 1928 році у Львові, отож 47 років тому, підписуюсь і тепер двома руками. .

В міжчасі, подекуди й по нинішній день, довкола особи Павла Скоропадського велася і потрохи й далі ведеться палка полеміка. Одні — фанатичні унр-івці вбачають у ньому вельзевула, персоніфікацію російського неділимства в Україні, наставленого рішуче на знищення української державности та використання тільки України для відновлення єдиної неподільної Росії. Другі, фанатичні гетьманці, вбачають у ньому архистратига Михаїла, втілення державного розуму й рятівника української державности від руйнників, якими ніби були соціялістичні експериментатори Центральної Ради, — ті самі, які загирили остаточно українську державність повстанням проти Гетьманщини (мимоходом кажучи, аргумент, що за Гетьманщини був порядок, а за Директорії хаос, нісенітний: був порядок, бо за Гетьманщини стояла в Україні півмільйонна німецька армія, якої не стало, коли майже одночасно з

повстанням в Україні й у Німеччині вибухла революція і та сама німецька армія прагнула мерщій дістатися до дому.) Одні й другі не мають рації. Не можна мати претенсій до Павла Скоропадського, що він у 1918 році не думав українськими державницькими категоріями. Це правда, що Павло Скоропадський — з українського козацького роду, але був цілком зрусифікований, одружений з російською аристократкою, обертався ввесь час у колах російських високих старшин і російської аристократії і хоч в його корпусі переводили у 1917 році українізацію, то це був надто короткий час, щоби він, до часу вибору його на гетьмана України, став українським патріотом-державником, свідомим того, що ворогом ч. 1 України є Росія в будь-котрому кольорі. Тому нічого дивуватися, що в отому періоді боротьби українських і московських впливів за Гетьманату Скоропадського — сам він мав більше особисте довір'я до російських поміщиків і фінансистів та російських генералів, як до українських демократів, які виринули на поверхню завдяки революційній хвилі. Коли б Павло Скоропадський був сильної вдачі й державним мужем, який переаналізовує дану ситуацію, приймає рішення і твердо його переводить в життя, то, можливо, був би тримався того компромісу, яким був уряд Лизогуба з участю Лотоцького, Дорошенка, Вязлова, Славінського і Стебницького, українських консерватистів, яким по душі ближчим був гетьманський устрій за той, що його встановила була Центральна Рада.

Коли б Павло Скоропадський, ставши гетьманом України освідомив, що не можливо творити й зберегти українську державу, змінивши її устрій з демократичного на — скажімо — класо-кратичний, як це згодом проповідував Вячеслав Липинський у своїх "Листах до братів хліборобів", коли б він був освідомив, що не можливо існувати будь-якій державній Україні без співпраці з українською інтелігентською верхівкою, то був би відсунув злого духа гетьманського двору, генерала Палтова, і включив до того двору українських консерватистів-державників. Але він був людиною слабою, дуже порядною, чесною, доброї волі, але м'якою і тому м'якою супроти давнього свого російського оточення. Павло Скоропадський зукраїнізувався щойно на еміграції, у Берліні, під впливом українських гетьманців, як Шемет і інші. Я чув від тих, які з ним у Берліні розмовляли, що він одверто признавав, що тоді, у 1918 році, не мав тієї державницької і провідницької зрілості, яку придбав щойно у 20-их і 30-их р.р. Дуже жаль, що передчасно помер його син Данило, людина високоосвічена і віддана українській державницькій ідеї. Може він,

як голова гетьманського табору на еміграції, міг би надати тому таборові більшої поміркованости, почуття толерантности та більш справедливого підходу до початків новітньої української історії. Коли дехто з теперішніх гетьманців рахує історію українського державництва у цьому сторіччі щойно від вибору Павла Скоропадського на гетьмана, перекреслюючи період Центральної Ради з її 4-ма Універсалами, то це просте глупе засліплення. Гетьманщини не було б, як би раніше не було УНР за Центральної Ради. Ту саму помилку роблять унр-івці, які "перекреслюють" як "неіснуючий", період Гетьманщини Скоропадського. Хронологія і прагматизм існує і в новітній українській, не тільки у всесвітній історії. І тому однаково Центральна Рада з її успіхами та невдачами і однаково Гетьманщина з її добрими і поганими сторінками — є частинами новітньої історії України. Тепер ділить нас від часу визвольної війни-революції довша відстань часу і тому й зростає історична перспектива. Появилася теж в міжчасі численна історична й мемуарна література, яка встановлює факти та дозволяє кожному насвітлювати їх за своїм філософським світосприйманням та політичним світоглядом. Я причинився теж дещо до тієї літератури. Тому й не згадую тут про Берестейський мир, якому я присвятив 32-сторінковий "Вступ" до збірника "Берестейський мир", що його видала "Червона Калина" у Львові в 1928 р. Я був теж автором передмови "Від Видавництва" у тому збірнику, де з'ясовував потребу неіснуючої до того часу докладнішої аналізи тієї історичної події та висновків з неї. У тій книжці на 320 сторінок друку зібране найгоповніше, що до того часу появилось про Берестейський мир у чужій і нашій літературі. Коли б тепер писати про Берестейський мир, то треба би передусім оперти таку студію на прегарне, велике, 4-томове видання Дослідного Інституту В. Липинського у Філядельфії — "Ерайгніссе ін дер Україне 1914-1922", документи, зібрані Теофілем Горняткевичем в австрійському міністерстві закордонних справ. Є там теж стенографічні протоколи Берестейського миру, є там авторитетна оцінка подій в Україні в часах перебування там німецьких і австрійських військ. Моя оцінка Берестейського миру, висловлена у тій книжці тому 47 років, залишилась в основі та сама: найбільша вартість Берестейського миру для України була у тому, що він дав Україні змогу продовжувати визвольну війну-революцію на дальших поверх два роки. Завдяки власне Берестейському мирові прийшли періоди влади УНР, прийшов період Гетьманщини, прийшов 1919 рік із найсвітлішою подією вмаршу до Києва з'єднаних Українських Армій 31 серпня 1919 сполученою із трагедією негайного відвороту з Києва та пізнішими воєнними конвульсіями, включно з

катастрофою тифу, Зятківською угодою УГА з Денікіним, але й такою світлою подією, як вояцьке геройство переведення Першого Зимового Походу (7 грудня 1919 до 7 травня 1920,) — врешті й Варшавський договір з 21 квітня 1920 р., новий поворот української влади до Києва разом із польським військом, відворот відтілю і остаточна катастрофа, якою була ліквідація регулярної Армії УНР 20 листопада 1920 р. Берестейський мир був епізодом в історії України, але той епізод записав історичний факт — найтіснішого зв'язку проблеми Наддніпрянщини і Західної України, як теж записав перший у новітній історії України "вихід у світ". Берестейський мир мав свої й дуже негативні моменти — причеплення українцям у широкому світі марки германофільства, грабункова господарка німців в Україні, легковажне ставлення самих німців і австрійців до Берестейського миру, як до "Бротфрідену", себто того "хлібного миру", який рятував західні держави (головно Відень) від голодової катастрофи українським збіжжям. Але він уможливив постання тих подій, радісних і сумних, які разом склалися на створення традиції: тієї основи, на якій спирається нинішня українська політична думка і нинішня українська ідеологія. Бо Берестейський мир тісно пов'язаний із актом 22 січня. В Альманаху Українського Народного Союзу на рік 1968 була моя 7-сторінкова стаття "4-ий Універсал і Берестейський мир". Вона не має спогадового характеру і тому нічого її тут повторювати. Можна тільки додати, що коли 4-ий Універсал став наріжним камінем української політичної думки й узагалі державницького освідомлення українців, то не слід прив'язувати до Берестейського миру надто великого значення, як до "історичного прецеденту", що, мовляв, там уперше визнали українську державу чотири закордонні держави. Значення таких історичних прецедентів упало після Другої світової війни, коли у процесі деколонізації Азії й Африки самостійними державами стали країни, що їх населення здебільша мало тоді тільки племінну, а не національну свідомість, і коли, навпаки, ряд європейських держав з давньою історичною традицією та глибокою культурою перемінені на сателітів сучасної російської імперії. Історичні прецеденти не потрібні вже для визнання держави, яка постає завдяки двом передумовам: власної сили даного народу й міжнародньої кон'юнктури. Минулися міжнародні правила, якими керувалися мирові конференції 19-го сторіччя: Віденський конгрес з 1815 і Берлінський з 1878 р.р. Минулися й звичаї Паризької конференції з 1919 року. Ялтинський і Берлінський договори з 1945 р. йшли вже по лінії "рівноваги сил", та поділу світу на сфери впливів. Коли розпадеться советська імперія то настане час на ще інший

вернувся до Києва і подорозі був свідком, як Затонський переводив слідство у Проскурові у справі погрому, що там недавно відбувся. Історію того погрому описав згодом Василь Мудрий, який був за української влади повітовим комісарем у Проскурові. Відомо, що погроми чинило міське шумовиння задля наживи та бешкетів, використовуючи те психологічне підложжя, що його створила масова участь жидів в рядах че-ка і його "особих отрядів". Інша річ, що треба розуміти й психологію жидів в Україні, яка була їхньою за царського режиму "смугою поселення": за царату жида не мали доступу до війська, до державних установ, до різних ділянок професійного життя. Тому не дивниця, що вони привітали режим, який не тільки відкрив їм цей доступ, але ще й приманював на свою службу. Антисемітизм в Україні мав завжди характер соціальний, а не національний чи релігійний. Він тягнувся від часу історичної Польщі, коли жида стали на службу польської шляхетчини і орієнтувалися на польську державу, а не на український нарід. Відсіль і трагедія погрому за Хмельницького: щойно в найновіших часах з'явилися й між жидівськими істориками одиниці, світлі, об'єктивні, які мали відвагу вказувати на ті прогріхи їхніх предків. Але думаю, що щойно після відродження української самостійної державности жидівська наука і преса переведуть основну ревізію свого становища супроти погромів в Україні та супроти таких великих в історії України постатей, як Богдан Хмельницький і Симон Петлюра. Хмельницький був геніальним військовим організатором, геніальним полководцем і насправді найбільшим в історії України гетьманом, дармащо став теж у Переяславському договорі, усупереч своїй найкращій волі, гробкопателем української гетьманської держави: "нерозумним сином"; як його назвав Шевченко. А Симон Петлюра, який силою своєї індивідуальности виріс до становища голови держави і став символом збройної боротьби проти Московщини, був перекладником драми "Євреї" Чірікова з надзвичайно прихильним для жидів вступом і був автором наказу Головної Команди УНР з 20 серпня 1919 р. ч. 131 з найгострішим натавруванням погромів та з загрозою ставити перед воєнний суд, як злочинців-зрадників, усіх, що підбурюють до погрому. Але, нав'язуючи до Проскурівського погрому: полк. Євген Коновалець казав мені у Відні у 1920 чи 1921 році, що було великою помилкою, що негайно не розстріляно нікого з анархічних "отаманів", які сприяли погромам.

Я був у Нью Йорку на доповіді ред. В. Кордюка з Мюнхена, який поручав українській політичній еміграції якимсь урочистим актом засудити колишні погроми в Україні. Хто мав би це зробити і

кого та що засуджувати?! Гостріше засудити погроми, як це зробив Симон Петлюра у вищезгаданому такому наказі ч. 131, не можна. І не відомі мені із всесвітньої історії випадки експіації за гріхи, доконані у даній країні давніми часами. Чи французькі католики склали будь-коли якусь заяву каяття за різню гугенотів у Вартоломеївській ночі 21 серпня 1572 р.? Чи нащадки винуватців спалення Яна Гуса 1415 р. склали були будь-коли заяву жалю?! А ті історичні злочини були переведені так-мовити офіційно тодішньою французькою чи чеською верхівкою, а погроми в Україні перед революцією були організовані російською, фаворизованою царським режимом чорною сотнею, а під час української війни-революції чернею, нацькованою провокаторами, які діяли на шкоду молодій українській державі. І який політичний глузд мала би якась теперішня подібна експіаційна у відношенні до жидівського світу заява? Як згадано вже, антисемітизм в Україні народився з факту сплужіння жидів завжди існуючому там окупаційному режимові. Я започаткував був в Америці "діялог" з жидівським публіцистично-політичним світом своєю статтею у "Свободі" "За чистий стіл з жидами" ч. 231, лютий 1951 "Терпець" в українсько-жидівських відносинах", та низкою дальших статей у тому дусі. Відбулися зустрічі з деякими видатними жидівськими діячами. Поважну роль у ділі шукання спільної з жидами мови відіграв Йосиф Шварц, колишній робітник з Дори на Гуцульщині, який за свою первісну прихильність до "радянської" влади в Україні гірко натерпівся, але, діставшись до Америки, постійно, вперто й послідовно пропагував у міру своїх скромних сил, серед жидівських кіп у Нью Йорку та в листуванні з видатними діячами в Ізраїлю, ідею українсько-жидівської згоди. Але я переконався, що всі отакі заходи будуть невдачними й безвиглядними, поки не буде самостійної української держави. Маленький приклад, як жидівські керівні діячі рахуються з неприхильною українцям опінією незрячих жидівських низів. Коли "Вашінгтон Пост" вів завзяту кампанію проти здвигнення у Вашингтоні пам'ятника Тарасові Шевченкові, я пішов у Нью Йорку до одного з видатних прихильників ідеї українсько-жидівської згоди, колишнього адвоката у Варшаві, д-ра Йосифа Ліхтена, з просьбою, щоб він написав "листа до редакції" до "Вашінгтон Посту" в обороні справи пам'ятника Шевченкові. Д-р Ліхтен заявив, що він мусить у такій справі порозумітися з проводом Бнай Бріту. Такий лист ніколи не появився. Цікаво, що не тільки в історичній Польщі жиди так тісно в'язали себе з панівним польським шляхетським режимом, що їхнім символом став Зельман з української народньої пісні, який має ключі від сільської церкви, але у післяверсальській Польщі

політичний провід галицьких жидів під головуванням посла Леона Райха також підтримував польський уряд та не солідаризувався з українською опозиційною супроти того уряду політикою. Правда, були й тоді "білі круки" у жидівському суспільстві: Ізаак Грінбавм, історик Шіппер й інші у Варшаві, які склали у виборах з 1928 р. з українцями, білорусами й німцями блок національних меншин, — були й у Львові жидівські діячі типу сенатора Михайла Рінгля та посла Абрагама Інзлера, які зберігали тісний зв'язок з українцями. Деякі наші люди дивуються і обурюються, чому тепер жиди цураються спільного з українцями фронту, коли в Советському Союзі толерують тільки асимілянтів, і коли у своїй закордонній політиці ССРСР підтримує арабів у зусиллях знищити Ізраїль, який є заставою проти маршу російської імперії до Перської затоки. Дуже просто: поки в ССРСР знаходяться ще сотні тисяч чи навіть понад 2 мільйони жидів, жиди у діаспорі лякаються погіршення долі своїх земляків внаслідку будь-якої спілки з українськими "буржуазними націоналістами", які є анатомою для Москви. Але нема найменшого сумніву, що коли тільки відновиться українська самостійна держава, то настане радикальний зворот жидівської opinii у відношенні до України й українців і прикладами для політичної думки жидів стануть такі постаті, як Соломон Гольдельман, Ісаак Грінбавм, Арнольд Марголін й інші палкі й щирі прихильники ідеї української державности.

Так ось я вернувся до Києва у 1919 році, що був під большевицькою владою, і був там до половини 1920 року. 31 серпня 1919 року всі ми кияни пережили величній день, коли знову українське військо вступило до столиці та зараз же пережили трагедію, коли воно відступило, передавши місто денікінцям. На цю тему по нинішній день йдуть суперечки між військовиками й істориками. Нема сумніву, що дещо завинив наказ від Головного Командування, який велів виминати зудару з денікінцями, що наближались до Києва від Лівобережжя, але не казав, що діяти, коли денікінці захочуть збройно зайняти Київ. Однак моє глибоке переконання, що куди більше завинили дві інші обставини. По-перше: що до Києва не впустили відразу Січових Стрільців, які знали прегарно топографію міста і мали досвід у вуличних боях, і, далі, що комендантом Галицького корпусу, який ввійшов туди, був генерал Кравс, німець, який переговорював з деніківським генералом Бредовим та погодився відтягнути українські війська з Києва. Я писав про це вже і стрінувся з докором від одного старшини УГА, що, мовляв, не лицює зневажати пам'ять тих колишніх високих старшин австрійської армії, німців, які служили

вірно і лояльно Україні. Так, це правда, що вони не тільки формально були лояльними супроти української влади, але й набрались дійсного сантименту до України й української справи. Автім, це не перечить, що вони за психікою були цілком чужими революції в Україні, не розуміли тамошньої атмосфери й ставились з висока до тих наддніпрянських старшин, що їх військові ступні дійсно здебільша не відповідали їх загальній і військовій освіті і були признані завдяки революції, за зразком Наполеона, що своїх сержантів призначав маршалами. Можна вдуматись у психіку австрійського генерала, що йому ближчим по душі був "дійсний" російський генерал із високою військовою освітою, аніж Головний Отаман Симон Петлюра, твір революції. Можна теж припускати, що генерал Антон Кравс із своїм розумінням військової дисципліни був просто нездібним до самостійного вирішення проти вказівки Головного Командування, щоби не вдаватися у бої з деніківцями, — не був здібним негайно рішитися на викинення денікінців на лівий беріг Дніпра збройною рукою, коли це ще було можливе. Критерієм оцінки історичних подій є їхній вислід. Капітуляція генерала Кравса у Києві 31 серпня 1919 року принесла катастрофу армії і державі. Вона заламала бойового духа, внесла зневіру, побільшила ряди "неутральних" до української справи, дала можливість денікінцям продовжувати свою кампанію в Україні, причинилась до Зятківської умови УГА з Денікіним, була актом, який і з військового і політичного погляду був невибачливим.

У своїй книжечці "Паралелі в історії України", Нью Йорк 1971, я зарахував Зятківський договір УГалицької Армії з Командуванням російської Добровольчої Армії в Зятківцях 6 листопада 1919 року до історичних виявів політичного русофільства, таких, якими раніше були Переяславський договір 1654 р. та Грамота Гетьмана Скоропадського про федерацію з Росією з 14 листопада 1918 р. Я стрінувся з закидом, що Зятківський договір не був актом політичним, а суто-військовим. Загально колишні старшини Української Галицької Армії обороняли Зятківський договір як прикрий, але єдиний у тому часі спосіб рятування решток УГАрмії від загибуні і що тому перехід УГАрмії на сторону Денікіна був тактичним ходом військової натури, а не політичним договором. Психологічно всі ті, які таке твердили і ще нині твердять, оправдані: Зятківський договір був чимось таким важким і прикрий, що всі члени УГА хотіли сяк-так зм'ягшити його дійсний сенс, його дійсне значення. Вони рішуче заперечували, наче би це була зрада супроти Дієвої Армії УНР, як оборонця української державности. Слово "зрада" взагалі дуже неприємне і, наприклад,

В-во "Червона Калина", яке відновилось у Нью-Йорку, відмовилося передрукувати дуже вартісну військово-історичну книжку Олександра Доценка "Зимовий Похід", яка вперше появилася була у Варшаві у 1932 році, тільки тому, що там вживається слова "зрада" на адресу УГАрмії, дармащо там же стверджується вороже супроти Денікіна становище загалу членів УГАрмії та прихильне становище супроти Дієвої Армії, доказуване ставленням до частин тієї Армії, які йшли в Зимовий похід. Однак, хто заперечує політичне значення Зятківського договору, той або тексту того договору не читав, або його не розумів, і не знав чи й далі не знає історії української політичної думки й української політичної літератури. Фактом є, що без попередження, відома і згоди Команди Дієвої Армії УНР та сумежних з УГА наддніпрянських військових частин на бойовому фронті, підписано у Зяткові договір, в якому сказано: "Галицька Армія переходить у повному складі, з етапними установами, складами й залізнодорожним майном на сторону російської Добровольчої Армії і віддається в повне розпорядження коменданта озброєних сил Півдня Росії, в теперішній час коменданта війська Новоросійської області". Слово "Українська" скреслено у тому договорі і залишено термін тільки "Галицька Армія". Дієву Армію УНР називається там "Армією Петлюри" і однаково в договорі у Зятківцях 24 жовтня ст.ст, як в Одесі з 17 листопада 1919 стверджується, що "Галицька Армія... не буде вжита до боротьби проти "Армії Петлюри". Слова "Україна" — "Український" нема у тому договорі, а справу політичного відношення Галицького уряду до уряду Добровольчої армії (Денікіна) залишено до вирішення "у постой генерала Денікіна", при чому до того часу "Диктатор Галичини задержує право кермування й контролі внутрішнього життя Галицької Армії"... Відомо, що Денікін і його "уряд" стояли на принциповому становищі єдиної-неподільної Росії і непризнання української державности. Тому -то кількакратні спроби Штабу Дієвої Армії УНР порозумітися з Денікіним на базі спільного воєнного діяння проти большевиків були відкидані Денікіним та його генералами (Бредовим, Шіллінгом), які не хотіли говорити із "зрадниками-бунтарями", що ними були старшини армії УНР в очах неділимських військовиків.

Очевидно, є недискусійною річчю, що всі ті галицькі старшини, які переговорювали з денікінцями й підписали договори у Зятківцях та Одесі, були насправді українськими патріотами і діяли в добрій волі і вірі, що вони мусять таке робити, щоби рятувати екзистенцію УГАрмії. Трагедія власне в тому, що вони

насправді не знали, що діють, і не здавали собі справи, що насправді вони є знаряддям закулісової суто-політичної гри. Головним актором у тій політичній драмі був д-р Василь Панейко, перший міністер закордонних справ Західньо-Української Народньої Республіки, її делегат на Паризькій мировій конференції, чи пак в її кулюарах. Про ролю В. Панейка у Парижі говорить д-р Михайло Лозинський у своєму творі "Галичина", (спершу Прага 1922, передрук Нью Йорк 1970, із моїм вступом "Світлі і лохмурі роки"). Концелцією Василя Панейка було: переможна у першій світовій війні Антанта не хоче розвалу Росії, тому не підтримує самостійницького українського руху, — значить, щоби прихилити собі Антанту, треба піти на згоду з Денікіним, який відбудовує Росію. Василь Панейко був переконаним політичним — не романтичним, а розумовим — русофілом і його брошура "З'єднані Держави Східньої Європи" (Відень, 1922), є по нинішній день основним і найкращим теоретичним обґрунтуванням української "східньої", а не "західньої" орієнтації. Василь Панейко і його прихильники та послідовники не мали і не мають нічого спільного з так званими галицькими москофілами другої половини минулого сторіччя і з часу між двома світовими війнами. Галицьке москофільство — це окреме питання. Це не був одностайний табір, бо одні з них не перейшли ще процесу українського національного освідомлення і визнавали "один руський нарід" (навіть не "дві руські народності" за Костомаровим!) До тієї категорії належала й моя з дружиною перша господиня у Нью Йорку у 1951 р., власниця кам'яниці, в помешканні якої лишалася на стіні світлина родини Миколи II з підписом: "Височайшася сім'я". Звеличниця "височайшої сім'ї" не вміла говорити по-російськи, але не признавалася до українства, як і по нинішній день не признаються ще тисячі таких, як вона, русинів, "русских" чи малоросів в Америці... Відомо, що у таборі галицьких москофілів були також ті, які перейшли процес українського самовизначення, але пішли "наліво", пристали до Сель-Робу і вірили в можливість співпраці з "радянським режимом" в Україні. Головний представник тієї групи, редактор Кирило Вальницький у Львові, був настільки чесним з собою, що виїхав в Україну, де його більшовики зліквідували. Ще інша група москофілів, які самі себе звали "старорусинами", це були спекулянти, якими користувався польський режим для послаблення українського національного фронту. Поляки дали їм кілька добреоплатних посад, навіть зробили двох їх послами до сойму, але легковажили, знаючи, що вони нічого собою не являють і нікого не репрезентують. Політичні русофіли типу Василя Панейка були українськими патріотами і дивились на

Росію головню в реакції на польську асиміляційну й екстермінаційну політику. Зятківська умова збанкрутувала не тільки, як співдіяння двох армій на фронті, але й політично, бо не була щира ні з одного боку і не могла не збанкрутувати. Сама ідея, щоб Галичина порозумілась з Росією почерез Наддніпрянську Україну — була абсурдна. Галицький сепаратизм, виявлений не тільки у договорі з Денікіним, але й у міжнародньому процесі за Галичину, що його вів уряд д-ра Євгена Петрушевича із Відня на терені Паризької конференції, мусів також збанкрутувати. Рішення Ради амбасадорів з 15 березня 1923 року, яким переможні у 1-ій світовій війні держави, чи пак Найвища Рада, передали Галичину Польщі, було ще одним доказом, що не існує галицької проблеми, ані наддніпрянської проблеми, а існує тільки проблема українська. Тому книжка д-ра Семена Шевчука, яка появилася у Канаді, "Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для Галицької Землі, 1918-1939", Торонто 1965, — це одно велике непорозуміння: вона обгрунтовує конечність відновлення Галицької Держави з княжих часів, не здаючи собі справи, що існування такої "буферної" держави між Польщею і Росією не можливе. І тепер є ще галичани, які "не люблять" наддніпрянців і є наддніпрянці, які "не терплять" галичан, але одні і другі є анахронічними залишками. В Україні цього тепер нема, там настала дійсна соборність духа. Можливо, що Зятківський договір був актом розлачу його безпосередніх авторів. Але, взявши ще на увагу, що в тому часі Добровольча Армія Денікіна розліталася, це був з усіх поглядів акт дуже немудрий

Відомо, що ще 3 жовтня 1919 виїхала до Варшави українська дипломатична місія для переговорів з Польщею про спільний протибольшевицький фронт. Після декларації частини членів тієї делегації з 2 грудня 1919, в якій пропонувалося Польщі союз на такій базі, що кордон між Україною і Польщею мав бігти по річці Збруч, галицькі члени тієї делегації виступили, заклавши протест, але переговори велися далі і 21 квітня 1920 р. підписано польсько-український, т. зв. Варшавський договір, чи пак, формально, Варшавську конвенцію, яка вперше стала в новітній історії зразком союзу Польщі й України проти Росії. Ми у Києві не знали перипетій тих переговорів, не знали про відозву, що їх видали до українського народу Пілсудський та Петлюра та про початок польсько-української офензиви, націленої на звільнення України від большевиків. Ми дізналися про ту офензиву властиво щойно тоді, коли знову, як за українсько-німецького походу, почалася паніка серед большевиків у Києві і їх хаотична евакуація. 5 травня 1920 року сталося для киян нове чудо: вмаршування до Києва україн-

сько-польських військ з авангардом українських частин 6-ої Стрілецької Дивізії Марка Безручка. І знову, так як це було за вмаршу українців і німців та вмаршу частин Осадного корпусу СС за Директорії, ми бачили таке здисципліноване, озброєне й численне регулярне військо, що були щасливі, що нарешті скінчилося панування большевиків у Києві та в усій Україні. Найбільший песиміст не міг передбачити, що польсько-українська влада у Києві (комендантура міста була в українських руках) буде тривати ледве кілька тижнів. Відомо, що червона кіннота Будьонного переплила Дніпро на південь і на північ від Києва і гарнізон Києва мусів мерщій відійти на захід, щоби виминути оточення і знищення. Відворот крили Січові Стрільці. 10 червня 1920 від'їхав з Києва останній евакуаційний поїзд — і я з ним. Ту подорож я описав у своєму нарисі; "З недавнього минулого" у тижневику "Воля" у Відні, жовтень 1920, ч. 10/11. (Це був тоді ще цілком свіжий спомин і тому він може, цікавий подробицями, що їх тепер уже не тямлю. До речі: той мій спомин і два інші у тому часі проголошені у "Волі" нариси: "З недавнього минулого: Через що виїхав С.О. Єфремов" та "З української мартирології" (про смерть голови правління Дніпросоюзу Дмитра Коліюха), були для видавця й головного редактора "Волі" у Відні Віктора Піснячевського рекомендацією, за якою він заангажував мене до своєї редакції. Це був початок моєї журналістичної праці, вже не тільки, як технічного робітника, коректора, чи нічного дижурного, але й автора нарисів та коментарів). Ті свої перші речі я підписував у "Волі", як "І.Р. або "І.Р-ий" і щойно згодом почав підписувати, як "І. Кедрин". Чому я прийняв такий псевдонім? У "Волі" друкувалися тоді статті й літературні нариси двох Рудницьких — Степана, відомого ученого географа, і Михайла, який перебував тоді у Парижі чи пак Лондоні і надсилав до "Волі" свої есеї, "Листи" з отих міст. І тому все те, що писав я, тоді ще нікому не відомий "Рудницький", ішло на рахунок отих двох інших вже добре відомих Рудницьких. А "Кедрина" я взяв з якоїсь книжки і сам уже не знаю, відкіля і чому. Коли ми з дружиною переїхали до Америки, дехто присилав мені листи на прізвище "Кедрина" і я мав клопіт з листоношею та поштовим урядом. Тому, приймаючи американське громадянство, я "залегалізував" собі те прізвище, як "друге ім'я" і так фігурую на всіх документах, як лашпорт, дозвіл на керування автом, банкова книжечка і т.п. Мене інколи переплутували з Іваном Рудницьким, адвокатом у Львові. Користаю з нагоди, щоби спростувати: це не я, а він був членом Української Військової Організації. Передаю той свій спомин з "Волі" про останню евакуацію Києва у червні 1920р. спомин з-перед 55-ох років з мінімальними мовно-правописними

змінами. Віднайшов я "Волю" у центральній Публічній Бібліотеці у Нью Йорку завдяки згаданим у вступі дуже ввічливим тамошнім українським бібліотекарям.

"10 червня 1920 коло 11 год. дня, декілька дужих вибухів стрясло старим Києвом: невеличка скількість цілих шибок знову зменшилася. Не прогомоніла ще луна, як усім тим, що від трьох днів лазили, як сновиди по вулицях, чи тинялися по канцеляріях і кожного зустріченого знайомого напастували в сотий-тисячний раз одним і тим же питанням "що нового?" з тупою усмішкою на блідому, до краю знервованого і переляканому обличчі, як усім без виімку громадянам золотoverхої столиці України стало відомо: в повітря вилетіли всі мости над Дніпром. Публіка ринула лавою на Володимирську гірку та терасу Купецького саду. Перед очима глядачів стелився неабиякий вид: там, де пишався колись Ланцюжний міст — стирчали одні кам'яні "зуби", вся ж решта провалилася у воду. Русанівський та Наводницький мости горіли ясним попум'ям, а найдальший залізничний міст тільки одним боком похилився. Це, казали, тільки "спроба", тому можна думати, що і його доконають...

Для усіх, хто ще досіль мав якісь сумніви щодо воєнного становища Києва, з ментом знищення переправ на Лівобережжя, стало ясним, що, рахуючи від часів Тимчасового Уряду (Временного Правительства) Київ стоїть перед 14-ою черговою зміною влади. Небувала паніка огорнула мешканців. Тих, які запевнювали з міною військових авторитетів, що мости — "це дурниця", що, навпаки, становище далеко покращало, бо поляки кинули всі сили, які стояли на лівому березі Дніпра, на крила (прориви були під Кожанкою, Бородянкою і Тетеревим) всіх отих оптимістів з розпачу ніхто більше не слухав: по Житомирському шляху пішечком потягли тисячі втікачів з клунками на плечах, нагадуючи "великий ісход" київської інтелігенції 1-го жовтня 1919 року під час ославленого наскоку на Київ Таращанської дивізії (тоді протягом одного дня помандрувало з Києва пішки через Ланцюжний міст, на Дарницькі піски, коло 60.000 мешканців.) Аби далі, аби геть з-під большевицького панування! Згодом, може, повернемось, але тепер наші нерви не видержать цієї нової переміни, наше всеньке єство бунтується проти нових

насильств, не хоче переживати нових страхів, і, не вважаючи на голод, нужду і скитання, які жлуть нас на чужій, теж ворожій землі, ми втікаємо, керовані одним могутнім бажанням, що полонило наше тіло й усі фібри нашої душі — аби дали!..

На вокзалі знову зібралось багато публіки. Я згадав велику евакуацію Києва 27 січня 1919 року. Тоді виїхала була Директорія у повному складі, усі міністерства, весь квіт української інтелігенції. Тепер — недобитки, розбитки і ті, які випадково опинились у Києві. Їхав С.О. Єфремов, Х.А. Барановський, В. Чеховський, М. Вороний, штаб жандармерії та ще коло сотні української інтелігенції. Мало-хто знав, що їхатиме "український поїзд", по місті ходили легенди про той жах, який діється біля кожного паровозу, який кидає Київ, і тому люди воліли йти пішки.

Опинившись у вагоні (колись класному, тепер тільки зі слідами, де стояли лавки) ми почули себе щасливими. Відходив потяг за потягом. Це для нас було наглядним доказом, що всі ті погопоски й балачки про те, що всі залізничні шляхи довкола Києва зайняті більшовиками, були брехнею. Ми сподівалися наступного дня бути у Коростені, а там — видно буде! Але ми гірко помилилися.

Замість 6 годин вечора — поїзд рушив о 3 годині ранку. Доїхав до Посту Волинського (7 верст від головної стації) і простояв — 10 годин. Потім ми їхали ще якої пів години і знову ждали серед чистого поля цілими годинами. За два дні дороги ми віддалились від Києва на яких 14 верст. Так було і далі. Ми їхали годину-дві, а потім цілими годинами стояли і ждали, — чого. — ніхто не знав. Але швидко всі дізналися: ми виїхали з Києва тоді, коли шлях на Коростень був дійсно в кількох місцях зайнятий більшовиками. Київ був, значить, оточений в буквальному розумінні і вирватись із кільця можна було тільки силою. Тому перед евакуаційними поїздами йшли військові частини та посувались панцерні й технічні поїзди. В міру того, як звільнявся шлях і технічний потяг справляв рейки і насипи, їхали і ми. Таким чином ми наздігнали всі валки, які виїхали з Києва за три дні раніше: перед нами та й за нами ставали у довжелезну чергу потяги, які встигли ще виїхати з Києва. Склалась цікава процесія: коло 15 поїздів, (кожний по 30 до 40 вагонів) один від одного на яких 50 кроків віддалі. Очевидно, що

про клясні вагони не могло й бути балачки, бо таких на Україні та й, мабуть, у цілій кол. Росії тепер дуже мало. Все це були "теплушки" (без печей) та звичайні плятформи, ("площадки"). Їхали ними евакуйовані військові частини, польські й українські, їхали втікачі, везли всяке майно, путнє й поламане, словом, отими потягами йшла вся евакуація Києва.

Ми проїжджали цілком безлюдним краєм. На поруйнованих залізничних станціях — ні душі. Про начальників станцій, залізничну службу, такі речі, як сигнали, весь технічний бік залізничного руху — не було й мови. Рушив з місця поїзд перед нами — рухались і ми. Машиніст був найпершою особою. Це справжнє щастя, що обійшлося без грандіозної катастрофи. Наш машиніст (військовик-поляк, бо наш залізничник утік ще на київській станції до дому) проклинав, бо мав багато мороки. Бувало, що вагони, які зірвались з поїзду перед нами, заставили нам дорогу і він мусів, відчепивши паровіз, штовхати ті вагони перед себе так довго поки не зловилося найближчого лоїзду, причепити їх до нього й потім вертатися за нами. Як ми страшенне хвилювалися, побачивши себе — без паровозу! А як не вернеться — тоді що?! На випадок, коли б машиніст захотів втекти, у нас був у резерві галичанин, колишній машиніст з станиславівського залізничного вузла, він був у нашому вагоні "персона грата", але де взяти паровоза, якщо наш не вернеться?! І малохто думав тоді логічно, що чейже нікуди дітися паровозові та що наш острах дитинячий. І тільки раз ми ледви не влетіли на нашого попередника, бо машиніст не догледів за крутим закрутом, що поїзд перед нами зупинився, і ледви в останній хвилині зупинив паровіз, стукнувши ним легко в останній вагон того поїзду.

Праворуч залізничного шляху, від сторони Дніпра, ми чули безперервний гук гармат. Ліворуч — горіли села. Це поляки душили "большевицьке повстання". Доїжджаючи до станції Томішаєво нам дали знати з потягу перед нами, що треба сподіватися озброєного нападу селянських повстанців. Виявилось згодом ось що: у великому селі Яблінка (чи Яблонівці — вже не тямлю) посварились селяни з польськими вояками, як звичайно, на ґрунті реквізиції. "Усе почалося від курки" — як оповідав нам один чоловік з того села. Від сварки до бійки, а серед метушні — вбили одного польського вояка. Поляки з переляку проголосили

село большевицьким і повстанським і запалили його з 4-ох кінців. Селяни присягли пімститись, а тому, що в кожному солідному, шануючому себе українському селі були кулемети і гармати і всяка інша зброя, то поляки боялися, щоби селяни не обстріляли потягів кулеметним вогнем. Скінчилося на страху, але від того часу наші поїзди їхали у збройному поготівлі: на паровозі стояли скоростріли, а військові стежі сторожили 24 годин. Наші вагони були "опанцерені" з-середини валізками й клунками. Публіка була вже вивчена: на кожній стоянці частина "комунальних гуртків", в які об'єднувались подорожні у кожному вагоні, кидались у пошуканку за харчами: адже ми виїхали з Києва, коли хліба не можна було знайти там і на вагу золота, та сподівались за кілька годин бути на Волині, тому ніхто не запасся й найменшими харчами. Так отже частина нас бігала в гарячкому пошукуванні пляшки молока, хунта сира або шматка хліба та розпитувала у польських вояків за консервами (по паралельному залізничному шляху раз-ураз переходили військові потяги). Усі інші кидались з ведрами й мисочками носити воду до паровозу, та з сокирами й пилками — за дровами.

Але небезпеку нашого становища ми пізнали щойно на п'ятий день дороги, підїжджаючи до ст. Бородянки. Ми опинилися буквально серед бою. Фронт проходив на три версти від залізничного шляху. Рейки були тількищо направлені. В полі видно було свіжо висипані могили. Місце нашої стоянки — міст на річці Здвиг, звідкіля усі потяги набирали воду, ще день тому було в руках ворога, тепер стояли там польські найближчі резерви. Гарматні набoї рвались на наших очах, ми бачили кожний вистріл з цієї і тієї сторін. Скоростріли тарахкотіли, здавалося, біля наших вагонів. На душі стало моторошно: ми могли кожної хвилини вгледіти, що польська бойова лінія втікає і за пів години пізніше були б вирізані, як курки. А піворуч горіли села. Ми стояли у найвужчому місці коридору. Треба було озброїтися в залізну видержливість і терпелівість та ждати, поки кожний із десяти довжелезних поїздів, які стояли перед нами, діждеться своєї черги у'водокачки" та й нас пропустить. Коли ми врешті підїхали до самого мосту, то побачили, що біля кожного мостового в'язання військова сторожа охороняла підкладені динамітові міни, призначені для зрвання мосту, як тільки переїде останній поїзд. Тоді

всі ми без винятку, цивільні й військові, чоловіки й жінки, міністри й прислуга, кинулись з енергією розпачу, який огортає людину, коли глядить смерті в очі, — одні до помп, другі до відер. В 10 хвилин велетенський паровозний котел та резервуар були повні води. Ми вирвались з найбільшої небезпеки у тій "спокійній" подорожі живими.

Приїхавши на найближчу станцію Малін ми могли оглянути цікаве видовище: страшенно знівечений потяг, який вїхав на станцію 5 хвилин після того, як більшовики розібрали рейки. Це було дві ночі тому.

Ми приїхали до Коростеня, здається, на сьомий день. Там знайшли вже спокійні обставини. Передусім важливим виявилось для нас існування буфету, — можна було до схочу придбати хліба, оселедців і консерв. Зате нас ждала нова несподіванка. Польська сторожа на станції зустріла нас не тільки з підозрою, а просто ворожо. Десятки разів строго перевірявали документи і завжди дивилися з-під лоба, чи — мовляв — не більшовицькі провокатори. Штаб київської державної сторожі та 7-му запасову українську бригаду в одну мить роззброїли. Коли ж ті нарobili крику — зброю здебільша їм повернули і польський комендант виправдувався "непорозумінням", але для багатьох старшин та пригода мала такий наслідок, що їхні кращі револьвери пропали без сліду.

Нас скерували через Шепетівку-Новгород Волинський — Староконстантинів до Проскурова. Ми вїхали в район польської окупації. Усі вивіски на станціях, вся адміністрація, гроші, газети — виключно польські. Української валюти не брали зовсім або з великими труднощами, по курсі 10 карбованців на 1 марку. Усі вагони й паровози, що приходили з України на "польську" територію, на якій на диво не жило навіть 5 відсотків поляків, отримували негайно нове позначення: напис "П.К.П" (Польська Колей Паньствова), та емблему польського вірла. Таким робом українські міністри, що їхали у вагоні, на котрому видніли старі написи "Московско-Киево-Воронежская Ж.Д.", а під сподом "Україна" і по-німецьки "Україне" — нежданно опинились польськими гістьми.

У Староконстантинові ми отримали першу правдиву вістку про долю українського уряду, котрому дотепер кожний з нас визначував іншу резиденцію, відповідно до

особистих побажань. Урядові поїзди відїхали ще 7 червня з вінницьких позицій на — на жаль — раніше непідготовані позиції — до Проскурова. До тієї нової столиці Української Народньої Республіки ми прибули на 10-ий день після виїзду з Києва....”

У моєму вагоні евакуаційного поїзду їхав також останній міністер фінансів УНР на рідній землі — Христофор Антонович Барановський. Він задумував заснувати філії державного Українбанку у Варшаві й Гданську (тоді Данцігу) і мав наївну надію, що це йому вдасться. Український уряд мав великі гроші здепоновані у банках у Берліні й Будапешті. Однак Х. А. Барановський не знав польської ані німецької мови. Познайомившись близько зі мною під час тієї 10-тиденної мандрівки і дізнавшись, що я плавко володію польською і німецькою мовами, він заангажував мене на свого особистого секретаря. Таким чином я відїхав з Проскурова швидше, як інші державні службовики, які там опинилися. Ми поїхали через Волочиська-Підволочиська на Львів і далі до Варшави. І у своєму житті на Наддніпрянську Україну я вже не мав змоги вернутися.

РЕФЛЕКСІЇ ПРО ЗДВИГ І ПРОГРУ

Відїжджав я з України з розпачем у серці. Я вже згадував раніше, що до Галичини мене не тягнуло. Мене полонила Наддніпрянська Україна з її просторами, її природою, її розмахом. Правда, я бачив вже тоді своїми молодими й недосвідченими очима аматорщину й імпровізовані експерименти будівничих Української Народньої Республіки, але теж бачив і розумів, що вони творили державу з пустки, без підготовки, без потрібних для цього кадрів, без досвіду і — без свідомого свого "я" народу. Так, інтелігенти з тодішньої провідної верстви, які мусіли творити державу, були аматорами, імпровізаторами й експериментаторами. Але відкіля вони мали набратися державницької мудрости й адміністраційної здібности?! Від скасування Гетьманщини у 1764 р. ("добровільне" зречення Кирила Розумовського) чи пак від встановлення вперше Малоросійської Колегії 1722 р. Україна втратила свою державність й опинилася під російською адміністрацією. Після доби національного відродження, що почалось від літератури й революції у площині духа, що її перевів Шевченко, у 1863 р. вийшов указ Валуєва, що "ніякої малоросійської мови не було, нема й бути не може" З вибухом революції у

1917 р. не було в Україні ні одної народньої ані будь-якої іншої української школи, не було ні одної української газети. І ще жили люди, які тямали панщину, що її скасовано заледве 1861 р. у році смерті Шевченка. Здійснилося віще слово Шевченка, що "Україну злії люди присплять лукаві і в огні її окрадену збудять..." Збудилась Україна 1917 року окрадена з своєї провідної верстви, з своєї національно-державницької свідомости, з тієї національної гордості, яка вимагає боротися за свою політичну волю. Тому все те, що сталося в Україні, і так було чудом. Коли перед 1917 роком ніхто на вулицях будь-котрого міста в Україні не міг почути українського слова, а 1 квітня 1917 року 100.000-на маса йшла вулицею Великою Володимирською на Софійську площу із співом "Заповіту", то це було чудо. Чудом були військові З'їзди із делегатами, що ніби репрезентували мільйони українських вояків. Але знаємо, що коли прийшла трудна для України година, то не мільйонів, а тисяч вояків не стало, зате були мільйони мужчин у силі віку в уніформах і без уніформ, які були "невтральними". Жменя вояків з Армії УНР проходила селами, де з-поза плотів, бувало, скоса дивилися на них селяни, невдоволені, що петлюрівці стягнуть на село большевиків і буде селу біда. Не було національно-державницької свідомости в масах і тому мусіла прийти програ. По нинішній день іде в українській політичній публіцистиці спір: чи в упадку української державности завинив провід, чи низи. У провіді не було полководців і організаторських геніїв типу Богдана Хмельницького і провід неначе автоматично, з konieczности, опинився в руках інтелігенції молодой і середущой генерацій. Серед тих провідників української революції були й гістерики типу Винниченка, який у часі, коли над державою горів дах, писав драму "Між двох сил", про дилему національного й соціального у революції! Але той же Винниченко, який своєю комуністичною "Новою Добою" на першій еміграції у Відні і пашквільним твором "Відродження нації" паскудив своє ім'я, як першого українського прем'єра, у першій добі Центральної Ради таки поводився як дійсний український патріот-державник і виявив багато мужности та гідности у переговорах з російським Тимчасовим Урядом, що довели були до Другого Універсалу, та брав активну участь у революції, яка дала всі чотири Універсали. І хоча Михайло Грушевський оточив себе на еміграції у Відні й у Празі "младенцями", як їх називав Піснячевський, і сіяв баламутство "радянської філії", проте Михайло Грушевський здобув собі таки в Україні величезний авторитет і записав себе світлими літерами у новітній історії України, коли 29 квітня 1918 року спокійно сидів за столом голови Української Центральної

Ради і самотній з усіх її членів не схопився з місця, коли на залу увійшов німецький старшина з відділом війська, щоби розігнати український революційний парламент. Це була революція з усіма своїми величними і нікчемними проявами. Але ми, молоді галичани, які опинилися на Наддніпрянщині втекли з російських таборів полонених, відчували тамошній розмах, відчували могутню потенціальної сили, що криється ще приспана у тамошньому народньому велетні. І тому й мене "не тягло" до Галичини, яка у моєму понятті і інших подібних до мене галичан, що тоді перебували в Наддніпрянській Україні, була провінцією із провінціями. Це ніяка образа, а ствердження природного стану. Вдача народу і вдача окремих осіб формується під впливом багатьох чинників, у першій черзі — географії, топографії, кліматичних умовин країни, в якій вони живуть. Мешканці країни, стисненої поміж Карпатами на півдні, Сяном на заході, Збручем на сході та "зеленим кордоном" в сторону Волині і болотами на півночі, вдача таких мешканців не могла бути розмашистою, їх світогляд не міг бути широким. Вдача ж наддніпрянців формувалась не тільки на великих просторах від Збруча по Дін і від Прип'яті до Чорного моря, але й із свідомим чи підсвідомим зв'язком з минулим Київської княжої держави й усього періоду Козаччини. Затратилось почуття національно-державного патріотизму, але зберігся сантимент до минулого: за іконами нащадків колишніх козаків, тепер простих селян, зберігались козацькі грамоти, — був сантимент до колишньої козацької ноші. Звичайно — шлики й широкі шаравари та криві шаблюки у роках визвольної війни-революції були театральщиною, яка не приносила користи державній справі. Але це таки був вияв того підсвідомого сантименту до минулого. Були такі й інші конструктивні факти, які мусіли мені імпонувати. Наприклад, Київ був оточений, але в ньому появлялись газети. Машиніст кожного поїзду, що відходив із головної станції чи Посту Волинського, забирав пачку газет і коли вертався, хай навіть в кілька тижнів пізніше, шукав тих, з якими міг би розраховатися. І не було у Києві газети, яка появлялась би меншим накладом, як 60.000 примірників. Або такий приклад: Вже не тямлю, коли це було, але тямлю, що це було в одному з численних періодів харчової кризи у Києві, чи, простіше, кажучи — тамошнього голоду. Один із лідерів української кооперації, могутньої організації, яка боролася проти знищення її однаково денікінцями, як більшовиками, Дмитро Вікторович Коліюх, розіслав до довколишніх сіл заклик-наказ, щоби на такий-то день вони привезли Києву харчі. І в той день в'їхала до Києва кругло одна тисяча возів, навантажених салом, мукою та крупами. Це був могутній вид і залишилось мені в пам'яті

могутнє враження від тієї маніфестації організаційного хисту й розмаху. Критики провідників української революції закидають їм, що вони не вміли використати народньої стихії і народнього ентузіазму, які проявилися в перших часах революції. Це правда, але для такої речі треба було власне генія Богдана Хмельницького. А генії родяться рідко і їх не можна створити виборами. Українська революція висунула вгору таки цілий ряд видатних діячів, світлих постатей, безперечних індивідуальностей. Між ними на першому місці треба назвати Симона Петлюру, мало-кому відомого перед революцією журналіста, редактора російсько-мовної "Української Житні", що виходила у Москві, людини цивільної, без військової освіти. А втім — він став лідером революції й визвольної війни, поставивши її під прапор послідовної і безперервної збройної боротьби проти Москви, як ворога число 1 України. У своїй статті "Роковини української революції", що появилась у львівському "Ділі" 27 березня 1937 року, отже тому 38 років, я признавав історичний — жалюгідний — "факт первісного браку зрозуміння у Центральної Ради, головно її голови, для організації регулярної української армії, опертої на засадах примусового її набору і строгої дисципліни". Щойно 19 березня 1918 на похороні жертв трагічної битви під Крутами Михайло Грушевський прославляв "українських тернопільців", які заступали дорогу ворогові до Києва. Ото ж в атмосфері недовір'я і байдужности до рідної регулярної збройної сили, яку мала би заступити тільки "міліція", — в атмосфері нерозуміння у народніх масах конечности збройно боротися за свою державність — Симон Петлюра підніс гасло такої боротьби і став її символом для майбутніх поколінь.

У тій своїй статті з-перед 40-ка років я пригадував моїм галицьким землякам історичний факт, що галицько-українська політична думка, відроджена за Галицької Руської Ради у 1848 році, дійшла у 1914 році найвище до "концепції коронного краю при австро-угорській монархії, зложеного з української частини Галичини і північної Буковини". І щойно у 1914 році Українські Січові Стрільці стали носієм ідеї збройної боротьби за Україну, без уваги на те, в яких уніформах і в межах якої армії. Але всеукраїнський державницький патріотизм не просякнув до світогляду чільних галицьких діячів на найвідповідальніших становищах у тому часі: вони запишилися галичанами, задивленими в Галичину і Львів із його святоюрською горою та Високим Замком, а не в державу, яка могла бути тільки українською, а не галицькою. Гасло "Через Київ до Львова" було прегарним гаслом, що ним виправдувалось перехід Української Галицької Армії за Збруч 17

липня 1919 та похід об'єднаних українських армій на Київ. Але це гасло забулося у Зятківському договорі і остаточно похоронив його центр Галицької Диктатури своєю кампанією проти уряду УНР спершу за свого перебування у Кам'янці і після того за свого перебування у Відні, про що ще буде мова ближче, коли згадуватиму свої три роки, пережиті у Відні. Тоді, літом 1920 року, у наших умах на першому місці стояла нещасна історія союзу з Польщею і погром, що його зазнала Україна, як епілог того союзу. Тоді, в червні 1920 року ми переживали катастрофу української держави. І відтоді по нинішній день турбує аналітиків новітньої історії України, зокрема нашу молодь, питання: чому ми програли?!

Коли на поняття держави складаються три компоненти — територія, нарід і влада — то у р.р. 1917/20 не було в Україні свідомого потреби рідної ні від кого незалежної держави народу. І це була головна причина прогри нашої визвольної війни-революції. У Галичині нарід безумовно був свідоміший й пропорційно до числа всього населення було більше освіченої української інтелігенції. Але однаково на Наддніпрянщині, як у Галичині не вдавалася мобілізація і тут і там була дезерція, тут і там зголошувались до війська парубки, щоб дістати обуву і кріса і зникати до дому, і можна тільки сперечатися, чи це було масове явище, чи одиничне, вийняткове. Фактом є, що й у Галичині творились п'юкальні "республіки" і що й у Галичині треба було висилати дисциплінарні військові відділи для привернення порядку у збунтованому повіті. І фактом є, що не тільки на Наддніпрянщині не було рідних кадрів для адміністраційного апарату в будь-котрій губернії, але й у Галичині не було таких кадрів для окремих повітів. І коли галичани мали пропорційно до загалу населення, більше освіченої інтелігенції, то після переходу УГА за Збруч — вона, та галицька інтелігенція, нічим — або страшенно мало причинилася до покращання державно-адміністраційного апарату в Українській Народній Республіці.

І тут друга найловажніша причина невдачі нашої війни-революції: дві держави в одній, двоєвластя, дві армії, два командування, дві психіки. Акт 22 січня 1919 року формально заводив соборність і перетворював Західню Українську Народню Республіку в "Область". У склад Директорії входив президент, чи пак диктатор д-р Євген Петрушевич. Штаб Головного Отамана та генеральний штаб армії УНР ніби створював одно командування для одної армії. Насправді поділ існував весь час — були два уряди, два командування, не було взаємного довір'я, були дві політики. Головною причиною того стану були власне дві психіки,

створені у західніх і східніх українців лід впливом перебування впродовж сторіч під різними чужинецькими окупаціями. Одні і другі вбачали в Україні свою батьківщину, одні і другі бажали волю Україні, одні і другі прославляли Шевченка з його "Заповітом" і "Кавказом", одні і другі пов'язували відродження новітньої української політичної думки з творами публіцистики і першими політичними партіями напереломі 19-го і 20-го сторіччя — по обох боках Збруча. Але психіка одних і других була різна. І нещастям було те, що у проводі галичан стали у 1918 році люди, які були добрими австрійськими парламентаристами, гарними промовцями, чесними людьми, активними громадянами — патріотами, але не були державними мужами й індивідуальностями, що їх вимагала тодішня історична хвилина й тодішня історична ситуація. Д-р Лонгін Цегельський чудово читав акт злуки 22 січня 1919 року на одному з рогів Софійського майдану. Але у своєму творі "Від легенди до правди", виданому вже в Америці 1960 р., одверто признав, що він був одним із тих, які поручали до останньої хвилини, коли розпадалася Австрія, "триматися австрійської клямки". І д-р Євген Петрушевич безумовно був українським патріотом — але у ще більшій мірі — патріотом галицьким. Він мав безумовно добру волю, але він, як і його найближчі співробітники, розгубився, прибувши на Наддніпрянщину після переходу УГА за Збруч, не зрозумів тамошньої революції ані не розумів дюдей, що їх винесла революція до керми УНР, не вмів і не міг переставитися із психіки адвоката у Скольому на психіку державного мужа одної Української Народньої Республіки. І цей двоподіл був, здається, другою найважливішою причиною прогри нашої визвольної війни-революції. Очевидно, вона проходила серед невимовно важких умовин. Але згадані внутрішні, українські хиби й недоліки були вирішними, а так звані зовнішні обставини тільки доконали решти, тільки причинились до повної катастрофи.

Останній період визвольної війни-революції пов'язаний з Польщею і Варшавським договором Петлюри-Підсудського, Похід на Київ і його трагічний епілог для Дієвої Армії, після 21 листопада 1920 року, коли вона опинилася за дротами польських таборів інтернованих, — ці події мають вже багату літературу. Трагічний для України політичний епізод відбувся 18 березня 1921 року у Ризі, коли-то підписано там польсько-більшевицький договір, формально "між Україною і Росією з одного боку та Польщею з другого", — фактично між Польщею і Москвою про замирення між ними коштом України, що їх землями вони поділились. У згаданій вже вгорі мій брошурі "Паралелі в історії України" я навів повні

тексти однаково Варшавської конвенції разом з її військовою частиною, як і Ризького договору. Я порівнював Варшавський договір Петлюри-Пілсудського з Гадяцьким договором гетьмана Виговського з емісарами польського короля Яна Казимира з 1658 р. і стверджував, що ті обидва договори стали класичними зразками української політичної думки, що орієнтувалася на союз України з Польщею проти Росії. Для польських істориків Варшавський договір є виявом так званої Прометеївської ідеї, чи Прометеївської концепції — союзу всіх колишніх поярмлених Москвою народів, — для інших знову це вияв відновлення в іншій формі "федералістичної" польської концепції, з нав'язанням до Люблинської унії з 1569 р. (Найкращий і найприступніший твір про Люблинську унію — "Дзее Унії Ягелльонскей" проф. О. Галецького, померлого на 80 році життя в Америці, дійсного члена НТШ, справжнього приятеля українців). У згаданій своїй брошурі я дав аналіз обох тих переважливих для історії України договорів — Варшавського і Ризького. Як уже згадано, Варшавський договір породив бурю збоку галичан, як ніби "зрада", що її допустився Симон Петлюра, який "продав" Галичину за союз з Польщею проти большевиків. По-перше, не було що "продавати", ані "відступати", бо Україна не мала вже тоді Галичини: Польща зайняла Галичину по Збруч на підставі дозволу від Найвищої Ради в Парижі з 25 червня 1919 р. По-друге: Петлюра знаходився у переговорах з поляками більш-менше так само, як українська делегація у переговорах з центральними державами у Бересті: не маючи державної території, не маючи війська, шукаючи союзу з даним контрагентом — у Бересті Литовському з Австрією і Німеччиною, у Варшаві з Польщею — як єдиного у тодішніх обставинах рятунку від повної загибелі. Це не були "переговори з позиції сили", ані з позиції рівного з рівним, а з позиції наймізернішої слабости, яку тільки можна уявити. Таке саме було в Бересті Литовському. Тоді треба було подивляти молодих, без ніякого попереднього досвіду українських представників-делегатів, насправді аматорів, які опинилися в Бересті супроти таких контрагентів, як австрійські й німецькі дипломати, між ними австрійський міністер закордонних справ Оттокар граф Чернін, та супроти таких старих партійних демагогів, як Йоффе і згодом "сам" Троцький, — і блискуче склали іспит. Вони зрозуміли, що Австрія і Німеччина потребують миру на Сході Європи та потребують України для двох цілей — щоб розбити російську імперію і щоб дістати з України хліба — і використали ту ситуацію, як не можна було краще. І хоча Варшавського договору з квітня 1920 р. не можна прирівнювати до Берестейського, хоч

Варшавський договір за своїм текстом був куди гірший, проте не можна картати за це української делегації. Вона була так само у примусовій ситуації, при чому не можна було обдурювати польської делегації так, як це вдалося зробити у Бересті щодо української воєнної ситуації. Поляки знали дуже добре, що без їхньої допомоги українській армії і з нею українській державі грозить повний загин. Тому у критичній аналізі тексту Варшавського договору треба ствердити, що: 1) текст був такий, як його можна було в тих обставинах дістати, 2) не у подробицях тексту була справа, а в концепції польсько-українського союзу проти Росії і 3) навіть того дуже бідного і скромного з погляду зобов'язань Польщі договору — Польща не дотримала.

Це цікавий історичний феномен — віроломство Польщі. Поминувши вже Люблинську унію і бундючно-великодушне гасло "за нашу і вашу свободу", яке стало цинічною вивіскою, за якою у практиці велась була безскрупульна політика полонізації і експлуатації, поминаючи вже історичні паралелі, у 20-му сторіччі Польща не дотримала супроти українців ні одного договору, ні одної умови, ні одної обіцянки. Докладніше буде про це мова, коли дійдемо у цих своїх споминах до часу між 1923 і 1939 р.р. Тепер тільки можна ствердити, що похід польського й українського військ в Україні, після першого успіху й здобуття Києва, закінчився трагічно головно тому, що Польща не виконала свого зобов'язання, прийнятого у військовому додатку до Варшавського договору. Згідно з § 12 військової конвенції Польща зобов'язалася доставити зброю і виряд для трьох дивізій, що їх українська влада мала zorganizувати на звільненому від ворога Правобережжі. Замість тієї допомоги — польська сторона загарбувала й вивозила з Правобережжя все, що тільки можна було захопити. Того маєтку було так багато і факт загарбання його Польщею був так загально відомий і наявний, що коли після підписання Ризького миру польський уряд "депікатно" видалив з своїх кордонів Симона Петлюру, але рішив толерувати у Варшаві закордонний уряд УНР, уділював йому субвенцію — титулом відшкодування за маєток, що його поляки вивезли з України у 1920 році...

Були різні причини прогри "Київської виправи" — як її назвав у своєму творі під таким титулом ген. Тадеуш Кутшеба (найкращий твір для студій тієї воєнної кампанії), але за винятком згаданого вгорі світлого моменту прогнання з Києва большевиків у травні 1920 р., весь той союз України з Польщею був новою трагічною показною лекцією, що союзи з чужими державами, оперті на власній слабості, кінчаються трагічно. У Ризькому

мировому договорі Польща перекреслила Варшавський договір і замість концепції союзу з поярмленими Росією народами проти Росії — Польща вернулася до концепції Андрусівського договору з 13 січня 1667 року: поділу українськими й білоруськими землями з Росією та поділу Східньої Європи на сфери впливів Польщі і Росії. Головний автор Ризького договору Ян Домбський, той самий, що 21 квітня 1920 р. підписав був Варшавський договір разом з Андрієм Ливицьким, був дуже гордим на Ризький договір та виправдував його "конечністю" того часу, втомую Польщі у війні проти большевиків, неможливістю продовжувати війну і т. п. Вся польська преса і все польське суспільство у післяверсальській Польщі схвалювали Ризький мир й уважали союз Пілсудського з Петлюрою радше за невдачну й непередуману романтичну авантюру, як державницьку концепцію. З перспективи років такі поважні польські історики, як професори американських університетів, Пйотр Вандич, М. К. Дзевановський і гурт польських інтелектуалів довкола паризького журналу "Культура", оцінюють Ризький мир інакше: як не тільки для України, але й для Польщі трагічну подію, яка дала "передешку" Москві, дозволила їй скріпитися і підготувитися до союзу з другим історичним ворогом Польщі. Німеччиною, щоб дозволити Німеччині Гітлера напасти на Польщу й розбити її так щоб, з черги, промостити шлях Росії до перетворення Польщі на свого невольничого сателіта... З українського погляду Ризький мир був тим яскравішою зрадою, що підписали його поляки з большевиками не після прогри веденої в союзі з Україною війни, а вигри, бо переможна битва під Варшавою 18 серпня 1920 року з Дієвою Армією УНР на правому крилі фронту давала змогу продовжувати війну. Признавав це сам Пілсудський, але він піддався натискові збоку русофільської й протиукраїнської більшости тодішнього (як і пізнішого) польського суспільства. Шевченко правильно бідкав "Польща впала, й нас задавила" — як пересторогу проти тих українських синів і доньок, які керуються у відношенні до Польщі ресантимаентами, а не політичним розумом, який диктує вбачати інтерес України у союзі з усіма поярмленими Росією народами. Але покищо нема ще такого польського велетня духа, який стрепенув би польськими умами й душами, звернувши їм увагу, що упадок України у Ризькому договорі був започаткуванням упадку й Польщі і щоб поляки не думали про "відзискання" Львова і Вільна, а про союз із Україною і Литвою, як єдиним гарантом польської незалежности.

*
*

Наші визвольні змагання, наша війна й революція, здвиг і

упадок, записали сторінки років 1917-1921. Але найважливішим із тих років був таки рік 1918 з уваги на проголошення у ньому, в дні 22 січня, 4-го Універсалу. У Календарі "Свободи" за 1958 рік була моя обширна стаття "Рік 1918 в історії української політичної думки". Подавши там коротко передісторію 1918 року від відродження української літератури внаслідку появи "Енеїди" Котляревського та потрясення малоросійської маси пламенним словом Шевченка, і від політичного відродження напереломі 19 і 20 сторіч заснуванням перших політичних партій на Наддніпрянщині й майже одночасно в Галичині, я стверджував там, що перед вибухом революції у 1917 році,

— "у масі української наддніпрянської інтелігенції, (якщо можна стосувати вислів "маса" до такої тонкої суспільної верстви!) були відомі таки більше Чернишевський і Соловійов, аніж публіцистика Драгоманова, Франка і Грушевського, "Україна ірредента" Юліяна Бачинського і "Самостійна Україна" Міхновського". Тому роки 1917/18 мають в історії української політичної думки значення горнила, в якому перетоплювались: романтичний патріотизм із неясним уявленням рідної волі, — неясна австрофільська концепція самостійної України сфедерованої з двома частинами наддунайської монархії під скиптром Габсбургів, — автономізм галичан, який до 1 листопада 1918 р. не виходив поза межі поділу (за офіційною термінологією) "королівства Галичини і Льодомерії з князівствами Освенцімським і Заторським" на західню польську і східню українську частини, — свідомі чи хай навіть підсвідомі віра у спільність української свободоловної ідеології з російським лібералізмом, особливо ж з російським соціалістичним табором, — віра у можливість "договоритись" з російською демократією, — автономізм у межах російської держави. Усі ці й їм подібні течії, що ще глибоко нуртували в добі українського національно-політичного примітивізму, перетоплювались в горнилі революції у виразний світогляд державницького самостійництва. Блукаючи ще манівцями дилеми "національне чи соціальне на першому місці", українська політична думка щойно в практиці революції доходила до відкриття правди, вже сторіччями раніш відкритої на Заході, ще далеко перед весною народів у 1848 року: що соціальну справедливість з повнотою культурних прав можна досягнути тільки у власній державі. Хоч націологи твердять,

що щойно за Наполеонівських воєн кристалізувалась в Європі національна думка в деяких народів, як німецький (Фіхте: "Листи до німецького народу"), а національний італійський патріотизм чекав щойно таких пробудників, як Гарібальді і Кавур (друга половина 19-го сторіччя) та виплекав його Д'Анунціо аж напереломі 19 і 20 сторіч, проте таки існував державний патріотизм і державний гін у французів, англійців, еспанців, шведів, швайцарців, байдуже яка кляса, верства чи династія була носієм того гону. Задалеко завели б нас міркування про причини занепаду української державницької думки з часів князів і гетьманів, — зрештою, тема не нова, яка вже мала своїх авторитетних дослідників. Українська революція 1917/21 р. р. воскресила її і кристалізувала на новітній лад.

Очевидно, як уся революція 1917/21 р. р. не була "деусом екс махіна", так само 4-ий Універсал 22 січня 1918 р. не впав із неба. Шлях від 1-го Універсалу часово короткий, але тим знаменніший величезною революцією тодішньої української політичної думки. У 1-му Універсалі говорилося ще лише загально про те, що "Однині самі будемо творити наше життя", з думкою на вище, як автономія в межах демократичної Росії. Другий Універсал з 16 липня 1917 р. став уже в нашому та ще більше в молодшому поколінні наче призабутий і легковажений. Звуження в ньому території автономної України до 5-ох губерній та створення в постаті Генерального Секретаріату підпорядного органу центральної російської влади подобає — кризь призму новітнього українського націоналізму — наче на угодівство, чи просто "зраду". Однак насправді той Другий Універсал надзвичайно цікавий і вартісний документ. Він доказує не тільки силу тодішнього українства, яка примусила чотирьох петроградських міністрів приїхати до Києва і переговорювати з представниками Української Центральної Ради в площині рівного з рівним, але й почуття політичного реалізму тодішніх українських керівників, які мусли рахуватися з дійсною ситуацією в Україні в половині 1917 року: з російськими залогамі і російським старшинським корпусом по всій Україні, з усією російською державною адміністрацією, з власною слабкістю. Другий Універсал втратив актуальність, коли не стало контрагента, з яким списано договір, себто Тимчасового Уряду. Тому в

Третьому Універсалі з 20-го листопада 1917 р. вже говорилося не про автономію, а тільки про Українську Народню Республіку, проте все ще з застереженням: "не відділяючись від Російської Республіки і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів". Але головокружного бігу революції не можна було спинити, московський імперіялізм знайшов своє нове втілення у воюючому комунізмі. ширилась анархія і прийшла одверта війна з Росією, треба було теж мати формально-правний мандат промовляти самому в імені своєї батьківщини в Бересті. Так прийшло до 4-го Універсалу. Проголошення рівно в рік пізніше Акту Соборности було вже тільки формальним завершенням тієї самостійницької і соборницької думки, яка викристалізувалася одночасно над Дніпром і Дністром.

Поміж датами 4-ох універсалів і потім аж до катастрофи визвольного зриву кипіло-клекотіло життя революційного періоду. Змагались думки, течії, ідеї. Як на війні — бували відступи і наступи, був регрес і прогрес. Відізнались теж замогильною луною дві політичні концепції із часів Козаччини: проголошення за гетьмана Павла Скоропадського Акту федерації з 14 листопада 1918 р. було по суті виявом того самого українського політичного русофільства, як був ним Переяславський договір з 1654 р. І так само Варшавська конвенція з 21 квітня 1920 р. була по суті повторенням концепції політичного польонофільства, що його в українській історії символізував Гадяцький договір з 1658 р. До політичного русофільства треба зарахувати й Зятківську угоду УГА з 10 листопада 1919 р. без уваги на всі виправдування того акту тогочасним трагічним станом тієї армії. Всі ці акти новітньої української революції доказали не тільки їхню кон'юнктурність, але й повну нежиттєвість, нереальність. Неоправністю людської вдачі й атавістичним нахилом повторювати ще раз і ще раз ту саму помилку можна вважати розпучливу спробу "боротьбістів" рятувати українство у злагоді з комунізмом, як і вже емігрантські та західньо-українські прояви так званого радянофільства з періоду "українізації", зродженого наполовину з наївності, наполовину з розпачу: щоб обов'язково добачати в російсько-большевицькій системі й політиці Москви супроти України "зміни", до яких треба би

достосовуватися, щоб добути більші користі рідній справі.

Ото ж, кажучи про український визвольний зрив 1917-21 р. р., чи навіть спеціально про 1918-ий рік, не можна думати тільки про Акти з 22 січня. Треба думати про зв'язок того періоду в історії України з попередніми періодами і наступним періодом, що триває по нинішній день. Неможливо розглядати його і розуміти без тямки про період відродження ідеалу волі за часів Козаччини — хаотичного ідеалу і нескристалізованого, який виявляв себе в гоні до волі, як ідеал сам для себе без признавання строгих рямців правопорядку і дисципліни супроти своєї влади, або — в добуванні обмежених вольностей і привілеїв тільки для однієї козацької верстви. Гасло боротьби за волю і віру виглядало у практиці так, що під волею розумілись особливі привілеї для козацької верстви, а православна віра мала задовольнятися зрівнянням її з римокатолицькою, видимим знаком чого мала бути приявність православних владик у польському сенаті. Бо це була завжди боротьба в оперті на польську державу. Вся Козаччина і вся Гетьманщина це було вічне хитання між Варшавою і Москвою. Трагічного символічного характеру набрали дві найбільші постаті в історії України від 15-го сторіччя — Хмельницького і Мазепи: один, маючи після Корсуня і Жовтих Вод вільний шлях на Варшаву, завернув, щоб не видатись нельояльним супроти польського короля. Переяславську ж угоду з царем Олексієм підписав Хмельницький після Зборівського і Білоцерківського договорів з королем Яном Казимиром. А поки Іван Мазепа почав змовлятися із Станіславом Лещинським і Карлом XII проти Москви — впродовж 20-ох років вірно служив Петрові І. І тому, може, й нічого дивуватися, що після розвалу царату у 1917 році трудно було визволитись українській політичній думці з тенет автономізму в межах Росії, як і трудно дивуватись, що у Галичині, яка від 1340 року була під чужим правлінням, треба було доходити до самостійницької свідомости з Листопадового зриву 1918 року почерез священничі доми, в яких говорено по-польськи, через австрійське рутенство, примітивно-культурницьке просвітянство, віру в цісаря й Австрію і мрії про ближче неозначену Україну.

Тільки на такому тлі можна розуміти велич всієї

української революції, всі її хитання, всі її пручання. Це були пручання наче у важких злогах, з яких народився викристалізований державно-політичний план 22-го січня 1918 року. За тих коротких чотири роки 1917-1921, за тих коротких 10 місяців від першої вістки про Петроградські події до січня 1918 року, проведено велетенську роботу. Поменшувати цю роботу, скорочувати заслуги Центральної Ради і її діячів, чи українських діячів Гетьманського періоду, міряти їх мірилом нинішнього світогляду і нинішньої української зрілості, знецінювати того чи іншого тодішнього українського діяча і гудити його, це не тільки негарно з погляду моралі чи сантименту, але й невірно з погляду історичної правди. І без штучного позолочування будь-котрого з них, без позолочування цілого того українського визвольного зриву, треба спокійно й об'єктивно ствердити, що щойно революція 1917/21 р. р. створила українську націю в модерному розумінні, себто з дійсним знанням, хто вона і чого хоче, до чого змагає, за що бореться. І за ту заслугу української революції, за те значення спеціально 1918-го року в історії української політичної думки, напечить тому зривові в Україні з-перед кількадесяти років і всім його носіям, авторам і активним борцям. доземний поклін.

Кожну історичну подію найкраще оцінювати з перспективи часу. Сьогодні, з перспективи кількадесяти років видно напрочуд ясно, яку величезну роль відіграла українська революція, а в ній особливо 1918-ий рік, в історії української політичної думки. Постала просто нова українська людина, з новим підходом до справ рідного краю і зовнішнього світу, з новою психікою, новим розумінням того, що зветься нацією. І московські більшовики не творили б у Харкові "робітничо-селянського" уряду та не проголосували б УССР, коли б не побачили вже тоді тієї зміни, яка заходила в умах і серцях українського народу... І вся диявольська система совєтського панування обрхована на викривлювання і послаблювання українського самостійницького світогляду, спадщини 1918 року. Можна його викривлювати, можна спантеличувати, але не вдасться його знищити, бо він оснований на незнищимій скелі Акту 22 січня 1918 року..."

Так я дивився на українську революцію 1917-21 р. р., коли я виїздив з України, і того погляду не змінив. Коли я перебував у р. р.

1945-49 на еміграції в Інсбруці в Австрії і відтіль посилав статті до "Української Думки" у Лондоні, що її редагував тоді Мирослав Семчишин, я висловив подібні думки у статті "Тернистий шлях української політичної думки", де згадував про первісний автономізм, а не самостійництво, Української Центральної Ради. Президент УНР в екзилі Андрій Лівіцький прислав мені з Німеччини обширного листа, (що його я зберіг), в якому запевняв, що керівні діячі Центральної Ради, які вийшли з РУП-у і ТУП-у, були самостійниками, але здавали собі справу, що тоді було ще завчасу виступати з вимогою державної незалежності. Сьогодні, розглядаючи причини прогри українських визвольних змагань з р. р. 1917-21, треба додати, що хоч у 4-му Універсалі викристалізувалась українська самостійницька політична думка, яку напевне мали на увазі творці тієї статті советської конституції, яка "дозволяє" на "виступлення" кожної союзної республіки з Советського Союзу, проте та політична думка не просякла ще й тоді до українських мас, бо інакше не було б явища "невтральних", яке завалило Українську Народню Республіку. Недавно, докладно 25 листопада 1973 року, на Ювілейному З'їзді НТШ з нагоди його сторіччя, д-р Матвій Стахів доказував цитатами з советських військово-історичних джерел, що українсько-московська війна у 1918 — 21 р.р. була наслідком советської агресії, а не була "громадянською війною", як це твердять советські офіційні історики. Очевидно, що це була агресія, груба неприхована агресія, військами, зформованими поза Україною. А втім, це тільки половина правди, це тільки одна сторона медалі. Не допустивши до дискусії над своєю доповіддю — названий доповідач так і залишив ту доповідь недосказною, однобокою. Аж просипося доповнити її: московсько-большевицька агресія не мала би успіху, як би самостійницький ідеал-програма з 4-го Універсалу просякли були до споду української народної гущі, — як би свідомість потреби боротися проти ворожої збройної агресії не обмежувалась до маленької Дієвої Армії, — як би самостійниками були не тільки члени УЦРади, але й маси селянства. Але й навіть між членами Центральної Ради було деяке спантеличення: бо ж Євген Неронович був членом Центральної Ради, якого розстріляно на його 30-му році життя за комунізм. Таращанська дивізія бушувала по Україні, зложена із збільшевичених українців, між якими був і Микола Хвильовий, який тільки згодом проголосив гасло "Геть від Москви". І лів есери — боротьбісти пропагували "співпрацю" з комуністами і перший прем'єр УНРеспубліки, Володимир Винниченко, якому належить теж поклін за його працю у тому першому періоді української революції, виїхавши на еміграцію —

видавав у Відні комуністичну газету. Не було громадянської війни, була московсько-большевицька агресія, але вона знайшла в Україні податливий ґрунт у політичній несвідомості народу.

При підготові до реорганізації Державного Центру УНР за кордоном вже у роках 1945–48, ото ж зараз після появи в Західній Німеччині маси українських політичних втікачів, ще навіть перед формальним закінченням Другої світової війни, виринуло питання: як ставитись до Варшавського договору з квітня 1920 року? Чи він формально обов'язує нас далі, — чи може, існує таке моральне зобов'язання? Хоч Польщу навістила катастрофа, проте дехто з українських політичних діячів підносив сумнів, чи спадщина Варшавського договору все ще не тяжить на українській політичній думці. Проф. В. Кубійович і д-р Кость Паньківський звернулися в цій справі до президента УНРеспубліки Андрія Лівіцького і той відповів їм листом з 16 березня 1945 р., в якому стверджує:

“... Варшавський договір з 21 квітня 1920 року втратив свою правно-обов'язуючу силу з часу заключення Польщею Рижського договору з Советським Урядом. Ця умова, на підставі якої тодішня Польська Держава визнала незалежність і суверенність Української Народньої Республіки, являє собою, як зрештою і Берестейський мир, тільки тактичне посунення української закордонної політики того часу, а не державний акт засадничо-ідеологічного значення. Сподіваюсь, що в майбутніх вирішальних для української нації подіях всі українці, незалежно від територіяльного походження, будуть виступати єдиним сконсолідованим фронтом. Певен, що не буде вже двох (чи навіть трьох) українських урядів та двох українських армій з суперечними часом політичними позиціями. В цьому буде найліпша запорука успішного закінчення нашої визвольної боротьби і здійснення прагнень українського народу: відновлення Суверенної Української Держави і з'єдинення у ній всіх українських земель, як на заході, так і на сході”.

Цей документ наводить д-р Кость Паньківський у третьому томі своєї прегарної документарної праці, п. з. “Від Комітету до Державного Центру” (Нью Йорк-Торонто 1968). Очевидно, що Варшавський договір з 1920 року став епізодом без будь-яких реальних політичних наслідків. Андрій Лівіцький назвав його — як

і Берестейський договір — "тактичним ходом". Може ще кращим окресленням тих українських договорів з часів нашої визвольної війни-революції було б назвати їх "кон'юнктурними" актами. Ясно, що "засадничого ідеологічного значення" ні один з тих договорів не мав, бо однаково в низових масах, як в українській громадсько-політичній верхівці було глибоке недовір'я і до німецького і польського союзників, і тим паче ніякої ідеологічної спільності з Україною та українцями не мали німці часу Гогенцоллерів та поляки, які, відзискавши свою державність внаслідку Першої світової війни, знаходилися в стадії свого "штурм унд дрангу", свого поширювання державних кордонів на сході і заході...

Рефлексії на тему р. р. 1917-1921 будуть живими, хвилюючими й різногранними в усіх, які переживали ті роки в Україні, до кінця їхнього життя. Треба дякувати Господеві, що дозволив також авторові цих рядків переживати ті світлі і одночас похмурі роки від часу вибуху революції до відвороту польсько-українських військ у 1920 р., і дозволив розглядати їх із перспективи поверх півсторіччя.

1920-1923: ВІДЕНЬ

Це була велика радість, коли я під кінець червня 1920 року задзвонив до помешкання Мами у Львові, але, тямлю, я переночував дома тільки одну ніч, бо мій новий шеф, Христофор Антонович Барановський поспішав. Добра Мати зберегла була моє новеньке з-перед 5-ти років темноблакитне вбрання і я міг не стидатися зовнішнього вигляду секретаря українського міністра фінансів. Як я вже згадав, з плянів Х. А. Барановського заснувати у Варшаві й Данцінгу філії Українбанку нічого не вийшло: ані уряди тих держав не погоджувалися на таку комбінацію, ані не було засновного капіталу, головню тому, що годі було видістати здепоновані в банках у Берліні і Будапешті гроші Українбанку. Я сьогодні вже не тямлю подробиць так званої афери Супруна (чи Сапруна?), фінансового агента УНР за кордоном, але через мої руки переходили акти веденого в цій справі слідства. Переїхавши досить швидко через Варшаву й Берлін, де я з моїм шефом мешкав у готелях, люксус яких стояв у невірогідному протиставленстві до примітивної мізерії 10-тиденної подорожі на брудній дерев'яній допівці поруйнованого вагону, — у липні 1920 р. опинився у Відні. Я заїхав до дому моєї сестри Мілени і її чоловіка д-ра Павла Лисяка в дільниці Гіцингу, але швидко, усамостійнився і переїхав до кімнати на Лерхенфельдерштрассе, де мешкав три роки. Скромну матеріальну екзистенцію я діставав завдяки видавцеві-редакторові тижневика "Воля", який заангажував мене на другого, поруч із Федором Слісаренком, члена своєї редакції, для писання тамошньої "Хроніки" та ведення коректи рукописів. Про "Волю" і її редактора д-ра Віктора Піснячевського я писав у своєму споміні "Мої шефи редактори" в Календарі "Свободи" за 1956-ий рік та, між сільветами видатних журналістів, у книжці Юрія Л. Тернопільського (псевдонім) "Українська преса з перспективи 150-ліття", (В-во М. П. Коць, Джерзі Сіті, 1974). Про

Відень, як найбільший перший центр української політичної еміграції після прогрі визвольної війни-революції, я згадував при різних нагодах, але найобширніше у статті "Роман Смаль Стоцький, як політик і дипломат", у "Записках Наукового Товариства ім. Шевченка", том 177 за 1963 рік, коли подавав історичне тло Державного Центру УНР за кордоном, чи пак екзильного уряду УНР.

Редакція "Воли" містилася в одній "льожі" каварні "Централь" у Відні при Герренгассе, там щоденно по кілька годин перебував Віктор Піснячевський, який наче урядуючий прем'єр чи голова великого концерну приймав відвідувачів, що ждали своєї черги, п'ючи каву при сусідніх столиках. Віктор Післячевський переконав мене, що нема шлузду триматися поли Х. А. Барановського, яка швидко мусить вірватись, і радив мені записатися негайно до університету та працювати в його редакції. Я прийняв обидві поради. Не маючи грошей на довгі й дорогі медичні студії я вписався — як раніше вже у Києві — на філософичний факультет з історією, як головний предмет, написав для "Воли" кілька споминів з недавнього минулого в Україні, постачав "Хроніку" й робив усе, що мені доручав Піснячевський. Я навчився високо шанувати ту людину, набрався сантименту до нього і завжди боронив його проти головного закиду, що його робили йому його вороги: продажности. Так, Піснячевський брав гроші за розміщення якоїсь статті, що перечила попередній, але ніколи не змінив принципової політичної лінії свого журналу, що його видавав із фанатичною впертістю, борючись ввесь час з грошовими труднощами.

За фахом Піснячевський був лікарем-бактеріологом, доцентом медичного факультету в Одеському (Новоросійському) університеті. До речі, як у Галичині адвокати, так на Наддніпрянщині лікарі відіграли у тогочасному громадському житті визначну роль: д-р Олекса Черняхівський, д-р Модест Левицький, д-р Юрій Липа (батько), д-р Борис Матюшенко, д-р Дмитро Одрина, — велику роль в історії преси відіграв лікар д-р Євмен Лукасевич, якийсь час посол УНР в Женеві, — у Варшаві він заснував своїм коштом щоденник "Українська Трибуна" під головною редакцією Олександра Саліковського. Це був, мимоходом кажучи, один із найкращих часописів в історії української преси, але існував недовго, бо поляки закрили його головно за цикл статей Михайла Струтинського, пізнішого посла УНДО до польського союму, з нищильною критикою польської політики супроти українців. (Михайла Струтинського вбили большевики, його вдова Марія, — відома письменниця, живе

дотепер у Філядельфії). "Воля" була для Піснячевського цілим його світом. Вона грала в житті тодішньої української еміграції поважну роль. Вона підтримувала закордонний центр УНР у Тарнові, але ставилася критично також до невтішних відносин у тому Тарнівському центрі. Піснячевський був соборником і тому виступав однаково проти галицьких, як і наддніпрянських сепаратистів-партикуляристів, які затруювали тодішню політичну атмосферу. Віктор Піснячевський — високий, стрункий, легко похилений, з руським гладко зачесаним волоссям, з маленькими вусиками і старомодним "пенсне" ("цвікером") на гострому носі, з саркастичною усмішкою, був типом інтелігента, що болів переживаною національно-політичною трагедією і попадав в розпач, бачучи емігрантський розгардіяш. Був рішучим ворогом Росії і комунізму і поборював тодішнє баламутство, що його ширили видатні наші політичні емігранти, жертви спільної прогри визвольного змагу, які проте, затративши почуття самокритики та хист дивитись тверезо на стан справ, завзято одні одних поборювали, пропагуючи злочинні з погляду українського державного інтересу ідеї й концепції.

Ось так у сусідній з "Центральною" віденській каварні "Герренгоф" містилися редакції тижневиків — комуністичної "Нової Доби" В. Винниченка і ліво-соціалістичного "Впереду" Семена Вітика, колишнього соціалістичного диктатора у Дрогобичі-Бориславі, якийсь час міністра в котромусь уряді УНР. "Урядувала" там також ліво-есерівська (соціал-революційна) група молодих наддніпрянських діячів, як М. Шраг, Шерстюк і інші, лідером яких був Михайло Грушевський. У Відні існували тоді два посольства (амбасади): Української Народньої Республіки й Західньо-Української Народньої Республіки, обидва їх респектував тоді австрійський уряд, обидва вони розпоряджали ще деяким капіталом, що його проїдали без хісна для української справи. У Відні існувало теж Академічне Товариство "Січ", яке нараховувало тоді коло 300 студентів, здебільша недавніх старшин і державних урядовців. Про "Січ" буде ще далі мова, бо воно вартне ширшої згадки, тим паче, що вже перестало існувати внаслідок недостачі українських студентів в австрійських високих школах.

Але головним політичним чинником у тодішній українській громаді у Відні був галицький закордонний уряд Диктатора, чи пак Президента д-ра Євгена Петрушевича з його офіційним тижневиком "Українським Прапором", який вів безупинно найбільш неперемінливу кампанію проти Симона Петлюри та закордонного уряду УНР з його центром у Тарнові. Уряд д-ра

Євгена Петрушевича вів міжнародній процес за визнання державності Західньої Української Республіки, себто Східньої Галичини, на основі 91-ої статті Сан Жерменського договору, яка признавала Найвищій Раді і як її органів Раді Амбасадорів суверенність над тими колишніми частинами Австро-угорської монархії, долі яких не вирішено Версальським та іншими договорами. До тих земель належала власне Східня Галичина. Галицько-наддніпрянська распря проходила в атмосфері взаємної демагогії, в якій раз-ураз надали слова "зрадник" і "зрада": наддніпрянці таврували цими словами галичан за Зятківський договір УГА з Денікіним, в якому галичани "продали" Москві Україну, галичани наддніпрянців — за Варшавський договір з 21 квітня 1920, в якому ніби Петлюра "зрадив" Галичину, "продавши" її Польщі. Але та непристойна і за історичною правдою цілком безглузда полеміка обурювала розважливіших громадян, які власне й гуртувалися довкола "Волі", як незалежного від будь-котрого державного центру та будь-котрої політичної партії журналу. Заходами тих громадян створено у Відні Всеукраїнську Національну Радку. Відомості про її засідання є в річнику "Волі". Перебуваючи в 60 р.р. з дружиною на літніх феріях у прибудівці до дому давніх українських емігрантів Осипа й Анастасії Кочанів у Віндгемі в Кетскільських горах в Америці, я знайшов в їх бібліотеці книжечку "Перша Сесія Української Національної Ради", (Львів-Відень 1921): наведені у тій брошурі промови — це жалюгідний доказ тамошнього спантеличення умів та взаємного закукурічення обласних гуррапатріотів. (До речі: Осип Кочан, добродушний і щирий український патріот, купував в Америці і спроваджував з Галичини все, що там появлялося друком і таким чином зібрав чималу бібліотеку. Але, не маючи освіти, не орієнтувався у власній бібліотеці і, навчившись переплетництва, оправляв в одну палітурку книжки не за змістом чи родом, а розміром, що доводило до повного хаосу. Все ж, поруч із безвартною макулятурою були там і вартісні річники передвоєнних галицьких видань, як ось "Літопису Червоної Калини" чи "Жіночої Долі", були й білі круки — ось такі маловідомі для історії політичної думки вартісні брошури, як ота про Всеукраїнську Національну Радку у Відні. Після смерті Осипа Кочана — його дружина продала частину бібліотеки — невідомо мені кому, а після її смерті решту книжок продала чи просто викинула її донька, яка не мала для такої речі ніякого зрозуміння. Подібну долю зазнало багато українських бібліотек: я чув про випадки, коли тут народжені діти давніх наших емігрантів просто на смітник викидали українські книжки, зібрані їхніми батьками).

Невдача Всеукраїнської Національної Ради тільки скріпила переконання гурту українських емігрантів у Відні, що треба протиставитись отій жалюгідній емігрантській гризні. Ось так заснувалась організація "Молода Галичина", головою якої став д-р Дмитро Левицький, колишній голова Галицько-буковинського Комітету у Києві й кол. посол (амбасадор) УНР в Данії, пізніший голова УНДО й Парляментарної Репрезентації, — його заступником був полк. Євген Коновалець, секретарем автор цих рядків, членами — полк. Андрій Мельник, сотник Іван Чмола (пізніший учитель гімназії в Галичині), д-р Павло Лисяк, Мілена Рудницька й інші. Та організація не мала свого пресового органу і про неї мало хто знав та знає, але вона відіграла чималу ролю в українському громадсько-політичному житті тому, що кожний її член в усіх пізніших роках свого життя, на кожному становищі, що його займав, був вірним усталеним тоді принципам: державницькій ідеології на базі Актів 22 січня, зокрема соборництва не за фірмою і деклямацією а своїм світоглядом, своєю душею і своєю дією. Євген Коновалець, Андрій Мельник, Іван Чмола — це колишні члени формації т. званих "київських" Січових Стрільців, яких не можна переплутувати з Українськими Січовими Стрільцями, галицькою формацією з 1914 року. Людський елемент в обох тих формаціях був високоідейний, але "київські" Січові Стрільці не були сутогалицькою, а мішаною, за обласним походженням військовою формацією, переживали революцію в Україні від 1917 року та перетоплювали в її горнилі свій світогляд і все своє світовідчуття у такому соборницькому дусі, що для них просто перестав існувати поділ на галичан і наддніпрянців.

Євген Коновалець, Андрій Мельник, Роман Дашкевич, Роман Сушко, Михайло Курах, Федір Черник, Василь Кучабський, Іван Чмола, Микола Загаєвич, Дмитро Герчанівський, Іван Андрух, Микола Опока, Євген Зиблікевич, всі ті "київські" Січові Стрільці, що я їх добре знав, і всі інші, які були родом з Галичини, своїми поглядами і своєю психікою ні трохи не відрізнялися від Марка Безручка, Всеволода Змієнка й інших "київських" Січових Стрільців — наддніпрянського роду. Ніхто з них і не думав ніколи про поділ українців на галичан, наддніпрянців, закарпатців, буковинців, поліщуків, волиняків, холмщаків та, може, й на львов'ян, тернопільців, куликівців... У тому часі, у Відні, стрінувшись вперше у домі моєї сестри Мілени й її чоловіка Павла Лисяка з полковником Євгеном Коновальцем і після того стрічаючись з ним майже щоденно у "Центральній" каварні, ми заприятельнилися. Ця наша приязнь тривала до його трагічної смерті. Знаючи про тісні

зв'язки з Коновальцем і мої законспіровані зустрічі з ним особливо в роках 1923-29, коли панство Коновальці жили у Берліні. звернувся до мене проф. О. Бойків від окремого Комітету, що поставив собі за завдання присвятити пам'яті Євгена Коновальця окрему книжку, щоб я написав до того видання свій спомин. Я це зробив, але доля того спомину досить плаксива. По-перше, ця книжка появилася щойно в кілька років після його написання ("Євген Коновалець та його доба", 1974). (Коли літом 1971 р. я відвідав у Римі пані Ольгу Коновалець — ми обоє дивувалися, як можна аж так спізнювати те видання). А далі — цензори з різних груп колишньої одностайної ОУН повикреслювали мені з моїх споминів різні місця. Проф. Бойків, прибувши до Нью Йорку теж уже кілька років тому, привіз був рукопис отого мого спомину і наполягав, щоб його ще більше скоротити, ніби з уваги на місце. Використовуючи отой свій спомин, що його відпис я зберіг, присвячу пам'яті тієї небуденної людини окреме місце, коли дійду до трагічної дати 23 травня 1938 року. Правильно проф. В. Янів назвав Євгена Коновальця в "Енциклопедії українознавства" — "одною з найвидатніших постатей української історії першої половини 20-го сторіччя".

Одною з чоловічих постатей у тодішньому політичному житті у Відні і пізніше, у 20-их і 30-их р.р. у Галичині, був Осип Назарук. Не було, здається, в історії України другого діяча, який переходив стільки еволюцій світогляду і такі зміни політичних орієнтацій, як Осип Назарук. Тоді, у р. р. 1920/21, він був ще членом Радикальної партії, чи пак Закордонної групи тієї партії, яка також підтримувала д-ра Євгена Петрушевича (як усі інші галицькі політичні партії, включно навіть із так званими старорусинами). До Радикальної партії належав від молодих років і за організування середньо-шкільних Драгоманівських гуртків виключили його були з усіх гімназій в Галичині. У р. р. 1915-18 був членом Легіону Українських Січових Стрільців та керував його Пресовою кватирою. Від Радикальної партії був членом Української Національної Ради у Станиславові і з її доручення їздив, як уже про це згадувано, разом з інж. Миколою Шухевичем до Гетьмана Скоропадського — просити його, щоби вислав військо в допомогу УГА у війні проти поляків. Але Гетьман не хотів провокувати Польщі безпосередньою військовою допомогою УГАрмії, зате погодився, щоби Січові Стрільці, які тоді стояли кадрово у Білій Церкві, ніби самовільно переступили кордон Збруча й поспішили на поміч УГАрмії. Проте Назарук, виїхавши до Білої Церкви, дав себе переконати, що Січові Стрільці, які тоді вже підготовлялися до

повстання проти Гетьманату, більше потрібні на Наддніпрянській Україні і сам написав повстанський маніфест Директорії та став міністром преси і пропаганди у першому її уряді. Коли ж УГА переступила в липні 1919 року Збруч та між урядами Західньої Области УНР і УНР прийшло до гострих дисонансів, — Назарук переїхав до осідку галицької Диктатури д-ра Петрушевича до Камянця Подільського і там редагував "Стрільця", в якому безпardonно критикував Директорію. Коли д-р Євген Петрушевич переїхав до Відня і там заснував свій закордонний центр, скасувавши слово "Область" в назві Західньо-української Республіки та вернувшись до назви з часу проголошення ЗУНР у листопаді 1918 р., д-р Назарук став в тому закордонному уряді ЗУНР міністром преси й пропаганди і був одним із провідних мужів у згаданій злощасній галицько-наддніпрянській гризні. Він палко боронив становище галицької Диктатури у промовах в Українській Національній Раді у Відні, яка була невдачною спробою закінчити ту жалюгідну партійницьку війну, і виголосив у студентському Товаристві "Січ" у Відні доповідь, в якій доказував, що властиво галичани і наддніпрянці це дві окремі нації, переводючи диковинну паралелю з "Двома руськими народностями" Миколи Костомарова...

Але у 1922 р. Петрушевич вислав Осипа Назарука до Канади організувати позику Національної оборони. У тій подорожі Назарук перейшов нову еволюцію: відрікся свого радикалізму та став консервативним гетьманцем. У Чикаго він організував разом з д-ром Мирославом Сіменовичем гетьманські "Січі" і редагував їх орган "Січ". Вернувшись до Галичини у 1926 році — став клерикалом і редагував орган Української Християнської Організації станиславівського єпископа Григорія Хомишина "Нова Зоря". Заповнював цілі її сторінки своїми політичними й полемічними статтями, оглядами преси, хронікою подій і т. д. На тому становищі залишався до вибуху Другої світової війни. Опинившись у вересні 1939 р. втікачем у Кракові, як більшість тодішніх емігрантів, з гумором оповідав, як-то він утратив всі свої немалі ощадності у банку, з якого не встиг вже витягнути їх. Помер у Кракові на удар серця під час обіду у свого приятеля Трохименка у 1940 році на 57 році життя. Залишив кілька брошур із своїми військово-історичними споминами, полемічну книжку "Рік на Великій Україні", яка має посмак протинаддніпрянського пасквіля, брошури з соціальною тематикою, писав репортажі з своїх подорожей, був теж автором історичних повістей із княжих часів "Князь Ярослав Осьмомисл" і "Роксоляна". Чи його світо-

глядів еволюції і зміни політичних орієнтацій були щирими й впливали з глибокого переконання, до якого доходив внаслідок передумування ситуації, чи вони були виявом опортунізму й пристосовування себе до кожночасної кон'юнктури, — трудно напевне твердити. Але так чи сяк — це була надзвичайно талановита людина, з ерудицією та величезним політичним і журналістичним темпераментом. Той темперамент виявлявся особливо в його полемічних статтях, в яких він був безоглядним супроти атакваної сторони й не цурався методів, які не завжди підходили під канони журналістичної етики. А втім, Назарук відзначався одвертою вдачею і сам признавав, що він цинік, бо циніками, мовляв, можуть бути тільки інтелігентні люди. Але у тому самому цинізмі він інколи перетягав струну. Наприклад, він звик був говорити: "Я вам це кажу, і це є правдою, але коли ви на мене покличетесь, то я дам слово честі, що ніколи такого я вам не говорив і що це брехня". На одній зустрічі редакторів у Львові у 30-их р. р., коли була мова, якими способами можна би побільшити число передплатників, Назарук заявив: "Мені не треба побільшувати число передплатників, бо я маю одного, але доброго" — мав тут, очевидно, на увазі станиславівського єпископа Григорія Хомишина, органом якого була редагована Назаруком "Нова Зоря". Разом із "Громадським Голосом" соціалістів-радикалів (головним редактором був д-р Матвій Стахів), вів відважну, послідовну і найгострішу кампанію проти ОУН. Будучи у тому періоді свого життя, за редагування "Нової Зорі" у Львові, гетьманцем, вів постійну різку критику проти Центральної Ради й Української Народньої Республіки періоду Директорії. Він придумав термін "гемаксойка" на кожную заплутану й паскудну історію і немилосерно таврував усі такі "гамасойки". У спадщині після ідеолога гетьманського руху, великого історика й мислителя Вячеслава Липинського, залишилися численні листи Осипа Назарука, який листувався з Липинським. "Інститут В. Липинського" у Філядельфії, що його заснував колишній старшина Січових Стрільців Євген Зиблікевич, приготував до друку ті листи і коли вони появляться, то напевне дадуть духовий образ Назарука. Хоча я не погоджувався з Осипом Назаруком ані у Відні, коли я стрічався з ним у каварняній льожі В. Піснячевського і Назарук був одною з головних підпор Диктатури д-ра Є. Петрушевича, ані пізніше у Львові, і хоча ми один проти одного нераз різко виступали на сторінках української преси, проте мушу признати, що це була індивідуальність, людина з тонким вичуттям громадських справ, патріот і надзвичайно талановитий журналіст. Хоча сам був колись радикалом, до "Товариства письменників і

журналістів ім. І. Франка" (ТОПІЖ) у Львові не хотів належати тому, що воно було "імени Івана Франка", що його "не визнавав" єпископ Хомишин, але він, Назарук, одверто говорив: "Що ви хочете, щоби я за членську виказку від ТОПІЖ втратив хліб"? Бо, Осип Назарук формально був адвокатом і навіть мав свою адвокатську канцелярію в будинку "Дністра" у Львові, проте насправді був професіоналом-журналістом і жив не з адвокатури, а журналістики.

Відвідували Віктора Піснячевського однаково Д. Донцов, як О. Назарук. До "Централки" до Віктора Піснячевського, себто до редакції журналу "Воля" приходили й інші дуже цікаві та вартісні люди, дехто з них світочі культури та історичні постаті. Постійним відвідувачем був д-р Остап Грицай, поет, естет, невеличкого росту, скривлений, негарного обличчя, але великий ерудит й золота душа. Писав завжди гарним каліграфічним почерком, прозоро на білих листках паперу, і мав ту — з редакторського погляду — хибу, що не рахувався з розміром журнальчика. Піснячевський шанував і любив д-ра Грицаю, тому не відкидав його рукописів, але мені прикро було дивитися на Остапа Грицаю, коли Піснячевський брав у два пальці грубенький його рукопис та передавав мені із словами: "скоротіть на 50 відсотків".

Часто заходив туди Василь Вишиваний, архикнязь Вільгельм Габсбург, що, як полковник австрійської армії, перебував в Україні. Високий, бльондин, гарний собою, з бездоганними товариськими манерами, тип аристократа, говорив і писав плавко по-українськи. Написав навіть збірку українських віршів, що їх коректу перевів був Остап Грицай. Василь Вишиваний був серцем-душею відданий українській справі. Вже давно було відомо, йому й усім, що він, як Габсбург, ніякої кар'єри на українстві не зробить і він зберігав тісні зв'язки з українцями не задля кар'єри, а тому, що він почував себе частиною української спільноти. Піснячевський кепкував інколи, що Василь Вишиваний повинен би радше щось путнє студіювати, як прогайнувати час з українцями по каварнях, але всі ми шанували Вишиваного за його сантимент до українства та за його ідеалізм. Як і чому Василь Вишиваний залишився у Відні наприкінці 2-ої світової війни, коли його східню частину зайняли большевики, як він міг думати, що зможе зберегтися у поділеному на окупаційні зони Відня, як большевики схопили його і знищили, — я цього не знаю, але шкода було загину тієї людини, яка могла б була у вільному світі у своїх споминах виявити не одну тайну австрійської і німецької дипломатії за часів Габсбургів та

Гогенцоллернів. Для більшовиків його ім'я було анатемою — насправді він був милою, культурною людиною, без змоги впливати на хід історичних подій.

Приходив, бувало, й Євген Чикаленко, колись багатир-поміщик, великий меценат, який щедрою рукою підтримував українську культуру, засновник "Ради", який із Піснячевським мав ту спільну мову, що обидва були фанатиками української преси. Євген Чикаленко — індивідуальність, який увійшов в історію української культури, а його "Щоденник" — перлина української мемуаристики. Це книжка необхідна для пізнання новітньої української історії та історії української преси й української політичної думки. Очевидно, я почував себе в розмовах з Євгеном Чикаленком — дуже маленьким...

Поруч із проф. Федором Спісаренком та мною постійним співробітником "Воли" був Михайло Єремійв, дуже талановитий політичний сатирик. Мені було надзвичайно мило стрінутись з Михайлом Єремійєвим та його дочкою Наталею, заміжньою Пулен (французький швайцарець — адвокат у Парижі — пані Наталя, надзвичайно мила жінка, запросила мене з дружиною "ревізитувати" її в Парижі), коли вони приїхали на короткий час до Нью Йорку в листопаді 1974 р. і відвідали нас. Михайло Єремійв був секретарем Української Центральної Ради і це він власне у тому характері секретаря того українського революційного парламенту відчитав на площі св. Софії 22 січня 1918 року Четвертий Універсал. Очевидно, що тут, в Америці, його першою думкою мусіло бути — стрінутися із Борисом Мартосом, колишнім прем'єром і колишнім міністром фінансів УНРеспубліки, який тепер, коли писані ці рядки, все ще — славити Господа — живе в Ньюарку, Н. Дж., маючи 96 років. Живе ще тепер також в Америці колишній член Трудового Конгресу й кол. міністер УНР Іван Паливода, теж уже 90-тилітній. Обидва вони, Мартос і Паливода, були колись за визвольної війни-революції в Україні, в часі творення української держави, активними діячами, один соціал-демократ, другий соціал-революціонер, дуже партійні й дуже партійницько "задьористі". Після 50-ти років стали примирливими, топерантними, і не видно в них соціалістичної, чи будь-якої іншої партійної породи, а є просто патріотичними українськими людьми. (Михайло Єремійв помер у Женеві 16 вересня 1975 р.)

Згадуючи часи української еміграції у 20-их р.р. у Відні, не можна поминути мовчанкою появу у 1921 році у Відні книжки Дмитра Донцова "Підстави нашої політики" Вона була писана з актуальною тоді метою — обороняти Варшавський договір, як акт

української державницької мудрости. Насправді "Підстави нашої політики" становлять по нинішній день головне теоретичне умотивування потреби української політичної орієнтації на найближчих українських західних сусідів та взагалі — на Захід. Хоч Дмитро Донцов робив у своєму довгому житті різні ідеологічно-політичні вихилляси — від соціалізму до націоналізму і традиціоналізму, та від орієнтації на Австрію і Німеччину за часів перебування в Союзі Визволення України та за свого урядування як директор агенції "Українпрес" за Гетьманщини Скоропадського (але дав згоду В. Винниченкові на повстання проти Скоропадського) — проте він, Донцов, був завжди вірним своїй антимосковській позиції. Його найважливіший твір "Націоналізм", який став своєрідним євангелієм для української молоді у 20-их і 30-их р.р. у Польщі й на еміграції, дуже контрверсійна книжка і завжди ще можна дискутувати, чи Донцов зробив тим твором більше добра чи шкоди українській молоді та українській політичній дійсності — проте поза дискусією стоїть заслуга Дмитра Донцова, як пропагатора ідеї, що Росія є ворогом України число 1. У зло треба записати Дмитрові Донцову, що він вперто й безупинно вполював в українську молодь нетерпимість супроти інакодумаючих земляків і що він не визнавав іншої ідеології та іншої політичної практики, як тільки та екстремістична, яку він пропагував. У практиці це давало не тільки загострення внутрішньо-українських відносин у 20 і 30-их р.р. у Польщі, про що ще буде мова, але потурало, так мовити, однорейковій політиці, яка завжди була і подекуди й нині є нашим нещастям. Зразком тієї однорейкової політики була власне політика Диктатури д-ра Євгена Петрушевича у Відні.

Наставившись на міжнародній процес за визнання державности Західньої Української Народньої Республіки, себто практично Східньої Галичини й, може, Північної Буковини, Петрушевич і його найближчі співробітники чомусь-то вважали, що для їхньої міжнародньої вигри потрібне яскраве відмежування себе від закордонного центру УНР, що у практиці дало власне згадану гризню і обласний партикуляризм. Петрушевич і його орган "Український Прапор" вимагали абсолютного послууху і дисципліни від усіх галичан — в краю і за кордоном, перестерігаючи, що кожний вилім з отакої солідарности і дисципліни пошкодить "галицькій справі" у Парижі. Водночас віденський Центр Диктатури Євгена Петрушевича виключав будь-який компроміс з Польщею щодо долі Східньої Галичини. Виявилось це яскраво, коли в наслідок заходів польського

політика-аристократа, дуже українцям прихильного, графа Александра Лося, радника у польському міністерстві закордонних справ, він разом із членом капітули св. Юра у Львові, дуже поважним і шанованим духовником, що виспеціалізувався в аграрній справі в Галичині, о. мітратом Титом Войнаровським, привіз до Відня польського міністра закордонних справ Константина Скірмунта, який ніби-то мав запропонувати Петрушевичеві територіяльну автономію для Галичини з українським університетом і подібними поступками, під умовою, що Є. Петрушевич визнає польську державність над Галичиною та припинить міжнародній процес за Галичину. Однак през. Євген Петрушевич відмовився від будь-яких, безпосередніх чи посередніх розмов із Скірмунтом та дав "тихе благословенство" сотникові Михайлові Федитникові, який вичікував у вестибюлі готелю "Брістоль" у Відні, де мешкав Скірмунт, і коли той появився, — обкидав його яйцями (М. Федитник приїхав згодом до ЗСА і був членом Стрілецької Громади). Можна припускати, що поляки були б все одно не дотримали будь-якої угоди, яку зробили б з Петрушевичем, тому можна схвалювати рішення — не капітулювати. Але тактика повної неґації не була правильна: нема іншого критерія в політиці для визначення її правильності чи неправильності, як її практичний вислід. Пізніший розвиток подій був найгіршим для українців, яким тільки міг бути. Ото ж переговори з авторитетним представником Польщі в тому часі, коли доля Галичини не була міжнародньо-правно вирішена, не могли принести галицькій Україні будь-якої більшої шкоди, а могли дати тільки ще один історичний прецедент, що самі поляки визнали національну окремішність української Галичини та що не дотримали своїх, добровільно прийнятих на себе приречень і зобов'язань. Можна було переговорювати — не вирікаючись принципового свого права на самовизначення. Можна було спитати Скірмунта, які гарантії дає Польща, що дотримає точки домовлення. Д-р Євген Петрушевич не визнавав гнучкості у політиці. Він поставив усе на карту Антанти — і програв.

Новий поділ України, підписаний 18 березня 1921 у Ризі між Польщею і більшевицькою Росією з перекресленням встановленого у Варшавському договорі з квітня 1920 року польсько-українського протиросійського союзу, породив радше "шаденфройду", злорадість, у Диктатурі Євгена Петрушевича, як доказ прогрі політики Симона Петлюри, що в союзі з Польщею шукав рятунку для України. Гризня між галицьким емігрантським центром у Відні та наддніпрянським у Тарнові знайшла від-

дзеркалення також у спершу одностайній українській делегації на Паризьку мирову конференцію. Тільки декого з тієї делегації перепустили з Женеви до Парижа, але все одно швидко прийшло там до розколу й поділу на наддніпрянську й галицьку. Оповідає про це докладно д-р Михайло Лозинський у своєму творі "Галичина", який вийшов у 1922 році у Празі, та що його перевидала "Червона Капина" у Нью Йорку у 1970 р., із моїм кількосторінковим вступом "Світлі і похмурі дні". Однаково українське громадянство у Галичині, як народженці Галичини, політичні емігранти у Відні, не перешкоджували Петрушевичеві вести його заходи перед Найвищою Радою у Парижі, але ставилися надзвичайно скептично до шансів тих заходів. Згаданий вгорі гурт українських діячів родом із Галичини, не "заднім розумом" а "переднім", знав, відчував і вказував на два засадничі моменти, що виключали перемогу такої сепаратної галицької політики.: 1) не існувало тоді і не може існувати будь-коли галицької проблеми, а існувала й єдино може існувати проблема українська, тому відривати проблему Галичини від загальної української проблеми ніби тому, що Українська Народня Республіка "відмовилася" від Галичини у Варшавському договорі, було засуджуванням згори справи Галичини на програ, і 2) закордонний уряд д-ра Євгена Петрушевича не міг мати успіху у керівних державних мужів Антанти просто тому, що не користувався у них довір'ям, як той гурт галицьких політиків, який до самого кінця існування Австро-Угорщини був вірним Габсбурзькій монархії. Оце власне й нещастя української політики, що вона не розуміє, що в різних часах і супроти різних контрагентів треба різних людей, — і не можуть австрофіли репрезентувати українську справу перед Антантою, яка провалила Австрію, як і на Наддніпрянщині не повинні були ті самі люди, які схвалили Берестейський договір з Німеччиною й Австрією, шукати згодом контактів з Антантою. Ту саму помилку зробив згодом голова Української Парляментарної Репрезентації у Варшаві Василь Мудрий, який, голосуючи за польський державний бюджет і таким чином маніфестуючи свою вірність політиці "нормалізації", хоч вона вже наявно збанкрутувала, та склавши з вибухом війни 1-го вересня 1939 р. у Соїмі заяву лояльності, (про це буде ширше мова пізніше) — повинен був виїхати через Румунію до Лондону й репрезентувати українську політику перед альянтами, а не приєднуватися до всіх інших емігрантів, які виїхали на окуповану німцями територію Польщі і далі — до Німеччини. Можна казати, що все одно з такого представництва у Лондоні чи Парижі нічого не вийшло б, але так треба було зробити в ім'я політичної рації і логіки. Тому теж правильним

було, що націоналістичні діячі у Кракові різко запротестували, коли Мудрий виявив бажання репрезентувати українців перед німцями. Правильно такими репрезентантами стали ті українські політичні емігранти націоналістичного табору, які перебували були на терені Німеччини, чи у польських в'язницях, займаючи яскраве принципове, в теорії і практиці антипольське становище.

Міжнародній процес Диктатури Петрушевича за Галичину не міг закінчитись успішно ще й тому, що ведено його по-аматорськи й дилетантськи, чи інколи просто по-дитячому. Ось, наприклад, у домівці Диктатури на Маріягільферштрассе у Відні дипломатичні ноти до Найвищої Ради писав найближчий співробітник прем'єра в уряді Петрушевича, д-ра Костя Левицького, гімназійний учитель Григорій Микитей, який зовсім не знав французької ані англійської мов, а зараз при сусідньому столі перекладав ту ноту на французьку мову о. Жан, француз, людина безумовно віддана українству, але малоосвічена, яка не знала і не могла знати фінезій французької дипломатичної мови.

Усі ці причини склалися на те, що в таборі д-ра Євгена Петрушевича вибух справжній бунт проти обласного партикуляризму, демагогії й усіх негідних методів політики Диктатури. Неначе речником "Молодої Галичини" та виразником її політичного "кредо" став д-р Павло Лисяк, який демонстраційно зрікся становища головного редактора "Українського Прапора" та помістив на сторінках "Воли" пламенну статтю "Совіт нечистивих". Те число "Воли", Відень 3 жовтня 1921 року, стор. 349 - 359, знаходиться в центральній Публічній Бібліотеці у Нью Йорку і стаття д-ра Павла Лисяка є цікавим причинком до історії української політичної думки: як тоді ширилося баламутство тієї думки, як гурт діячів боровся за розумну думку, і як, по суті, йшла боротьба довкола збереження чистоти одного українського національно-політичного центру, одного проводу, та бодай тісної координації і внутрішньої співпраці між обласними політичними центрами. У тій статті виступалось теж проти тих перших ластівок пізнішого радянофільства, що ними були з одного боку наддніпрянські емігранти, які почали вбачати у "радянській" Україні можливість співпраці (Винниченко, Грушевський і гурт лівих есерів), з другого боку ті галичани, які з ненависти супроти Польщі були схильні шукати "союзника" в Росії і прийняти компромісову розв'язку української державницької проблеми у постаті УССР з її "радянською" системою...

Тут, може, місце подати характеристику д-ра Павла Лисяка,

він, поруч із Степаном Бараном, був найталановитшим і політично найбільш простолінійним українським адвокатом-журналістом часу між двома світовими війнами.

Мої студії у Віденському університеті охоплювали в першу чергу історію. Пірнувши в журналістику вже під час революції й визвольної війни на Наддніпрянщині я забув про свою первісну ще гімназійну мрію — студіювати медицину. Я наче автоматично, у ході журналістичної практики, як тільки вийшов поза вузькі межі сутотехнічної газетної роботи, як коректа чи нічний дижур при телефоні, зрозумів тісне пов'язання актуальних політичних подій з минулим. Не можна теж розглядати проблеми поярмлення України і її національного відродження та змагу до відзискання втраченої державної незалежності, у повному відірванні від втрати державної самостійності, боротьби за її відзискання і успіху у тій боротьбі інших народів. Знання всесвітньої і рідної історії у журналістиці — річ невідхильна, обов'язкова. У 20-их роках ще не було окремих журналістичних факультетів у високих школах. Але були вже видатні журналісти в різних народів світу, існували вже великі й першорядні щоденники в Англії, Франції, Німеччині, Австрії й інших культурних країнах. У Відні існувала "Ное Фроє Прессе" поруч із популярними газетами, закріпилась уже аксіома, що добрим і поважним журналістом не може бути людина без поважної загальної освіти, зокрема без знання історії і підстав національної економії. Тодішня наука не була теж відірвана від життя. У "Ділі" з 20 квітня 1930 р. я написав великий інформаційний нарис "Початки світової преси".

З початком 20-их р. р. переможні в Росії большевики пропагували свою теорію, якій вони вірні по нинішній день, що розвиток подій залежить — кажучи спрощено — від лроблеми шлунка. Марксистський матеріалізм з його теоріями обов'язкової і неминучої боротьби клас з остаточним наслідком повалення капіталізму й перемоги революційного пролетаріату (який глум на тлі сучасної дійсности з могутніми робітничими спілками у Західній Європі й Америці та заможнім робітництвом, якому залежить на процвітанні їх промислових варстатів праці й заробітку!) — простягано й на так званий автоматизм подій, які йдуть своєю колією, залежні від канонів соціально-економічного характеру. Професор історії Йоган Юберсбергер у Віденському університеті зробив на мене глибоке враження своїм навчанням, що його я затамив на все життя: події мають свій логічний зв'язок, це природно, але вони не стаються автоматично, вони не приходять тому, що так зумовлені попереднім станом речей і що тому так "мусять" розвиватись.

Люди творять, від людини залежить такий чи інший хід подій. Коли у народі приходять до влади лідери, який переростає інших, який є дійсною великою індивідуальністю, він може надавати напрямок подіям, про який ніхто раніше й не думав. Проф. Й. Юберсбергер був звеличником індивідуума і його погляди знаходили послух у мене і мені подібних тодішніх студентів Віденського університету, які бачили вже большевицьку дійсність. У початках 20-го сторіччя прославилось ім'я німецького історика Ранке і його епохальна історія старинних Греції та Риму. Тоді теж модними були твори з ділянки економіки Верляра Сомбарта "Унтерганг дес Абендландес" та англійського економіста Джона М. Кейнеса, який залеречував обов'язковий зв'язок опертої на золоті твердої валюти й господарського росту та добробуту країни. І ми, тодішні студенти, які мали вже за собою військову службу, ті книжки читали і про ті проблеми дебатовали.

Тоді у Відні процвітало українське студентське життя. Студентське Товариство "Січ", за офіційною назвою "Українське Академічне Т-во Січ у Відні", грало тоді поважну роль і в студентському і загальному громадському житті завдяки своєму числу і персональному складові. У 1932 році появився у Відні "Ювілейний Збірник" того Товариства з нагоди його 60-тиріччя "Над Синім Дунаєм". Була у ньому й моя стаття "Залізні студенти". Голова Ювілейного Комітету, який видав той Збірник, колишній голова "Січі" з р. р. 1927/28, д-р Юрій Вітошинський, який дотепер живе у Відні, ввічливо прислав мені листовно до Нью Йорку відбитку тієї моєї статті з-перед 43-ох років. Тому, що те видання цілком вичерпане і мало кому відоме (один примірник знаходиться у бібліотеці європейського НТШ в Сарселі, переданий туди, мабуть, із книжковою спадщиною відомого діяча-кооператора Андрея Жука) — можна передати тут у скороченні ту статтю, яка непогано характеризує українську політичну еміграцію у Відні, зокрема тодішню "Січ", до якої, мабуть, всі її колишні члени зберегли щирий сантимент, поглиблений сумним фактом, що не стало вже "Січі": внаслідок залізної зависи, якою Україна відмежована від Заходу, припинився доплив туди студентів з рідного краю, а скількість українських родин у Відні та взагалі в усій Австрії змаліла до яких кількох десятків. А, може, є їх і більше, але українська громада в Австрії перестала бути активним чинником в українському вільному світі, частинно — може, тому, що тамошні наші громадяни аж надто дбайливо виминають все, що на їх думку могло б наразити австрійський уряд на неприємності збоку ССРСР, який дуже пильно стежить, щоб Австрія зберігала свою

"неутральність", до якої зобов'язалась у так званому "Державному договорі", за яким привернено їй державність. (Мимоходом кужучи: коли я з дружиною відвідав Відень удруге у 1973 р., — вперше прибув туди з Америки за два роки раніше — то зайшов в неділю до церкви св. Варвари. З приємністю почув, що наприкінці Богослужби хор заспівав "Боже Великий", але з найбільшим здивуванням ствердив, що ґрунтовно змінено текст тієї української церковно-патріотичної пісні, "знеутралізувавши" його до невпізнання). Ото ж 43 роки тому я так згадував "Січ" в Альманаху, що його зрадагували були д-р Остал Грицай і Теодор Марітчак (Прошу вибачення, що тут буде повторення дечого про тодішні відносини в "українському Відні", про що вже була мова):

"Явище залізних студентів було відоме й перед війною. Викликували його різні причини, з яких три були найважливіші. Перша — це сіра українська селянська доля, яка нашим студентам дозволяла являтися у Львові хіба раз до року, на університетський запис й інавґураційне свято (та й то не обов'яково!), а решту студій примушувала переводити на селі в середовищі, яке — делікатно кажучи — мало сприяло здобуванню високої освіти. Далі, успіхи в захоплюванні жіночих сердець, переплітані любовними трагедіями, при чому радісні та сумні пригоди основно руйнували настрої і охоту до гайнування дорогого часу на нудних семінаріях чи дома над скриптами. Врешті — не надзвичайні здібності жертв науки, які з важеньким таки трудом промощували скриптам шлях до твердого лоба. В усякому разі й у лередвоєнному Львові та в усіх, мабуть, університетських містах світу залізний студент мав безперечне право громадянства. Але також таких залізних студентів, якими в кількох перших 20-их роках була залита віденська "Січ", знало либонь мало яке студентське товариство у широкому світі.

Не знаю докладно історії цієї найстаршої нашої (колишньої) студентської організації і тому не можу впевняти, що саме ті часи, про які в цих рядках згадую, були в її історії найцікавіші. Але 60 літ (маючи на увазі рік 1932) — це здоровий кусень часу. Здоровий шмат дороги, яка розпочалася недалеко від стовпів, що відмежовували період сну аформної етнічної маси від процесу величнього національного відродження. Це дорога, яка вела крізь гущавину

й дебри національних труднощів і невдач, рідко коли виходячи на затишні левади закріплених здобутків. Кількадесят років віденська "Січ" постачала нації кадрів освіченої інтелігенції і кількадесят років доходили до неї туди, на чужину, відгуки з рідного краю: а серед тих відгуків був і зойк воєнного лихоліття і дужий лодих визвольного пориву і зідхання надій і зловісна тиша цвинтарища, з якого проте вневдовзі знову почали долітати голоси пригніченого народнього життя. Серед усіх тих відгуків жила довгі десятки років віденська "Січ" і переживала в них неодну цікаву хвилину, неодну прецікаву подію. Дуже совісному хронікареві "Січі" трудно було б сказати, котра з тих хвилин і подій була найцікавіша. Але понад усякий сумнів стоїть правда, що роки 1920-1923 належали до найцікавіших в історії "Січі" і що саме тут заслуга тих залізних студентів, які надали були "Січі" таке своєрідне оригінальне обличчя, що його студентська організація може мати тільки у найбільш виїмкових обставинах.

Такі виїмкові обставини панували тоді у всеукраїнській дійсності. А всеукраїнська дійсність виглядала тоді так, що крізь українські землі перевалювалася тоді остання хвиля воєнної повені. Ті землі, як довгі і широкі, "кістками засіяні і кров'ю лолиті", — припишкли, ждали дальшої дурійки експериментів від своїх нових ланів, і в тривожному вичікуванні вислали за кордон нові ряди політичної еміграції. І справді: в першій половині 20-их р. р. нашого сторіччя, після невдачного походу Петлюри-Пілсудського на Київ, українська політична еміграція дійшла на чужині до свого шпилю: числом, бундючністю і — сулеречками (Після Другої світової війни було ще гірше! — І. К.) А центром тодішньої української політичної еміграції був Відень.

Отже існували тоді ще на еміграції, поза національною територією, аж три українські легальні уряди, з яких лише галицький мав свій осідок таки у Відні, а два інші УНР-івський центр у Тарнові і Кубанський центр у Празі мали у Відні поважні експозитури, чи-то у вигляді офіціальних представництв (посольство УНР) чи в особах чільних окремих діячів. Був це час злощасної ворожнечі між галичанами і наддніпрянцями, яка приймала такі абсурдні форми, що тут і там появилися навіть творці спеціальних, дуже штудерних теорій про повну окремішність двох націй.

галицької і наддніпрянської. Назверх проявилася ця штучна словесна колотнеча й суспільницька розпорошеність в атомізації політичної еміграції на віденському терені поміж безліч політичних таборів, партій, груп і гуртків. Кожний з тих гуртків мав свій постійний осідок, не рахуючи кількох офіційних установ у власних домівках на місті, в різних каварнях, де в означеній порі напевно можна було знайти цілий даний "центр", партію чи групу. До таких каварень належали передусім "Герренгоф" і "Централь" на Герренгассе та "Грайлінгер" на Йозефшtedтерштрассе. У деяких годинах тут, напр. коло 12-ої вполудне у "Герренгофі" чи коло 1-ої в "Централь", українська мова приглушувала геть німецьку, а віденська каварня подобала на якусь українську політичну біржу, на якій виринали, ліцитувались і гинули політичні сплітки, інтриги, пляни й концепції, яким усім укупі суджена була внедовзі одна спільна доля. Виходила теж тоді у Відні сила українських часописів: ("На переломі" О. Олеса, "Боротьба" Семена Вітика, "Український Прапор", офіційний орган З. У. Н. Р., "Нова Доба" В. Винниченка і ін.), які грали безперечно й позитивну роль доосередкових чинників, але тільки для вузького кола одностумців, витрачаючи водночас величезну скількість енергії на поборювання своїх політичних і особистих противників. Всі спроби організаційного об'єднання, еміграції, а з них найповажніша "Всеукраїнська Національна Рада", кінчалися невдачею. Був це взагалі, може, й цікавий, але сумний, дуже сумний час, час прогайнування багатьох сил, багато людської енергії і здоров'я і багато людського гроша — без найменшої користи для рідного краю і для найменшого брата...

Але, як це завжди буває, у тому еміграційному нещасті було одно щастя — серед тодішніх емігрантських тіней були й світляні смужки. Сотки й тисячі українських інтелігентів, викинутих воєнною і революційною хуртовиною на брук західноєвропейських столиць, не тільки почали вдихувати у себе європейського духа, але й учитись, учитися у буквальному розумінні. Сотки недавніх старшин різних ступнів, аж до найвищих включно, десятки недавніх достойників, серед яких не бракувало й директорів департаментів та міністрів, використали примусову нагоду не лише для політиканства по каварнях, але й для доповнення чи закінчення колись розпочатих, а війною і революцією

перерваних студій у високих чужинецьких школах. Скрізь в Європі зародилося тоді від українських студентів і віденська "Січ" стала одним із найповажніших осередків українського студентського життя.

Годі навести докладне число, але "Січ" нараховувала тоді понад 300 членів. Було це дивне товариство, віддзеркалення тодішніх сумних відносин, які перенесли квіт інтелігенції на чужину і веліли йому в'янути без рідного, цілющо-творчого ґрунту серед взаємних суперечок. Тож і на "Січі" варилося наче в китлі. Були там гетьманці й унерівці, драгоманівці з радянофільськими тенденціями і приклонники галицького уряду, були люди активно діяльні в різних тодішніх емігрантських політичних таборах, ще з непомеркими титулами, раптом zdeґрадованих до скромного титулу — студента. Проте, дивна річ, різниці політичних вірувань та соціальних світоглядів не розсаджували "Січі". Навпаки: на січовому ґрунті ті різниці якомсь злагіднювались, нівелювались вони. І хоча улаштовані тоді доповіді й дискусійні вечори приймали інколи досить бурхливий характер, то свідоме чи підсвідоме почуття станової студентської солідарності об'єднувало всіх в одну велику студентську громаду.

Була це громада справжніх залізних студентів. За виїмком нечисленних молодих панночок, не було тоді, здається, молодшого члена "Січі", як 25-тилітній громадянин, який в останніх кількох роках більше пережив і здобув більший життєвий досвід, ніж перед війною здобували його старики. Та й це були — наймолодші. Бо були тоді між студентами, членами "Січі", батьки родин, стурбовані долею дружини і діток у рідному краю, були професіоналісти різних ділянок, були, як сказано, недавні високі урядовці УНР, ЗУНР чи Української Держави, і найбільше було старшин, між ними й колишній шеф генерального штабу Армії УНР, тепер голова Аґрономічної секції (полк. Андрій Мельник).

Цікаві були розмови, ведені у гуртках тодішніх січовиків. Як дуже різнилися вони від звичайних студентських розмов у нормальних часах і відносинах! Здебільша це були спомини воєнних страхіть та дискусії на теми, з якими ті новоспечені чи відогріті віденські студенти стрінулися безпосередньо під час українського револю-

ційного хаосу. В той мент січовики забували, що вони — студенти, жили великим минулим і невідомим майбутнім нації. Чим далі час минав, тим більші турботи постачала ступнева ліквідація емігрантських варстатів праці, які більшості січовиків давали можливості заробітку, прожитку і студій. Серед таких настроїв суто-університетські справи не забирали багато місця у студентських розмовах. Але це не значить, що нехтовано науку! Навпаки — тодішні січовики здобували собі в усіх високих школах Відня, в яких тільки студіювали, якнайкращу марку своїми науковими осягами. І не дивниця: вониж знали, що їх молодість уже минула, що вона перешуміла на бойовищах і що небагато часу залишилося на університетські студії. Знаючи теж, що правильна й метка станова організація є чималим допоміжним чинником у студіях, січові залізні студенти тримали "Січ" на високому організаційному рівні. Це показалося виразно при нагоді підготовних праць до 1-го Студентського конгресу у Празі, в якому делегати "Січі" відіграли видатну роль.

Не було тоді у "Січі" молодечої безжурности, не було тієї веселости, яка часто переходить у розгуканість, привілей молодости, — не було тих молодечих поривів, закрашених романтикою і наївністю, і трагедій, скроплюваних півдитячими слізьми, словом усіх тих питомих познак правдивого студентського життя, в яке входить та яке творить молодь з необсохлим ще чорнилом на матуральних свідоцтвах у кишені. Тодішня "Січ" нагадувала живо першу "Студентську Громаду" у 1917-му році у новозаснованому українському університеті у Києві, (спершу ще Народньому): зборище зрілих людей, які опинилися в університетських мурах з волі вищих сил, що кермують долею людей інколи дуже закарлючними стежками.. Але цього характеру "Січ" довго не зберігала. Щораз більше залізних студентів верталися з дипломами (чи без) до краю, поважна частина перенеслася до Праги, інші розбрилися по широкому світі, а ті, що залишились, були щораз більше майоризовані вже молодим — іронічно називаним тоді зеленим — нарибком з краю. "Січ" ступнево відмолоджувалась. Ступнево відходили від неї залізні студенти, несучи в серцях спомин про тих кілька років. нав'яний тугою і ніжністю спомин, наче про віконце, крізь яке востаннє дивилися на свою безталанну молодість..."

З багатьма колишніми членами віденської "Січі" я стрічався після повороту до Львова та й після того, на еміграції після Другої світової війни. З деякими близько приятелював, з іншими згідливо співпрацював у різних громадських установах. Між ними — згаданий вже вгорі полк. Андрій Мельник, який став у Львові управителем митрополичих дібр, став теж членом Видавничої Спілки "Діло", ото ж установи, в якій я працював від осені 1923-го року до 1939 року. Інший колишній студент віденської високої агрономічної школи "Гохшуле фюр Боденкультур," Євген Храпливий, завжди погідний, з тонким почуттям гумору, якого високе становище директора "Сільського Господаря" не позбавило давньої і питомої йому скромності, без політичних амбіцій, але з більшим природним розумом, як дехто з "професійних" галицьких політиків. Ігор Федір, який свого часу був головою "Січі", став співавтором української версії Робінзона Крузо, "Син України", що його видав тоді у Відні Павло Кашинський, колишній голова великого видавництва в Катеринославі, дотепер активний діяч Державного Центру у Мюнхені. З Ігором Федевим я стрічався в Канаді і його передчасна смерть — велика втрата. Михайло Скорик став учителем гімназії у Самборі, одружений з колишньою студенткою у Відні, Сокошкою Охримович. По нинішній день приятелюю з Петром Постолюком, директором "Червоної Калини", людиною з тонким вичуттям громадських болячок, з особливим нахилом до студій новітньої історії українського війська. Колишній Усусус, став був головним адміністратором пресового концерну Івана Тиктора, теж колишнього Усусуса, у Львові, й виспеціалізувався на лершорядного знавця видавничої справи. Був одним з засновників Видавництва "Червоної Калини" у Львові і це його головна заслуга — відновлення того видавництва у Нью Йорку. Коли він приїхав до Америки з хвилею післявоєнної еміграції, працював фізично у польського садівника і лазив по деревах і я, який, зрештою працював теж два роки у Філядельфії і два роки у Нью Йорку у фабриках, написав із Філядельфії до головного предсідника УНСоюзу Дмитра Галичина, поручаючи йому Постолюка, як знаменитого фахівця книжкової і газетної видавничої справи. Можливо, що той мій лист поміг, бо Петра Постолюка покликали до праці у "Свободі", але тільки, як одного з експедиторів тієї газети, що в'язав шнурами пачки газет і перекидав через вікно для вивозу на пошту. Щойно згодом перенесено Петра Постолюка на керівника книгарні "Свободи". По нинішній день згадуємо із ним інколи, як то ми, коли минулася "висока кон'юнктура" у Відні, гірко бідували і кожної п'ятниці журилися, чи будемо мати по 50

фенірів, щоб у студентській мензі дістати "бухти з повидляним сосом". Теперішні студенти й студентки в американських чи канадських університетах, які мають заможних батьків або й залежні тільки від своїх стипендій, повинні б інколи пригадуватися, яка для них паскава доля у порівнанні з гірким бідунням студентів на еміграції після першої світової війни та у Західній Україні між двома світовими війнами...

Дві головні обставини приспішили мій виїзд із Відня та поворот до Львова. Вікторові Піснячевському вичерпалися всі джерела фондів і він був присилуваний спершу вивісти свому персоналові (Федорові Слісаренкові та мені) і швидко потім закрити "Волю", через що я втратив варстат праці й заробітку. Спершу допомагали мені старші брати, Михайло і Володимир, але вони самі не були багатирями і я, як згадано вище, почав гірко бідувати і не мати змоги платити за скромну кімнату та с'як-так їсти. Далі: я захворів на запалення вершків легенів, ("Люнгеншпіценкатар") і лікар, (знаменитий інтерніст, проф. Хвостек, який безплатно лікував студентів) казав мені негайно виїхати з Відня, де дуже нездоровий клімат (вітри). Це мені перешкодило скласти докторат, до якого підготовлявся, вибравши собі за тему докторської праці період Козаччини. Але б семестрів я правильно вислухав, а два мені порахували за службу в австрійському війську під час війни. Я склав ще іспит на право вчителювати в австрійських середніх школах і в 1923 році дістав я "Абсолюторіум", що його маю дотепер. Віктор Піснячевський і Федір Слісаренко переїхали на Чехо-Словаччину: Піснячевський лікарював та помер у 1933 р. на 50 році життя в Моравській Оставі, до кінця його життя я з ним листувався, — померла також передчасно його молода й дуже гарна дружина. Федір Слісаренко, тип професора, професорував у Подьєбрадській Господарчій Академії, також вже давно не в живих.

Доля не дозволила мені перевести довгорічні систематичні університетські студії, як їх переводять тепер наші юнаки й дівчата в американських чи канадських високих школах. Війна, революція, конечність заробляти на життя, недуга — все це внеможливило віддаватися виключно науці, в Україні чи за кордоном. За моїх високошкільних років не було стипендій, які є сьогодні, а хоч і не було таких дорогих вписів, як сьогодні, то студент мусів таки десь мешкати і щось їсти, не кажучи вже про одяг. І коли всеж я придбав деяке знання, то воно тільки частинно придбане з університетських мурів у Києві та Відні, у більшій частині із книжок поза тими мурами. Мав я від молодости "тягу" до книжки і за найбільшу

та найболючішу втрату в мому житті вважаю втрачення трьох моїх бібліотек. У Києві я купував і всякими штуками призибував всі українські післяреволюційні видання. Відомо, що з вибухом Першої світової війни 1914 р. було заборонене всяке українське друковане слово. З вибухом революції весною 1917 року негайно створились різні видавництва — "Час", "Книгоспілка", "Вернигора" й інші, відкрилися книгарні і появились за їх вікнами українські брошури, книжечки і книжки. Я дбав за ту мою вже чималу бібліотеку, щоб вона не затратилась під час моїх втеч з Києва і вона збереглась аж до червня 1920 року, коли я остаточно виїхав з Наддніпрянської України. Яку велетенську вартість мала би сьогодні така збірка книжкових появ з перших трьох років визвольної війни-революції! У Львові в р. р. 1923-1939 я вже склав також гарну бібліотеку, для якої замовив був навіть у Косові, у робітні Куриленка (большевики вбили того видатного українського патріота, закоханого у гуцульському мистецтві) велику шафу з гуцульською інкрустацією. Я мав комплекти наших журналів, які виходили у Відні, Празі й у Львові, багато "білих круків" до історії української політичної думки, програми й полемічні брошури різних партій, брошури про такі епізоди з української визвольної війни, як Болбочанівщина, Оскілковщина, скандальна історія зради отамана Волоха й ін. Я дістав був у Варшаві від одного з польських лідерів з часів царату, визначного ученого професора Бодуена де Куртене поважну збірку книжок, що стосувалися проблеми неросійських народів у царській Росії, вони були частиною бібліотеки Кола Польського в останній російській Думі (псевдопарляменті). Такі польські політичні діячі, як Леон Васілевський і Тадеуш Голуфко (буде ще про нього мова при нагоді обговорювання його вбивства і процесу проти вбивників), дали мені свої твори, мав я усі публікації обох братів, Адольфа й Александра, Бохенських, комплекти журналів "Бюлетин Польсько-український", "Проблеми Європи Вихідній", "Дрога", мав велику збірку монографій німецькою мовою, між ними майже всі твори Еміля Людвіга й Андре Моруа, польський історик Ян Кухаржевський дарував мені з присвятою свою кількатомову історію Польщі, — професор Варшавського університету, історик Ольгерд Гурка дарував мені з присвятою свою знамениту книжку "Огнем і мечем в світлі історичної правди", яка обурила звеличників польської історичної шляхетчини, що її апотеозом був власне той твір Генриха Сенкевича. Очевидно, я мав все найважливіше, що появлялося друком в Галичині. Коли я втік у вересні 1939 р. на захід і швидко після того втекла й дружина, я з течкою в руках, а всна з малим тоболком, то, очевидно, всі ті книжки залишились на

призволяє. Якщо вони навіть знайшли якимсь чудом дорогу до Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові (дбав про це брат Михайло), то большевицькі цензори вивили з неї і знищили чи вивезли все, що стосувалося політичної тематики. Утретє я зібрав вже поважну збірку книжок у Кракові, де ми мешкали в р. р. 1939-1944. Я знав ще з-перед війни кількох власників польських книгарень у Кракові, зокрема Кржижановського, брата видатного польського економіста Адама, професора економії, що його — разом із іншими польськими професорами — зараз після приходу до Кракова арештували й вивезли до Освенціма. Ті книгарні радо позбувалися творів з ділянки історії й політичної публіцистики, не виключаючи, що гітлерівці, які палили у Німеччині неприємні їм книжки, переводитимуть і в них обшук. Пишучи тоді свою книжку "Причини упадку Польщі", я шукав по книгарнях за матеріялами і багато дечого вартісного зібрав. Все це також пропало. І тепер, коли я тут, в Америці заповнив щерть дві осклені шафи і спеціально замовлені дві високі полиці книжками, що їх вже ніде тримати, дивлюся на них з сентиментом, але й із жалем: їхня вартість куди менша, як отамті видання, які зникли і становлять бібліотечну рідкість, якщо взагалі можна би десь ще їх надібати. Очевидно, я не можу рівнятися з такими книголюбями й фанатиками книжки, як Богдан Кравців, який — здається — мав одну з найбільших книжкових приватних збірок. Працюючи разом з мною впродовж 20-ти років у "Свободі", він раз-у-раз приносив з недалекої жидівської крамниці у Джерзі Ситі прості дерев'яні скриньки, з яких робив собі дома полиці. Своєю кам'яничкою у страхітливій муринській дільниці у Філядельфії дорожив тому, що в її порожніх кімнатах міг тримати шафи з книжками. Як він усі їх перевіз до нового помешкання до містечка Рутерфорду у стейті Нью Джерзі — Господь знає. Треба з глибокою пошаною ставитися до людини, яка кожний цент вкладала в купування книжок, вкладаючи в них теж своє серце і свою душу. І, навпаки, трудно зрозуміти психіку і ментальність українських освічених людей, українських професіоналістів, заможних, з власними домами і місцем на шафи з книжками, які їм проте не потрібні, бо вони книжок — не купують... (Богдан Кравців помер 24 лист. 1975)

* * *

Висохли грошеві джерепи також інших емігрантських періодиків у Відні, які один за одним ліквідувались. Але деякі з них залишили по собі поганий слід і погані політичні наслідки. Маю на увазі зерна так званого радянськості, чи пак української зміно-

віховщини (термін "зміна віхів" — від російської емігрантської газети Устінова "Смена вех"). Те українське радянофільство мало різні психологічні й політичні джерела: огірчення після прогри визвольної війни-революції й шукання нового виходу з ситуації; — глибокий сантимент до рідного краю і туга за ним та шукання аргументів, якими можна би випрадати перед самим собою і своїми земляками свій поворот в Україну під большевицькою окупацією; — у галичан — ненависть до Польщі, яка наче автоматично казала їм дивитися на Росію, що пов'язувало політичне русофільство із зміною відношення до нової — большевицької влади в Україні; — безмежна наївність, яка диктувала віру, що "большевики змінилися" і що та "зміна" вможливує всім українцям доброї волі працювати у ділянці культури для добра України; — просто безхребетність, пристосуванство і життєвий опортунізм, які кажуть людині йти по лінії найлегшого спротиву...

Зерна радянофільства засіяли комуністична "Нова Доба" Винниченка і "Вперед" Семена Вітика, група лівих соціал-революціонерів, що гуртувалися у Відні згодом у Празі, довкола Михайла Грушевського, і своїми дискусіями про "зміни" в Україні довели й самого Грушевського до повороту туди. Але, коли Грушевський зробив це тому, що прагнув продовжувати науково-студійну працю, а не міг цього робити без бібліотек у Києві, то Володимир Винниченко поїхав до Харкова на становще віцепрем'єра трохи з наївної, але все ж ідеалістичної віри, що можна і треба також при змінених умовах працювати для України, — трохи з амбіціонерства бути далі при владі, але найбільше з донкіхотського запаморочення і невміння відрізняти дійсність від власних фантазій. По нинішній день — 70-ті роки нашого сторіччя — йдуть суперечки в нашому суспільстві довкола особи В. Винниченка та його ролі в новітній історії України. Недавно можна було читати у статті одного палкого звеличника Винниченка, що, мовляв, немає глузду закид, що хтось збирається "реабілітувати" Винниченка, бо він реабілітації не потребує. Це дуже цікаве твердження після тих усіх мерзенностей, що їх Винниченко виписував у своїй "Новій Добі" у Відні, не кажучи вже про пасквільну 3 томову ніби історію української рєволюції, яку він видав у Відні п. н. "Відродження нації", (Відень 1920). Треба відрізнявати Винниченка, як дійсно великого письменника і дійсно заслуженого політика-державника, знаменитого промовця, з першого періоду української революції, — треба відрізнявати того Винниченка від пізнішого, який опоганював своє ім'я своїм писанням на еміграції у Відні та опоганив себе своєю подорожжю до Харкова, з якого швидко втік, рятуючи своє життя.

По нинішній день говориться в деяких колах про те, що "треба би погодитися на комуністичну Україну, коби комуністична влада була "дійсно українською, незалежною від Москви" (концепція "усамостійнення радянського режиму" в УСРСР) — і люди, які це говорять, інтелігенти, не розуміють, що така комбінація — українського тітоїзму, націонал-комунізму, — реально виключена, цілком неможлива, так само, як реально, у практичному здійснюванні виявилось виключеним, чудове в теоріях гасло "пролетарі всіх країн єднайтесь" задля реалізації комуністичної утопії. По нинішній день багато наших людей, які називають себе політичними емігрантами, не розуміють, що інші завдання провідників народу на рідних землях та інші — політичної еміграції і взагалі поселенців у чужомовних країнах. По нинішній день деякі наші люди закликають до солідарності з змаганнями наших земляків в Україні — "надати український характер" тамошньому правлінню, забуваючи, що максимум, чого наші земляки під московсько-більшевицькою окупацією можуть домогтися — це покликування на ленінську конституцію, коли тим часом завданням і обов'язком українських емігрантів є вимагати повернення Україні її повної державної незалежності із "справедливим законом Вашингтона", якого домагався для України Шевченко. Коли всі ми приймаємо за річ недискусійну, що серед української вільної громади, як і серед балтійських та інших емігрантів, діють провокатори, то не може й бути сумніву, що у ширенні того баламутства в ділянці настроїв і політичної думки мачають свої пальці провокатори. Про дурійку радянофільства прийдеться говорити ще тоді, коли буде мова про відносини й політичну атмосферу в Галичині у 20-их і 30-их р. р. Жалюгідну роллю зіграв у цьому знову закордонний центр д-ра Євгена Петрушевича, який, програвши процес за Галичину на міжнародньому форумі і перенісшись із Відня до Берліну, — звернув свою орієнтацію просто на Москву.

Програ процесу за признання Антантою державної незалежності ЗУНР прийшла 14 (15) березня 1923 р. Рада амбасодорів, як виконавчий орган Найвищої Ради, прийняла тоді таку постанову:

"Зваживши, що згідно з арт. 91 договору в Сан Жермені Австрія зреклася у користь союзних і заприятельних держав усіх прав і титулів щодо територій, які перед тим належали до Австро-Угорської монархії і які лежать поза новими кордонами Австрії, як це окреслено в арт. 27 згаданого договору і яких досі ще нікому не признано, і маючи на

увазі, що Польща визнала у відношенні до східньої частини Галичини, що етнічні умовини конче вимагають її автономічного устрою — конференція амбасадорів рішила визнати за кордони Польщі з Росією лінію визначену і застовплена за згодою цих держав і на їх відповідальність 22 листопада 1922 року”.

Відклик на визнання Польщею, що Східня Галичина з уваги на її етнічний стан вимагає автономічного устрою, стосувався закону, що його Польща прийняла 26 вересня 1922 року про автономію для трьох східньогалицьких воевідств, Львівського, Станіславівського і Тернопільського з одночасним включенням до того закону постанови, що до двох років має бути заснований на терені одного з тих воевідств український університет. Ані того власного закону, ані клявзулі про автономію для Східньої Галичини в постанові Ради Амбасадорів, яку підписав в імені Польщі граф Маврикій Замойський, Польща не дотримала. Таким чином той власний закон про воевідську автономію був згори плянованим обманом, що його допустився польський уряд, щоби тільки виманити міжнародне визнання Східньої Галичини за нею, Польщею. Не тільки не признано територіяльної, чи хоч би воевідської автономії Східній Галичині, де етнічну більшість становили українці, але й не засновано ані українського університету, ані навіть не привернено скасованих за Польщі 8 українських катедр, і 4-х т. зв. доцентур, існуючих в університеті у Львові за Австрії, не засновано до кінця існування після-версальської Польщі, себто до вибуху Другої світової війни, кількакратно обіцюваної катедри української літератури.

Східню Галичину признано Польщі ще й тому, що міжнародню конвенцію про охорону меншин підписали в імені Польщі 28 червня 1919 року у Версалі Ігнаци Падеревський і Роман Дмовський, обидва із польського табору "ендеції". Коли, після зламання всіх своїх законів і міжнародніх зобов'язань залишився ще тільки той договір про охорону меншин, який давав формальну й легальну базу "меншинам", в нашому випадку українцям, зголошувати скарги проти Польщі на форумі Ліги Націй чи причетних до неї організацій, то польський уряд, уже після так званого травневого перевороту, за диктаторського правління Йосифа Пілсудського, коли міністром закордонних справ був полк. Йосиф Бек, "виповів" договір про охорону національних меншин 13 жовтня 1934 року. Ігнаци Падеревський, обороняючись проти закидів щодо підписання того договору, який ніби ображав польську зверхність, заявив був раз: "Підписалісьми, бо

муселісьми". Це була теж передумова признання Польщі її пізніших кордонів.

Про польську політику супроти так званих національних меншин, зокрема та спеціально супроти українців дозволю собі ще ширше говорити, коли згадуватиму стан українства у Польщі в р. р. 1923-1939, але вже й тепер можна ствердити, що ламання міжнародніх зобов'язань і схвалювання законів, призначених тільки для обдурення власних громадян та закордону, це була одна з найпоганіших сторінок правління у передвоєнній Польщі. Степан Баран і Степан Витвицький — обидва колишні послы від УНДО до Варшавського сойму, на еміграції після Другої світової війни обидва видатні діячі Українського Державного Центру на чужині (Ст. Баран був прем'єром, Ст. Витвицький президентом в екзилі), які зладили статтю в "Енциклопедії українознавства", Мюнхен 1949, п. н. "Екзильний уряд ЗУНР", (стор. 535-536) подають такі глибші причини рішення Ради амбасадорів у справі Галичини у користь Польщі: "Ризький договір, ріст впливів польонофільської Франції у Чехословаччині, Румунії, Югославії, Польщі, консолідація внутрішніх відносин у Польщі, зміна уряду в Англії з приходом консервативного кабінету Бонара Лов, стабілізація советського режиму, проти якого тодішня західноєвропейська Антанта намагалася виставити одностайний, так званий санітарний кордон, раз-у-раз повторювані перед авторитетними міжнародніми чинниками польські аргументи, що українці, мовляв, нічого не мають проти приєднання Галичини до Польщі, довело до рішення конференції амбасадорів..." До речі: д-р Степан Витвицький був останнім репрезентантом галицького закордонного уряду перед Найвищою Радою у Парижі і тому ті його твердження авторитетні. Вони не заперечують моїх наведених вже аргументів, що процес за визнання державної незалежності Галичини (ЗУНР) був згори засуджений на програ, бо не було і не може бути галицької проблеми, тільки проблема українська, і абсурдом було вірити, що Антанта погодиться створити маленьку "буферну" державу поміж Польщею і Советським Союзом, насправді російською імперією, державу, яка не була б у таких умовах життєздатною та яку кожного дня міг би під будь-яким формальним претекстом проковтнути будь-котрий з отих двох сусідів... Уряд ЗУНР Є. Петрушевича заклав формальний протест проти тієї постанови Антанти, під собором святого Юра у Львові відбулася зворушлива патріотична маніфестація з присягою вірності державному ідеалові, переворот з 1 листопада 1918 р. у Львові й усій Галичині по нинішній день святкуємо, як історичний доказ солідарности

також Галицької Землі із самостійницьким змагом всіх українських земель. — але факт залишився фактом, що ота міжнародня постанова була ще одною великою українською прогрою і що вона започаткувала новий період в історії Галичини і з нею західньо-українських земель під правлінням Польщі.

Одиноким ніби примирливим жестом польського уряду супроти українців у зв'язку з рішенням Ради амбасадорів з 15 березня 1923 було проголошення загальної амнеції для всіх українських політичних емігрантів, які вели і підтримували міжнародній процес за Східню Галичину. Всі, що хотіли вертатися до Західньої України без труду діставали пашпорти й візи у польському консуляті у Відні, включно з членами уряду през. Євгена Петрушевича. Рахунок польського уряду був правильний: краще мати ворожий Польщі інтелігентський елемент, який перебував на еміграції, під своєю контролею, ані ж залишати його поза кордонами держави із свободою вести протипольську пропаганду. Ото ж, коли вичерпалися засоби моєї екзистенці у Відні, коли Відень став поганим місцем для моїх легенів і коли взагалі не було глузду довше там залишатися — я переїхав до Львова.

1923-1939 У ЛЬВОВІ Й ВАРШАВІ

Коли я переїхав до Львова у вересні 1923 року мене зараз-же прийняли на працю до редакції "Діла". Моя праця у "Ділі" у Львові і для "Діла" у Варшаві, що тривала з короткою перервою у 1925 році до вибуху Другої світової війни у вересні 1939 р., належить до моїх найкращих і наймиліших споминів та становить найвидатніший період у моїй журналістичній життєвій кар'єрі. Це тому, що "Діло" було в цілій галерії часописів, в яких я працював чи співпрацював, цілком особливим видавництвом, що відзначалось дійсно глибокою політичною і товариською культурою. Працювати там було легко і приємно тому, що видавці мали не тільки величезне розуміння для вартости періодичного друкованого слова і були активними політично-громадськими діячами, але й шанували редакційних працівників, ставились до них по-рівному, і жили з ними на товариській стопі. Ото ж власне та атмосфера дружби між редакторами й видавцями, членами Надзірної Ради й Дирекції Видавничої Спілки "Діло", видавцями щоденної газети і інших, тижневих чи книжкових видань, затирала поділ на хлібодавців і підлеглих їм робітників та виключала приймання будь-яких "наказів", а диктувала переговорювання усіх проблем й узгіднювання поглядів у дружніх розмовах. Газета була тому добра і цікава, що редактори мали величезну свободу у виборі тематики і способі підходу до неї, — редактори мали за завдання дбати за іновачії та за кожночасні реформи, які покращували б газету і робили її цікавішою. Існувало "Діло" від 1880 року, виходючи спершу двічі в тиждень, згодом тричі, а від 1888 щоденно, з перервами, коли або російська або польська влада закривала його. Видавці намагались за кожним таким разом відновлювати його, хоч би й під зміненими назвами. Нічого тут повторювати те, що записане хоч би в "Енциклопедії Українознавства", сторінки 521-522 у моїй обширній замітці під гаслом

"Діло". Для зладження короткої історії "Діла" з вичисленням всіх його чергових назв і редакторів я покористувався між іншими джерелами, моїм спомином "Мої шефи редактори", "Календар Свободи" на рік 1956 і тут теж дозволю собі скористати з того свого спогадового нарису, що його дані збірив з різних усних і писаних джерел, але передусім — власної пам'яті, тоді, тому 19 років, таки дещо свіжішої, як тепер.

Ото ж прийняв мене на працю до "Діла" тодішній його головний редактор Федір Федорців, на рекомендацію Євгена Коновальця, з яким я почав приятелювати у Відні та який вернувся до "старого краю" приблизно у тому часі, що я. Я був одною із дуже нечисленних одиниць, що знали про заснування Коновальцем у Львові підпільної Української Військової Організації у тісному порозумінні з гуртом колишніх старшин УГА і Армії УНР: Ярослав Чиж, Дмитро Паліїв, Осип Навроцький, Осип Думин, Євген Зиблікевич і інші. Останніми живими учасниками, які прибули до ЗСА після Другої світової війни, були Любомир Огоновський, кол. працівник "Народньої Торгівлі" у Львові, який помер у Філядельфії, і Осип Навроцький, душа видавництва "Червона Калина" у Львові, надзвичайно характерна і товарисько мила людина, що помер 6 серпня 1972 у Вінніпезі. Одинокими, мабуть, ще живучими членами кол. УВО є кол. кооператор Петро Баківич у Нью Йорку і ред. Євген Зиблікевич у Філядельфії, — зв'язковими УВО у Данцінгу були інженери Володимир Богачевський і Володимир Онишкевич, обидва у Нью Йорку. УВО тому власне була строго законспірована, що її членами були вже зріпі громадяни, колишні військові старшини, і що тамошнє членство було основане на персональному принципі, а не масовому, як це сталося згодом в Організації Українських Націоналістів, де — з вини того масового принципу — польська поліція змогла інфільтрувати українське підпілля і знала про всі її подробиці — про що ще буде мова далі.

До речі: у 30-му зшитку журналу, що його видає "Культура" у Парижі, "Зешити Гісторичне", поміщений текст меморіялу Осипа Думина до німецьких військових властей чи радше німецького "Зондердінсту", з травня 1926 року, п. з. "Правда про Українську Військову Організацію". Осип Думин, кол. сотник Січових Стрільців, був — під своїм прізвищем і як "Антін Крезуб", чи не найкращим і найбільш вартісним співробітником "Літопису Червоної Калини" у Львові, як автор військово-історичних нарисів. Про зголошення ним "меморіялу" до німців було тим, що мали близький зв'язок з верхівкою ОУН, давно відомо: це був насправді донос проти Євгена Коновальця на тлі внутрішньої боротьби,

інтриг і конфліктів, у революційному підпіллі. На ті власне внутрішні тертя, амбіції й дисонанси покликувався передімною Андрій Мельник, коли вернувся з похорону Євгена Коновальця, як на головну причину його тодішньої відмови стати в ОУН наступником Євгена Коновальця. Ото ж те, що Думин пише про відносини в УВО, має познаки вірогідности. Зате різні його політичні міркування — неснітні. Нисенітним є твердження, що "Петлюра вислав Коновальця, щоби той вів кертичну роботу проти Західньо-українського уряду президента Петрушевича". Коновалець виїхав за кордон в надії здобути дозвіл на перекинення з Німецького Яблонного, ЧСР, на Україну, до Армії УНР, так званої бригади Кравса, яка оціліла і там була інтернована. Коновалець не потребував ні від кого ніякого наказу вести опозицію проти закордонного уряду Євгена Петрушевича, бо вів її разом з усіма тими, які не погоджувалися з політикою Петрушевича і його безскупальною кампанією проти закордонного уряду УНР. Нисенітним є твердження, наче би Коновалець "перекупив" Дмитра Палієва та Володимира Целевича: це доказує тільки, що Думин не мав "зеленого поняття", ким і чим були насправді ті діячі. А вже просто ідіотським є твердження, що Дмитро Левицький потребував грошей, що їх ніби Коновалець отимував від большевиків, для переведення виборів у 1928 році! Дмитро Левицький, людина дуже заможна, був першим із тих видатних українських діячів, які були проти того, щоби будь-хто з провідників українства брав від будь-якого чужинецького джерела гроші на будь-яку українську працю. Це власне Дмитро Левицький іздив майже щорічно до Карльсбаду, щоби там стрічатися з Коновальцем і переконувати його, щоби підпілля не анархізувало відносин та щоби зорганізувало собі незалежне від чужинців джерело прибутків на свою акцію. Після скандального процесу Піпчинської і тов. у Кракові (за шпигунську роботу, яка ніби була потрібна підпіллю), однаково Дмитро Паліїв, як я переконували членів ПУН, що така діяльність підпілля так дуже шкодить доброму українському імені, що треба її обов'язково припинити. Осип Думин не знав українських політичних відносин в Західній Україні, чи пак знав їх дуже поверховно, не будучи в них активним учасником. Євген Коновалець ніколи не був кандидатом на посла від УНДО: такої комбінації не тільки не обмірковувано на офіційних засіданнях Екзекутиви, але й у ніяких приватних розмовах. Зрештою, коли постало УНДО — Коновалець вже перебував знову за кордоном, на політичній еміграції. Коли Думин пише у тому своєму меморіалі про те, як Дмитро Паліїв ніби "купив" "Новий Час" за гроші УВО та цілком промовчує засновника того щоденника Івана Тиктора — то це доказує тільки, що він чув, що

десь дзвонили, а не знав, в якій церкві. Тайною для нас усіх було, як і чому Думин перейшов еволюцію — від тієї ідеології державництва, яка була духовим стрижнем Січового Стрілецтва під командуванням Євгена Коновальця, до орієнтації на "Радянську" Україну, яку проповідував Євген Петрушевич після прогри міжнароднього процесу за Галичину та переїзду до Берліну. Думин у тому свому меморіалі, єдиною ціллю якого було здискредитувати Євгена Коновальця в очах німецьких військових і політичних кіл, промовчує, що вірними закордонному центрові д-ра Євгена Петрушевича, чи насправді тільки йому, бо ніякого "центру" вже не було, а була тільки політична концепція, — залишився тільки розмірно невеликий гурт громадян у краю, власне т. звана Незалежна група в Трудовій партії, яка вже у травні 1925 року розсипалася, з'єднавшись з більшістю партії та групою "Заграви" що разом створило УНДО. Тому, що у меморіалі Думаина легковажно говориться не тільки про Євгена Коновальця, але й про Симона Петлюру, якого всі колишні члени Корпусу Січових Стрільців високо шанували за своєї військової служби і після неї, насувається поважна підозра, що той меморіал Думаина був частинно пофальшований. Осип Думин все одно згинув так, як згинули й усі інші пропагатори орієнтації на "Радянську" Україну — його знищили большевики. Вступ до того меморіалу Думаина в "Зешитах Гісторичних" подав Павел Коржец, людина молодша, яка тих часів і відносин не знає з автопсії. Його інформаційні нотки про різних українських діячів здебільшого правдиві, але він теж робить грубі помилки. Наприклад, Дмитро Левицький ніколи не був "видавцем" "Діла", що його власником була багаточленна Видавнича Спілка, перед поворотом Д. Левицького з еміграції до краю і після того. Коли П. Коржец твердить, що після приходу до влади Гітлера Дмитро Паліїв, "раніше радикал, став скрайнім речником співпраці українців з гітлерською Німеччиною", — то поперше, як Паліїв міг бути "радикалом", коли він був членом ЦК і послом УНДО, та по-друге, хоча Паліїв взяв активну участь у створенні Українського Центрального Комітету у Кракові, то після того виїхав до Криниці, де мав приватний пенсіон і ніколи ніякої урядової позиції за німецької окупації не займав, — не мав навіть ніякої "тройгендерки" від німців. Коли ж прийшло організування Дивізії Галичина — Дмитро Паліїв зголосився туди не задля "співпраці з Гітлерською Німеччиною", а творення зав'язку збройної сили, потрібної для будови української держави. У Дивізії Паліїв вславився своєю відвагою протиставитись антиукраїнському підходові генерала Фрайтага і Паліїв згинув під Бродами, не як "речник співпраці з Гітлерською Німеччиною", а борець за волю

України. Такі легкодушні завваги польського коментатора, не оперті на історичній правді, шкодять доброму імені поважних і заслужених українських історичних постатей — без найменшої користі для польської справи.

Євген Коновалець ще як студент був членом Націонал-демократичної Секції в Українському Студентському Союзі у Львові і, може, й частинно для конспіраційних цілей був членом Видавничої Спілки "Діло". За перебування в Наддніпрянській Україні, де Євген Коновалець дійшов до становища командира Корпусу Січових Стрільців, ставши — разом з Андрієм Мельником — полковником з призначення від Гетьмана Скоропадського, Євген Коновалець став не тільки в теорії, але власне й у практиці послідовником Симона Петлюри, який успіх ідеалу й програми українського самостійництва вбачав у збройній боротьбі: тому й він, Євген Коновалець, поєднював свій націонал-демократичний світогляд з тим націоналістичним і революційним світоглядом, що його зберіг до самої своєї трагічної смерті. Він був націоналістом-революціонером, але не донцівського типу, себто не такого типу, який виключав толеранцію супроти інакодумаючих, лотурав гаслу "хто не з нами, той поза скобками громадянства" та проповідував у практиці крайньо деструктивне гасло "чим гірше тим ліпше". Ширше про Євгена Коновальця, вбивство якого було страшним ударом по всій українській політичній еміграції та всьому народі, дозволю собі ще говорити, коли буде мова про ту його трагічну смерть. Але тут треба підкреслити, що "Діло" мало таке ідейне обличчя і такий моральний авторитет, що обидва найвидатніші лідери українського революційного підпілля, Євген Коновалець і Андрій Мельник, були членами його Видавничої Спілки.

Кожний із кількох головних редакторів "Діла", за яких я працював у тому щоденнику, як і деякі члени Надзірної Ради та Дирекції Видавничої Спілки "Діло", це були громадяни вище пересічного рівня, деякі з них справжні індивідуальності, яким рівних — дуже прикро це ствердити — нема у сучасній вільній громаді українців у світі. Федь Федорців був журналістом з крові-кості. Дрібний, худощавий, гарний з обличчя, завжди гладко виголений, з густим темним догори зачесаним волоссям, яке рідко коли не було розбурхане, ходив злегка похилившись вперед з руками заплеченими позаду, — клубок нервів, глибоко громадський, був чільним членом тієї галицької інтелігенції молодшого покоління, яке було в душі соборницьке й розумово формувало соборницьку українську ідеологію. Спершу належав до того крила Трудової, (перезваної так за часів ЗУНР з Народно-Демократичної) партії,

яке на конгресі тієї партії 21 травня 1923 р. перевело так звану автономічну резолюцію: признавши самостійну й соборну українську державу за свій ідеал і як свою максимальну програму, та водночас рішивши боротися за територіяльну автономію у Польщі, як за мінімальну програму у даній політичній дійсності. Поляки у своїй шовіністичній, короткозорій і насправді страшенно тупій політиці, замість використати ту резолюцію найбільшої і найповажнішої української політичної партії, піти їй назустріч, здійснити та поширити власний закон про воєвідську автономію, — підпорядкували свою національну політику департаментові безпеки у міністерстві внутрішніх справ у Варшаві та воєвідським відділам безпеки, себто насправді апаратів поліції, і повели супроти українців політику за поліційним світоглядом і поліційними критеріями. А поліційний підхід виключав будь-яку українську політичну і навіть культурну самобутність. Та польська політика штовхала одних західних українців в обійми Москви, інших — у підлілля. Таким чином і Федь Федорців, глибоко огірчений і обурений фактом, що Польща зламала своє міжнародне зобов'язання надати Східній Галичині автономію й заснувати український університет, хоч формально не пристав до так званої радянофільської течії, яка пролагувала ревізію української політичної думки у відношенні до "Радянської" України, проте співчував з нею. Тільки згодом виявилось, що він тайком співпрацював у місячнику "Нові Шляхи", що його заснував колишній міністер освіти в уряді УНР, колишній директор гімназії в Рогатині Антін Крушельницький з фінансовою підтримкою від советського консульства у Львові. "Нові Шляхи" стали головною трибуною радянофільства, — згодом приєдналися до тієї трибуни "Дзвони", літературний місячник поета Василя Бобинського, та "Сель-Роб", орган лівих соціалістів, до яких приєднався Кирило Вальницький, спершу москвофіл, освічений й інтелігентний діяч фаворизований російською адміністрацією за першої інвазії російських військ в Галичині у 1914-15 р.р., який згодом став свідомим українцем, але націонал-комуністом. На тісний контакт Федя Федорцева з "Новими Шляхами", посередньо з советським консульством у Львові, мав напевне вплив той факт, що його гарна дружина Софія з театральними аспіраціями отримала ангажемент до театру у Харкові. Вона виїхала туди і там загинула, як загинули сотні інших діячів культури, які задурманені радянофільською дурійкою повірили в можливість культурної праці в УРСР і виїхали туди, головню з Чехо-Словаччини й Галичини. Виїхали туди й загинули Антін Крушельницький з обома талановитими синами Іваном, який дістав був ще першу нагороду на конкурсі

драматургів у Харкові, і Тарасом, внаслідку чого дружина Антона Крушельницького збожеволіла, — знищили теж Василя Бобинського, естета, стовідсоткового культурника, який шукав тільки можливостей писати й друкувати свої вірші, — знищили журналіста Сказинського, якого я особисто молив і переконував не виїздити та обіцював йому подбати для нього за працю в газетах у Галичині.. Естет і літературознавець Федь Федорців якийсь час був видавцем і співредактором журналу "Життя і мистецтво" разом з Миколою Голубцем і Михайлом Струтинським. "Мольо" Голубець, мистецтвознавець і дослідник львівських музеїв, як і Михайло Струтинський, професійний журналіст, хоч за освітою учитель середніх шкіл, всі ми з гуртом інших нам подібних письменників і журналістів, сходилися постійно у каварнях, головню каварні "Центральній" на тодішній Бернардинській площі, на розмови за скромним чаєм. (Пригадую, як нині, як раз приїхав до Львова кривий одного з нас, один духовник-декан, і з широким жестом заявив: "Я фундую! Кельнер — шість чаїв для ланів без цитрини і один чай з цитриною для мене!" Цитрина до чаю коштувала окремо один грош (цент). Той "один чай з цитриною для мене" залишився на довгий час символом великодушного жесту у крузі львівських богемістів. Федь Федорців, надзвичайно, як згадано, нервовий і амбітний, не вмів жити в гармонійних відносинах із членами Надзірної Ради і Дирекції "Діла". Головню він мав постійні зударі із членом Дирекції Омеляном Саєвичем, одним із тодішніх директорів "Центробанку", людиною дійсно не тільки малої ростом, але й світоглядом, яка докучала редакторам, — поки не виключили його з Дирекції на Загальних Зборах Видавничої Спілки головню заходами Федя Федорцева. (Ми, члени редакції, були й членами Видавничої Спілки). Федь Федорців при найменшій суперечці з Дирекцією чи Надзірною Радою — зрікався головню редакторства, швидко після того жалував свого кроку і затруював життя свому наступникові, локи не привертали його на становище головню редактора. Таким чином він був ним кількома наворотами. Помер 5 березня 1930 р. внаслідку операції жовчевого каміння, на 41 р. життя.

Осіню 1924 року прийшли в "Ділі" поважні зміни. Чільний громадсько-політичний діяч, лізніший перший голова УНДО й голова Української Парляментарної Репрезентації, колишній посол УНР у Данії, д-р Дмитро Левицький, який теж вернувся з Відня до Львова, вплатив до Видавничої Спілки "Діло" від себе поважну суму і зібрав від наших фінансових та господарських установ дальші поважні гроші на розбудову редакції "Діла", поширення

об'єму газети і покращання друкарні "Діла". Сам д-р Дмитро Левицький став номінальним головним редактором "Діла", а фактичним — як секретар редакції, залишився Федь Федорців. Д-р Дмитро Левицький, за фахом адвокат, не вів адвокатської канцелярії і займався тільки громадськими справами. Рідко коли писав до газети, а коли робив це, то завжди з допомогою когось із членів редакції, не розумів теж техніки видавництва, але мав величезне розуміння ваги друкованого слова і сантимент до газети. Він був фактичним і самотнім керівником політики газети і мав тонке вчуття, що для газети добре, а що зле, погоджуючись з принципом, що "добре" покривається в газеті також з "цікавим", а "зле" з "нудним", при зберіганні, очевидно, громадського характеру та морального рівня газети. Дмитро Левицький присвячував "Ділу" багато часу, яким міг вільно розпоряджати. Був матеріально незалежним, заможним, міг присвятитися виключно політиці і громадській праці, тим лаче, що й не мав дітей. Мав величезне розуміння для часопису, як політичної зброї і засобу виховування народу. Не належучи до добрих промовців, що їх мали у своїх рядах всі три легальні політичні партії, і не будучи типом інтелектуала, як, наприклад, адвокати Володимир Старосольський чи Роман Домбчевський, мав проте той особливий хист, що ним відзначався і Євген Коновалець: вмів ладнати з людьми, вмів дуже добре проводити на нарадах, вмів людей єднати, вмів добирати собі співробітників. Будучи, як сказано, матеріально ні від кого незалежним, мав цивільну відвагу говорити правду людям, знав також, що товариські зв'язки необхідні у політичному і громадському житті. У своїй віллі на вулиці Набеляка у Львові (тій самій, де містився також консулят УРСР, центр диверсійної акції серед українського суспільства) Дмитро Левицький і його мила дружина, відома, як "Пані Ася", з дому Шехович, (все ще живе в Нью-Йорку, — колись велика "пані", залишилась такою й тепер, хоч матеріально дуже бідна: скромна, погідна, така сама, як була багатю, власне у цьому виявляється "панскість" духа!) — вели одвертий товариський дім, в якому стрічались провідні діячі політичного й мистецького світу. "Пані Ася" особливо олікувалася мистцями і склала для цієї цілі окрему організацію, яка м. і закупила для мистця Олексі Новаківського, (чи не найбільшого нашого тогочасного артиста-малювача) гуцульський дім у Дорі біля Яремча, де й панство Левицькі мали свою віллу. Привезли Новаківського зі Львова й із парадю повели до того дому, що його пані Ася стипендію, також у гуцульському стилі, уладила. Новаківський подивився, погладив бороду і запитав: "Курник є. а хата де?" Але великим людям, особливо ж мистцям, дозволено бути

диваками. Коли вже мова про Олексу Новаківського, то можна би багато веселого оповісти про того великого мистця, який, — хоч кремезний і бородатий — робив інколи враження наївної та нелорадної дитини. Він був загально відомий з такого свого прив'язання до кожного намальованого ним образу, що не хотів з ним розлучатися. А що його мистецька школа та опіка над ним його мецената, митрополита Шептицького, у сумі складалися на дуже бідне життя, то час до часу він ходив по українських установах з маленькими своїми образками, інколи й мініатюрками розміру листівки, та вимагав великих грошей. "Народня Лічниця" замовила у нього портрет свого директора й голови Лікарського Товариства, д-ра Івана Курівця. Портрет був давно заплачений і давно готовий, але Новаківський завжди ще мусів щось у ньому "поправити". Скарбником "Народньої Лічниці" був д-р Леонтій Максимонько, першорядний окуліст, мій близький приятель, який весело оповідав про свій досвід з Олексою Новаківським. Він, Максимонько, був надзвичайно докладний і скрупулянтний у грошових справах і його дратувало те, що його лікарі-колеги раз-у-раз запитували, де замовлений ним у Новаківського портрет Курівця. Врешті Максимонькові увірвався терпець: він узяв з-під тодішнього готелю Жоржа, тепер Інтуриста, двох дебелих посильних, так звані "червоні шапки", поїхав з ними візником під будинок Олекси Фоваківського, недалеко від церкви святого Юра, постукав, а коли Новаківський відчинив двері — просто вдерся туди з отими двома посильними, показав їм на портрет Курівця і наказав "Забирайте!" Новаківський цілком оторопів і локи прочуняв — не було вже Максимонька і портрету. Я мав з Новаківським інший досвід. Я заходив, бувало до його робітні, бо це була справжня насолода дивитись на чудові образи, в яких сполучались динамізм, романтична символіка й ніжність імпресіонізму краківської школи Мальчевського-Виспянського-Вичулковського. Дивлючись на портрет його покійної дружини, прегарної жінки закутаної у барвисту хустку, я запитав його: "Я знаю, пане професоре, що ви не продаєте образів, але все ж, скільки Ви захотіли би за цей портрет?" Новаківський погладив бороду, подумав і відповів: "Та яких 10.000 доларів". Склапося так, що я саме недавно їздив до Лодзі і Бельська з прогулянкою журналістів зацікавлених страйком у польському текстильному промислі, і ще стояв під враженням того, що там побачив і пережив. "Пане професоре, кажу, тепер за 10.000 доларів можна купити цілу текстильну фабрику з машинами". Новаківський мало мене із сходів не скинув, що я посмів образити його, порівнявши його образ з якоюсь-там паршивою фабрикою...

Дмитро Левицький любив на товариських вечорах у себе дома грати бриджа і його партнерами були звичайно о. канонік Дамян Лолатинський, перший директор Видавничої Спілки "Діло", — кол. директор гімназії Володимир Кузьмович (про обох буде ще мова, бо обидва були небуденними індивідуальностями), Роман Купчинський і я. Усіх нас лучила приязнь, яка залишила в мене спомин на все життя. Дмитро Левицький не любив демагогії й оминав віча, зате був звеличником конструктивної праці: кооперації, Рідної Школи, Просвіти, НТШ, видавництв. Втішався великою повагою у громадянстві і серед усіх "меншин" у Польщі, що з ними втимував контакти, закликаючи до спільного фронту проти Варшави. Для поляків був неначе символом непримирності УНДО, але вони шанували його, як людину з "хребтом". Цікаво, що помер, вивезений большевиками, у тій самій Бухарі в Казахстані 31 жовтня 1942 р., де жив як царський запанець, вивезений туди у 1914 році. Перед своєю смертю заповідав перемогу української Правди і дораджував не попадати в розпач, а вірити у відродження української держави. Був справжнім соборником, не терпів галицьких сепаратистів ані теж подібних сепаратистів наддніпрянських. Мав звичай пітом виїздити до Карльсбаду на лікування і там завжди стрічався з Євгеном Коновальцем, якому висловлював критичні зауваги про практику ОУН в краю. Тверджу, що Євген Коновалець під впливом Дмитра Левицького, Дмитра Палієва і моїм, коли Паліїв і я були зв'язковими між УНДО і Коновальцем, рішив визволитися цілком з-під матеріальної залежності від чужинців та перевів — власною подорожжю до Америки і делегуванням туди генерала М. Калустянського — зорганізування фінансової допомоги від земляків в Америці, через ОДВУ (Організація Державного Відродження України, нині популярно звана, як "мельниківці").

Вертаючись до "Діла": Дмитро Левицький "мав досить" гострих суперечок із Федорцевим, зрікся головного редакторства і головним редактором "Діла" став колишній його редактор з-перед 1914 року, д-р Василь Панейко. (Помер у Венецуелі у свого сина). Д-ра Панейка спровадив із Парижа його приятель д-р Володимир Бачинський, колишній видатний діяч Націонал-демократичної (Трудової) партії. дармащо Володимир Бачинський готов був іти на компроміс з польським урядом у Варшаві, а Василь Панейко був рішучим прихильником та властиво й автором концепції федерації з Росією, за зразком Переяславської угоди чи Грамоти Павла Скоропадського. Тільки у спілці з Росією, проповідував він, Україна може зберегти свою соборність та колонізувати східні

землі. Тому члени редакції "Діла" стрінули приїзд Василя Панейка насторожено. У редакції були взагалі два "крила": Федь Федорців був за підкреслювання всіх українських осягів в УССР, як бази для "співпраці" та заступав непримирливу протипольську лінію, — а я увесь час свого перебування у "Ділі" був за погодження і співдію з закордонним урядом УНР та висловлював сумнів у довготривалість українізаційного курсу в УССР та у можливість співпраці з тамошнім режимом. Я мав ту сильну позицію, що підтримував мене у цьому Дмитро Левицький, який з черги заприятелював і цілком приєднав до тієї державницько-соборницької лінії д-ра Костя Левицького, колишнього прем'єра ЗУНР і найближчого співробітника Євгена Петрушевича у віденському періоді. Д-р Кость Левицький, вернувшись до Львова, активізувався у господарському житті та в "Ділі" й прийняв пропозицію Дмитра Левицького — стати головою Надзірної Ради "Діла". Він був вже тоді сеньйором, який втішався великою повагою у суспільстві. Він шанував теж нас, багато-багато молодших за нього віком редакторів "Діла". Тямлю такий епізод. До тричленної Дирекції "Діла" вступив, після переходу на емеритуру, кол. судовий радник у Тернополі Кипріян Білинський, що його називали "Ципцьо". Не знаючи ще добре львівського терену й традиційних звичаїв у "Ділі", радник Білинський переходив з кімнати Дирекції до великої редакційної кімнати (редакція "Діла" вміщалася у трьох кімнатах на 2-ому поверсі дому на Ринку 10) і там критикував статті у "Ділі" та взагалі робив заваги, які нас дратували. Тоді д-р Іван Німчук і я пішли із скаргою на "Ципця" до д-ра Костя Левицького, як голови Надзірної Ради. Кость Левицький вислухав нас і відповів: "Що ви собі робите з такого шмаркача!" А той "шмаркач" мав вже 60 років життя...

Першим директором "Діла" був, як згадано вже, о. канонік Дамян Лопатинський, насправді парох, формально тільки адміністратор популярно званої Волоської церкви на вулиці Руській, тому, що та церква була власністю Ставропігійського Товариства, у руках протегованих поляками москвофілів, які ворожо ставилися до митрополита Шептицького, що в його юрисдикції знаходилася церква. О. Дамян Лопатинський — це прегарна людина, цілком небуденний духовник, що йому подібного вже між нами у всьому нашому світі нема. Коли він помер 8 лютого 1951 р на 85 році життя в Ньюарку у домі своєї внучки Христини і її чоловіка д-ра Ярослава Воєвідки, то я написав некролог п. з. "Останній могіканин" ("Свобода" з 6 березня 1951 р.), Тямлю, що тоді на похороні о. кан. Д. Лопатинського був

страшний мороз і я, вернувшись з похорону до дому, до Філядельфії, захворів. Це був насправді останній могіканин світського греко-католицького духовенства, тип активного громадського діяча, людини висококультурної, товариської, з глибоким сантиментом до газети, з тонким розумінням ролі преси та великим організаційним талантом. Майже одноліток митрополита Андрея був одним із нечисленних, які мали відвагу критикувати не дуже досконалий персональний склад капітули святого Юра та різні її ходи. Знав техніку видавання газет та особливо сприяв розвитку друкарні Видавничої Спілки "Діло". Тому їздив до Гданська та Ляйпцігу на виставки друкарських машин й інколи привозив відтіль якусь іновацію. Його близьким приятелем з-посеред духовників був о. Савин Дурбак, той, який з уповноваження від митрополита Шептицького виголосив прегарну промову на посвяченні пам'ятника роботи Сергія Литвиненка на могилі Івана Франка на Личаківському цвинтарі у Львові 22 травня 1933 р.: відомо, що багато наших духовників вважали Івана Франка за "атеїста", соціяліста чи й анархіста і були проти включання його під покров Церкви й після смерті. Андрей Шептицький був людиною вищого типу і дивився на справи нації, віри і Церкви, як справжній муж Провидіння. Смерть о. Лопатинського заламала о. Савина Дурбака, який помер в Америці 13 червня 1964.

Третім директором Видавничої Спілки був Степан Кузик, директор Центробанку (разом з д-ром Костем Левицьким), видатний кооператор, людина зразково чесна й порядна, товарисько мила, з надзвичайним розумінням всього реального, практичного, і ворожа всяким фантазмагоріям. Передчасно помер на 59 р. життя у 1947 р. в Німеччині.

У складі Надзірної Ради Видавничої Спілки поруч із згаданими уже Дмитром і Костем Левицькими були такі видатні постаті кооперації, як Остап Луцький, Юліян Павликовський, але також представники відроджуваного у тому часі українського міщанства — Михайло Стефанівський і Михайло Галібей — перший з них був вивезений більшовиками і загинув на засланні, а М. Галібей помер у Ньюарку в Америці. Його син є активним громадським діячем, інж. Роман Галібей у Джерзі Ситі.

З такими людьми у провіді видавництва редактори могли гармонійно співпрацювати і такі люди створювали власне ту атмосферу, в якій було приємно працювати, та знати й відчувати, що члени редакції працюють не тільки ради хліба, а щоб спричинитись до доброго громадсько-політичного діла.

Формально всі члени Надзірної Ради й Дирекції, як також члени редакції були членами УНДО — колишньої Націонал-демократичної, після того Трудової партії, яка прийняла назву УНДО 11 липня 1925 р., коли об'єднались три партійні гурпи, про що буде ще мова. Однак "Діло" ніколи офіційним органом тієї партії не було, а був ним тижневик "Свобода", редактором якого найдовше був Олекса Кузьма, автор першорядної і найбільш авторитетної історії державного перевороту з 1 Листопада 1918 року "Листопадові дні", що її видала "Червона Калина" у Львові та перевидала у Нью Йорку в р. 1960.

Вертаючись до "Діла": після приїзду з Парижу його нового головного редактора д-ра Василя Панейка сталася тоді рідка в історії преси подія: страйку всієї редакції. Той страйк виник не так на ґрунті непогодження членів редакції з політичною лінією д-ра Панейка, як унаслідку дисонансів на тлі його методики праці й особистого поведіння. Ті дисонанси були такі гострі, що члени Дирекції і Надзірної Ради Видавничої Спілки "Діло" прихилилися до становища страйкуючих редакторів і розв'язали конфлікт так, що дали Панейкові піврічну платню титулом відшкодування, і він відїхав до Парижу. Але Василь Панейко така небуденна й видатна постать з таким стажем у пресі й політиці, що йому належить присвятити більше уваги й ближчого з'ясування, чому члени редакції "Діла" та я особисто поставились супроти нього так неввічливо.

При всій пошані до інтелекту Василя Панейка, до його громадсько-політичного й журналістичного стажу і навіть віку (коли я, вернувшись з воєнного полону на Сибіру і революційної метушні в Україні, був студентом у Відні, він мав уже за собою кар'єру головного редактора "Діла" й міністра закордонних справ ЗУНР) — я ставився до Василя Панейка не тільки байдуже, але й із нехиттю. Він відштовхував передусім своєю трудною вдачею неврастеніка-відлюдка. Він відштовхував і політично, як один із тих галицьких політиків з-перед Першої світової війни, що їх світогляд формувався в щоденній морочливій і безперервній борні з поляками у бороненні одних дрібних позицій і здобуванні інших та в ідеалізуванні всеукраїнського змагу до волі — без насправжнього знання Наддніпрянської України і зовнішнього світу. Це була та старша генерація галицьких діячів, яка розгубилась, ставши віч-увіч з революцією в Україні 1917-20 р. р., бо революційна дійсність розбила їхні романтичні мрії. (Коли я, може, надто часто повторюю це ствердження, то роблю це тому, що мене "мулило" і по нинішній день "мулить", хвилює і сердить та вдача галицьких патріотів —

партикуляристів, як також тому, щоб отією розбіжністю характеру двох віток народу вихованих сторіччями неволі у двох інших, цілком відмінних світах, з'ясувати молодому поколінню, чому ми програли визвольну війну-революцію).

Василь Панейко був без сумніву соборником і одним із передовиків, що формулювали соборницько-державницьку платформу галицьких українців напередодні Першої світової війни. І був одним із тих, які залишилися в душі обласними галичанами, відштовхнені від Наддніпрянщини тамошніми революційними явищами, яких не розуміли та які були чужі їхній вдачі, їхньому розумінню ладу, як вони навчилися цього в австрійсько-польській атмосфері у Галичині. Але, може, й не можна закидати Василеві Панейкові галицького партикуляризму і сепаратизму, що були прикметні для сірих галичан. Він же був людиною високої освіти й високої культури і думав політичними категоріями. Він ненавидів поляків за їх режим за австрійських і, після Першої світової війни, за польських державних часів. Але ж саме йому приписують передову статтю в "Ділі" в дні вступу до Львова російських військ у 1914 році з закінченням: "Нехай згине Росія!" (Того числа не можна відшукати в американських бібліотеках — воно, видно не пішло вже на захід і пропало). Він був ентузіястом перевороту з 1-го листопада 1918 року. Здається, що ненависть до Польщі, невдача Листопадового зриву в дальшому ході воєнних подій та розчарування до революції в Наддніпрянській Україні поруч із відродженням великоросійської потуги, хоч і в червоній формі, були тими свідомими чи підсвідомими спонуками, які штовхнули Василя Панейка в обійми політичного русофільства. Василь Панейко не був партикуляристом тому, що не був провінціалом. Він був соборником, але в тому розумінні, що здійснення соборництва вважав за можливе тільки в рямцях східноєвропейської федерації. З усією рішучістю треба підкреслити, що русофільство Василя Панейка не мало нічого спільного із старогалицьким москвофільством, чи наддніпрянським малоросійством. Він був українським патріотом-державником, але здійснення українського державницького ідеалу він уважав за реально-можливе в рямцях федерації з Росією, при чому тільки в такій концепції уважав за можливу українську національну експансію на схід від українських етнічних земель з чорноморського басейну. У цій своїй теорії він не був таким послідовним, як наші новітні так звані радяно-чи советофіли — наддніпрянські ліві ес-деки чи ліві ес-ери, всі ті Шумські, Максимовичі чи Щириці, які розумовим шляхом дійшли до висновку про konieczність співпраці з большевицькою Москвою,

щоб рятувати національно-культурницькі цінності в Україні та запевнити їй мінімум політичних вольностей й охоронити її від повної економічної експлуатації. Ще послідовнішими політичними советофілами були всі ті патріоти-галичани, — науковці, письменники й журналісти, — які в реакції проти Польщі, рахуючись з советською "реальністю" (цікаво, що згодом в Америці у 50-их і 60-их рр. нашого сторіччя відродилась була знову теорія про "реалітети" — про що ще буде мова) — повірили у можливість і конечність співпраці з червоною Москвою на широкій платформі ССРСР та УСРСР з їхніми такими гарними конституціями! Більшість тих наддніпрянців і галичан походили з соціалістичного табору, або мали замолоду симпатії до соціалізму, як математик Микола Чайківський, чи анархіст Михайло Лозинський. Але були й такі аполітичні ідеалісти як географ Степан Рудницький. Василь Панейко ніколи не належав ані формально, ані фактично до лівого табору, до Соціалістичної чи Радикальної партії. Він вийшов із національно-демократичного світу і своїм філософським світоглядом таким залишився до смерті. Московський комунізм був йому цілком чужий, докраю осоружний. Вся його психічна структура — наскрізь західня. Вона була ворожа большевизмові, який його до того ступня відштовхував, що він його й не студіював. Він був політичним русофілом, відірваним від сучасної політичної дійсности. Здається, що через те своє політичне русофільство й переконання, що Галичина може визволитися від Польщі виключно тільки в оперті на Росію, було головною причиною, чому розсварились три головні західньо-українські делегати на Мирову конференцію у Парижі: Василь Панейко, Михайло Лозинський і Стефан Томашівський. Так бодай чув я, що Панейко теоретизував на тему орієнтації на Москву, Лозинський — на ближче неозначений Київ, Томашівський — на порозуміння з Варшавою. Можливо, що це не вірно і розбилась комбінація цих трьох осіб внаслідку цілком різної вдачі цих трьох діячів та спільної всім українцям риси вдачі, якою є брак почуття взаємної толеранції, терпцю та хисту до співпраці на широкій державницькій платформі. Д-р Степан Витвицький оповідав мені, що д-р Панейко скаржився йому на постійне намагання Михайла Лозинського верховодити в названій делегації, через що стала неможливою згідлива співпраця всіх членів делегації. Поруч із покійним д-ром Степаном Витвицьким, який, на жаль, теж не залишив своїх споминів, єдиним, мабуть, діячем по цьому боці залізної зависи, який живе ще в часі списування цих рядків та який міг би сказати щось цікаве й авторитетне у цій справі, є тепер професор Олександр Кульчицький в Євролі, дармащо він прибув до

Парижу, мабуть, вже після отієї першої нещасної галицької делегації, до якої належав ще пок. полк. Дмитро Вітовський і ще дехто. (Маленька дегресія: професор Олександр Кульчицький — людина теж цілком західньої культури з глибоким сантиментом до Франції й Парижу. Він — філософ, — оловідає живо, цікаво, приступно, але коли тільки сяде за стіл і починає писати — має стиль, для розчовпання якого треба знання санскриту і диплому з китайських університетів).

Існує загальне переконання, що Зятківський договір УГА з Денікіним з 24 жовтня 1919 (ст.) це насправді плід духа Василя Панейка і що орієнтація д-ра Євгена Петрушевича на Росію зформувалась під впливом листів Василя Панейка, що приходили з Парижу. Але архів УГА і Диктатури д-ра Є. Петрушевича з часу перебування на Наддніпрянській Україні пропав і трудно ствердити це на основі документів.

Зрештою, своєї концепції, своїх політичних теорій Василь Панейко не розвинув у деталях, бо його невеличка книжечка "З'єдинені Держави Східньої Європи", (Париж, 1922), залишає багато питань без відповіді. Але він був упертий у своєму політичному русофільстві і через те виринув конфлікт між ним і громадянством. Спершу він, вернувшись із Львова до Франції, після короткого періоду його останнього головного редакторства у "Ділі", десь у 1925 р., надрукував яскраву русофільську статтю про конечність українсько-російської федерації у "Последніх Новостях" Мілюкова у Парижі. Під тиском обурення з краю він помістив там другу статтю, в якій з'ясовував, що, мовляв, вважає можливою федерацію України з Московщиною тільки почерез українську державність. Але трохи згодом появилася стаття в одному німецькому часописі у Відні на тему національно-політичних відносин у Східній Європі, де висловлено погляди, подібні до теорії про "триєдину націю". Василь Мудрий твердив, що це він розшифрував криптонім, яким була підписана та стаття, заявляючи, що це дівоче прізвище дружини Василя Панейка і що автором тієї статті був саме Панейко. Після появи тих статей Василь Панейко, який завжди був зв'язаний з "Ділом", перестав бути його паризьким кореспондентом. Він відійшов теж від українського життя у Франції. Переїхавши до З'єднаних Стейтів під кінець другої світової війни, в найменшій мірі українським життям не цікавився, ніякого контакту з українською громадою не шукав і на пальцях можна порахувати тих окремих українців, з якими стрічався. До них належав м. ін. колишній член Дирекції Видавничої Спілки "Діла", інженер Юліян Мудрак, високо-

культурна і мила людина. Покійний Лука Мишуга оповідав мені про свою зустріч з Панейком. Панейко скаржився Мишугі, що українське громадянство зробило йому кривду. Мишуга, який був тоді головним редактором "Свободи", запропонував Панейкові написати про це у "Свободі" і широко з'ясувати цілу справу, як він, Панейко, бачив її. Панейко ніби обіцяв, але ніколи цього не зробив. Д-р Роман Осінчук, який тепер живе у Нью Йорку, оповідав мені, що Панейко лікувався у нього та одного разу натякнув на свій конфлікт з громадянством, але ближчих подробиць не подавав, а д-р Осінчук його не випитував. Панейко заявив тільки, що він ніякого жалю до громадянства не має, бо в політиці треба рахуватися також з невдачами, — він потерпів невдачу та й годі. Знову ж пок. ред. Омелян Ревюк, в якого Панейко якись час мешкав у Нью Йорку, запевняв, що Панейко до того ступня не цікавився українськими справами, що навіть не читав українських газет. Зате, він, Ревюк, згадував мені іншу цікаву подробицю: що Василь Панейко характеризував перед ним французів, як декадентів, які тільки в північній і північно-східній своїх частинах зберегли міць духа, себто там, де племінно споріднились з німцями. Це цікава подробиця, бо добре тямлю статтю Панейка в "Ділі", в якій він палко закликав українську молодь виїздити на студії не до Німеччини, а до Франції й Англії: мовляв, українці куди більше скористають від культури романської й англо-саської, як германської. Вихваляння німців після Другої світової війни було логічне для психічної структури Панейка: це була людина надзвичайно чула, вразлива, яка піддавалася настроям і живо реагувала на явища, які її боліли. Заламання Франції у Другій світовій війні було "шоком" для всіх, що вірили в її післяверсальську потугу і роллю "жандарма Європи", так само, як німецький "бліцкриг" у перших двох роках тієї війни імпував всім, які до того часу легковажили "прусаків". Панейко, який — як загадано — ненавидів Польщу, прославляв Німеччину, яка в продовж 20-ти днів у вересні 1939 року розторощила Польщу. Цей подив він висловлював голосно і яскраво під час відвідин Львова після приходу туди німців літом 1941 року. Можливо, що ті його раптові пронімецькі симпатії спричинили йому труднощі, коли обернулася воєнна карта і що це пріспішило та, може, й спричинило його переїзд до Америки.

У Нью Йорку Василь Панейко заробляв на життя вчителюючи у школі мов Берліца, знаючи перфектно французьку й німецьку мови. Ту працю буцім-то дістав завдяки своїм близьким контактам з масонськими колами. З байдужністю Панейка до українства в останніх роках його життя не все ясно, бо ж, виїжджаючи до сина

до Каракасу у Венесуелі, він передплатив "Свободу". Одного можна жалувати: що той великий ерудит, людина високої культури й надзвичайного знання з різних ділянок політики й науки, так мало залишив по собі для майбутніх поколінь. Моя сестра Мілена наполегливо радила йому, перед його виїздом до Венесуелі, писати спомини. Панейко признавав, що це манить його, але він не мав сили волі, ані терпцю взятися за це діло, так само, як не мав їх усе своє життя.

Я вже згадував, що той рідкий в історії преси страйк членів редакції "Діла" проти співпраці з Панейком, як головного редактора, був спричинений радше вдачею і поведінкою Панейка, як політичними розбіжностями. Він не перевів із членами редакції ні одної наради, не цікавився ними і їх працею, залишав їх на призволяще, щоб кожний писав, що хоче, замикався від першого дня на ключ у своїй кімнаті, де писав щоденно передову статтю і віддавав її до друку, не інформуючи про це нікого з нас, не обговорював із членами редакції гостро актуальних тоді і складних питань внутрішнього українського життя та ставлення редакції до позаукраїнських справ. Це не значить, що Василь Панейко ставав на позиції "юберменша" і глядів на всіх з висока. Тим менше показував свою гордість, вищість, зарозумілість. Він мав м'яку вдачу й у поведінці з людьми був надзвичайно делікатним. Але його чутливість поєднувалася з його неврастенічною вдачею і через те він був страшенно важкий у співжитті та ще важчий у громадсько-політичній співпраці. Наприклад, він міг умовитися прийти на засідання, на якому мав промовити, або звітувати, але замість того він втікав кудись, де його не можна було знайти. Він утікав не від обов'язків, а від людей. Коли він, як згадано вище, жалівся д-рові Луці Мишузі у Нью Йорку на несправедливість збоку громадянства, обіцяв написати про це у власній обороні й не написав, то це було найбільш характеристичне для його втікання від полеміки, хоч би й вона мала рятувати його добре ім'я й очистити його від несправедливих закидів. Він не прив'язував значення, що хтось про нього думав чи писав, а, може, навпаки — так це переживав і так цим хвилювався, що не хотів про це знати. Тому не читав статей із напастями проти нього, що їх було чимало в українській пресі. Очевидно, що не можна було навіть уявити Панейка, як громадського діяча, який ходив би на зустрічі, розмови й доповіді до міщанських і робітничих організацій, на передмістя до читалень, чи організував би якісь гуртки або театральні чи спортові дружини.

Пишучи в Календарі "Свободи" у нарисі "Два корифеї преси"

про Івана Німчука і Василя Панейка, я з'ясував там, чому я поставив тих двох діячів преси одного поруч другого, дармащо вони були своєю вдачею, політичними світоглядами, зацікавленнями і писаннями — антиподами. Але вони обидва були у 20-их і 30-их р.р. нашого сторіччя видатними постаттями у світі української преси й обидва були непересічними індивідуальностями. Химерна доля так захотіла, що, кинувши обох їх поза "великий став" на американський континент, одному замкнула навіки очі у далекому північно-західньому Едмонтоні у провінції Альберта в Канаді, в дні 1 травня 1956 року, коли він, Іван Німчук, збирався піти на щоденну працю до редакції тамошніх "Українських Вістей", другому, Василеві Панейкові у тому самому місяці, 29 травня 1956 р. у столиці Південно-американської республіки Венесуелі, Каракасі, де жив його син. Німчук прожив 64 роки, Панейко 73. Про Івана Німчука напишу ширше, коли дійду у цих своїх споминах до років 1935-39, коли-то я якнайтісніше з ним співпрацював і приятелював у львівському "Ділі". Коли я присвячую чимало місця характеристиці Дмитра Левицького, Андрія Левицького, Остапа Луцького, Володимира Кузьмовича, Павла Лисяка, Володимира Оримовича, Івана Німчука, Василя Панейка, Дмитра Палієва й деяких інших, то роблю це не тільки тому, що вони зайняли незатерте місце у моїх споминах, а деякі з них й у моєму серці, але й тому, щоби звернути увагу тим молодим людям, які, може, матимуть терпець перечитувати ці рядки, — що між двома світовими війнами українство мало великих людей, мало видатні постаті, що рівних їм, на превеликий жаль, нема в нинішній вільній громаді.

Вернімось до "Діла". Після клопітливого епізоду з д-ром Василем Панейком головним редактором "Діла" став знову д-р Володимир Охримович, який був уже головним редактором "Діла" ще у 1902 році. Він увійшов до історії української преси як той, що ввів у "Ділі", як першому західньо-українському часописі, український фонетичний правопис, на місце етимологічного, що був ще з російським "ять", що його читали, як "і". Володимир Охримович, як і Дмитро Левицький, був тільки номінальним, формальним редактором, не мав свого стола в редакції, а тільки приходив туди щоденно й обмірковував актуальні проблеми, які могли б стати темою передової статті. Адвокат за фахом не був типом ані адвоката, ані журналіста, а професора й філософа. Маленький ростом, з гострою сивою борідкою, дуже короткозорий, із грубими склами в окулярах, мав величезне знання і кришталевий характер праведника Господнього. Замолоду радикал і скрайній

ліберал, один з основників Націонал-демократичної партії у 1899 році, вивезений, як один із "закладників" москалями на схід у 1914 році на Сибір, перейшов душевну еволюцію і вернувшись до Львова після вибуху революції у 1917 році написав книжечку "Як я навернувся до Бога". Став побожною людиною, але не клерикалом. Після прогри дипломатичних заходів закордонного центру д-ра Євгена Петрушевича 15 березня 1923 — обрано його, д-ра Володимира Охримовича, на партійному з'їзді 25 травня 1923 на голову партії. Його публічні виступи відзначалися строгою діловістю, унікав всякого патосу, не мав ані політичних, ані редакторських амбіцій і приймав керівні становища під тиском збоку тодішніх провідних діячів націонал-демократичного табору, які не мали кращого за нього кандидата. Завдяки цій своїй скромності і знанню користувався великою пошаною у своїх і чужих та моральним авторитетом. Його чесність доходила навіть до абсурду: він не приймав ніякої адвокатської справи, якщо не мав глибокої певности, що його клієнт дійсно невинний. Тому він, знаменитий правник і людина загально відома, міг мати велику канцелярію, але насправді ледви матеріяльно животів. Він зневірився в адвокатурі, яка — за його словами — повинна служити виключно правді, а не заробіткуванню, і протівився адвокатському принципіві, що кожного клієнта треба боронити в суді та старатися отримати в суді для кожного клієнта якнайкращий для нього присуд. Раз він пояснював це нам, членам радекції "Діла", образово: Стоючи у вікні редакції на 2-му поверсі історичного будинку на Ринку ч. 10, показував на протилежний "ратуш" посередині Ринку: "Бачите цю ратушеву вежу? Кожний з вас може внести судовий позов із зголошенням претенсії, що ця ратушева вежа — це ваша приватна власність. Я зобов'язуюся вам вести такий процес цілий рік, поки докажуть вам, що це не ваша вежа. То який глузд такого судівництва й такої адвокатури?" Найбільше, що боліло Володимира Охримовича в газеті — це її друкарські помилки. Він буквально хворів, коли в якомусь числі "Діла" було багато друкарських помилок. Слава Богу, що постійний коректор "Діла" Михайло Лотоцький (дотепер живе в Америці її надсилає до "Свободи" цікаві статті) мав філософську вдачу і на всі громи, що сипались на його голову від усіх головних редакторів "Діла" за пропущення таких-то друкарських помилок, завжди відповідав із стоїчним спокоєм: "Газета є на те, щоби в ній були друкарські помилки"

За Володимира Охримовича, як головного редактора "Діла", я був секретарем редакції, себто, як це скрізь належить до тієї функції, — вів евіденцію рукописів, розділював їх членам редакції

та листувався з авторами. Але це було недовго. У 1925 році д-р Володимир Бачинський, видатний діяч націонал-демократичного табору, колишній першорядний секретар і організатор Націонал-демократичної партії (помер 1926 р. самогубною смертю, наробивши раніше, під час своєї нервової недуги, багато неприємного шуму своєю акцією у користь українсько-польського замирення, коли він виїхав був до Варшави, замешкав там у першорядному "Європейському готелі" і старався доконче дістати авдієнцію у Пілсудського, щоби переконати його про потребу згоди з українцями) — отожд д-р Володимир Бачинський зголосив скаргу проти мене до Надзірної Ради "Діла". Він образився, що я, без порозуміння з ним, помістив у, зрештою, цілком вірному, репортажі з судової залі із сенсаційного тодішнього процесу Станіслава Штайгера за атентат проти президента Польщі Войцеховського, що його, Володимира Бачинського, покликали на свідка у тому процесі. Бачинський стрінувся був у Карльсбаді у Чехословаччині з Євгеном Коновальцем і той виявив йому, що атентат проти Войцеховського був ділом члена УВО Теофіля Ольшанського, а не Штайгера, і це стало відомо. Однак Бачинський не хотів розголошувати цієї справи, не хотів зізнавати у суді, і розсердився на надто совісного судового звітодавця "Діла". Тоді, після Володимира Охримовича, головним редактором "Діла" став знову Федь Федорців. Ані йому ані Надзірній Раді не хотілося мати конфлікт з Володимиром Бачинським і хоча вони признавали мені, що мій судовий звіт був правдивий, проте признали рацію Бачинському, що я повинен був порозумітися з ним перед віддачею звіту до друку, — і мене звільнили з праці.

У Видавництві "Чительник" у Варшаві появилася у 1971 р. 747-сторінкова книжка Ришарда Юрися і Тадеуша Шафери п. з. "Пітаваль політични", "1918-1939", де автори, з покликанням на збережені поліційні архіви, описують у дусі сенсаційної скандалістики різні махінації поліції у післяверсальській Польщі. На сторінках 106-137 списано там отой процес Штайгера, як вияв поліційного антисемітизму. Очевидно, книжка видана за польського комуністичного режиму, тому там чимало таких висловів, як "банди", або "ватаги" УВО і т. п., перемішана теж фантазія з дійсністю, як це буває у поліційних записах, тим паче, що тут трудно відрізнити, скільки там архівального матеріялу та скільки уяви авторів.

Я працював коротко у "Нашому Прапорі", що його двічі в тиждень видавав Іван Тиктор, власник цілого пресового концерну із щоденником "Новий Час" у провіді, але швидко після того

заангажував мене на редактора тижневика "Український Голос" у Перемишлі його видавець Дмитро Гроголинський.

Це була цікава людина. Учитель гімназії у Перемишлі, линув душею до газети. Був фанатичним звеличником Вячеслава Липинського і знаменитим знавцем творів того великого українського історика й мислителя. "Листи до братів хліборобів" Липинського були євангелією для Гроголинського. Бувши ідейним гетьманцем — переживав як особисту трагедію розкол, що настав між кол. гетьманом Павлом Скоропадським, що жив у Берліні, і Вячеславом Липинським, який залишився був жити у Відні, де за Гетьманату був послом Української Держави. Гроголинський був душею відданий "Українському Голосові", який після закриття поляками всієї львівської української преси у 1919 році був якийсь час єдиним галицьким українським часописом. Той тижневик славився особливо своєю першою сторінкою, на якій "епічно" подавано огляд світових подій за минулий тиждень. Гроголинський знав, що я не гетьманець а унрівець, але дізнавшись, що мене звільнили з "Діла", звернувся до мене з пропозицією переїхати до Перемишля і перейняти редакцію "Українського Голосу". Ми погодилися, що у тому часі немудро і непотрібно вести на сторінках "Українського Голосу" чи будь-якого іншого часопису суперечки за республіканський чи гетьманський устрій в українській державі, якої нема, та що в оцінці історичних подій я буду триматися пристойного тону та виминати все, що може спричинити полеміку. Я переїхав до Перемишля, але швидко після того, за яких два-три місяці, мене викликали до Львова і тут склали зі мною нову умову: що я виїду до Варшави, як кореспондент "Діла" та пресовий секретар майбутньої Української Парляментарної Репрезентації. Доручено мені теж дві дуже делікатні політичні місії: промостити шлях до злагоди між УНДО і Парляментарною Репрезентацією з одного боку та закордонним урядом УНР з другого, — та — разом із Дмитром Палієвим — бути зв'язковим УНДО до лідера революційного підпілля Євгена Коновальця. У зв'язку з цією останньою місією я, володіючи плавко у мові і письмі німецькою мовою, став кореспондентом "Ост-Европеіше Корреспонденц" у Кенігсберзі, що був, так мовити, у сфері впливів Коновальця. Таким чином розпочався новий період мого життя — 5 років у Варшаві, 1925 до 1930. коли-то відкликано мене після смерти Федя Федорцева (5 березня 1930) до редакції "Діла" у Львові.

Варшава мала вже тоді закрій великого міста-столиці. Там були всі закордонні амбасади, існував у соймі окремиий Клуб

закордонної преси, щоденники були великого західньо-європейського формату, театри, кабаре, великі і першорядні ресторани й каварні, прегарні книгарні, вуличний рух буквально 24 години із розваговими нічними видовищами, все це складалося власне на великоміський характер столиці Польщі. Її центральні вулиці, як Маршалковська, Нови Свят чи Алеї Уяздовські — були справді гарними, широкими, великоміськими. Природну красу додавала Висла, по східньому боці якої лежить передмістя Прага, де м. і. пишався й православний собор. Після того, як я жив у великих містах Києві і Відні, мені подобалася Варшава саме своїм великоміським розмахом і життям. Коли недавно на якомусь зібранні у Літературно-мистецькому Клубі в Нью Йорку я заявив, що "я не любив Львова", приявні львівські патріоти, особливо патріотки, підняли опозиційний гамір. Нічого не порадили: Львів не має ріки, його бідна Полтва була вже давно замурована, вечірнє життя у Львові кінчалося з закінченням театральної вистави, після чого на тодішніх Гетьманських валах гасили світла і ставало темно, пусто і глухо. Це було провінційне місто. Хоча я і багато мені подібних самі не користали із так званого нічного життя, проте любили ту атмосферу великого міста, в якому життя кипить днем і ніччю. У Варшаві я мав багате поле для журналістичної праці, я заприятелював там однаково з багатьма українськими громадянами, як теж із культурними поляками і жидами, я нав'язав там ширші зв'язки з польськими і чужинецькими колами і почував себе "добре", чого не соромився признавати голосно тоді і тепер.

Першим моїм ділом, після влаштування себе в умебльованій кімнаті, що її знайшов з газетного оголошення на вулиці Кошиковій, кілька хвилин ходу від соймового будинку, я зголосився до Клубу соймових звітодавців, де були представники всіх щоденників у Польщі. "Діло" було відомим легальним щоденником, виходило вже кількадесять років і тому Управа Клубу соймових звітодавців не могла не прийняти мене, хоч напевне моя поява насторожила деяких польських журналістів, шовіністів. Однак швидко члени Клубу "переконалися" до мене: допомогло чимало моє знання польської мови, літератури й історії хоча справа мови не була проста. Я змалку володів польською мовою і мені здавалося, що вона бездоганна, але приїхавши до Варшави я ствердив, що треба "переставитися" з львівського на варшавський жаргон та доповнити своє знання дійсної літературної польської мови. У Варшаві кепкували з галицьких поляків, які мимохіть підпали під вплив української мови, так само, як поляки з колишньої "Конгресівки", себто частини Польщі під російською

займанщиною, засмічували польську мову русицизмами. Чув я, напр., як один — жартма чи поважно — казав до другого "Нех пан не валя дурака". Мовні, чи пак говіркові різниці доводили інколи до веселих ситуацій. Коли, наприклад, зайти було до крамниці у Варшаві і сказати там, як казалося у Львові, "прошу дати мені ручку з пером", то продавчиня красніла і не знала, що думати: незнайомий їй добродій просить в неї її "ручку", але при чому тут перо?! Треба було сказати "обсадке зе сталювком". І таких висловів та фраз десятки. Але члени Клубу соймових звітодавців переконалися дуже швидко, що я вже не є ані новик у політиці й журналістиці, ані теж примітив, при якому можна говорити протиукраїнські насмішливі дурниці. Вони й цього не робили. Атмосфера у тому Клубі польських журналістів була насправді товариська, міжнаціональна і позапартійна, взаємної толеранції і товариської станової солідарності. Я став без труду членом "Синдикату варшавських журналістів", (згодом, вернувшись до Львова, також членом "Синдикату львівських журналістів"), дістав свій окремий стіл у великій кімнату Клубу, над яким зависла моя карикатура, одна з численних прегарних індивідуальних та збірних карикатур, що ними була оздоблена та домівка, — всі вони роботи мистця Сквірчинського. Коли відбувалися соймові засідання — на довгому столі Клубу появлялися щораз свіжі пресові звідомлення, — коли не було засідань — такі звідомлення приходили з різних міністерств та про різні події у Польщі. Найважливіші події у соймі я передавав ніччю телефоном до "Діла" й ті телефонати приймав нічний джурмант, згаданий вже освічений коректор Михайло Лотоцький, — зрештою я писав статті-репортажі, з яких деякі знаходили відгук в українському й польському світах. Зорієнтувавшись у політичному світі у Варшаві я прийняв швидко принцип — не ходити за інформаціями до директорів департаментів чи начальників відділів у різних міністерствах, особливо міністерствах внутіршніх справ та освіти і віровизнань, де формулювали "меншинну" політику, а до міністрів, що з ними знайомився на соймовому терені. Пригадую, що у першому, здається, уряді проф. К. Бартля (німці його розстріляли) після так званого травневого перевороту, що його перевів Йосиф Пілсудський, повернувшись збройною рукою до диктаторської влади, міністром освіти став професор університету Антін Суйкоовський, відомий із свого ліберального супроти "національних меншин" становища. Я пішов до нього й перевів із ним пресове інтерв'ю, в якому Суйковський заявив, що він обіцює заактивізувати справу заснування українського університету. Коли це появилося у "Ділі" — на найближчому пленарному засіданні

польського сойму хтось із членів "З'єднання людово-народового", насправді так званих ендеків, шовіністичних націонал-демократів, зголосив внесок на висловлення недовір'я Суйковському — і це недовір'я зараз таки йому висловили. При найближчій зустрічі з ним він дякував мені, що я допоміг йому "з гонором" звільнитися з становища міністра освіти, на якому від першого дня кидали йому під ноги колоди, як людині, що не підходила до тамошньої атмосфери, наставленої на знищення всього непольського шкільництва та перетоплення різнонаціональний склад Польщі у "Зо-мільйоновий польський нарід".

УКРАЇНЦІ У СОЙМІ З ВИБОРІВ 1922 Р.

На першому засіданні сойму, обраного з виборів у 1922 року, в імені всіх українських послів, що вийшли з листи ч. "16", посол Самійло Підгірський (згодом голова Партії Народної Роботи, яка причинилась до постановня УНДО, що його членом став Підгірський) — склав декларацію, яку варто навести як документ, що постав головню в наслідок обманливої обіцянки тодішнього польського прем'єра генерала Владислава Сікорського, що Холмщина-Волинь-Полісся дістануть спеціальні концесії і привілеї, коли 1) візьмуть участь у виборах і 2) визнають польську державність. Перекладаємо з польського тексту, що його навела Аліція Балціковська у своїй книжці "Партії і політичний стан у Польщі" ("Стронніцтва і свят політични в Польсце", Варшава 1925).

"Ми, представники українського народу з Холмської Землі, Підляшшя і Полісся, вибрані на основі загального права голосування, входячи вперше до Сойму Річипосполитої Польської, вважаємо за свій обов'язок заявити ось що: Волинь, Холмська Земля, Підляшшя і Полісся від 10-го сторіччя входили, як корінноукраїнські землі в склад Української Київської Держави, і згодом з'єдналися з Галичиною у Галицько-Волинське Королівство. У 14-му сторіччі вони перейшли як автономні землі до Великого Литовського Князівства, до Польського Королівства. У 17-му ст. вони частинно належали до Української Гетьманщини. Після упадку Української Республіки і після розподілу Польщі ті землі були прилучені до Російської держави. Під час упадку Російської держави у 1917 р. ті землі ввійшли у склад відродженої Української держави, а

пізніше, з ходом воєнних подій 1919-21 названі землі були, на основі Ризького договору включені до Польської держави, без отримання на це згоди від автохтонного українського населення. Ціле життя українського народу було доказом, що метою його політичних змагань було створення Української держави.

Творення власної держави з непереможною силою проявилось в усіх європейських народах. Отож теперішнє право народів на самовизначення стало керівною ідеєю в міжнародньому житті, в міжнародній політиці і в житті народів світу, внаслідку чого постав цілий ряд національних держав: Чехія, Фінляндія, Литва й інші. Тому, згідно з волею українського народу, яку він проявляв впродовж сторічних змагань за свою національність, згідно з волею населення, ми, представники Волині, Холмської Землі, Підляшшя і Полісся, декларуємо з цієї соймової трибуни перед цілим світом, що ціллю українського народу є відродження самостійної Української Держави. Однак, рахуючися з дійсним станом речей ми заявляємо нашу готовість до співпраці з польським народом і всіма іншими народами, які входять в склад Річипосполитої Польської, під такими умовами: Річпосполита Польська, як держава національно не однастайна, повинна бути перебудована так, щоби кожний нарід, який входить в її склад, особливо такий, що займає окреслену територію, мав повну можливість реалізувати своє право до самовизначення, ото ж мав забезпечений повний і свобідний розвиток всіх галузей свого життя”.

На превеликий жаль, Український Клуб, який спершу складався з 20-ох послів і 6-ох сенаторів, ото ж міг був гідно репрезентувати, під неприявність представників Галичини, весь український нарід у Польщі, швидко розлетівся. 5 послів, які заявили, що вони соціялісти, виступили й заснували окремий Клуб. Залишені 15 були поділені між "Селянський Союз", "Автономістів-федералістів", і "безпартійних". Швидко потім холмсько-волинське українське суспільство опинилося під натиском з 3-ох сторін: 1) волинський воєвода Генрих Юзефський приманював українців до пьюальної з державними чинниками співпраці за ціну невеликих культурно-господарських концесій, а речником тієї течії був часопис "Українська Нива", добре з журналістичного погляду редагований Петром Певним, талановитим, професійним журналістом, який повірив, що можна більше досягнути для

українців у Волині співпрацею з польським режимом і опинився у фарватері політики Юзефського. Коли після створення поляками прорежимового Безпартійного Бльоку (ББ), в якому опинилися й українські послы з Волині, Степан Скрипник мав відвагу виступити з того Клубу — Петро Певний тієї відваги не мав, дармащо водночас нарікав, що його кривдять, бойкутують і несправедливо таврують. 2) Участь у виборах галицьких партій у 1928 р. (і пізніше) наче автоматично диктувала холмсько-волинським діячам іти одним не тільки ідейним, але й зорганізованим фронтом з галичанами. 3) Хоча на Холмщині й Волині не було москвофільства галицького типу, проте там глибшу деморалізацію засіяло радянофільство, головню внаслідку віри в одність "соціалістичного" фронту: тому там поширився Сель-Роб, який часто був вивіскою для своєрідного українського націонал-комунізму. Члени Сель-Робу теж розколювались на "правих" і "лівих" — не варто вдаватись у ці подробиці. Всіх отих холмсько-волинських діячів, хто лиш не встиг за німецького правління зашитись в мисячу діру й сидіти тихо та після того втекти на захід, винищили або німецькі нацисти, або большевики.

Вертаючися ще до Петра Певного, то він був прикрою проблемою для президента Андрія М. Лівіцького і його оточення з екзильного уряду УНР. Бо Певний був одним із тих "грамотних" людей, які брали активну участь у визвольницькому русі, будучи в Україні членом редакції, а то й головним редактором щоденників "Відродження" й "Україна". І тому це була тоді вартісна людина. А що ми ніколи не мали надміру активних інтелігентів, то Андрій Миколаевич вживав різних ходів, щоби відмовити Певного від такого тісного зв'язку з польською адміністрацією на Волині, в який заплутався Певний. Що ті заходи не мали успіху і що Петро Певний, чи як його називали "Петя", не мав причини нарікати на несправедливість земляків, хай свідчить бодай невеличкий цитат з його промови, яку він виголосив у соймі ще 5 лютого 1931 року, отже вже після виборів у 1930 р., коли галицькі українські партії взяли вже вдруге участь у виборах і було досить часу додуматись про потребу спільного національного фронту. Писав П. Певний:

"... В історії окремих народів стрічаємо сторінки, записані гарними буквами. Такою саме картою в історії українського народу буде участь українського населення у державних працях Річпосполитої Польської. Приявність в соймі і сенаті представників українського населення та інших національних меншин, свідчить про те, що польська держава не змагає до їх денационалізації та уполлідження, але, навпаки, ставиться до них у

площині повної політичної і державної рівноправності..." І так далі у тому стилі і дусі, про "опіку уряду маршала Пілсудського" над українською Волиню і про те, що "... ціле українське населення Волині зв'язало свою долю і свою майбутність з долею Польщі і в праці над розвитком своїх національних питомостей змагає спільно з польським народом до скріплення і розвитку Польської Держави, плекаючи одночасно регіональні вартості на Волині..." Яка політична мудрість диктувала такі заяви?! Не відомо, чи гірше було, коли таку свою промову Петро Певний відчитував із тексту, що його приготували і підсунули йому з воєвідства у Луцьку, чи він сам добровільно її написав. "Перестарався" у своїй співпраці з поляками і був такий упертий у цьому, що не дав переконати себе, що завеликі фрази про лояльність до Польщі і польського народу не породжують у польській стороні пошани і не приносять ніякої користі ані полякам ані українцям. Помер у 1957 році у Німеччині... (Цитат узятий з першого зшитка органу "Інституту справ народовосцьових", "Справи народосцьове" за 1931 рік). Через свою впертість попав у конфлікт також з членами "Волинського-Українського Об'єднання", що було лояльне до воєводи Юзефського і воно виключило Певного 27 листопада 1936 р. У виборах 1938 р. він уже не кандитував. Син Петра Певного — талановитий артист-маляр у ЗСА, активний член Об'єднання Мистців Українців Америки (ОМУА).

Хоч це було 48 років тому — майже цілі дві генерації — маю ще наче перед очима цілі галерії постатей з часів перебування в Києві, Відні, Львові й Варшаві. Зокрема, коли ми при Клубі парламентарних звітодавців у Варшаві, то там було немало осіб цікавих — поляків і жидів, серед яких я був самотнім українцем. Наче їхнім патріархом був все ще кремезний, хоч похилений вперед редактор Базилевський. Тому, що йому час до часу ніби жартма вихоплювались у розмові зі мною якесь українське слово, чи ціла українська приповідка, з доброю українською вимовою, то я припускав, що він з української родини, яка називалася "Базилевськими". Головою Клубу була старша дистингована дама, Софія Осбергєрова. Вона була "ендечкою", себто однодумцем націоналістичної ідеології Поплавського-Дмовського-Грabsького, але ніколи не давала відчуття будь-якої ворожості супроти українців. Була вірною католичкою, але критикувала Ватикан за його ригористичне становище щодо розводів. Казали, що це було у зв'язку з її особистою трагедією, що, приятелюючи з Генрихом Сенкевічем, не могла отримати легального розводу з своїм чоловіком, а іншого, власне, як добра католичка, не хотіла брати.

Вона мала вже заміжню доньку Ядвігу, також професійну журналістку, яка працювала у тому Клубі звітодавців. Іншим ендеком був Геронім Вержинський, який теж був раз головою Клубу за мого перебування у ньому. Він, тямлю, був представником великого щоденника "Кур'єр Варшавський". Коли кілька років тому, недовго перед своєю смертю, приїхав до Нью Йорку Казімерж Вержинський, либонь найбільший польський поет цього сторіччя (поруч з Яном Каспровічем чи Леопольдом Стаффом), то я пішов на улашований в його честь вечір в одному великому Ньюйорському готелі і там розмовляв з автором "Олімпійського лавра" та запитував, що сталося з його братом Геронімом. "Згинув у німецькому кацеті в Майданку". Жалів, що не прийшов на той його вечір Євген Маланюк. Дуже шанованим журналістом із старшої генерації був Вітолд Гелжинський, демократ-ліберал. Під час німецької окупації Польщі, коли я досить часто їздив до Варшави у торговельно-зарібкових цілях (про що буде мова), я завжди стрічався з Гелжинським в умовленому місці на місті. Я запевняв його, що загальна польська думка про українців, як прислужників гітлерського окупаційного режиму — фальшива; що всі відповідальні українські діячі таврують німецьку варварську політику, яка винищує польську інтелектуальну верхівку, і що всі ми свідомі того, що німці ведуть шиту білими нитками політику нацькування українців проти поляків та поляків проти українців; та що ми використовуємо тільки нагоду для здобуття мінімального культурного розвитку. Після вмаршу німецьких військ в Україну літом 1941 року і створення тамошнього "Райхскомісаріату" з Еріхом Кохом на чолі, який негайно почав заводити в Україні режим за зразком режиму Франка у "Генеральній Губернії" (Польщі) супроти поляків — не було вже ніякого сумніву, що наївна віра багатьох українців, що Німеччина буде прихильною до концепції національних держав на місце одностайної російської імперії, була власне наївністю, яка зударилась з брутальною дійсністю. Вітолд Гелжинський був, очевидно, польським патріотом-державником. Але він був людиною настільки розумною й інтелегентною, що визнавав тоді, після катастрофи, яку зазнала Польща, що політика післяверсальської Польщі супроти її "національних меншин", зокрема та особливо супроти українців, була жалюгідною. Він знав Шевченковий вислів "Польща впала і нас задавила". Яка його доля — мені не відомо. Пригадую, що якимось несподівано помер журналіст-поет Фелікс Пржисецький і у Клубі відбулося поминальне засідання, на якому один з найславетніших польських драматичних артистів, Кароль Адвентовіч, (знаменитий Гамлет

Шекспіра і Пер Гінт Ібзена), деклямував вірші Покійного. Тямлю теж кількох тамошніх журналістів-жидів. Кореспондентом львівської "Хвилі" був Леон Фаль. Але я приятелював із Бернардом Зінгером, який дописував, як "Регніс" — себто "Зінгер" читаний назадгузь. Він врятувався від гітлерської масакри і переїхав до Латинської Америки. Інший член Клубу Бірнбавм теж врятувався, опинився у Західній Німеччині і там зробив кар'єру у великому німецькому щоденнику-видавництві "Зюддойтше Цайтунг", а його сина можна й тепер почути через радіо, як кореспондента з Бонну. Представником соціалістичного "Робітника" був Роман Боський, також жид, що його, як я довідався від Гелжинського, німці знищили. — це була мила, культурна, прихильна українцям людина. Очевидно, були у Клубі соймових звітодавців також одиниці, про які я знав, що вони ненавидять все польське, зокрема та особливо українців — і я тримався від них, а вони від мене, здалеку. Але назагал поляки відзначаються товариською культурою і коли вона навіть інколи (часто) є назверхньою політурою, то все ж влегшує перебування в їх середовищі. Ми, українці, все ще маємо почуття меншевартости і з нього виходить зарозумілість, яка ніколи не є розумною. У свому суперпатріотизмі багато земляків вважають, що говорити про польську чи московську культуру і не лаятися — це щось наче національна зрада. Такий підхід — це просто незнання чужої культури, науки, літератури, мистецтва. Багато наших людей все ще знають про польську літературу тільки те, що Генрих Сенкевіч виявився в "Огнем і мечем" трубадуром шляхеччини і ненависництва супроти українців. А втім, що той же Генрих Сенкевіч був автором майстерних коротких оповідань і перекладеного на всі культурні мови світу "Кво вадіс" — мало хто з українців згадує. Стефан Жеромський — це велетень і треба подивляти, як він міг написати патріотичну польську епопею про участь польського легіону по стороні Наполеона ("Попйоли") — без найменшого сентименталізму та без ніякої гурра-патріотичної фразеології. Врешті й наш Василь Стефаник приятелював з Орканом і Тетмаєром, з якими мав спільну тематику і спільну любов сільського простолюддя, і Шевченко приятелював з різними поляками та Іван Франко працював у польській пресі. М. Павлик переклав на українську мову "Мужиків" Реймонта, Рильський переклав "Пана Тадеуша" Міцкевіча.

Поруч з великою кімнатою-залею Клубу соймових звітодавців знаходилась кімната Клубу закордонних кореспондентів. Я нав'язав там багато знайомств, бо закордонні кореспонденти у

Варшаві були ласі на новинки й від "національних меншин" (не всі: частина стояла просто на службі польського уряду, що виявилось у зв'язку з скандальним звітуванням кореспондента лондонського "Таймсу" під час злочинної польської "паціфікації" на західно-українських землях.) Насправді я приятелював із кореспондентом деяких німецьких газет Карлом Аріо: він був родом з німецьких колоністів у Галичині і склав іспит зрілості в українській гімназії у Перемишлі. За наших визвольних змагань перебував в Україні, знав прегарно українську політичну проблематику, плавко говорив по-українськи і сам інколи признавав, що він "роздвоєний" у своїй національній свідомості — поміж Німеччиною і Україною. За гітлерської окупації Польщі займав поважне становище в німецькому світі преси. Помер передчасно 27 серпня 1959 р., я помістив його некролог у "Свободі" і по нинішній день із смутком згадую його, як одного з тих своїх найближчих приятелів, яких — не стало. У "Християнському Голосі" з 20 вересня 1959 появилсь його некролог пера д-ра Любомира Макарушки.

Я був у Варшаві — як уже згадував — кореспондентом "Діла", але й пресовим секретарем Української Парляментарної Репрезентації та зв'язковим між УНДО і Євгеном Коновальцем. Я мав обов'язок бути на засіданнях УПРепрезентації, але старався втікати з них, всілякими способами викручуючись, бо це були здебільша нудні, нецікаві пописи красномовства земляків, які не знали заповіту, що "мудрий мовчить" (балакучість — це хронічна, по нинішній день, хвороба української вдачі, вона й породила касту "професійних дискусантів", які "мусять" забирати слово до кожної справи, хоч би нічого з тієї ділянки не знали. Яка аналогія до тих різних українських організацій в Америці, включно з Політичною Радою Українського Конгресового Комітету — без образи для тієї установи і будь-котрого з її Членів, між якими є також я.)

Для з'ясування, в якій ситуації опинилась Українська Парляментарна Репрезентація у Польщі і в якій ситуації опинився я, як представник "Діла" та член ЦК УНДО у Варшаві, необхідно коротко пригадати тодішню дійсність в Західній Україні.

Ситуація в Галичині після окупації польськими військами на основі уповноваження від Найвищої Ради з 25 червня 1919 року та після переходу Української Галицької Армії за Збруч 16-18 липня того ж року, стала трагічною: польська влада приступила до ліквідації всього, що українці здобули за Австро-Угорщини, дармащо й тоді виконавчу владу в Галичині насправді мали поляки, з їхнім намісником, з їхньою великою більшістю в

крайовому соймі та всім їхнім адміністраційним апаратом. Політики нищення українства Польща не змінила й після рішення Ради Амбасадорів з 15 березня 1923 року, за яким остаточно признано Східню Галичину Польщі. Власний закон з 26 вересня 1922 р. про воєвідську автономію і український університет найдалі до двох років Польща вважала тільки як засіб для прихилення до себе Ради Амбасадорів. Польща зрозуміла рішення Ради Амбасадорів як згоду на політику денационалізації, екстермінації і господарської експлуатації українців. Польща не трималася також підписаного нею міжнароднього договору про національні меншини з 28 червня 1919 року, що його згодом 13 вересня 1934 року офіційно перекреслила, про це теж уже згадано. У перших роках польської окупації шалів в Галичині просто терор — з масовими арештуваннями, заборонами, переслідуваннями. Той режим дещо злагіднився у 20-их р.р., коли польський уряд забігав за признання їй Східньої Галичини, але процес ліквідації українського стану посідання — у шкільництві, судівництві, адміністрації, сільському господарстві — не припинився. Нічого тут повторяти факти і цифри, закріплені в енциклопедіях (зокрема: мою статтю у Загальній Українській Енциклопедії з 1930 р., так званій Коломийській, під редакцією д-ра Івана Раковського, використали цілістю д-р Степан Баран і д-р Степан Витвицький для своєї статті в "Енциклопедії Українознавства" т. 2. стор. 556-566). Можна тільки пригадати найяскравішу статистику: у 1914 р. було в Галичині 2.879 Читалень "Просвіти", у 1923 залишилося їх вже тільки 832, а під час ганебної "паціфікації", себто військово-поліційної карної експедиції у 1930 р. більшість Читалень "Просвіти" стали предметом погрому із руйнуванням їхнього бідного майна, нищенням бібліотек, зриванням з стін портретів та важкими фізичними побоями активних у Читальнях селян. У 1912 році українських народних шкіл на державному бюджеті було у Східній Галичині 2.420, плюс 79 на Лемківщині, плюс 443 на Волині (за українських часів) і 22 на Поліссі, — разом в дні переходу "східніх кресів" — за польською термінологією — до Польщі було на них 2.962 українських. державою утримуваних народних шкіл. На 1 грудня 1930 року залишилось із них буквально 134. Зате з 1590 польських шкіл із 1912 року зробилось у 1930 р. 2.307 польських і 2.378 "утраквістичних", насправді також польських, бо більшість предметів вчили по-польськи та вчили їх польські вчителі й учительки, навмисне спроставдані з заходу, щоби не знали української мови автохтонного українського населення. Закон з 31 липня 1924 року, який відчинив легальні двері для такої "реформи", насправді знищення українського шкільництва, носив

підписи Станіслава Грабського, як міністар освіти, і Станіслава Тугута, як віце-прем'єра. Станіслав Тугут, один із найвидатніших діячів післяверсальської Польщі й один із "білих круків" у відношенні до непольських народів у Польщі, тому згодом цілком відсунений від влади і впливів, заявив на одному дискусійному вечорі у "Клубі сполечно-політичнім" у Варшаві, куди я ходив, що коли би міг, то відкликав би той свій підпис, за який соромиться, бо Грабський, міністер освіти, ганебно обманув його, запевнивши, що це закон — добрий для українців! Станіслав Грабський одверто з гордістю стверджував, що це він знищив українське шкільництво. Прізвище Станіслава Грбського, професора університету, стало для західніх українців у 20-их і 30-их р. р. нашого сторіччя неначе символом польського ненависництва супроти українців та польської нищильної політики. Коли у вересні 1939 року прийшли до Галичини большевики, вони виарештували негайно не тільки українську, але й польську політичну верхівку. Звільнений — поруч із самотнім ще д-ром Костем Левицьким — з в'язниці у Луб'янці в Москві мій найближчий колега з редакції львівського "Діла" і особистий приятель, д-р Іван Німчук, оповідав, що большевики везли на схід і, здається, в'язнили у Луб'янці (вже сьогодні не тямлю подробиць) генерального секретаря УНДО посла Володимира Целевича і Станіслава Грабського. Один одного знали з соймового терену у Варшаві. Тоді-то Грабський буцім-то визнав перед Целевичем, що він неправильно ставився до української проблеми та що, зокрема, вів помилкову політику у відношенні до українського шкільництва. Але польської приповідки "мудрий поляк по шкоді" не можна застосувати до широкого нинішнього польського суспільства, особливо на еміґрації. Хоча до окремих польських діячів та до окремих польських гуртів промостила собі вже шлях правда, що єдиною запорукою державної самостійности всіх народів на Сході Європи, зараховуючи туди й Польщу, може бути тільки їхній оборонний супроти Москви союз, — і хоча філософія Заглоби не має вже для поляків давньої атракційної сили, проте все ще можна читати у резолюціях різних польських патріотичних організацій на еміґрації, що треба змагати до відзискання польського Львова й польського Вільна, і все ще не зникла термінологія "східних кресів", що їх треба відзискати для Польщі. На превеликий жаль, до широкого польського суспільства не можна застосувати правди, що "історія є вчителькою життя", бо широкий польський загаль, і в Польщі і на еміґрації, все ще не свідомий того, що Львів може належати тільки або до української держави, або до російської імперії, а не держави польської — бо велика російська імперія

ніколи на це не погодиться, як і не погодиться на цілком суверенну й від неї зовсім незалежну Польщу.

Тоді, у 20-их і 30-их р.р., така правда не могла вміститися в головах керівних польських державних і суспільних чинників і вона була в їх понятті якоюсь диковиною, видуманою "руськими" бунтарями. Ведено політику "на зніщене Русі", політику, яка властиво навіть не заслуговувала на назву політики, бо була якоюсь не то місією, не то манією. Ото ж, поруч із знищенням народнього і середнього шкільництва, скасовано, як уже згадувано, 8 українських катедр і 4 доцентури, існуючі за австрійських часів у львівському університеті, — згодом привернено одну доцентуру. Заведено офіційний термін "русин" — "русский", — за зразком "Малоросії" заведено дику термінологію "Малопольщі" (історична Малопольща була далеко на заході), — війну, яку польська державна політика вела проти української культури доведено до такого абсурду, що заборонили навіть збудувати український театр під претекстом, що він стояв би недалеко римо-католицького костела Марії Магдалини, — поліція ганялася за професорами і студентами тайного українського університету (університет у катакомбах у 20-му сторіччі!), забрали ніби "для військових цілей" площу "Сокола Батька", періодично польські студенти, здебільша львівської політехніки, під тихою протекцією поліції, якої тоді "не було", переводили погроми українських установ у Львові. Але найгіршою була польська політика супроти селянства — політика плянового колонізування Східньої Галичини й північно-західніх земель найгіршим, спроваджуваним із заходу, польським елементом. Ту колонізаторську акцію фінансував Державний Банк Рольний. Низка земельних законів — з 15 липня 1920, 28 грудня 1925 і 14 квітня 1937 — були звернені проти українського земельного стану посідання, — на землях, на яких завжди, всупереч усім польонізаційним спробам, українське автохтонне населення мало більшість. Лише до 1 січня 1923 року, отже в часі, коли Польща не мала ще правно-державного стану володіння, а тільки тимчасовий мандат окупаційної адміністрації, сколонізовано у Східній Галичині кругло 200.000 гектарів землі, а на всіх українських землях — кругло 445.000 гектарів. Статистика була така, що — наприклад — в офіційному звіті за 1938 рік подано існування на Волині 5-ох українських народніх шкіл, — насправді ніхто не знав, де вони, — на Холмщині й Поліссі не було ні одної. Підтримувані урядовими чинниками "учені" доказували, що гуцули не мають нічого спільного з українством, бо походять від готів, — поліщуків не називали інакше, як "тутейшими", а на Лемківщині

увели до шкіл "Буквар" і читанки "лемківською мовою": сталося це тільки тому, що шкільним товаришем міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького був москвофіл Гнатишак (не плутати з українським журналістом Миколою Гнатишаком), який переконав його, що на Лемківщині треба викоринити українство і такими підручниками можна найбільше українцям пошкодити. Це була насправді ідіотська політика, джерелами якої була дивна комбінація почуття меншевартости, "мрій про потугу", запаморочення від успіхів та просто анальфабетизм. Це була політика, яка була рідким в історії зразком повної відсутности почуття реалізму і простого здорового глузду. Та політика не рахувалася з законом, що кожна акція породжує реакцію, яка теж є "авв" державно-політичної мудрости, що не можна ставитися до власних громадян, як до ворогів та не вільно мобілізувати їх проти держави і влади, особливо тоді, коли тих "національних меншин" було близько 40 відсотків всього населення держави!

В ім'я справедливости треба ствердити, що не тільки теперішня паризька "Культура", яка згуртувала біля себе видатних польських публіцистів та інтелектуалів з ерудитом Єржим Гедройцем у провіді, — але й уже тоді, у 20-их і 30-их роках були в Польщі одиниці, які дивилися на Україну, як на країну з давньою християнською культурою і природнього союзника Польщі на проти-московському фронті. Я згадав уже про професора Бодуена де Куртене, польського лідера з царських часів, колишнього близького політичного співробітника Пілсудського, який (Куртене) висловив переді мною жаль, що Пілсудський, прийшовши в травні 1926 року знову до влади, відсунув від себе і від впливу на державні справи його та інших своїх давніх приятелів і співробітників із поступового демократичного табору. У зв'язку з появою у 1931 році книжки Яна Домбського "Покуй ризкі" — я відвідав Леона Васілевського, члена польської делегації на мировій конференції у Ризі, який був колишнім близьким співробітником Пілсудського з періоду протисоветського союзу Польщі й України. Леон Васілевський, автор брошур про українську проблему з правильним і прихильним підходом до неї, колишній польський міністер закордонних справ, буцім-то противився підписанню з більшовиками Ризького договору. Але він не хотів дати мені інтерв'ю у цій справі і не хотів взагалі вглиблюватися у польсько-українську проблематику. Він заявив мені: "Прийде час, то я про все це напишу, — тепер для цього невідповідна пора". Я зрозумів, що він не хоче одверто виступати проти політичного курсу, що його прийняв післятравневий режим у

Польщі та що, зокрема, не хоче виявити дійсної причини, чому Пілсудський дав згоду на перекреслення у Ризькому мировому договорі попередньої своєї "прометеївської" концепції і прийняв концепцію польського націоналістичного табору — спілки з російською імперією. Інші "білі круки" у польському суспільстві, зокрема у Варшаві: Станіслав Тугут, Тадеуш Голуфко і ті публіцисти, які гуртувалися біля журналів "Дрога" (появлялася коротко), "Бюлетин Польсько-український", "Бунт молодих", "Проблеми Європи Вихідної", "Тидзень", твердили, що Пілсудський уважав Ризький договір тільки як епізод, який триватиме коротко, бо мусить прийти до нової війни проти Советів. Пілсудський вбачав у Ризькому договорі "передешку" для Польщі, — насправді той договір став "передешкою" для Москви, яка приготувалась до підпорядкування собі Польщі, що прийшло під час і після Другої світової війни.

Я близько співпрацював у Варшаві з отим гуртом польських "білих круків". Я став постійним співробітником "Бюлетину Польсько-українського", що його видавав і редагував Влодзімерж Бончковський. У центральній Публічній бібліотеці в Нью Йорку знаходиться комплект того цікавого журналу. у ньому появлялася ціла низка моїх авторських статей, підписуваних завжди, як "Іван Кедрин". Навіть співробітник нинішньої польської Академії Наук у Варшаві Ришард Торжецький у своїй книжці "Квестія українська в політиці III Ржеши 1933-1945", що вийшла у Варшаві у 1972 р., з признанням висловлюється про ті мої статті, як джерело об'єктивних інформацій про українські справи. Коли б не вибух Другої світової війни, то була б появилася моя книжка у польській мові "Грохем о сцяне" (Горохом об стіну) — вибір моїх статей з "Бюлетину Польсько-українського", "Тигодня" й інших польських часописів. Митрополит Шептицький, дізнавшись про плян видання такої книжки, обіцяв субвенціонувати його сумою 500 золотих. Велика шкода, що війна перекреслила той плян.

Звичайно, писати у польських часописах не було легко — не тільки з уваги на питання доступу туди, як ще більше — на спосіб писання. Писати так, як український громадянин, зокрема український журналіст звик писати в українській газеті для українського читача — було неможливо, бо і цензура була б скреслила і, з погляду доцільности, психологічний підхід до польського читача мусив бути інший. Трудність була в тому, що український автор не міг вирікатися ані свого українського "я", ані теж тієї української тематики, яка його боліла та яку польська сторона примітивізувала, чи просто не визнавала. Думаю, що ті труднощі мали всі давніші,

старіші за мене, українські громадяни, які користувалися рідше чи частіше польською пресою, включно з Іваном Франком, кількалітнім співробітником "Кур'єра Львовського", ніби ліберального, чи, як тоді казалось, поступового часопису, з якого проте таки викинули його, коли він виступив проти, зрештою високо ним шанованого Адама Міцкевіча, як "Поета зради", за вірш "Конрад Валленрод". Взагалі, одною з характеристичних познач 20-их і 30-их р. р. у Західній Україні треба вважати конечність вивчення томошніми українськими редакторами й журналістами спеціальної мови, чи пак спеціального стилю, щоби лявірувати поміж українською рацією та правдою з одного боку й польською цензурою з другого. Трудність була ще більша, що такої специфічної мови і стилю вимагала не тільки загроза від польської цензури, а й від українського націоналістичного табору, страшенне підзорливого, чи будь-хто з "органічного сектора" не "продає" України, дармащо всім нам із того сектора було аж надто добре відомо, що ніхто України купувати не хоче і що неможливо було "проміняти державність за автономію", бо ніхто навіть тіні автономії не давав.

Мені якимсь чином вдавалось писати однаково в різних польських ліберальних супроти українців, часописах, як і лявірувати між поліційною цензурою і тими нашими людьми з націоналістичного табору, які дивилися на "Діло" скося, а на УНДО ще гірше. Мені здається, що зразками такого стилю, що я його собі тоді виробив, можуть послужити дві мої статті. Перша у "Бюлетині Польсько-українському" з січня 1933 року, яка промостила мені шлях до поміщення у ньому численних дальших статей, як теж шлях до таких журналів, як "Проблеми Європи Всходней", "Тидзень", "Бунт Млодих" і ін., що їх вже навіть не тямлю. Друга стаття, що її маю тут на думці, стосувалася масових підпалів у Західній Україні з літа 1930 року, підпалів, які стали безпосередньою причиною ганебної польської "пацифікації". Ті обидві статті своїм змістом вказують на тодішні надзвичайно складні відносини й надзвичайно трудну місію, що її мали "Діло" та українські журналісти. Тому, маю враження, варто тут навести ті — зрештою — не дуже довгі статті.

У згаданаому числі "Бюлетину Польсько-українського" — у Варшаві появилася повністю мій лист до засновника й головного редактора того місячника, Владзімержа Бончковського, п. з. "Психологічна підготовка чи доконані факти":

"Високоповажаний Пане Редакторе! Пересилаєте мені

свій "Бюлетин", запрошуєте до співпраці і просите критичних завваг. "Бюлетин" я перечитав з великим зацікавленням, від співпраці на майбутнє не відмовляюся, а з своїми заввагами, якщо вони можуть мати будь-яку вартість, оце поспішаю:

"Бюлетин Польсько-український" є безумовно першим того роду польським часописом, присвяченим виключно українським справам та польсько-українським взаєминам в їх найширшому охопленні. Відносна сміливість у підході до окремих тем настроює до широти, з якою я хотів би поділитися деякими рефлексіями.

А саме, в першу чергу лякаюся, чи Ваш часопис не виробить собі з часом в опінії читачів марки органу якоїсь групи ідеалістів-романтиків, чи навіть фанатиків, які без сумніву мають добру волю, але які до справ дуже реальних і дуже практичних підходять, так мовити, надто добродушно. Розумію великі труднощі, з якими мусить стрічатися редакція такого часопису, яка бажає українські справи й усю сучасну українську дійсність у Польщі й поза її кордонами обмірковувати щиро й сміливо, не хочючи водночас або не маючи можливости входити в надто яскравий конфлікт з урядовими чинниками, відповідальними за польську урядову національну політику та фатальні її наслідки. Розумію також труднощі, що їх інколи годі перебороти, коли ті самі сторінки промовляти мають одночасно до читача польського і українського та обох їх мають переконувати. А втім, не запускаючись у теоретичні міркування і не бавлючись у здогади, як Панове дадуть собі раду з завданням, за яке взялися, ввічливо прошу вислухати тільки двох завваг, з яких одна стосується форми промовлювання до читача польського, друга — до українського.

Маю враження, наче Панове з надзвичайною обережністю ставляться до проблеми розв'язання цілої низки актуальних справ з українського життя, які мають вирішний вплив на формування українсько-польських взаємин, та що йдеться Панам радше про якусь психологічну підготову польського суспільства, яке не розуміє сутньої ваги української проблеми, — аніж про виконання через друковане слово безпосереднього впливу на практичну національну політику. Однак щодо таких

пресових дій, обрахованих на далеку мету та сповнених надії на вплив на польське або українське суспільство в такому чи іншому напрямку — я є невилікувальним скептиком. Не вірю, щоби будь-який часопис, повний найкращих і наймудріших статей міг бодай зрівноважити настрої, що їх водночас творять щораз нові акти практичної державної політики, яка йде по цілком протилежній лінії, аніж та, яку заступає той часопис. Сучасні люди взагалі мало романтично настроєні. Зокрема — терен польсько-українських взаємин доценту з романтики виголений і можна би тільки сперечатись, в котрому сторіччі розпочався той процес. Українське суспільство, що його впродовж останніх 14 років одних здобутків щораз більше позбавляється, а інші щораз більше загрожені, насправді дуже мало податливе навіть на найкращі слова, як довго вони залишаються тільки словами. Цим слід з'ясувати також засадничо неохочий, чи навіть ворожий настрій, з яким стрічаються всякі декларації чи-то урядових кіл чи будь-яких інших польських чинників: ми, українці, не можемо забути факт, що впродовж 14-ти років різні партії і різні люди стояли при кермі польської влади і що схвалювали навіть закони, які стосувалися українців, що приймались навіть деякі міжнародні зобов'язання, — що були проголошені різні, здавалось би, найбільш авторитетні обіцянки, і що практичний вислід усього того був саме такий, яким він є тепер. А що напруження у польсько-українському конфлікті дійшло в останньому часі до незвичайної висоти і що польсько-українські ваємини зазнали в останньому часі дальшого завогнення і загострення, цього, мабуть, ніхто з людей, які не ховають голови в пісок, не заперечить. Тому не диво, що заяви, бідкання і заповіді одної групи поляків, які не мають безпосереднього впливу на напрямок національної політики уряду, — українського читача не зворушують, бо зворушити не можуть.

Що-ж стосується польського читача, то маю також великі сумніви, чи такий обережний підхід до тем, що їх Панове торкається, зуміє переконати його, що хоч національну політику треба радикально змінити, то це станеться впродовж довгих років, чи сторіч, та що взагалі є ще час пляново змінювати те, про що згодом рішатимуть тільки присуди історії. Гарний замір так званої психоло-

гічної підготовки польського суспільства, яке ніби психологічно ще незріле до розв'язування польсько-українських взаємин практичними заходами, не рахується з двома моментами: 1) що з кожним дальшим законом, який петрифікує теперішній устрій Польщі, опертий на принципі одностайної національної держави, з кожним дальшим законом у душі повної уніфікації державного і національного життя на теренах із зовсім іншою суспільною та національною структурою, що з кожним дальшим законом, який поменшує український стан посідання та заганяє польсько-українські відносини у щораз темнішу вулицю без виходу, розв'язка польсько-української проблеми стає щораз більше нерозв'язальною квадратурою копа; 2) що польське суспільство, виховане у душі тих законів, з щораз більшим острахом буде ставитися до конечности засадничої ревізії цілого польського законодавства, яке формує польсько-українські відносини. Не слід також забувати, що з кожним роком зменшуються ряди поляків Червенської Землі (терміну "Малопольща", як історично нісенітного, а злобного політично, українці ніколи не визнають!) — які ще пам'ятають політичний і культурний дорібок українців з австрійських часів та які своєю психікою з більшою пльояльністю та дисципліною ставляться до кожного розпорядку державних властей, аніж польське сучасне анархічно буйне суспільство. Не слід також забувати, що одночасно з працею, яку Панове задумують вести з допомогою свого "Бюлетину", працює також ендецька преса і ті всі "кур'єрки", які польсько-українську проблему дальше на небувалий лад вульгаризують і той вульгарний підхід зацеллюють в душі своїх читачів.

Конкретно, на мою скромну думку я вважав би, що слід займатися радше справою практичного розв'язування актуальних справ з ділянки українського життя і що слід пропагувати таку тезу: зміну настроїв польського суспільства і його цілої настанови до української проблеми можна перевести тільки шляхом dokonаних фактів і що — "віце верза" — при відсутності державних законів, які радикально змінювали б національну теперішню політику, кожна громадська дія, хоч би сповнена найкращих бажань, ніякої направи польсько-українських взаємин принести не може. Треба, на мою думку, пропагувати тезу, що острах перед ендецькою вулицею не повинен мати впливу на

національну політику, коли політичний розум відкидає засновки тієї вулиці. Очевидно, Панове краще знаєть польське суспільство, як знаємо його ми, українці, і тому трудно нам рішати про те, якою мовою польський часопис має промовляти до польського читача. А втім, коли я вже дозволив собі на висловлення повищих завваг, то дозвольте, прошу, на висловлення ще одного бажання українського читача, яке стосується його самого. Щиро раджу Панам ніколи у свому часописі на згадувати про так звану польську цивілізаційну місію на Сході Європи. Можливо, що це гасло чи фраза дуже приємно звучать для польського вуха, та що воно, може, має навіть деяку аргументаційну вартість для тих поляків, які взагалі не розуміють значення європейського Сходу для європейської цивілізації. Однак цілком інакше інтерпретує собі "цивілізаційну місію" Польщі й поляків кожний українець. Передусім негайно пригадується нам "імць пан" Заглоба і князь Єрмі Вишневецький, з котрих один дуже красномовно, другий дуже прозаїчно переводили польську "цивілізаційну місію" на українських землях. А в теперішніх часах на тему кінечности енергійнішого провадження польської цивілізації у 5-ох південно-східніх воєвідствах Польщі постійні проповіді виголошують ендецькі проповідники. Адже провідною думкою цілої ендецької національної політики є ніби загрожений стан польської цивілізації на "кресах" і нарікання на уряд, який ніби цій цивілізації не дає належної підтримки. Більш зрозумілою мовою — ендецька "цивілізаційна місія" це Бісмарківський "культуркамф", з осадництвом, колонізацією, позбавлюванням українців політичних прав, супрематією в місцевій самоуправі, з національною і культурною асиміляцією. Чи не добре було б залишити ендецькому таборі у спадщині гасло походу польської цивілізації на землях з українською більшістю і проголошувати гасло, що його українці єдино визнають: дозволити українцям на плекання їх власної української культури і цивілізації та покласти кінець паралізуванню її або викривлюванню анархістичними експериментами.

Цими скромними заввагами служу Вам, ВШ і Дорогий Пане Редакторе, і Вашим польським читачам — на початок, а коли я зловжив Вашою терпеливістю, то прошу самому собі приписати вину — за легкодушне запрошення мене до співпраці". "Іван Кедрин". —

В. Бончковський відповів на того листа передовою статтею у наступному числі "Бюлетину" пз. "Відповідь", в якій боронив потребу спершу психологічно підготувати та освідомити незряче в українських справах польське громадянство, і, висловивши на мою адресу кілька компліментарних прикметників, знову просив мене присилати йому свої статті. Мої чергові статті у тому місячнику мали заголовки: "Елігій Нєвядомський і Дмитро Данилишин", "Потрібний нам партнер", "Полеміка про Ризький договір і її вислід", "Два українські гріхи", "Примара святого Юра", "Острах перед повторенням історії", "Національні свята", "Безробіття української інтелігенції і справа українського університету", "Сплєндід айзолейшен", "Український жіночий рух", "Відворот з Києва", "За історичну правду для імени Пїлсудського", "Тєрмінологічна саламаха", "Чи галицькі українці є монархістами", "Небезпека для Польщі, чи протиукраїнський тактичний манєвр", "Бєрєстє-Рига-Париж", "Еволюція польсько українських взаємин", "Битва під Варшавою не закінчена", "Оптимізм і песимізм", "Що таке Талєргоф", "Російський комплекс в українців", "Москвофілство як анахронізм та актуальна фортеця російського комплексу", "Білий страх", "У розшуках за метрикою", "Компромітуюча книжка", "Янус з двома обличчями чи московський Сфінкс", "Наша внутрішня справа", "Український антикомуністичний фронт і польський проти-український", "Шляхи і бездоріжжя політичної думки", "Польський націоналізм та конструктивна програма польської національної політики", "Довга хвиля", "Психологічна підготова чи довершені факти", "Дві анкєти", "Просто й чесно", "Чому не із Станіславом Грабським", "Про домо суа", "І кому цього треба?"...

З отих статей, повторяю, була б вийшла непогана збірка, як би не вибух Другої світової війни, що випуск тієї книжки внеможливив. Це був би не показ публіцистики, а перегляд найважливіших болячок української дійсности 20-их і 30-их р. р. та їх легковаження, нехтування ними і спричинювання їх та помножування польською національною політикою. Започаткування мною співпраці в тому варшавському журналі дало мабуть, поштовх багатьом іншим українським діячам писати туди. Це були, щоб назвати тільки деяких: Степан Баран, Павло Лисяк, Павло Ковжун (ціла серія статей на мистецькі теми з ілюстраціями даних видатних наших мистців з минулого і сучасного), Мирон Кордуба, Сергій Хруцький, Іван Липовецький, Андрій Жук, Дмитро Дорошенко, Володимир Дорошенко, Павло Зайцев, Лука Луців, Степан Чарнецький, Андрій Крижанівський, Віктор Андрієвський, Володимир Кубійович, Євген Гловінський, Павло Шандрук, Микола

Данько, Володимир Соловій... З Андрієм Лівіцьким, Дмитром Лівіцьким, Остапом Луцьким і іншими нашими видатними діячами появилися в тому журналі розмови його редактора. Із сучасних діячів української культури — були там світлини Богдана Кравцева, Наталі Лівіцької-Холодної, Уласа Самчука. Можна сказати, що всі ті українські статті у польській пресі, чи моя доповідь в Східньому Інституті у Варшаві в січні 1938 року п. з. "Чому так діється" (я виголосив її теж у Лодзі, вже не тямлю, на чій запросини), можна твердити, що ввесь той труд був даремний, що він не приніс ніякого хісна, бо післяверсальська Польща була собі вірна до кінця свого існування. А проте політика й публіцистика дуже рідко приймають за вказівку для себе: "це все одно нідочого не доведе, тому нема чого трудитися". Західня Україна була втлопчена в рямці польської держави і українські люди, які мали почуття відповідальности за долю свого народу, мусили робити все, що було в їх спроможі, щоб долю тому народові облегшити. Революційне підпілля цього не робило, бо воно, навпаки, вважало, що чим гірше народові діється, тим краще, бо це революціонує ввесь нарід. Біда, що українське готочасне підпілля, говорячи про "перманентну революцію", не доводило до кінця того розумування і не ставило крапки над "і": чи українці в Польщі були здатні революцією вибороти собі державність?! Здається, що найбільш характеристичною рисою українського революційного підпілля у Польщі була перевага емоційного чинника над розумовим. Революційне підпілля було логічним наслідком прогривизвольних змагань і польської національної політики. Тому воно було явищем нормальним. Я вже писав у згаданому вище томі Записок НТШ на пошану Романові Смаль-Стоцькому, що навіть той український політик, який в очах українських націоналістів мав марку вислужника польському урядові, сказав мені за одним спільним сніданком у Варшаві: "Коли б не було нашого підпілля, то треба було б його створити". Але емоційність того підпілля, брак одної керівної руки, насичення випадковим елементом, з якого можна було рекрутувати й провокаторів та донощиків, ідеалізм сполучений із відсутністю політичної освіти, ідеалістично-фанатичне бажання прислужитися рідній справі без здатности розрізняти поняття доцільного й недоцільного, всі ці й різні інші чинники складалися на те, що українська дійсність між двома світовими війнами у Польщі, у 20-их і 30-их р. ., була надзвичайно важка і прикра. Не тільки з уваги на польську сторону, внаслідку безпосереднього польського походу на нищення українського стану посідання, але й з уваги на двоподіл української сторони, українського суспільства. Особливо важко було

працювати в "Ділі", яке було сіллю в очах однаково польської цензури, як українського підпілля. Один висланник підпілля, (вже не тямлю хто), прийшов до редакції "Діла" і вдарив Василя Мудрого. Д-р Клявлій Білінський признався мені з гумором в Інсбруці в 1946 році, що з Академічного Дому у Львові, фортеці ОУН, вислали були його до "Діла" щоби вдарити мене, Кедрина, але він завернув із сходів і не знав, чи стидався більше того, що мав бити Кедрина, чи того, що — втік. "Присуди смерти" дістали були десятки наших провідних громадян з "органічного сектора", включно з головою Головного Віділу "Просвіти" Михайлом Галущинським, і не відомо, чи це був поганий жарт одиниці або якогось гуртка, що діяв на власну руку, чи плян, що його здійснення зпаралізували розумніші й відповідальніші діячі підпілля.

До найбільшої натуги дійшло літом — осінню 1930 року під час підпалів, які масово пішли по селах Східньої Галичини та, частинно, Волині. Ті підпали започаткувало українське революційне підпілля, щоб паленням збіжжя у польських фільварках запротестувати в першу чергу проти колонізації та, далі, взагалі проти і полонізаційної акції на українських етнічних землях. Але швидко та дія ОУН вихопилася з рук підпілля. Підпалювання, нищення чужого майна, було атракційною дією для міських і сільських українських патріотичних юнаків, але теж для анархістичних елементів, які не керувалися ніякими ідеалістичними мотивами. Далі, польські земельні власники негайно зміркували, що це добра для них нагода дістати премію від асекураційної установи, де забезпечено їхні господарські будинки і хліборобські збори. Тому вибухали пожежі й там, де — за загальним переконанням — української руки не було. Реакція в українському суспільстві була поділена: одні були захоплені активністю революційного підпілля, але більшість була глибоко стурбована. Передусім, момент був обраний якнайгірше. 30 серпня 1930 р. розв'язано сойм і розписано нові вибори, які відбулися 16 листопада та в яких всі три українські незалежні політичні партії — УНДО, УРДП і УСДП — склали виборчий бльок і спільний виборчий список під ч. 11. Підпали налякали польську адміністрацію. Вона, при всіх своїх дуже добрих інформаціях про українське життя і відносини в усіх зорганізованих його клітинах, була таки настільки незорієнтованою, що добачала в отих підпалах заповідь загального українського повстання чи якоїсь широкої революційно-терористичної акції. Водночас, польські керівні чинники використали ті підпали для переведення масових протиукраїн-

ських репресій, щоб значно поменшити український стан посідання. Назву "пацифікація" придумали самі польські державно-адміністративні кола, — мабуть, у департаменті безпеки міністерства внутрішніх справ у Варшаві, який насправді був творцем і міродатним чинником національної політики уряду і сойму. Існуючий у тому міністерстві "Відділ національних справ" був підпорядкований департаментові безпеки. В гасловій "Енциклопедії українознавства" Василь Мудрий подав під гаслом "Пацифікація" правильний короткий нарис тієї брутальної дії польського війська і поліції, які йшли від села до села, нищили майно місцевих українських кооператив і Читалень "Просвіти", били до безтями активніших українських селян, переводили масове арештування українських світських і духовних осіб та взагалі поводитися по-варварськи. Так само в "Енциклопедії Українознавства" на сторінці 561-561 Степан Баран і Степан Витвицький правильно подали про "пацифікацію" низку фактичних інформацій. Але в обох тих нарисах нема згадки про нестерпні настрої, які створились тоді, в атмосфері терору з обох сторін — польського й українсько-революційного. П. п. Баран і Витвицький подають дату пацифікації від 16 вересня до 30 листопада. А втім, початок тієї поліційно-військової карної експедиції був засекречений і перші її дії — поява тих комбінованих поліційно-військових відділів на селах та містечках була повною несподіванкою. 16 листопада 1930 р. появился у польській пресі офіційний комунікат, що "пацифікаційна акція закінчена" і що відділи війська, які брали в ній участь "відкликані". Василь Мудрий твердить що сім українських осіб померли від побоїв, Смерть приходила головно від ганґрени, яка поставала з ран — потріскана шкіра від жорстокого побивння людей палицями по голому тілі. Поминувши, що поліція виарештуєала тоді сотні активних українських людей, мужчин і жінок, старших і молодших, світських і священників, — та "пацифікаційна" дія зруйнувала велике українське майно, придбане попередніми зусиллями, зліквідувала українські гімназії в Тернополі, Рогатині і Дрогобичі. Польська влада в кожному випадку виправдувала ті свої репресії фактом, що в поліційних ревізіях знайдено в учнів тих гімназій, або в учасників "Просвіти", "Сурму" чи інші летючки революційного підпілля, або, що приловпено якогось учня на акті підпалу в сусідстві. Понищено бібліотеки читалень "Просвіти", зруйновано добро повітових і сільських кооператив вартости мільйонів. Тому й не дивниця, що ті люди з проводу УНДО й інших незалежних наших політичних партій, які залишилися на волі, з глибоким стурбуванням дивилися на всю цю дійсність, вважаючи її трагедією також для українства.

яке впродовж кількох тижнів позбавилося великого свого культурного й господарського надбання. Але й серед українського селянства реакція була різна. Бо наш селянин глибоко прив'язаний до ріллі і її плодів, в українській хліборобській верстві існував від сторіч просто культ ріллі. Тому селянин не міг спокійно придивлятися, як "Хліб горить"! — чи це був хліб на "панській", чи його власній стороні, — бо український свідомий селянин у Західній Україні споглядав і на польську земельну власність, як потенціал його власности: не вважаючи на польську колонізаційну політику й заборону парцелювати землю дідичів між українських селян, він, український селянин, все мав надію побільшити свій маленький земельний дорібок частиною відкупленою від "дідича" земельною парцелею. І тому вістка, що "Хліб горить!" була для українського селянина турботливою вісткою.

Всі інтервенції і заходи, щоби припинити ту варварську дію, яка базувалася на принципі колективної відповідальности українства за дії одиниць з революційного підпілля та на ненависті супроти всього українства, як ніби перешкоди до створення одностайної польської національної держави, — всі ті заходи не приносили ніякого позитивного висліду. Найповажнішим заходом була подорож Андрея Шептицького, який рішився інтервеніювати безпосередньо у маршала Пілсудського. Тут виявилася знову яскраво сліпота польської національної політики, чи просто політична неграмотність її державних керівників: замість використати таку прегарну нагоду для відпущення польсько-українських відносин та для започаткування зміни у польсько-українських відносинах, замість використати надзвичайний авторитет, яким Митрополит користувався в українському суспільстві, для добра всієї польсько-української проблеми, митрополита Шептицького не допустили до Пілсудського ані Президента Мосціцького і він з нічим вернувся до Львова. Мені казали згодом польські журналісти у Варшаві, що ті, які з успіхом дорадили Пілсудському і Мосціцькому не прийняти Митрополита, сподівалися, що таким чином вони скомпromітують Митрополита в очах українців та поменшать його авторитет. Ясно, що вони грубо помилилися, бо Митрополит здобув собі в наслідок тієї польської образливої супроти нього поведінки — авреолу мученика, — український нарід відчув, що в особі Митрополита, який поїхав, щоб боронити нарід, маленькі й тупі люди у Варшаві образили ввесь український нарід.

Митрополит Шептицький — це не тільки найвидатніша постать Західньої України у 20-их і 30-их р. р., але й одна з найбільших

постатей цілої історії всієї України. Треба було великої індивідуальності, щоб, ставши спершу станиславівським єпархіяльним єпископом та в який рік пізніше львівським митрополитом напереломі минулого і цього сторіччя, так гладко, швидко і основно перетворити первісну настороженість і нехоть українського суспільства у найбільшу відданість. Українське громадянство мало причину бути спершу настороженим і недовірливим: адже найближча родина того Владики, хоч мала за собою українських предків, проте сама була спольщена, мати була з роду графів Фредрих, брат був пізнішим польським генералом, — яким чудом-дивом можна було передбачати, що Роман-Маріян-Александр Шептицький, який щойно в монастирі ОО Василіян у Добромілі дістав ім'я Андрій, стане духовим лідером українства, а не працюватиме "ад майорем Польоніє гльоріям" (на більшу славу Польщі), як про це писав головний редактор "Діла" д-р Лонгин Цегельський?! (За ту статтю Цегельський втратив своє становище в "Ділі"). Ставши українським католицьким владикою Андрій Шептицький так глибоко вжився в психіку, змагання і всю духовість українства, що польські шовіністи, які забули, що вони тому дістали велику шляхту, що ополячилися українські й литовські шляхотські роди, — ті польські шовіністи з поганеньким знанням своєї рідної історії ставилися до Митрополита Шептицького, як до свого ренегата.

Я мав тому близький і дуже частий контакт з Митрополитом, ще за 10 років перед Другою світовою війною, коли я від 1930 р., після смерті Федя Федорцева, знову жив у Львові, як постійний член редакції "Діла" з обов'язком перебувати у Варшаві тільки під час тамошніх соймово-сенатських сесій. Я був неначе уповноваженим Митрополита для полагоджування численних чужинецьких журналістів, які раз-у-раз приїздили до Львова й хотіли мати з Митрополитом інтерв'ю. Я мав за обов'язок списувати з ними їхні запити й писати "відповіді" Митрополита, наче його пресовий секретар, чи за американським терміном — "спічрайтер". Я почував собі і тепер почував за велику честь і за найвище признание, що його від будь-кого міг дістати, що Митрополит Шептицький мав довір'я до мене й мого пера та що я вмів давати чужинецьким кореспондентам й різним політичним діячам такі відповіді, якими він, Митрополит, був вдоволений. Треба було дуже пильно дбати, щоб не поставити його в незручну ситуацію в очах українців, польської сторони чи Ватикану. Коли я мав "інтерв'ю" написане, тоді звичайно залишав на яких 10-15 хвилин того чужинецького гостя в кімнаті у Митрополичій палаті

перед кабінетом Митрополита, сам спершу йшов до нього, остаточно діставав там від Митрополита згоду на приготований текст, чи робив у ньому зміни за бажанням Митрополита, і тоді просив гостя та був приямним при розмові.

Кожні відвідини у Митрополита Андрея, кожна розмова з ним залишала глибоке враження, давала справжню насолоду. Найбільш характеристичною рисою особистости Митрополита Андрея було, мабуть, те, що він був — паном. Паном, який думав найширшими категоріями і на різні справи, які турбували людей, дивився з ширшого погляду. Він мріяв про з'єднання Церков, але відчував і знав, що це страшенне трудна і складна справа, яка вимагає перш за все тієї психологічної підготовки, що нею мусить бути докладне взаємне пізнання і зрозуміння. Він мав вроджений дипломатичний хист поруч із добрим знанням польської політики, яка підтримувала православія на Лемківщині, щоб вдарити там по Українській Католицькій Церкві і її Перемиській єпархії, та нищила православ'я на Холмщині і Волині, де воно було зв'язане з автохтонним українським населенням. Тому теж Митрополит Андрей рішуче виступав в обороні Православної Церкви на Холмщині та окремим Пастирським листом таврував руйнування поляками православних церков під облудним гаслом "ревіндикації" тих святинь, як колишніх католицьких. Він виступав теж в обороні жидів, винищуваних за німецької окупації.

Митрополит Шептицький — особисто дуже скромна і приступна людина — як кожний справжній пан, а не підпанок, мав теж свої слабості. Він мав, наприклад слабість до легкодухів і був надзвичайно вибачливим для священиків, які проявляли надто велику ревність до карт і, програвши, заборжувались у лихварів, або надто велику ревність проявляли супроти дівчат і молодиць у своєму селі. Тямлю, що був такий випадок з одним духовником, де воно пахло скандалом, і я говорив про це з Митрополитом. Митрополит, який завжди сидів у своєму великому кріслі з накривалом на напів спаралізованих ногах (внаслідку невилікованого запалення суглобів), погладив бороду і сказав: "Ну, знаєте, Господь один може рішати, чи кращим душпастирем є аскет, який не знає свого народу, чи такий, який пізнає те життя з усіх його сторін?!"

Авторитет Української Католицької Церкви, очолюваної Митрополитом Шептицьким, виявився у цілій повноті не тільки у таких масових заявах солідарности й відданости, як у протестаційній акції проти виступу польського посла Броніслава Войцеховського

проти Митрополита у соймі, але наймогутніше у масовій церковно-національній маніфестації, яка відбулася у Львові у днях 6 і 7 травня 1933, під гаслом "Українська молодь Христові". Ініціатори того здвигу, до яких в першу чергу належали єпископ Іван Бучко й Володимир Кузьмович, великий натиск клали на те, щоб не робити з того свята політичної демонстрації, не рекламувати його згори, як якийсь акт національно-політичної солідарності і таким чином не спровокувати поляків, щоб адміністраційною заборонаю не зліквідували цілої справи. Офіційно підкреслювано, що заплановано публічне відсвяткування 1900-тиріччя існування християнізму від смерти Христа. Тому однаково радикальна, як націоналістична преса поставилася до того задуму насторожено, а то й негативно, як до клерикальної затії. На пресовій конференції у цій справі 25 квітня 1933 Володимир Кузьмович нарікав, що в наслідок опозиції збоку більшості українського студентства, тоді у сфері впливів скрайнього націоналізму, виринули труднощі щодо впорядників можливого масового здвигу. Цю проблему практично розв'язано так, що такими впорядниками стали луговики. Успіх того задуму перейшов всі сподівання його ініціаторів. З усіх закутків краю приїхали з церковними, але й організаційними хоругвами (прапорами) групи по кількадесять осіб, на площі Сокола Батька зібралося понад 100.000 осіб. Єпископ Бучко виголосив релігійно-патріотичну проповідь, після чого поверх 50.000-ий похід рушив у найбільшому порядку у сторону площі св. Юра. Митрополит Шептицький сидів на підвищенні і поруч із ним — всі цивільні провідники українського зорганізованого громадянства — Дмитро Левицький зараз поруч Митрополита. Над трибуною пишався величавий портрет Митрополита кисти Петра Холодного ст. (цікаво, чи він десь зберігся, чи знищили його большевики).

Митрополит виголосив через мікрофон і гучномовці промову, після чого о. мітрат Йосиф Сліпий проголосив "Многая літа" Митрополитові, що його підхопили оркестри, хори і вся багатотисячна маса. Нема ніякого сумніву, що при всьому релігійному характері свята "Українська молодь Христові" — це була маніфестація зорганізованої сили українства в Польщі, тим більше промовиста, що це була у переважній більшості сільська молодь, це було свідоме українське село. "Діло" звернуло з жалем увагу, що на те свято не прибув ні один позальвівський український католицький єпископ — яскравий показник, що внутрішні суперечки, дисонанси, нездорові амбіції і відсутність почуття солідарності, де вона повинна була б проявитися, були хибами не

тільки світського українського громадянства у 20-их і 30-их роках, але й у нашому духовенстві.

Останній перед Другою світовою війною вияв пошани західних українців Митрополитові Шептицькому відбувся 18 червня 1939 року, з нагоди 40-річчя перебування Кир Андрея на владичому престолі. Я закінчив тоді свою статтю, надруковану товстим друком почерез дві шпальти "Діла" словами: "... Одна з тих рисок, з яких складається індивідуальність Митрополита, є Його скромність. Він не любив парад в його честь і в своїй душі напевне не має найкращої думки про тих, в натурі яких лежить підлезування тим, які стоять вище. Але саме тому, ми, які завжди боролися проти кадила поза Богослужбами, з чистою совістю можемо в нинішній день віддати поклін Митрополитові в 40-ві роковини Його єпископства..."

Це була насправді людина, яка не тільки переросла всіх йому сучасних українських людей, але яка рідко трапляється в історії.

Востаннє я бачив Митрополита з початком липня 1941 року, коли я з деякими труднощами таки дістав німецьку перепустку у Кракові й поїхав до Львова. У кабінеті Митрополита був тоді саме ще о. ректор Сліпий (не знаю, чи він був уже тоді призначений на наступника на митрополичому престолі) — і я довгий час ждав в передпокої. Коли о. д-р Сліпий вийшов і побачив мене, вернувся разом зо мною до Митрополита. Привітавшись і відповівши на запити, як я і моя дружина жили і т. п. — я сказав: "Ексцеленціє, в цьому нашому історичному періоді celibat не склав іспиту. Деякі безженні священники поводитись у Кракові так, як жонаті ніколи не повелись би..." Митрополит слухав, а після того сказав: "Я знаю, кого маєте на думці. Але це поодинокі випадки. І один такий священник вже сам відійшов та не вернеться до Церкви". Розмова тривала які дві години. Я вийшов до глибини зворушений, як Владика поблагословив мене. Митрополит Андрей Шептицький був рідким, чи не винятковим у нашій історії прикладом, що українець може ще й за свого життя мати в народі безперечний авторитет, бо здебільша ті, які в нас такий авторитет осягали, здобували собі його — аж після своєї смерті...

* * *

Конфіскація Пастирського листа, що його проголосили всі українські католицькі владика, всіх трьох галицьких єпархій у справі підпалів і паціфікації, не перешкодила тому, що все

українське населення дізналося про факт того Пастирського листа та про його зміст: у тому Пастирському листі наш єпископат засуджував терористичну дію українського підпілля, але й таврував принцип збірної відповідальності, яким керувалася польська військово-поліційна карна експедиція, прикрита красно-мовним гаслом "пацифікації". Насправді це не була "пацифікація", а революціонізація, бо кожна дія спричинює протидію — і в даному випадку до небувалого дотепер ступня зросли в українському народі протипольські настрої. Але спільний кумунікат всіх трьох українських політичних партій у справі підпалів і пацифікації появився 25 вересня 1930 р., Пастирський лист 13 жовтня 1930, — а моя стаття у "Ділі" п. з "Підпали" попередила їх, бо появилася у ч. 201 з 11 вересня 1930 р. Варто навести її власне як приклад, як трудно було в тих умовах перебування української преси поміж молотом польської цензури та ковадлом українського підпілля писати про справи, про які не можна було не писати, — бо ж водночас обидва сектори українського суспільства й польські керівні кола однаково хотіли знати, що думають українські керівні політичні чинники, виразником яких було "Діло". Тодішній головний редактор "Діла" Василь Мудрий сидів у в'язниці, Федь Федорців помер і я вів тоді редакцію "Діла". Я звичайно підписував свої статті у "Ділі" малими ініціалами "ік" — і так дехто з моїх приятелів кликав мене тоді та й кличе навіть сьогодні (тільки залишилось тих приятелів у живих вже менше пальців однієї руки!). Але тому, що це була сутодекларативна стаття, то на нараді кількох членів Надзірної Ради і Дирекції "Діла", які залишились на волі, між ними д-р Кость Левицький і о. кан. Дамян Лопатинський, рішено, щоби тієї статті не підписувати. Я відчитав її їм і вони схвалили текст:

"Масові підпали є від кількох тижнів безумовно найважливішою подією у нашому краю. Вони хвилюють уми всього населення, кладуть свою вогненну печатку на настроях мас, врешті мають взагалі вплив на формування відносин у краю в різних ділянках його життя.

"А проте ми не забирали досі голосу в цій справі, про яку стільки скрізь чується, пишеться і говориться. Не забирали, бо не могли. Знеможливлувала нам це польська сторона. Вона використала підпали лише в одному-однісінькому напрямкові: для протиукраїнської нагінки. Майже ні одного (за винятком соціалістичної преси) спокійного і безпристрасного критичного розгляду причин самого факту і його наслідків, а єдино і виключно крик

повний злоби, лайки і ненависти. Заклики до репресій і погрози терору є однаково поганим засобом спонукування незалежної преси до промовлювання у справах, які дають причину до такого крику, що й якісь улесливі обіцянки. Коли би ми були сказали те, що давно вже хотіли сказати, у тій жажливій атмосфері, яку створили польська преса й оті всі польські віча, летючки і т. д., — тоді справедливо кожний український читач міг би подумати, що ми попали в паніку, що душа втекла нам у п'ятки і що просто ми піддалися вимушенню. Знову ж польська преса і ті чинники, які її підтримують, могли б потім слушно говорити, що їх тактика натиску на нас була правильною. Річ ясна, що шалено утруднювала нам і все ще утруднює свобідний вислів думки цензура, яка в таких страшних часах стає також дивно нервовою та чомусь не всилі зрозуміти, що українська преса "а пріорі" не може підходити до справ, які ближче чи дальше заторкують найболючіші струни української душі, з такого самого становища, що преса польська.

"Тому ми хотіли взагалі мовчати, реєструвати факти і чужі голоси — та стягати на себе нові атаки обурення, що, мовляв, своєю мовчанкою ми похвалюємо все те явище масових підпалів, радіємо з нього та даємо йому моральну підтримку. Але нині все воно вже трохи уляглось. Потахла дещо заграва пожеж, минув уже теж перший пароксизм гістєричних вигуків. Не знаємо, може це лише "передишка", після якої історія з одної і другої сторони почнеться "да капо", але без огляду на те, а може й саме тому, уважаємо теперішній момент за догідний сказати кілька слів.

У цілому тому шумі з підпалами є кілька трагічних непорозумінь: 1) що всі ті підпали "в чамбул" записано на український рахунок, 2) що і широке польське й українське громадянство (у великій мірі засугєстіоноване польськими голосами) останні підпали вважає якимсь актом української визвольницької боротьби (неперебірлива специфічна термінологія польської преси не грає ролі), і 3) що все те, що хоч тільки назовні і на перший погляд виглядало, наче революційно-визвольницький порив, стало в очах багатьох членів нашого громадянства святим "табу", якого ніякому українцеві не вільно торкатися. Пригляньмося цим непорозумінням по черзі:

"Сам новоіменований львівський воевода прилюдно

признав, що 50 відсотків підпалів є свідомою роботою українських рук. Деж у такому разі других 50 відсотків?! Хто ті інші підпали робить і для яких цілей? В усякому разі — такий величезний відсоток підпалів не українськими руками — мусить викликати призадуму: видно, ті пожежі й не українцям потрібні. Ствердження того факту викликає новий сумнів: чи в такому разі, коли половина всіх підпалів роблена згори в неукраїнських інтересах, то чи взагалі ті підпали потрібні й корисні для української справи?

"Поставлене в той спосіб питання тісно в'яжеться з двома дальшими, зазначеними вище непорозуміннями. Чи на ту другу "неукраїнську" частину пожеж складаються звичайні в цій порі випадки в цілій Польщі, залежні від підсоння, атмосферичних впливів, необережності сільської дітвори й молоді і т. д., — чи це наслідок купецької калькуляції, яка має на увазі низьку ціну збіжжя і труднощі його продажу (брак готівки і пересичення ринку) з одної сторони та високі асекураційні премії з другої; чи врешті встрягла туди рука свідомої провокації — все одно всі ці три категорії пожеж не мають з українським визвольним рухом нічого спільного. Гарзд: але яке відношення підпалів, свідомо підложених руками української інтелігенції і сільської молоді, до української визвольницької боротьби?

"Всяке діло, яке роблене не з особистих матеріальних користей, а, навпаки, з нараженням свого життя і безпеки та з вірою, що воно принесе користь великій справі, якою в даному випадку має бути національна ідея, — кожне таке діло є дійсно ідейне. Так каже дефініція того поняття. І тому ми, дозвольте пане цензоре, не можемо ніяк погодитися на становище тих польських чинників, які згори всякий насильницький акт чи то УВО, чи молодих одиниць які до УВО й не належать, але захопилися революційними гаслами й наосліп кидаються проявлювати цей запал якимись ділами, не можемо погодитися, щоби згори кожне таке діло охрищувати "бандитизмом", а їх справників камінувати, як "бандитів". Не можемо ніяк не добачувати моменту ідейности, ніяк не можемо підтягати всяку підпільну роботу під знаменник "німецького диктату", ніяк не можемо відділювати наслідків від сутніх причин, до яких зачисляємо і нинішнє положення українського народу і польську національну політику в цілості та у відношенні до української молоді зокрема, і, врешті, ціле психологічне

підложжя, зроджене різними поважними і складними життєвими явищами. Це одна сторінка медалі, яка взагалі відноситься до існування підпілля, конспіративних революційних організацій та їх роботи. Ця сторінка зв'язана з історією національних рухів майже всіх культурних народів світу і вона теж в історії польського народу записана від гори до споду. Але є і друга сторінка медалі: чи взагалі кожна революційна робота в кожному часі є потрібна і доцільна, та чи взагалі досить того, аби якесь діло було ідейне, щоби воно було тим самим корисне для здійснення ідеї?!

"Гарно це свідчить про українське громадянство та українську молодь, що вони надзвичайно вразливі на все, що торкається діл, які зараховується до категорії актів визвольної боротьби. Але й у цій ділянці потрібний деякий критицизм. Бо коли його зовсім не буде — можемо стати жертвою трагічних помилок. А вказують на це саме ті останні масові підпали. Кому вони наносять шкоду? Асекураційним товариствам. Кому приносять користь? Усім тим, яким залежить саме на поглиблюванні хаосу поняття серед наших людей, що таке революційна боротьба, а що легкодушна нерозвага, — усім тим, які раді би бачити найширші маси українського народу занархізованими, пригожими під усякі експерименти та нездатними до ніякої позитивної, органічно-творчої праці; і врешті тим, які з математичною точністю можуть передбачити ближчі і дальші наслідки такої псевдореволюційної роботи: репресії влади, моральну депресію серед населення, внеможливлення всякої органічної праці на всіх ділянках життя та засилення двох скрайніх течій — большевицької й угодівської. Визвольницький український рух на таких подіях, як ті масові підпали, виходить найгірше".

Ми в "Ділі" й УНДО були переконані, що та стаття буде також сконфіскована: це була рідкість, щоб у тих часах будь-яке число "Діла" появилася без білих плям, бо всі вістки, наприклад, про фізичні знущання "пацифікаторів" чи нищення майна в кооперативах і читальнях "Просвіти", цензура конфіскувала. На диво, статтю перепустили. Згодом ми дізналися, що рішала про це не воля цензора в дирекції поліції (офіційна назва "староство ґродське"), а казав перепустити ту статтю воевода Броніслав Наконечніков-Клюковський (зрештою — дуже непривітна постать). Коли вже мова про польських воеводів у Львові, бо поза Львовом я

їх не знав (крім волинського воєводи Юзефського) то в р. р. 1923-1939 було їх узагалі дев'ять. Найпристойніше у відношенні до українців ставився колишній адвокат у Лодзі, пізніше воєвода у Тернополі, відкіля перенесли його до Львова, де він урядував від квітня 1937 до вибуху Другої світової війни, Альфред Білик. Його предки були українцями, сам він був абсолювентом гімназії у Бережанах та зберігав зв'язки з деякими своїми колишніми гімназійними товаришами-українцями. Ото ж він орієнтувався в основних українських справах. Це була високоосвічена людина, якого призначили на те становище, як полковника, кол. легіоніста, в резерві та знавця українсько-польських відносин. Він ставився розумно до української проблематики, визнавав потребу спільного польсько-українського фронту проти Москви, визнавав існування потенціальної загрози від СРСР без уваги на існуючий польсько-советський пакт неагресії і згодом був прихильником останньої і найповажнішої спроби порозуміння, відомої під назвою "нормалізація". Але Альфред Білик, з-посеред так званих польських "українофілів" (так їх називали іронічно і поляки, які себе до "українофілів" не зараховували!) хоч і займав високе становище у польській державній верхівці, проте також не мав вирішного впливу на політику Варшави. До речі: після вибуху Другої світової війни, в перших днях вересня 1939 р., міністер внутрішніх справ генерал Феліціян Славой Складковський, втікаючи з Варшави до Румунії і на Захід, зустрів у Косові воєводу Білика. Чи Білик теж уже знаходився в дорозі до Румунії, чи перебував у Косові на феріях — не знаю, але чув я, що Складковський накинувся на Білика, чому він у Косові, коли у такий трудний час він повинен сидіти у воєвідстві у Львові. Білик дійсно негайно вернувся до Львова, але, побачивши повний хаос і розвал державного апарату, повну розтіч польського суспільства, і зрозумівши трагічну ситуацію, коли із сходу йшли большевики та з заходу німці — стрілив собі в лоб. Відомо, що к.5.000 польських старшин, які повірили, що большевики — це "союзники" і втікали на советську сторону — всі згинули, постріляні большевиками у Катинському лісі...

Вертаючись до 1930 р., до підпалів, "пацифікації" і виборів, можна визнати за чудо української організованості, дисциплінованості та взагалі національно-політичної зрілості, що в таких страшних передвиборчих умовах, коли просто не було можливостей вести будь-яку сяк-так нормальну передвиборчу агітацію (я так і написав у "Ділі" передову статтю "Без агітації") — на українську листу ч. 11 впало разом 651.341 голос, внаслідку чого ввійшов до союму 21 посол і 4 сенатори.

До проблеми польської пресової цензури. Інколи було цілком неможливо виминути її. Наприклад, у день екзекуції над Біласом і Данилишином у Львові, я написав елігійно-ліричний нарис на одну першу шпальту у "Ділі", де не було мови про тих бойовиків, але цензура всю ту шпальту скреслила.

Очевидно, що українські послы й сенатори за своє перше діло у новому соймі вважали перевести протестаційну акцію однаково на терені сойму, як за кордомом. Польська сторона старалася всякими способами паралізувати ті українські заходи. Ото ж польська більшість відкинула український внесок, щоби справу пацифікації поставити на чергу дня в "наглому" порядку, себто негайно, на розгляд пленумом, тому той внесок перейшов до правничої комісії, де треба було боротися за передачу справи під наради пленуму. Нікого, очевидно, не покарали, як вимагали наші послы. Зголошено скаргу до Ліги Націй. Всі оригінальні документи, що стосувалися "пацифікації" — між ними макабричні світлини покатованих людей та по-вандальськи понищених читалень "Просвіти" й інших культурно-господарських домівок, — перевезли до Гданська Михайло Галушинський, який все ще в часі між двома каденціями сойму мав формальну виказку віце-маршала сенату, і я, що користувався своєю журналістичною виказкою. У Гданську ми надавали це поштою на українські закордонні адреси. Про українські дії на міжнародньому терені буде мова окремо, тут згадаю тільки, що вела її найбільше Мілена Рудницька, інколи у товаристві Зиновія Пеленського, також інколи д-р Олександр Марітчак, адвокат у Львові, який спеціалізувався у міжнародньому праві, але й Дмитро Левицький та Остап Луцький, виїздила за кордон інколи й Олена Кисілевська. Наші парламентаристи безумовно позискали чимало видатних чужинців, як приятелів для української справи, і в справі "пацифікації" наробили багато шуму, але остаточно, після довгого процесу Ліги Націй пішла в січні 1932 року по лінії польського становища, що винуватою була "українська революційна акція", яка спричинила "деякі погроми українського населення". Польська державна дипломатія мусила мати більший успіх, як дії представників якоїсь-там української "меншини"! Те саме було з закордонною пресою. Лондонський "Таймс" займав весь час "пацифікації" пропольську й антиукраїнську позицію. Згодом виявилось, що його кореспондент у Варшаві дістав кілька тисяч золотих і орден "Польонія Рестітута", — а проте його таки відкликали з Варшави. Все ж, хоч на коротку мету "пацифікація" дала польській національній політиці той "успіх", що завдала великих втрат українській культурі, шкільництву й

кооперації, що їх годі було відзискати й надолужити в наступних роках, аж до вибуху Другої світової війни, в історії польсько-українських відносин "пацифікація" залишилась нестертою плямою. Вона стала незатертим доказом рідкого в новітніх часах, у державах з демократичним режимом, чи навіть з маскованою півдиктатурою доказом рідкого політичного примітивізму, сполученого з якоюсь зоологічною ненавистю більшости громадян одної національності, що мала в своїх руках увесь державний апарат, супроти кількох мільйонів громадян іншої національності. Вийшли у справі "пацифікації" друковані українські й чужинецькі публікації і кожний сяк-так совісний історик, дослідник часу польської державности між двома світовими війнами не може поминути такого факту, що польська державна влада думала розв'язати політичну проблему військово-поліційною карною експедицією, яка впродовж тижнів роз'їздила по краю, тероризуючи населення.

"ЧОРНІ КАВИ".

Але й у Галичині були польські одиниці, які ставились різко опозиційно супроти національної політики варшавського режиму. Вони належали головно до консервативного табору. В українському суспільстві збереглась думка про польських "дідичів", як нащадків доби шляхетської Польщі, які насправді стали чиряком на українському тілі, загарбавши землю, що повинна належати українському селянинові та перетворивши того селянина у свого кріпака. Воно не зовсім так. Серед отих польських дідичів були люди високоосвічені, які подорожували у світі і придбали ширший погляд на проблеми державного правління. Вони розумували так: "Ми — мовляв — жили тут від сторіч і мали добрі відносини з українським селом, якому парцелювали наші землі, знаючи, що український селянин чесний і дотримує своїх зобов'язань навіть без ніяких писаних умов. Аж варшавський уряд із своєю протиукраїнською політикою мобілізує проти нас село. Замість сприяти парцеляції польської великої земельної власности між сусідніх українських селян, автохтонів, варшавський уряд разом із Банком Рольним присилає нам колоністів, найгірший елемент, який не міг утриматись у Західній Галичині, та який не знає сільського господарства. Ніхто інший, тільки політика варшавського режиму революціонує українську молодь й революціонує українського селянина, який дотепер був завжди найбільш консервативним,

релігійним, конструктивним елементом. Тому треба шукати порозуміння з українцями і разом з ними створити такий фронт, з яким мусили б рахуватися варшавські правителі, які не розуміють польсько-українських відносин". Таке розумування отого гурту польських консервативних аристократів—поміщиків збігалось з українським ставленням супроти керованого з Варшави режиму та супроти безправства, що його творили на власну руку старости і навіть сільські окремі поліціянти, свідомі безкарности та свідомі антиукраїнської настанови польської державної верхівки.

Ось так зродилися зустрічі видатних представників того гурту польських аристократів—дідачів із представниками УНДО, особливо з нашого господарського світу, найбільш зацікавленого у тому, щоби припинити економічну експлуатацію української Галичини Варшавою і щоби, зокрема, припинити колонізацію західніх українських земель спроваджуваними мазурами. Наш націоналістичний табір поставився до тих зустрічей гостро негативно, охривши їх як "чорні кави", за якими ундисти — мовляв — продають польським панам Україну. Очевидно, це була суцільна нісенітниця, оперта просто на незнанні фактів, оперта на принциповій негації всього, що польське, включно з відкиданням особистих контактів і шуканням інших шляхів для полегші народові, як підпільна література та революційна робота, оперта, врешті на вродженому українським людям недовірі до українських людей. Учасниками отих "чорних кав" були з польського боку графи Голуховський, Дзедушицький, Дунін-Борковський, брати Александер і Адам Бохенський, й інші, що їх прізвищ вже не тямлю — бували там і деякі польські послы та сенатори з демократичного табору, а з української сторони ходили на ті зустрічі Дмитро Левицький, Остап Луцький, Юліян Павликовський, Володимир Кузьмович, Євген Храпливий, я і ще дехто, люди, які не оперували фразами, а цифрами, датами, фактами, та які дискутували реальні можливості впливу на зміну панівних відносин. Ті "чорні кави" мали ту вартість, що дозволяли обом сторонам краще пізнавати існуючу політичну ситуацію, пізнавати теж людей і їхній спосіб мислення. Ми перевірювали, чи люди по польському боці дійсно думають політичними категоріями і які їхні реальні впливи у польському суспільстві, — польська сторона перевірювала, чи дійсно існують серед українців діячі, які мають авторитет в українському суспільстві та не є доктринерами. Тому, що у тих зустрічах не брали участі ані керівні в польському соймі партійні політики, ані впливові поляки з державної адміністрації, то — практично — вони не мали великого значення. Але ж було б

нерозумно відкидати запрошення від гурту поляків із поважними прізвищами, які декларували бажання розмовляти на тему: чи і як можна вплинути на уряд у Варшаві, щоби він змінив свою погану супроти українців політику!

Зроджене з прогри визвольних змагань і польської політики екстермінації, ламання всіх власних і міжнародних зобов'язань супроти українців, українське революційне підпілля згори виключало будь-яке порозуміння з поляками. Воно не вірило у таку можливість, а, поставивши майбутність народу на карту революції — проголошувало гасло "чим гірше тим ліпше". "Органічний сектор" — як іронічно підпілля називало існуючі легальні політичні партії та зорганізоване культурне й господарське життя, не міг з такою поставою підпілля погодитися. Українські політичні партії, в першу чергу УНДО, як керівний і найбільш авторитетний чинник в західньо-українському суспільстві у 20 і 30 р. р., не могли зліквідувати себе і залишити поле дії революційному підпіл्लю, бо це йшло б цілком по лінії бажань польської політики чи пак польської поліції. 10-тичленна Екзекутива УНДО, до якої я належав, на своїх засіданнях та неофіційно, у своїх приватних зустрічах (бо більшість членів жила у взаємних приятельських зв'язках) безперервно передискутовувала цю проблему, яка подобала на заворожене коло, на квадратуру кола. Це була насправді трагічна ситуація. З одного боку щораз сильніший натиск польської адміністраційно-поліційної шруби, наставленої на ліквідування одної української культурної і господарської станиці за другою, — на щораз більше звуження українського стану посідання на українській таки етнічній території. З другого боку революційне підпілля, яке зверталось не тільки проти Варшави, але й проти власних провідників. Уся націоналістична преса була повна атак проти УНДО, у "Віснику" Донцова не було числа без гострих випадів проти УНДО й Української Парляментарної Репрезентації. "Сурма" й інші органи підпілля проповідували гасло: "Хто не з нами, той поза скобками громадянства". Тим часом "Діло" мало спутані руки, мало затулений рот: бо ми мусили дбайливо дивитися, щоби не помішувати нічого, що могло б давати зброю польській поліції і судовій прокуратурі в їхньому поході проти підпілля, яке складалося з нашої молоді, з ідеалістів, які вірили, що вони єдино правильно оцінуть ситуацію і що тільки в їхній революційній роботі спасення народу. Ми ж знали, що ціллю політики не є фабрикування героїв і не є перетворювати нарід у великий колектив героїв, а поліпшувати його стан, поліпшувати його

матеріальну й культурну ситуацію. Тому УНДО, що його люди стали керівними діячами у більшості культурних і господарських установ, — у Ревізійному Союзі Кооператив, в Центробанку, Земельному Банку, "Дністрі", Рідній Школі, "Просвіті", Міщанському Брацтві й інших клітинах зорганізованого життя, — мусило боротися за зберігання українського стану посідання і змагати до того, щоби було "ліпше", а не "гірше", як цього хотіло підпілля.

Виринала теж парадоксальна ситуація, що підпілля било по поляках і по людях з "органічного сектора", але водночас вимагало від того "органічного сектора", щоб воно хоронило і боронило його, підпілля. Маленький практичний приклад, маленька ілюстрація. Прибігла раз до редакції "Діла" студентка, сестра трохи старшого за неї юнака, з вісткою, що її брата арештували і що йому грозить вивезення до концтабору у Березі Картуській. Я знав їх обоїх, це були гарні молоді люди, а дівчина — красуня. Я тоді був уже головним редактором "Діла" і було відомо, що з титулу мого п'ятирічного постійного замешкання у Варшаві та своєї позиції в УНДО й "Ділі" маю зв'язки, які можуть пригодитися в таких ситуаціях. Каже дівчина: "Рятуйте!" Я інформую її, що можу або сам піти з нею до директора відділу безпеки у львівському воєвідстві Харевіча, або телефонічно подбати, щоби пішов із нею туди один із приявних у Львові наших послів, — там вона, сестра, зобов'яжеться, що її брат не братиме більше участі у "проти-державній діяльності" — існує навіть такий готовий формуляр, і її брата напевне звільнять. "Я не можу такого підписати!" — бундючно заявила панночка. "То ви хочете заявити Харевічеві, що коли ваш брат вийде на волю, то він стрілятиме поліціантів, але від мене вимагаєте, щоби я поміг йому вийти на волю" — я закінчив ту розмову.

Ситуацію страшенне ускладнював і утруднював факт, що коли ОУН прийняла принцип масового набору згідно з своїм гаслом "хто не з нами, той поза скобками громадянства", — то не було там з ким "на розум" говорити і встановити якийсь поділ роль, щоб одні одних не винищували. Євген Коновалець тратив контролю над крайовою організацією і її керівниками. Змінялися теж так часто крайові команданти ОУН, що не завжди було відомо, до кого, власне, треба звертатися. Коли крайовим комендантом став був Роман Сушко — я був зв'язковим УНДО до нього і ми часто стрічалися на умовлених місцях. Коли крайовим командантом — за нашими відомостями — став Юліян Головінський — його запросили до Секретаріату УНДО на вулиці Костюшка у Львові для

переведення з ним отакої важливої наради. Але подорозі поліція застрілила його, ніби-то під час його втечі: була вперта версія, що він упав жертвою зради. Політичні процеси виявили насичення ОУН поліційними агентами: це був неминучий наслідок масовости членства, при чому на руку поліції йшли однаково українська бідність, коли поліція вербувала на свою службу бідних хлопців за бідний гріш, — і молодий вік підпільників, незагартованих і непідготованих психічно до такої ролі. Арештованих можна було тероризувати і погрозами та одночасними обіцянками прощення, волі і протекції, намовляти до донощицтва. Про ОУН і мій досвід із підпіллям буде ще мова, тепер це була тільки дегресія, спричинена згадкою про "чорні кави", насправді дуже невинні товарисько-політичні контакти з польськими прихильними нам діячами, які-то контакти в очах деяких членів ОУН були запродуванням ундистами України...

* * *

Коли я приїхав до Варшави — не було там ще парламентарної репрезентації з Галичини. У перших парламентарних виборах, які відбулися в Польщі у листопаді 1922 року, галицькі українці не взяли участі, повинуючись вимозі екзильного уряду ЗУНР д-ра Євгена Петрушевича з Відня, який твердив, що така участь у виборах була б однозначною з визнанням польської державности, що у практичному наслідку було б катастрофою для міжнароднього процесу, що його Петрушевич вів за визнання Східньої Галичини (ЗУНР) за самостійну державу. Очевидно, польська адміністрація старалася всіма можливими способами, себто перекупством, застрашуванням та просто терором, зламати той український бойкот виборів, але це не вдалося їй зробити. Єдиним її успіхом було створення ефемеридної та званої Української Хліборобської Партії, яка взяла участь у виборах і, завдяки прерізним адміністраційним штучкам, перевела до сойму 5-ох послів. Членів тієї партії популярно називали "хлібоїдами". Цікаво, що члени тієї групи рекрутувалися найбільше з-посеред Радикальної партії, як ось голова тієї групи адвокат д-р Северин Данилович, письменники Михайло Яцків і Сидір Твердохліб та гурток осіб на Гуцульщині чи пак на Покутті. (Згодом Радикальна партія виключила їх з своїх рядів). Завдяки польським грошам постали щоденник "Рідний Край" і тижневик "Хлопська Правда", ширені поліційним апаратом по селах, та здається, ще деякі інші часописи, але всі вони швидко, внаслідку бойкоту українським читачем, завмірали. Найбільш відомим з-посеред отих хлібоїдів був

о. Микола Ільків, але однаково урядові польські кола, як польське суспільство і преса орієнтувалися, хто таке ті українські "посли", з ними не рахувалися та одверто ними погорджували. Ото ж о. Ільків плентався по соймовому будинку і швидко був спожаління гідним чоловіком, який всім направо й наліво оповідав, як-то його обманули, обіцявши різні пільги й концесії українцям, коли він і його однодумці підуть до виборів, і як він тепер жаліє свого кроку. Згодом він навіть просив, щоби його прийняли до Української Парляментарної Репрезентації і, пригадую собі, що ця справа обмірковувалась на одному засіданні, але більшість заявила проти такого регабілітування о. Ількова, ім'я якого стало одіозне для широких кіл суспільства. Годі твердити напевне, що всі ті хлібоїди були людьми безхребетними й пішли свідомо на польську службу з матеріальних причин. Не можна виключати, що деякі з-посеред них щиро вірили, що політика д-ра Євгена Петрушевича не правильна і шкідлива і що сліпий послух українського суспільства диктатові Петрушевича з Відня — також нерозумний та для народу шкідливий. Так бодай запевняв "Рідний Край", що різко таврував відсуджування його і його однодумців від національної чести. Головного редактора "Рідного Краю", згаданого вгорі Сидора Твердохліба застрілив 25 жовтня 1922 член українського революційного підпілля. З погляду принципів української революційної боротьби — Сидір Твердохліб був зрадником, якого треба було покарати смертю і тією карою відстрашити інших. З погляду ще ширшої національно-політичної етики це було братовбивство та ще й політично зайве, недоцільне, бо група "хлібоїдів" була маленька, не мала значення, зліквідували її самі поляки, а Сидір Твердохліб, за фахом гімназійний вчитель, був таки талановитим письменником: він дав українській літературі найкращий існуючий дотепер переклад "Батька зачумлених" Юліюша Словацького, — походив теж з української патріотичної родини, (його молодший брат священик Михайло, капелян УГА, помер на тиф в Україні, обидві сестри вийшли заміж за українських священиків).

Ото ж, коли я прибув до Варшави у 1925 р. то застав у соймі лише українських послів із північно-західних земель: тамошні українці не були зв'язані солідарністю з закордонним центром. ЗУНР, що його міжнародній процес не стосувався Холмщини, Волині, Підляшшя і Полісся і тому вони взяли участь в отих перших парляментарних виборах 1922 року. В Енциклопедії Українознавства правильно підкреслено, що це були одинокі "чисті" вибори за все існування післяверсальської Польщі. Українці пішли тоді до виборів у т. званому бльоці національних меншин ч. 16

(українці, білорусини, німці, жиди і литовці) і та "Шіснадцятка" здобула на згаданих північно-західніх землях 100 відсотків мандатів, що було для цілого польського світу страшенно прикрою несподіванкою, бо наявним показником, що тамошні "креси" це насправді велика більшість автохтонів — не поляків. Холмсько-волинські послы й сенатори створили свій окремий Клюб, якому приділено пристойну домівку. Директором канцелярії і секретарем Клубу був Володимир Косоноцький, холмщак, невеличкого росту, з вусом, вже не молодий, десь після 40-івки, завжди метушливий, надзвичайно совісний, солідний, розумний, з почуттям гумору, який зорієнтувався в джунглії польських партій, клік і котерій та вмів першорядно обслуговувати той Український Клуб. Друкарщицею була пані Катерина Вишнівська, спокійна, здисциплінована, терпелива, першорядна канцелярійна працівниця, живе тепер у Детройті з своїм чоловіком, генералом О. Вишнівським. Між членами Клубу були деякі вартісні цікаві діячі. Обидав брати — Антін і Павло Васильчуки, найвидатніші українські діячі на Холмщині. Тодішній польський прем'єр генерал Владислав Сікорський, пілсудчик, обіцяв був Антонові Васильчукові, що коли холмсько-волинські українці візьмуть участь у виборах і їх обрані до сойму послы визнають польську державність та голосуватимуть за державним бюджетом, то уряд дасть українцям різні "концесії" — між ними призначить до дирекції державного Банку Рольного на Волині українця, відкриє гімназії, дасть згоду на свободну діяльність "Просвіти" і т. п. Антін Васильчук повірив, переконав інших членів Клубу і його голова, посол Самійло Підгірський виголосив на засіданні сойму 23 січня 1923 промову декларативного характеру, в якій ствердив, що хоча українці не вирікаються ідеалу власної держави, проте визнають реальний стан справ, будуть дотримуватись всіх законів і виконуватимуть лояльно всі обов'язки громадян Польщі — та зголосив мінімальні вимоги культурно-господарського характеру. Сікорський ані його наступники даної обіцянки не дотримали і це заламало Антона Васильчука. Члени Клубу робили йому гіркі докори, він відсунувся від активної політичної праці і та його програ приспішила його передчасну смерть. Його брат Павло — гарний собою мужчина — був більше видержливий, дуже добрий промовець, добрий політичний діяч. Найбільшою індивідуальністю був, мабуть, згаданий Самійло Підгірський, адвокат, високий, статний, з борідкою, репрезентаційної появи, першорядний промовець. Він і його дружина Леся, яка розвелася була з своїм першим чоловіком Миколою Голубцем, журналістом-письменником і мистецтвознавцем, щоби вийти за Підгірського,

трагічно згинули — його розстріляли большевики, а її розстріляли німці.

Страхітливі зразки кривавого безглузкого терору однаково німців, як большевиків на Волині можна знайти у першому числі "Літопису Волині", (Нью Йорк-Вінніпег-Буенос Айрес, 1953). Цілу одну частину того журналу становить стаття "Скривавлена Волинь". Стаття "Масові вбивства в Луцьку" подає подробиці різні, що її большевики вчинили у в'язниці в Луцьку 24 червня 1941 року перед своєю втечею, — знову ж у статті "Кров у Крем'янці" подано розстріл 23 лютого 1943 р. на в'язничному подвір'ї у Крем'янці 12-ох осіб, шестеро українців і шестеро поляків, без ніякого суду і найменшої з їх сторони вини. Між розстріляними тоді були лікар д-р Петро Рошинський і його дружина, також лікарка Ганна Рошинська, та син кол. сенатора Михайла Черкавського, Юрій Черкавський.

З інших холмсько-волинських послів на першому місці належить згадати сенатора Михайла Черкавського кол. директора гімназії в Крем'янці, та посла Сергія Хруцького, теж учителя гімназії. Вони обидва вступили згодом до УНДО. Обидва — милі, освічені, розумні діячі-патріоти, соборники. Я їздив з Васильчуками на відкриття першої Читальні "Просвіти" у Холмі і був зворушений, побачивши, якими глибокими українськими патріотами є деякі холмщаки, які, оточені давніми польськими колоніями — призабули вже українську мову. Я затамив собі підслухану розмову: "Ти віш, ун поведзлял мі, же я єстем поляк, — я мало єму ґлове не розбіл". У пригожому політично-культурному кліматі було б відродилося штучно загальмоване й примеркле українське життя на Холмщині, — але за Польщі власне Холмщина стала найпершим об'єктом колонізації. Ту Читальню швидко закрили, так само не допустили існування українських народніх шкіл, не кажучи про середні, — і не тільки на Холмщину, але й на Волинь згодом було трудно їздити ("сокальський кордон"). Я відвідував Михайла Черкавського в Крем'янці і ми ходили з ним на гору Бону, що панує над тим містом. Пригадую собі, що один з послів, мабуть, це був Степан Маківка (я не певний) любив кепкувати з Михайла Черкавського. Він трохи загикувався і так і говорив: "Я п-п-папе сенаторе, ви-визнаю в-ваш ст-стаж в-віку!" Черкавський звичайно сердився. "Що такий анальфабет і шмаркач має визнавати мій авторитет тільки тому, що я старший за нього"..., але один одному не був ворогом. Тільки згодом деякі волинські послі пішли "наліво" і пристали до комунофільського "Сель-Роба", — це вже було в періоді розкладу одноставного українського націо-

нального фронту під впливом отруйливої "радянсьофільської" пропаганди. Мало-хто з того першого гурту українських послів і сенаторів у польському сеймі помер природною смертю. Здебільша винищили їх або німці або большевики. Сенатор Михайло Черкавський помер у шпиталі у Львові, де я відвідував його: він дістав затруєння цілого організму дурною сардинкою під час прийняття в його домі. Помер з тієї самої причини, що мій батько: тоді ще не було пеніциліни. Діагнозу затруєння поставив лікар-окуліст Леонтій Максимонько, коли привезли Черкавського до Львова, думаючи, що він хворий на очі, які сильно ропіли. До речі: д-р Леонтій Максимонько, один з найближчих моїх приятелів у Львові, опісля в Австрії, помер 5 квітня 1965 р. у Торонто у домі панства Івана й Дарії Руденських — відколи я відвідував "Макся" у Торонто і прибув на його похорон, ми з дружиною заприятельнулись з тим гарним подружжям. (Мій некролог про Л. Максимонька — "Свобода" з 4 травня 1965). Як останній, мабуть, з того гурту парламентаристів недавно помер в ЗСА д-р О. Дмитрюк, лікар із Берестя.

У других з черги парламентарних виборах у Польщі — у березні 1928 року — взяли вже участь також українські політичні партії в Галичині. Маючи на увазі дуже успішний прецедент щодо виборчої спілки з іншими непольськими національними групами в Польщі, до Варшави приїздив голова УНДО д-р Дмитро Левицький на переговори щодо нового "бльоку національних меншин". Я ходив на ті наради і там секретарював. Поруч із Дмитром Левицьким найповажнішою тамешньою фігурою був Ізаак Грінбавм, представник жидів — ще живе (чи донедавна жив) в Ізраїлі, — представником білорусів був посол Фабіян Єремич, від німців посол Євген Навман або посол Курт Гребє. Жиди з Галичини відмовилися приступити до такого бльоку: їхній лідер д-р Леон Райх тримався традиції жидів — орієнтуватися на державу, а не на автохтонний нарід і не хотів нізащо наразити собі польську адміністрацію виборчим союзом з українцями. На тих переговорах про створення виборчого бльоку непольських народів у Польщі я мав нагоду наочно переконатися, що чим коротша історія народу і чим скромніші надбання — тим більші вимоги і тим вищий тон. Як не дивно, а найбільші труднощі у склеєнні того виборчого бльоку робив білоруський посол Фабіян Єремич, який переконував, що етнічна білоруська територія сягає мало-не до Тернополя і вимагав відповідного числа білоруських мандатів. Коли з перших виборів у 1922 році українці з північно-західніх земель перевели до сейму 20 послів і 5 сенаторів, то у 1928 р. всіх українських послів у сеймі

було вже 48, у тому числі 23 з УНДО, 8 з Соціалістично-радикальної партії, 8 із Сель-роб правиці (майже всі — колишні волинські послы), 3 із Сельроб-лівиці ("Єдність"), 2 із так званого "Сельсоюзу" та 1 з Української Партії Праці. До сенату ввійшло 11 українців. Цікаво, що послы й сенатори з Української Соціалістично-радикальної партії, яка не хотіла приєднатися до загального бльоку непольських народів й ішла до виборів самостійно, не хотіли теж приступити до спільної з УНДО Української Парляментарної Репрезентації. Це був один із доказів тої відсередкової української тенденції, яка була і по нинішній день є нашим загальним національним нещастям.

Хоча репрезентація українців у соймі у сенаті була чисельно поважна і хоча між нашими послами й сенаторами були також деякі справжні індивідуальності, їхньою насправжньою ролею було хіба тільки демонструвати своєю фізичною приявністю — приявність у Польщі стільки-то мільйонів українців. Поляки були здивовані і прикро заскочені, що так багато українців отримали посольські й сенатські мандати — при всіх тих перешкодах і фальшуваннях, що їх робили польська поліція і польські виборчі комісії. Але, замість витягти з цього логічні висновки по лінії потреби рахуватися з таким тугим і численним українським національним елементом і відповідно змінити політику, щоб нею не перетворювати той увесь елемент у внутрішнього ворога у державі, — вони міркували, що треба посилити протиукраїнський похід, законодавством і місцевим правлінням. Галицькі українці не мали ніяких ілюзій щодо можливостей впливати у соймі на хід і зміст законодавства. Дмитро Левицький мав згори концепцію, за якою треба йти до виборів: вислати туди тільки кількох політиків і фахівців окремих ділянок державного життя, а зрештою подбати за мандати для існуючих партійних повітових організаторів. Ми, аргументував він на ЦК УНДО, і так нічого в соймі й сенаті не зможемо вдіяти, то використаймо нагоду, щоби польська держава утримувала нам наших місцевих організаторів. Це з'ясовує, чому між соймових послів попали деякі селяни і деякі громадяни, які не мали кваліфікацій на репрезентування українства, на суперничення з польськими видатними представниками у діловій аргументації чи красномовстві. На превеликий жаль — сам посольський титул був достаточною причиною, щоби згодом носіїв таких титулів большевики винищували, — на превеликий жаль також, дехто з отих носіїв титулу посла повірив, що він дійсно політик і народній лідер і, завдяки специфічним емігрантським умовам та емігрантській атмосфері, почав тут грати провідну

ролю — із великою шкодою для української справи. Але були й такі, яким посольський титул не завернув голови та які залишилися собою, якими вони були перед отриманням того титулу. Ось 21 березня 1975 р. (коли вже частина цієї книжки була під коректою), помер у Сиракюзах, Н. Й., на 91 році життя колишній посол від УНДО, д-р Іван Заваликут, колишній адвокат у Копичинцях, один із тих, які власне стали послами тому, що були добрими патріотами, громадськими діячами, здібними організаторами свого і довкільних повітів. Пишучи співчуття дочці померлого д-ра Івана Заваликута, пані Ірині Рубич у Сиракюзах, я покликався на своє давнє знайомство з її покійним батьком та подав його коротку характеристику: скромний, безпосередній, здисциплінований, невтомний організатор народньої гуцці, чужий будь-яким інтригам та персональному амбіціонерству. Приїхавши до Америки Заваликут негайно включився тут в зорганізоване українське життя та роз'їздив, організуючи нові Відділи УККА. У своїй відповіді пані Рубич стверджувала: "... Ви на правду його знали — бо яка ж правдива оцінка..." — Очевидно, що в голові такого здисциплінованого громадянина, яким був Іван Заваликут, не могла зродитися навіть думка, щоб використовувати фірму УНДО для ведення кампанії проти УНРади та УККА, як це роблять деякі інші ундисти, не свідомі, що не приносять цим нікому користи, а сплямлюють добре ім'я колишньої великої української партії.

СТРУКТУРА ПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Коли говорити про ситуацію українців у післяверсальській Польщі і про польсько-українські відносини та про політику поляків супроти українців, то для цілоти образу необхідно лодати тло, яким була вся післяверсальська Польща, її устрій, її влада, її політична верхівка включно з політичними партіями. Живучи у Варшаві поверх 5 років 1925-1930, і дальше доїжджаючи туди майже щомісяця і перебуваючи там по кілька тижнів під час важливіших соймових засідань, я неначе виспеціалізувався у польських відносинах. Воно стало мені у пригоді, коли після втечі пішки зі Львова 18 вересня 1939 року до Кракова я, на просьбу головного редактора заснованих у Кракові "Краківських Вістей", колишнього молодшого члена редакції "Діла", коли я був у ньому головним редактором, Михайла Хом'яка, людини з правничою освітою, але професійного журналіста, написав для "Краківських Вістей" цілу низку фейлетонів, які у 1940 році появилися книжковим виданням п. н. "Причини упадку Польщі". Писав я під криптонімом "Гомо Політікус". Та 298-сторінкова книжка малого

формату — цілком вичерпана, мало хто має її і годі дістати її, але є у Конгресовій бібліотеці у Вашингтоні, і є (писали мені) в деяких бібліотеках у Польщі. Тоді, будучи в Кракові, я мав ще свіжу пам'ять і добру змогу й нагоду користуватися найавторитетнішими польськими джерелами для змалювання відносин у Польщі. У тій своїй публікації я покликувався м. і. на Аліцію Белціковську, авторку багатьох статистично-інформаційних книжок про польські й непольські партії та партійний і персональний склад сойму й сенату у Варшаві з усіх виборів. До речі: деякі з отих публікацій Аліції Белціковської знаходяться в центральній Публічній Бібліотеці у Нью Йорку, де я, користуючись ввічливістю згаданих вже у вступі до цієї книжки тамошніх бібліотекарів-українців, міг ще раз перевірити те, що писав на цю тему у згаданій своїй книжечці тому 35 літ. До речі: десь-колись я читав в якомусь польському виданні, що Гомо Політікус, чи Іван Кедрин, написав протипольський пасквіль, або під німецьким диктатом, або, щоб німцям приподобатись. Одно і друге — нісенітниця. Поведення німців в окулованій ними Польщі було від першого дня таке брутальне, таке з погляду політичної рації безглузде та з погляду не тільки етики, а простого людського почуття жалюгідне, що ніхто з тверезо думаючих українців не міг його схвалювати. О, було безумовно багато українців, особливо серед моподі, які раділи польською прогрою, було багато таких, які відчували "шаденфройду", зпорадість, що трісли, як миляна банька, напушені мрії-нахваляння і про Польщу від моря до моря і про 30-тимільйоновий польський нарід, в якому втопляться усі не-поляки, особливо українці. У перших тижнях Другої світової війни, зараз після трагічних для Польщі перших 20-ох днів українці могли ще мати ілюзії, що виграє на цьому українська справа. Але всі ті почування і всі ті міркування не йшли вларі із схвалюванням поведіння німців у Польщі, особливо там, де опинився центр західньо-української еміграції, у Кракові, у 100-відсотковій Польщі, з Вавелем, Сукенніцями, Фльоріянською Брамою, у тому прастарому місті з слідами прастарої культури на кожному місці.

Я знав добре Краків уже раніше і був дуже далеким від того, щоби насміхатися з польської неволі та прославляти німців. Але ранньою осінню 1939 року німецько-польська війна і її сумний для Польщі кінець були для журналіста найактуальнішою темою, — найактуальнішою темою було для українського публіциста переводити аналізу дуже недавнього минулого, в якому після-версальська Польща намагалася — не такими брутальними засобами, як німці — але також поліційними і політично без-

глуздими законами й розпорядками забороняти українським дітям учитися в українських школах, українській молоді мати рідну Альма матер та діставати працю в державних установах, українському селянинові зберігати рідну управну рілля. Цій тематиці була присвячена моя книжечка. Я зладив був польський переклад, що його виправив мій гарний знайомий із Львова, Казімерж Буковський, літературний референт львівського "Веку Нового". А вступ до книжки написав Пйотр Дунін-Борковський, колишній воєвода львівський, та після того познанський: тому він скривався, а перші свої кроки у Кракові скерував до нашого бідного помешкання. Тяплю, що граф Борковський писав, у вступі до моєї книжки, що багато поляків писали про польські відносини та про своїх партійних противників-земляків куди гірше й гостріше, як писав український автор тієї брошури. Німці, у своїй тупості, не дозволили видати ту книжку польською мовою, бо мовляв, хоча вона дуже критична, проте таки це політична література, а полякам політичної літератури давати не можна... Але та моя книжечка тепер мені пригодилася для відсвіження пам'яті про Польщу між двома світовими війнами, про внутрішні польські відносини, сойм, партії. Дещо можна просто передати з неї, дещо використати для нового навітлення. Деякі важливі подробиці про устрій Польщі:

Формально початок відродження Польщі датується від 11 листопада 1918 року, себто від дня повороту Йосифа Пілсудського з в'язниці у Магдебургу до Варшави, хоча від 15 травня 1917 до 11 (14) листопада 1918 існувала вже Регенційна Рада. Закон з 27 квітня 1937 р. встановив дату 11 листопада 1918, як свято самостійності Польщі. Декрет Пілсудського з 22 листопада 1918 року, як начальника держави, про найвищу репрезентаційну владу у Польщі, нормував тимчасовий устрій Польщі до 20 лютого 1919 р. Тоді-то так званий законодавчий сойм, у відрізненні від пізніших так званих конституційних соймів, зложений виключно з самих поляків, прийняв "малу конституцію". "Мала конституція" у своїй першій статті затверджувала Пілсудського надалі на становищі начальника держави: відкриваючи сойм Пілсудський склав був владу в його руки. Проте всі дальші статті тієї конституції були зладжені так, щоби насправді позбавити Пілсудського всякої фактичної влади. До того часу Пілсудський мав диктаторську владу: він призначував за своєю влодобою уряд, затверджував закони та оголошував їх у формі декретів і перед ніякою установою за свою політику не був відповідальним. Тим часом націоналістична й соціально реакційна більшість сойму, його "правиця", нічого так не лякалася, як диктатури Пілсудського, що

його насправді ненавиділа, — начальника власної держави! Отже "мала конституція" сувереном держави встановляла виразно — сойм. Начальник держави був відповідальний перед соймом нарівні з міністрами; закони проголошував не начальник держави, тільки маршал сойму з контрастигнутою голови ради міністрів і дотичного ресортового міністра; за начальником держави залишалося, щоправда, право покликати новий уряд, але з застереженням, що це має статися "у порозумінні зі соймом". Стосування у практиці тієї конституції, головню тієї останньої клявзулі, виглядало так, що "суверенні послы" з маршалом сойму Войтіхом Тромпчинським, видатним членом польської ендеції (народової демократії, цовіністичної партії, яка насправді була радше рухом, як партією і надавала тон всій політиці та створювала відповідну атмосферу у державі) затруювали життя тому Пілсудському, якого нарід тількищо витав як творця і будівничого держави, переможця у змаганні за державу проти трьох імперій, які розчленували були Польщу в її трьох розподілах.

Забава в піжмурки з Пілсудським ніби повинна була припинитися з хвилиною вирішення нової, тривкої конституції 17 березня 1921 року. Але законодапний сойм продовжив свою каденцію аж до другої половини 1922 року, себто до часу виборчої ординації і розписання перших виборів до сойму-сенату. Боротьба між соймом і начальником держави продовжувалася. У червні 1922 р. під натиском збоку Пілсудського димісіонував уряд Поніковського, а боротьба за нового кандидата, який відповідав би начальникові держави й соймові, тривала два місяці, під час яких панував у Польщі хаос. Пілсудський рішуче відмовився переговорювати з Войтіхом Корфантим, лідером та званої "хадеції" (Християнські демократи), відомим із протинімецького повстання поляків на Шпеську, як кандидатом сойму на прем'єра, а після 9-тиденного урядування кабінету Слівінського — щойно 31 липня 1922 склався кабінет професора Юліяна Новака, людини поміркованої і настільки чесної, що перші вибори до сойму й сенату 5 і 12 листопада 1922, переведені за його урядування, були дійсно "чисті". З отих виборів, в яких галицькі українці не брали участі, за виинятком підтримуваних польським режимом "хліборобів", вийшов сойм і сенат, які 9 грудня 1922 р. обрали першого президента польської республіки в особі приятеля Пілсудського, Габрієля Нарутовіча. А рівно в тиждень пізніше, 16 грудня 1922 року, Елігій Невядомський, активний член згаданої вже вгорі польської ендеції, застрелив Нарутовіча. На судовій розправі він признався, що він задумував був вбити Пілсудського.

Вже 20 грудня обрано наступного президента, в особі Станіслава Войцеховського, людини слабої і без персонального авторитету, який тому не мав сили ні змоги припинити дальшу закулісову боротьбу між соймом і Пілсудським, дармащо Пілсудський зрікся був усякої влади ще на руки Нарутовіча. Скрайня соймова "правиця", на яку склалися "ендеки", — (народні демократи, первісними ідеологами яких були Дмовський і Поплавський, а провідниками у соймі й сенаті політики ще з австрійського парламента, як Станіслав Гломбінський, плюс діячі з молодшої генерації, як Станіслав Стронський, Роман Рибарський), — і "хадеки" — (християнські демократи згаданого вже Корфанто), — була в принципі за сильною, насправді актократичною владою. Але тому, що неначе автоматично й природно кандидатом до такої влади був Пілсудський, то скрайня правиця сприяла у практиці "соймократії", може, ще більше, як лівиця, яку становили три політичні партії: "Польська партія соціалістична" (ППС), "Визволене" і "Стронніцтво хлопське". Усі вони разом спутали президента республіки цілою низкою постанов, які впливали чи-то з конституції, чи її тенденції. Конкретно, президент не мав права розв'язати сойм перед кінцем його 5-тирічної каденції, хібащо погодився би на це сенат більшістю 3/5 своїх 111 членів, себто 66 сенаторів, що у практиці були виключеною річчю; зате сойм мав право звичайною більшістю висловлювати недовіря або цілому урядові, або окремим міністрам і таким чином "вилускувати" з уряду кожного міністра, який втратив ласку у правиці. Президент не мав права втручатися до законодатної процедури, яка була суверенним правом сойму й сенату. Роля президента зводилася до суторепрезентаційних функцій, неначе британської королеви, що мусила приймати Хрущова, якщо так хотів уряд. Страх перед приходом Пілсудського до влади диктував польській політичній правиці відповідно лрепарувати конституцію, виборчу ординацію і соймовий регулямін. Другим засобом асекурації проти такої "небезпеки" була організація найвищої військової влади, щоб за все відповідав військовий міністер, відповідальний перед соймом. Пілсудський, зрікшись державної влади у користь президента та прем'єра, все ж залишився ще шефом генерального штабу і головою так званої "Вужчої воєнної ради" й тому користувався не тільки моральним впливом на хід справ, але й дійсним впливом, маючи у своїх руках військову верхівку. Проте він зрікся також тих становищ у протесті проти складення першого центрo-правого уряду, так званого уряду "Хієно-П'яста" — (Хшесціянська єдносць народова) — об'єднана правиця, що нараховувала у соймі 161 голос, плюс центровий селянський "П'яст", що мав 70 послів, отож

разом той центро-правий бльок мав 231 посла, на 9 гопосів вище вимаганої абсолютної більшості (444 послы і 111 сенаторів). Звеличники Пілсудського уладили йому прощальний бенкет у т. зв. малиновій залі репрезентаційного готелю Брістоль. У своїй промові він з'ясував на загальне збентеження, чому він відсунувся цілком від усіх державних справ. Він порівняв свою долю з долею князя Юзефа Понятовського, який, борючися по стороні Наполеона, "згинув в болоті" — втопився в річці Ельстері, та нав'язав до слів на пам'ятнику Понятовського у Варшаві: "Честь і батьківщина": "... Шукаєш чести? Знайдеш свого наступника теж у болоті. Болотом його напоїли... Хочу тільки ствердити, що це болото існує і має свою повагу та значення у Польщі"... Пілсудський формально відсунувся від влади і зрікся всіх становищ, але був надзвичайно вразливим власне на пункті війська, військово-політичної історії Польщі та майбутності польської збройної сили. Тому, виїхавши з Варшави до свого домику ("дворка") у недалекому Сулеювку, не перебував там тихо й смирно, а давав інтерв'ю до газет з надзвичайно різкими висловами на адресу союму і окремих цивільних та військових діячів, публічно перестерігав президента Войцеховського проти генералів Сікорського і Галпера, особливо проти Сікорського, одного із найвидатніших легіоністів-пілсудчиків, який проте втратив ласки у Пілсудського, бо склав проект реорганізації військової влади, який не сподобався Пілсудському. Так продовжувана внутрішня боротьба у Польщі створювала нездорову атмосферу. Коли ж у травні 1926 року прийшов до влади другий з черги уряд "Хієно-П'яста" знову під головуванням Вінкентія Вітоса, — Пілсудський підняв збройне повстання, помаршував з вірними йому частинами війська від сторони Сулеювка по східньому боці Висли проти Варшави і насправді, без кривавої громадянської війни, зайняв Варшаву. Президент Войцеховський, лякаючись боїв у Варшаві, пішки подався бельведерськими садами і мокотовськими полями до замку у Вілянові, де підписав своє зречення. Пілсудський став знову фактичним диктатором.

Всі ліберальні й поступові елементи в Польщі раділи, бо сподівалися, що Пілсудський, колишній соціаліст, людина ліберальна й поступова, колишній ворог Росії і її царату та прихильник "Прометейвської" концепції у підході закордонної політики до Сходу Європи, — всі ті ліберальні демократичні кола припускали, що Пілсудський покладе край лануванню націоналістичної прависи у внутрішній і закордонній політиці. Відомо,

що не тільки у Польщі були такі згоди і логічні сподівання, бо й Москва налякалася приходу до влади Пілсудського, як можливості відродження польсько-української концепції з 1920-го року. Годі підтвердити документами, що прихід до влади Пілсудського у травні 1920 року став безпосередньою причиною вбивства Симона Петлюри 23 травня того ж року у Парижі, але — коли відкинути твердження Шварцбарта і його послідовників, що він убив Петлюру з пімсти за погроми, то між політичними причинами того злочину наче автоматично виринає острах Москви перед відродженням союзу Пілсудського з Петлюрою, який був тільки політичним емігрантом у Парижі, але був символом збройної боротьби України за свою державність.

Відомо, що всі такі згоди і сподівання трісли як миляна банька у зустрічі з дійсністю. Так само, як завзятуца боротьба за владу у Польщі і весь змаг між соймом та Пілсудським не перешкоджували появі щораз нових декретів, законів і розпорядків з протиукраїнським вістрям, так само соціал-демократичне минуле Пілсудського не перешкодило йому відсунути від себе і від впливу на державні справи колишніх своїх найближчих приятелів і співробітників ще з царських часів та опертися на підхлібників і кар'єристів з усіх таборів, включно з табором націоналістичної правіці. Пілсудський знову став фактичним диктатором, але перевівши державний переворот в ім'я покладення краю партійницькій анархії, в ім'я заведення ладу і законправства у державі, насправді започаткував тільки нову епоху внутрішнього політичного напруження, нездорової атмосфери і непевности. Пілсудський спершу не хотів накинати нової конституції і не хотів стати формально диктатором, не прийняв теж запропонованої йому президентури, дармащо сойм, що його більшість була йому ворожа, вибрав його 31 травня 1926 р. 292 голосами президентом республіки (196 голосів упали на ендека Бнінського). Ствердивши, що "у відродженій (польській) державі не прийшло відродження душі народу" (26 травня 1926) Пілсудський почав "перевиховувати" польське громадянство і його політичну верхівку методами, які доводили до цілком протилежних вислідів. На адресу сойму та взагалі опозиції й польського суспільства посипались з уст Пілсудського грубі лайки з вульгарними висловами, які були специфічною сенсацією для представників західньої великої преси у Варшаві. Він призначив на першого прем'єра після травневого перевороту професора політехніки у Львові Казімержа Бартеля, людину порядну і ліберальну, прихильну українцям, але невільничо слухняну Пілсудському та без енергії і бажання

боротися за зміну внутрішньої політики. Розпочав своє урядування у варшавському Бельведері Пілсудський, запросивши швидко після свого перевороту представників усіх соймових клубів: замість обміркувати з ними свою дальшу мирну співпрацю на базі узгодження політичної програми — він облив їх там поміями, при чому між приявними не знайшовся ні один польський діяч, який мав би відвагу застерігтися проти таких образ. Ті лайки повторювалися у статтях Пілсудського "Дно ока", "Погасаючому світові" та у виступах при різних нагодах: згодом надруковано всі їх у збірному виданні творів Пілсудського. Пілсудський — як уже згадано — відсунув від безпосереднього стику з собою та впливу на державні справи своїх давніх близьких політичних однодумців і співробітників з ліберальної лівіці, як Бодуен де Куртене, Леон Васілевський, та видатні соціал-демократи, як Дашинський і Діаманд і, з молодших Марек, Недзялковський і інші, не робив теж різниці у своїх яскравих полемічних виступах між лівцею і правицею. Зате, не проголосивши ніякої власної політичної програми і змобілізувавши проти себе однаково лівіцю, як лівіцю, він спирався на партійно-політичному новотворі, що прийняв назву "Безпартійний блок співпраці з урядом", званий популярно "ББ". Той Блок теж не проголосив своєї політичної програми, бо її не мав. За практичне завдання поставив собі — перевести в соймі нову конституцію та бути допоміжним у краю органам державної адміністрації. Це була рідка в новітньому часі парляментарна партія, яка не мала політичної програми, а жонглювала тільки фразою про "ідеологію маршала Пілсудського", не знаючи, яка власне ця ідеологія, бо — порівнюючи практичну діяльність Пілсудського з 1926 року з його діяльністю з 1910 року з часу окупації Польщі розподільними державами, — та ідеологія яскраво змінилася. Ото ж ББ, поставши і діючи в ідеологічній темряві чи лустці, став насправді табором кар'єристів і спритярів: сунули туди перебіжчики з усіх політичних партій, ішли протеговані державною адміністрацією, всі ті, які сподівалися зробити кар'єру своєю приналежністю до того нового табору. Популярним став вислів, що у ББ з-посеред трьох колишніх польських легіонових бригад найчисленнішою є бригада — четверта. Ото ж знайшлись у тому таборі, чи пак "четвертій бригаді", польські магнати, які зраділи, що Пілсудський відвернувся від демократичної лівіці. В кінці жовтня 1926 прийшло на замку князя Радивиля у Несвержі до безпосередньої зустрічі Пілсудського з представниками польської землевласницької шляхти. Це був так званий "пакт несвержський", який практично дав наслідок у включенні до уряду Бартеля представників того

ультраконсервативного табору міністрів Мейштовіча і Незабітовського. Але були в ББ й соціал-демократи Морачевський, і безпартійний банкер Вісліцький і головний редактор шовіністичного краківського щоденника "Ілюстровани Кур'єр Цодзенни" Маріян Домбровський і деякі українські послы з Волині, які повірили воеводі Юзефському, що це допоможе українцям на Волині отримати різні полегші й "концесії". У теорії Пілсудський мав рацію, що Безпартійний Блок повинен "переходити до денного порядку над усіма дрібними інтересами і вигодами, над інтересами чи вигодою своєї групи, для праці над спільним добром..." У практиці такої праці не видно було а видно було тільки, що ББ — це упривілейована в Польщі група, яка використовує своє упривілейоване становище для власних вигод, для обсаджування своїми людьми місцевих адміністраційних постів та просто для наживи.

Щоб могли перевести нову конституцію — у других з черги парламентарних виборах в Польщі, у березні 1928 року — в яких взяли участь також українські партії в Галичині — взяв уже участь Безпартійний Блок, але він здобув тільки 122 мандати. У соймі, що нараховував 444 послы, це була замала група, не тільки для того, щоби перевести кваліфікованою більшістю нову конституцію, але й щоби перешкодити ворожій Пілсудському соймовій опозиції — доставити перед державний трибунал міністра фінансів Чеховича за видаткування з наказу Пілсудського сум, що не вміщались у схваленому соймом державному бюджеті. Тому в два роки згодом, у 1930 році, розв'язано той сойм і розписано нові вибори, які державна адміністрація переводила в атмосфері ганебної військово-поліційної карної експедиції на західніх землях України, що перейшла до історії під назвою "пацифікації", та в атмосфері масового виарештування польських і непольських видатних опозиційних діячів і запроторення їх до військової в'язниці у Бересті, комендантом якої став ославлений полк. Костек-Бернадський. Проте навіть при масовому і безсоромному фальшуванні виборів у 1930 р. не можна було ввести до нового сойму більше, як 249 послів ББ, що все ще було замало, бо для переведення нової конституції треба було мати 3/5 всіх голосів при приявності найменше половини всіх послів. Нову конституцію вдалося ББ перевести штучкою: використано момент, коли 24 січня 1934 світили пустою опозиційні соймові лави. Але щойно 23 березня 1935 р. трохи вишліфований текст вернувся з сенату назад до сойму, де послы ББ переголосували його вже звичайною більшістю (260 проти 139), інтерпретуючи, що це звичайний закон.

Формально й офіційно нова конституція почала діяти 28 квітня 1935 року і вона діяла теж недовго, бо ж 1 вересня 1939 року прийшла німецька інвазія проти Польщі.

Але поданий вище короткий огляд політичних відносин у Польщі ще не достатній, щоби зрозуміти труднощі, з якими стінулися українські послы й сенатори у Варшаві. Було б примітивізацією казати, що в післяверсальській Польщі "правив Пілсудський". Насправді правили політичні партії, групи і кліки, які змінювалися та лучилися одні з одними інколи на цілком суперечних ідеологічних базах, коли це було їм вигідно і потрібно для внутрішньої розгри з Пілсудським чи окремими прем'єрами. Так, наприклад, коли Пілсудський вернувся з німецької в'язниці у Магдебургу, то у першому польському уряді Ендржея Морачевського засідали представники тільки лівих партій — ППС, Визволене і "людовці" Вінкентія Вітоса, лідера селянської партії "Пяст", яка формально була партією центрвою, але раз лучилася з лівцею то знову із скрайньою првицею. Сам Вітос — подібний до українського селянського посла Гриня Тершаківця — високий, статний, першорядний промовець, зручний політичний грач, з великим авторитетом серед польських селян, що їх з'єднавав собі, між іншим, також демагогічною штучкою, що ніби задля підкреслення свого власного селянського стану — ніколи не носив краватки. Тямлю такий епізод. Коли речник уряду, не тямлю вже, чи це був прем'єр Казімерж Бартель, професор політехніки у Львові, чи Евгеніюш Квятковський, міністер промислу й торгівлі, змальшовував райдужний образ економічної ситуації в Польщі, встав Вітос і сказав: "Пане міністре, коли в Польщі є так добре, то чому властиво є так зле?!" Вся зала заревіла сміхом і уряд замість успіху мав невдачу. Вінкентій Вітос стояв на чолі так званої великої коаліції від липня 1920 року до вересня 1921, отже ще за війни проти большевиків та мирового договору у Ризі, — але він, як уже згадано, був двічі головою центрво-правового уряду, так званої "Хієни", при чому постання такого другого уряду Пілсудський вважав за провокацію на його, Пілсудського, адресу, що й спонукало його до переведення збройного травневого перевороту. Так само центрова "Народово-робітничка партія" (ННР) готова була лучитися раз з правицею, то знову з лівцею. Ще найліберальніші у підході до національної політики, себто найприхильнішими українцям були польські соціялісти (ППС). Але у практиці вони цікавилися найбільше ресортами публічних робіт і суспільної опіки, та не посягали за вплив на політику супроти непольських народів ("меншин"), зосереджену у міністерстві внутрішніх справ.

Коли я приїхав до Варшави ще перед травневим переворотом Пілсудського, і коли у 1928 році Українська Парляментарна Репрезентація, яка до того часу складалася тільки з холмсько-волинських послів, збільшилася галицькими послами, нелегко було орієнтуватися у лабіринті польських партій та взагалі у тому хаосі, що існував у польській політичній дійсності. Один із найвидатніших польських публіцистів, якийсь час міністер фінансів, Ігнаци Матушевський, писав у варшавській "Газеті Польській": "Хто правив Польщею перед травневим переворотом? Чи не кожний потрохи і ніхто насправді?". Але після травневого перевороту скількість польських партій не зменшилася, а зросла на різні групи, які за кулісами впливали на хід політики і наради у соймі. Та сама "Газета Польська" назвала той стан "декомпозицією" і на цю тему постали різні анекдоти й дотепи. Конкретно, у першому виборному польському соймі, в якому успішно взяли участь українці з Холмщини, Волині, Підляшшя і Полісся, були заступлені такі польські партії; (йдучи з-права доліва): 1) "Стронніцтво Хржесціянсько-народове" (ХН — монархісти проф. Дубановіча), 2) ендеція, яка впродовж 20-ти років кількакратно зміняла офіційну назву (найважливіші: "Звйонзек Людово-народови" та "Стронніцтво Народове"). Духовими батьками тієї партії були ідеологи Роман Дмовський який залужився для відродження польської держави своїми заходами у Парижі перед Найвищою Радою, — і Ян Поплавський, — старі політичні діячі ще з австрійського парляменту Станіслав Грабський і Станіслав Гломбінський, — із Познанщини Войтіх Тромлчинський, Й. Бартошевіч, — із молодших проф. Рибарський (згодом голова польського клубу Звйонзку Людово-народового), адв. Ковальський, інж. Добошинський, В'єрчак і інші. 3) "Стронніцтво Хржесціянсько-демократичне", популярно зване "хадецією", шлеського діяча Вінкентія Корфантога, 4) "Народова Партія Роботніча" (НПР) Полєля, 5) згаданий "Пяст" Вінкентія Вітоса, 6) "Стронніцтво Хлопське" Яна Домбського, який підписав був однаково Варшавський договір Пілсудського-Петлюри з 21 квітня 1920 року, як і Ризький договір з большевиками з 18 березня 1921, 7) "Визволенє" Возніцького, 8) "Польська Партія Соціалістична" (ППС), лідерами якої були Дашинський, Марек, Морачевський, Перль, Познер, Діаманд — згодом з молодших Недзялковський, Скшилек і ін. 9) "Незалежна партія хлопська" (НПХ) — комунізуюча група Воевідського, 10) комуністичний посол з перемиської округи Станіслав Ланьццький. У великій селянській партії "Пяст" було багато розламів і елемент у всіх трьох польських селянських партіях ("Пяст", "Визволенє" і "Стронніцтво

хлопске" був пливкий. Такі польські старі селянські діячі, парламентарні грачі, як Стапінський, Бойко, Валерон і інші, виринали у щораз інших партіях і групах. З таких розламів постапа, наприклад, 4-членна Партія Праци, варта згадки тому, що обидва її лідери — Станіслав Тугут і Маріян Косцялковський — орієнтувалися добре в українській проблематиці і були українцям прихилні, дармащо з тієї прихильности нічого українцям доброго не вийшло. "НПХ" і Комуністичну партію уряд розв'язав, — "П'яст", "Стронніцтво хлопске" і "Визволене" з'єдналися у "Стронніцтві Людовім" під головуванням Вітоса, християнські демократи чи пак християнські народовці, популярно звані "хаенами" злилися з ендеками, згадана вище маленька Партія праці зникла, передавши своїх членів частинно ББ, частинно людовцям. Коли під кінець 1927 року постало проурядове, вірне Пілсудському Б. Б. (Безпартійний блок співпраці з урядом), то до його парламентарного Клубу в р. р. 1928/30, отже в періоді існування у соймі й сенаті найчисленнішої Української Парляментарної Репрезентації, входили люди, які офіційно признавали себе до приналежности до кругло 10-ти різних політичних партій і організацій, які — мовляв — рішили об'єднатися на базі "ідеології маршала Пілсудського". Так само у соймі й сенаті, що вийшли з виборів у 1930 році, майже кожний посол і сенатор з ББ зараховував себе до якоїсь політичної організації, з яких деякі були сущими фікціями, та які проте існували за назвою, щоби уряд міг покликуватися на вірну йому "силу" зорганізованого суспільства. Поміж отими 247 послами ББ у соймі з виборів у 1930 році був також посол Ян Голинський, польський промисловець із Варшави, який "здобув мандат" на Поліссі, якого він, мабуть, ніколи у житті не бачив: він став "славним" тому, що опозиційна преса виявила, що він "здобув" більше голосів, як узагалі було управнених до голосування у тій виборчій окрузі. Згадана вже авторка статистично-інформаційних публікацій про політичне життя у Польщі, Аліція Белціковська, у книжці "Політичні партії й професійні спілки у Польщі" у зв'язку з виборами до сойму і сенату у 1935 році твердить, що "політичних партій у Польщі є тепер (1935) коло 100", та з яких вона назвала 14, як найголовніших. Ясно, що я їх тут не буду вираховувати, щоби не зануджувати читача. У "Меркурюші польськiм" появилася була стаття видатного польського діяча, соймового посла Юліяна Бабінського, яка зголом вийшла окремою відбиткою п. н. "Політична географія у Польщі у році Божому 1947", де м. і., сказано таке: "На початку 1937 року політичні відносини в Польщі пригадують стан, який існує у пляшці, до якої напито дві течі різного литомого тягару та

різної хемічної породи, наприклад води й оливи, та пляшкою кількакратно потрясено, швидко й сильно. У пляшці постає мішанина, яку фізики називають емульсією: мішанина дрібоньких кульок обох теч, взаємно не сполучених, які є у вічному русі та які змагають до того, щоб сполучитись, але не можуть зробити це тому, що їх потрясли... Нема ні одної групи в Польщі, яка становила б правдиву силу, великої, суцільної, однорідної групи... У політичній мряці в краю наче зарисовуються два кристалізаційні осередки, один одному бігуново протилежного характеру, але ті осередки ще не скристалізувалися. Всі партії у Польщі розбиті, панує постійна колотнеча... Громадянство постійно обріхуване пресою, залежно від окремих таборів і людей". За сутню "лінію поділу" автор вважає не формально існуючі політичні партії, а дві генерації — стару й молоду, при чому тут же знову наводить довгий список організацій та їхніх членів, що належать до старої або молодшої генерацій. У післятравневому періоді чи-не найголовнішу і найдовшу роллю відіграла "група полковників". Належали до неї: полк. Бек, полк. Коц, полк. Матушевський, полк. Пристор, полк. Шецель, полк. Бженк-Осінський, полк. Цар, полк. Світалський й інші — всі в якомусь часі на найвищих державних становищах, прем'єри, міністри, маршали сойму і сенату, а за їхнього лідера загально вважали полковника Валерія Славека, який, передбачивши катастрофу Польщі, ще перед Другою світовою війною покінчив самогубством.

Чому стільки місця присвячено отим внутрішньо-польським відносинам? Щоби виказати, як трудно було у тих джунглях зорієнтуватися українському журналістові, який став першим українцем-членом Клубу Парляментарних звітодавців і Синдикату варшавських журналістів. І треба було ще й тому бодай побіжно накреслити політичні відносини у польському суспільстві, щоби показати, як трудно було шукати у тому польському суспільстві прихильників чи союзників у боротьбі проти асиміляційної урядової політики. Трудно чи просто неможливо було знайти доступ до будь-якого польського впливового часопису, газети чи журналу, трудно теж було зрозуміти, чому деякі щоденники у Польщі з найбільшим накладом та великим впливом на формування громадської думки неначе плекали культ неграмотности щодо української проблематики та окремих українських справ. Перед у цьому вів краківський "Ілюстровани Курієр Цодзєнни". Правда, ми й сьогодні можемо дивуватися, чому такі світової марки газети, як "Нью Йорк Таймс" і деякі найповажніші американські ілюстровані тижневики час-до-часу

виявляють жалюгідне незнання українських справ, підтасовуючи всіх їх під поняття "Рашія." Але порівняння шкутильгає. Бо ж непольські народи у Польщі, "національні меншини", становили близько 40 відс. населення, з них найбільшою етнічною групою були українці, які замешкували 4 воєвідства у Польщі компактною масою, історична Польща межувала з княжою й гетьманською Україною, перебувала з нею чи -то у стані війни чи союзу, ще у 1920 році Польща й Україна вели спільно війну проти Московщини, і Польща знаходилася між Німеччиною та Росією, що логічно було автоматично спонукувати польських політиків і журналістів цікавитися цілим Сходом Європи, його демографією і його історією. Коли ж у післяверсальській Польщі можна було буквально на пальцях порахувати людей, які орієнтувалися у проблематиці Сходу Європи та зокрема у проблематиці українській та які здавали собі добре справу, яка примітивна, глупа і політично злочинна була урядова політика супроти українців, підтримувана великою більшістю польського політично неграмотного суспільства, то це був насправді феномен.

Між 444 послами у соймі і 111 сенаторами були, безумовно, цікаві люди, освічені, культурні, були й несамовиті примітиви, були й малограмотні, цілком маленькі людьці, які отримали посольський мандат невідомо як і чому. Голосним був інцидент, як одного польського селянського посла приловили, як він крав срібні ложки у соймовому ресторані. Було з цього приводу багато сміху. Справу, очевидно, замняли, щоб не робити шуму, і членів Клубу Парляментарних звітодавців просили, щоб вони того інциденту не роздували. Як не смішно, я затямив собі якоесь прізвище того "народього вибранця", але боюся навести його: ану ж його син або внук живе в Америці й заскаржить до суду за клевету — і як тут доказати правду? Але справедливість диктує признати, що подібні історії траплялися й із українськими парламентаристами: коли-то один наш посол до австрійського парламенту у Відні прав онучки і мив ноги в одному водограї у Відні і коли один український посол до варшавського сойму, випивши забагато, занечистив вагон 1-ої класи...

Отакі власне політичні відносини в Польщі переконали Дмитра Левицького та всіх членів Екзекутиви УНДО, що нема чого сподіватися, що у Варшаві можна буде вести на соймово-сенатському ґрунті якусь конструктивну політику. Тому-то власне рішено вислати туди тільки частину таких діячів, які могли б вести політику, виявити себе на соймових комісіях знавцями даних ділових справ та прикувати увагу бодай частини слухачів у соймі й

сенаті і бодай декого з журналістів — красномовним талантом українських парламентаристів. Це була політична верхівка, до якої належали Дмитро Левицький, Володимир Целевич, Дмитро Паліїв, Володимир Кузьмович, Остап Луцький, Юліян Павликовський, Мілена Рудницька, Іван Блажкевич, Володимир Загайкевич, Михайло Галушинський, Степан Баран, — але більшість рекрутувалася з повітових організаторів, яким польський мандат, польська недоторкальність, посольська платня і безплатний квиток 1-ої класи на всі залізниці допомагали вести надалі організаційно-освідому роботу між українськими низами.

ПОЛІТИЧНА СТРУКТУРА ЗАХІДНІХ УКРАЇНЦІВ

Українці у Західній Україні у 20-их і 30-их р. р. цього сторіччя визнавали засадничо трипартійну систему, так, як вона зформувалась напереломі минулого і цього сторіч. Цікаво, як тоді, без взаємного порозуміння на Наддніпрянщині й у Галичині майже одночасно появилися твори, що стали наріжними каменями нашої самостійницької політичної думки і дали поштовх до партійно-політичної організації за новітніми зразками. 1895 р. появилася у Львові "Україна ірредента" Юліяна Бачинського, а 1900 р. "Самостійна Україна" Миколи Міхновського (її видано, з уваги на неможливість зробити це у Києві, також у Львові, але заходами вже Української Революційної Партії, відомої в історії українського відродження, як РУП.). Отож цей РУП, як перша українська політична партія на Наддніпрянщині заснувалася у 1900 р., а перша така партія в Галичині, Українська Радикальна Партія у 1891 р. — Національно-демократична Партія (частинно з членами правого крила Радикальної) у 1895 р. врешті Українська Соціал-демократична Партія (частинно з членами лівого крила Радикальної) у 1900 р. Всі вони, відомо, постали під переможним впливом Михайла Драгоманова та Михайла Грушевського, подекуди й Івана Франка. Згодом лостала ще Християнсько-суспільна Партія, яка гуртувала не так клерикальний, як радше найбільш консервативний елемент. Але християнсько-суспільники, що в 20-их р. р. зформувались в Українську Католицьку Народну Партію, (УКНП), якій патрунував станіславівський єпископ Григорій Хомишин, що мав амбіції впливати й на все громадське та культурно-освітнє життя (заснування по деяких селах читалень "Скали" у противагу до "Просвіти"), ніколи не мали видатнішого голосу в загальних національних справах, обмежуючись до пресової трибуни — спершу

"Руслана" ще за австрійських часів та згодом "Нової Зорі", органу єпископа Хомишина, що його редагував і майже в цілості заповнював своїми статтями, хронікою, фейлетонами і полемікою — Осип Назарук. Не грали ролі по суті анахронічні групи, як "старорусини", чи пак москвофіли, які ще не перейшли були процесу національного освідомлення, або були штучно зберігані польськими державними грішми, виключно з однією ціллю: щоби пакостити українцям та послаблювати їх односпайний фронт. Бо насправді всі існуючі в Західній Україні політичні партії зберігали такий національний фронт, без уваги на взаємну, інколи дуже неперемірливу полеміку, що її головню вели радикальний "Громадський Голос" та клерикальна "Нова Зоря". У переломових історичних хвилинах західні українці виявили конструктивне розуміння єдності. 1 серпня 1914 року, зараз же з вибухом 1-ої світової війни — постала Головна Українська Рада, що об'єднувала всі галицькі партії, 5 травня 1918 р. постала Загальна Українська Рада, яка охоплювала також буковинців, у березні 1918 р. створилась Міжпартійна Рада, після Листопадового перевороту в Галичині постала Українська Національна Рада, за польських часів створено Міжпартійну Раду, з названих вгорі чотирьох національних політичних партій.

Однак провід вели національні демократи. Українська Національно-демократична партія перейменувалась на "Трудову" після Листопадового перевороту й під впливом революційного вітру з Наддніпрянщини, наслідуючи тамошню моду, коли навіть демократи з ТУПУ-у (Товариство Українських Поступовців"), як О. Єфремов, О. Лотоцький чи О. Шульгин, заснувавши партію Українських федералістів, дочепили до неї ще й прикметник "соціалістів". Отож Національно-демократична, чи пак Трудова партія, була — як уже згадувано — головною лідорою закордонного державного центру д-ра Євгена Петрушевича, дармащо багату її видатних членів не погоджувались принципово, щоби той центр диктував політику суспільству в краю. Після рішення Ради амбасадорів з 15 березня 1923 всі галицькі партії вважали, що вони звільнені від дальшого сліпого послууху центрові Є. Петрушевича і перевели свої крайові конгреси з прийняттям нових власних програм. Націонал-демократична (Трудова) партія на першому такому з'їзді 21 травня 1923 року потвердила свою максимальну програму, чи радше націонал-політичний ідеал — змагання до української самостійної державности, але й прийняла, так мовити, мінімальну програму — вимогу територіяльної автономії в межах Польщі. Ця "автономічна революція" довела до

партійного розколу й політичного заколоту. Частина членів, які орієнтувалися далі на зкордонний центр д-ра Євгена Петрушевича, перенесений в міжчасі до Берліну, пішла теж по його лінії — орієнтації на "Радянську" Україну. Головою тієї так званої Незалежної Групи став адвокат д-р Євген Евін, видатнішими членами були о. прелат Леонтій Куницький, ред. Михайло Струтинський і інші, — частина членів під проводом волинського адвоката Самійла Підгірського створила нову партію Народної Роботи "Заграва" (її видатними членами були Дмитро Донцов, Володимир Кузьмович та Дмитро Паліїв), — та група не визнавала Петрушевича й була рішуче проти "автономічної резолюції", як потенціального й формального помосту до Польщі. На Народньому З'їзді 21 вересня 1924 опозиція д-ра Евіна перемогла. А втім, стрижень партії гуртувався довкола "Діла" і так став відомим, як "Група Діла". Головою партії був від 21 травня 1923 до 21 вересня 1924 — д-р Володимир Охримович, одна з найвидатніших індивідуальностей Західньої України, тим цікавіша, що це була людина надзвичайної особистої скромності, ходячий "праведник Господній". Партійно-політичний хаос тривав досить довго, бо аж до 11 липня 1925 року, коли-то всі три названі групи з'єднались в одну нову партію під назвою "Українське Національно-Демократичне Об'єднання" (УНДО), що стало по суті продовженням давньої Націонал-демократичної партії. "Незалежна група" д-ра Евіна перестала існувати і її члени, так мовити, розплились в УНДО, — те саме сталося з "Загравою". Тільки Дмитро Донцов рішуче спротивився компромісові з двома іншими партійними групами, не приступив до УНДО, залишився поза партійно-політичною мережею, після формального заснування в 1929 році Організації Українських Націоналістів (ОУН) став її фактичним ідеологом та вів безперервну завзяту й неперекірливу кампанію проти УНДО на сторінках свого "Вісника".

Головою УНДО став д-р Дмитро Левицький, колишній голова Галицько-буковинського Комітету у Києві, пізніше посол (амбасадор) УНР у Данії, де він приєднав для української справи найвидатнішого данського інтелектуаліста того часу Георга Морріса Брандеса, (справжнє прізвище Коген). Державник і соборник, Дмитро Левицький був в періоді Диктатури Є. Петрушевича у Відні рішучим противником плеканого тією Диктатурою галицького сепаратизму. Я вже подав характеристику Дмитра Левицького, коли згадував про нього, як реорганізатора "Діла" та його головного редактора. Можна тільки ще раз підкреслити, що Дмитро Левицький був безумовно непересічною

індивідуальністю. Завдяки своїм прикметам духа, організаційному талантові й особистій культурі він зібрав біля себе в УНДО у й Видавничій Спілці "Діпа" гурт видатних громадян, які становили еліту українського зорганізованого суспільства того часу. Були між ними прецікаві, надзвичайно вартісні й небуденні одиниці. І був їх такий поважний і численний гурт, що трудно рішитися, кого поставити зараз після Дмитра Левицького — попереду інших. "Енциклопедія Українознавства" вийшла з того клопоту, прийнявши абетковий принцип. Читаємо там: "Визначними діячами УНДО були: С. Баран, В. Бачинський, С. Витвицький, А. Горбачевський, М. Галушинський, В. Кузьмович, Д. Левицький, К. Левицький, І. Кедрин-Рудницький, О. Луцький, П. Макарушка, В. Охримович, М. Рудницька, Ю. Павликівський, В. Целевич, С. Хруцький". Я завжди ставив у проводі того гурту трійку: Дмитро Левицький, Володимир Кузьмович і Остап Луцький — і мав та маю собі за велику честь, що втішався приятню всіх тих трьох мужів. Коли напереломі 1939 і 1940 р. р. прийшло у Кракові до першого і найбільшого розколу в ОУН на "бандерівців" і "мельниківців" із жалюгідними назверхніми проявами того розколу та пізнішими трагічними внутрішніми розправами, я твердив і тверджу, що того не було би, як би тоді на еміграції опинилися були люди того морального авторитету, що Дмитро Левицький, Луцький, Кузьмович та колиб головою ПУН-у був Євген Коновалець.

Коли мій гарний знайомий, заслужений діяч дитячої літератури, але й ініціатор та видавець різних книжкових видань, Богдан Гошовський із Торонта, Канада, взявся за організування збірника у присвяту лам'яті Юліяна Ґеника-Березовського, прегарного мистця-декляматора, з яким ми з дружиною приятлювали у краківському періоді нашої еміграції та який передчасно трагічно закінчив життя у Канаді, він, Гошовський, звернувся до мене, щоб і я написав "щось" до того збірника. Я написав тоді йому листа, що його він ціпістю включив до того альманаха, який вийшов у 1972 р. у Торонто п. з. "Слово пламенем взялось". Я звернув увагу, що нормальними кузнями живого слова є: театр, парламентарна трибуна, естрада, судова зала чи навіть проповідниця — всі ці лябораторії живого слова існували у нас, так мовити, тільки в підмінках. І там, трохи дальше, як — вичисляючи різних найкращих, на мою думку, українських промовців 20-их і 30-их р. р.; писав: "... За часів між двома світовими війнами найкращим українським промовцем був незаперечно Остап Луцький — господарник-кооператор, поет, політик і — декляматор. Пригадую, що на концерті-академії в честь Федьковича в залі львівського

театру виступив Остап Луцький на сцені з деклямацією "Жов-
нярських дум" в уніформі австрійського старшини із шаблею.
Багато наших загумінкових патріотів обурювалися, що директорів
Ревізійного Союзу Кооператив й сенаторові (чи може був він тоді
послом?) "не лицює" виступати з такою маскарadoю. Остап
Луцький стояв вище таких критичних голосів. Мав прегарний тембр
голосу, яким сам захоплювався під час своїх виступів і — бувало —
Роман Купчинський жартував, що Луцький подібний до готура,
який вслухується у власний голос та забуває про світ Божий.
Луцький не забував ніколи про слухачів, хоч дозволяв собі на
реторичні екстраваганції у роді заповідей, що треба було б
покликати "здорове село для переведення чистки серед панів у
місті", або про "ясновельможний плуг", що оре рідну землю..."
Остап Луцький належав власне до того гурту діячів УНДО, що їх
обрано до польського сойму і сенату не, як провінційних організа-
торів, а знавців окремих ділянок, політиків і промовців. З виборів у
1928 році ввійшов до сенату, але йому, як він сам казав, було там
нецікаво і йому не залежить на титулі сенатора, а на тому, щоби
такі щось у Варшаві вчинити для української справи, для чого
посол мав більше поля, як сенатор. Тому, згідно з його бажанням, з
виборів у 1930 році він увійшов вже до сойму. Але він згодом
приєднався до внутрішньої опозиції проти тактики УНДО й голови
Парляментарної Репрезентації Василя Мудрого (про що ще буде
мова окремо) і відмовився прийняти мандат у виборах у 1938 році
— так само, як відмовився тоді прийняти запропоновані Мудрим
мандати Володимир Кузьмович, Юліян Павликовський і я (мені
запропонували "мурований" мандат із Стрийської округи: після
моєї відмови той мандат отримав д-р Павло Лисяк). Я відмовився
передусім із солідарності з іншими членами внутрішньої
ундівської опозиції, — всі ми були обурені, що Мудрий погодився,
що кандидатури УНДО були "делікатно" узгіднені з польськими
владами, які "застереглися" особливо проти кандидатури Дмитра
Левицького й Мілени Рудницької, — і відмовився ще й тому, що не
хотів зрікатися становища головного редактора "Діла" у користь
посольського мандату. Пізнавши докладно терен Варшави і
вартість польського сойму — мені не міг імпонувати титул посла,
до різних польських "достойників" я мав доступ, як журналіст, а й
матеріально я стояв не гірше посла, включно з безплатним
залізничним квитком 1-ої класи.

Другий найбільший наш господарник-політик, Юліян
Павликовський, був вже іншого типу. Коли Луцький був
"розмашистий", "шенгайст", і схилився до каварняної богеми, то

Павликовський був одягом і вдачею застібнутий на всі гудзики, елегантний, систематик, закоханий в економічній статистиці. Було настільки відомо, що Павликовський у своїх промовах залюбки орудує статистичними числами, що Євген Храпливий, мій добрий товариш-приятель з віденської "Січі", директор Сіпського Господаря, людина погідної вдачі, який любив кепкувати з людей ("тільки інтелігентна людина може бути циніком" заявив — коли я раз докоряв йому, що він "цинік") — оповідав, як він собі раз зажартував з Павликовського. Коли той мав доповідь на якомусь господарському форумі й подав цифру збору якогось сільсько-господарського продукту на, скажімо, "7, 658.403" штук, то Храпливий просив голосу для формального спростування і заявив, що має бути "7,658.404" штук. Юліян Павликовський не зорієнтувався, збентежився і заявив, що — видно — він користувався застарілим джерельним матеріалом... Але Юліян Павликовський мав теж почуття гумору і напевно не погнівався на Храпливого, коли йому з'ясували, що "цинік" Храпливий не шанує статистики... Юліян Павликовський був типом професора-економіста і його основне знання господарських справ, зовнішня поява й першорядні манери ідеально годилися для репрезентування українців у польському сенаті.

Іншого типу був Володимир Кузьмович. Колишній директор української гімназії Рідної Школи у Дрогобичі, публіцист, вглиблювався в кожну справу настільки, що в усьому бачив проблеми, людина надзвичайно простолінійна, чесна, віруюча. Знав першорядно шкільну проблематику і в соймовій освітньо-шкільній комісії доводив, як фахівець, який хаос у шкільництві заводять щораз нові польські навчальні реформи. Володимир Кузьмович належав до найближчого гурту Дмитра Левицького і я вже, мабуть, згадував, що коли у домі панства Левицьких на Набеляка вулиці засідали за бриджовий столик господар дому, Володимир Кузьмович і чи о. Дам'ян Лопатинський, чи Роман Купчинський, то для мене це була справжня насолода бути у такому товаристві "четвертим" або "п'ятим" і за товариською грою, якою є бридж, вести розмови на прерізні актуальні громадські справи. Інший колишній директор гімназії, рогатинської, Михайло Галушинський, був вже цілком іншого типу. Так само високий, статний, так само з бездоганними формами, так само, як Луцький, знаменитий промовець, але такий, який вже менше ваги прикладав до риторичних прикрас, але так само, як Луцький, казав, що йому в сенаті "нудно" і перейшов на посольський мандат. Михайло Галушинський був також "вродженим сенатором" Він відіграв

першорядну роль у підготові до "нормалізації" —про що буде окремо мова. Бувши головою "Просвіти", в будинку якої вміщалися редакція, адміністрація й друкарня "Діла", він бував чи-не щоденним гостем в редакції — завжди милим. Помер передчасно на 54 році життя у 1931 р. отже швидко після ославленої "паціфікації", діставши мізковий удар, мабуть після страшеного схвилювання й обурення, що полковник Валери Славек, ще як голова ББ, обіцяв був йому зміну політики супроти українців, але, ставши прем'єром, зажадав від Галушинського передусім припинення на міжнародньому форумі всіх скарг на "паціфікацію". Так, як Остап Луцький, Євген Храпливий, інші видатні господарники-кооператори (Юліян Шепарович, Мирон Луцький і ін.) — Михайло Галушинський вийшов із рядів Української Галицької Армії та був навіть другим комендантом Українських Січових Стрільців.

Коли після смерти Галушинського головою "Просвіти" став д-р Іван Брик, чомусь-то занепав високий авторитет тієї заслуженої установи і настав там інший дух. Я запитав раз директора головної канцелярії Семена Магальяса (живе ще у Ньюарку в Нью Джерзі), — чому це так, адже ж Іван Брик довгі роки був заступником голови і знав прегарно всі справи "Просвіти". "Не стало душі" заявив мені Магальяс і цим пояснив, що не стало непересічної індивідуальності, яку трудно заступити навіть трудящою і вартісною іншою людиною.

З Володимиром Кузьмовичем, Остапом Луцьким і Михайлом Галушинським я особливо близько співпрацював під час тієї злощасної "паціфікації" у 1930 році і це зблизило нас і на майбутнє. У тому періоді дикого нищення конструктивних клітин українського зорганізованого життя загрозила можливість, що поляки закриють "Діло" й інші незалежні українські часописи. Ото ж Остап Луцький, Кузьмович і я пішли до митрополита Шептицького, з'ясували йому той наш страх і просили його, чи він не заснував би часопис, який міг би зберегти своє існування, як формально орган Митрополичої Консисторії, фактично від неї незалежний, та який, за відсутністю закритої поляками світської національної преси, міг би її заступити. Митрополит зразу зрозумів вагу проблеми і в принципі негайно погодився. Тут же рішено заснувати тижневик "Мета" під редакційним доглядом Володимира Кузьмовича, фондами для "Мети" мав відати ректор Духовної Академії о. мітрат Йосиф Сліпий, а мене призначили на зв'язкового між о. мітратом Сліпим та редакцією "Мети": тоді-то я в означені дні ходив до Духовної Академії, звітував о. мітратові

Сліпому про стан у "Меті" й ладнав з ним фінансові проблеми того часопису. Очевидно, при тих нагодах ми заторкували прерізні проблеми й актуальні справи і тоді-то ми з о. мітратам Сліпим, пізнішим Верховним Архiepіскопом і Кардиналом, найкраще пізнали один одного. Це була тверда людина, яка залізною рукою тримала вихованців Академії, — людина віддана Церкві і науці, — який після скасування поляками українських катедр в львівському університеті рішив унезалежнити теологічні студії від польських властей і тому поруч із Духовною семінарією, як середньою школою, заснував Духовну Академію, притягнувши до неї найповажніші наші наукові сили. Вже тоді було відомо, що о. Йосиф Сліпий хворий легенями й живе як аскет, не вимагаючи для себе ніяких вигод, але й жадаючи від своїх питомців, щоб вони теж ставали за своєю психікою і способом життя — аскетами. Тому й був безоглядним прихильником целібату українського католицького духовенства. Нема сумніву, що його тверда, непоступлива вдача, його принциповість в усіх справах і відсутність гнучкості та незрушима віра в правду церковних канонів — допомогли йому перетерпіти 17 років большевицького каторжного заслання.

Маленьким доказом гарного ставлення до мене тодішнього ректора Духовної Академії у Львові о. мітрата Йосифа Сліпого може послужити факт, що 7-го липня 1939 року його служник приніс нам до дому чудовий образ Божої Матери, як ім'яниновий дарунок для мене. Це була копія головної ікони в іконостасі у церкві на вул. Коперника, яку намалював був Петро Холодний старший. Не тямлю вже, котрий із наших кращих артистів-малярів зробив ту копію на просьбу о. Мітрата.

У "Меті", яка втратила значення, коли збереглася легальна українська преса, найдовше працював д-р Микола Гнатишак, літературний критик. Помер молодо, на 38 році життя, під час Другої світової війни.

Генеральним секретарем УНДО був постійно Володимир Целевич. За фахом правник, колишній суддя, прогнаний з суду польською владою, був, так мовити, типом професійного політика. Ввесь час перебував у домівці Секретаріату УНДО при вул. Костюшка. Високий, статний, з невідступною цигаркою в роті, легко загикувався, але говорив плавко, коли "розбалакався". Радо переводив інтервенції у різних польських властей у Варшаві і на місцях в краю. Надзвичайно роботящий, написав, між іншим, брошуру про шкільне законодавство, наставлене на знищення

українського шкільництва, та про можливості використати клявзулю про "вибір" школи батьками: це були "шкільні плєбісцити", що їх ми теж використовували для активізації найширших кіл громадянства, зокрема селянства. (Фанатиком "Рідної Школи", як установи, що керувала українським приватним шкільництвом, був Іван Гарасимович, тихий, скромний, типовий громадський діяч-культурник, з пера якого виходили щораз нові статті про шкільництво та щораз нові брошури. Помер на серцеву атаку 11 травня 1942 у Берліні, куди приїхав у справі українських шкільних підручників. Його дочка, пані Ярослава Лушпинська живе в Нью Йорку). В. Целевич був льояльним спершу супроти голови УНДО Дмитра Левицького й згодом супроти Василя Мудрого. Втратив передчасно молоду дружину й одружився вдруге у Бережанах: його друга дружина тепер живе у Нью Йорку. Спершу неохайний одягом та своїм зверхнім виглядом — змінився у подружжюму житті, під впливом своїх дружин. Знищили його большевики. З правників-адвокатів у рядах УНДО, після Степана Барана з Тернополя, слід згадати Ярослава Олесницького з Золочева, так мовити, світову людину, колишнього радника посольства, опісля посла УНР у Лондоні. Мав елегантні манери типового джентлмена. Але він не хотів занедбувати своєї адвокатської канцелярії у Золочеві і тому послував коротко. Із Дрогобича два адвокати були активними діячами УНДО, обидва його послами до варшавського сойму: Степан Витвицький і Іван Блажкевич. Степан Витвицький, колишній секретар (міністер) закордонних справ за Диктатури Євгена Петрушевича у Відні і її відпоручник у Парижі під час міжнароднього процесу за Галичину, вернувшись до краю став активним організатором у своєму Дрогобичькому повіті та здисциплінованим членом УНДО. Але не грав провідної ролі у цій партії. Бувши завжди соборником і державником — включився на еміґрації в Європі в діяльність Державного Центру УНР і став згодом головою Виконавчого Органу УНРади (прем'єром) та міністром закордонних справ, врешті президентом УНР в екзилі, яким був до своєї смерті у Нью Йорку 19 жовтня 1965 року на 82 році життя. Зате Іван Блажкевич не був — поза своїм містом і округою — відомим діячем і зробив собою милу несподіванку, коли став соймовим послом: виявився першорядним правником, знавцем цивільного й державного права і здобув собі повагу в Правничій комісії сойму, де промовляв спокійно, підтримуючи залізною логікою і фактами свої твердження. Середнього росту, кремезний, мав одну коротшу ногу й носив ортопедичний черевик із підвищеною підшвою, але каліцтво не поменшувало його погідної вдачі й почуття гумору. Був

милою, товариською людиною і коли я в кількох останніх перед Другою світовою війною роках їздив щороку до Трускавця лікувати свої нирки, то ходив пішком до недалекого Дрогобича відвідувати д-ра Блажкевича.

Не можливо, кажучи про УНДО та взагалі українські відносини між двома світовими війнами, промовчати постать о. прелата Лоонтія Куницького. Він був членом спершу тієї Незалежної групи Націонал-демократичної (Трудової) партії, яка залишалась вірною Євгенові Петрушевичеві і його — у Берлінському періоді — орієнтації на "Радянську" Україну. Виголошував у тому дусі пламенні проповіді, як член Капітули св. Юра і прелат і придбав собі ними популярне ім'я, як "червоний прелат". Але після створення УНДО був його льяльним членом. Мав славу великого промовця, але ті його проповіді-промови були дуже своєрідні. Говорив з величезним патосом з манерою подвоювати й потроювати шелестівки, наприклад: "земллля... нннарід... неввволя... боррротьба..." На превеликий жаль, його слова й цілі окремі речення не в'язались в логічну цілість і було страшенно трудно, а то й неможливо схопити зміст говореного. На цю тему я мав раз розмову з моїм найближчим колегою з редакції "Діла" і близьким приятелем Іваном Німчуком і ми пішли в заклад: я обіцяв Німчукові 5 "золотих", якщо він мені переповість зміст проповіді Куницького. Ми пішли на Богослужбу на "12-ку" до святого Юра й уважно слухали проповіді о. прелата Куницького: Німчук перемінівся цілий у слух, але не мав права нічого записувати. Після Богослужби ми вийшли з церкви, Німчук збентежений і похнюплений, мовчки вийняв 5 "золотих" і з паскудним, але добро-сердечним словом, дав їх мені: програв... Отець Куницький був послом до сойму тільки у першій каденції, в якій взяло участь УНДО, 1928-30, — після того митрополит Шептицький заборонив духовникам кандидувати до польських законодатних палат, аргументуючи правильно: нічого, мовляв, ці духовники у Варшаві не помагають, а на їх відсутності тратять парафії...

Степан Баран — адвокат, який душею замилюванням, був радше журналістом. (Як були Павло Лисяк, Осип Назарук, Роман Домбчевський, Матвій Стахів, Лука Мишуга, Лонгін Цегельський, а подекуди, може, й Лев Ганкевич, хоч той останній мав велику адвокатську канцелярію). Це була теж небуденна людина, також індивідуальність, після якої залишилася пуста. Ходяча енциклопедія громадсько-політичного життя ще з австрійських часів. Першорядний знавець однаково земельних, як церковних справ, так само державник-соборник, так само, як вищеназвані —

далекий своєю психікою і світоглядом від галицької просвітянщини. Коли, бувало, приходив до редакції "Діла", що діялось дуже часто, за кожною його їздою з Тернополя до Варшави і назад, то не було для нього більшої приємності, як те, що до нього звертався кожночасний головний редактор — Федь Федорців, Мудрий, Іван Німчук чи я — і казав: "Та Ви, Степане Івановичу, (або "меценасе") сіли б за стіл і написали нам щось". Тоді Баран характеристичним для нього жестом потирав рукою в руку і всміхнено запитував: "А що ви хотіли б" — сідав і писав, завжди пером і чорнилком, ніколи машинкою, завжди щось вартісне. У мому невеличкому архіві знаходяться ще деякі листи Степана Барана, писані до мене з Європи, коли я переїхав до ЗСА. Коли б існував український музей-архів — то й ті листи Степана Барана, як і Андрія Лівницького, Степана Витвицького, й інших видатних діячів — повинні би там зберігатись, як пам'ятка після тих заслужених для України людей.

Подаючи силюети бодай невеликого гурту діячів УНДО та взагалі українського зорганізованого життя між двома світовими війнами в Західній Україні, не можливо поминути Мілену Рудницьку, дармащо це моя сестра і можу почути закид "фамілійної адорації". Але Мілена Рудницька вже ввійшла в історію українського жіночого руху, в загальну історію української політичної боротьби за польської окупації Західньої України та в історію письменницької творчости вільних українців. Жінка високої освіти могла була зробити кар'єру у шкільництві в Польщі, бо була вже викладачем на високих педагогічних курсах. Зреклася тієї посади та взагалі праці в шкільництві, присвятившись в цілості організуванню українського жіночого руху та політиці. Її роля й заслуги, як голови Союзу Українок та організаторки великого Жіночого конгресу у Станиславові 23-27 червня 1934 р. з'ясували статті в "Енциклопедії Українознавства" та різні мемуаристики, зокрема Ірина Книш. Надзвичайно совісна й солідна у праці, педантка однаково у своєму помешканні й у кожній своїй роботі, ставила завжди високі вимоги супроти себе й інших, точна й обов'язкова у прийнятих на себе роботах, не терпіла необов'язковости й несолідности в інших, принципіялістка, й тому не податлива на ходи, що їх, може диктувала б часова кон'юнктура, людина праці в усіх своїх життєвих обставинах. Належала до вузького кола проводу УНДО, до його ЦК і 10-тичленної Екзекутиви не тільки з уваги на її провідну ролю в жіночому русі, але й з уваги на її персональні інтелектуальні дані та громадсько-політичний вишкіл і розум. Коли поляки розв'язали

"Союз Українок" заснувала на партійних засадах "Дружину княгині Ольги". Мала поважний гурт найближчих співробітниць, видатних діячок жіночого руху, великих її прихильниць, але теж з деякими розходилась на ґрунті власне своєї невгнутої вдачі принципіялістки. Має за собою історичну заслугу, як відважний оборонець українських прав на терені міжнародніх організацій, куди їздила, виступаючи завжди з надзвичайно сміливими актами обвинувачення проти польської політики. Зокрема — вона була найвідважнішим і — в даних міжнародніх умовинах, в яких західні держави більше рахувалися з польським урядом, як будь-якою "національною меншиною" у Польщі — найбільш успішним адвокатом українців на прерізних міжнародніх форумах і з'їздах. Їздив з нею здебільша пок. Зиновій Пеленський, також соймовий посол, високий, статний, повнолиций, з першорядними товариськими манерами, дуже товариський, з хистом з'єднувати собі приятелів серед своїх і чужих, людина з великим "хлопським розумом", освічений кооператор-економіст. Зв'язки Мілени Рудницької з численними закордонними діячами допомогли їй, коли опинилася на еміґрації в Західній Європі, спершу в Австрії, згодом Швейцарії, де вона зразу же взялася за активну харитативну організацію, зорганізувавши й очоливши Допомоговий Комітет у Женеві. Переїхавши до Америки, вона не змогла вжитися в американські відносини й американський спосіб життя. Не захотіла включитися до низової клітини Союзу Українок, а її спроба створити "Матірний Союз Українок" не повелася. Не маючи засобів до життя та не захотівши піти на якусь підрядну працю до фабрики чи іншої американської установи, переїхала до Мюнхену, де спершу, при високому курсі валюти, маленька державна американська пенсія давала змогу животіти — при скромній допомозі також свого сина, тепер професора університету в Едмонтоні в Канаді. Але, перебуваючи ще у Нью Йорку, видала у 1958 р. у Видавництві НТШ Збірник "Західня Україна під большевиками" від вересня 1939 до червня 1941 р., а за час свого перебування у Мюнхені видала заходами О. О. Селезіянів монографію "Дон Боско" та — в кілька років згодом — мону-ментальний твір "Невидимі стигмати" (1971). Тепер працює над монографією Папи Івана ХХІІІ. Перейшовши від політичної проблематики до релігійної — прикладає особливу вагу до моральних чинників у політичному й суспільному житті, в якому, зрештою, від років не грає свідомо активної ролі.

В українських журналістичних колах Мілена Рудницька втішається опінією надзвичайно "грамотної" жінки-журналістки:

але вона виреклася писання статей до "Свободи" чи будь-яких інших часописів тому, що, підходячи до них поважно й совісно, вкладала в них стільки праці, що вона не стояла в ніякій пропорції до отримуваних мізерних гонорарів. "Жінка", яку заснувала була Мілена Рудницька та яку вона редагувала разом з Оленою Шепарович, це найкращий часопис в історії української жіночої преси. У згаданому канадському виданні "Слово пламенем взялось" сказано там м. і таке: "Мілена Рудницька належала до промовців вишуканого стилю. Вона докладно обдумувала і плянувала свої виступи. Кожна думка була подана дуже виразно, побудова промови була досконала. Покликувалась на джерела, користувалась цитатами..."

Як посолка до варшавського сойму Мілена Рудницька негайно звернула на себе увагу своєю гарною елегантною появою, своєю високою освітою, красномовним талантом, відважним критикуванням уряду та логічною діловою аргументацією у справах, в яких мала основне знання, особливо шкільних. Тому, коли на трибуну входила Мілена Рудницька — збігалися на залю послі. Власник соймового "буфету", ресторану, скаржився перед Міленою Рудницькою: "коли Ви промовляєте, то пустіє мій ресторан, — навіть Санойца біжить на залю". Був такий польський посол Юзеф Санойца, спершу із 'Пяста", опісля з проурядового табору ББ (Безпартійний Бльок), який своє послухання переводив здебільша у соймовому буфеті, в якому був гарний запас різних напитків...

Мілена Рудницька була і є невивачливим ворогом беззмістовної фрази, особливо ж демагогії, обрахованої на ефект у необізнаній з фактами публіки чи українського — необізнаного з фактами — широкого суспільства. Отже з великим жалем та нехиттю споглядає на наше партійно-політичне гуляйпілля, в якому найбільшу роль грає фраза.

Коли мова про Мілену Рудницьку, як письменницю-журналістку, то не можна промовчати двох її колишніх найближчих співробітниць і найбільш "грамотних" журналісток старшої генерації, названу вже вгорі Олену Шепарович та письменницю-журналістку Марію Струтинську, обидві, Богові дяка, живуть ще в Америці.

До найцікавіших постатей українського політичного світу між двома світовими війнами належить безумовно Дмитро Паліїв. Мій одноліток, був типом активіста, який просто фізично не був всилі придивлятися будь-яким подіям в будь-якому періоді спокійно

збоку, а мусив брати завжди в усьому активну участь. Клубок нервів, зразок людини "чесної з собою", — завжди мав відвагу виступати одверто, інколи гостро, різко, з своїми думками, не рахуючись, чи вони популярні, чи сприйнятливі на даному терені. Тому називали його "професійним опозиціоністом", але так воно насправді не було, бо Дмитро Паліїв завжди виходив з погляду українського інтересу. Був одним із дійсних творців 1-Листопадового перевороту у Львові 1918 р. Як підхорунжий УСС відіграв поважну роль вже під час перебування УГА на Наддніпрянщині: він був проти Зятківської угоди з Денікіним (хоч боронив генерала М. Тарнавського) і проти переговорів з більшовиками щодо перетворення УГА на ЧУГА (Червона УГА). Після воєнної прогри став професійним журналістом і був головним редактором щоденника "Новий Час", що його заснував також колишній УСС Іван Тиктор, який увійшов до історії української преси, як перший видавець, який поставив в основу української газети комерційний принцип, себто принцип самовистачальности часопису при збереженні його чесного українського обличчя. Найбільшою заслугою Тиктора було приєднання для української газети села, — з його "Народньої Справи", яка була пов'язана з асекурацією худоби, насміхалися наші люди, як з "коров'ячої газети", але насправді вона виконувала поважну місію, вносячи рідне друковане слово під селянські стріхи. Разом із Дмитром Донцовим, Володимиром Кузьмовичем і Самійлом Підгірським Паліїв створив Партію Народньої Роботи та редагував її орган "Заграву". Але погодився на злиття з Національно-демократичною (Трудовою) партією в УНДО і на тому ґрунті розійшовся з Донцовим. Він належав спершу до УВО, поки та організація складалась з колишніх військовиків, але згодом виступив проти керованих емоціями революційних методів ОУН. Тому, що водночас він був проти будь-яких спроб порозуміння з поляками і не подавав власної конструктивної концепції — йому закидали нігілізм. Насправді він був занадто темпераментним і занадто нервовим, щоби піддатися партійній дисципліні та визнати демократичний принцип більшості за обов'язуючий в усіх справах. Тому він, не змігши перевести свої погляди на терені ЦК УНДО чи в півофіційних розмовах у домівці Секретаріату УНДО у Львові, — продовжував ту полеміку на сторінках "Нового Часу". Це дратувало провід УНДО, який закидав йому нельояльність та анархізацію внутрішніх відносин. Зокрема Дмитро Паліїв не міг мені вибачити моїх 10-ти статей із осені 1930 року на тему політики і тактики. Той цикл появился в "Ділі" в часі між 21 листопада і 3 грудня, почавши статтею п. з. "Небувало важке

положення" та скінчивши статтею "Висновки". Писав я ті статті у тісному порозумінні головно з Михайлом Галушинським, який, як віце-маршал сенату, був одним із нечисленних українських парламентаристів, що їх не арештували у тому часі масових безглузких репресій у зв'язку з акцією підпалів, веденої ОУН, та відплатною польською "пацифікацією". Михайло Галушинський мав у Варшаві довгу розмову з полк. Валерієм Славеком, одною з найвидатніших постатей післяверсальської Польщі та, зокрема, періоду післятравневого перевороту Пiлсудського. Славек був головою урядового Безпартійного Бльоку і, без уваги на свою участь в уряді чи поза ним був одним із найбільш впливових людей режиму. Ото ж Славек обіцяв Галушинському зміну польської національної політики, але вимагав, щоби з українського боку появилася якась познака готовости до зміни принципового ворожо-опозиційного становища. Ми вирішили у вузькому гуртку кількох осіб, що найкраще буде, коли проголосити у "Ділі" теоретичні статті на тему ідеології, політики і тактики, які ні до чого не зобов'язували б, але виразно вказували на легалістичний характер УНДО, його почуття реалізму та його в першу чергу принципове антисоветське й антикомуністичне становище. Центральною статтею в тому циклі була стаття "Засадничі речі". Мені вдалося роздобути те старе число "Діла" з 28 листопада 1930 р. з моєю статтею "Засадничі речі" і наводжу її тут радше, як зразок, які складні були тоді часи: надзвичайна вразливість людей на пункті "принципового" патріотизму, що ніби мав диктувати "принципову" політику неґації супроти Польщі. Кожний відхил в сторону тактики політичного реалізму був в очах або щирих українських націоналістів, або гурра-патріотів чи не національною зрадою, що з черги давало поштовх до демагогії з безцеремонним порушенням примітивних засад журналістичної і партійно-політичної етики. Ото ж писав я тоді:

"Польська преса, яка в українських справах просто дивоглядно не орієнтується та зокрема не має зеленого поняття про історію української політичної думки, виробила собі деякі трафаретні напрямні, такі, як-то німці кажуть "шімлі", згідно з якими вирішує всі сумніви, які може мати відносно українців. Українське ж громадянство, яке все ще — на сором, — зачитується у польських газетах і то саме найнижчої публіцистичної та етичної вартости, мимохіть нахапується деяких отих дивоглядних польських поглядів, думає нераз цілком фальшивими категоріями, а продовжуючи повчальну лектуру різних "В'єків", "Газет" і

"Кур'єрів", бреде щораз глибше у хаосі і баламуцтві понять. Тому від часу до часу приходиться повторяти деякі засадничі речі не так під адресою польської сторони, яка — задивлена в свої трафаретні "шімлі" проходить байдуже попри українські джерельні інформації, — як саме на адресу нашого рідного громадянства.

До таких польських утертих фраз, які ніби мають вияснювати засади українського національно-політичного життя, належить м. і. вічно повторюване речення про зв'язок української політики з німецькою. У польській пресі пишеться завжди виразно про "німецький диктат українцям"; вічне читання і слухання цієї нісенітничі залишає у малокритичного українського громадянина свій слід у формі якихось неясних надій на німецького "союзника", но й, очевидно, у вірі в потребу такого союзу. Знову вічне торочення про "протидержавний характер" українських політичних виступів впоєє однаково в польське як в українське громадянство пересвідчення, що ми, українці, стоїмо на "засадничому протипольському становищі". Така спрощена й поверховна "дефініція" політичного обличчя цілого українського життя доводить до цілого ряду грубих непорозумінь, шкідливих однаково для справи правильного зорієнтування наших сусідів що й для ясної кристалізації політичної думки серед нас самих.

Основною помилкою, яку роблять польські публіцисти, є вмовляти в себе і в нас, що підставою нашої політики є неґація. Виходячи з такого засновку польська преса і навіть польські офіційні кола дивляться лише *проти* кого ми є, себто мають очі лише для неґативних українських проявів. Шукання позитиву вія неґатив, це шукання головних дверей до хати після того, як дісталося до кухні крізь комин: у мандрівці по темних сходах можна легко забристи на стрих або до пивниці. Цих непорозумінь з українськими "запереченнями" не було би, коли б з'ясувати собі на вступі, що *українці ведуть політику українську*. Ця теза є єдиною тезою принципіальною. Оборона українських інтересів, як єдино для української політики міродайних серед кожно-часних існуючих фактичних умов — є питанням української тактики. Політична ж тактика ніколи не буває стабільна, непорушна, лише змінлива, залежна від ціпої низки скомплікованих моментів внутрішнього і зовнішнього характеру.

Ведення українцями української політики — це не пуста фраза, бо ця правда має свій глибокий практичний зміст. Отже, "а контраріо" виводимо, що ми, українці, не ведемо "засадничої" політики протипольської, протимосковської, протирумунської чи протичеської, так само, як не можемо стояти на засадничо пронимецькому, проанглійському чи промуринському становищі. Далі, ми українські політики, маючи українські інтереси на увазі, мусимо — "

— тут цензура скреслила 36 рядків і на примірнику "Діла", яке збереглося в бібліотеці Культурного Осередку у Вінніпегу — пишасться на цьому місці біла пляма. Пригадую собі, що тут було ствердження, що ми мусимо витягати науку з тих історичних помилок і невдач, як ось союз України з Польщею у 1920 р., коли Польща, вигравши війну у спілці з Україною, підписала у Ризі мир з більшовиками, поділившись з ними українськими землями і що висновок з тієї науки мусить бути — робити договори, які мусять спиратися передусім на силі українського народу, а не на довір'ї до союзника. Така, тямлю, була думка тих рядків, які не сподобалися польському цензоріві. Пишучи про обов'язок українців скріплювати свій політичний, культурний і економічний потенціал, говорилось далі у тій статті:

"До цих обов'язків належить завжди пригадувати своєму громадянству безсумнівний факт, що актуальною є справа української державности над Дніпром. Тому Українська Парляментарна Репрезентація, як виразник всеукраїнської національно-політичної думки, мусить своїми виступами допомагати актуалізації визвольницьких змагань наших братів за Збручем. Що-ж торкається галицько-волинських земель, то українське населення цих земель мусить кріпшати культурно й економічно, щоби своїми інтелектуальними силами, а коли треба буде то й кадрами своїх ідейних борців, наслідуючи світлий приклад Січових Стрільців, — допомагати будівництву української державности над Дніпром. Які будуть західні границі будучої української держави, це питання не сьогоднішнього дня: воно буде вирішене поміж будучим українським урядом, який засідатиме у Києві, та Польщею, і залежатиме від тих матеріальних і моральних чинників, які завсіди в таких справах мають свій важкий голос. У тому зміслі відповіла теж Президія Українського Клубу п.

Шиманському, як десигнованому кандидатові на польського прем'єра, коли він спитав їх про їхнє відношення до східних границь Польщі: українські послы заявили тоді "Ми є некомпетентні забирати в цій справі голос..."

"Українське населення в Польщі, яке платить податки, дає рекрута і признає важність польських судових присудів та підпорядковується усім польським законам, дає польській державі те, що їй від її громадян належить. З свого боку домагається того, що йому належить від польської держави. Українська Парляментарна Репрезентація підносить і боронить претенсії та бореться за їх реалізацію такими способами, які в даному моменті можливі. Бо завданням кожної парляментарної репрезентації кожного народу у світі є влегшити та покращати положення своїх виборців. Буває, що не вважаючи на всі зусилля, цієї мети не досягається. Політично зрілі та національно свідомі маси розуміють це або інстинктивно відчують і не кидають камінем на своїх провідників та довіряють їм даліше. На цих останніх накладає це обов'язок у своїх зусиллях поправити долю громадян, не вгавати, діючи згідно з своєю совістю.

Це кілька доривочних схоплених речей із цілого комплексу питань української національної політики, яких не вільно нам ніколи забувати". —

Наведена стаття з-перед 45-ох років, очевидно, не підходить до теперішнього часу, бо докорінно змінилася ситуація і всі українські землі опинилися під соборною неволею тільки одної з тодішніх чотирьох окупантських держав. Але, перечитуючи тепер ще раз уважно ту тодішню статтю, яка дала притоку до запеклих атак проти "Діла" і автора тієї статті, трудно знайти в ній ересі, що виправдувала б оту кампанію. Та кампанія була ще одним доказом, що при всьому ніби вищому, як наддніпрянське, галицькому "виробленні" — галицьке суспільство все ще не вміло розмежовувати понятя — ідеологія-політика-тактика, — плуталось в розчовпуванні тих понятя і йшло по найлегшій дорозі — фразеології і демагогії.

Василь Мудрий, вийшовши з 6-титижневої в'язниці, проголосив на 1-ій сторінці "Діла" заяву п. н. "Про один цикл статей у "Ділі", де стверджував — не назвавши мого імени —, що "висловлені в тих статтях погляди на тему програми й тактики нашої

Парляментарної Репрезентації є тільки індивідуальними міркуваннями автора статей". Я мав найбільшу претенсію до Мудрого, що він мені тієї своєї заяви не показав перед віддачею її до друкарні та що вривається у відчинені двері, бо я-ж написав в останній статті "Висновки": виразно: "... Оголошені в "Ділі" в останньому часі статті на теоретичні теми української ідеології і тактики — ні трішки не сплутують українського політичного проводу в краю та Української Парляментарної Репрезентації на варшавському ґрунті в їх практичній діяльності та в жодному напрямку цієї останньої не передрішують" — при чому ті слова були в газеті підкреслені. Мудрий став був на принциповому становищі, що таких важливих статей не треба було оголошувати під його відсутність, коли він, головний редактор, сидів у в'язниці і що це був недобрий час на такі статті. Психологічно можна було Мудрого зрозуміти, коли на нього, зараз після виходу на волю після 6-тижневого перебування у в'язниці, різні гурра-патріоти накиннулися, як на головного редактора "Діла" за статті, які появились в "Ділі" — без його відома. Згодом, коли власне він, Василь Мудрий, реалізував зворот УНДО в сторону "нормалізації" відносин з поляками, він признавав, що ті мої статті відіграли позитивну роль, але тримався далі свого становища, що тоді осінню 1930 і під його неприязність в редакції, їх не треба було писати... Мені особисто заява Мудрого не пошкодила — ні в "Ділі" ні в УНДО: я залишився аж до вибуху Другої світової війни членом ЦК і Екзекутиви УНДО і хоча з Мудрим не завжди погоджувався, проте ми один на одного не гнівалися, а на еміграції, у Кракові й у Нью Йорку, приязно стрічалися. Але, вертаючись до Дмитра Палієва, його пресова кампанія проти проводу УНДО, коли він сам був членом ЦК й Екзекутиви тієї партії, так сердили провід УНДО, що коли у "Новому Часі" знову появились такі критично-опозиційні статті п. з. "Щоби було ясно", Екзекутива УНДО на своєму засіданні 6 липня 1933 в приязності Президії Української Парляментарної Репрезентації припинила Палієва у членських правах. Центральний Комітет УНДО з 15 липня 1933, затвердивши постанову Екзекутиви, виключив Дмитра Палієва з УНДО. Посол Володимир Кохан і заступник члена ЦК Петро Постолюк проголосили свою солідарність з Палієвим і виступили з УНДО. Василь Мудрий проголосив у "Ділі" велику передову статтю на першій сторінці "На чисті води" з вирахуванням проґрхів Палієва, при чому згадав там і кампанію Палієва проти статей Кедрина у "Ділі". Але ані Палієву, ані названим двом громадянам та історія у суспільстві не пошкодила. Відомо, що Володимир Кохан, який зрікся посольського мандату, отриманого від УНДО, згодом став

надзвичайно активним і позитивним директором канцелярії КУК у Вінніпеґу, творчим співорганізатором I Світового Конгресу Вільних Українців, а Петро Постолюк грав поважну роль в українському суспільстві в краю і грає її надалі в Америці, як директор "Червоної Калини" й член Головної Управи ОБВУА.

Поляки стежили за цими справами і більш-менш були зорієнтовані. Ось, існував у Варшаві півофіційний "Інститут національних справ", що його директором був Станіслав Папроцький, людина культурна, порядна, прихильна українцям, але без енергії протиставитися тодішній національній політиці уряду та без впливів на неї. Ото ж в органі того Інституту, "Справи Народовосцове", так писалось про ті мої статті:

"... Перші виступи українських послів на парламентарному терені у теперішній соймовій каденції попередила низка дуже характеристичних статей на тему завдань української парламентарної репрезентації, які появилися в "Ділі" в останніх днях листопада і перших днях грудня мин. р. Автор тих статей, Іван Кедрин-Рудницький, який у тому часі заступає перебуваючого у в'язниці головного редактора Василя Мудрого, обмірковуючи баянс дотеперішньої праці репрезентантів українського суспільства в законодатних палатах, піддав умотивованій критиці тактику парламентарної репрезентації в попередніх соймах, вихідною точкою якої було становище засадничої неґації та суґерував, як вказівку на майбутнє, реально підійти до існуючих політичних відносин та правної ситуації. Вправді В. Мудрий, перейнявши назад становище головного редактора, здементував ті статті, склавши заяву, що вони є висловом особистих поглядів автора і редакція за них не відповідає, проте треба мати на увазі, що Кедрин-Рудницький є членом Центрального Комітету УНДО і статті, про які мова, мусили віддзеркалювати деякі течії, існуючі у проводі партії. Промовляють за це деякі коментарі, які появилися про цю справу навіть в ундівській пресі, радикальнішого напрямку, (напр. "Новий Час" з 2 лютого 1931) писав: "Іван Кедрин-Рудницький є членом ЦК УНДО. Як такий, він обов'язаний добре знати програму партії. Тим часом п. Рудницький у своїй статті п. з. "Засадничі речі" проповідує щось, що діаметрально перечить партійній програмі і постановам партійного з'їзду. Мабуть, Екзекутива партії повинна негайно зайняти становище до такого

виступу... Нехай ЦК притягне до відповідальності свого члена, який свідомо публічно порушив програму партії..." Коли зважити (продовжує названий польський часопис) що "Новий Час" репрезентує один відлам у ЦК УНДО, треба прийти до висновку, що та справа була обмірковувана на останньому зібранні, а факт, що нема про неї згадки в постановах ЦК, ані у звідомленні з того засідання, вказує на те, що напрямок, репрезентований "Новим Часом", не мав на ЦК більшості..."

Цей коментар польського часопису правильний. На засіданні ЦК УНДО з 31 січня і 1 лютого 1931 р., першому після виборів з 1930 р., ті мої статті опинилися в центрі дискусії, бо ж вони саме й стосувалися тактики Парляментарної Репрезентації. Велика більшість приявних засуджувала радше дискримінуючу мене заяву В. Мудрого, як мої статті. Мудрий теж не заперечував їх по суті, за їх змістом, а тільки закидав, що вони "не були на часі" і що вони появились під його неприявність в редакції. Щоб зберегти одність в ЦК партії — рішено взагалі про це не згадувати в резолюціях ЦК та обмежити резолюції до найкоротшого ствердження довір'я Парляментарній Репрезентації, до заклику, щоб вона надалі виконувала свою надзвичайно важливу й відповідальну працю, та до заклику до українського громадянства далі працювати із скріпленою силою в усіх ділянках національного життя. Коли ж у кампанії проти тих моїх статей і проти мене закидувано, що я "зламав партійну дисципліну" чи "заперечив програму партії", то це, очевидно, була нісенітниця. В основі програми УНДО був державницько-соборницький ідеал. І мої статті виходили власне із засновку, що треба завжди мати на увазі, що Галичина є тільки частиною України і що центр української політичної проблематики — це окупація України Москвою. Український потенціал в Західній Україні, зокрема в Галичині, повинен бути якнайсильніший, тому треба думати про тактику, яка не доводила б до послаблення того потенціалу, а його скріплення. Досвід же років 1923-1931, себто від признання Галичини Польщі Радою амбасадорів до часу третіх у Польщі соймових виборів, доказав, що — без уваги на прояви великих геройств, тугости і впертости у боротьбі, український потенціал на землях під Польщею таки мабуть зменшився, стан українського посідання скорчився...

Вертаючись до відносин в УНДО: Дмитро Паліїв, розсварившись з УНДО (частинно через мої статті в "Ділі") заснував власну політичну партію "Фронт Національної Єдності", що її органами були щоденник "Українські Вісті" та ідеологічний

місячник "Перемога", в якій уперше дав себе пізнати, як талановитий публіцист Микола Шлемкевич, під псевдонімом Іванейко. Коли після вибуху Другої світової війни нахлинула до Кракова хвиля політичних емігрантів, він був одним із тих, які перевели вибір проф. Володимира Кубійовича на голову — "провідника" — Українського Центрального Комітету. Сам виїхав до Криниці і тримався здалеку українських справ, але негайно зголосився до творення Української Дивізії, хоч мав тоді вже 47 років. Колишні дивізійники впевняють, що Дмитро Паліїв мав велику відвагу виступати проти німецьких старшин, які поводитися в Дивізії, як "юберменші". Згинув під Бродами серед нез'ясованих обставин — ніхто не був при його загині і тому кружляють про це різні легенди, включно з версією, що його застрілив німецький генерал, коли Паліїв гостро запротестував проти запроторення Дивізії в мішок, в якому згинуло кілька тисяч молодих українських людей.

Я жив завжди у дуже гарних зв'язках з Палієвим. Знаючи про мою приязнь з Євгеном Коновальцем з віденських часів — це він, Паліїв, переконав Дмитра Левицького, щоби вислати мене як кореспондента "Діла" до Варшави то водночас зв'язкового УНДО до Андрія Лівичького і Євгена Коновальця. Ми з ним завжди інформували один одного про наші конспіративні зустрічі з Коновальцем у Лянґфурті біля Цопота (не знаю, як тепер називаються ті місцевості), чи в Берліні, бо часто виїздив туди й Паліїв. В принципових справах української проблематики не було між нами розбіжностей думок, хоча я також не погоджувався з його тактикою в УНДО та закидав йому, що він веде політичну партизанку. Він умів дискутувати і ніколи, при всій різкості своїх виступів, — не був грубим та образливим. Ми ґратували у Кракові один одному, що "живемо" та погоджувалися, що між німецьким і російським союзниками мусить прийти до розриву та війни. Але, очевидно, ніхто з нас, ніхто з тодішніх політиків не передбачив, що німці у своїй політиці супроти всіх країн і народів, що їх обсадили своїм військом, та зокрема супроти українського народу будуть такими брутальними, короткозорими і немудрими. Багато людей казали, що Дмитро Паліїв своєю смертю під Бродами "регабілізувався" за всі свої попередні "скоки". Насправді, він не мав за що регабілізувати себе, бо був завжди патріотом, державником і соборником, суспільним і політичним діячем, який ніщо інше й не робив, як роботу для рідної справи. Його прирівнювали до Вячеслава Будзиновського з перед 1-ої світової війни, який був так само неспокійним духом, спершу радикалом,

потім націонал-демократом, потім організатором советофільської Партії Праці, послом до австрійського парламенту в першому десятиріччі цього сторіччя, зліквідував ту свою "Партію Праці" у 1930 році, був завжди активним і ніби "ніколи не старівся" (помер у 1935 р.). Паліїв, може, був подібним до Будзиновського своїм темпераментом, але 1) ніколи ні трішки не схилився в сторону радянської влади і різко його засуджував, і 2) Паліїв відіграв у політичному житті Західної України куди більшу роль, як старий австрійський парламентарист Будзиновський. У Філядельфії живе дочка пок. Дмитра Палієва, пані Христина Турченко, якій я признав повну рацію, що її батько був такою кольоритною постаттю, яка вартна окремої, хоч невеликої публікації, для потоних, що ось був такий-то політик-журналіст, який, як добровілець у війську розпочав у 1914 році свою військову кар'єру і як добровілець у війську загинув у 1944, передчасно, на 48 році життя, нанісши своєю смертю важкий удар українській політиці та всьому українському світові.

УНДО було найбільшою політичною партією в Західній Україні від 1925 до 1939 року, але насправді це був радше народний рух, як партія у нинішньому розумінні. УНДО не мало реєстрованих членів у краю, за винятком одного Львова, деякі члени платили членські внески. Це була загальнонаціональна течія, члени якої стояли у провіді всіх найповажніших культурних та господарських установ: "Просвіти", "Рідної Школи", "Ревізійного Союзу українських кооперативів", "Центробанку", "Земельного Банку", "Дністра", Міщанського Братства й ін. Хоча радикальний "Громадський Голос" вів неперемінливу полеміку проти УНДО і "святоюрської гори", і хоча проти УНДО вели кампанію так само націоналістичний "Вісник" і клерикальна "Нова Зоря", проте у краю не відчувалась міжпартійна боротьба так яскраво, як це сталося після Другої світової війни на еміграції у Німеччині й Австрії, за так званого таборового періоду. В усіх партійних таборах у краю були різні люди. Наприклад, видатний діяч радикальної, згодом Соціалістично-радикальної партії, Михайло Матчак, був милою, згідливою, толерантною, товариською людиною, який клав більший натиск на практичну роботу і співжиття з людьми різних поглядів, як на партійно-ідеологічне доктринерство. Він заснував українську випозичальню та видавництво книжок "Ізмарад", домівка якого стала своєрідним товариським клубом тих, що любили книжку. У тому видавництві М. Матчака я видав переклад російського письменника Б. Пільняка "Смерть командарма" (Фрунзе) та переклад вибору оповідань модного тоді німецького

письменника Ганса Гайнца Еверса із вступом про нього. (Обох тих книжок не маю і не бачив я їх ніколи після виїзду з Західньої України). Ставши послом до сойму Михайло Матчак був у Варшаві справжнім товаришем, який ніколи не давав відчувати, що він з іншої партії та з іншого посольського Клубу. (Помер на большевицькому засланні, схоплений у Відні). Не давали своєї партійної приналежності пізнавати й д-р Володимир Старосольський та д-р Лев Ганкевич, — кожний з них індивідуальність іншого роду: д-р Володимир Старосольський — тип професора, соціолог і націолог, який своїм і чужим imponував ерудуцією, глибінню думки, згокоєм, логікою аргументації, та культурою поведінки, — д-р Лев Ганкевич — трибун народу, який у своїх виступах на українських політичних процесах залюбки оперував цитатами з видатних польських письменників і поетів. Інший соціал-демократ — д-р Роман Домбчевський, також адвокат і також радше тип професора-соціолога, високий, статний, лисий, з короткою чорною бородою, людина надзвичайно мила і привітна, з якої ніколи не "вилазив" його соціалізм, — один із нечисленних наших тогочасних протестантів-інтелігентів, який вважав, що Євангельська Церква саме тому "найбільш християнська", бо ніби найбільш толерантна супроти інаковіруючих та інакодумаючих...

Дивна річ, як еміграція створює цілком іншу атмосферу. Ось маю на увазі два поважні твори двох поважних діячів — "На народній службі" д-ра Івана Макуха, колишнього сенатора з Радикальної партії, колишнього міністра внутрішніх справ в першому уряді ЗУНР, та "Українське Січове Стрілецтво" д-ра Степана Ріпецького, видатного члена Соціал-демократичної партії. "На народній службі" вийшло у 1958 р. в Детройті і зладила ту об'ємисту книжку до друку (612 стор. великого формату) Колегія впорядників з 3-ох осіб і 5-ох їх співробітників, взявши за основу спомини померлого в міжчасі Івана Макуха. Названа книжка д-ра Степана Ріпецького вийшла у 1956 р. у В-ві "Червона Калина". Автор — ерудит, один з найкращих знавців історії наших визвольних змагань, дав своїм твором прегарну історію українського Стрілецтва, — сам він людина наскрізь громадська, розумна, товарисько дуже мила і в партійно-політичній практиці в Америці — охоча до співпраці також з інакодумаючими. А втім, в обидвох тих творах вражає, що там або "нема" національно-демократичного табору в Галичині, або підхід до нього не-то полемічний, не-то просто зневажливий, звисока. Неознайомлений читач обох тих книжок мусить прийти до переконання, що все найсутніше і все найкраще, що було в Західній Україні — це

постало завдяки радикалам та соціялістам. Але ж галицьких радикалів і соціал-демократів не було б, як би не було перед ними народовців, як би у реакції на москвофільське "Слово" Дідицького не постало було "Діло" і як-би з отих народовців не зформувався той націонал-демократичний табір, з якого вийшла Націонал-демократична (Трудова) партія, пізніше УНДО. Це трохи подібне до підходу наших гетьманців до новітньої історії України: вони звикли рахувати історію української державности від вибору Павла Скоропадського на Гетьмана, а попередній період Центральної Ради й Української Народної Республіки наче не існував. Ані д-р Іван Макух не був сектантом і д-р Степан Ріпецький не був і не є сектантом, а коли під їхніми іменами появилися такі поважні твори, що мають запах сектанства, то вина тут хіба тільки емігрантської атмосфери, яка неначе примушує людей писати й діяти не так, як би це діялося на рідній землі...

Як уже я згадував — одним із моїх завдань у Варшаві було зберігати тісний зв'язок з урядом УНР на еміграції, що його очолював Андрій Миколаєвич Лівіцький. Я мав нагоду вже кілька разів промовляти й писати про мої зв'язки з Андрієм М. Лівіцьким і подавати його характеристику на основі того мого знайомства. Зокрема, я говорив про це на науковій конференції НТШ 30 листопада 1963 р. присвяченій 70-им роковинам життя професора Романа Смаль-Стоцького, одного з найближчих співробітників Андрія М. Лівіцького: я відчитав тоді спомин, що був надрукований у трьох числах "Свободи", 145-147 з серпня 1964 р., п. з. "Пам'яті Андрія М. Лівіцького". Врешті в Альманасу УНСоюзу з 1972 р. появилася моя 14-сторінкова стаття "Андрій і Марія Лівіцькі і їх дім у Варшаві". Я вважав і вважаю, що треба зберегти і закріпити для потомних пам'ять про Андрія Миколаєвича Лівіцького, як одної з найбільших індивідуальностей у нашій новітній історії, як людини, яка творила історію. Найближча йому людина, його дружина Марія Вартопомеївна Лівіцька, дапа прегарну сільвету свого чоловіка у своїх споминах "На грані двох епох", Нью Йорк 1974 (на превеликий жапъ, Авторка вже не побачила тієї своєї книжки, бо померла 16 серпня 1967 р.: друкували ту 354-сторінкову книжку довгими роками і таке її припізнення було справжнім скандалом). Я мав і маю найглибшу пошану до Андрія М. Лівіцького і його дружини Марії, і зберіг глибокий сантимент до їхньої пам'яті та почував і відчуваю собі за велику честь, що втішався їхньою приязню. Доказ того довір'я і приязни до мене дав Андрій М. Лівіцький під час Другої світової війни, коли він приїхав з Варшави до Кракова на переговори з

партійними провідниками про створення у перших місяцях 1941 року Українського Національного Комітету і впродовж місяця мешкав у нашому тамошньому скромному помешканні. Великим ударом для мене була вістка про смерть Андрія Миколаєвича 17 січня 1954 року, коли я вже не встиг бачити його від отого спільного з ним перебування у Кракові у 1941 році. Великою почесною я вважав для себе, коли пані Наталя Лівіцька-Холодна, дочка панства Лівіцьких, і її найближчі приятелі просили мене проводити на скромному вшануванні 80-тиріччя Марії Вартоломейовни у Нью Йорку, і було моїм найбільшим смутком, коли на їх бажання я проводив також на жалібних поминках у Савт Бавнд Бруку, коли ми кинули грудки землі на домовину тієї дрібної постаттю, але хороброї духом, висококультурної, тактовної жінки-громадянки.

Моє завдання стати зв'язковим між УНДО і урядом УНР з його осідком у Варшаві не натрапляло на ніякі труднощі. З Андрієм Миколаєвичем я познайомився вже був у 1921 році у Відні. Він і його найближчі співробітники у Варшаві знали вже про мене, як "знаддніпряненого галичанина", колишнього секретаря Христофора Барановського і співробітника Віктора Піснячевського у його віденській "Волі". Тому я, склавши "офіційні" відвідини панству Лівіцьким у Варшаві зараз після мого приїзду туди ранньою весною 1926 року, знайшов найприхильніше відношення до мене. Андрій Лівіцький був вдоволенний, що УНДО вислало до Варшави у моїй особі "унр-івця", який пережив в Наддніпрянській Україні всі смутки й радощі визвольної війни-революції, пізнав українську політичну еміграцію у Відні, орієнтувався в партійній джунглії і з яким тому можна було говорити про всякі актуальні проблеми, як "своєю" людиною. Андрій М. Лівіцький знав, що він серед галичан — дуже непопулярна особа. Адже його підпис був на Варшавському договорі з квітня 1920 року, що його більшість галичан вважала тоді за акт "продажу" Галичини полякам. Поява у 1921 році у Відні "Підстав нашої політики" Донцова насправді в обороні союзу України й Польщі не переламала була тих настроїв просто тому, що та книжка мало була в Галичині відома. Зате раптовий і яскравий переліт в настроях галицьких українців зробило вбивство Симона Петлюри 25 травня 1926 року на розі двох вулиць Парижу. Це цікавий психологічний і політичний феномен: як наче автоматично, наче ножем вривав, неприхильні чи навіть ворожі настрої супроти Симона Петлюри, як співника Йосифа Пілсудського з походу проти большевиків у 1920 році, перемінились у найглибший культ Симона Петлюри, як символу

беззастережної ворожости супроти Москви й носія ідеї державної самостійности України, як символ збройної боротьби за українську державність. Це цікавий феномен, як кожна дія породжує протидію і як та протидія інколи нанівець зводить заміри спричинників дії. Якщо вбивство Симона Петлюри було вже раніше заплановане, то нема сумніву, що поворот у Польщі до влади Йосифа Пілсудського присківав виконання того злочину: Москва не могла передбачити, що Пілсудський у практиці вестиме у своїй закордонній і внутрішній політиці лінію того правого політичного табору, який ставиться вороже до концепції польсько-української антиросійської співпраці. Зате вона, Москва, могла лякатися, що Пілсудський змагатиме до відновлення в якійсь формі польсько-українського союзу з 1920 року. Тому вбивство Петлюри мало на меті зліквідувати потенціального союзника Польщі на проти-московському фронті, а, виправдуючи те вбивство пімстою жидів за погроми, скомпромітувати ім'я Петлюри. Сталося навпаки: паризький процес Шварцбарта і його звільнення оточило ім'я Петлюри ще більшим авреолом мучеництва. Може тоді, у 1926 році, ще не було в умах широких кіл галичан тієї розумової ревізії погляду на Варшавський договір з квітня 1920 року, що прийшла згодом, із погнібленням державницько-соборницької думки, але була інстинктовна й чуттєва реакція, що ось вбили Головного Отамана, як небезпечного для Москви емігранта і що тому треба визнати його неповторну вартість для України та поклонитися його заповітам.

Може варто тут пригадати коротко, на яких правно-формальних актах оснований тоді закордонний центр УНР. Очевидно, що найпершою ідеологічною та правно-державною базою його існування були акти з 22 січня 1918 і 1919 р. р. Коли ж 21 листопада 1921 перестала існувати регулярна українська Дійова Армія, то ту дату можна прийняти як кінець Української Народньої Республіки. бо не стало одного з компонентів, з яких складається поняття держави: території, влади й народу. Але творці Української Народньої Республіки — при всіх хибах аматорщини й імпровізації, яких було так багато у р. р. 1917-21, були такі людьми передбачливими, хоч і не завжди думали державницькими категоріями: закон з 12 листопада 1920 року, прийнятий ще на українській території, встановлював законний порядок легального наступництва влади. Скликана вже на еміграції, у Тарнові у Польщі, Українська Рада Республіки у своєму універсалі з 3 лютого 1921 р. ствердила безперервність української боротьби за державність без уваги на існуючий в Україні стан ворожої окупації. З покликанням на 4

статтю згаданого закону з 12 листопада 1920 р. — Андрій Лівіцький перейняв провід українського державного центру за кордоном з титулом "Заступника голови Директорії й Головного Отамана війська і фльоти УНР". Головою ради міністрів був тоді Вячеслав Прокопович у Парижі, а після нього Андрій Яковлів. Коли згинув Симон Петлюра — відбулася у Варшаві церемонія, на якій формально й офіційно президентом УНР в екзипі проголошено Андрія Миколаєвича Лівіцького. Я був на тій церемонії — не тямлю вже, в якій залі. Тоді вперше я переконався про великий красномовний талант Миколи Андрія Лівіцького і про те щось невхопне, що прикметне кожній справжній індивідуальності та що диктує оточенню ставитись до тієї людини з пошаною. Першу панахиду по Симоні Петлюрі відправив у православному соборі на правому березі Висли спроваджений із Гродна архієпископ Олексій Громадський. На першу посмертну Академію у честь Петлюри запросили з Кракова Богдана Лепкого, який виголосив промову українською і польською мовами, з уваги на приявність великого гурту поляків, з політичного і культурного світу.

Андрій Лівіцький втішався повагою у попеській державно-політичній верхівці з різних причин. Як індивідуальність, яку мусіли визнати й противники, — як той, що підписав був Варшавський договір з 1920 року, — як лідер, який умів оточити себе цілим гуртом непересічних постатей. Це були професори Олександр Лотоцький, один із найвидатніших діячів копишньої української громади ще в Петербурзі, — Василь Біднов, професор історії Церкви у Варшавському університеті, проф. Роман Смаль-Стоцький, який мав формальний титул віце-прем'єра і міністра закордонних справ та разом з редактором Микопою Ковалевським, колишнім міністром земельних справ в Україні, талановитим журналістом і милою культурною людиною, був найметкішим зв'язковим з польською верхівкою, — генерали Володимир Сальський, Марко Безручко, Вячеслав Змієнко, колишній губернський комісар і редактор Олександр Саліковський, й інші їм подібні люди, які мусіли породжувати пошану до них. Навіть ті українські громадяни у Варшаві, які відсунулись від активної співпраці з Андрієм Лівіцьким, як генерал Марко Безручко, чи лікар д-р Євмен Лукасевич, засновник і видавець щоденника "Українська Трибуна", яку редагував названий Олександр Саліковський, поки той часопис не закрили поляки, навіть ті українці визнавали, що у тих часах Андрій Лівіцький незаступний на становищі голови Центру УНР на чужині. У помешканні панства Лівіцьких завжди

було повно. Приходили туди українці, поляки й чужинці, хоча закордонних дипломатів і журналістів приймав у себе проф. Роман Смаль-Стоцький, який свій кабінет-вітальню прикрасив чудовими портретами гетьманів і дорогими килимами. З польських діячів можна було знайти там Леона Васілевського, бував там і Генрих Стемповський, старенький Бодуен де Куртене, бував там і Генрих Юзефський, волинський воєвода, який прегарно володів українською мовою і ніби був "українофілом", але вів політику, наставлену на деморалізування українського суспільства на Волині і відмежування його від "бунтарського" суспільства Галичини, — і багато-багато інших. До характеристичних прикмет Андрія Лівницького належав власне хист підтримувати зв'язки з людьми з різних таборів і різних народів. Він умів ладнати з людьми, умів мовчки і терпеливо вислухувати людей, вмів лагодити між ними суперечки та вмів знаходити формули компромісів. Це не значить, що він не мав опозиції проти свого варшавського центру — була така опозиція між українцями у Празі й Парижі, але вона ніколи не проявлялася яскраво (найяскравіше виступив був колишній сенатор в Україні Сергій Шелухін з брошурою проти Варшавського договору, він був теж персональним противником Андрія Лівницького. Але Шелухін був відомий з пристрасної непогамованої вдачі і великих персональних амбіцій).

Андрій Миколаєвич Лівницький — колишній адвокат, політичний в'язень і оборонець в політичних процесах за царської влади. член Центральної Ради, й один із творців Української Народньої Республіки за Центральної Ради й Директорії, колишній міністер судівництва та закордонних справ УНР, мав за собою величезний стаж і державницький досвід, які вже самі диктували пошану до нього. Але він мав вдачу і розум, які з'єднували йому людей і спонукували до лояльності супроти нього. Він був справжнім лідером — своїм форматом і такими прикметами як твердість і рішучість у питаннях принципового характеру, але здатність слухати і давати переконувати себе та бути гнучким у тактиці. Він шукав собі співробітників і приятелів між людьми, які мали власну думку, та не терпів підхлібників. Тонкий знавець людей — він стосувався до різних людей різної мірки, — до одних ішов так мовити, навпростець, до інших підходив товариськими зв'язками. Любив грати бриджа і не цурався чарки. Ставився до бриджа, так само, як Дмитро Левицький, як до товариської гри, під час якої можна жартувати, але й кидати завваги, над глибшим змістом яких треба було призадумуватися. Кепкував з Романа

Смаль-Стоцького, який ніколи не міг навчитися сяк-так грати бриджа. Зате, щоби "вскакувати" до партії, коли бракувало грача, вивчив ту гру адьютант Андрія Лівіцького, поручник (тепер майор) Яків ("Яша") Фартушний, — гарна розумна людина, тепер живе у Нью Йорку. До панства Лівіцьких я ходив, чи пак їздив, бо вони завжди мешкали далеко, або сам, або в товаристві Степана Барана, Дмитра Лівіцького, Остапа Луцького, або Володимира Кузьмовича. Мимоходом кажучи: Дмитро Лівіцький і Євген Коновалець мали ті самі прикмети, що Андрій Лівіцький: гуртувати біля себе людей, лагодити суперечки, не гарячитись у нарадах, розуміти мудрість, що людськість не складається з людей тої самої думки...

УДЦентр за кордоном з осідком у Варшаві та зокрема і особливо Андрій М. Лівіцький знаходилися у дуже важкій і трудній ситуації. Він існував за гроші від польського уряду, який утримував той Центр "на всякий випадок", бо хоча польська державна верхівка й широкі кола польського суспільства аж ніяк не хотіли нової війни проти Советів, проте така загроза завжди існувала, тим паче, що й Пілсудський ніби погодився на Ризький мир переконаний, що той мир становитиме тільки епізод. Андрій Лівіцький не раз говорив своїм українським гостям, але й полякам з урядових кіл, що він приймає польські гроші, як частинну заплату за ті маєтки, що їх поляки вивезли, насправді пограбували, з України у 1920 році. Він і його оточення зберігали духову незалежність і коли хтось з наших націоналістів закидав УДЦентрові у Варшаві, що він є "на польській службі", то це була груба помилка. Андрій Лівіцький і люди з його оточення не сиділи бездільно, проїдаючи польські гроші. Вони заснували Науковий Інститут у Варшаві, який, м. і. видав перше повне видання творів Т. Шевченка з окремим томом чудових перекладів на польську мову, — Військово-історичне Товариство видавало прегарний журнал "За Державність" під редакцією полк. (пізніше генерала), М. Садовського, — започатковано, у тісній співпраці з лідерами наддніпрянської еміграції у Парижі Прометеївський рух з ідеєю єдиного антимосковського визвольного фронту всіх поярмлених Москвою народів. Щоб зберегти кадр старшин в активному стані — гурт високих старшин приміщено у різних польських полках, і дальший гурт студював у Високій військовій школі у Варшаві. Вийшли з неї, між іншими, такі загальношановані нинішні генерали, які живуть в Америці, як Аркадій Валійський, Петро Самутин і Павло Шандрук. З військової дії — ведено власну контррозвідку для виявлювання советських шпигунів — провокаторів, а

зв'язковим з польським Другим відділом (розвідки і контррозвідки) польського генерального штабу був генерал Всеволод Змієнко, колишній заступник шефа штабу у корпусі Січових Стрільців, приятель Марка Безручка, глибокий український патріот, соборник, людина товарисько дуже мила. Чужинецькі амбасадори і журналісти у Варшаві знали, що Державний Центр УНР є найкращим джерелом правдивих інформацій про стан за советським кордоном і радо черпали відомості з цього джерела. Найбільш активними у цьому ділі були Роман Смаль-Стоцький і Микола Ковалевський. Я стояв з обома у тісних зв'язках, зокрема приятелював з Миколою Ковалевським. Колишній член Центральної Ради й колишній міністер УНР — не давав нікому ніколи пізнати, що був "достойником" в часі української державности, — типовий журналіст з почуттям газетної актуальности, спеціалізувався в советських, зокрема аграрних відносинах і проголосив з тієї ділянки вартісні публікації. Йдучи на зустрічі з проф. Романом Смаль-Стоцьким, здебільша у каварні за першим сніданком, треба було бути завжди приготованим, що проф. Стоцький в будь-котрому моменті вибухне: "Та бо ви, галичани..." Не так з Миколою Ковалевським: той був завжди ввічливий, всміхнений, погідний. Коли він щороку уладжував у себе в день святого Миколи прийняття — то його гарне помешкання було повне гостей з Андрієм Миколаєвичем Лівичьким у проводі. Згодом, ми з дружиною приятелювали з панством Ковалевськими на еміграції в Австрії і жаль, що він помер передчасно, залишивши проте прегарні спомини, що їх з сантименту до покійного чоловіка видала вдова Марія ("При джерелах боротьби", Інсбрук, 1960, стор 718), — там є теж прихильна згадка і про мене. Вступне слово до того твору написав Іммануїл Бірнбавм, колишній член Клубу парламентарних звітодавців у Варшаві (ще тепер живе у Мюнхені).

Ще недавно я знайшов між своїми шпаргалами листа від пок. полк. Миколи Чоботарева, висланого мені до Нью Йорку з Мюнхену. Мовляв: він зачув раз під час ім'янинового прийняття у Миколи Ковалевського, як я запитував привного там президента Лівичького: "Коли Ви інколи так негарно висловлюєтеся приватно про Чоботарева, то як Ви можете стрічатися з ним на товариському ґрунті і витатися з ним?" Чоботарів просив мене, щоби я написав йому, що мені тоді відповів Лівичький. Очевидно, що я ані не тямив уже того тодішнього епізоду, що його буцім то зятямив собі Чоботарів, — ані не знав, що мені сказав Андрій Миколаєвич, ані я не бачив глузду у нав'язуванні листування з полковником Чоботаревим, людиною, яка в унр-івських колах була дуже

контroversійною. До речі, коли йдеться про проголошені Чоботаревим і полк. Романом Сушком публічні обвинувачення один другому щодо причетності до вбивства полк. Юрія Отмарштейна у таборі під час приготувань до Другого Зимового походу, то я особисто завжди схилився до тверджень полк. Романа Сушка, якого вважав за людину чесну. Тепер вони обидва уже — Сушко і Чоботарів — поза людськими судами.

Трудне положення, в якому перебував УДЦентр у Варшаві було в тому, що поляки вважали його виключно тільки за представництво українських наддніпрянських емігрантів без права "втручатися у внутрішні справи" Польщі, під якими вони розуміли головню національну політику. А втім, Андрій Лівіцький і його співробітники не могли байдуже придивлятися тому всьому, що діялось у Галичині, на Волині, Холмщині й Підляссі. Звертаючи раз-ураз людям з польської верхівки увагу на помилки офіційної національної політики, наставленої на щораз даліше поменшування українського політичного і культурно-господарського стану посідання, діячі укр-івського центру у Варшаві добре аргументували своє право забирати у цих справах голос: польська урядова політика, мовляв, сприяє зростові советофільства в західньо-українському суспільстві та водночас дає пальне советській протипольській пропаганді. Слабим пунктом у тій акції укр-івського центру був неперепазний мур, що розмежовував той центр і всі українські незалежні кола від творців протиукраїнської атмосфери у післяверсальській Польщі, а ті польські діячі, які підтримували зв'язки з Андрієм Лівіцьким і його співробітниками, як Васілевський, Папроцький, Лось, Стемповський і інші — самі не мали впливу на зміну національної політики. Біда була теж у тому, що й найвиразніші польські "українофіли", як згаданий волинський воевода Генрих Юзефський чи дипломат Роман Кноль, які дійсно сприяли відновленню української держави над Дніпром, дивились на Україну очима з доби Ягайлонів, коли-то на Правобережній Україні були польські лятифундії. Можливо, що член редакції соціалістичного "Робітника" і член міської Ради у Варшаві, колишній співробітник Пілсудського з доби його приналежности до ППС (Польська партія соціалістична) Тадей Голуфко, та директор Інституту національних дослідів Станіслав Папроцький, були ще найбільш безпосередніми і найкраще розуміли, що на польсько-українську проблему з 1920-их р. р. не можна дивитися очима Ягайлонських часів і що розглядати Правобережню Україну, як велику польську земельну вдаcність, — це суцый анахронізм.

Так, як у 20-их р. р. Дмитро Донцов zareагував на кампанію проти Варшавського договору з квітня 1920 р. своїм твором "Підстави нашої політики", в якому доказував необхідність орієнтації України на Захід, і тому на konieczність співпраці України з Польщею на протимосковському фронті, так само Олександр Шульгин zareагував на посталу, так мовити, принципову, формально неоформлену але потенційно загрозову опозицію проти унр-івського центру на чужині, як ніби непотрібної фікції. У видавництві "Меч" у Парижі появилася у 1934 р. книжка Олександра Шульгина, колишнього члена Української Центральної Ради, ученого й дипломата, "Без території" — "Ідеологія та чин Уряду УНР на еміграції". Той твір Шульгина є теоретичним обґрунтуванням необхідности зберегти центр УНР на чужині, без уваги на час і обставини, без уваги на відстань часу від років визвольної війни-революції та на добру чи погану міжнародню кон'юнктуру. В існуванні Українського Державного Центру на чужині проф. Олександр Шульгин бачив збереження символу української державности, збереження моральної сили, що потрібна кожній нації в боротьбі за відзискання втраченої державности. Тому він закликав усю українську спільноту підпорядкуватися тому українському закордонному урядові, як найбільш авторитетному, основаному на історичному легалізмі, провові українських самостійницьких сил. Поява "Без території" значно скріпила мораль центру УНР у Варшаві та його авторитет. Вартість того твору переступає межі різних пересічної вартости книжок в українській новітній політичній літературі, без яких не можна зрозуміти розвитку нинішньої політичної думки та характеризувати окремі існуючі українські політичні табори. Це твір великого духового формату. Бо "Без території" сьогодні, у 70-их р. р. нашого сторіччя, однаково вартісний твір, як був ним тому 40 років: тепер знову залунали голоси про "анахронізм", "фіктивність" та безпотрібність українського Державного Центру на чужині, що його варто би, мовляв, перетворити на якийсь Комітет з Національною Радою, як дискусійним Ключом, де "всі" могли б забирати голос, без уваги на їх ідеологічно-політичне піднебіння, коби тільки у принципі визнавали потребу "якоїсь" української державности. "Без території" Олександра Шульгина дає їм правильну виразну відповідь: боротьба за відзискання втраченої державности може вестись десятками років та й переступати сторіччя — це доказує історія поярмлення Туреччиною балканських народів, історія Польщі, Чехії, Мадярщини, — ото ж не час є тут вирішним чинником, а моральна сила самостійницького руху на рідних землях і на чужині та маніфестація існування

зорганізованого такого руху на чужині, якою є власне УДЦентр.

Мої відвідини у домі панства Лівіцьких у Варшаві не мали тільки куртуазійно-товариського характеру і наші тамошні розмови не обмежувалися до бідкань над актуальною ситуацією чи теоретичних міркувань на зразок згаданих творів Донцова й Шульгіна. Два конкретні малі приклади дуже практичних справ, що їх полагоджувано у таких зв'язках. Коли головою львівського Відділу Українського Центрального Комітету, суспільно-харитативної організації наддніпрянських емігрантів, яка давала їм також правну опіку, став відомий старшина Армії УНР полк. О. Д., то Секретаріатові УНДО і редакції "Діла" стало відомо, що той громадянин занадто свobodно й широко висловлюється перед начальником відділу безпеки львівського воевідства Харевичем чи іншими урядовими особами про відносини в українському суспільстві в Галичині та в його політичній верхівці. Очевидно, він не був одиноким джерелом таких інформацій, внаслідку чого староста гродський (директор поліції) у Львові Порембальський заявив був мені: "Ми знаємо краще, що діється у вашому УНДО, як ви самі". Але ми вважали, що керівник Українського Центрального Комітету у Львові переступає межі завдань тієї організації і я просив Андрія Миколаєвича, щоби він зробив щось у цій справі, бо буде дуже прикро, коли проти того наддніпрянського старшини-емігранта одверто й різко виступить "Діло". Андрій Миколаєвич признав негайно рацію і швидко після того на місце названого вгорі діяча прийшов полк. (згодом генерал) Олександр Кузминський, з яким співпраця пішла гладко і без будь-яких дисонансів. Другий малий приклад такої співпраці з Андрієм Миколаєвичем. Він сказав мені раз, що один член посольської групи ББ з Волині ("Безпартійного Бльоку співпраці з урядом") почуває себе незручно, бо його неначе бойкотують, як "бебека", а він не погоджується з політикою воеводи Юзефського. Я заявив, що порозуміюся у цій справі з д-ром Дмитром Левицьким, щоб отой діяч написав одну-дві статті на будь-яку актуальну українську тему і щоб ту статтю надрукувати в "Ділі". Так і сталося, Дмитро Левицький негайно на це погодився, я вже безпосередньо переказав це даному українському громадянину, його стаття появилася під його повним іменем-прізвищем у "Ділі" і здисципліноване галицьке суспільство зрозуміло, що той діяч співпрацює з УНДО і "Ділом" та що нема чого дивитися на нього скоса. Той український діяч живе ще в Америці, займає дуже видатне становище і втішається заслужено загальною пошаною. Духову незалежність Андрія Левицького і його наближчого

оточення видно було в його відношенні до таких явищ тодішньої політичної дійсності, щодо яких становище Андрія Ливицького і польських державних кіл яскраво різнилося. Це власне й стосувалося політики воєводи Юзефського, який чванився, що він не схвалює антиукраїнського курсу варшавського уряду, а веде власну "проукраїнську" політику на Волині. Насправді, всі ми знали, що це була політика, яка за дрібні концесії деморалізувала людей, творила мур на "сокальському кордоні" між Волинню і Галичиною, щоби не допускати з Галичини на Волинь "деструктивних" ідей, а коли і признавав Юзефський українцям в теорії право на власну державу, то тільки над Дніпром і тільки з поверненням польським шляхтичам їхніх маєтків на Правобережжі. Другим пунктом, в якому Андрій Ливицький не погоджувався з польською верхівкою, це проблема УВО чи пак від 1929 року ОУН, себто революційного підпілля. Євген Коновалець, Андрій Мельник, Роман Сушко й інші видатні члени з верхівки УВО і ОУН — це були колишні високі старшини Армії УНР, переконані і вірні укр-івці. Зокрема щодо Євгена Коновальця, то Андрій Ливицький знав, що це індивідуальність, яка не мала багато рівних собі. Дмитро Ливицький був колись головою Галицько-буковинського Комітету у Києві, який започаткував військову формуцію Січових Стрільців, що розрослась згодом у корпус, комендантом якого був Євген Коновалець. Дмитро Ливицький став головою Української Парляментарної Репрезентації у Польщі, яка хоч і була еманациєю легального зорганізованого суспільства, яке відкидало революційні методи боротьби, проте стояла в опозиції до політики польської державної верхівки та не вважала за доцільне входити з нею у тісніші контакти поза виступами на соймово-сенатській арені. Знову ж Євген Коновалець став головою революційного підпілля. Ті обидва діячі мали в очах поляків марку непримиренних противників, чи ворогів, наставлених на загин Польщі. Але Андрій Ливицький підтримував одверто приятельські зв'язки з Дмитром Ливицьким та використовував свої спорадичні виїзди за кордон, щоби конспіраційно стрічатися з Євгеном Коновальцем. Він раз — не тямлю вже, коли це було — з правдивим вдовolenням оповідав мені, що Коновалець сказав йому на зустрічі, здається, у Карпсьбаді: "Ви, Андрію Миколаєвичу, йдіть на Україну з Заходу, а я прийду туди від півдня або й від сходу і стрінемося в Києві"... Андрій М. Ливицький зберігав теж зв'язки з іншим колишнім високим старшиною Січових Стрільців, командиром гарматної бригади СС, д-ром Романом Дашкевичем. Адвокат у Львові — Роман Дашкевич мріяв, як багато колишніх старшин, про віднову українського війська і знайшов серед поляків

не-то романтиків, не-то справжніх прихильників польсько-української співпраці проти Москви, які — разом із ним — придумали форму цивільної ніби спортової чи тіловиховної, але насправді парамілітарної організації. До таких білих круків серед високих польських військовиків належав генерал Конашевич-Токаржевський. Коли він був комендантом львівської військової округи, він, через свого ад'ютанта, запросив мене телефонічно до себе й викладав теорію про український легіон у польській армії. Я відповів, що для такої справи є фахівці між високими старшинами колишньої Армії УНР, тепер емігрантами у Варшаві, та ствердив, що в українців існує неначе догма: брати зброю завжди і від кожного, хто її дає. Проте я висловив великий сумнів у можливість здійснення такої концепції не тільки з уваги на велике недовір'я в українців до військово-політичної співпраці з поляками після досвіду з 1920 року, але ще більше з уваги на ті самі настрої у більшості польського суспільства, які існували у 1920 році: може тільки підсвідомого русофільства, але свідомого антиукраїнства. Але Роман Дашкевич добився дозволу на "Луги", затверджено йому статут, головню завдяки підтримці збоку міністерства військових справ, і в цій справі він тісно комунікувався з Андрієм Левицьким та користав з його допомоги. (Ген. Токаржевський швидко змінив свої погляди і прийняв супроти українців становище польської ендеції).

Галицькі українці спершу кривим оком дивилися на "Луги", як ніби на нову форму угодовства. При відкритті пам'ятника долота Сергія Литвиненка на могилі Івана Франка на Личаківському цвинтарі у Львові 28 травня 1933 р., під час дефіляди групи Лугів впали з рядів молодих націоналістів оклики "Ганьба" і мало не прийшло до великої авантюри, бо луговики гостро реагували на всякі образливі на їх адреси звороти, — і тільки старим приярним громадянам та членам Комітету, що його головою був тоді Василь Мудрий, вдалося завести лад. Насправді — Роман Дашкевич робив дуже добру й конструктивну роботу по лінії основних українських інтересів. Не йшлося про безпосереднє творення українського війська під польським наглядом, а про українізацію молодого міського пролетаріату. Відома правда, що переворот 1-го листопада 1918 р. провалився головню тому, що поляки мали у Львові свій пролетаріат, своїх "батярів", мали так званих "львовських дзеці" — відданих польській справі хлопців і дівчат з робітничих і міщанських кіл, — чого українці не мали. Один з найвидатніших українських діячів 20-х і 30-х р. р., Володимир Бачинський, кольоритна постать і трагічна жертва віри у можливість польсько-українського порозуміння, (скінчив самогубством) твердив:

"Українці так довго не матимуть своєї держави, поки кожна проститутка у Львові не знатиме, коли народився і коли помер Тарас Шевченко". У такому переяскравленому вислові крилася глибока правда: нарід не "повний", коли не має свідомих свого "я" всіх суспільних верств, до яких належить не тільки селянство й інтелігенція, але й міщанство та міський робітничий пролетаріят. До "Лугу" горнулася наполовину спольщена молодь із передмість. Роман Дашкевич вмів здобути собі в неї найглибшу відданість, без уваги на сувору дисципліну, а, може, власне завдяки тій дисципліні, яку завів Роман Дашкевич, колишній організатор і командир Гарматньої бригади в корпусі Січових Стрільців. Помер Роман Дашкевич 16 січня 1975 р. у Куфштайні в Австрії на 83 році життя. Коли ми з дружиною були в Європі у 1971 році, то відвідали Романа Дашкевича, приїхавши туди автом панства Лівіцьких, — був із нами також інж. Свирид Довгаль, теж колишній полковник Армії УНР. Дашкевич з гордістю показував нам свою пасіку, яку завів собі біля свого скромного помешкання в бараці. Він не хотів виїздити до Америки і між моїми шпаргалами я навіть віднайшов його старий рукопис статті: "Чому я не хочу виїздити": він вірив, що прийде таки до нової війни проти СРСР і хотів бути "ближче фронту" та казав, що в Австрії почуває себе "ближче України". Сумно було почути про смерть тієї людини, з якою я був разом у російському полоні, разом пішки втікав у 1939 р. на захід і разом переводив час у р. р. 1945-49 в Інсбруці. Під час останньої недуги Романа Дашкевича піклувалася ним та похороном займалася головно пані Наталія Снігурович-Радловська. Я писав їй, що коли маленька, але гарна українська громада в Куфштайні візьме ініціативу щодо поставлення пам'ятника на могилі Романа Дашкевича — то я готов тут в Америці стукати до таких корисних і притечних до таких справ організацій, як "Броди-Лев" та Суспільна Служба Комбатантів. Роман Дашкевич був, мабуть, останнім з живучих ще членів колишньої Стрелецької Ради.

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

До найважливіших подій, чи радше явищ 20-их і 30-их р. р. у Західній Україні належали політичні процеси. Вони власне були яскравим показником існуючих відносин та існуючої атмосфери. Відносини страшенне трудні і складні, в яких польська протиукраїнська політика крокувала паралельно з терористичною акцією українського революційного підпілля. Польське судівництво все ж допускало публічні процеси з оборонцями, що їх собі вибирали українські підсудні, з атмосферою на тих судових залах залежною від кожноразового прокуратора й голови судового

трибуналу — бо були на тих становищах поляки різного формату й різної культури. Надзвичайно дивно, що колишні провідники тодішнього українського підпілля, чи колишні політичні в'язні або й просто видатні члени націоналістичного табору у вільному світі дотепер не подбали, щоби появилася сяк-так повна історія українських політичних процесів за польської займанщини. Появилася чимало книжок і споминів про підпілля, — автори: Зиновій Книш, Володимир Мартинець, Петро Мірчук, Євген Онацький, — одному процесові один із названих присвятив навіть цілу книжку (Зиновій Книш: "Городок" Торонто, 1973), В. Мартинець зібрав багато матеріалу для свого великого твору "Українське підпілля — від УВО до ОУН" (1949 — не подано місця появи), але історії політичних процесів між двома світовими війнами, за хронологічним чи територіяльним принципом, таки нема. Написати таку історію не легко, бо ж нема доступу до архіву міністерства внутрішніх справ у Варшаві (якщо він зберігся), але можна би написати її, тримаючись хронології та водночас дати історично-політичне тло: Існують мікрофільми багатьох українських і польських часописів з того часу у бібліотеках у Нью Йорку, Вашингтоні, Чикаго, Вінніпезі, — найбільша збірка львівських часописів знаходиться — чув я — в Лондоні, у "Діпі" велася окрема постійна рубрика "В безконечній черзі", присвячена політичним процесам. Існують річники "Свободи", можна би знайти доступ до річників деяких польських газет в ЗСА, в яких напевне були нотовані деякі процеси, дармащо з польського становища. Можна би покористуватися спогадами багатьох живучих ще колишніх українських політичних в'язнів, списавши їх у розмовах з ними, тим паче, що між отими колишніми в'язнями, членами ОУН у Польщі, є видатні письменники й журналісти. Один поважний член ОДВУ, адвокат, звернувся до мене кілька років тому з сугестією, чи не написав би я щось у роді такої історії політичних процесів. Я відмовився з двох причин: під час моєї праці в редакції "Свободи" не було просто фізичної змоги на таку роботу, а далі, я мав досить прикрий досвід з моєї співпраці з діячами націоналістичного табору, на просьбу яких я написав свої спомини про Євгена Коновальця. Але ж у націоналістичному таборі є багато, за журналістичним жаргоном, "грамотних" людей, які могли б написати таку річ історично-документарного характеру, важливу для майбутніх істориків новітнього визвольницького руху та взагалі для майбутніх дослідників нашої новітньої історії. Мені відомо, що такий твір мав написати адвокат д-р Степан Шухевич і він зібрав уже чимало матеріалу, але помер і ті матеріали десь загинули.

Я був на багатьох українських політичних процесах, у Львові, у Варшаві та в різних містах у Галичині. Із них найбільше затямив собі наглий суд над Біласом і Данилишином за напад на пошту в Городку Ягайлонському, процес, у якому обох бойовників засудили на смерть і повісили на в'язничному подвір'ї у Львові 23 грудня 1932 р., — судовий процес у Самборі за вбивство Тадея Голуфка у вересні-жовтні 1933, — врешті процес за вбивство міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького у Варшаві в листопаді 1935 р. Придивімся ближче тим трьом процесам, з яких кожний зрушував тоді українське громадянство та які безумовно були характеристичними причинками до історії українсько-польських відносин 20-их і 30-их р.р. Під час процесу проти Степана Федака (мол.) за атентат проти Пілсудського, чи пак воеводи Грабовського, мене ще не було у Львові. Тим паче не можу писати про процес Мирослава Січинського за вбивство польського намісника у Львові, графа Потоцького, ані про процес проти українських студентів у зв'язку з убивством — польськими таки студентами — Адама Коцка у 1910 році, — але про ті процеси треба би обов'язково у такій публікації також згадати.

1 грудня 1932 року газети принесли комунікат урядового ПАТ-а (Польська Агенція Телеграфічна), що 30 листопада о год. 4.15 попол. 8 молодих людей у масках напали на пошту й скарбову касу, які приміщувались у будинку городського суду у Городку Ягайлонському. Вив'язалась стрілянина — вірогідно почав стріляти озброєний сторож скарбової каси — при чому згинули возьний і два напасники, один із них встигнув ще вибігти на вулицю і там упав мертвий. З дальших відомостей з'ясувались такі подробиці: згинули 20-тирічний український студент Михайло Юрко Березинський і кол. театральний статист Володимир Старик, помер від ран возьний Климчак. Були поранені теж три особи з приявної тоді у тій домівці публіки. На залізничній станції Гпинна Наварія поліція легітимувала двох молодих мужчин, які почали стріляти і тоді згинув комендант місцевої поліції Кояк, а поліціант Слугацький був важко ранений. Тими двома молодими людьми — твердила поліція — були втікаючі з Городка, члени нападу на тамошню пошту. Під час дальшої втечі втікачі, відстрілюючися проти погоні, важко поранили ще одного селянина: наші селяни взяли участь у погоні, повіривши поліції, що це втікають кримінальні грабіжники-бандити. Коли врешті схоплено обох втікачів, то виявилось, що це були 21-річний Василь Білас, торговельний помічник, і його 25-тирічний дядько Дмитро Данилишин, ремісник. Скільки було всіх учасників нападу у

Городку — не відомо, бо подавано різні цифри. У першій розправі, у наглому суді, що відбувся від 17 до 22 грудня 1932 у Львові обвинувачено у безпосередній і посередній участі 4-ох бойовиків, у другій, яка відбулася від 6 до 25 травня 1933-шістьох, при чому одного підсудного — Зенона Коссака — судили на обох розправах. На наглому суді судили Василя Біласа, Дмитра Данилишина, Маріяна Жураківського і Зенона Коссака. Оборонцями Біласа були д-р Володимир Старосольський і д-р Олександр Марітчак, Данилишина боронили д-р Степан Шухевич і д-р Кость Паньківський, Маріяна Жураківського д-р Лев Ганкевич, Зенона Коссака — д-р Маріян Глушкевич. Найбільшу увагу на тій розправі притягали до себе Білас і Данилишин. Хоча від дня нападу у Городку минув уже тиждень — обидва вони носили сліди важкого побиття, особливо Білас, менший за Данилишина ростом, блідий, мав, видно, ще зранену ногу, бо шкутильгав. Дмитро Данилишин, високий, стрункий, гарний. Обидва робили враження надзвичайно чесних, простолінійних і ідейних, проте малоосвічених і в політичних справах цілком незорієнтованих. Це були бойовики, які виконували дані їм накази. Обидва, особливо Білас, склали під час слідства широкі зізнання, признавшись не тільки до приналежності до ОУН, але й виконання раніше нападу на пошту у Трускавці та — що найважливіше — до вбивства у Трускавці, у пансіоні українських Сестер Службниць, пізнім вечором 29 серпня 1931 видатного польського діяча, Тадея Голуфка. Їм сказали — вони не виявили, хто саме, — що Голуфко — це був головний винуватець жорстокої "пацифікації" з 1930 року. На судовій розправі обидва обмежились до названих своїх особистих даних — імені-прізвища, дати й місця народження та звання — після чого здебільша мовчали. Вони зробили це за порадою своїх оборонців — одних із найкращих у тогочасній українській палестрі —, які лякались, що підсудні, випитувані прокуратором і членами трибуналу, можуть ще тільки пошкодити собі. Але в питанні, хто стріляв під час нападу на пошту у Городку та під час втечі — Дмитро Данилишин брав всю вину на себе й відтягував Біласа, — що суддів не переконало, бо вони вважали, що він, як дядько Біласа, хоче його рятувати. Найгірше обтяжував обох та взагалі всіх обвинувачених — студент Іван Мотика, який очевидячки був на службі поліції. Прокуратура покликала 54-ох свідків, з чого 19-ох під час розправи скреслено. Оборонці мали надзвичайно важке завдання, бо кожному було ясно, що той експропріаційний наскок на пошту — це була жалюгідна виправа із страхітливими наслідками, цілком непропорційними до будь-яких, моральних чи матеріальних користей: у тому наскоку здобуто всього мішок із

монетами разом на 3.000 зол., що їх втрачено під час утечі (за тодішнім курсом — ок. 550 дол.). Очевидно, що оборонці наводили паралелі з минулого різних патріотичних підпільних організацій, між ними експропріаційний напад на потяг під Безданами, в якому брав участь Йосиф Пілсудський, як бойовик ППС за царського режиму, — підкреслювано повну персональну безкорисність підсудних та відданість ідеї з свідомим наражуванням свого життя. Засаднича лінія оборони йшла в тому напрямку, щоби процесові надати якнайбільше політичний характер, а прокуратура й трибунал послідовно відмовляли процесові характер політичний, звужуючи справу до злочинів із карного кодексу. Тому теж оборона щораз скручувала на справу вбивства Голуфка, до якого — як казалося в акті обвинувачення — призналися Білас і Данилишин, але прокуратор і трибунал відкинули всі ті спроби українських адвокатів заявами, що наглий суд стосується нападу на пошту й скарбову касу у Городку, а не стосується вбивства Голуфка. На тій 5-тиденній розправі панував гнітучий настрій. Всі здавали собі справу, що відкинення внесків оборони, щоби справу передати звичайному судові, та рішення польських властей перевести у цій справі наглий суд — це виразна заповідь смертних присудів. Оборонці, пресові звітодавці і самі підсудні були свідомі, що треба було сподіватися найгіршого вироку, але мали надію, що засуджені на смерть будуть помилувані. Загально теж уважали, що засудженими будуть тільки Білас і Данилишин, центральні особи процесу, дармащо найінтелігентнішим з підсудних і найбільш свідомим всієї створеної ситуації був Зенон Коссак. Відчитування присуду відбувалося справді серед могильної тиші, в напруженні, що його рідко відчували привиклі вже до атмосфери судової залі і політичних процесів приявні адвокати, журналісти і глядачі. Василя Біласа, Дмитра Данилишина і Маріяна Жураківського присудили до смерти, справу Зенона Коссака передали до звичайного суду. Оборонці зголосили негайно — телефонічно й телеграфічно — відклик до президента Мосціцького на помилування. Він помилував Жураківського, замінивши йому кару смерти на 15 років в'язниці, зате затвердив засуд на Біласа й Данилишина. Коли вже після відчитання засуду смерти виводили підсудних із залі, до Біласа й Данилишина приступив прибулий на розправу з Люблина брат покійного Тадея Голуфка. Він звернувся до Біласа й Данилишина з просьбою, щоб вони сказали йому правду, тепер, коли вже засуджені на смерть, чи справді це вони були вбивниками його брата. Але ніхто з них йому на це нічого не сказав. Це була дуже коротка, але дуже драматична сцена. Біласа і Данилишина повісили на в'язничному

подвірі в'язниці званої Бригідками, 22 грудня 1932 року о год. 6.30 ранку. Останні релігійні послуги віддав їм о. д-р Богдан Липський, пізніший митрат у Торонто, що його смерть 12 жовтня 1969 році вкрила всіх тамошніх українців глибокою жалобою. При екзекуції були теж оборонці обох засуджених. Тямлю, що до редакції "Діла" зараз після екзекуції прийшли адвокати Володимир Старосольський і д-р Кость Паньківський — цей останній potwierдив це мені ще незадовго перед своєю смертю у Нью Йорку, — зате не тямлю вже, чи були із ними також д-р Степан Шухевич і д-р Олександр Марітчак (цей останній живе тепер у Детройті). Названі оборонці, свідки екзекуції, оповідали згодом, що ще в роки пізніше їм інколи снилася та макабрична сцена. Обидва бойовики поводитися до останньої хвилини подивугідно, як герої.

Напад на пошту в Городку з його трагічними наслідками поставив знову руба проблему доцільности революційного підпілля в таких формах, як воно існувало — на принципі масового набору, без селекції членів і без проводу, який повинен би знати, що кожний акт підпілля мусить мати політичну доцільність — мусить мати якусь політичну мотивацію, вже без уваги на принципову доцільність чи недоцільність індивідуального й масового терору в ситуації, в якій такі акти могли бути тільки демонстраціями, бо не було ніяких шансів досягнути ними українську політичну ціль. Той перший процес за Городок був ще тому страшенне прикрий, бо виступав на ньому згадуваний Іван Мотика, молодий українець, який своїми зізнаннями заганяв в могилу своїх земляків-ровесників. Тому процес актуалізував теж ту сумну сторінку підпілля, якою було пронизання його рядів польськими поліційними конфідентами. "Діло" виреклося під час того процесу передових статей і всю першу сторінку — та частину дальших присвячувало звідомленням з судової залі. Я їх писав і тямлю, що це була важка і надзвичайно трудна справа, бо треба було рахуватися з тим, щоб не було ніяких найменших відхилів від ходу розправи, які дали б цензурі притоку до конфіскацій. Водночас процес розбурхав був пристрасті по обох сторонах — українській і польській — знову до такого ступня, як вони були, наприклад, під час підпалів і "паціфікації" у 1930 році.

Друга розправа проти безпосередніх чи посередніх винуватців нападу на пошту в Городку відбулася, як уже згадано, в днях 6 до 25 травня 1933 р. і на лаві обвинувачених засіли тоді: Ярослав Білас, Марія Ковалюк, Зенон Коссак, Михайло Куспісь, Степан Машак, Іван Мотика і Степан Цап. Зенона Коссака засудили на 7 років в'язниці, Куспіся на 5 років, Машака, Мотику і Ярослава

Біласа по два роки, а Степана Цапа і Марію Ковалюк звільнили. Як оборонці виступали наші адвокати Степан Біляк, Маріян Глушкевич, Володимир Старосольський і Степан Шухевич, а Мотиці приділили з уряду оборонця в особі д-ра Семена Шевчука. Про ту розправу був теж вичерпний звіт у "Ділі", але не я писав його, а запрошений для цього діла Анатоль Курдидик, який теж підписував звіт ініціалами "а. к". До речі: Анатоль Курдидик, професійний журналіст, найближчий співробітник Романа Голяна у прегарно редагованому тижневику "Неділя" німецького типу "родинного журналу", надзвичайно талановитий поет, був — за моєю скромною думкою — найкращим українським репортером 20-их і 30-их р. р. Другим дуже добрим репортером був Генадій Которович; проте його дописи й репортажі треба було дуже докладно перевірювати. Пригадую собі, що "Діло" — вже за мого редагування — надрукувало прислану нам з Варшави від Которовича сенсаційну вістку, що головний комендант польської поліції генерал Кордіян Заморський закупив великий краківський щоденник "Ілюстровани Кур'єр Цодзєнни", що його редагував посол ББ Маріян Домбровський та який мав марку одного з найбільш україножерних часописів. Вістка була фальшива і ген. Заморський загрозив судовою скаргю проти "Діла", яка була б знищила наш щоденник. Генадій Которович, який скінчив був журналістичний факультет університету у Варшаві, не мав терпеливості перевіряти зачуті "сенсації" — що є річчю невідхильною й обов'язковою у журналістиці. Генадій Которович помер передчасно у Мюнхені, Анатоль Курдидик з дружиною живе у Вінніпегу і ми все ще листуємося. Це внаслідку заходів А. Курдидика мене запросили у грудні 1968 року приїхати до Вінніпегу з промовою на тамошньому ювілейному концерті з нагоди 100-річчя "Просвіти" (ту мою доповідь цілістю надрукував "Новий Шлях".)

Про судовий процес за вбивство Тадея Голуфка я писав уже у Календарі УНСоюзу за 1962 рік п. н. "Несамовитий процес". Коли я тепер перечитав той свій спомин, списаний 13 років тому, то бачу, що маю і тепер той сам погляд і можу зробити у тому своєму спомині тільки деякі невеличкі зміни:

Спонуку до написання того спомину дав колишній адвокат у Самборі д-р Юліян Рабій, який, пишучи у "Свободі" про різні політичні процеси між двома світовими війнами в Західній Україні, за володіння Польщі, пригадав також судовий процес проти вбивників видатного польського політичного діяча Тадея Голуфка. Я звернув на це увагу тому, що стежив був за більшістю отих

великих процесів. Був я теж ввесь час на згаданій судовій розправі "Голуфківців" і про нього, як про інші, звітував з коментарями на сторінках "Діла".

Судова розправа в справі вбивства Тадея Голуфка велась у вересні-жовтні 1933-го року, більше як два роки після вбивства 21 серпня 1931. Трудно погодитися з характеристикою Тадея Голуфка, як якоїсь "дивної людини", як писав д-р Юрій Рабій, бо Т. Голуфко не був людиною складної вдачі й нерозгаданих поглядів. Тадей Голуфко був соціал-демократом давнього ліберально-демократичного зразка і членом редакції варшавського "Роботніка". Від ППС (Польська Партія Соціалістична) був членом міської ради у Варшаві. Після травневого перевороту Йосифа Пілсудського перейшов з багатьма політиками різних партій в нову партію "Безпартійного Бльоку", зформованого для підтримки режиму Пілсудського, теж колишнього активного члена ППС, і став послом у варшавському соймі вже від ББ. Спеціальністю Голуфка були східноєвропейські справи, зокрема українські. Він видав брошуру про потребу польсько-українського порозуміння на спільній антиросійській базі і роз'їздив з відповідними доповідями. Приїздив теж з такою дискусійною доповіддю до Львова й виголосив її на великій залі міської ради, — я там був і забірав слово в дискусії. Очевидно що Голуфкостояв на становищі приналежності Східної Галичини до Польщі, дораджуючи українцям погодитися на "кондомініум" у Львові, яке було б у практиці польським верховодством, як на "поміст до згоди" на ширшій платформі територіяльної автономії в межах Польщі. Через оте своє становище не мав Голуфко популярности ні в польських ні в українських колах. Шпилем кар'єри Тадея Голуфка було призначення його на становище начальника Східного відділу у міністерстві закордонних справ. Від тієї номінації сподівалися зміни курсу польської закордонної політики у різкішому проти-совєтському напрямку та її впливу на внутрішню польську національну політику.

Ці надії не здійснилися, бо — як відомо — Пілсудський відпекався колишніх своїх приятелів із демократичної лівіці і скрутив "направо". Безпартійний Блок перетворився — вже після смерти Голуфка — в "Обуз З'єдночення Народового" (ОЗОН) з сильними впливами ендеції (народової демократії). Але ще за свого послування Т. Голуфкота його однодумці не мали впливу на національну політику уряду. Все ж, був час, коли вперто кружляла версія, що Пілсудський хотів змінити чи злагіднити курс національної політики у відношенні до українців після ганебної

"пацифікаційної" акції літом 1930 року, і створити з трьох східньо-галицьких воевідств одно воевідство — саме з Тадеєм Голуфком, як воеводою. Проти такого проєкту була, очевидно, вся польська націоналістична правиця з її організаціями на терені Східньої Галичини і весь тамошній польський шовіністичний адміністраційний апарат. Саме у зв'язку з отими плітками на тему згоадної нової ролі Голуфка у варшавських журналістичних і політичних колах одверто говорилося про те, що тим чинником, який потягнув за шнурок Організацію Українських Націоналістів і використав ідеалізм та патріотизм українських бойовиків, була польська провокація.

Така концепція спиралася не тільки на вищезгаданих політичних мотивах — інтерес польської націоналістичної (і большевицької), а не української сторони в убивстві Голуфка — але й на таких фактах:

Головним оскарженим на самбірському процесі за вбивство Голуфка був Роман Барановський, польський поліційний агент-провокатор. Це він, як член 1-го установчого конгресу ОУН у Відні наприкінці січня 1929 р. дав підписати членам конгресу листівку "на пам'ятку", і вислав її до о. Богдана Охримовича в Заболотіві, батька одного з членів конгресу, Степана Охримовича, повідомивши про це, мабуть, одночасно польську поліцію. Фактом є, що у того духовника перевели поліційну ревізію, "випадково" знайшли у нього ту листівку і вона послужила за головний доказовий матеріял прокуратури у процесі проти "конгресівців" 5 вересня 1932 р. — як власне доказ, що вони були на тому конгресі, отже є членами підпільно-революційної ОУН. Я був також на тому конгресі, як єдиний член ЦК УНДО, запрошений особисто Євгеном Коновальцем, і тільки тому оминув суду й засуду, що виїхав з Відня раніше, не підписавшись "на пам'ятку" на листівці. Поліція мала теж правильні інформації — і про мою участь у конгресі і про те, що я був проти пов'язання в одній організації ідеологічно-політичних і військово-революційних завдань. (Про мою участь і ролю на 1-му конгресі націоналістів у Відні у січні 1929 р. була мова в акті обвинувачення проти Бандери і тов. на Варшавському процесі за вбивство Перацького, зате чомусь промовчує її Вол. Мартинець у своїй книжці "Від УВО до ОУН").

На тому першому процесі "конгресівців" (бо, здається, було їх два) обвинуваченими були Олесь Бабій, Осип Бойдуник, Юліян Васіян, Євген Зиблікевич, Степан Ленкавський і Зенон Пеленський. (Із них — поет Олесь Бабій помер вже у 1975 р. у

Чикаго, Степан Ленкавський живе у Парижі, Євген Зиблікевич у Філадельфії і Зенон Пепенський у Мюнхені — усі вони активні діячі в ділянках політики, культури чи журналістики.)

Романа Барановського посуджували, що це він спровокував атентат на Східні торги у Львові, а на Самбірській розправі говорилося, що це він за 1.500 золотих видав поліції організаційного референта у крайовій Команді ОУН, Зенона Коссака, який його, Романа Барановського, призначив був на бойового референта. Вбивство Тадея Голуфка було — з погляду української расії — очевидною політичною нісенітницею, а навіть злочином: навіщо було вбивати соймового посла, персонально людину дуже порядну, ліберала з маркою "українофіла" в польських націоналістичних колах?! Закордонна верхівка ОУН рішуче заперечила свою участь у тому вбивстві. Навпаки, пок. Євген Коновалець запевняв мене, що він був потрясений вісткою про те вбивство. Соймові послы Михайло Матчак, радикал, і Остап Луцький, ундист, які добре знали відносини у верхівці ОУН і зізнавали, як свідки оборони, стверджували, що ПУН видав був наказ припинити всякі терористичні дії в краю з уваги на дебатування на міжнародньому терені скарги Української Парляментарної Репрезентації проти "пацифікації" з літа 1930 р. Вбивство Т. Голуфка компромітувало українство ще й тому, що воно відбулося в пенсіоні СС Службниць.

Отож автоматично виринає здогад, що те вбивство було провокаційним актом, ворожим українським інтересам. Не виключалося можливости большевицької провокації, дармащо натяк на це збоку львівського "Діла" викликав обурені голоси підсоветської преси. На таку можливість вказувала не тільки, так би мовити, засаднича лінія московської комуністичної політики супроти галицьких українців — сіяти між ними роздор, погіршувати польсько-українські відносини та завогнювати атмосферу, але й той факт, що Дрогобицький район з його робітниками нафтового промислу завжди був "лівий". Прокуратура намагалася скомпромітувати коменданта бойового відділу ОУН на Дрогобицьку округу, Михайла Гнатова, начеб то у нього при ревізії знайшли комуністичні летючки й наче б він утік до ССРСР, що згодом виявилось неправдою. Очевидно, що польська прокуратура воліла звертати увагу на можливість комуністичної провокації, бо така концепція приносила подвійну користь: відвертала увагу від концепції щодо провокації польської поліції та компромітувала ОУН, як організацію, інфільтровану комуністами.

На елемент провокації у тому вбивстві вказували й інші

заплутані у тому особи. Безпосередніми вбивниками були — за актом обвинувачення — Василь Білас і Дмитро Данилишин, два ідейні бойовики, яким невідомо хто, крім малограмотного сторожа того пансіону Олекси Бунія, сказав, що Тадей Голуфко — це ініціатор і головний винуватець військово-поліційної карної експедиції, відомої під назвою "пацифікація". У таку нісенітницю могли повірити тільки такі простодушні, фанатично ідейні, але неосвічені й політично незрячі бойовики, як Білас і Данилишин, — але неможливо, щоб у це міг повірити Роман Барановський або Михайло Гнатів. Про Тадея Голуфка писалося надто багато у польській і в українській пресі, його ім'я було надто відоме і в'язання його з "пацифікацією" було надто абсурдне для кожного, що хоч трохи орієнтувався у тодішніх відносинах у Польщі та її персонажах.

Самі, врешті, польські урядові чинники своєю режисерією процесу за вбивство Голуфка породили і підкреслили підозру, що вони не певні своєї справи і хочуть її заплутати так, щоб не можна в ній визнатися. З цілком невідомих причин над Василем Біласом і Дмитром Данилишином, схопленими над Дністром під час їх утечі після експропріаційного нападу на пошту в Городку Ягайлонському, (про це вже була мова вище,) перевели блискавичний наглий суд і стратили на шибениці на в'язничному подвір'ї. Проста логіка, здоровий глузд диктували, що коли поліції вдалося вхопити двох революціонерів, які — за актом обвинувачення — призналися до вбивства Тадея Голуфка, з описом різних деталей убивства, то треба тих людей берегти для судової розправи у важливішій справі, як напад на пошту. Однак не помогли всі аргументи й переконування українських оборонців-адвокатів, щоби з наглого суду передати справу звичайному судові і щоби виждати з засуджуванням обвинувачених, проти яких кара смерті була все одно "ґарантована", якщо вони не тільки винуватці нападу на пошту і вбивства тамошнього сторожа та поліціянта на шляху втечі, але й безпосередні вбивники Тадея Голуфка. Мало того, під формальним претекстом, що наглий суд стосується не справи вбивства Голуфка, а нападу на пошту в Городку, суддя не дозволив розглядати справу смерті Голуфка. Тому ніколи на судовому терені не з'ясовано цієї переважливої справи.

Власне відсутність на судовій розправі у Самборі тих двох безпосередніх винуватців, замість яких нависла над судовою залею тінь шибениці, був одним з моментів, що витворював макабричний настрій на розправі. З трьох обвинувачених — два були поліційними агентами — Роман Барановський і Микола

Мотика, а третій — згаданий уже Олекса Буній, малограмотний 20-тирічний сторож пансіону СС Службниць, де мешкав під час своїх ферій у Трускавці Тадей Голуфко. Барановського формально судили за те, що він дав Гнатову револьвер, що його Гнатів передав Біласові, — Миколу Мотику за те, що, доставши від Бунія інформацію про замешкання у віллі СС Службниць "автора пацифікації" Тадея Голуфка, передав ту інформацію Біласові, — а Бунія, що був інформатором змовників та безпосередніх убивників. Роман Барановський боронився весь час польською мовою, як п'явольний агент польської поліції, і по цій лінії боронив його свідок, колишній радник безпеки львівського воєводства, Івахів. Проти Романа Барановського свідчив понад усякий сумнів стверджений факт, що обидва револьвери, з яких убивники стріляли до Тадея Голуфка і які перебували перед тим і після того в різних руках, перейшли були й через руки його — Романа Барановського. Коли під час поліцейського слідства виявилось саме те, що обидва револьвери переходили через руки польського агента, польська влада настрашилась, як настрашилась була царська охрана після того, як виявилось, що її агент-провокатор Азеф був причетний до атентату на графа Вітте й губернатора Дурново. Тоді то Івахова спішно перевели на підрядне становище до Лодзі, а начальника відділу безпеки у Львові, Маріяна Соханського, підвищили до ступня віцевоєводи і дали йому завдання — головного обвинувача проти Барановського. Це було війняткове видовище, як віце-воєвода Соханський сперечався з радником Іваховим — обидва достойники польської політичної поліції: чи Барановський обманював поліцію, як український бойовик, чи обдурював українське революційне підпілля, як польський агент. Боронив Барановського адвокат д-р Кройцнавер з Самбора, але, очевидно, його завдання було безнадійне і нічим він на себе уваги не звернув. Судовий трибунал і прокуратура дбали, щоби українські адвокати — оборонці, між ними найвидатніший д-р Степан Шухевич зі Львова, не переступили межі дуже делікатних натяків на можливість закулісової польської руки, що покористувалась Романом Барановським, Мотикою та, може, ще іншими невиявленими на тому процесі своїми агентами в ОУН для того, щоб Біласа й Данилишина підштовхнути проти Тадея Голуфка. Вдову по Голуфкові заступав на розправі адвокат Шурлей із Варшави. Він також відчував аномалію ситуації і був стурбований, що на процесі за вбивство Голуфка не міг бачити вбивників та ставити їм запити, бо їх вже раніше стратили за щось інше. Він — і родина покійного Голуфка — мусили задовольнитися тільки тим, що говорив акт обвинувачення: що яких 10 хвилин після

8-ої вечора 29 серпня 1931 р. мешканці пансіону СС Службниць у Трускавці почули 6 стрілів, — дехто із свідків бачив, як два молоді чоловіки втікали з будинку, — у кімнаті Голуфка знайшли його мертвим. Цікаво, що прокуратор Мітрашевський, щоби, мабуть, представити обвинувачених, як фанатиків, над якими нема чого милосердитися, відчитав на розправі цілий "Декалог українського націоналіста". Що він мав спільного з убивством Голуфка і поліційними агентами Барановським і Мотиною та півграмотним Бунієм?! Роман Барановський помер за офіційним комунікатом — на сухоти у в'язниці, мабуть у Вроцках.

І тоді, під час Самбірського процесу, і тепер після таких довгих років схиляюся до думки, що вбивство Тадея Голуфка було заплановане якоюсь польською шовіністичною клікою та вирежисероване при допомозі польської поліції з використанням її агентури в Організації Українських Націоналістів. Стовідсоткової правди не можна ствердити, бо вона зійшла до могили з головними діючими особами тієї трагедії, а коли, може, й дехто ще зберігся при житті після Другої світової війни й живе донині, то його уста напевне були замуровані. З нинішньої перспективи, коли з польського режиму та її політичної поліції залишилися тільки акти архіву міністерства внутрішніх справ у Варшаві а весь той період Західної України перейшов до історії, найважливіший — і найприкріший — для нас момент — це власне інфільтрування українського революційного підпілля з 20-их і 30-их р. р. на Західній Україні поліційною агентурою. Нідин інший політичний процес за весь той час і ніщо інше так яскраво не доказали тієї сумної правди, як власне Самбірський судовий процес за вбивство Тадея Голуфка. Вже на львівському процесі за напад у Городку і після того у процесі Самбірському виявилася у всій своїй наготі величезна помилка, якою було перетворення Української Військової Організації, яка була обмежена до членства, гуртованого на персональному принципі з дуже строгою селекцією та з корінем — колишніх активних старшин, людей зрілих і політично освічених, — на організацію за масовим набором, без уваги на вік, стать, освіту й мораль охочих пристати до організації. Вербування до ОУН середнешкільників було особливою помилкою — це не тільки відривало хлопців і дівчат від науки, яка сходила на задній плян, що внаслідку відбилося на освітньому стані чи не цілої одної нашої генерації, але й відкривало двері польській поліції, яка застрашуванням поліційними ревізіями й арештами та перекуплюванням малими грошми — діставала малолітніх донощиків. Децентралізація апарату підпілля довела до скинення на рамена молодих, ідейних але політично незрілих осіб

величезної відповідальності. Всі ті помилки мусили пімститися: не тільки у запроторенні десятків та сотень осіб до польських в'язниць, але до ще більшої політичної трагедії: до розколів в ОУН, які розпочалися напереломі 1939 і 1940 р. р. і тривають чи не по нинішній день...

Зовсім інший характер мав політичний процес за вбивство міністра Броніслава Перацького у Варшаві. Той атентат переведено 15 червня 1934 року, судова розправа у тій справі тривала від 18 листопада 1935 до 13 січня 1936. На лаві обвинувачених засіло 12 осіб, у тому дві молоді жінки. Головні обвинувачені: Степан Бандера, Микола Лебець і Ярослав Карпинець, яких засудили на кару смерти, замінену внаслідку амнестії на досмертну в'язницю, — далі — Микола Климишин, Іван Малюца, Євген Качмарський, Роман Мигаль, Богдан Підгайний, Ярослав Рак і Яків Чорній, а також — Дарія Гнатківська і Катерина Зарицька. Акт обвинувачення охоплював 110 сторінок друку (є у тому акті обвинувачення згадка й про мою участь у 1-му конгресі націоналістів) — його дотепер має голова "Прологу" у Нью Йорку, Микола Лебець. Написав акт обвинувачення віцепрокуратор Окружного суду у Варшаві Владислав Желенський, який керував слідством. Формально головним прокуратором на розправі був прокуратор Апеляційного суду у Варшаві Казімерж Рудніцький, але фактично обвинувачував, ставив запити і був головною пружиною розправи Владислав Желенський, Трибунал з чотирьох суддів під проводом В. Посемкевіча, насправді — як у величезній більшості політичних процесів у Польщі, що було характеристичною рисою правосуддя післяверсальської Польщі — трибунал, зложений із ніби незалежних суддів — насправді зправила йшов по лінії, визначеній державною прокуратурою, яка з черги йшла по лінії національної політики, веденої у практиці органами "безпеки", себто політичної поліції. Процес за вбивство Перацького мусів мати інший розголос й іншу атмосферу: це ж згинув з руки українськопо бойовика міністер внутрішніх справ і розправа велася у столиці Польщі, в якій перебували закордонні амбасади з своїми пресовими референтами та існував окремий Клуб закордонної преси. З погляду української рації та мудрости терористичної дії ОУН — вбивство Броніслава Перацького було ще найбільш логічне й політично виправдане. Адже це був голова того міністерства, яке охоплювало департамент безпеки з його відділом національних справ, міністерства формально й у великій мірі фактично відповідального за політику режиму супроти українців. І хоча після того вбивства різні польські журналісти, між ними й видатний журналіст-публіцист Станіслав Мацкевіч, старалися

представити Перацького, як ніби ліберального й прихильного супроти українства політика, таке твердження не знаходило потвердження у тодішній політичній дійсності. Владислав Желенський проголосив недавно, наприкінці 1973 року у В-ві "Інституту Літерацького" у Парижі, в серії "Бібліотеки Культури" 104-сторінкову книжку п. з: "Вбивство міністра Перацького" з докладним описом атентату і слідства, характеристикою різних підсудних, з'ясуванням українських відносин, зокрема ОУН з додатком неначе епілогу головних обвинувачених, вбивство Степана Бандери і смерть в Аргентині вбивника Перацького Григора Мацейка. Желенський пише, м. і., що від 3 до 9 червня 1934 р. міністер Перацький перевів подорож до Східної Галичини "з ціллю нав'язати з митрополитом Шептицьким й іншими представниками українських організацій і партій з думкою довести до політичного відпруження". Не знаю, відкіля Автор узяв таке твердження, але воно не відповідає дійсності. Мушу спростувати, що міністер Перацький не виявив був під час своєї тодішньої інспекційної подорожі ніяких примирливих супроти українців тенденцій, ні з ким з відповідальних українських діячів не стрічався і обмежився до нарад з воєводами та приймав на церемонійних авдієнціях делегатів різних польських організацій. Зрештою, навіть було польському міністрові внутрішніх справ їхати на зустрічі з українськими діячами до Львова "задля політичного відпруження", коли у Варшаві існувала Українська Парляментарна Репрезентація і там, у Варшаві, можна би було започаткувати легко "політичне відпруження", як би було для цього бажання. Так звану "нормалізацію", про яку ще буде окремо мова, започатковано також польсько-українськими розмовами у Варшаві. На терені сойму і сенату польські міністри мали раз-у-раз першорядні нагоди виявити свій плян зміни політики у кращому для українців характері — підтриманням чи-то польських партійних ліберальних жестів (законопроект ППС про автономію для трьох східно-галицьких воєвідств) чи позитивним ставленням до будь-котрого українського внеску на будь-котрій соймовій Комісії. Але за весь час тривання післяверсальської Польщі режим ні одної такої нагоди не використав — і тому твердження Желенського, що міністер Перацький їхав до Галичини шукати якихось примирливих контактів з українцями — цілком нісенітне!

Владислав Желенський дійсно зібрав для написання своєї книжки про вбивство Броніслава Перацького багатющий матеріал, в якому ядро становить збережений ним власний архів. Зокрема вартісними є його ревеляції про викрадення польською розвідкою у Празі так званого архіву Сеника — з активною

допомогою від чеської політичної поліції. У цій справі ПУН переводив власне слідство — це був дійсно скандал, як у руки поляків попали сотні документів, сотні відписів довірочних листів і прерізних фотокопій, Желенський пише докладно, що у тому "архіві Сеніка" знайдено 418 оригіналів і 2.055 фотокопій різних машинописів і рукописів, — їх знайшла чеська поліція під час ревізії в Омеляна Сеніка та 6-ох інших діячів ОУН в ЧСР осінню 1933 р. Керівні діячі "органічного сектора" в Галичині не могли вийти з дива: як верхівка ОУН за кордоном може зберігати таку силу довірочних документів, що на них ласі ворожі українцям розвідки?! Згодом ми довідалися, що й серед членів ОУН виринула підозра, чи випадково і тут не діяла рука ворожої провокації, щоб збирати, зберігати й переховувати такий багатий архів, який міг би дістатися в руки польської поліції! Як відомо, самого Сеніка внутрішнє слідство, що його перевів ПУН, виправдало — і мені, який особисто добре знав його, також видається цілком невірорідним, щоби він міг бути причетним до такої зрадницької дії. Але коли, наприклад, Владислав Желенський, аналізуючи оті документи з архіву ОУН доходить до висновку, що вбивство Перацького переведено тому, що "ОУН була близька руїни, зменшилися доходи" і треба було якоїсь голосної та назверх ефектної терористичної дії, щоби дістати кращі аргументи для збірки фондів, — то таке його твердження доказує тільки, що він не знав психіки і ментальности ані Євгена Коновальця, ані Степана Бандери, — обох непересічних індивідуальностей, хоч з двох різних генерацій та цілком іншого типу. Ані ОУН не була в 1933 р. "на порозі загину", ані теж ОУН не переводила терористичних актів під кутом потреби мати пропагандивний матеріал для збірки фондів.

У книжці Владислава Желенського є багато вартісного фактичного матеріалу і я можу теж бути вдячний за ту книжку, що вона відсвіжила мені в пам'яті різні подробиці та, зокрема, пригадала різних тодішніх польських людей з державного апарату, між ними начальника відділу національних справ у міністерстві внутрішніх справ Генриха Сухенка-Сухецького, непривітного бюрократа, який був радше виконавцем, а не творцем політики. Але є в тій книжці різні взаємосуперечності. З одного боку читач має враження, наче автор бажає виправдати себе за свою роллю на Варшавському процесі. Він пише, наприклад, про самого себе, що "дивлючись з нинішньої перспективи... спів-обвинувач віцепрокуратор Желенський кількакратно дав доказ недостатньої розваги..." Він таврує розпорядок, за яким кількох

підсудних тримали в їхніх келіях під час слідства з кайданами на руках, ніби з остраху, щоби вони не пробували втекти. Він прихильно висловлюється про деяких підсудних, головню Ярослава Карпинця, й наводить голоси преси, критичні щодо того процесу й прихильні українцям, як ось соціалістичного лідера Мечислава Недзялковського із варшавського "Роботніка". Але тут же виправдується за те, що під час одного епізоду на перерві розправи подав руку Карпинцеві — ніби це сталося тільки "відрухово" і було "не на місці"! Желенський таврує "паціфікацію", признавши, що в ній "виладувалися найгірші інстинкти польського шовінізму", але водночас запевняє, що в тій "паціфікації" "не було жертв людського життя". Проте такі жертви були. Докладно не можна тепер перевести їх статистики і ствердити прізвища та дані місцевості. Але, наприклад, у збірнику "Бережанська Земля" подано прізвища двох селян Бережанської округи, що померли від ран внаслідку важкого побиття. Василь Мудрий подає в "Енциклопедії Українознавства" число 7 закатованих під час "паціфікації" українців, а він був у таких справах дуже совісною людиною і з повітря тієї цифри не схопив. Трудність ствердження отих фактів у тому, що скрізь там, де була про них мова в українській пресі, наприклад, у "Ділі", тепер у мікрофільмах у Публічній Бібліотеці в Нью Йорку чи Конгресовій Бібліотеці у Вашингтоні можна знайти тільки — білі плями, як доказ діяння цензури...

Цікаво, Владислав Желенський ніби старається звітувати й коментувати у своїй книжці об'єктивно і безпристрасно. Але, згадавши кількакратно про вбивство Тадея Голуфка, дивним дивом не згадав ані разу, що головним обвинуваченим на процесі за вбивство Голуфка був Роман Барановський, через руки якого перейшли обидва револьвери, з яких вбили Голуфка, та що Роман Барановський був польським аґентом-провокатором. Так само, обороняючи польські слідчі органи проти закидів, що вони знущаються над арештованими членами ОУН, неначе забув про трагічну історію Ольги Басараб, яка повісилася на решітці своєї келії 13 лютого 1924 р. у Львові, бо не змогла терпіти дальших тортур, яким піддавали її під час поліційного слідства. Це була голосна історія і ніхто у Львові, ніхто з чесних поляків, не вірив поліційним викрутам щодо причини слідів важкого побиття на тілі трагічно померпої української патріотки. Не відомо теж, чому властиво прокуратор Желенський ще нині, після кругло 40 років від отого Варшавського процесу боронить своє становище, що не дозволив обвинуваченим на тому процесі зізнавати по-українськи. Він пише буквально: "Кореспондент львівського "Діла" Кедрин-

Рудницький пробував переконати мене в перерві розправи, що по суті навіть з урядового погляду "виплатилось би" поступитися жаданням обвинувачених і дозволити їм висловлюватися українською мовою. Не розумів, що закон у тій справі рішучий і не допускає ніяких винятків. Зрештою, при першій нагоді Бандера викрикнув, що "як український громадянин не підлягає польським законам"... Я дійсно підійшов був до прокуратора Желенського і сказав йому: Вам залежить на тому, щоби зробити враження на приявних тут чужинецьких журналістів, що розправу ведеться справедливо і ліберально, — водночас вам залежить на тому, щоби підсудні зізнавали. Тому чому не дозволити їм зізнавати по-українськи?! Але Желенський виправдував відмову обвинуваченим у цьому пункті власне "принциповим" законом, що це Варшава, столиця Польщі, і тут не можна допускати у суді іншої мови, як тільки польську. Якщо такого погляду були Желенський і члени судового трибуналу у 1934 році, то сьогодні треба би вже змінити таку настанову: адже відомо, що, наприклад, в Америці громадянинові, який не знає добре англійської мови, дають у суді перекладача і це, принципіві про англійську мову, як державну нічого не шкодить. Коли б підсудним дозволили були говорити по-українськи, то їхні зізнання надали б кольоритности розправі, вона могла б бути цікавою. Коли ж вони ввесь час мовчали — попис мали тільки прокуратор і його свідки і — було нудно, — аж до жалюгідного виступу Малюци під кінець розправи. Відмова бойовикам ОУН на судовій розправі у Варшаві промовляти по-українськи не походила з пошанування "приципового закону", а з "принципового" підходу до польської держави, як держави національно однородно-польської, якою вона — якщо ще не є — то повинна нею стати. Владислав Желенський має повну рацію, коли нині признає, що тоді, на розправі проти Степана Бандери і товаришів "кількакратно дав доказ недостатньої розваги". А я добавив би: взагалі поводився "нерозважно", зробивши тоді враження в усіх приявних, також у деяких польських журналістів, що він старається в першу чергу приподобатися польській націоналістичній вулиці і тим особам державного апарату, які йшли по лінії антиукраїнської більшости в соймі, — а щойно на другому пляні виявляє ніби розуміння ідейних спонук українських бойовиків, дармащо розмежовував "політику від злочину". У добро прокуратора Желенського треба записати, що він, очевидячки, здає собі тепер справу, що поводився на тій судовій розправі негарно, передусім у порівнанні з прокуратором Рудницьким, який поводився дійсно, як джентлмен та не давав поривати себе темпераментові ані нервам. Щодо сутніх подробиць розправи, то

Желенський правду каже, що найвидатнішим оборонцем був д-р Лев Ганкевич із Львова, бо всі інші адвокати — А. Павенцький із Львова, В. Горбовий із Долини і С. Шлапак із Станиславова не мали того красномовного таланту ані формату, щоби привернути до себе увагу варшавських і закордонних журналістів та інших глядачів. Ясно, що на вислід розправи й найбільш геніяльний український адвокат-оборонець не міг мати впливу.

Головна різниця між становищем головного прокуратора Рудніцького і прокуратора Желенського виявилася в їхніх заключних промовах. Рудніцький накреслив історію ОУН в широких зарисах на тлі новітньої історії України, вийшовши з засновку — прогри українських визвольних змагань, заведених надій та розпачу з приводу тієї прогри. Було ясно, що той польський прокуратор не всилі розмежувати діла українських революціонерів від політики та розглядати їх виключно з площини карного права, — коли тим часом Желенський раз-ураз підкреслював, що той процес не має нічого спільного з політикою — що було очевидно нісенітницею, бо це був "пар-ексцелянс" політичний процес. Одиноким позитивним моментом виступу Желенського було підкреслення ним, що "на лаві обвинувачених не сидить українське суспільство" і що таким чином — польський уряд не стосує супроти українського народу в Польщі засади "кругової поруки", чи пак збірної відповідальности, засади, яка власне й лягла в основу "пацифікації" з 1930 року, коли за дії ОУН (підпали) поліційно-військові експедиції на дикий і безглуздий лад мстилися на селянах, сільських священниках, Читальнях "Просвіти", кружках Сільського Господаря і т. д..

Пригадую ніби цілком дрібний, але зворушливий момент, з процесу за вбивство Перацького. Були ім'янини чи роковини народин Катрусі Зарицької. Її бабуня привезла їй солодоці — і вона роздавала на судовій залі, на лаві підсудних — куснички шоколяди своїм товаришам недолі... Пригадую теж найприкріший момент з того процесу — коли на 13-му дні процесу обвинувачений Малюца зголосив готовість зізнавати по-польськи, встав і почав "сипати" інших обвинувачених та виявляти в подробицях тайни ОУН. Звітуючи про той процес у "Ділі" я поміщував наприкінці кожного сутоінформаційного звідомлення "Враження нашого кореспондента". З приводу того виступу Малюци я писав у числі з 4 грудня 1935 року про поведення численних в'язнених членів ОУН: "... Вони не тільки признаються самі, не тільки "сиплять" з легкодушности чи пімсти інших, але розкривають усі відомі їм чи зачуті деталі з внутрішньої організації конспіративного підпілля.

витагаючи все підпілля, з прізвищами, організаційною схемою, здійсненими і нездійсненими плянами, на денне світло. Та балакучість підсудних на тлі згаданих моментів — їх ідейности і розмірної вже зрілости віку, стає явищем зовсім незрозумілим..." Я висловлював здогад, що психологічною спонукою для такого поведення арештованих членів підпілля може бути хіба "повне внутрішнє заламання, повна переоцінка своїх поглядів, повне розчарування супроти своєї організації..." Бо таких Малюц, які у слідстві і без тортурування їх "сипали" й усе виявляли — було більше. Деякі з них живуть у вільному світі і навіть втішаються пошаною земляків.

Такі мої завваги при різних нагодах на тему українського підпілля, хоч вони були критичні, не подобалися польським властям і староста гродський (директор поліції) Порембальський, викликавши мене раз до себе, заявив мені: "Нех пан не учи ОУН, як оні майом лепей робіць революціє". Але він був людиною ще з австрійських часів і мав правничу освіту, то можна було з ним дискутувати. Я запитав його тоді, як він являє собі, що "Діло" та взагалі українська преса, українські журналісти, можуть мовчати про підпілля і повторяти тільки комунікати офіційної агенції ПАТ чи статті польської україножерної преси?! Він, як і інші розумні поляки, признавав незавидну і страшенне трудну ролю української преси у тодішніх умовах.

Очевидно, що у підході до українського революційного підпілля в 20-их і 30-их р.р. нашого сторіччя на найперших двох місцях стояли: ідейність його членів і їхня трагічна доля. Тому-то і з приводу процесу за вбивство Перацького я написав статтю "Під колесами долі" ("Діло" з 29 грудня 1935), в якій бідкав: "Під колесами долі знайшлося не тільки 12 підсудних з варшавського процесу. Теорія історичного фаталізму не є вигадкою дефетистів, не є вигадкою людей без волі і енергії діла. Коли дивитись, скільки українських молодих талановитих одиниць марніє, скільки їх цілком випадково, через — такий собі якийсь збіг обставин попадається у машину, яка їх ломить, коли пригадаємо собі рідну історію з усіма її крутими стежками кров'ю политими і кістками засіяними, можемо повірити в теорію фаталізму, як одну з різних історіософічних теорій. Чи довго ще фаталізм української історії скаже приносити українським дітям самі жертви?!"

Євген Коновалець розказував мені колись, вже не тямлю на якій зустрічі, що він мав великі клопоти з убивником Перацького Мацейком, який, прибувши щасливо почерез Карпати за кордон, не

розумів, що повинен сидіти тихо, жити засекречено й поводитися скромно. тільки вимагав ставлення до нього, як до героя. Євген Коновалець zorganizував Мацейкові виїзд під чужим прізвищем до Аргентини, де жив і помер незамітно. Щоб зробити свою книжку більш атракційною та цікавою — Владислав Желенський додав до свого мемуарного нарису про Варшавський судовий процес — другу частину, яка стосується вже смерті Євгена Коновальця, приходу його наступника Андрія Мельника, розламу в ОУН під час Другої світової війни, внутрішньої боротьби між розколеними групами, створення УПА і Галицької Дивізії. Подає теж Автор дані про долю окремих підсудних з Варшавського процесу — здебільша правдиві. Найбільш трагічна доля стрінула Степана Бандеру, який згинув з рук большевицького агента у Мюнхені 15 жовтня 1959 р., і Катрусю Зарицьку, яка пережила пекло на совітському засланні, де й помер її чоловік Михайло Сорока. Активну ролю в українському громадсько-політичному житті грають ще нині Микола Леbedь і Ярослав Рак в ЗСА та Богдан Підгайний у Канаді. Чорній — твердить Желенський — згинув серед нез'ясованих обставин в районі Перемишля, як член ОУН, — Качмарський помер на сухоти у Львові у 1942 р., Малюца згинув як німецький вояк під Сталінградом, Романа Мигалья буцім-то застрілила в'язнична сторожа у вересні 1939 р., Ярослав Карпинець згинув у 1943 р. на Тернопільщині. Дарія Гнатківська живе з своїм чоловіком Миколою Лебедем у Нью Йорку. Свої інформації про долю підсудних з Варшавського процесу Желенський отримав від польського журналіста Бенедикта Гайденкорна з Торонта, який цікавиться українською проблематикою.

Інший великий судовий процес відбувся від 5 до 9 листопада 1934 р. проти 9-ох молодих наших людей, оскаржених у зв'язку з убивством поліційного агента С. Яцини та намаганням убити Антона Гумена, ну, й очевидно, у приналежності до ОУН. Були ними Зенон Матла, Лев Стойкевич, Іван Микитюк, Мирон Богун, Юрій Малиновський, Тарас Галапац, Володимир Касараб, Семен Васечко і Гринь Куликовець. Оборонцями були наші адвокати Лев Ганкевич, Степан Шухевич, Володимир Старосольський, Олександр Марітчак, А. Павенцький, Кипріян Білинський і Семен Шевчук. Процес наробив великого шуму несподіваним засудженням Гриня Куликівця і Зенона Матли на смерть, всіх інших на в'язничні кари від 5 — 10 років. Засуджених на смерть — помилували.

Знову ж 17 і 18 січня 1935 р. відбулася у Львові рідка в історії українських політичних процесів судова розправа виключно тільки

проти двох молодих жінок: Мирослави Головки, яку боронив Лев Ганкевич, і Степанії Мартиняк, яку боронив Володимир Старосольський, теж за приналежність до ОУН. Мирославу Головку — яка померла передчасно в Америці, як дружина головного редактора "Свободи" Антона Драгана, засудили на 3 роки, Степанію Мартиняк — на 4 роки. Такі суворі кари за саму приналежність до підпільної організації, чи за такі провини, як кольпортування літератури ОУН, яка — до речі — стояла на дуже низькому рівні й мала сутопропагандивний характер, такі суворі присуди не відстрашували молоді від організації, а тільки породжували огірчення і спричинялись до згущування політичної атмосфери. Вони оточували підпілля і його членів авреолою мучеництва і ще більше утруднювали, чи пак внеможливлювали одверті виступи легальних партій проти підпілля, щоб не наражуватися на закид, що "органічний сектор" разом з його пресовими органами опинився на одній дошці з польською поліцією і прокуратурою. Ті процеси велися дійсно "у безконечній черзі" — ті, що відбувались у карному суді на вул. Баторія у Львові, знаходили широкий відгук на сторінках преси, — про численні інші з повітових судів були здебільша тільки короткі згадки. Але варто би зробити їхній реєстр.

ПРЕСОВА ПОЛЕМІКА

Грубо помилився би той, хто думав би, що в західноукраїнському суспільстві 20-их і 30-их років існував тільки двоподіл між революційне підпілля та легальні партії й організації і що тому часописи легальних партій одні проти одних не виступали, а якщо й вели полеміку, то у скромних і пристойних межах та формах. В ім'я правди, хоч вона сумна і прикра, треба ствердити, що західноукраїнська преса того часу не цуралася поганої демагогії і дуже гострих та різких полемічних виступів — з прерізних нагод. Це стосувалося не тільки розбіжностей щодо політичної тактики супроти поляків, як ось згадані зустрічі з представниками польських консервативних кіл, опозиційних супроти варшавського режиму, зустрічі цілком невинного характеру, що їх проте завзято тавровано, як "чорні кави", за якою українські учасники "продають Україну". Демагогічна полеміка велася довкола так званої автономічної резолюції першого Народнього З'їзду (конгресу Національно-демократичної Трудової, партії) з 1923 року, але й проти УНДО, яке, засноване у 1925 році, змодифікувало ту резолюцію. З приводу виборчого бльоку з іншими національними групами у 1928 р. радикальний "Громадський Голос" писав, що "УНДО

запродалося жидам". Виступи послів і сенаторів УНДО у варшавському соймі й сенаті з вимогою признати Західній Україні територіяльну автономію — опозиційна преса використовувала для демагогічних закидів, наче б УНДО відпекалось ідеалу самостійности, що було звичайною нісенітницею. Нісенітницею було стояти на становищі, що українські послы й сенатори не повинні використовувати парламентарного терену у столиці Польщі, щоб домагатися від державних керівників — шанувати свої міжнародні договори й власні закони. УНДО і її Парляментарна репрезентація відкидали признану в законі з 26 вересня 1922 обіцянку дати Галичині "воєвідську автономію" і вимагали територіяльної автономії не тільки для Галичини, але й для північно-західніх українських земель. Але ж поляки не давали і воєвідської автономії і закиди щодо "продажу" полякам української самостійности за автономію були тому неграмотні, що переочували дійсність, в якій взагалі у будь-яку автономію українців у Польщі реально і практично трудно було вірити — хоч треба було вимагати і кричати.

Завзята і неперебірлива полеміка велася, наприклад, довкола такої академічної проблеми, як — гетьманат. Моя стаття в "Бюлетині польсько-українському" п. з.". Чи галицькі українці є монархістами" — породила цілком мною неочікувану реакцію збоку гетьманських "Хліборобського Шляху" і "Нової Зорі", при чому ті часописи не полемізували ділово з моїми тезами і твердженнями, а просто лялися. Розкол у гетьманському таборі, який виявився у конфлікті між ідеологом гетьманського руху Вячеславом Липинським, який жив у Відні, та кол. гетьманом Павлом Скоропадським і гуртом його співробітників, що жили у Берліні, перенісся також на галицький терен. На конкретний закид, чому "Діло" "є проти гетьманців" — "Діло" з'ясувало, що воно є виразником ідеології і програми УНДО, яке визнає демократичні принципи, і тому не може сприяти тій концепції монархізму, яка відкидає демократію. Очевидно, що з нинішньої перспективи така завзята полеміка між часописами на території під польською владою і польською пресовою цензурою — була зайвою втратою енергії.

Зате актуальною і логічною була полеміка довкола загрозового явища радянофільства, чи москвофільства в усіх його формах і видах. У різдвяному числі "Діла" за 1935 рік я помістив велику статтю "Москвофільство і радянофільство" — "Нарис історії на підставі матеріялів зібраних до Української Загальної Енциклопедії за останніх 16 років". Тямлю, що я мав багато праці із зібран-

ням тих матеріалів — але в тій статті я саме й розрізнявав давнє москвофільство, як явище з незавершеного ще процесу національного освідомлення, — від підтримуваного польською адміністрацією гурту малохарактерних спекулянтів, які мали матеріальні користи з називання себе "русинами" (втерта польська фраза "почціви русін") — від тих людей лівого світогляду, які захоплювалися соціальними гаслами большевиків і вірили в комуністичну утопію (таких було мало, але вони були), врешті від тих усіх, які в реакції проти антиукраїнської політики Польщі звертали свої очі або в сторону Москви, як це зробив був Богдан Хмельницький, або у сторону Києва під комуністичною владою, але з авреолом невмірущої столиці України, де "такі" можна би працювати для української культури. Вбивство Петлюри зліквідувало галицький партикулярний патріотизм, звернувши його цілком і остаточно у всеукраїнське річище. Але самогубство Скрипника і Хвильового, розстріли українських діячів культури, врешті великий голод в Україні — зліквідували до решти всякі існуючі ще десь залишки радянофільства. Громом понеслась по західноукраїнському суспільстві вістка про розстріляння 28-ох українських діячів культури, між ними двох синів засновника і головного редактора радянофільського журналу "Нові Шляхи," Антона Крушельницького, — Івана і Тараса, — журналіста Романа Сказинського, письменника Дмитра Фальківського й інших. "Діло" з 22 грудня 1934 року надрукувало на першому місці великими літерами повний текст того московського засуду, що — після вичислення 28-ох прізвищ, кінчався словом "розстріляти", — а решту підсудних, між ними Антона Крушельницького "передати для дальшого слідства"...

Рада Товариства Письменників і Журналістів (ТОПІЖ) видала з цього приводу гострий протест, що його підписали — Роман Купчинський, голова, Матвій Стахів — заступник голови, Мирон Коновалець — секретар, Іван Кедрин і Василь Софронів-Левицький — члени та М. Гнатишак і І. Квасниця — заступники членів. Всі існуючі українські політичні партії проголосили в цій справі гостру заяву проти жорстокого терору, який запанував в Україні. У цій справі не було розбіжностей між українськими партіями і групами, так само, як не було її в акції довкола великого голоду в Україні, для якої особливо багато праці приклала Мілена Рудницька.

Цікавлучись москвофільством і радянофільством в усіх його проявах мене завжди найбільш обурювала згадана група "русинів", яка керувалася сutomатеріальними чи пак матеріялістичними

спонукати. Можна було розуміти тих давніх наших "старорусинів", класичного галицького типу москвофілів, які йшли за традицією своїх батьків і дідів, що їх орієнтація на один "русский", (навіть без двох "сс") нарід, до якого вони себе теж зараховували, маніфестувалась здоровленням "моє почтеніє" і "до свиданія". Один одного називали "господин", трохи наслідували мову Возьного з "Наталки Полтавки", але були порядними людьми, нешкідливими для України і ближніх. Багато їх виїхали були з російськими військами у 1915 році при їхньому відступі з Галичини і їх поселили здебільша на Донеччині. Переконавшись власними очима й вухами, що Україна не є Малоросією ані німецькою видумкою, вони зревідували свої погляди і по їхніх дітях та внуках не можна було вже ніяк пізнати, що походять з москвофільських родин, як ось славетній публіцист-інтелектуал Микола Шлемкевич чи лікар золотого серця д-р Микола Хил'як, — обидва, що передчасно померли в Америці. Такий епігон давніх москвофілів, як напр. д-р Євген Давидяк, був льояльним, здисциплінованим і популярним членом Товариства українських адвокатів, інші адвокати-москвофіли, як Маріян Глушкевич і А. Павенцький — були оборонцями в українських політичних процесах і добре пізнали українську політичну проблематику. Можна було також зрозуміти Кирила Вальницького, який "зукраїнізувався", але став радянофілом головно внаслідку свого лівого соціального світогляду. Те саме стосується колишнього соціал-демократа, кол. директора гімназії в Рогатині та кол. міністра освіти УНР Антона Крушельницького, чи колишнього соціал-демократа Миколи Чайківського, ученого математика — вони дивились на УСРС виключно очима культурників, які шукали для себе терену, що на ньому могли б працювати, як культурники. Те саме стосується поета Василя Бобинського, такої ніжної вдачі, що аж з неї насміхалися інші люди із світу преси й літератури, чи журналіст Роман Сказинський: їхнє радянофільство було висловом не так політичного світогляду, як сполуки патріотизму із особистим бідунням у незавидних галицьких відносинах. Зате осоружними були типи, які зробили собі з свого "русинства" заробіткову "професію", для якої була добра кон'юнктура тому, що польський режим фаворизував усіх і все, що пакостило українському колективові і сяк-так його послаблювало. Тому я написав у варшавському "Бунті молодих" велику статтю "Інститут культури чи фортеця обскурантизму" — про Український Народній Дім у Львові, де постійним, наставленим з уряду комісарем був отакий професійний москвофіл Михайло (його називали завжди "Міхал") Бачинський, якого зробили послом до варшавського сойму з листи

ББ. Нав'язуючи до однієї промови колишнього прем'єра полковника Пристора, який таврував тих, які приставали до ББ з матеріяльного інтересу, не маючи нічого спільного з ідеологією Пілсудського, "Діло" назвало тут і Михайла Бачинського, пригадавши слова Пристора про "кар'єровичів і шантажистів, які жирують на вірнопідданчих заявах". Бачинський заскаржив за це відповідального редактора "Діла" Олександра Костика, керівника адміністрації "Діла", до речі — культурну і милу людину, газетно-адміністраційного фахівця. На судовій розправі оборонець Костика Михайло Волошин покликав на свідків першого директора Видавничої Спілки "Діла" о. Дамяна Лопатинського і головного редактора "Діла" Василя Мудрого, які під присягою зізнали, що Костик не мав з отими статтями у "Ділі" нічого спільного і не бачив їх перед друком, а я, третій свідок, признався до авторства циклу статей на цю тему у "Ділі" і до підписаної мною статті у "Бунті Млодих". Тоді правний заступник Бачинського адвокат Глушкевич відкликав скаргу проти Костика, заповівши скаргу проти мене. Але в два дні після того, як у "Ділі" появилася звіт з тієї судової розправи, приступив до мене біля Віденської каварні у Львові, в центрі міста, Михайло Бачинський і, запитавши, чи це я Кедрин, вдарив мене п'ястуком між очі. Коли я інстинктивно заслонився парасолем, що його мав у руці, він вихопив його, переламав на двоє і кинув під ноги. Збіглися люди, знайшовся й поліціант, але Бачинський показав йому свою довідку соймового посла і поліціант розклав руки: "нетикальносць посельська, пан розумє". Я заскаржив Бачинського за напад і "нанесення фізичної шкоди", а Бачинський зголосив, як це заповів був його адвокат, скаргу проти мене за знеславлення його друком. На судовій розправі Глушкевич, як завжди надзвичайно агресивний, до того у даному випадку напевне більш симпатизуючий з "старорусином" Бачинським, як мною, палко доказував, що Бачинський був спровокований моїми неоправданими та образливими для нього статтями. Мій адвокат, д-р Михайло Волошин, — людина висококультурна, елегантних форм, колишній диригент і соліст-тенор мішаного хору "Боян", добрий промовець, не дорівнював агресивністю і темпераментом Глушкевичеві: мені треба було просити Лева Ганкевича або Степана Шухевича на свого представника. Вже не тямлю добре, але мені здається, що справа закінчилася так, що Бачинський відкликав скаргу проти мене за наклеп, я відкликав проти нього скаргу за побиття, а він заплатив невеликі кошти процесу...

Коли згадано про Товариство письменників і журналістів ім. І. Франка, (ТОПІЖ), то це була гарна і корисна організація письмен-

ників і журналістів, заснована десь у другій половині 20-их р.р. На її голову ми вибирали завжди письменників — Богдана Лепкого, Андрія Чайковського, Осипа Маковея, Василя Стефаника, Марка Черемшину. Але одинока користь від отих голів ТОПІЖ-у було їхнє ім'я, яке надавало повагу організації, — і цього було замало. Тому ми рішили були відступити від тієї традиції й обрати молодшого віком та водночас письменника й журналіста в одній особі — Романа Купчинського. Цей вибір був дуже щасливий і Купчинський був головою ТОПІЖ-у аж до кінця існування тієї організації, себто вибуху Другої світової війни. ТОПІЖ організував літературні конкурси з грошовими нагородами, на які збирав фонди від наших фінансових установ, та улаштовував вечори лавреатів конкурсу, які втішалися завжди численною участю наших людей. Жюрі під головуванням Василя Сімовича, з участю обов'язково Михайла Рудницького, було дуже ділове, ніколи не дивлячись на політичне піднебіння даного письменника. Отож, хоча ніхто з членів жюрі конкурсу не мав великих симпатій до ОУН, проте літературні нагороди дістали були Богдан Кравців, Жигмунд Процишин, Богдан Антонич — і кожний з них перейшов до історії літератури. Водночас ТОПІЖ, тримаючись строго поза- і понадпартійного становища, пішло назустріч проханню Михайла Яцкова, що його українське громадянство бойкотувало ще від часу, коли він з Сидором Твердохлібом редагував польонофільський "Рідний Край". Тямлю, що Степан Чарнецький був посередником і переконував нас, що Яцків почував себе нещасливим та що він, як письменник, вартний того, щоби забути йому ту давню історію і реабілітувати його. Тому Управа ТОПІЖ прийняла Михайла Яцкова, як свого члена, і проголосила це у "Ділі", а суспільство було настільки здисципліноване і ТОПІЖ користувався такою загальною повагою, що тієї реабілітації Яцкова ніхто не піддавав під сумнів. Ми мали теж клопіт із деякими редакторами католицької преси, які не хотіли приступити до ТОПІЖ-у тому, що це було Товариство "імени Івана Франка", а Франко — мовляв — не був віруючим. Але Виділ (Управа) став одностайно на становищі, що ми воліємо Франка не вирікатися. Коли вийшов гострий конфлікт між власником пресового концерну Іваном Тиктором і редакторами "Нового Часу" — ТОПІЖ поладнав ту справу. У лютому 1935 року ТОПІЖ влаштував перший взагалі на українських землях Баль Української Преси, який повторювався і в наступних чотирьох роках та був завжди найбільшою і репрезентаційною імпрезою карнавалу. Тямлю, що на тому першому Балі Преси, де більшість мужчин були у фраках, Роман Купчинський відкрив баль хоро- водом, йдучи у першій парі з Іванною ("Асею") Левицькою, а в

другій парі йшов її чоловік, голова УНДО й Парляментарної Репрезентації Дмитро Левицький із Марією Колтунюк, дружиною директора "Дністра" Ярослава Колтунюка (обоє панство Колтунюки померли у Філядельфії — але Роман Купчинський і пані Ася Левицька ще живуть у Нью Йорку). Я був у кожній Управі ТОПІЖ-у або членом, або й секретарем. Коли Літературно-мистецький Клуб у Нью Йорку улаштував вечір, присвячений у честь Романа Купчинського у 50-их р.р., я виголосив про нього і про його ролі у Т-ві письменників і журналістів ім. І. Франка у Львові промову-доповідь. Моя стаття про Романа Купчинського появилася у "Свободі" з 24 січня 1967. Заходячи часто до Публічної Бібліотеки у Нью Йорку і переглядаючи, м. і., мікрофільми річників "Діла", я перевіряв ще раз, як багато першорядних, прегарних, цілком унікальних малих фейлетонів Романа Купчинського — Галактіона Чіпки — появилася в "Ділі" у рубриці "Відгуки дня". Я дораджував сердечно Романові Купчинському, щоби він сам переписав собі з отих мікрофільмів оті перлини гумористики, або зорганізував собі таку працю, а Видавництво "Червона Калина" напевне видала б їх книжкою. У 20-их і 30-их р.р. був ще тільки один такий український фейлетоніст у Галичині — але іншого жанру — Степан Чарнецький, який писав свої малі фейлетони, як Тиберій Горобець. Роман Купчинський компонував пісні, писав повісті й прегарні вірші, видав гумористично-сатиричну поему "Цяпка-Скоропад", — але справжнім пвм'ятником по ньому була би книжка з фейлетонами Галактіона Чіпки у "Ділі". Великий жаль, що важко захворів, далі хворіє і втратив зацікавлення власною колишньою творчістю.

Але раз, йдучи вгору сходами у будинку "Дністра", я зауважив, що у "порт'єрці" на півповерсі сидить молодий чоловік, студент Євген Лазор і щось записує. На мій запит, чим він займається, я почув, що — мовляв — "порт'єр" не мав що робити, то пише гуморески, здебільша на тему тих і того, що може завважити із свого віконця при сходах "Дністра". Я поцікавився тими рукописами і ствердив, що молодий чоловік має талант. Він був надзвичайно приємно здивований і зворушений, коли несподівано для себе побачив свій перший малий фейлетон у "Ділі" та ще й дістав кілька злотих. Вибух Другої світової війни не дозволив тій людині розвинути свій талант. Ми з дружиною стрічали його на еміграції в Австрії — малого росту, жартун, вдавав циніка, добряга. Виємігрував до Канади, там одружився і — передчасно помер. Був одним із тих пречислених українців, що їх талант змарнувався внаслідку поганих життєвих обставин і відсутности пригожого варстату праці.

Вже літом 1939 р., отже майже безпосередньо перед вибухом Другої світової війни, появилася в "Ділі", як фейлетон у 6-ох числах, оповідання померлого несподівано й передчасно у Торонто, Канада, 9 березня 1974 пресового діяча-журналіста, голови Світової Федерації Українських Журналістів, Нестора Ріпецького, п.з. "Будда з червоними очима". Нестор Ріпецький тямив мене і "Діло" ще з того часу і це була одна з причин, що ми тут приятлювали. Серцевий удар, на який померла та метка, енергійна, надзвичайно інтелігентна і глибокопатріотична людина, був важким ударом по всьому вільному українському журналістичному світі й по мені особисто. Я був тоді хворий і не міг полетіти на похорон до Торонта. Зробив це заступник голови СУЖА Михайло Сосновський і попрощав Покійного від нашої організації, — і ніхто тоді не міг думати, що швидко не стане й Михайла Сосновського. Нестор Ріпецький мав особливий сантимент до Михайла Рудницького, як того інтелектуала, що, як член редакції "Діла", вишукував, вилловлював і протегував молоді таланти, не дивлячись на їх політичне піднебіння, між ними й Нестора Ріпецького. Хоча Нестор Ріпецький сам називав себе "бандерівцем" обурювався на тих наших гурра-патріотів, героїв в Америці чи Канаді, які каменем кидають на тих наших письменників і вчених в УРСР, які, не маючи вдачі дійсних героїв-революціонерів, мусять кривити душею, щоби жити і таки щось творити.

* * *

І Осип Назарук у "Новій Зорі", Дмитро Паліїв у "Щоденних Вістях", Дмитро Донцов у "Віснику" та Матвій Стахів у "Громадському Голосі" вели полеміку стилем, про який Василь Мудрий написав статтю у "Ділі" п.з. "Аж гидь бере". Хоч у громадсько-політичних статтях я тримався пристойного тону то в полеміці інколи теж не грішив делікатністю і написав раз відповідь Назарукові п. з. "Гангстер між католиками" — за що Дмитро Левицький зробив мені докір, що так писати не лицює, — і мав рацію. При всій розхристаності полемістів на сторінках вільної української преси у теперішніх 70-их р.р. нашого сторіччя — вони куди-куди пристойніші і більше шанують кодекс етики українського журналіста, схвалений на 1-му З'їзді українських журналістів Америки і Канади 6 листопада 1966 на Союзівці в ЗСА. Це безумовно вже вплив американської та канадської преси, де таких непристойних полемічних витівок нема. А втім, Назарук, Паліїв, Мудрий, Стахів — всі вони були настільки зрілими громадянами-журналістами, що не пов'язували своєї газетної полеміки з

персональним відношенням до немилих їм осіб чи груп, особливо — інакодумуючих журналістів. Тому стрічалися ми і не гнівались одні на одного. Винятком був Дмитро Донцов: він був еґоцентриком однаково в політичному, як приватному житті і хто будь-коли виступив проти "Вісника" та проти нього, Донцова, як редактора "Вісника" і пропагатора націоналістичного екстремізму, — той переставав для нього існувати. Осип Назарук мав, за його щирим признанням "одного, але доброго, передплатника" і він всю "Нову Зорю" майже сам один заповняв. (Найдовшим членом редакції тієї газети був Іван Дурбак, ще тепер активний журналіст в ЗСА, який робить добру роботу, як фанатик так званих регіональних збірників, що виходять під фірмою НТШ). Проте Назарук не був типом людини "я сам" — він ходив до каварень, дискутував, шукав товариства. Цікаво, що Назарук, так само, як Матвій Стахів, хоч міг був стати послом до варшавського сойму — Стахів від Радикальної партії, Назарук від УКНП — Української Католицької Народньої Партії, яка згодом прийняла назву Українська Національна Організація (УНО), не хотіли цього і воліли присвячуватися виключно своїй громадсько-політичній роботі в краю та своїм газетам.

СПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ

Як згадано вже вище, той цикл моїх статей у "Ділі" осінню 1930 року стояв у зв'язку з розмовами Михайла Галушинського, віце-маршала сенату з попередньої каденції, з Валерим Славеком та, окремо, Тадеєм Голуфком, який належав до тих нечисленних колишніх соціал-демократичних співпартійців Йосифа Пілсудського, які мали до нього обмежений доступ після травневого перевороту, в якому Пілсудський став насправжнім диктатором Польщі. Але й перед тим були вже спроби довести до якогось "модусу вівенді" між українцями у Польщі і польською державною владою. Треба рішуче ствердити, що коли всі вони кінчалися і скінчилися невдачею, то вина була одиноким по польському боці, який ніколи не виявляв доброї волі і ніколи не змагав до такого "модусу вівенді" почерез справедливий розв'язку проблеми. Польські державні кола і польська преса раз-ураз говорили про "співжиття", про "вспулжице", але насправді створювали воєнну атмосферу і продовжували стан війни з 1918 року. На кам'яницях Львова залізні хрести, вулиці позазивано ненависними для українців назвами ("Львовських дзеці", "Орльонт", Мончинського й ін.), вічні паради й маніфестації на честь перемоги над українцями — на очах українців, в україн-

ському краю, у частині держави, яку українці замешкували від віків компактною більшістю. Край названо образливою для українців абсурдною назвою "Малопольща", наслідуючи російську назву "Малоросія", за весь 20-тирічний період перебування Західньої України під Польщею не повернено назви "український", тільки — в дорозі "концесії" зрівняно її в ході "нормалізації" з терміном "руські" і "русинські", що їх "можна рівнорядно вживати". Такий обіжник вийшов з міністерства внутрішніх справ у березні 1936 року. Міністер внутрішніх справ Рачкевіч заявив 12 березня 1936 у соймі, що "уряд буде підтримувати процес нормалізації українсько-польських взаємин, візьме під увагу господарські потреби та мовну і культурну окремішність української меншини". У практиці це виглядало так, що ні в одній сільській громаді місцеві поліціанти і повітові старости у Східній Галичині не допустили, щоби вивіска на будинку, де урядував війт, була українською мовою. На тему національної термінології писав мудро й логічно Леон Васілевський у "Справах Народовосцьових": "Рускі, русинські, українські" з висновком, що правильна тільки назва "український". Але розумні статті деяких польських публіцистів — К. Сроковського, Адольфа й Александра Бохенських, В. Бончковського, Л. Васілевського, Дуніна Борковського, Мечислава і Ксаверого Прушинських і ще декого — не доходили до свідомости польського громадянства та його політичної верхівки. Так і до кінця свого існування Польща не знала, як властиво називається найбільша її кількामільйонова "меншина"...

Спроби поладнання польсько-українського чи пак українсько-польського конфлікту розпочалися ще за війни у листопаді 1918 р. Але кожне тодішнє перемир'я, кожноразові тодішні переговори були використовувані польською стороною тільки для скріплення своєї військової сили. Поляки мали на меті не мир, а війну. І так діялося завжди. Як згадано вже у споміні з часів перебування у Відні галицького закордонного центру д-ра Євгена Петрушевича, з доручення від польського міністра закордонних справ Константина Скірмунта радник того міністерства Александер Лось, людина розумна і прихильна справі порозуміння з українцями на політичній базі, (він взявся згодом за активізацію справи українського університету, але теж невдачно), звернувся до знайомого йому члена львівської капітули о. митрата Тита Войнаровського, щоб той уможливив йому безпосередні переговори з українськими офіційними копами. О. Тит Войнаровський поїхав з графом Лосем і міністром Скірмунтом до Відня, але там виявилось, що Скірмунт поставив за передумову переговорів — припинення урядом Петрушевича міжнародного процесу за

Галичину й визнання польської суверенності. Я вважав і вважаю, що треба було таки стрінутися із Скірмунтом і сказати йому, що вимога капітуляції створює принизливу для українців атмосферу, і що треба було спитати Скірмунта, які гарантії можуть мати українці, що його обіцянка автономії буде здійснена, та що помилкою було висилати сотника Федитника з "геройською" місією обкидати польського міністра яйцями у фойє готелю Брістопль у Відні. Проте, поставлення Скірмунтом такої передумови вказувало на його злу волю, бо ж він мусів знати, що такої передумови Петрушевич не прийме. (До речі: згодом деякі наші доморослі демагоги накидувалися на о. Тита Войнаровського, як співвинуватця того ультиматуму Скірмунта: і він сам і граф Лось рішуче спростували на сторінках "Діла", що той український духовник був тільки технічним посередником, який навіть не знав, з чим він і Скірмунт їдуть до Відня. (З графом Лосем я згодом у Варшаві познайомився і ми часто стрічалися, також на львівському ґрунті, — він належав до групи тих польських консерватистів — шляхтичів, які не погоджувалися з урядовою національною політикою, але не мали впливу і сили змінити її).

Жертвою довірливості до польської обіцянки впав у 1922 році волинський діяч Антін Васильчук. Тодішній прем'єр генерал Сікорський зробив йому низку конкретних обіцянок, на підставі яких холмсько-волинські діячі рішили взяти участь у виборах 1922 року, що їх галичани бойкотували. Тодішній бльок національних меншин, славетня листа ч. 16, здобув 100 відс. мандатів, а посол Самійло Підгірський виголосив на першому засіданні сойму наведену вже вище заяву, яка — хоч гідна своїм стилем — проте по суті визнавала польську суверенність на північно-західніх українських землях та заповіла голосування Українського Клубу за польський державний бюджет. Генерал Сікорський не дотримав ні одної своєї обіцянки, уряд не дав Холмщині, Волині й Поліссю ані тіні обіцяної автономії, а тільки використав ту заяву Підгірського для широкого розголошення за кордоном, як аргумент — проти претенсій Галичини на свою суверенність. Самійло Підгірський мав смертельний жаль до Антона Васильчука, закинувши йому, що той підвів його, політична кар'єра Антона Васильчука на українському терені скінчилася і та історія заламала того українського діяча та приспішила його смерть. Його брат, Павло Васильчук, старався боронити Антона, але й сам він болюче переживав той польський обман. Я з ними згодом їздив на Холмщину — вони були гарними українськими патріотами.

Подібно дала себе "набрати" та жменя галицьких українців,

яку польські державно-адміністраційні чинники переконали, щоб вони створили окрему політичну партію, яка взяла б участь у виборах 1922 року. Це були власне згадувані вже "Хлібороби" ("хлібоїди") на чолі з колишнім видатним радикальним діячем, д-ром Северином Даниловичем. Вони погодилися видавати — за польські гроші — угодівський "Рідний Край" із редакторами Сидором Твердохлібом та Михайлом Яцковим, членами Радикальної партії, яких згодом з тієї партії виключили. Польські власті перевели тоді з тієї угодівської хліборобської листи 5-ох послів до сойму, але знову таки не дотримали ні одної даної тим людям обіцянки. Лідер тієї групи у соймі, о. Микола Ільків був такий пригнічений і сердитий, що був би радо приступив до української опозиції, як би були прийняли його. Станиславівський єпископ Григорій Хомишин суспендував його і польські урядові кола настільки бодай віддячилися йому, що прийняли його, як греко-католицького душпастиря до польської армії...

Наступною спробою порозуміння була так звана акція адвоката д-ра Володимира Бачинського, колишнього секретаря Народньої (Трудової) партії, одного з найвидатніших націонал-демократичних діячів з часу перед постановням УНДО. Д-р Володимир Бачинський мав жаль до керівників Нац-дем. партії, що вони перевели з'їзд 11 липня 1925 р., на якому засновано УНДО, під час його перебування за кордоном і без включення його до ЦК нової партії. Той його конфлікт з УНДО рішили використати польські чинники і переконали Бачинського, щоби він на власну руку повів спробу порозуміння безпосередньо з варшавським урядом. Здається — вже цього не пригадую собі напевне — ту пропозицію передав Володимирові Бачинському колишній директор поліції у Львові Райнлендер. Володимир Бачинський виїхав до Варшави, замешкав в одному з найдорожчих готелів, у репрезентаційному Європейському готелі, склав меморіал у міністерстві внутрішніх справ і старався доконче дістати авдієнцію у Пілсудського. Хоча він зраджував вже виразні позначки нервової недуги — польські урядовці кілька тижнів тримали його у Варшаві різними обіцянками. Проф. Роман Смаль-Стоцький був в розпачі, бо Бачинський мав найбільші претенсії до нього, як ніби того укрівського діяча, який повинен би виробити йому авдієнцію у Пілсудського та — тим часом — постачати гроші на заплату високих готелевих рахунків. На просьбу Романа Стоцького я пішов до Варшавського готелю до Володимира Бачинського, щоби ніби переконати його — вернутися мерщій до Львова. Але Бачинський не давав навіть прийти до слова, — говорив про райдужні

перспективи українського розвитку в територіяльній автономії, яку він "напевне" відістане від поляків, пропонував мені негайно розпочати організувати великий новий український щоденник і поведився, як людина цілком незбалансована. Вернувшись внодвзі після того до Львова, наклав на себе руку, а відзискавши ще перед смертю повну свідомість — гірко жалувався на спричинників його трагедії.

Наступною спробою злагоди були обіцянки, дані Михайлові Галущинському, коли той під час злочасної "паціфікації" переводив у Варшаві різні інтервенції. Тоді то полковник Валери Славек обіцяв Галущинському, що уряд змінить національну політику, якщо галицькі українці з свого боку виявлять, що вони не ведуть "засадничої протипольської політики". Тадей Голуфко з свого боку запевняв, що він уживе всіх своїх впливів і заходів, щоби припинилася асиміляційна політика супроти українців. Це власне й дапо поштовх до моїх 10-ти статей у "Ділі", про які вже була мова та в яких не було ніякого супроти поляків зобов'язання і залишалось вільну руку майбутній Парляментарній Репрезентації. Але полк. Славек, ставши у грудні 1930 року прем'єром, поставив Михайлові Галущинському вимогу, щоби Українська Парляментарна Репрезентація відкликала з Ліги Націй свою скаргу, відмовилася від будь-яких скарг на "паціфікацію" на міжнародньому терені та окремою прилюдною заявою льяояльності признала польську суверенність. Ясно, що Славек, людина старша й із політичним досвідом, певне згори знав, що українці на такі вимоги не підуть. Була вже згадка про те, що польська сторона не використала ще такої першорядної нагоди для порозуміння з українцями, як її давала подорож митрополита Андрея до Варшави в 1930 р.

Польські керівні кола були в розпалі внутрішнього заколоту, у дальшій перманентній війні між соймом і Бельведером і в п'ябірінті інтриг, проєктів та спроб шукання способу, як стабілізувати режим. Вони ніколи не ставилися до української проблеми у Польщі, як проблеми політичної, пов'язаної з існуванням українського народу за Збручем, вони не хотіли бачити власної "української меншини" в Польщі, як одностайного колективу. Тому міністер внутрішніх справ Маріян Косцялковський різко зареагував на промову д-ра Дмитра Левицького у соймі 6 лютого 1935 року, в якій цей український лідер, завжди оперуючи широкими категоріями, пропонував Польщі знайти з українцями "спільну п'ятформу в історичній місії на Сході Європи". Коли після різкого антиукраїнського виступу Косцялковського у соймі українські послы — і я між польськими та закордонними журналістами — з'ясували, що польський уряд

перекреслив поважну українську спробу замирення і особисто образив Дмитра Левицького, внеможлививши йому надалі будь-які переговори з поляками, — польські урядові кола старалися зм'якшити той виступ Косцялковського аргументом, що він мусив так зробити з уваги на Москву, щоб не виглядало, що Польща приймає антисоветську позицію за п'латформу порозуміння з своїми українськими громадянами...

НОРМАЛІЗАЦІЯ

Але в тому самому 1935-му році розпочалася нова й остання спроба порозуміння з поляками. Дискусії на цю тему велися давно і довго в українських політичних колах. Вже події з 1930-го року — масові підпали, поведені підпіллям, та реакція польського уряду в постаті дикої "паціфікації" доказали, що треба шукати нових методів політики, чи взагалі змінити політичну тактику. Стало ясным, що трудно обмежуватися до виголошування у соймі опозиційних промов і до зголошування своїх скарг в інтерпеляціях без ніякого практичного успіху, та водночас залишати край, як поле дій ОУН з одної сторони та адміністраційних репресій з другої. Хоч український нарід виявляв подивугідну тугість і впертість і хоча провід усіх існуючих легальних політичних партій не капітулював, проте стан українського посідання щораз корчився. Ото ж виринула концепція: або порозумітися з польською опозиційною демократичною лівцею, або з урядом. До порозуміння з демократичною опозицією схилився д-р Дмитро Левицький. Такий бльок давав теж надію, що, може, тоді вдасться й перевести на внутрішньому українському ґрунті консолідацію, себто, що й інші українські політичні партії, головно УРСП й УСДП (радикали й соціал-демократи) приступлять до такого фронту. Фактичним лідером тодішньої демократичної опозиції у соймі був Станіслав Тугут, колишній член селянської партії "Визволене", згодом член невеличкої "Партії Праці", до якої належав і після-травневий кількакратний прем'єр Казімерж Бартель, професор львівської політехніки (розстріляний згодом німцями). Знаючи, що я добре знайомий із Тугутом, який у свому журналі "Тидзень" помістив деякі мої статті, Дмитро Левицький доручив мені перевірити у Тугута, як він і його однодумці задивляються на такий тісніший тактичний союз з українцями. Тугут заявив мені без обиняків: демократична лівця безсильна і не має ніяких шансів будь-що перевести в соймі та в уряді: а маніфестаційна солідарність польської демократичної опозиції з українцями не допоможе їй, а послабить її, бо дасть пальне гурра-патріотичній

польській пресі та всім отаким гурра-патріотичним польським організаціям. Тому він, Тугут, одверто дораджував шукати можливостей компромісу з урядовими колами, дармащо висловлював сумнів, чи в даній ситуації польський уряд і польське суспільство дозріли вже до свідомости, що треба радикально змінити національну політику взагалі та у відношенні до українців спеціально.

Я повідомив про це Екзекутиву УНДО й дальша ініціатива перейшла до рук Остапа Луцького, який через свого швагра професора Романа Смалья Стоцького просто запитав міністра внутрішніх справ Маріяна Зиндрама Косцялковського, чи уряд готов піти на "нормалізацію" відносин з українською "меншиною" — (термін "нормалізація" викуваний Остапом Луцьким, спершу без "лапок", згодом скомпромітований поляками). Після позитивної відповіді Косцялковського — Василь Мудрий, як заступник голови УНДО, Остап Луцький і Володимир Целевич були 29 травня 1935 на довгій авдієнції у Косцялковського і від тієї дати можна рахувати той "нормалізаційний" період польсько-українських відносин. Іншою такою датою, яка стала наче межовим стовпом в польсько-українській історії 20-их і 30-их р.р., був день 8-ого липня 1935 року. Тоді-то приїхали до Львова міністер внутрішніх справ Косцялковський в асисті директора політичного департаменту Генрика Кавецького та начальника відділу національних справ Генрика Сухенка-Сухецького і воевода Владислав Беліна Пражмовський уладив у львівському воевідстві "чай", на який розіслав запрошення кількадесятьом найвидатнішим українським діячам. Знаючи заздалегідь про цей плян — 6 липня 1935 року відбулося наспіх скликане засідання Центрального Комітету УНДО, на якому прийнято резолюцію про поведення розмов з урядом. На цій основі на той "чай" у воевідстві перший і останній раз за 20-тирічне існування Західньої України під польською займанщиною явилася українська політична й господарська та культурна еліта, згуртована в УНДО.

По суті "нормалізації" — УНДО виготовило 18 меморіялів у найважливіших і найболючіших справах, що вимагали позитивного полагодження. Це було: припинення колонізації, — скасування "нумерус клявзус" супроти української молоді у різних польських високих школах (головно медичному факультеті й політехніці у Львові) та відкриття українського університету, — встановлення офіційної назви "український" на місце "руський" чи "русинський", — відновлення закритих українських гімназій, — скасування закону з 31 липня 1934 р., який знищив українське

народне шкільництво, — повернення українцям Народнього Дому й Ставропігійського Інституту у Львові, де урядували насаджені поляками москвофільські комісари, — відкриття українській молоді доступу до державних і самоуправних становищ, — амністія для політичних в'язнів, — регуляція рік і боротьба проти постійного голоду в гірських околицях Галичини, — дозвіл на відновлення "Пласту", — поширення українських прав у міській і повітовій самоуправі, і ще кілька подібних справ. Косцюлковський признав, що всі ці справи — ділові, що трудно вимагати, щоби всі вони були негайно поладнані, тим паче, що вони належать до різних ресортів і деякі мусять перейти через сойм, але — мовляв — це проблеми головно культурної і господарської натури, які уряд буде старатися прихильно поладнати. Водночас Косцюлковський запропонував Мудрому піти з урядом на виборчий компроміс. Тому, що нова виборча ординація була так склеєна, що насправді виключала вибір незалежних опозиційних послів, бо весь виборчий апарат був в руках низової адміністрації, слухняної наказам згори і по суті не було від її зловживань ніякого відклику — ідея компромісу у принципі була сприйнятлива. Виходючи з засновку, що українцям потрібна трибуна сойму-сенату, щоби можна прилюдно зголошувати свої претенсії і щоби був терен, на якому можна би реалізувати оту "нормалізаційну" програму, ЦК УНДО погодився піти на компроміс, за яким у кожній з 15-ох виборчих округ у Східній Галичині мав вийти один поляк і один українець. Українська Радикальна й Соціал-демократична партії відкинули ідею такого компромісу і проголосили бойкот виборів. 24 серпня 1935 року у статті "Діла" п.з. "Виборча опозиція й УНДО" тодішній головний редактор "Діла" Василь Мудрий стверджував: "Вимоги української національної рації наказували УНДО-нню вступити на шлях політичного реалізму". Хоч той виборчий компроміс давав українцям досить поважну парламентарну репрезентацію, проте він мав дуже негативні точки, які насправді були по українській національній гордості: 1) уряд обмежив виборчий компроміс виключно до Галичини, виключивши з нього Волинь й інші північно-західні землі і 2) уряд застеріг собі затвердження або відкинення українських кандидатур. Але УНДО проковтнуло ці обидві гіркі пігулки і прийняло ці передумови. У практиці виявилось, що уряд (міністерство внутрішніх справ) відкинув дві запропоновані українські кандидатури: Дмитра Левицького і Мілени Рудницької. "Союз Українок" став на принциповому становищі, що він не може під натиском польської адміністрації відкликати кандидатуру своєї голови й запропонувати іншу кандидатку, та проголосив бойкот виборів. На

цьому тлі прийшло до гострого конфлікту між верхівкою УНДО і Союзом Українок, — у газетах появився заклик, підписаний кількома панями з Союзу Українок, щоби таки йти до виборів, але Мілена Рудницька користувалася таким авторитетом у жіночих рядах, що на найближчих Загальних Зборах Союзу Українок з початком квітня 1936 року, на яких було 384 осіб, як також на Загальному З'їзді Союзу Українок 9-10 жовтня 1937 р. Мілену Рудницьку переобрали на голову аклямацією, при відсутності іншої кандидатури. 12 жовтня 1935 р. Дмитро Левицький зрікся головства партії і головою УНДО став Василь Мудрий, водночас головний редактор "Діла". Він же став новим головою Української Парляментарної Репрезентації, яка складалася з 14-ох послів, з того 13 з УНДО й одного з Католицької партії (УКНП — Народньої Обнови) і 5-ох сенаторів, з того 3-ох з вибору і двох з призначення президентом Польщі. Василь Мудрий став віце-маршалом сойму, д-р А. Горбачевський — віце-маршалом сенату.

Але польська сторона не могла повестись так, щоби бодай трохи не скубнути українського виборчого союзника. З очевидного наказу згори — на Лемківщині (Сянїччина) провалили українського кандидата Володимира Соловія, дармащо він, може, з усіх українських кандидатів був найбільш "поміркованим" і найбільше схїлявся до порозуміння і співпраці з поляками, тому й волів після вибуху Другої світової війни виїхати з польською політичною верхівкою до Лондону, як перенестись на зайняті німцями терени. Мудрому обіцяли, що замість мандату Соловія дадуть українцям додаткового сенатора з призначення. Але призначили — поляка Й. Волошиновського, який мав марку "українофіла" і знав добре українську мову.

З Волині ввійшли до сойму 5 українців виключно з листи ББ, члени Волинського Українського Об'єднання (Список усіх українських послів і сенаторів з усіх виборів, без уваги на партії, поданий у "Додатку" в цій книжці). Після тих виборів д-р Осип Назарук боронив на сторінках "Нової Зорі" отих волинських діячів проти галицьких закидів угоди́вства, стверджуючи, що вони "вибрали політику реалізму" — ту саму, що її вибрало УНДО у своєму "нормалізаційному" курсі, тільки зробили це значно раніше. І, може, він мав слушність...

Василь Мудрий, зосередивши у своїх руках головне редакторство "Діла", головство в УНДО і головство в Парляментарній Репрезентації, опинився на шпилі політичної кар'єри. Але ця його кар'єра була, очевидно, зв'язана з успіхом чи

невдачею "нормалізаційної" політики. Однак польська сторона знову жє змарнувала згоду УНДО на "нормалізацію" відносин, не виконала своїх обіцянок, не реалізувала власних загальних примирливих заяв, складених із соймової і сенатської трибуни, та виразних приречень, зроблених під час авдієнції у прем'єра й окремих міністрів, або й на прилюдному форумі. Наприклад, на згаданому вгорі переломовому "чаю" у львівському воевідстві 8 липня 1935 р. міністер внутрішніх справ Маріян Косцялковський виразно заявив, що буде припинена колонізація, бо він сам своїми очима переконався, що східньо-галицькі воевідства перенаселені й що українське село відчуває голод землі. Тим часом — у тій найболючішій для українців ділянці відносини не тільки не поправились, а погіршились, бо міністер хліборобства Юліюш Понятовський, ніби людина поступова, проте експонент польських селянських кіл (з кол. партії "Визволене") ще загострив і в практиці внеможливив парцеляцію ґрунтів між українських селян. Прерізні польські шовіністичні організації, ніби від уряду не залежні, проте протеговані урядовими колами, з членством також із людей з адміністраційного апарату, повели масову кампанію проти будь-яких "концесій" українцям. У спробі "нормалізації" всі ті організації, що їх були десятки, підтримувані пресою, зняли крик, що від "українського наступу" погрожує небезпека польському елементові "Східньої Малопольщі", "східнім кресам", і почали пропагувати гасло "ані п'яди землі в українські руки", посилено будування польських народніх домів, костелів і прерізних станиць задля закріплення і поширення польського характеру країни.

Не можна сказати, що "нормалізація" не принесла українцям абсолютно ніяких користей. Але вони були дуже сумнівні, половинчаті й незадовільні. Наприклад, виборчий компроміс виключив москвофілів, як політичний чинник, ні один із них не ввійшов до сойму. У серпні 1936 р. звільнено "старорусина" Михайла Бачинського з становища комісаря Народнього Дому у Львові. Але на його місце призначено, вже тільки, як "адміністратора" поляка інженера Романа Вельопеля, експонента банків, в яких був задовжений Народній Дім, і додано йому "прибічну раду" в особах шанованих українських громадян, інженера Євгена Храпливого та інженера Юліяна Мудрака, але також — д-ра Адріяна Копистянського, "поміркованого старорусина". У березні 1936 року вийшов обіжник, за яким "можна" було вживати термін "український", але залишено в ужитку також терміни "руські" й "русінські". Сільські громади дістали "право" мати на своїх урядових домівках українські вивіски, але повітові

старости й місцеві поліціанти дбали, щоби ні одна громада не прийняла такої постанови і щоби ні один війт не зважився її перевести чи виконати. Розв'язаної державної української гімназії в Тернополі, всупереч виразному приреченню, не привернули, а тільки розписали вписи до "утраквістичних" відділів у тамошній польській гімназії, — а коли українські мешканці Тернополя перетворили тамошню приватну жіночу школу на коедукативну, то польська шкілька кураторія поспішила відібрати тій школі право прилюдности, виправдуючи ту заборону, що ніби у тій школі був низький рівень навчання. Так і до кінця існування після-версальської Польщі, впродовж 20-років польський уряд не міг рішитися, як властиво називається та "меншина" у трьох східно-галицьких воєвідствах та у волинському й поліському воєвідствах. Розмежували не тільки галичан і волиняків, створивши штучний "сокальський кордон", але й переводили кумедні експерименти на основі теорій про етнічну окремішність гуцулів, бойків, лемків. Ті експерименти не припинилися із "нормалізацією", а продовжувалися, приймаючи особливо на Лемківщині яскраві форми. Кацет у Березі Картуській існував далі.

6 грудня 1935 року у генеральній бюджетовій дебаті у польському соймі Василь Мудрий, вийшовши від вимоги територіяльної автономії, вимогав переведення якнайшвидших реформ у ділянках парцеляції, боротьби проти голоду в гірських околицях, ліквідації безробіття української інтелігенції, заведення української мови в державних і самоуправних установах і т. п. ділових, оправданих і насправді скромних вимог, більшість яких не була "політикою", а питанням фізичної, культурної й господарської екзистенції. Закінчив свою промову заявою, що "До справ бюджетового прелімінаря на рік 1936-37 ставимось річево" — Український Клуб голосував вперше за державний бюджет. Проте, як сказано, польська політика у відношенні до українців насправді не змінилася, система залишилася та сама, у шкільництві, почавши від народнього до високого включно нічого не змінилося, і тому логічно в краю настроїв спершу прихильного вичікування, поволі змінювався у нетерпеливість, огірчення і ремствування. Загальне враження було таке, що польська сторона знову обманула українців, а українці — УНДО і її парламентарне представництво — цього не бачать і не витягають з цього ніяких практичних висновків. Таким чином назріла в УНДО внутрішня опозиція, початок якої і осередок якої був у "Ділі". Це було логічно: "Діло" мусіло займати становище до щоденних справ, "Діло" стежило за ходом справ у краю і на варшавському терені і "Діло" було наче сейсмографом настроїв у громадянстві. Внутрішній конфлікт

дозрів швидше також тому, що В. Мудрий, опинившись в трудній ситуації, став хвилюватися і був завжди подратований і це утруднювало співпрацю. Будучи водночас головою партії, УПРепрезентації і головним редактором "Діла" трудно було йому паднати якслід всі справи, пов'язані з тими трьома функціями — зберігати крайовий партійний апарат і тримати тісний зв'язок з низами у краю, — пильнувати варшавського терену і редагувати щоденну газету. Він зник, їдучи вранці до канцелярії (секретаріату) УНДО — вступати на Ринок 10 до редакції. Там щораз частіше приходило до суперечок між ним, мною та й іншими членами редакції, бо Мудрий — людина надзвичайно порядна, з тонким вичуттям громадських справ, любив говорити аподиктичним тоном, "босувати" й був надзвичайно вразливий на критику. Я-ж, знаючи дуже добре варшавський терен і польську верхівку та польський журналістичний світ, звертав йому не раз увагу, що методи поведення його і УПРепрезентації, як цілості, які будуть легковажити український крайовий терен, а на польськомутерені втрачати найбільше часу й енергії на інтервенції по різних міністерствах — можуть дати подвійний негативний вислід: нічого не здобути від поляків, чи пак здобути дуже мало, та насторожити проти себе народні маси. Щоб оминати суперечок з Мудрим, я старався приходити до редакції досить пізно, коли він уже відходив до секретаріату УНДО. Але це, очевидно, не сподобалося Мудрому і він вніс скаргу проти мене до Надзірної Ради Видавничої Спілки "Діла". Проте більшість у Надзірній Раді і ціла 3-членна Дирекція заявилися по моїй стороні. До речі, Мудрий, який став був членом Дирекції Видавничої Спілки "Діло" водночас з призначенням його після смерті Ф. Федорцева на головного редактора "Діла", вже раніше зрікся того членства в Дирекції, не маючи вже аж ніяк можливості примирити просто фізично всі ці функції і зв'язану з ними працю. Ото ж — не тямлю вже докладно коли, але десь у половині 1936 року Василеві Мудрому дали безплатну відпустку з "Діла" на час виконання ним посольського мандату та створили на місце одного головного редактора редакційну Колегію з трьох: Кедрин став політичним редактором, Іван Німчук організаційно-технічним та Володимир Кузьмович зв'язковим із секретаріатом УНДО, себто проводом партії. Не призначувано нікого головою тієї Колегії, рахуючися з фактом, що всі ми три жили по-приятельськи, були стовідсотковими політичними одностудцями і тому згори була виключена будь-яка площа сутніх суперечок. Такий підхід був правильний. За весь час діяння тієї Колегії, себто до вибуху Другої світової війни 1 вересня 1939 року, не було буквально ні одного випадку, щоби у

нашій редакційній Колегії виник будь-який дисонанс. Німчук, хоч член ЦК УНДО, не втручався до політичної сторінки газети, а я згори одобрявав організування ним крайових і замісцевих кореспондентів, редагування рукописів та всю технічну сторінку газети — чергування матеріялу в газеті, чи вирішування, що "мусить піти" та що "може залишитися". До речі: у "Ділі" був інший звичай, як він існував за мого 20-тирічного перебування у "Свободі": У "Ділі" був розподіл політичної і технічно-редакційної ділянок, був постійний окремий коректор, якого у "Свободі" за мене не було (і, мабуть, і тепер нема) і ніхто з редакторів не втручався до технічного верстання газети, чи — як це тоді називали — до "ломки" газети. Це було діло друкарського метрампажа, якому ми передавали тільки картку з черговістю головного матеріялу. Виходячи з редакції коло 3-ої попол. я заходив завжди до друкарні на 1-му поверсі будинку на коротенький час, інколи, коли число було особливо велике, приходив туди й вечером, але, зрештою, це була домена коректора і друкарні. Після відходу Мудрого — прийнято додаткових журналістів до редакції "Діла" і поширено його об'єм: від 1 грудня 1936 "Діло" появлялось розміром 10-ти сторінок щоденно, виходило 6 днів у тижні, під неділю мало по 16 сторінок, у різні роковини — 24 або й 32 сторінки (різдвяні, великодні числа, ювілейні числа газети і т. п.). Ми ввели щоденну "Сторінку без політики", щоб газета не була перевантажена громадсько-політичними справами, — всі члени редакції постачали туди матеріяли, а редагував її Осип Боднарівич. Раз у тижні появлялися сторінки — Літературна (редактор — Михайло Рудницький), Економічна (редактор — Володимир Несторович), Спортова (спершу Роман Сливка, згодом Євген Зиблікевич), Жіноча (Харитя Кононенко), Науки і техніки (спершу Богдан Опесницький, згодом Андрій Ластовецький), — інколи Правнича. Ми дбали, щоби обов'язково ті сторінки таки появлялися і це робило газету різнородною та живою.

Склад редакції охоплював 10 осіб: крім мене й д-ра Німчука були там ще — Михайло Рудницький — аполітичний референт для справ літератури, книжкових видань й великих фейлетонів, Роман Купчинський — малий фейлетоніст, як Галактіон Чіпка, Осип Боднарівич, як "шеф" так званого "молодняка" у третій редакційній кімнаті, де сиділи за своїми столами мгр Михайло Хом'як — пізніший головний редактор щоденника "Краківські Вісті", тепер в Едмонтоні, (гарна людина, першорядний журналіст, який надсилав нам раніше під псевдонімом, з уваги на тодішні відносини на Лемківщині — знамениті репортажі з Лемківщини, як

кандидат адвокатури в канцелярії свого вуйнка Блавацького у Сяноці), — д-р Богдан Галайчук, який скінчив був університет у Лювені, Роман Сливка, якийсь час спортовий референт, якийсь час Євген Зиблікевич. Членом редакції був коректор Михайло Лотоцький. "Діло" дійшло тоді до шпилью своїх передплатників і читачів за всю свою історію, при чому причинилась чимало до цього Бібліотека повістей "Діла": кожного місяця виходила одна книжка найменше 10-ти аркушів друку (160 стор.), яку точні передплатники діставали як безплатний додаток, а всі інші — по 2 золоті. Гадаю, що на цьому місці я винен мому дорогому приятелю Іванові Німчукові ширшу згадку. У Календарі "Свободи" за 1957 рік я помістив "статтю" "Два корифеї преси" — про Василя Панейка й Івана Німчука, де переведив між ними порівняння..

Повторю, що те порівняння шкутильгає, бо коли Панейко був політичним публіцистом, то Німчук був журналістом із суто-громадськими та історично-хронікарськими зацікавленнями. Василь Панейко втікав від людей і будь-якої організації, — Німчук шукав в організаціях тематики. Василь Панейко був надто нервовий і невидержливий, щоби при всьому величезному знанні, що його мав, написати книжку. Він був типом публіциста, проте величезна більшість його статей, це були короткі нариси, писані манерою французів, яких зрештою — бодай до часу останньої війни — був палким звеличником. Німчук описував воєнні могили, цікавився бойовою організацією, українською визвольною історією, українськими козаками у війську Яна Собеського під Віднем та шляхтичем Кульчицьким, основником першої каварні у Відні з кінцем 17 сторіччя, статистикою віровизнань у Західній Україні, організацією львівського міщанства, спортовим рухом між двома світовими війнами, Засянням і Лемківщиною, передвоєнним москвофільством і його нащадками у післяверсальській Польщі, еволюцією галицького народоветства, історією української преси, а в редакції щоденника — крайовим галицьким життям і вітками про нього, гармонізацією різnorodного матеріялу, "новинками", хронікою, бібліографією, коректою, себто всім тим, що власне було дуже далеке, нецікаве й навіть осоружне Панейкові.

Німчук був людиною наскрізь громадською, у дебатах на ЦК УНДО не забірав слова, не виголошував доповідей на політичні теми, не був політичним полемістом, не був політичним промовцем. У "Ділі" він ніколи не писав передових статей, хоч завжди міг був "вскочити" й написати "грамотну" — в журналістичному жаргоні — статтю на будь-яку тему. І тому, при його знанні редакційної техніки і його громадських заінтере-

суваннях, хоч не був типом глибокого інтелектуала, як ним був Панейко, був куди ціннішою людиною — своєю щоденною працею, своєю товариською вдачею, умінням ладнати з людьми, та духом, що його вносив у редакційну домівку. Коли Панейко був клубком перечулених нервів, то Німчук був його антиподом. Це не значить, що Німчук не був нервовою людиною. О, ні, Німчук міг страшенно хвилюватися, але не був неврастеніком. Глибоко переймався громадськими й редакційними справами, але не душив цього в собі і не втікав із своїми думками й нервами на Високий Замок у Львові, як це звик був робити Панейко. Завжди просто і щиро ділився з своїми думками й журбою з тими, що були йому близькими. Наприклад, за існування у "Ділі" редакційної колегії Кедрин-Німчук-Кузьмович прийнято до редакції молодого журналіста, який саме скінчив високу школу за кордоном і виявляв у своїх кореспонденціях до "Діла" освіту й талант. Молодий чоловік, прийшовши до редакції, дуже швидко потім, нічого не кажучи нам редакторам, вніс був на руки, здається д-ра Костя Левицького, як тодішнього голови Надзірної Ради, свій проєкт, як поліпшити газету, з критикою різних її деталей. Очевидно, що члени Надзірної Ради й Дирекції, з якими названі три редактори жили на товариській, з деякими на близькій приятельській стопі, негайно передали нам той проєкт. Як крізь мряку пригадую собі, що в ньому було багато правильних і розумних завваг, але не було нічого, чого ми самі не знали й багато разів не передискутували. Було багато речей, яких не можна було змінити або через брак фондів, або через відносини в Надзірній Раді й УНДО, чого той молодий чоловік не міг знати. Німчук цим страшенно схвилювався, як його могла стрінути така, на його думку, нельояльність і невдячність, і він це брав просто, як особисту образу. Він наполягав, щоби того молодого чоловіка негайно звільнити, або дати йому гостру догану. Той член редакції, для газети дуже корисний, прийшов до мене до дому і з'ясував, що він діяв у добрій волі, у чому я не сумнівався. Тоді я переконав Німчука, щоби не карати людини і позбавляти її праці за те, що вона зробила помилку просто через брак життєвого досвіду. Це був д-р Богдан Галайчук, пізніший професор міжнародного права в Аргентині, помер у 1974 р. — Іван Німчук, глибоко віруючий, не любив "професійних католиків", які обносились з своєю побожністю. Відсіль виходила його толерантність і вибачливість супроти інакдумаючих. Таким клясичним прикладом його безпристрасності була його книжечка "595 днів советським в'язнем" (Торонто, 1959). Нема у тій книжці, у спогаді пережитих страхіть ні одного слова лайки проти своїх переслідувачів, ні одної патріотичної фрази,

ніякої штучності, ніякого вибуху особистих почувань. Спокійний оповідацький тон, наче йшлося про когось іншого, а не автора того спомину, робив ще глибше враження і був свідомством не тільки пережитого, але й самої тієї людини, що це пережила й описала. Коли у тому дусі я помістив рецензію у "Свободі" "Без пристрасти", ("Свобода" з 22 грудня 1952) Німчук написав мені, що він не плакав при писанні своїх споминів з того страхітливого періоду свого життя, але розплакався, читаючи ту рецензію. Живучи в Німеччині писав мені до Інсбрука в Австрії, що треба стидатися за тон і зміст тамошньої еміграційної преси і вже з Едмонтону, де працював у тамошніх "Українських Вістях", згадував про "Діло", як про недосяжний ідеал. Помер на серцевий удар, коли збирався власне йти до редакційної праці, 1 грудня 1956 на 64 році життя. Він належав до гурту тих моїх найближчих приятелів, з яких — хто ще залишився у живих?!

"Діло" було тому доброю газетою, що старалося "блянсувати" проблеми крайового характеру, українсько-польську тематику та вісті з закордону. Правда, всі й теперішні українські газети у вільному світі можуть твердити, що роблять те саме, особливо щоденник "Свобода". А втім, не слід забувати, що львівське "Діло" стало неначе зразком, взором до наслідування для всіх пізніших українських щоденників — за німецької окупації та у вільному світі. Німчук організував сіть крайових кореспондентів, ми разом пляново організували сіть закордонних кореспондентів. Про справи Холмщини й Волині постійно писали в "Ділі" Володимир Островський і Олександр Ковалевський, досконалі знавці тамошніх проблем і всіх поточних подій. З-поміж закордонних кореспондентів треба згадати, як найкращих, — з Парижу Василя Панейка, до часу, поки не насторожив проти себе українського суспільства своєю нещасливою статтею у паризьких "Последніх Новостях", — опісля Юрій Студинський, (син Кирила Студинського, професора львівського університету за Австрії й пізнішого голови НТШ, який зраджував радянофільські тенденції, став членом УАН у Києві, за першого большевицького періоду — членом Верховного Совета. Проте поведився надзвичайно пристойно супроти наших людей і багатьом врятував життя, — за що большевики й знищили його). З Берліну прегарним кореспондентом був Зенон Пеленський і тепер один із найвидатніших наших журналістів-публіцистів, — з Риму Євген Онацький, — з Женеві Микола Данько (Троцький). Ген. В. Филонович, який гостив мене в Міннеаполісі, показав мені свою довідку, як софійський кореспондент "Діла". Довідку, з 1 грудня 1936 р. підписали Німчук і Кедрин. Були й принагідні закордонні кореспонденти,

себто журналісти, які виїздили за кордон з довідками від "Діла" та зобов'язанням присилати свої дописи. До них належав, наприклад, Михайло Островерха, закоханий в Італії та її музеях із їхніми скарбами ренесансового і післяренесансового мистецтва, що є його звеличником і добрим знавцем. Островерха — колишній Усусус, типовий "шенгаїст", професійний журналіст, який проте за своєю вдачею не любив втягатися в шори редакційної дисципліни й обов'язкової щоденної праці, тому волів заробляти доривочно працюю для різних часописів. З матеріального боку це була мізерія і ми жартували, що коли Островерсі вичерпуються вже всі можливості бідної екзистенції у Львові, тоді він — виїздить до Риму. Ось так прийшов він раз до редакції з повідомленням, що він їде до Італії і чи "Діло" бажало б мати у ньому свого кореспондента. Німчук і я негайно погодилися, видали йому відповідну посвідку й дістали згоду від о. кан. Лопатинського, першого директора "Діла", що дадуть Островерсі якусь невеличку суму. Тоді саме велась італійсько-абісінська війна і ми були дуже раді, що будемо мати з Італії оригінальні кореспонденції з такого історичного часу. Але Островерха не писав про війну, про політику, про настрої й відносини в Італії у зв'язку з війною. Він прислав ліричні нариси про "бризьки піни у римських водограях" — і ми з Німчуком казали після отримання кожної такої кореспонденції на адресу неприязного Островерхи багато неприємних слів. Ми й писали йому і радили піти до пристані, писати репортажі про навантажування італійських вояків на кораблі, що відпливали на воєнний фронт, та про причалювання кораблів із раненими й полоненими, просили давати огляди цікавих італійських голосів преси, бо ж Островерха досконало знав італійську мову, — але ми не могли переставити зацікавлення Михайла Островерхи мистецтвом, водограями, лірикою і романтикою, на зацікавлення політикою. Зрештою, він бідував в Італії і не міг їздити, щоб здобувати репортажі. У добро Островерхи треба сказати, що він був завжди не тільки надзвичайно чесною і патріотичною, але й дуже скромною людиною з сильним почуттям автокритицизму. Він мав гарний голос і Митрополит вислав його був до Італії вчитися співу. Вернувся Островерха, дав свій індивідуальний концерт і — зміркував, що кар'єри співака не зробить та що його приємний чистий тенор замалий для опери чи естради. І рішив, що цей перший концерт буде й останнім. Михайло Островерха, який живе в Нью Йорку, загально втішається заслуженою пошаною і симпатією. Ми з ним — приятелі.

Зате Роман Голіян був незрівняним закордонно-політичним репортажистом. Його репортажі з подорожі до скандинавських

країн, до Берліну і з Карпатської України з часу її визвольницького зриву та катастрофи — ті його репортажі свідчили про великий талант того журналіста, який, на жаль, передчасно помер у Парижі 17 грудня 1966 р. на 67 році життя.

З того періоду праці у редакції пригадуються деякі веселі епізоди. Наприклад, прийшов до редакції молодий тоді, але вже відомий, як дуже талановитий і симпатичний музикант Борис Кудрик, популярно відомий, як "Бусьо". Приніс рецензію на останній концерт Любки Колесси, але розміром на кількадесятя сторінок. Передав рукопис Німчукові, а той, щоби спекатися його — відіслав його до мене, бо, мовляв, він не може приймати матеріялу, який потребує багато чисел газети. Я-ж заявив Кудрикові, що на музиці не розуміюся і самотнім у редакції референтом таких справ є Роман Купчинський, сам автор кількадесяти стрілецьких і патріотичних пісень. Узяв Купчинський той рукопис, обдивився з усіх сторін і заявив, що ми дуже вдячні авторові, що приніс нам рецензію, але треба буде скоротити її до якої одної четвртини. "Кров'ю мого серця писано" — залепетав Бусьо. "Добре, каже Купчинський, — але чому Ви завдали собі стільки труду для Л. Колесси — мені не подобається її ніс?" "Святотатство"! — закричав Бусьо і ледви ми його впокоїли та дійшли до якогось компромісу, але після того нераз кричали "святотатство", якщо виринула якась контроверсійна справа.

Або таке: влетів до редакції задиханий і до краю схвильований Микола Залізняк, видатний наддніпрянський політичний емігрант ще з-перед 1914 року і після визвольних змагань, член Союзу Визволення України у Відні, старий соціал-революціонер, якого називали "першим українським повстанцем", бо ухитрювався діставати з якихсь австрійських джерел фонди на проти-російський рух в Україні. Ми всі добре його знали і з ним симпатизували, бо був дійсно розумною, політично освіченою людиною. "Що сталося, Миколо Кіндратовичу, чим Ви такі схвильовані"? "Як-то, ви ще не знаєте" — обурився Залізняк. "Соціялісти виграли вибори в Данії!". Після того, як тільки сталася якась дурниця, якою не варто було хвилюватися, то ми її прирівнювали до "соціялістів, що виграли вибори в Данії".

Або: прийшов до редакції директор Національного Музею, Іларіон Свенцінський. Приніс історію якоїсь нової придбанної музеєм ікони, але розміром енциклопедичного тому. Знаючи вже, що такими аполітичними культурними справами відає у нас Михайло Рудницький — посунув просто до його кімнатки, де

Михайло сидів разом з Романом Купчинським, і передав йому свій рукопис. Той тільки поглянувши на грубий згорток паперу й заголовок праці, заявив: "Це до газети не підходить, — де і як це надрукувати?" — і віддав рукопис Свенцінському. "Нога моя більше тут не стане" — заявив обурений і ображений професор Свенціцький. "Дайте слово чести" — каже йому на те Михайло Рудницький, який мав уже з ним досвід. Очевидно, що Свенціцький за короткий час прийшов знову, принісши знову дещо з своєї музейної ділянки. До речі: проблема фейлетонів у "Ділі" була завжди актуальна і складна. Ми прийняли були принцип, що фейлетон повинен бути белетристичний, або щоденно якоесь одно оповідання, або повість у не надто численних продовженнях. Але пихо було в тому що белетристика у нас завжди — і тепер — шкутильгає, бо в українській літературі найсильніше репрезентована лірика. Ото ж стрічався я майже щоденно у Віденській каварні також з професором Михайлом Возняком і той каже мені раз, що відкрив дуже цікаві матеріали до історії знайомства Тараса Шевченка з княжною Репніною. Думаючи, що з такого сюжету можна створити цікаву для українського читача монографію чи навіть повість, я з місця домовився з Возняком, щоби він зладив таку штуку для фелейтонів "Діла" і — очевидно — знайшов для цього згоду Дирекції, щоб заплатити Вознякові, який "хронічно" бідував, гонорар. На жаль, Михайло Возняк, надзвичайно совісний і солідний дослідник літератури, не мав потрібної для такої речі, як її хотіло "Діло", фантазії й оповідацького стилю і коли "Діло" друкувало довгу серію отих фелейтонів, які згодом видано книжечкою, то на мою адресу впало багато гірких завваг, що це річ для Записок Наукового Товариства Шевченка, а не для фелейтонів, призначених для читачів "Діла" — і вони мали рацію.

Проте, як я вже згадував, той період моєї праці в "Ділі" був в усьому мому житті наймилішим, найкращим, найпродуктивнішим, дармащо у тому часі мав також прикрощі від земляків з різних таборів.

ВНУТРІШНЯ ОПОЗИЦІЯ В УНДО.

1 грудня 1936 появилася у "Ділі" моя передова стаття декларативного характеру. "Діло" — писав я у тій статті — не будучи у тісному розумінні того слова партійним органом, висловлює свобідно і незалежно українську громадську думку. Засаду нормалізації "Діло" признає і далі признаватиме. Однак інша річ засада, інша річ її реалізація та всі методи практичної

політики. І тут нічого скривати і промовчувати, що загальна громадська думка не погоджується беззастережно з усіма ходами і методами політичної верхівки з останнього півтори року. Були у "Ділі" у цьому дусі й інші статті, напр. цикл 4-ох статей "Нормалізація у теорії і практиці". Мудрий був тими статтями обурений, бо він уважав, що це — на тлі дійсно пристрасної кампанії, що її вели проти "нормалізаційної" політики УНДО, насправді ж проти самого УНДО і його голови одним фронтом — націоналістичне "Слово", "Вісник" Донцова, "Громадський Голос" Радикальної партії, "Українські Вісті" Палієва і "Нова Зоря" Назарука (внаслідку атак "Нової Зорі", органу єпископа Хомишина, зрікся посольського мандату член католицької партії "Обнова" д-р І. Волянський) — Мудрий уважав, що це "ніж у спину" збоку внутрішньої опозиції, згуртованої біля "Діла". В обороні такої позиції "Діла" виступив тодішній голова Надзірної Ради "Діла" д-р Кость Левицький у передовій статті "Річева критика ніколи не пошкодить" 12 грудня 1936. У липні 1937 р. "Діло", йдучи по лінії своєї незалежності та перевірюючи громадську думку, розписало на своїх сторінках "анкету", пригадавши у вступі коротко історію звороту політичної тактики УНДО в сторону шукання "нормалізації" відносин з польською стороною, та завдало читачам 6 запитів: щодо самого принципу тієї тактики, її практичних вислідів, її впливу на крайові відносини, добрих чи хибних ходів партійного проводу, дальшої політики... Започаткував ту анкету д-р Дмитро Левицький і загалом появилася там щось 9 чи 10 статей, — пригадую собі, що забрав тоді слово живучий ще у Нью Йорку високозаслужений наддніпрянський громадянин Віктор Приходько. Висновки тієї анкети подав в обширній статті Володимир Кузьмович.

Внутрішня опозиція в УНДО ніколи не була оформлена організаційно. Її члени ніколи не мали зборів чи сходин, на яких вибрали б свого голову, секретаря і т. д. Тому й слушно називали ту опозицію "Групою Діла", бо ядром тієї опозиції було "Діло", дармащо підтримували ту опозицію і люди з краю, які не мали безпосереднього зв'язку з Надзірною Радою, Дирекцією чи редакцією "Діла". По суті, насправді, лідером тієї опозиції був д-р Дмитро Левицький, який чергувався з д-ром Костем Левицьким, як голова Надзірної Ради Видавничої Спілки "Діло". Членами тієї внутрішньої опозиції були всі три члени Редакційної Колегії "Діла" — Кедрин, Німчук і Кузьмович, всі три члени Дирекції — о. Дамян Лопатинський, Степан Кузик і Кипріян Білінський, найвидатніші господарські кооператори — Остап Луцький, Юліан

Павликовський, освічений селянин-політик Гринь Тершаковець, представники міщанства Михайло Стефанівський і Михайло Галібей і багато інших поважних громадян. Д-р Степан Баран признавав нам рацію, але одверто не виступав проти Мудрого і ми самі дораджували йому не створювати такої ситуації, яка внеможливлювала б йому далі кандидувати до сойму, бо він був найповажнішою позицією у Парляментарній Репрезентації. Коли внутрішня опозиція поставила за умову згоди — розмежування головства партії від головства Парляментарної Репрезентації — ми призадумувалися над можливими кандидатурами на голову партії. Дмитро Левицький правильно твердив, що в даній ситуації, коли проти УНДО йде завзята кампанія збоку всіх інших українських партій і газет і УНДО неначе скомпромітоване невдачею "нормалізації" — головою партії повинен стати поважний і тактовний громадянин, з добрим іменем та не заангажований яскраво в політиці. Такого кандидата він, Дмитро Левицький, бачив в особі Юпіяна Мудрака, емеритованого радника дирекції пошт у Львові, члена Дирекції "Дністра". Юпіян Мудрак — високий, статний, з великою повною бородою, людина спокійна, тактовна, ділова, справді був би ідеальним головою партії у такій трудній ситуації. Знаючи, що я маю добрі зв'язки з радником Мудраком — Дмитро Левицький просив мене зайти до "Дністра", де урядував Мудрак, і розвідати в розмові, як він, Мудрак, поставився би до того, коли б внутрішня опозиція УНДО виставила його кандидатуру на голову. Але, коли я про це сказав Мудракові, він видивився на мене: "Чи ви здуріпи? Коли б після Мудрого прийшов Мудрак, то мене і УНДО цілком осмішили б"! Ніхто з нас раніше не подумав був, що в даному випадку вирішну роль грало — прізвище...

Трохи згадана кампанія проти "нормалізаційної" тактики УНДО, — ведена різними партіями, групами і їх часописами, — трохи внутрішня опозиція "Діла" в УНДО, але найбільше таки життєва практика — впертість та нехіль польської сторони піти на поважні реформи по лінії поступок українській стороні, — відбилися і на становищі дотеперішньої більшости, що нею розпоряджав Мудрий в ЦК партії. На Крайовій нараді УНДО з 31 липня 1937 р. стверджено вже одверто "незадовільний стан". Сам Василь Мудрий теж загострив тон своїх виступів на соймовому терені й у своїх інтервенціях у міністерствах. Тому, наче автоматично виринала проблема внутрішнього замирення в УНДО. Перед Народнім З'їздом, який відбувся 4 січня 1938 р. покликано до життя "Комісію порозуміння" по три особи від підпорядкованого

партійному проводі Секретаріату і три від внутрішньої опозиції. Головною вимогою опозиції було відділити, розмежувати провід партії від Парляментарної Репрезентації: хай — казали ми — Парляментарна Репрезентація вживає тактики, яку вона вважатиме за найдоцільнішу, але партійний провід повинен стояти понад нею і займатися в першу чергу не польським, а українським тереном. Реальним закидом внутрішньої опозиції було те, що Мудрий та деякі інші послі розмінюються на дрібну монету, забуваючи про суть зголошених літом 1935 року наших меморіялів, що їх "у теорії" визнали правильними польські керівні чинники. Адже ще 17 квітня 1936 р. прем'єр Маріян Косцялковський заявив, що "Уряд проявить всю добру волю у змаганні до заспокоєння їх (українських) слухних вимог". А так само міністер внутрішніх справ Владислав Рачкевіч заявив 12 березня 1936 "Уряд буде піддержувати процес нормалізації українсько-польських взаємин, візьме під увагу українські господарські потреби та буде шанувати їх мову і культурну окремішність". Коли ж упродовж півтори року від першої "нормалізаційної" ідилії не було ніяких законів, які покращали б штучно зліквідований в минулих роках стан українського посідання, зате прийшла мобілізація польського суспільства під гаслом "загрози польського стану посідання" збоку українців, то на згаданому Народньому З'їзді з 4 січня 1938 р. були вже голоси різкої критики на адресу партійного й парляментарного проводу. Але той провід мав більшість. Він відкинув вимогу внутрішньої опозиції щодо розмежування керівництва партії і парляментарної репрезентації. Завдяки примирливому голові Народнього З'їзду д-рові Михайлові Волошиніві вдалося переконати Мудрого, що не можливо виключати з Центрального Комітету партії таких членів внутрішньої опозиції, як Дмитро Левицький, Остап Луцький, Володимир Кузьмович, Гринь Тершаковець і Степан Кузик, але Мудрий рішуче спротиввся, щоби до ЦК партії ввійшли голова Надзірної Ради "Діла" д-р Кость Левицький і Іван Кедрин, автор критичних у "Ділі" статей. Шляхом компромісу він погодився, щоби до ЦК УНДО ввійшов знову з "Діла" — Іван Німчук — що цього останнього поставило у дуже незручну ситуацію. Ми його переконали, щоби він не зрікався, бо ситуація швидко зміниться. Так і сталося.

Після Народнього З'їзду Дмитро Левицький помістив у "Ділі" передову статтю, в якій ствердив: "Не ввійшли туди (до ЦК УНДО) ані основник і довголітній голова Націонал-демократичної партії, сеньйор українських політиків, що є нині одним із нечисленних

діячів, які користуються в громадянстві загальним авторитетом, ані політичний редактор "Діла", публіцист, який мав та має вплив на формування політичної думки. Невибір таких людей вважаю помилкою". У "Ділі" моя позиція внаслідок тієї прогри на Народньому З'їзді не була ні трохи захитана — і так само не пошкодила вона мені на польському терені. Ось уже 16 січня 1938 р. я виступав у варшавському Східньому Інституті з доповіддю разом з Вол. Бончковським і ту доповідь ми повторили у Лодзі.

"Діло" звернуло більше уваги на внутрішні справи. У 32-сторінковому Великодньому числі "Діла" з 24 квітня 1938 була моя велика стаття "Поступ консолідаційної ідеї", де пригадувано, що вперше про кінченість консолідації українського політичного і громадського світу заговорено в новорічному числі "Діла" з 1937 року. 4 травня того самого 1938 року я писав про "Націоналізм і консолідацію", стверджуючи, що "український націоналізм стає щораз більше течією українського конструктивізму". Загострена цензура притупила внутрішньо-партійні сварні і вся наша преса, як теж ТОПІЖ, поруч із попагоджуванням різних "судів чести" між своїми членами — займалися вищими і поважнішими справами. З Советського Союзу приходили раз-ураз вістки про безперервний безглуздий терор, — масові "чистки", розстріли, фізичне винищування. У міжнародній ситуації настало від приходу в Німеччині Гітлера до влади напруження, яке доходило до шпилью власне у 1938 році. Відбулася історична конференція у Мюнхені, де західні великодержави погодилися на розподіл Чехо-Словаччини, при чому й Польща, у своїй короткозорості, захолипа так зване Заоп'язя. Знову на Далекому Сході відбувалася японсько-китайська війна. Всі ці справи цікавили українське суспільство і преса присвячувала їм багато уваги. Тому й внутрішні відносини в українському суспільстві, та зокрема також у УНДО, почали кращати. Пам'ятаю, що відбулася консолідаційна конференція представників більшости українських часописів, що появлялися у Львові, та що зокрема були там репрезентовані "Діло", "Громадський Голос", "Нова Зоря", "Українські Вісті", "Жінка" — а не було чомусь-то ще націоналістичного "Слова" і пресового коцерну Тиктора. Відбулися теж наради у справі скликання 1-го Світового Конгресу Українців, маючи на увазі Західню Україну й наддніпрянську еміграцію. Про ці тодішні старання сказано у вступі до книги про Перший Світовий Конгрес Вільних Українців" з 16-18 листопада 1967, Михайла Сосновського. Багато шуму наробив виступ польського шовіністичного посла Броніслава Войцеховського на одній соймовій Комісії проти Митрополита

Шептицького: по всьому краю пішли масові збори протесту проти тієї напасти, УПР рішуче виступила проти цього, у Львові українці уладили маніфестацію солідарності з Митрополитом та відданості йому. На Волині поляки вели відому ганебну акцію нищення українських православних церков — це теж привертало увагу галицького суспільства. Посол УНДО Степан Баран відбув у цій справі нараду у митрополії Православної Церкви у Варшаві та найбільше праці вклав у протестаційну роботу.

У травні 1936 р. прийшла нова зміна польського уряду. Після прем'єра Маріяна Косцюлковського прем'єром став генерал Феліціян Славой-Складковський, за фахом лікар, високого росту, поставний, з вигляду строгий, проте також не мав тієї повноти влади, якої можна було б сподіватися у генерала-прем'єра. Він також потвердив у своїй першій соймовій промові, що "визнаватиме потреби нормалізаційної політики" у відношенні до українців і також нічого позитивного не вдіяв. Він осмішив себе у світі преси й польському суспільстві так званими "славойками": це були виходки, що їх — у виконанні наказів — мусіли будувати всі сільські господарі в усій Польщі. Селянин будував таку "славойку" і замикав її на колодку, щоби її не занечистити, коли приїде з повітового міста поліційно-санітарна інспекція... Складковський був теж не тільки за заведення санітарних порядків у Польщі, але й за прикрашування її. Ото ж вийшов інший за його урядування розпорядок, щоби всі плоти на селах малювати на зелений кольор, ніби поширювати довкільну природу. Для журналістів і політиків це були теми для дотепів, але для селян це було чимале лихо, не тільки з накинням їх грошових витрат, але й із постачанням нагоди поліції — дошкулювати й переслідувати село, що вона робила з садистичною насолодою...

Коли ж несподівано у вересні 1938 розв'язано сойм і розписано нові (останні у післяверсальській Польщі) вибори до сойму на 6 листопада 1938, то 29 вересня 1938 р. відбулося засідання ЦК УНДО, на якому рішено знову взяти участь у виборах на базі декларації з 7 травня 1935 р., якою вступлено на шлях "нормалізації", та прийнято пропозицію нового польського прем'єра генерала Славоя Складковського — вступити знову у виборчий бльоку. На тому засіданні 40 прихвних висловилося "за" участю у виборах і 8 "проти". У "Ділі" появилася про це такий короткий комунікат: "Дня 29 вересня 1938 відбулося засідання ЦК УНДО, на якому вирішено взяти участь у виборах до сойму й сенату. Після того вибрана Екзекутивою партії мандатна Комісія поставила Центральному Комітетові кандидатів на поодинокі окремі округи до сойму і

сенату, що їх після короткої дискусії і деяких змін ЦК затвердив". До того Комунікату додано ще інформацію: "На тому самому засіданні кооптовано до ЦК д-ра М. Хробака з Перемишля і ред. Івана Кедрина, делегуючи цього останнього до Екзекутиви партії". Що стосується згадки про "коротку дискусію і деякі зміни", то це стосувалося спроби полагодження внутрішнього спору в УНДО. Партійна Екзекутива запропонувала посольські мандати членам опозиції Володимирові Кузьмовичеві, Остапові Луцькому, Іванові Кедрині й Юліянові Павликовському. Всі ми відмовилися, аргументуючи, що коли ми голосували проти участі у виборах, то не можемо після того кандидувати. Мені запропонували мандат від Стрийщини — цілком українська округа, до якої кандидат не потребував навіть показуватися у передвиборчому часі, бо величезна більшість українського населення голосувала за проголошеного — навіть їм незнайомого — українського кандидата. Коли я зрікся, то той мандат дістався д-рові Павлові Лисякові, про якого вже була ширше мова. Я мав ще ті особисті мотиви не приймати посольського мандату: 1) як усе ще член Клубу парламентарних звітодавців і Синдикатів журналістів у Варшаві та у Львові — я розпоряджав, коли тільки потребував, безплатним квитком першої класи на всі залізниці у Польщі і тому мені не потрібний був той найважливіший матеріальний привілей послів, 2) я бачив стільки послів і сенаторів, не вартних тієї назви і так добре пізнав вартість цілого польського союму і сенату, що тамошнє членство аж ніяк не могло мені імпонувати і 3) я знав, що коли зломлю солідарність з іншими членами "Групи "Діла" і прийму від Мудрого посольський мандат — то, логічно й етично, мушу зректися свого становища політичного редактора "Діла", а я те становище ставив вище посольського мандату. В усякому разі, я дістав сатисфакцію, що виключення мене з партійного ЦК й Екзекутиви, куди я належав від 1928 р., в січні 1938 р., тривало тільки 8 місяців, бо В. Мудрий переконався, що дійсно — не мало великого глузду виключати політичного редактора "Діла" — без уваги на те, хто він був, як називався і чи його статті та постава комусь подобались чи ні.

Як галицьке й наддніпрянсько-емігрантське радянофільство зліквідувала політика Москви в Україні й проти України, так само останню спробу порозуміння з поляками у 20-тирічному періоді післяверсальської Польщі зліквідувала польська національна політика — польський уряд і польське суспільство, в першу чергу у тих 5-ох південносхідніх воєвідствах, що їх заселяло автохтонне українське населення, проти якого перманентну війну вели місцеві польські організації, підтримувані всіма органами державної адміністрації.

Ото ж у тих обставинах найпалкіші прихильники тієї спроби порозуміння, що перейшла до історії під назвою "нормалізації", в тому числі й активні її ініціатори та організатори, до яких я належав, визнали ту свою спробу невдачною і закликали до відвороту. Зрозуміли це врешті й Василь Мудрий, Володимир Целевич, Франц Свістель і ті інші видатні члени верхівки УНДО, які обурювалися були проти постановня внутрішньої опозиції, так званої "Групи Діла", закликували до терпеливості й вірили, що "нормалізація" таки дасть такі користі, які зрівноважать покладені для цього зусилля й гіркі пігулки, що їх треба було ковтати. Як згадано вище, опозиція закидала президії УПРепрезентації, що вона розмінюється на дрібну монету, інтерв'єнуючи, наприклад, за окремих осіб, а не побиваючись за принципи й законопроекти. Один з найближчих моїх приятелів Микола Шипайло, торговельно-банковий фахівець, колишній прокурис польського Промислового Банку у Львові, жартував, що він є персоніфікацією нормалізації, бо завдяки заходам Василя Мудрого, який теж приятелював із ним, він дістав працю у варшавській промисловій фірмі "Теспа". Завдяки таким інтервенціям міністерство закордонних справ прийняло на працю двох українців: талановитого молодого письменника Степана Левинського до консуляту у Харбіні і мґра Романа Олесницького до консуляту у Нью Йорку (Роман Олесницький — тепер адвокат у Нью Йорку). Обидва мали першорядні кваліфікації, плавко володіючи чужими мовами і скінчили правничі студії. Окремих перенесених на захід, на корінно польські землі учителів перенесли назад до Західної України, але це були вийнятки. Важливіші сконфісовані львівською цензурою статті з української преси посли відчитували з соймової трибуни і тоді можна було їх друкувати, як посольські промови. Воеводи і старости швидше, як раніше, приймали українські делегації й слухали їхніх жалів. Безумовно в добі "нормалізації" трохи покращала загальна атмосфера. Але ми не хотіли округків і ми були обурені, що та наша спроба порозуміння дала у крайовій практиці реакцію польських гуррапатріотичних організацій, які почали кричати про "українську небезпеку", знаходили підтримку від місцевих органів, не знаходили відпору від членів уряду і в тому хаосі топилася головна ідея, головна ціль проблеми порозуміння: української автономії з усіма її користями для розвитку української місцевої самоуправи, української культури й економіки.

До внутрішнього замирення у великій мірі причинилися події в Карпатській Україні. Вони старшенне хвилювали все українське суспільство. Це було дійсне чудо: найменша й найбільш культурно

та економічно відстала частина великої української землі здобула свою самостійність. Екзекутива УНДО офіційно і неофіційно раз-ураз нараджувалася у цій справі. Частина нашої преси, головню "Новий Час", роздувала події в Карпатській Україні, малюючи їх в найбільш рожевих барвах з прерізними райдужними перспективами для всієї української проблеми. Верхівка УНДО ставилась відразу скептично до можливості збереження державности Карпатської України. Ми знали й відчували, що Польща не допустить до того, щоб її безпосереднє сусідство з Мадярщиною розірвала територія самостійної Карпатської України, яка не тільки підсилила б український національний рух в Західній Україні під Польщею, але й могла б стати своєрідним новим українським Піємонт, новим тереном української ірреденти. Ми були свідомі, що цього не хоче також Москва і що дипломатії тих держав матимуть куди більший голос у Берліні й Будапешті як голос карпатських українців. Тому я писав статті у "Ділі" п. з. "Без екзап'ятації й без дефетизму", "Політика й політиканство", "Горі імієм серця", "Збережім рівновагу духа" й інші у тому дусі. Прийшли теж колективні виступи наших партій і організацій у дусі заспокоювання та проти настроїв депресії й розпачу з приводу трагедії закарпатських братів. Під кінець листопада 1938 року появилася відозва всього греко-католицького Єпископату проти демонстрацій польської вулиці з погромами українських установ та проти переслідування українського населення в краю у зв'язку з закарпатськими подіями. Окрему відозву видали провідники українських центральних установ — культурних, освітніх, економічних, тіловиховних до своїх членів, де вони закликали: "...Щоби ми всі зберегли спокій і рівновагу духа та не дали відвести себе з цього шляху ніяким провокаціям". Появився у "Ділі" цикл статей д-ра Дмитра Левицького "За сильний національний провід" з провідною думкою — зберігати громадську дисципліну, вірити провідові та працювати на місцях, кожний на свому місці, без уваги на те, що діється в Польщі і поза нею. Протиукраїнські демонстрації польської вулиці, сполучені здебільша також із хуліганськими антисемітськими вибриками (найбільше тоді терпіли три українські громадяни у Львові — д-р Володимир Лициняк, музика Борис Кудрик і студент Володимир Янів (тепер ректор УВУ) — вони падали жертвою хуліганів, які брали їх за жидів!) — ті вуличні вибрики, на які поліція дивилась крізь пальці, викликали теж обурення деяких польських поважних чесних одиниць. Адольф Бохенський писав у "Політиці" на адресу Клявдіюша Грабика, який разом із Здіславом Шталем і Роеком вів найбільшу газетну протиукраїнську кампанію на сторінках львівських газет "Слова Польського": "Він (Грабик) вдає, що не

розуміє, що дотеперішня українська політика уряду скінчилася повним фіяском" і апелював до нього, щоби він перевів ревізію своїх ендецьких поглядів на українську проблему (Це сталося, але аж після Другої світової війни, коли Клявдіюш Грабик опинився у Нью Йорку. Тут він був уже "цілком іншим" видав книжку "Край і еміграція" (Нью Йорк, 1957), часто стрічався зо мною та інформував мене про польські відносини на еміграції. Але він раптом рішив вертатися до Польщі: перед виїздом розіслав багатьох полякам і українцям широкого листа із виправдуванням тієї своєї зміни, — все одно польські антирежимові емігранти засудили його, як зміновіховця. У Польщі, за моїми відомостями, він спершу теж стрінувся з недовір'ям однаково збоку комуністичної влади, як польського суспільства, і хоча влаштувався непогано, мабуть, боявся, що за ним стежить, бо не писав до нікого в Америці).

Появилася теж Відозва всіх українських політичних партій: "Українці! Взиваємо Вас скрити біль з приводу трагедії наших закарпатських братів у найглибші тайники наших сердець! Не час на біль, зневіру, не час на розгублення і заламання! Нехай у гарті духа і моральній силі української нації кується її доля!"

На тлі такої ситуації і в такій атмосфері потреба ліквідації внутрішнього спору в УНДО накидалася наче автоматично. На засіданні ЦК УНДО 26 грудня 1938 р. обрано Медіаційну Комісію з 8-ми осіб: 3 члени більшости (Василь Мудрий, Степан Витвицький і Франц Свістель), 3 члени "Групи "Діла" (Дмитро Левицький, Володимир Кузьмович і Іван Кедрин, заступник Степан Кузик) і два медіатори — о. Степан Онишкевич (заступник д-р Любомир Макарушка) і сен. Володимир Децикевич (заступник Ю. Павликовський). За плятформу порозуміння прийнято принципи: довести до одностайного фронту всіх партій, перевести самоуправні вибори у бльоку з іншими партіями, перевести перевибір керівних органів УНДО. У висліді нарад і порозуміння обрано таку нову Президію УНДО: Василь Мудрий, Степан Витвицький, Дмитро Левицький, Остап Луцький і Юліян Павликовський. Секретаріат: Володимир Кузьмович, Любомир Макарушка, Франц Свістель. Екзекутива партії: ціла Президія (5 членів) і такі члени: Михайло Волошин, Степан Кузик, о. Леонтій Куницький, Іван Кедрин-Рудницький і Зиновій Пеленський. На засіданні ЦК УНДО 2 лютого 1939 Володимир Кузьмович склав заяву, що "внутрішня опозиція перестає існувати". 7 лютого 1939 появилвся про це у "Ділі" офіційний комунікат, а наступного дня передова стаття: "Історія конфлікту та його поагода".

Але однаково поляки, як українці були вірні собі до самого

кінця: поляки у своїй глупій протиукраїнській політиці, українці — у своїх внутрішніх суперечках, переплітаних заявами національної солідарності і єдності. Що стосується польської сторони, то ще 7 травня 1939 року обидва редактори, які підписували "Діло" — Іван Німчук і Кедрин-Рудницький — були засуджені адміністраційним порядком на кару по 100 зол. або по тижневі в'язниці за непоміщення згадки про ім'янина президента Ігнацю Мосціцького — так само за ту саму "провину" покарали редакторів двох інших українських щоденників у Львові й одного польського. Ми зробили відклик до суду і запевняли там, що ми не мали на думці робити будь-яку політичну демонстрацію, а наші адвокати покликувалися на правничий аргумент, що "брак чогось" не можна вважати за карну провину. Все одно, суд потвердив той адміністраційний розпорядок і Видавнича Спілка "Діло" заплатила 200 золотих. Вже не пригадую собі, чи ми з розмислом не помістили згадки про ті ім'янини Мосціцького, людини персонально порядної, але політичної нулі, без ніякого впливу на хід державних справ, — чи зробили це тому, що просто не вважали цього за якусь подію. Але той незначний епізод характеристичний для атмосфери, в якій адміністраційні власті у Західній Україні чіплялися до кожної дрібниці, щоби докучити українській пресі. Німчук не хотів ходити до львівського гродського старства (дирекції поліції) і це був мій прикрий обов'язок. Не обходилось і без комічних епізодів. Раз викликали мене телефонічно до старости Порембальського. Він стрінув мене грізно, заявивши зразу: "Ми закриємо вам "Діло". "Що сталося, пане директоре?" "Це свідомо наруга над маєстатом Річипосполитої!" — "Що сталося, пане директоре?". Порембальський показав мені переслане до цензури число "Діла", на якому червоним олівцем було закреслене в кільканадцяти місцях слово "кордони", де замість "р" пишалося 'н'. "Але ж, пане директоре, сказав я здивованим і болісним тоном, — чи ви не знаєте, що друкарський складач це найбільший драбуга, який має приємність в тому, щоби друкарськими чортиками робити клопіт людям?!. — "Ви маєте тримати їх за морду! Це не моя справа, а ваша". — "Але ж пане директоре, чи ви знаєте, що поки ми випустили кілька днів тому число з друкарні, то треба було 30 разів робити коректу одної мізерної рецензії на концерт Галі..., бо вона раз-ураз рала на фортепіяні?". "Хай вас шляк трафить!" зареготався Порембальський і вже мови не було про репресії з приводу того друкарського чортика, що його напевне складачі зробили зумисне. До речі: Порембальський був ще із старої "австрійської школи", мав правничу освіту, тому можна було у нього інтерв'ювати й висварюватися. Він походив з Дрогобича

і коли я їздив згодом рік-річно до Трускавця лікувати свої нирки, ми часто там стрічалися і він оповідав мені різні подробиці, що стосувалися відносин у польській державній верхівці. "Ви знаєте — оповідав мені раз, що вони (себто його зверхники з Варшави) погрожували мені, що я своєю головою відповідаю за те, щоби на похороні генерала Тарнавського не було ніяких авантур. А тим часом я знав, що інженер Мельник — це така чесна людина, що коли він підпише умову, то дотримає її." (Андрій Мельник був головою Комітету, який 2 липня 1938 р. влаштував маніфестаційний похорон генералові Тарнавському і домовився з старостою Порембальським щодо похоронного походу вулицями міста)...

Але поруч із такими ніби примирливими сценами — натиск асиміляційної політики був щораз прикріший, при чому множились розпорядки й заборони, які не мали ніякого глузду і яких тому трудно було зрозуміти інакше, як тільки докази на, так мовити, принципову антиукраїнську політику, щоби шкодити, переслідувати, дошкулювати. Наприклад: заборонено переводити збірку грошей на Рідну Школу, яка утримувалася приватними українськими грішми і старалася бодай в малій мірі заступити державні школи з українською мовою навчання, яких було мінімально і щораз менше. Або: заборонено святкувати 70-тиріччя "Просвіти". На провінції множились випадки розв'язування місцевих клітин "Лугу", того самого, що його безпардонно поборювало українське підпілля та проти якого раз-ураз виступала й легальна, але опозиційна супроти УНДО і "Лугів" преса, як "Новий Час", гумористично — сатиричний "Комар", радикальний "Громадський Голос". Останнім за післяверсальської Польщі болючим проти-українським ударом було вивласнення військом спортивно-руханкової площі "Сокола-Батька" біля стрийської рогачки, на купно якої десятками років українці склалися дрібними лептами. Польський уряд виправдував той акт потребою тієї площі для поширення військових спорудів і запропонував "відшкодування" іншою площею. Виявилось, що ні одна з тих інших пропонованих площей — далеко за Львовом, без догідного доїзду, на баговиннях або на горбкуватому ґрунті, що не підходив під спортове грище — не могла рівнятися вартості загарбаной українцям їхньої площі "Сокола Батька". Вона насправді пішла на власність львівської політехніки. Нестерпною стала пресова цензура, для якої, наприклад, "табу" стали такі проблеми, як польська політика на Лемківщині, нищильна політика супроти Православної Церкви на Холмщині й Волині та Поліссі, або перетягання різними штучками, пропагандою і перекупством на римо-католицизм і на шлях

прислужництва режимові так званої ходачкової шляхти, себто тих здебільша вже збіднілих українських селян, які колись дістали були від польських королів шляхетські привілеї. Щоби протиставитися тій польській дії — гурт українців, що їх прізвища були в польському "гербарі" з їхніми шляхетськими гербами — зголосили до львівського воевідства статут на затвердження "Товариства українських шляхтичів". Підписали його Олесницькі, Лопатинські, Білинські, Купчинські, Левицькі й інші наші "родові" шляхтичі. Пригадую собі, що граф Александер Лось писав з тієї нагоди, що між українськими шляхтичами є Рудницькі "гербу Наленч", "які видали з-посеред себе посолку Мілену й журналіста Кедрина". І дійсно у польському гербарі Каспера Несецького з 1839 р. під гаслом "Рудніцкі" сказано "Рудніцкі, гербу Наленч, руска галузь", і далі — на повну сторінку вичислені різні Рудницькі "руської галузі". А трохи далі: "Рудніцкі гербу Наленч, з Перемиської Землі, Бартоломей, про якого пише Папроцький..." є там теж Рудницький "гербу Сас". Я ніколи генеалогією нашого роду не цікавився, — найбільше знання про наших предків, дідів і прадідів, мав покійний брат Володимир і я намовляв його, щоби він написав "Родовід Рудницьких" та запевняв, що ми, члени нашої родини, напевне таку книжечку видамо. Він захоплювався цією ідеєю і мав власне відбитку 180-ої сторінки отого старого польського гербаря, але смерть Володимира знівечила той задум, — який, зрештою, нікому не приніс би будь-якої користі. Оці наші шляхтичі хотіли тільки використати авторитетні згадки про них у польських книгах, щоби протидіяти переманюванню на польське незрячих наших "шляхтичів", щоб вони ставали такими ренеґатами, як стали цілі роди українських шляхтичів за історичної Польщі. Але так і до кінця свого існування львівське воевідство не затвердило статуту "Товариства українських шляхтичів..."

В Енциклопедії Українознавства так характеризується польський режим 20-их і 30-их р.р.: "Кожний воевода, малощо не кожний староста і шеф повітової поліції робили свою окрему політику, змагаючись у виявах шовінізму. На арену політичної гри виходить польська вулиця, влаштовуючи напади на українські установи у Львові й погроми українського населення, м. ін. на Холмщині й Підляшші. Восені 1938 відділи Корпусу Охорони Пограниччя (КОП) перевели другу "пацифікацію". Призначені для поліційного догляду населення, зорганізовані на військовий лад і озброєні відділи "Стшелец", де гуртувалась польська молодь, вчиняли насильства над українською людністю... Хоча після перевороту Пiлсудського Польща стала напівтоталітарною, а

пізніше майже цілком тоталітарною державою, то в дійсності в польському правлінні бракувало одного керівного відповідального чинника... Сам режим спирався на закулісові кліки, які вели взаємну боротьбу за впливи і державні пости.. Польща 1938-39 була типово поліційною державою. На селі поліціяй був всевладним паном. Усі прояви українського національного життя залежали не так від законів, як від самоволі поліції. І ця безправність робила життя нестерпним..."

С. Витвицький і С. Баран, автори тієї характеристики, мають повну правду. У Львові й частинно в інших воевідських містах можна було правуватися, ходити із скаргами до різних установ, до староства городського, до воевідства, але в малих містечках і по селах була біда, бо не було чинника, до правовости якого можна було б відкликатися. З перспективи круглого півсторіччя можна твердити, що самі польські лідери, отримавши — всупереч найсміливішим своїм надіям — державність на такому великому просторі ("Ні з того ні з овего пшишла Польска на першого" — говорив сам Пілсудський) — розгубилися, захопилися своєю могутністю і не здавали собі справи із своєї відповідальности та можливостей розв'язки державних проблем. Внедовзі після підписання Ризького мирового договору у 1921 році покликано при Президії Ради міністрів так званий Комітет трьох для справ національних меншин, персональний склад якого часто змінювався та якого офіційні функції обмежувалися до дорадчого голосу. До того Комітету в різному часі та в різних конфігураціях належали Леон Васілевський (ППС), Станіслав Тугут ("Визволене" потім "Партія праці"), Станіслав Грабський (ендек), Левенгерц (ППС, потім ББ), якийсь час, після відходу Васілевського, Тадеуш Голуфко. Але той Комітет насправді був фікцією і він розлетівся. На його місце перший після травневого перевороту Пілсудського у травні 1945 р. міністер внутрішніх справ генерал Казімерж Млодзяновський покликав інший Комітет, який мав скласти "мінімальну програму" для розв'язки кожної окремої "національної меншини" у Польщі. Він створив теж в міністерстві внутрішніх справ окремих Відділ для справ національних меншин, підпорядкований Політичному департаментові, але насправді департаментові безпеки. Чи не перманентним начальником того Відділу був Генрих Сухенек-Сухецький, який прийшов туди з військової "двійки" (Другий відділ — розвідка) і спершу виявляв ліберальні тенденції, проте згодом перейняв концепцію, що проблема національної меншини є проблемою безпеки, у практиці поліції, а не політики. (Відійшов Сухеник у зв'язку з немилою йому аферою його брата, колишнього шефа слідчої поліції у Станиславві, який

став — певне за його протекцією — "юрисконсульт" у православної консисторії у Варшаві, де він мав якусь аферу, подробиць якої вже не тямлю). Найдовшим фактичним керівником національної політики у Польщі був директор політичного департаменту Генрих Кавецький, людина більш освічена і кращих товариських форм, як Сухенек (став згодом сенатором з номінації від президента). Але коли навіть були якісь спроби розв'язування проблеми "меншин", як проблеми політичної, а не поліційної, то або сойм не допускав до цього (Млодзяновському висловили одверто вотум недовір'я) або не було ні відповідної відважної людини у польській державній верхівці, або не було концепції і бажання наражуватися на боротьбу проти націоналістичної, сліпої соймової більшості та більшості польського суспільства. Не було просто відомо, "з ким говорити", хто керує політикою, хто рішає. Ще 22 лютого 1939 р., отож на пів року перед вибухом Другої світової війни писав я у "Ділі" у статті "Нерви": "...Існує авторитетний провід українського народу у Польщі. Хто є проводирем польського громадянства, — де є той провід, хто панує над польською вулицею, хто має силу і добру волю опановувати польські настрої — та, коли треба, їм рішуче протиставитися і наломлювати їх до тієї рації, яку єдино диктує розум?! Даремне шукаємо відповіді на ці питання... і тому не бачимо виходу з тієї польсько-української ситуації, яка формується виключно тільки під впливом почувань і нервів, — скрайніх почувань і розхитаних нервів..." Чи не було по польському боці людей розумних, які здавали б собі справу з суті української проблеми і konieczности розв'язувати її за критеріями політики, за широкими критеріями ситуації на Сході Європи та багатоетнічної польської держави? Безумовно були, але вони, як уже сказано, або не мали дійсної влади і впливу на державну політику, або не мали сили й охоти боротися за свої погляди і за здобуття впливів у цій ділянці. У розмовах в чотири очі, що їх я також мав безліч, у нарадах з українськими послами під час їхніх інтервенцій, деякі польські директори департаментів і міністри признавали рацію українським аргументам й складали обіцянки поладнати слушну справу. Але або були дволичними й згори знали, що це тільки пуста обіцянка, щоби позбутися влізливців, або дійсно лякалися втратити своє службове становище чи наразитися польській шовіністичній більшості. Тому й комунікати з отаких інтервенцій українських послів обмежувалися до сухого ствердження, що відбулася така-то авдієнція, на якій "обговорювано актуальні питання". (Щось подібне, як комунікати з розмов державного секретаря Кіссінджера з советським амбасадором Добриніним!).

Були й настільки чесні одиниці, що одверто признавали, що вони зробили помилку й що їх обдурили. Згадуваний вже кількакратно Станіслав Тугут заявив раз у "Спопечно-політичному Клюбі" у Варшаві та уповноважив мене оприлюднити це, що коли би міг, то відкликав би свій підпис, як віце-прем'єра, поруч із підписом міністра освіти Станіслава Грабського на законі з 31 липня 1924 року, який заводив у народньому шкільництві принцип "утраквізації". У практичному наслідку того шкільного закону 2.964-ох українських, державою утримуваних народніх шкіл, які перейшли до Польщі з її постановам, на 1 грудня 1930 року залишилося буквально тільки 134. Зате з 1590 польських шкіл у Східній Галичині і Лемківщині з 1912 р., зродилось 2.307 шкіл польських і 2.378 "утраквістичних", насправді також польських, бо більшість предметів вчили по-польськи та вчителями були здебільша спроваджені з заходу вчительки і вчителі, зумисне на те, щоб вони не знали місцевої української мови. Ото ж, Станіслав Тугут, побачивши ті наслідки підписаного ним закону, заявив, що Грабський ганебно його обманив і піддував, бо запевняв, що це закон — корисний для українців... Вірними собі залишились поляки до самого кінця існування післяверсальської Польщі. Зобов'язавшись чорним по білому у власному законі з 26 вересня 1922 року, у статті 24-26, що "найдалше до двох років має постати на території одного з трьох східньо-галицьких воєвідств український університет", — на місце існуючих перед Першою світовою війною і скасованих поляками у львівському університеті 8 українських катедр і 4-ох доцентур, привернено тільки одну доцентуру, цю її мав поляк. А за три роки перед вибухом Другої світової війни окремим розпорядком міністерства освіти "створено" катедру української мови й літератури — якої не обсаджено до вибуху війни...

У "Ділі" і різних польських журналах, були буквально десятки статей про те, що Польща не є державою національно одно-родною, тільки мішаною, з близько 40 відсотками непольських національностей, що держави не можна утотожнювати з національністю і що державні керівники Польщі повинні стояти понад національними групами; що члени державної адміністрації, від міністра вгорі до воєводів, старостів і наказних війтів внизу адміністраційної машини не повинні не то очолювати, а взагалі ангажуватися в діях тих польських громадських організацій, які виходять з позиції скріплювання польського стану посідання, польського елементу й польської культури коштом автохтонного українського населення; що такі справи, як українські Католицька і

Православна Церква — це внутрішня справа українців і не може туди активно втручатися своїми розпорядками міністерство освіти і віровизнань з Варшави та що так звана "ревіндикація" православних церков до римо-католицизму з того титулу, що ніби колись це були католицькими (але уніятськими, а не римокатолицькими!) святинями, це засіб, який не підходить до імперативів першої половини 20-го сторіччя (спеціально у справі Церков найбільш активним і найревнішим борцем та найкращим знавцем був д-р Степан Баран). У такому дусі писали та діяли всі українські журналісти й політики в Польщі. Але все це було киданням гороху до стіни. Ще в лютому 1939 року я писав у "Ділі", що політичною аксіомою є, що "ключ до нормування взаємин між державою і замешкалими в ній національностями є в руках уряду, а не навпаки..."

Василь Мудрий і Володимир Целевич, які спершу найбільш обурювалися на "опозиційну" групу "Діла" і в ній на мене за критикування їхніх тактичних ходів, — цілком, формально й фактично замирилися з тією внутрішньою опозицією. Вже 2 грудня 1937 року, промовляючи у бюджетовій дебаті у соймі Мудрий ще раз зголосив вимогу признати Західній Україні (5-ом південно-східнім воевідствам Польщі) територіальну автономію та заповів, що Український Клюб стримається при голосуванні над державним бюджетом. 24 лютого 1939 р. Василь Мудрий склав заяву, що Український Клюб голосуватиме проти державного бюджету. Це був поворот до тактики з-перед "нормалізаційного" періоду і польська сторона прийняла це, як "виповідження війни" українцями польській стороні. Прийшлося знову писати й усно переконувати, що тільки і єдино польська сторона завинила у тому, що "нормалізація" провалилася та що, логічно, українці мусили пристосувати свою тактику до ситуації, яку створила польська короткозора непримирливість...

Характеристичне і дуже авторитетне світло, як велась у Польщі національна політика, кидає засідання польської ради міністрів 28 серпня 1926 р., ото ж першого уряду після травневого повороту Пілсудського, присвячене справі політики супроти "національних меншин". Протокол того засідання подано у журналі "Дзеє найновше". орган Інституту історії Польської Академії Наук у Варшаві (річник IV за 1972 рік). Редактор того журналу Т. А. Н. Чеслав Малайчик з'ясує на вступі підложжя, на якому відбулося те засідання:

"... Після 1918 р. ситуацію національних меншин визначили різні розпорядки й міжнародні зобов'язання.

Однак тодішнє польське правління не було стабільне і тому не могло виготовити окреслену програму національної політики. Під натиском хвилини приймали різні зобов'язання, щоби їх після того не дотримати. На "щодень" вирішувала адміністраційна практика, а вона від початку переводила різку дискримінацію національних груп, замешкалих у тодішніх східних воєвідствах. Брали у тому участь і дідичі. Щойно за урядування Владислава Грабського, який став в обличчі протипольських збройних виступів у східних воєвідствах, переведено накреслення основ політики супроти національних меншин на дальшу мету. З уваги на тодішній склад політичних сил у соймі, те накреслення мусило бути компромісове. (Сойм відкинув програму територіяльної автономії для українців і білорусинів, що його пред'явила ППС). Автім, розпорядки в ділянках освіти, мови, адміністрації, керували у практиці діями під кутом національної асиміляції у східних воєвідствах.

Протокол з засідання ради міністрів становить критику вислідів національної політики польських урядів з р. р. 1918-1926 і різні міркування на тему нових напрямних тієї політики. Міністер внутрішніх справ Казімерж Млодзяновський оцінив національну асиміляцію меншин, яку вели дотогочасні уряди, як фікцію. Ті уряди прийняли низку зобов'язань, між ними зобов'язання про автономію для Східньої Малопольщі (термінологія оригіналу — I. K.) і для шпеського воєвідства та договір про меншини, що їх не дотримали і котрих не думали дотримати також після-травневі уряди. Адміністрація на теренах, що їх замешкували меншини — на думку Млодзяновського — не стояла на висоті своїх завдань, мовні закони спричинили задрознення національних відносин, а колонізація схвилювала населення настільки, що тимчасово рішено припинити її. З інших думок, що їх висловили члени уряду, міністер закордонних справ Август Залеський атакував договір про національні меншини, міністер земельних реформ Вітолд Станевіч — господарське занедбаня і — як висловився — "визиск кресів", — та занадто централістичну форму правління; міністер освіти і виіровизнань Антоні Суйковський — визнав утравістичну систему за схиблену ідею полонізації Волині, зате був прихильником веденої приватно колонізації. Найбільш міродатною була промова

міністра військових справ Йосифа Пілсудського. Він закликав до програмової реорієнтації — від національної асиміляції до державної, а до часу, поки прийде державна асиміляція, до створення "модусу вівенді" з національними меншинами. Щоб подати на це аргументи, послужився дуже оптимістичною оцінкою постави німців, білорусів і литовців, назвавши її льояльною, чи прихильною для асиміляції. Пілсудський підкреслював позитивні наслідки колонізації у східних воєвідствах та лагідніше оцінював адміністрацію. Мабуть буде несподіванкою, що він поклав натиск на запевнення польській мові абсолютного верховодства ("домінації"), бачив, мабуть, у цьому чинник, який сприяє зіп'єнню національних меншин з польською культурою. Поручаючи справедливе і тверде правління супроти німців і українців, — при українцях додавав, щоби воно було суворе. Текст протоколу вказує, що Пілсудський, суґеруючи перехід до державної асиміляції, робив це дуже обережно. Засаднича лінія дотеперішньої національної політики не мала змінитися по суті, хотіли тільки змінити методи, щоби оминати дальшого задразнювання відносин..."

Названий коментатор з теперішньої, отже комуністичної Польської Академії Наук, правильно схопив сутній зміст протоколу того засідання першого післятравневого польського уряду. Українці давно позбулися всяких давніх ілюзій щодо Пілсудського, — властиво ще від Ризького миру з 18 березня 1921 р., ото ж у несповна рік після підписання Варшавського договору, в якому Пілсудський визнав Україну за союзника Польщі. Українці основно вилікувались з будь-яких решток сантименту до Пілсудського, з іменем якого раніше в'язали були ім'я Симона Петлюри, як ніби одностумців у концепції поділу цілого Сходу Європи на національні держави. Остаточо з іменем Пілсудського в'язалось і по нинішній день в'яжеться образ "пацифікації" з 1930 року, кацету Берези Картузької, цілої безглуздої антиукраїнської політики, яку Пілсудський або безпосередньо наказував і нею керував, або нею не цікавився, чи толерував і нічого не робив, щоби її змінити, хоч мав, як справжній диктатор, всі можливості зробити це. Ото ж протокол того засідання ради міністрів з 28 серпня 1926 р. українців не всилі здивувати. Але він може дещо протверезити тих польських учених, які все ще представляють Пілсудського, як щирого прихильника "прометеївської ідеї", як "федераліста" і, зокрема, як приятеля України й українців. Той протокол як цікавий історичний документ, поданий у "Додатку" в цій книжці, але тут

варто навести один уступ для характеристики світогляду Пілсудського:

"Щодо Малопольщі Східньої (термінологія оригіналу — І. К.), треба призадуматися, чи не було би доцільно скасувати обов'язуючий на тому терені припис, за яким у подружжі осіб різного віровизнання сини отримують визнання за батьком, а доньки за матір'ю. Здається, що цей припис діє тепер гальмуючо на зріст польськості. Принципом правління у відношенні до руської людности (назва, як в оригіналі — І. К.) у Малопольщі Східній повинні бути правосуддя та виминання дразнення..."

Водночас, Пілсудський з притиском дораджував — обов'язково зберегти польську мову, як мову урядування в усіх державних та самоуправних установах, ото ж у практиці і в сільських громадах із 100-відсотковим українським населенням! Він підтримував теж доцільність польського "осадництва", себто військової колонізації "на кресах"... Ось світогляд найвищого польського державного мужа-диктатора 20-их і 30-их р. р.!

Йосиф Пілсудський був — відомо — свого часу соціалістом. Цікаво, що всі польські соціал-демкорати старшого покоління, парламентаристи з австрійського парламенту чи галицького сойму, займали супроти українців становище або ідентичне із становищем польських націоналістів, або дуже до нього зближене. Посол Артур Гавзнер видав був після українського Листопадового перевороту 1918 р. окрему відозву за своїм підписом із закликом до війни проти українців (цю відозву репродуковано в українських дотичних публікаціях), — так само соціалістичні послы Єндржей Морачевський і Герман Діяманд ніколи не виявляли українцям якихось симпатій. Коли на одному з перших засідань сойму після виборів у 1928 році, (докладно: 5 червня) український посол з Бережанщини д-р Михайло Західний (з листи 26, з т. зв. Партії Праці) вжив у своїй промові вислову "Західня Україна", головуючий маршал Ігнаци Дашинський, старий лідер польських соціал-демократів, колишній приятель Пілсудського, різко перервав Західному, заявляючи, що "Західня Україна знаходиться за Збручем", а тут, мовляв, України нема і в польському соймі не можна дебатувати про землі, приналежні до іншої держави". Тоді Дмитро Паліїв з УНДО, хоч розходився з Михайлом Західним у свому політичному світогляді, виступив в обороні Західного і з'ясовував, що ми, українці, назвою Західня Україна охоплюємо всі

заселені українцями землі в кордонах Польщі. Проте Дашинський вперто й рішуче заявив, що він не дозволить вживати у польському союмі такого терміну. Іншими від отих соціалістів старшого покоління були польські соціал-демократи молодшого віку: Тадей Голуфко, Мечислав Недзялковський, Ян Станьчик і ін. ППС (Польська Партія Соціалістична) зголосила у 1938 у союмі законопроект про територіяльну автономію для земель з українським населенням, але було таке загальне переконання, що це був тільки тактичний хід, бо автори того проекту знали згори, що проект буде відкинений величезною більшістю голосів. Все ж, задля демонстрації, бо ми знали, що це безвиглядна справа, Українська Парляментарна Репрезентація зголосила ще власне внесення у формі законопроекту про призначення територіяльної автономії для 5-ти східніх воєвідств, себто для всієї Західньої України. Очевидно, для польських правителів, членів уряду і членів парляменту, це була диковина, над якою вони навіть не пригадувалися.

За одинокого польського соціал-демоката із старшого покоління, що належав до "білих круків" у польському політичному суспільстві щодо національної політики Польщі, зокрема у відношенні до українців, треба вважати названого вже вгорі Леона Васілевського, автора численних надзвичайно пристойних брошур і статей на українські теми. Він, між іншим, прислав і до "Діла" одну статтю, чи пак листа до редакції, писаного гарною українською мовою у ході публічної дискусії на тему Варшавського і Ризького мирових договорів. Васілевський спростовував, що на засіданнях Ризької мирової конференції була мова тільки про кордони, а не про вірність чи невірність Варшавському договору з Українською Народньою Республікою. Про подробиці мирової конференції у Ризі, де він був одним із членів польської делегації, він ані публічно ані приватно не хотів говорити. Загально говорили, він уважав Ризький договір за етичну і політичну помилку і соромився, що був членом делегації, яка цей мировий договір підписала.

Як видно наявно із згадуваного протоколу засідання після-травневого уряду у справі національної політики, до того уряду належали генерал Казімерж Млодзяновський, як міністер внутрішніх справ, та професор Антоні Суйковський, як міністер освіти. Вони ставилися ще найпристойніше з усіх до проблеми непольських народів у Польщі, хоч теж ніколи не говорили про українців у Польщі, як нарід, чи частину народу, а як уже називали ту "меншину" українською, а не "руською", то це вже був поступ. Це саме стосується прем'єра Казимира Бартеля, людини чесної і

порядної. До речі, він мешкав у Львові довший час у домі українського лідера Дмитра Левицького: вони приватно про політику й на українські теми не говорили, але дружина Дмитра Левицького, пані Ася, використовувала те сусідство і знайомство для різних справ і Бартель ніколи їй не відмовляв, а його слово мало завжди велику вагу — у Варшаві й у Львові. У своїй варварській політиці — німці за Гітлера не завагалися розстріляти й Казимира Бартеля, ніби за його зв'язок — із Кремлем.

Бартель за свого прем'єрства до національної політики взагалі не втручався, а Млодзяновський і Суйковський, як тільки виявили нахил до деяких реформ по лінії українських вимог — дістали від сойму "вотум недовір'я". Коли кожний із них, даючи мені інтерв'ю для "Діла", був ще стриманий й говорив обережно, то переставши бути міністром — різко таврував урядову національну політику і всю систему правління. Одиноким, мабуть, позитивним наслідком засідання післятравневого уряду Бартеля у справі національної політики, було — внаслідку нарікання Пілсудського, що уряд не має постійних систематичних інформацій, що діється серед усіх "меншин" — заснування "Інституту національних дослідів" ("Бадань народовосцьових"), який видавав місячний журнал "Національні справи" ("Справи народносцьове"). Першим головою Інституту був Тадей Голуфко, після нього головував там згадуваний вже не раз посол до сойму Станіслав Тугут, а редактором того журналу і фактичним керівником Інституту був Станіслав Папроцький — всі вони належали до "білих круків" у польському політичному світі, що стосується знання проблематики Сходу Європи, зокрема української, та підходу до потреб українців у Польщі. "Справи народносцьове" є й тепер скарбом для дослідника національних відносин у Польщі 20-их і 30-их р. р. Є там програми всіх українських (і неукраїнських) політичних партій, звіти про всі з'їзди, про найважливіші події, про вибори і їх висліди, є там першорядні інформаційні статті, зокрема Леона Васілевського, А. Крисінського, М. Фелінського й ін. З українців активно працювали в тому Інституті Микола Ковалевський, проф. Іван Огієнко, Борис Ржепецький, економіст (був одним із найвидатніших членів української громади у Варшаві, колишній губернський комісар на Волині, член мирової делегації, що склала Варшавський договір з Польщею. В Америці заслужився для Українського Літературно-мистецького Клубу, ставши його головою після смерті Сергія Литвиненка, — живе ще в Нью Йорку з своєю дружиною Марією, за якою їздив аж до Австралії). У журналі "Справи народносцьове" призначувано багато місця між-

народнім конференціям, на яких обмірковувались скарги "меншин" із Польщі, між ними українців. Багато місця присвячувано теж подіям в УССР і одним із найперших звітодавців про ті справи був Микола Ковалевський. Папроцький і його однодумці здавали собі справу з тісного пов'язання української і білоруської проблем у Польщі з їхніми материками по советському боці, — тому підхід таких "білих круків" до української проблеми був політичний, а не поліційний. Але вони — крім доброї волі — не мали голосу, не мали впливу на практичне вирішування справ, ані в уряді ані у соймі, ані в польському громадянстві.

У тому самому числі журналу сучасної Польської Академії Наук "Дзеє Найновше" у Варшаві поміщений ще звіт з наради північно-східніх воєводів, під головуванням волинського воєводи Генриха Юзевського, 2 і 3 грудня 1929 р. Обмірковувано там політику у воєвідствах волинському, поліському, новгородському і віленському, отже на землях, що їх заселили українці, білорусини й литовці. Цю політику — в минулому і на майбутнє — розглядали, як кажеться у протоколі, "під кутом польської державної рації". Для характеристики вартости тих нарад можна навести тільки одно речення: "Теперішній стан українських шкіл породжує поважні застереження. Треба змагати до зміни ситуації в тому напрямку, щоби заступити ті заклади типом шкіл, які, беручи на увагу природні розвоєві тенденції українців, стримали б сепаратистичні нахили української молоді і заступили їх позитивним та щирим відношенням до польської культури". Такою Езоповою мовою, такою штудерною стилізацією, керівники польської політики, особливо в ділянці шкільництва, покривали насправжню дику асиміляційну методику. (Ті обидва протоколи наведені наприкінці цієї книжки, як історичні документи).

БРАТОЛЮБІЄ І СВАРНІ

Ми згадували, що погіршені відносини на українських землях в Польщі, вістки про сталінські страхіття за Збручем та напруження міжнародньої ситуації диктували замирення на внутрішньому українському фронті. Здавалося, що інколи дійсно розум брав верх над партійними пристрастями і партійною демагогією. Ось так ще у 1936 році створено Контактний Комітет, до якого належали всі ті партії, які не взяли участі у виборах 1935 р. плюс "Група Діла", а з початком 1939 року приступило туди з'єднане УНДО. Всі українські партії проголосили спільну відозву після окупації мадярами Карпатської України, 1 березня 1939 р. всі українські партії

проголосили спільну відозву у зв'язку з новим земельним законом, що внеможливлював українському селянинові купувати з парцеляції землю. За УНДО підписали ту відозву "Земля Українському Народові" Василь Мудрий і Володимир Кузьмович, за Дружину княгині Ольги Константина Малицька і Мілена Рудницька, за УСДП д-р Володимир Старосольський і д-р Роман Скибінський, за УСРП д-р Іван Макух і д-р Матвій Стахів, за ФНЄ Дмитро Паліїв і Сильвестер Герасимович. Проте, поруч із тими проблизками політичного братолюбія — були й спорадичні вибухи давньої сварні. У травні 1939 року, отже заледве на кілька місяців перед вибухом Другої світової війни, я помістив на цілу сторінку "Діла" статтю "Чи пани у Львові можуть погодитися, чи мусять вічно сваритися?" — Рефлексії після Загальних Зборів "Просвіти", на яких одні учасники закидали централі "Просвіти" потурання клерикалізмові, інші — радикалізмові. 30 червня 1939 була у "Ділі" знову моя велика стаття "Полеміка і лайка", в якій я докоряв землякам за відсутність почуття реалізму: "Маємо враження, що ми сьогодні не можемо дозволити собі на люксус газетної лайки. З такого самого засновку виходили ініціатори минулорічного пресового порозуміння, яке було тоді неначе "малою консолідацією". Маємо враження, що загальнонаціональні відносини, внутрішні і зовнішні, та взагалі умовини української дійсности нічим не змінилися від того часу, в кожному разі не в тому напрямку, який послаблював би потребу зберігати засади пресового порозуміння і надалі. То ж: навіщо вносити заколот у наше життя?"

Місяці перед вибухом Другої світової війни були найважчими для української газети у Польщі, найважчими для тих тодішніх громадсько-політичних діячів, до яких широкі кола громадянства ставилися, як до своїх лідерів і тому могли мати до них жаль, що українська дійсність опинилася в такій нестерпній ситуації. Але громадсько-політичний провід був безрадний, він опинився в крутежі, з якого було просто неможливо знайти сутній і добрий вихід. Характеризувала ту ситуацію моя стаття з 25 травня 1939 — отже на три місяці перед вибухом війни — "Між молотом українського екстремізму та ковадлом польської політики". На нарадах Екзекутиви УНДО й у ще вужчому колі редакції "Діла" та кількох членів Надзірної Ради і Дирекції Видавничої Спільки "Діло" рішено, що єдина річ, яка нам залишається — заспокоювати українське громадянство, щоби не хвилювалося незліченними плітками на тему неминучої війни і її можливостей, не давало провокувати себе польській вулиці, що чинила погроми у Львові та по містечках і

селах, ані теж не йшло за екстремістами з українського підпілля, які діяли теж виключно під впливом настроїв та ще й ішли по лінії найлегшого спротиву, виладовуючи своє огірчення — на голови рідного проводу з "органічного сектора". "Відповідальні українські чинники мусять боротися на два фронти: проти настроїв власних низів, щоб ті настрої не опанували політики, та проти причин, які ті настрої викликають. Страшенне важка, страшенне незavidна боротьба. Але треба вести її так довго, як довго існує свідомість, що треба витривати на своїй відповідальній стійці та виконувати свій найважчий, найбільш невдячний обов'язок" — писав я у "Ділі". Очевидно, я не був самотнім, який вів таку пресову кампанію. Д-р Дмитро Левицький помістив у липні 1939 р. три великі статті у "Ділі": "Хаос напередодні нового ладу", "Україна в міжнародній кон'юктурі" і "Від великих проблем до конструктивної праці" — з провідною думкою, щоб не турбуватися проблемами, на хід яких не маємо і не можемо мати ніякого впливу, а робити своє — кожний на своєму місці. По тій самій лінії йшла велика й першорядна стаття Володимира Кузьмовича майже за місяць перед вибухом війни "У лабіринті подій і здогадів". Взагалі Володимир Кузьмович писав у "Ділі" часто і здебільша сигнував свої статті на початку літерою "К". На два тижні перед вибухом війни появилася — за його повним підписом — велика стаття "Міжнародня пливкість та українські політичні накази" — з такою самою провідною думкою українського конструктивізму, як ліку на всі актуальні болячки. Але найбільше статей було Степана Барана, який волів не теоретизувати, а триматися конкретної тематики з різних ділянок нашого життя. У таких обставинах в р. р. 1938/39 нападування українських людей включно з фізичними побоями та тероризування рідних установ — власними земляками з підпілля — це був дивогляд і жалюгідний доказ політичної незрілості. Це було тим прикріше явище, що водночас серед старших громадян, які спершу захоплювалися "Вісником" Дмитра Донцова, як ідеологом антипольського і антиросійського принципіалізму, позначувався деякий критицизм: чи можна базувати політику виключно на неґативізмі і чи можна осягнути силу народу, коли вона не оперта на консолідації всіх його конструктивних чинників? Тому -то власне я — як згадував уже — писав про "Консолідацію і націоналізм", стверджуючи, що "український націоналізм стає щораз більше течією українського конструктивізму". А втім, майже одночасно відбулися напади українських юнаків на редакції всіх українських щоденників, "Діла", "Нового Часу" й "Українських Вістей". У своїй статті "Палка, ніж і лім" я з жалем стверджував: "Список тих, які впали вже жертвою напасти і побоїв від своїх

земляків — довгий і дуже повчальний. Видніють на ньому імена і Мудрого і Палієва і Кравцева і Німчука і Назарука, був час, коли і Тиктор не рухався без револьвера у кишені, знаючи, що лагодять на нього напад, нападали і на ескеків і на радикалів...”

“Техніка” таких нападів була здебільша така, що два-три молоді люди чекали на сходах, що вели до української редакції чи іншої установи, і коли приходив туди український редактор чи кооперативний діяч, то його вдаряли по голові й мерщій втікали. Це насправді було геройство дуже сумнівної вартости. Відкіля зродилися такі акти? З атмосфери неконтрольованого фанатизму, атмосфери постійного цькування, з атмосфери звеличчування гасла “чим гірше тим ліпше” і “хто не з нами, той знаходиться поза скобками українського громадянства”. Така атмосфера панувала тоді в Українському Академічному Домі при вулиці Супінського і його наддніпрянські щедрі засновники-меценати, як Євген Чикаленко, не передбачували, у що може перетворитися їх чудова ідея — дати дешеве чи навіть безплатне прибіжище бідним студентам. Нема ніякого сумніву, що найбільшим винуватцем внутрішньоукраїнської ворожнечі, нетерпимости й найпалкішим носієм ідеї екстремізму також супроти земляків іншої думки був Дмитро Донцов. Коли після його смерті почали аналізувати його життя і творчість і стверджувати додатні й від’ємні сторінки його впливу на хід української політичної думки, то до найбільш негативних сторінок належить власне той його вплив на молодь й запальні уми, які “ножем, палкою і ломом” переводили в життя теорію “перманентної революції” також на внутрішньому українському ґрунті. До речі, у тому часі до Академічного Дому ніхто з українських старших громадян не мав доступу, за вийнятком Дмитра Донцова, і — на диво — Володимира Старосольського, соціал-демократа, проте інтелектуала такого високого рівня і такого славетного оборонця в українських політичних процесах, що його одинокого з “органічного сектора” наші націоналістичні студенти допускали до виголошування в Академічному Домі доповідей, здебільша з ділянки соціології та націології.

Конструктивізм, консолідаційні заходи і їхні спорадичні успіхи та поруч із цим отакі деструктивні прояви анархії склалися на парадоксальні відносини, в яких трудно було орієнтуватися навіть нам самим, а не то чужинцям. Із зростом міжнароднього напруження та зокрема зростом німецько-польського конфлікту — збільшилися ряди закордонних журналістів, які приїздили і до Львова та в першу чергу заходили до українських редакцій. Як оті чужинецькі журналісти дивилися на тодішні відносини — про це я

писав у статті "Українські парадокси" з 23 липня 1939, отже на кілька тижнів перед вибухом війни. Казав мені один такий чужинецький журналіст, вже не тямлю хто: "Ви українці, відомі з свого організаційного хисту та з того, що несвідомо наслідуйте японців, які своєю низькою життєвою стопою і мізерними заробітками можуть "дампінгувати" міжнародній торговельний ринок своїми дешевими товарами, так і ви витримуєте конкуренцію поляків і жидів. Познайомився я із структурою вашої кооперації, бачив кілька годин тому ваш шпиталь, здвигнений із дрібних грошей пацієнтів у лікарів, що не приймали гонорару, — річ у нас у Західній Європі абсолютно небувала. Але, коли просити у вас, у вашому політичному центрі у Львові, щоб ви поручили бодай якусь одну загальноінформаційну книжку про український нарід в його минулому і сучасному, не маєте ніякої такої брошури. Ваші емігранти розбиті на безліч таборів і взаємно себе перед нами дискредитують. Тут у розмовах ви дуже чемні і охоче даєте усні інформації, але так і відчувається, що раді би спекатися чужинецького влізливця, який забирає вам час..." Чи не добра ота характеристика наших людей і відносин і чи вона не спонукує до рефлексій, до продовження деяких аналогій і з теперішніми нашими відносинами в Америці?! Наприклад: всі ми ремствуємо на щораз нові докази або невіжества або неприхильности до України і її справ в американських енциклопедіях, довідниках і часописах. Але скільки наших людей пише безпосередньо до тих видавництв і спростовує яскраві фальші, які появляються тут і там?! Наші люди в Америці й Канаді здебільша здають собі вже справу, що пропагандивні брошури не виконують свого завдання, бо американський чи канадський політик або журналіст згори супроти них насторожений, і що найкращий успіх має таки американський чи канадський автор, знавець української тематики. Але при всій подивугідній жертвенності українського вільного суспільства — нема ще того зрозуміння, що треба мати фонди на фінансування таких книжок — писаних не нашими українцями, а чужинецькими авторами і фірмованих поважними американськими чи канадськими науковими установами, так, як це зроблено з англomовною Енциклопедією, яку фірмував Торонтський університет.

ПЕРЕДВОЄННІ НАСТРОЇ

Вся українська преса стежила пильно за розвитком міжнародніх подій і присвячувала їм багато місця. "Діло" пересунуло навіть свою передову статтю з першої на другу

сторінку, щоби зробити більше місця для вісток з закордону. Відомо, що від приходу Гітлера до влади у 1933 році події розвивалися з головокружною швидкістю і заскакували не тільки нас, що не мали своїх амбасадорів і політичних розвідок, але й державних діячів. Якщо у Парижі й Лондоні розкусили би були раніше дійсний характер нацистського руху та дійсні пляни Гітлера, вже навіть після того, як Гітлер перекреслив у січні 1937 р. ту клявзулю Версальського договору, яка визнавала за Німеччиною вину у викликанні Першої світової війни, і навіть після вмаршу німецьких військ до Австрії та проголошення "аншлюсу" з Австрією у березні 1938 р., то прем'єри Англії і Франції не були б підписали Мюнхенського договору з 30 вересня 1938 року, за яким признано Німеччині чеський Судетський край та дано Гітлерові насправді згоду на розподіл Чехо-Словащини і підпорядкування її німецькому "протекторатові". Правда, Чемберлен, вернувшись з Мюнхену до Лондону, розпочав приспішене зброєння Англії, але не можна дивуватися, що в таких далеких від світу закутках, як Львів, годі було правильно орієнтуватися у тому, що було ціллю німецької політики, а що тимчасовою тактикою. І варшавські керівні кола та варшавські політичні редактори також не орієнтувалися. Наприклад, після приходу Гітлера до влади загальне враження у польських керівних колах було таке, що це скріплює польський санаційний — авторитарний — режим. Хоча Пілсудський був під кінець Першої світової війни німецьким в'язнем у Маґдебурзі і хоча він дав згоду на підписання Ризького договору з УНР з 21 квітня 1920, проте дивним дивом мав у політичному суспільстві завжди марку "германофіла" та "русофоба". Після міністра закордонних справ Августа Залеського, колишнього польського посла у Лондоні й Римі, який став уже професійним дипломатом, став 2 листопада 1932 року його наступником полковник Йосиф Бек, слухняна Пілсудському людина, військовик, один із "групи полковників", яка за після-травневого режиму становила кліку з найбільшими впливами. Бек у першу чергу заходився біля направи польсько-німецьких взаємин. 26 січня 1934 року підписано німецько-польський пакт неагресії, який розпочинався такими словами: "Уряди німецький і польський вважають, що прийшла хвилина, щоби розпочати новий період у політичних польсько-німецьких взаєминах безпосереднім порозумінням одної держави з другою. Тому вони рішили нинішньою заявою покласти підвалини під будуче формування тих взаємин. Оба уряди виходять при цьому з засновку, що збереження і закріплення тривкого мира між їхніми краями є суттєвою

передумовою загального мира в Європі..." І тому, хоч польська закордонна політика намагалася "рівноважити" покращання німецько-польських взаємин реверансами в сторону Москви (піднесення у Москві і Варшаві посольств до ступня амбасад, відвідини одного з найвидатніших діячів післятравневого періоду, останнього маршала сенату Богуслава Медзінського у Москві та Собельсона-Радека у Варшаві, взаємні відвідини летунських делегацій у Москві і Варшаві) то загально вважали це власне за тактичні ходи, а союз з Німеччиною за дійсну політичну ціль Польщі. І тому у Польщі не вірили у війну Німеччини проти Польщі і хоч претенсії Гітлера до Гданська та Поморя страшенне поляків хвилювали й обурювали, проте загал був переконаний, що "якось" вдасться цей конфлікт замирити. Очевидно, польське суспільство було, як і в 1920 році, проти війни з ССРСР та вірило, що польсько-советський пакт неагресії запевняє Польщі "спину" від сходу. Тому підписання пакту Рібентропа-Молотова 24 серпня 1939 було несподіванкою для польського — і всього міжнароднього світу. Але ані поляки ані ніхто з українців не здавав собі ще тоді справи, що це було насправді договорення Гітлера із Сталінім про поділ сфери впливів у світі та про згоду Сталіна, щоб Гітлер розпочав війну, яка вможливить Сталінові рушити воєнним походом проти Польщі під облудним гаслом "визволення українців і білорусинів з-під польського ярма".

Українці в Польщі ставилися позитивно до приходу до влади в Італії Муссоліні і в Німеччині Гітлера та їхнього пізнішого союзу, як до антисоветського бльоку. Але українське германофільство — це ширена й підтримувана поляками легенда. В усякому разі — західньо-українська політична верхівка не була германофільською, тямлючи поганий досвід, що його Україна зробила з німецьким "союзником" після Берестейського договору та ще гіршим досвідом, що його зробила з німцями Карпатська Україна. Вже давно історичні документи потвердили правду, що Мадярщина пішла війною проти самостійної Карпатської України за згодою від Берліну та що Берлін пішов у цій справі назустріч Польщі, яка всіма способами старалася зберегти спільний безпосередній кордон з Мадярщиною і перешкодити скріпленню українського політичного потенціалу та української політичної поваги. Якщо були в галицьких українців якісь "симпатії" до Німеччини Гітлера, то хіба в реакції на страшенне пристрасну й лайливу протинімецьку кампанію всієї польської преси, — кампанії дуже нерозумної, веденої виключно з чуттєвих спонук, внаслідку ненависти польського загалу супроти Німеччини, як того історичного ворога,

про якого Сенкевіч оповідав у "Хрестоносцях" та який був одною із трьох потуг, що розподілили між собою Польщу наприкінці 18-го сторіччя.

І тому загал поляків не зрозумів перекреслення Гітлером в його промові з 28 квітня 1939 року німецько-польського пакту з січня 1934, як поважної воєнної погрози. Багато поляків були раді, бо бачили в цьому прогрі ніби "пронімецької" політики Пілсудського. Пригадую, що я слухав ту промову Гітлера у Клубі соймових звітодавців і тоді один з приявних польських журналістів, (мабуть пані Софія Осбергерова), зідхнув з полегшею: "Слава Богу". 4 травня 1939 міністер закордонних справ Бек виголосив у соймі промову про "мир, але не за всяку ціну" і ту заяву стрінула буря оплесків польських законодатців та всієї польської преси, яка розписувалась про могутню польську збройну силу. Проте у тому варшавському центрі політичних редакторів переважало переконання, що Бек таки поїде до Берліну миритися, бо Гітлер формально, назверх, у згаданій промові, ще не говорив про ціле Помор'я, а тільки про Гданськ і коридор почерез Помор'я до Східніх Прус, про припинення протинімецької пресової нагінки і покращання політики супроти німців у Польщі. Очевидно, що це, як виявила пізніша дійсність, був німецький блеф, бо йшла вже тиха підготовка до німецько-совєтського пакту та підготовка до Другої світової війни. Але це стало ясным вже після воєнної катастрофи.

Я зробив теж ту помилку, що не вірив у вибух війни. Всі працюючі у редакції "Діла" мали кращі умови щодо відпусток, як журналісти у редакціях українських газет в ЗСА й Канаді. Німчук і я мали по 6 тижнів відпустки, яку могли розкласти собі, або й перевести безперервно. Я їздив звичайно на два тижні до Трускавця і 4 тижні до Каменя Довбуша на Гуцульщині, де ТОПІЖ мало свою віплю, якою адміністрував Михайло Островерха. У недалекій Дорі, дві короткі залізничні зупинки, мали свою віплю д-р Дмитро й Іванна Левицькі і ми стояли в безперервному зв'язку. Я мав вістку від польського журналіста з Варшави, що "Бек їде до Берліна". Виявилось згодом, що він не поїхав, бо його буцім-то стероризувала інша полковницька група, щоби він цього не робив. Але коли у Польщі проголошено мобілізацію, то я вернувся до Львова. Якщо ми всі помилялися щодо Німеччини Гітлера і якщо хтось із нас думав, що Німеччина Гітлера інша, ані ж показалося, то найбільша вина у цьому тієї нашої політичної еміграції — тих видатних членів ОУН, які роками жили в Німеччині і не поінформували української політичної верхівки в краю про дійсний характер нацизму, про дійсний характер гітлеризму, його бруталь-

ности та його безприкладного імперіялістичного егоцентризму. Одиноким українським журналістом, який одверто перестерігав проти будь-яких надій на німців, був Іван Витвицький, співробітник "Нового Часу". І саме його, завзятого й переконаного проти-німецького діяча преси, поляки арештували і в перших днях війни розстріляли у Станиславові, як "шпигуна". Хай ця моя згадка буде поклоном у сторону того розумного і чесного колеги...

Взагалі ж українці війни не хотіли. Доказом таких настроїв була моя редакційна стаття у "Ділі". "Чи буде війна" з 2 лютого 1939: "Війни на заході Європи можуть бажати собі тільки божевільні, або такі, які "на зимно" бачать у такій війні свій інтерес... Війна за поділ сировин, за колонії і за безпеку колоніального стану посідання, була б таким безглуздом, що годі в неї вірити. Зокрема вона була б катастрофою для нас, українців". Тоді ще ніхто не думав, що може бути світова війна, яка охопить всі континенти. І становище "Діла" не знаходило апробати в усіх без винятку наших колах. У статті "Чи ми хочемо війни" у "Ділі" з 14 травня 1939 р. я полемізував із закидом паціфізму, який впав на адресу "Діла" з націоналістичних кіл. "Така війна, яка нині висить у повітрі, війна, яка велась би між демократичними і націоналістичними державами та залишала у найбільш упривілейованому стані Совети — не лежить в українському інтересі". А пригадавши існування германського й англосаського імперіялізмів я запитував: "При чім тут ми?!" Ми всі були короткозорими й усі швидко переконалися, що йдеться не про суперництво західніх імперіялізмів, а про змагання Гітлера до підпорядкування собі світу та згодом — про поділ впливів між західній світ і советську імперію.

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ

До подій, які найбільше схвилювали не тільки західніх українців у Польщі, але й усіх взагалі українських людей, треба зарахувати вбивство полковника Євгена Коновальця 23 травня 1938 р. у Роттердамі. Воно голосно пригадало всім українцям існування московсько-большевицького ворога України ч. 1, як теж той факт, що завжди ще Москва лякається українського політичного активізму, української ірреденти, та, зокрема, лякається лідерів українського самостійницького табору, які втішаються авторитетом і є людьми непересічної мірки.

Як я вже згадував, з полковником Євгеном Коновальцем я познайомився у домі моєї сестри Мілени і її чоловіка д-ра Павла

Лисяка у Відні у 1920 році, після мого переїзду туди з України. Дім Мілени і Павла Лисяків був тоді одним із центрів, де зустрічалися провідники тодішньої політичної еміграції. Стрічався я теж з полк. Коновальцем — як про це я теж писав — у "редакційній льожі" д-ра Віктора Піснячевського, видавця-редактора тижневика "Воля". Євген Коновалець зразу побачив, що мій політичний світогляд тотожний з його світоглядом, що ми обидва "знаддніпрянчені галичани", що ми обидва противники однаково галицької провінціалізації, як наддніпрянського хуторянства, що ми однаково підходимо й оцінюємо українську революцію з р. р. 1917-21 та українську визвольну війну, з їх світлими і похмурими сторінками. Це й наблизило нас і Євген Коновалець набрав повного довір'я до мене, яке з часом перейшло у приятельство, яку я високо шанував і по нинішній день шаную. Я завжди вважав і нині вважаю, що це була для мене найбільша честь і найбільша моральна сатисфакція, що такі три видатні індивідуальності, з якими я стрінувся у своєму житті, Дмитро Левицький, Андрій Лівіцький і Євген Коновалець, вони і їхні дружини, включали мене в круг своїх близьких осіб. Я вже згадував, пишучи про Відень в р. р. 1920/23 і про "Волю", що, думаючи про способи, як протидіяти тодішній сумній українській дійсності, яка настала в українській політичній еміграції 20-их р.р., з ініціативи Євгена Коновальця засновано у Відні організацію "Молода Галичина", головою якої став Дмитро Левицький, колишній голова Галицько-буковинського Комітету у Києві, де постала військова формація Січових Стрільців, яка згодом розрослась у корпус під командуванням полковника Євгена Коновальця. Коновалець став його заступником, я секретарем, д-р Павло Лисяк, Мілена Рудницька, полк. Андрій Мельник, Іван Чмола (пізніший учитель гімназії в Яворові) — члени. Це був радше гурток осіб однієї ідеології, як організація, наставлена на вербування членів і поширювання своїх рядів. Але той гурток зробив одно поважне діло: коли його члени розбрилися по світу й опинилися в різних життєвих умовах та на різних громадських позиціях — кожний з нас діяв завжди за тими принципами, що їх прийняв тоді, у 1920 р. у Відні.

Полк. Євген Коновалець нараджувався у Відні з кількома іншими колишніми старшинами Січових Стрільців і вони доручили мені зредагувати збірник, присвячений Січовим Стрільцям. Про два проекти, що я їх виготовив, про зібрання і приготування до друку великого збірника альбомного характеру, з інформаційною військово-історичною частиною та белетристичними, достосованими до характеру книжки творами, й багатим

ілюстраційним матеріалом, що його виготовили такі мистці, як Павло Ковжун, Леонід Перфецький і Петро Холодний (старший) — про це я писав широко спершу у статті "Чому досі нема повної історії Січових Стрільців?", "Літопис Червоної Калини", Львів, ч. 3. за 1933 рік, та згодом у вступі до Альманаху "Золоті Ворота", що був скороченим виданням запроєктованого великого альманаха Січових Стрільців, який вийшов весною 1937 р. у В-ві "Червона Калина" у Львові. Той вступ цілістю передруковано у великій книзі "Корпус Січових Стрільців", що її видав окремий Ювілейний Комітет у Чикаго у 1969 р., тому нічого тут повторяти ті подробиці. Згадаю тільки, що я так і по нинішній день не знаю подробиць, як це сталося, що перевезені мною до Берліну десь у 1924 чи 1925 році всі рукописні й ілюстраційні матеріали, на великий твір, — що всі вони пропали, а — на щастя — залишились тільки щіткові відбитки зложеної вже у друкарні Ельснера у Берліні статті Василя Кучабського "Січові Стрільці — Воєнно-історичний нарис", та копії деяких дальших рукописів, як ген. Марка Безручка "Від Проскурова до Чарторії" й прецінна "Бібліографія" Івана Шендрика, що й дозволило мені зрештою бодай поменшене видання, згадані "Золоті Ворота" у В-ві "Червоної Калини" у Львові. У чиїх руках опинилися прегарні образи Ковжуна, Перфецького й Холодного, зладжені для репродукування їх у тому Альманаху, — не знаю.

Спомини Євгена Коновальця п. з. "Причинки до історії української революції" постали так, що я, відвідавши панство Коновальців літом 1923 року у Фюссені в Баварії і перевівши там три чи чотири тижні, ходив з Євгеном Михайловичем — так всі його називали і до нього зверталися — щоденно на проходи по чудовій околиці Фюссену, він оповідав мені, я записував, вечером стилізував це на письмі і пред"являв Коновальцеві, який затверджував, чи змінював і доповнював. Ті спомини Коновальця, призначені для "Золотих Воріт", появились в кількох числах празької "Розбудови Нації" і відтіть передруковано їх у львівському — запізненому виданні "Золотих Воріт" у 1937 р., а відтіть передруковано їх у виданні "Корпус Січових Стрільців" у Чикаго 1969 р. Але редактори "Розбудови Нації" викреслили з первісного тексту один цікавий момент: що Євген Коновалець вислав був уже з еміграції двох колишніх високих старшин (наскільки пригадую собі, Я. Чиж і Р. Сушка, вони обидва були колись членами Стрільської Ради) до Головного Командування Армії УНР і польського генерального штабу з проектом — відтягнути Армію УНР, яка стояла на крайньому правому крилі польсько-українського

антибольшевицького фронту, в Карпати, там переформувати її, доповнити її так званою Бригадою Кравса, яка перебувала в Німецькому Яблонному, та вдарити у відповідний момент на большевиків від півдня. Шефом генерального штабу польської армії був тоді ген. Розвадовський, "ендек", і він той плян відкинув. Генерали Марко Безручко і Всеволод Змієнко оповідали мені у Варшаві, що й керівні кола УНР поставились до того пляну неохоче. Найбільш опозиційним був президент ЗУНР в екзилі д-р Євген Петрушевич, якому формально підлягала згадана Бригада в Німецькому Яблонному, бо він уважав її за зав'язок української армії у випадку, коли б Антанта признала державну незалежність Східній Галичині. Плян Євгена Коновальця був мудрий: він давав змогу решткам Армії УНР перейти на чеську сторону у випадку прогри у війні проти большевиків й опинитися радше у чеському, як польському таборі полонених чи згинуті з рук большевиків. Але редакція "Розбудови Нації" викреслила той уступ, вважаючи видно, що незручно писати про звернення Коновальця, який у часі друкування тих споминів був уже лідером ОУН, до Йосифа Пілсудського...

Федь Федорців, головний редактор "Діла", прийняв мене на працю на рекомендацію від Євгена Коновальця. Коновалець керував тоді вже Українською Військовою Організацією (УВО), яку заснували колишні українські старшини. Я знав про розмови Коновальця у цій справі з Ярославом Чижем у Відні, і коли ми стрінулися з Чижем у Нью Йорку після мого переїзду до ЗСА у 1949 р., він оповідав мені про це і дуже жаль, що я тоді того всього не записав. Останнім, який міг був докладно оповісти про УВО і скласти бодай коротку, але правдиву її історію, був Осип Навроцький, який 6 серпня 1972 року помер у Вінніпегу. Живуть ще члени УВО Петро Бакович, з молодших "кур'єрами" у Данцігу були інж. Володимир Богачевський й інж. Володимир Онишкевич, але вони (всі вони живуть у Нью Йорку), але вони не знають початків тієї організації та її організаційної структури. Активним і поважним членом УВО був адвокат Іван Рудницький, який помер на еміграції в Німеччині. Поліція багато разів арештувала була Осипа Навроцького, Івана Рудницького й інших, що їм закидала членство в УВО, але це були вже зрілі, досвідчені кол. старшини, зберігали строгу дисципліну і дискрецію і тому їм не можна було доказати вини. Цікавий епізод — моєї причетності до співпраці Євгена Коновальця з Дмитром Донцовим. Євген Коновалець з авреолом недавнього командира корпусу СС, втішався великим авторитетом в галицькому суспільстві. Тому його заходами відновлено

колишній "Літературно-науковий Вісник", який був колись органом НТШ, і — за рекомендацією Євгена Коновальця — на його редактора покликано Дмитра Донцова. (Про це згадує і Михайло Сосновський у своїй надзвичайно совісній студії-книжці "Дмитро Донцов", Нью Йорк, 1974, на стор. 170) Швидко потім "ЛНВісник" змінив назву на "Вісник" і став власністю Донцова, бо НТШ не мало грошей. Але в першому періоді редагування того журналу Донцовим — Коновалець не був вдоволений напрямком журналу, який віддавав багато місця творам Стефаніка, Черемшини й подібній тематиці, яка пригадувала "хлопоманство". Тому Коновалець інспірував мене — написати у "Ділі" критичну статтю на ті перші числа "Вісника". Від того часу Донцов, з яким я був гарно знайомий, став моїм ворогом, — він, так само, як Панейко, не визнавав критичного підходу до нього і всього того, що він будь-коли писав. Євген Коновалець ставився критично до особи Донцова, себто до його щораз нових політичних еволюцій та прикрої вдачі, але визнавав, що Донцов — індивідуальність, публіцист із динамічним стилем, і "треба приймати його таким, яким він є", та що "краще його мати за собою, як проти себе".

Після втечі Коновальця зі Львова у зв'язку з атентатом Степана Федака (сина) на воеводу Грабовського — поляки закидали йому атентат на Пілсудського — я не припинив свого зв'язку із ним. Як уже згадувано, я часто стрічався особисто з Євгеном Михайловичем у Лянґфурті біля Гданська (не знаю, як та місцевість зветься тепер), а то й їздив конспіраційно до Берліна, відвідуючи панство Коновальців в їх помешканні в Еберсвальді. Я мав прізвище одного члена дирекції поліції у Гданську, який видавав перепустки до Берліна — без слова запиту. На запрошення Євгена Коновальця я поїхав теж — на журналістичний пашпорт — на 1-ий Конґрес Українських Націоналістів, який відбувся у Відні від 28 січня до 3 лютого 1929 р. Я був тільки на одному засіданні, 29 січня, коли рішалося принципово, чи засновувати Організацію Українських Націоналістів і в якому характері, з якими конкретними цілями. Я був самотнім гостем, членом ЦК УНДО, дармащо в акті обвинувачення на процесі "конґресівців" (Зенон Пеленський, Осип Бойдуник, Степан Ленкавський, Олесь Бабій, Євген Зиблікевич і Юліян Вассіян, 5 вересня 1932), говорилося, що той Конґрес відбувся також "у приявности двох гостей, К. Плотоґо і Івана Кедріна-Рудницького". Я був рішуче за розмежування ідеологічної місії нової організації та революційної діяльності, вказуючи на добрий прецедент з УВО. Членами революційного підпілля — аргументував я — повинні бути люди, приєднані туди за

персональним, а не масовим принципом. Я виступав теж проти гасла "перманентної революції", як нісенітного, бо революція ніколи не може бути "перманентною", а власне завжди є тільки часовою, коли назріють обставини, існує психологічне підложжя і революція вибухає або спонтанно, або за докладною підготовою. Але я був цілком ізольований: мене переголосували і я більше у засіданнях Конгресу участі не брав. На другий день я ще стрінувся у Відні з Євгеном Коновальцем у каварні. Він сказав мені, що перед отим засіданням заборонив був Володимирові Мартинцеві забирати слово, бо, мовляв, Мартинець ненавидить мене, (дармащо я ніколи з ним не мав ніякої суперечки) і тому він, Коновалець, боявся неприємної персональної контрверсії. Володимир Мартинець був головним редактором "Розбудови Нації". На просьбу Євгена Коновальця я прислав був туди статтю, яка появилася у числі 7-8 того журналу за 1928 рік п. з. "Опльовування революції". Я пересилав туди теж огляди політичного життя в Польщі, але перестав співпрацювати, коли мені змінювали текст та прикрашували його гурра — патріотичними фразами і протипольськими лайками. Тямлю, що наприкінці січня 1929 був у Відні страшний мороз і я вертався до Львова поїздом, в якому можна було замерзнути.

Поляки знали від своїх донощиків про мою участь у 1-му Конгресі Націоналістів і про це були двічі офіційні згадки: в акті обвинувачення на процесі "конгресівців" у вересні 1932 у Львові і в акті обвинувачення проти Степана Бандери і товаришів за вбивство Перацького у листопаді 1935 у Варшаві. Але, маючи своїх добрих конфідентів, вони знали теж про мою ролю на тому Конгресі і знали, що я ніколи не був членом ОУН, тому не могли причепити мені ніякого злочину. Мої безпосередні зв'язки з Євгеном Коновальцем перервалися, коли панство Коновальці переїхали у 1930 р. з Еберсвальде під Берліном до Женеви. Вони зробили це тому, що польська преса вічно таврувала Євгена Коновальця, як "німецького агента" — вказуючи на замешкання його і багатьох інших членів ПУН-у на території Німеччини. Коли він був у Женеві, то я переказав туди пересторогу, яку передав йому через мене шеф контррозвідки УНР у Варшаві, зв'язковий до 2-го Відділу (польської військової розвідки), генерал Всеволод Змієнко, — перед одним членом ПУН-у. Я дістав потвердження, що Євген Коновалець ту пересторогу отримав, але її знехтував. (Ген. В. Змієнко помер 30 жовтня 1938 р.). Коли я був осінню 1945 року у Римі і відвідав пані Ольгу Коновалець, то запитав її, хто властиво представив покійному Євгенові Валюха, який — як відомо —

передав Коновальцеві у Роттердамі 25 травня 1938 року пуделко з "цигарами", яке вбило його. Я був потрясений, почувши, що це був саме той член ПУН-у, про якого казав мені генерал Змієнко. (В. Мартинець згадує у своїй книжці "Від УВО до ОУН", наче би проф. Олександр Шульгин переказував через мене, Кедрина-Рудницького, Євгенові Коновальцеві, пересторогу щодо особи інж. Миколи Сціборського, якого ніби "польонофільський табір, згрупований коло уряду УНР, уважав за ворога ч. 1 серед націоналістів": звідкіля пок. Мартинець узяв таке переконання і таку інформацію (стр. 327) — це для мене тайна. З проф. О. Шульгином я ніколи про таке не розмовляв. Про подробиці вбивства Євгена Коновальця появились у 1953 р. три маленькі книжечки, як ч. ч. 3-4-5 "Політично-наукової Бібліотеки "Української Вільної Громади": "Пекельна машина в Роттердамі". Автор — Ярослав Кутько — це був насправді Ярослав Чиж, кол. член Стрілецької Ради й близький приятель Євгена Коновальця, який був одним з перших членів УВО, але згодом став противником ОУН, непримирливої її ідеології і авторитарної системи. У першому томуку тієї книжки наведений м. і. в цілості мій некролог про Євгена Коновальця з "Діла", з 31 травня 1938, включно з підписом "ік". (Ті книжечки я дістав щойно в Нью Йорку від самого Чиж).

Але в Женеві панство Коновальці теж не мали спокою. Йшли на нього доноси до швайцарських властей, ніби він, Євген Коновалець, планує терористичний замах проти Ліги Націй. Варшавський процес за вбивство Перацького погіршив його становище. В січні 1936 року швайцарські власті наказали панству Коновальцям виїхати. Не чекаючи висліду відклику від того розпорядження, панство Коновальці переїхали 29 квітня 1936 до Риму. 25 травня 1938 року він згинув з рук большевицького агента смертю бойовика. У "Ділі" з 31 травня 1938 появилвся такий мій некролог п. з "Полк. Євген Коновалець":

"Коли рівно 12 літ тому згинув Симон Петлюра — весь жидівський світ бачив у ньому тільки головнокомандуючого українською армією, коли по Проскуровах гуляли різні Семесенки. І треба було довгого часу, щоби бодай чесніші й розумніші з-поміж жидівських публіцистів зрозуміли, що Симон Петлюра — це для українців, подібно як Іван Мазепа — символ державности, це національна цінність, тільки далеко і посередньо зв'язана з формальним титулом і становищем, що їх колись займав. І довго треба було ждати, поки бодай частина найповажнішої жидівської

преси заперестала поганих та нісенітних лайок на особу Симона Петлюри, які ані його образити не були всилі, ані його пам'яті в українському народі не були всилі пошкодити.

Сьогодні на згук Євгена Коновальця кожний поляк думає тільки про акти саботажу, підпали й убивства, не знаючи про Євгена Коновальця нічого більше, як тільки те, що він був головою ОУН. Тим часом ім'я Євгена Коновальця перейшло було вже до історії українських визвольних змагань надовго перед тим, заки постали УВО й ОУН. З іменем Євгена Коновальця зв'язана найсвітліша сторінка боротьби проти Москви, його ім'я для кожного українця означало передусім творця Січового Стрілецтва, спершу невеличкого куреня, потім корпусу, тієї єдиної і цілком виїнятої української військово-революційної формації, яка мала де-де більше значення, як сутовійськові операції, їх перемоги і поразки: це була школа українського соборника й українського державника, з якої виходив ідеальний тип українця, який не знав партикулярного патріотизму, для якого не існувала Галичина, ані Наддніпрянина, Буковина ані Закарпаття, та який думав тільки всеукраїнськими категоріями, хоч би вони в даному моменті йшли позірно на шкоду тіснішій батьківщині, в якій Січовий Стрілець народився. І тому Євген Коновалець — всеукраїнський діяч-полководець, підтримував Центральну Раду, яка заключила Берестейський мир з німцями та йшов із своїми Січовими Стрільцями, разом із Гайдамаками Симона Петлюри, в авангарді німецьких військ, і тому волів дати себе німцям роззброїти, ніж зрадити Українську Центральну Раду. І тому згодом він примирився був з Павлом Скоропадським під умовою збереження національного змісту української державної самостійності, і тому підняв повстання проти Скоропадського й німців, коли та передумова завела, і тому не дав послуху делегатам галицької Національної Ради та не пішов під Львів, бачучи осередок всеукраїнських подій і свій вояцький обов'язок над Дніпром. І тому витримав при Армії УНР, не вважаючи на тиф і голод і холод. Тому з табору інтернованих в Луцьку виїхав на Чехо-Словаччину, щоби знову творити нові військові кадри проти Росії, користаючи з резерв, якими були табори українських інтернованих вояків у Німецькому Яблонному, і тому по останній день свого життя залишився

фанатиком української збройної сили, потрібної у часі найближчого великого нового міжнароднього зудару.

Євген Коновалець був людиною, якої найбільш характеристична прикмета вдачі — вічна активність, метушливість, невсипуща потреба діла. Така активна людина в таких важких і складних часах — не може не робити помилок. Одні з тих помилок вже сьогодні не підлягають сумніву, інші перейдуть шойно на суд історії, яка єдино покликана казати слушне слово: не під напором злободенних пристрастей та інтересів, але з перспективи десяти чи ста років, коли обов'язують зовсім інші критерії. Євген Коновалець сам мав почуття автокритицизму і не соромився признатись до помилок. Бувало, вже у перших роках еміграції, в р. р. 1920/21 він не раз висловлював перед своїми приятелями жаль: "Коли б я тоді мав був той розум і досвід, що тепер: мені закидали, що загострюю відносини репресіями проти замаскованих центрів большевицької агітації (у Києві), а то треба було не панькатись, тільки розстрілами встановити порядок, — мені закидали диктаторські амбіції, а то треба було не відмовлятись від диктатури, яку мені давали, тільки самому брати її"...

І в отій пошуканці доріг і в отому метушливому житті емігрантського конспіратора Євген Коновалець робив помилки та водночас виростав на справжнього державного мужа на велику мірку. Знаємо, що тут зразу счиниться в усьому польському таборі й подекуди і в українському крик маленьких людей, які не розуміють, яка різниця між колісцятами у життєвій машині та індивідуальностями, які самі накручують ту машину. Можна бути звеличником чи противником Євгена Коновальця, чи навіть його фанатичним ворогом, — є такі з-поміж галичан, які по нинішній день не забули йому історичного рішення Стрілецької Ради у Білій Церкві з 12 листопада 1918 року — не йти під Львів, тільки чекати гасла на повстання проти Скоропадського і німців. (Самого Коновальця тоді у Білій Церкві не було, але його світогляд і величезний особистий авторитет мали вплив на зформування всієї січово-стрілецької психіки та способу думання). Інші знову найпалкіші докори роблять йому за його становище до українсько-польського союзу з 1920 року чи за опозицію до віденської Диктатури д-ра Євгена Петрушевича. Українське зорганізоване громадянство і "Діло", як його виразник і

чинник формування його опінії, займали наскрізь негативне становище до ОУН, тим самим до Євгена Коновальця, як його основника і коменданта. Не змінємо цього становища і в обличчі смерти Євгена Коновальця, відповідального за діяльність тієї організації та її наслідки, дармащо — як доходили до нас вістки — він сам переживав не раз хвилини трагічних душевних конфліктів, коли довідувався про речі, які діялися без його відома (вбивство Т. Голуфка), чи про непередбачені наслідки підпільної акції (напр. конфіденціоналізм серед шкільної молоді). А проте це не може вплинути на об'єктивне ствердження факту, який не підлягає ніякому сумніву: що це була індивідуальність, яку кожний відразу відчував, хто тільки з ним стрінувся та його пізнав. Індивідуальність непересічної мірки, саме така, яка здібна до великих діл і до великої трагедії.

Євген Коновалець був індивідуальністю рідкою особливо в українському світі. Довго ще, мабуть, треба буде ждати, поки українська вдача позбудеться галицької провінціяльщини та наддніпрянського хуторянства. Тим часом Євген Коновалець був людиною позбавленою всяких провінціяльних рисок. Не знаємо, чи існує хтось з його останнього оточення (складу якого теж не знаємо), хто зумів би тепер відтворити його зв'язки з чужинецьким світом та їх політичний сенс. Але ризикуємо твердження, що не було і нема людини, яка стільки знала би про куліси міжнародної політики, що їх знав Євген Коновалець, імени якого ніхто ніколи на стрічав в європейській пресі та який від літ вів на чужині життя змовника.

Незавидне життя людини, яка живе на щораз інший паспорт із щораз іншим прізвиськом, якій держави не дають права побуту та з якою підтримують інформаційні зв'язки найвищі державні діячі різних держав, за посередництвом своїх емісарів, а то й безпосередньо, але завжди потайки, із збереженням найбільш дискреціональних форм. Жив серед мира в постійній атмосфері війни. Був одним із тих, які вірили у війну й у війні бачили й бачать новий великий український шанс. Був одним із тих, які приготувляли війну і впав, як вояк на війні.

Впав з рук большевицького агента. Коли тільки прийшла перша вістка про його смерть, зразу, наче автоматично пронизала всіх нас думка: чергова московська

робота! Саме таємничість смерти Євгена Коновальця, несамовиті куліси тієї смерти, вказували зразу на кузню плянів нагальної і таємничої смерти всіх невідгих червоної Москві людей: і Симона Петлюри і грузина Джордані і москалів Савінкова, Кутєпова і Міллера. Всі вони зникли з цього світа серед несамовитих обставин, убивство кожного з них має по нинішній день нез'ясовані моменти. Чим особа Євгена Коновальця була саме для Советів небезпечною? Бо хто тільки його знав, той не мав ніякого сумніву, що в майбутньому воєнному конфлікті полк. Євген Коновалець знайдеться по стороні тих, які воюватимуть проти Советів. У Москві не забули, що Іван Андрух і Микола Опока, як керманічі Центрального Повстанчого Комітету у Києві, розстріляні вже після відвороту польсько-українських військ, — це колишні Січові Стрільці. Що 6-та Дивізія генерала Марка Безручка складалася здебільша з колишніх СС-ів, які пішли туди за згодою від Євгена Коновальця. Що у 1920 році, коли воєнна кампанія перевалювалася ще у некористь Польщі й України, Євген Коновалець післав був парламентаристів до Бельведеру з пляном організації української протисоветської армії (про це ще певне появляться спомини), що, врешті, в організації Зимового походу Юрка Тютюнника та в його штабі брали участь чільні СС-и, знову з відома і дозволу від Євгена Коновальця. У світлі тих фактів та його останніх зв'язків у державах протикомуністичного порозуміння, про що доходили до краю найбільш загальникові та неясні вістки, зрозумілим стає той страх, що його відчували московські большевики. Саме тому вбивство Євгена Коновальця так старшенне нагадує вбивство Симона Петлюри: в одному й другому бузумовно грали ті самі мотиви, той сам острах, щоб віськово-організаційний хист одного і другого та авторитетні імена одного і другого серед українських військовиків та серед широких українських мас на Наддніпрянській Україні не заважили трагічно на воєнній ситуації Советів. Як смішно на цьому тлі виглядають маленькі "ікацові" колючки — писати у посмертних згадках про Євгена Коновальця слово "отаман" у "лапках"! Яку жаплюгідну ігнорацію у цих справах зраджують ніби чільні польські часописи!

Але Москва не помилялася. Вона чудово орієнтувалася у сутньому і справжньому підході Євгена Коновальця до

проблеми Сходу Європи. Той його підхід робив з нього людину для Москви найбільш небезпечну. Тому треба було ту небезпечну людину відсунути з цього світу. Актентат проти Євгена Коновальця свідчить про велику актуальність воєнного конфлікту та про панічний страх у советській верхівці”.

Я підписав був ту статтю, як звичайно “ік”. Цензура на диво перепустила ту статтю, дармащо вона skonфіскувала була у першому виданні згаданих вище “Золотих Воріт” у 1937 р. цілу ту частину, якою були “Причинки до історії української революції”, разом із заголовком та прізвиськом автора, Євгена Коновальця. Коли проти тієї конфіскати протестував на поліції голова Видавничої кооперативи “Червона Калина” адвокат д-р Степан Шухевич, то йому сказали, що польська влада “принципово” не може дозволити, щоби в Польщі появлялися твори Євгена Коновальця, які збільшували би його авторитет. Тепер, після його смерті, видно рішено не дразнити українського суспільства конфіскацією його некрологу у “Ділі”.

Очевидно, що одиниці з державної верхівки у Варшаві орієнтувалися правильно щодо особи Євгена Коновальця, інформовані Другим Відділом військового міністерства, куди з українського боку зв'язковим був — як уже згадано — генерал Всеволод Змієнко, колишній підкомандний Коновальця, — але таких одиниць було небагато. Проте цікаво, що після смерті Коновальця появилася у віпєнському “Слові”, консервативному щоденнику, що його редагував відомий видатний публіцист Цат-Мацкевіч, інтерв'ю з начальником національного відділу у міністерстві внутрішніх справ, Генрихом Сухенком, про якого була вже мова, — і Сухенек признав, що двічі стрічався за кордонами Польщі з Євгеном Коновальцем. Він не сказав ніякої зневажливої завваги на адресу Коновальця у стилі краківського “Ілюстрованого Кур'єра Цодзєнного”, але й — очевидно — не сказав ані про те, де й коли він стрічав Коновальця та в яких цілях. Можна здогадатися, що польський уряд хотів якнайбільш довірочно й найбільш авторитетно перевірити, за яку ціну ОУН припинило би свою проти-польську революційну діяльність, — що теж було наївністю, бо таке можна було дуже добре перевірити — основно змінивши національну політику супроти українців.

Через день-два після появи мого некрологу про Коновальця прийшли до редакції “Діла” Осип Бойдуник і Роман Шухевич (пізніший генерал Тарас Чупринка, з обома я був добре знайомий)

подякувати мені від ОУН за ту статтю. Знову за день-два г Осип Бойдуник і просив мене стрінутись десь на р довірочну розмову. Ми погодилися на малу цукорню н Баторого і туди прийшли знову Роман Шухевич і Осип Бойдуник. Вони заявили, що приходять "від зорганізованих і незорганізованих націоналістів" і просять мене, щоби я, маючи журналістичний пашпорт чи маючи змогу без труду дістати його, поїхав негайно до Риму і там переконав інженера Андрія Мельника, який поїхав до Роттердаму й Риму на похорон Євгена Коновальця (Євген Коновалець і Андрій Мельник були подружені з двома сестрами, з дому Федаківни) і там переконав Мельника, щоби він уже не вертався до краю, а залишився за кордоном, як наступник Євгена Коновальця на пості голови ПУН. Я відмовився, аргументуючи, що 1) я певний, що Андрій Мельник відмовиться, бо ж він саме недавно переїхав на краще помешкання у Львові, щоб улаштуватися тут на постійне, і 2) вважаю, що Андрій Мельник на те становище не годиться: він був дуже відважним бойовим старшиною (мабуть трохи тому, що хворів на легені і відчував погорду до смерті), має дуже гарну репрезентаційну поставу, розом з Євгеном Коновальцем дістав ступінь полковника від гетьмана Скоропадського, — але не має потрібних для такого становища прикмет Коновальця. Коли швидко після того вернувся з Риму Андрій Мельник, я відвідав його і переповів йому ту зустріч з Шухевичем і Бойдуником. Він признав мені ловну рацію і заявив, що на верхівці ОУН є люди, які вроспи туди, мають свої амбіції, знають все те, чоґо він не знає, ведуться там інтриґи й тихі розґри, — що він Мельник, вже натерпівся за лідпілля (пересидів л'ять років в'язниці) і все це разом складається на те, що він такої пропозиції не прийняв би. Коли ж після того полк. Андрій Мельник, який був головним директором митрополичих дібр, перейшов конспіративно з своєю дружиною через Карпати і таки прийняв пост голови ПУН, я був дуже здивований. Стрінувши після вибуху Другої світової війни у каварні у Кракові Осина Бойдуника, я негайно залитав його, що сталося, що Андрій Мельник змінив думку. "Бо Андрій Опанасович послухав заповіту Коновальця, а він був здисциплінованою людиною". Згодом я дізнався, що ніякого писаного завічання у цій справі Євген Коновалець не залишив, а тільки усно висловив колись таку думку перед деким з свого оточення і це переказали Мельникові. Мій погляд, що інж. Андрій Мельник до такої ролі не годиться, виявився правильним. Я певний, що коли би жив Євген Коновалець, ніколи не було б дійшло до розпаму в ОУН в перших місяцях 1940 року і тим паче не було б дійшло до траґічних розрахунків

всередині ОУН, в наслідок чого вигинув цілий гурт видатних діячів ОУН.

Бо Євген Коновалець, як я підкреслював у наведеному вище некролозі, користувався величезним особистим авторитетом, особистим тактом, сполученим із рішучістю, він мовчав і прислухувався, але коли заявив своє рішення і свою волю, то його слухали. Це був своєрідний парадокс, що на чолі підпільно-революційної організації стояла людина, яка далеко не була екстремістом. Євген Коновалець ще за студентських часів був членом націонал-демократичної частини студентства, — він пізніше став членом Видавничої Спілки "Діло" (як також Андрій Мельник), він був куди ближче ідеології національної демократії, як того націоналізму, що його проповідували Донцова "Націоналізм" і ОУН-івський "Декалог українського націоналіста". Євген Коновалець був теж радше попівником і державним мужем, як військовиком — і тут теж його подібність із Симоном Петлюрою. Тому вони обидва приєднували до Армії УНР і до корпусу СС старшин із високою військовою освітою. Вони обидва — Симон Петлюра і Євген Коновалець — були дітьми революції: українська революція винесла їх до висот кар'єри, але вони не завели покладаних на них надій саме тому, що були нелересічними індивідуальностями, які здобували собі авторитет, послух і пошану. Очевидно, що не можна ставити знаку рівняння між тими двома великими українськими мужами, тільки тому, що обидва були активістами й обидва згинули такою самою смертю: Симон Петлюра був головою Директорії й Головним Отаманом, був фактичним президентом Української Народньої Республіки, і хоч не був професійним військовиком став символом української збройної боротьби за державність, а Євген Коновалець при всіх своїх величезних прикметах ума і духа — був тільки командиром одної військової формації й головою одного політичного табору. Тому теж уладжування "Свята героїв" для Симона Петлюри і Євгена Коновальця вільними українцями тому, що вони обидва згинули такою самою смертю і що одного і другого постигла та трагічна доля у місяці травні, — таке святкування породжує поважні сумніви. Очевидно, кожний з них згинув тому, що був фанатично відданий українській державницькій ідеї. Але чи жертви політичних атентатів можна підтягати під ймення героїв? Героями можуть бути до безтями відважні вояки, героями називаємо спартанських тернопільців і наших крутянців, героями були ті 359 розстріляних під Базаром вояків Другого зимового походу, які свідомо воліли, щоби їх розстріляли, ані ж перейти до червоної армії і врятувати своє життя. Однаково Симон Петлюра.

як Євген Коновалець заслуговують на те, щоби зберігати культ їхніх імен і щоби улаштовувати в їх честь окремі вечори — так само, як заслужили собі на це інші українські видатні діячі, які згинували в актах збройного опору ворожій руці внаслідок своєї фанатичної відданості ідеї та своєї патріотичної діяльності. Але на улаштованих таких вечорах варто звернути увагу, що героїв буває завжди куди більше, як державних мужів, і що для долі народу важливішими є державні мужі-індивідуальності, як герої. Організаторам актів опору проти Симона Петлюри, Євгена Коновальця чи Степана Бандери й Лева Ребета не вдалося вбити української національної ідеї. Але їм удалося зліквідувати лідерів, на місце яких трудно знайти наступників. В усякому разі — по нинішній день нема в українській вільній громаді нікого, кого можна би поставити на рівну дошку з Симоном Петлюрою чи з Євгеном Коновальцем...

ПРО СТАТИСТИКУ — ЦЕРКОВНІ СПРАВИ

Не тільки польська преса, але й польські державні провідники так і до самого кінця післяверсальської Польщі не знали двох речей: яка назва найбільшої у Польщі "національної меншини", і скільки їх. А. Крисінський у статті "Число і розміщення українців у Польщі" у "Справах Народосцьових" ч. XII за 1928 р. одверто ліддав лід сумнів офіційний перепис населення та твердив, що на 1 січня 1928 р. було в Польщі 4.865.000 українців. У ділянці національної статистики безумовно найбільшим авторитетом був і є проф. Володимир Кубійович. Велику роботу в цій ділянці переводили "Українські статистичні річники" (1933-1937) у Варшаві, що їх редагували В. Кубійович, Л. Лукасевич, і К. Чехович. За відважну кампанію проти статистичних фальшів, ширених поляками (між ними професором Ромером) — проф. Кубійович остаточно потерпів, бо його позбавили доцентури в Ягйлонському університеті у Кракові.

У своїй книжечці "Причини упадку Польщі" я присвятив більше уваги польській статистичній політиці, як характеристичній для всього режиму (стор. 155-167), поділом на "українців" і "русинів", із окремими методами фальшування в різних воєвідствах та навіть повітах. Фальшуючи статистику населення у Польщі за його національними групами, щоби обманювати себе, що це польська національна держава з мінімальним числом "меншин", що їх треба асимілювати, польська державна верхівка і польське громадянство так само кумедно, чи радше злочинно ставилися до релігій, що їх визнавали українці. Тому, говорячи про життя українців за Польщі у

20-их і 30-их р. р. не можливо промовчати церковної проблеми. Що стосується Української Католицької Церкви (тоді вживали виключно термінології "Греко-католицька Церква" і "греко-католик") то "греко-католик" в понятті поляків це був синонім українця і на всіх державних та громадських службовців, що їх було, зрештою, з поступом літ щораз менше, хоч "нормалізація" хотіла, щоби їх було більше, — йшов постійний натиск, щоб греко-католики переходили на римо-католицизм, що було однозначне з національною апостазією, чи пак "хрунівством" найяскравішої форми. Хоча Польща була державою католицькою, яка мала з Ватиканом конкордат, проте на Лемківщині — на злість українству — фаворизовано москвофільство і православ'я. Зате на північно-західніх землях переслідувано православ'я, якщо воно мало український характер. Українські діячі північно-західніх земель знаходилися у хронічному стані війни за рідну Церкву. Діяти згідливо з варшавським митрополитом Денисом було дуже трудно: це була людина освічена, тверда, водночас хитра і змінлива у своїх рішеннях, залежно від кон'юнктури, як кожний опортуніст. Наприклад: 26 червня 1927 р. Денис перервав Богослужбу у Луцьку, коли церковний хор почав співати пісні українською мовою. Вірні зареагувати окликами "геть з москалями". Але українські церковні діячі на чолі із найвидатнішим з-поміж них, д-ром Річинським, відбули у митрополита Дениса нараду, на якій Денис погодився на введення до церков зідправ українською мовою та видав навіть такий офіційний розпорядок. Але водночас діяв за кулісами проти практичної реалізації власного розпорядку. Свогочасний посол до сойму Іван Власовський став згодом, у Канаді, авторитетним істориком Української Православної Церкви. Але ніхто тоді, за Польщі, не міг і думати, що Іван Огієнко, професор Теологічного факультету Варшавського університету, кол. ректор університету в Кам'янці Подільському й міністр освіти У. Ц. Р., стане митрополитом Греко-Православної Церкви в Канаді, та що волинський парламентарний посол Степан Скрипник стане митрополитом Української Православної Церкви в ЗСА — і проявить на цьому становищі подивугідний організаторський талант з такими історичними заслугами, як створення церкви-пам'ятника у Савт Бавнд Бруку, тамошнього цвинтаря-пантеону й усього тамошнього осередку, й перейде до історії, як звеличник ідеї не тільки молитовної, але й організаційної єдності Української Православної Церкви, єдності всього християнського руху та активної участі духовенства у загальнонаціональному житті.

Треба натаврувати кампанію, яку в різні роки вели проти того

справжнього мужа Провидіння для православних людей в Америці різні маленькі люди.

Відносини в Українській Католицькій Церкві за Польщі не були теж ідеальними. Святий Юр був в очах поляків символом ворожого Польщі українства, але водночас був предметом постійних атак також з боку соціалістично-радикальної частини рідного суспільства. Митрополит Андрей був індивідуальністю історичної мірки, але, може, саме тому, що перемиський і станиславівський єпархіяльні владики відчували свою нижчість — вони "бокували" і та їхня нехоть проявилася, наприклад, дуже сумним бойкотом маніфестаційного свята Українська Молодь Христові 6-7 травня 1933 р. Капітула св. Юра не була теж бездоганною: залишились у неї ще залишки давнього москвофільства, що знайшло було особливо багато прихильників у нашому духовенстві в другій половині минулого сторіччя, — дармащо прихід до верхівки у львівській митрополії єпископів Івана Бучка й Никити Будки та спершу прелата, опісля мітрата й ректора Духовної Академії Йосифа Сліпого, як теж такого націоналіста, як о. Леонтій Куницький, ті анахронічні москвофільні впливи нівелював. Але сам конкордат був для нашої Церкви препоганий: кожний єпархіяльний єпископ ставав насправді незалежним від львівського митрополита, за яким залишався моральний авторитет і титул: призначення кожного нового владики залежало від згоди варшавського уряду; призначення кожного сільського духовника залежало від згоди місцевого польського дідича-поміщика, якому треба було предклати "терно", трьох кандидатів, з яких він вибирав собі наймилішого — здебільша такого, який мав зручність знайти до нього найкращу "протекцію"...

Найкращим, мабуть, фахівцем церковних справ серед усіх галицьких світських діячів-політиків був Степан Баран, — може навіть кращий фахівець, знавець, українських церковних православних справ, як католицьких. Він особливо був активним співробітником і правним дорадником наших православних холмсько-волинських церковних діячів у добі скандального нищення православних церков польськими адміністраційними властями. Сьогодні просто трудно уявити, як керівники департаменту віровизнань у міністерстві освіти і віровизнань у Варшаві, де чейже урядували люди освічені, не могли зрозуміти, що це річ недопускальна послугуватися у 20-му сторіччі методами середньовіччя і що це річ недопускальна, щоби переслідуванням вірних одної Церкви породжувати релігійний фанатизм і втягати в ту справу — поліцію!...

Євангельська Церква не грапа в українському житті за Польщі

ніякої ролі. Я знав, мабуть, тільки одного нашого переконаного євангеліка — адвоката із Стрия д-ра Романа Домбчевського. Високий, лисий, із короткою чорною бородою, був виїнято культурною і милою людиною. Соціал-демократ того типу, як соціал-демократи адвокати Лев Ганкевич і Володимир Старосольський, противник марксизму і ворог комунізму, — коли він приїздив до Львова ми завжди з ним стрічалися у Віденській каварні. Є й по нинішній день такі вузькі фанатики, для яких назва "соціяліст" є анатомою, синонімом нещастя для України. Я ніколи не був і не є симпатиком соціялізму — але дай Боже, щоб у нас було більше таких, патріотичних і світлих постатей, як ними були соціялісти Лев Ганкевич, Володимир Старосольський і Роман Домбчевський!

ПОЛІТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА Й ІДЕЛОГІЧНІ КОНФЛІКТИ

Відносини в Західній Україні у 20-их і 30-их р.р. були дуже складні й не обмежувалися до оборони українського стану посідання та — всупереч усім заборонам і всій асиміляційній урядовій політиці — до його розбудови. Давнє анахронічне москвофільство і народження радянофільства, як реакція проти політики Польщі та як вияв ностальгії патріотів, що тужили до повороту на Наддніпрянщину, але теж як продукт московської провокації, врешті народження націоналізму, як небувалого раніше вияву палкого, фанатичного патріотизму, нового за змістом і формою, все це стояло тільки у посередньому зв'язку з польською політикою, бо належало до ділянки української політичної думки. Тому й пишучи про 20-ті і 30-ті роки в Західній Україні не можна обмежуватися до хроніки подій з українського і польсько-українського життя, бо це можуть бути дерева, за якими не буде видно лісу. Центральною проблемою була тоді таки всеукраїнська проблема, була тоді таки проблема української державности над Дніпром, а не територіяльна автономія Західньої України. Існування цієї центральної проблеми поруч з усіма важливими й болючими проблемами щоденної дійсности — робило власне цю дійсність такою складною: тому майбутній історик новітніх часів України мусить мати на увазі завжди оте тісне пов'язання західньо-українських справ із всеукраїнськими.

Я звернув увагу на це пов'язання у згаданій вже великій 9-тисторінковій статті "Оплъовування революції" у ч. 7-8 празької "Розбудови Нації" за липень-серпень 1928 р. Та стаття постільки актуальна й на нинішній день, що й нині існують фанатичні короткозорі (фанатизм є завжди короткозорим) критики української визвольної війни-революції періодів Центральної Ради

і Директорії. І хоч сьогодні можна говорити про майбутню українську революцію тільки, як одну з гіпотетичних можливостей, проте навіть противники такої концепції чи орієнтації на майбутню революцію і прихильники орієнтації на еволюцію комунізму в сторону демократії та еволюцію всіх відносин на Сході Європи, навіть ті наші громадяни не можуть геть відкинути можливість нової революції, хоч якою вона була б несподіванкою: адже несподіванка є реальним чинником у політиці і тому ніхто не може категорично твердити, що такої несподіванки "не буде". У тій своїй статті з-перед 46-ти років (кусень часу!) з'ясовано теж докладніше, як я це зробив у цьому споміні про мою працю у "Ділі", про рідкий в історії української преси страйк всіх членів редакції того львівського щоденника проти головного редактора Василя Панейка. Я згадував, що всім нам "ішла на нерви" методика його праці — відсепаровування себе від інших членів редакції, нехтування узгоджування з ними передових статей, засакакування їх своїми несподіваними політичними витівками в отих передових статтях. Вони повинні звернути на себе увагу пізнішого історика української політичної думки, як цікаве явище: як той публіцист-політик, один із найбільш освічених наших людей, вихований на культурі Заходу, день-у-день опоганював усе наддніпрянське, зокрема й особливо період української революції за Центральної Ради і Директорії. Василь Панейко не був монархістом, але в цьому пункті — у знеславлюванні періоду Центральної Ради й Директорії — він ступав разом із українськими монархістами, які — цікава річ — однаково тоді, в 20-их і 30-их р. р., як і нині, в 40-ка з гаком років пізніше, утотожнюють свій монархізм виключно з особою Павла Скоропадського і добою його правління. Дозволю собі твердити — що я й перевірів у розмовах з деякими отакими переконаними гетьманцями — що вони не читали "Листів до братів хліборобів" В'ячеслава Липинського і тепер ніколи не заторкують проблеми, чи актуальною є концепція Липинського про українську "клясократію", про опертя української державної системи на клясу заможних хліборобів, як найздоровішої і найтугішої верстви народу, — коли большевики всю ту клясу, всю ту верству винищили! Наші гетьманці не проповідують річевими аргументами потребу монархічного устрою в Україні, ані теж ніколи не аналізують осягів і невдач республіканського й гетьманського періодів української державності 1918-1919 р. р. Вони згори, а пріорі приймають і твердять, що "все" що було за Центральної Ради і Директорії було "зле", і "все", що було за Гетьмана Скоропадського було "добре". Цікаво, що консерватизм переконаних монархістів повинен би відзначуватися спокоем,

зрівноваженням та, зокрема, пошаною до традиції. У нас у цьому пункті діється навпаки: наші гетьманці є найменш зрівноваженою і здібною до спокійної політичної дискусії групою, — вони найбільші фанатики, найбільш нетерпимі у відношенні до інакходумаючих. У вахлярі українських політичних партій є і повинно бути місце для монархістів. Утотожнюючи Центральну Раду з соціалізмом і вбачаючи в соціалізмі рогатого і хвостатого диявола, гетьманці не мають і не знають іншої характеристики всього того, що сталося в Україні перед гетьманськими переворотом і після зречення Павла Скоропадського з гетьманства — як тільки руїництво, загирювання держави, деморалізація і заперечення усіх чеснот. Я не був ніколи (і не є) прихильником соціалізму ані теж фанатичним звеличником республіканського устрою, тим паче, що ми ж бачимо, що президент американської республіки має куди більшу владу, як британська чи голландська королеви, що республіканський президент в Італії має найбільший клопіт із призначуванням щораз нового прем'єра внаслідку надмірного партійництва і що де Голль власне те партійництво сильно обмежив, зберігши Францію, як республіку. Ото ж не в назвах "республіка" — "монархія" діло, а в букві і змісті конституції, у зрілості народу, у практиці, як виглядає правління — вгорі і на низах. Найтруднішим державним устроєм є устрій демократичний, бо вимагає найбільшої зрілості народу і широких кіп суспільства. Найлегше було правити сатрапам, де народні маси не грали ролі і могли потапати у морі неграмотности. Українські гетьманці із впертістю маніяків вмовляють в істориків новітньої доби України, що нашу державність "провалили" й "загирили" соціалісти, переочуючи те, який був тоді стан державницької зрілості широких мас народу, з чого постала українська революція у 1917 році, хто її творив і хто нею керував, яка сутня вартість була того "ентузіязму народу", що ніби його загирили соціалісти з Центральної Ради, — на яких реальних силах спирався гетьман Павло Скоропадський, які він мав історичні осяги (бо мав їх) та які зробив кардинальні історичні промахи (бо їх зробив). Ані тоді, за Польщі у 20-х і 30-х р.р. я не полемізував з гетьманською ідеєю, з концепцією українського монархізму, признаючи згори, що добрий монарх із доброю конституцією напевне був би кращим для України, як погана республіка з розполітикованим партійництвом. І я не маю сумніву, що коли гетьманом України став би був у 1918 р. не Павло Скоропадський, а Євген Чикаленко, чи Дмитро Дорошенко, то не було би повстання, бо він не слухав би диктату чорносотенного Протофісу, не висилав би "карательних отрядів", не хитався би між українством і московством, як це робив слабкий

Павло Скоропадський, який українським патріотом-державником став щойно на еміграції в Берліні. Ото ж, я ані в "Ділі", ані в отій статті в "Розбудові Нації" не виступав проти гетьманців, як носіїв української монархістичної концепції, а проти всіх тих, які били по українській традиції. До них належав Василь Панейко, до них належав проф. Степан Томашівський, теж один із тих, які у практиці, психологічними наслідками своїх писань, сприяв галицькому партикуляризмові. Тому, коли "Нова Зоря" О. Назарука, гетьманця, передруковувала у своїх фейлетонах ту частину з книжки Ст. Томашівського "Під колесами історії", де були найбільші лайки, а не критика, — проти Симона Петлюри, я помістив у "Ділі" з 11 травня 1936 статтю "Інші поклоняються традиції — ми її валимо", та 24 травня 1936 статтю "Ідея і кров Симона Петлюри". Я тоді запитував і тепер запитую наших гетьманців, які не припинили своєї лайливої кампанії: "Який глузд валити легенду Петлюри?!" Мала депресія: Коли у 1971 р. я видав у Нью Йорку, у В-ві "Червоної Калини" невеличку книжечку п. з. "Паралелі в історії України", де на 138 сторінок було тільки 26 моїх оригінальних, бо решту становили тексти призьбраних мною історичних документів з 17 і 20 сторіч, — де я назвав Грамоту Павла Скоропадського про федерацію України з Росією з 14 листопада 1918 р. актом політичного русофільства, то у гетьманському видавництві "Батьківщина" у Торонто, Канада, появилася у 1973 р. у відповідь на ту мою книжечку книжка Дмитра Гірського "Дивні способи виправдування антидержавної політики", на 184 сторінки друку! Коли той автор так зневажливо й легковажно говорить там про ту мою невеличку публікацію, то навіщо було присвячувати аж стільки труду, коштів і паперу на донкіхотську виправу проти отакого маленького вітряка?! Чи на те, щоби звернути увагу на гетьманський табір, якого люди не бачать?. Але, скільки є гетьманців у світі? — Мабуть стільки само, що українських соціялістів. Особисто знаю тільки одного щирого гетьманця, полк. А. Кмету, з яким можна спокійно розмовляти на цю тему та який не є однобічним фанатиком. Прохаючи вибачення за цю депресію, виправдую її потребою звернути увагу кожному історикові новітніх наших часів, що тоді, у 20-их і 30-их р.р. йшла не тільки боротьба проти польського екстермінаційного натиску і не тільки йшло шамотіння між легальним та підпільним нашими світами, але й проявились різні напрямки української політичної думки. Стаття в "Розбудові Нації" надто обширна, щоби її тут наводити, — деякі її подробиці зв'язані таки надто з тодішнім часом, який належить до неповторного минулого. Хоч сам заголовок тієї статті неначе сприяв українській революції, проте

Дмитро Донцов, який підтримував гасло ОУН про "перманентну революцію"; виступив у "Віснику" гостро проти тієї статті і протестував перед Євгеном Коновальцем проти мого співробітництва у "Розбудові Нації"...

ОСТАННІ ЗБОРИ...

Прикро дивитись на мої архівні записки з заголовком "Останні збори" — перед вибухом Другої світової війни. Ось 25 травня 1939 р. відбулися останні Загальні Збори Наукового Товариства ім. Шевченка. Я був його звичайним членом десь від початку 30-их р.р. На Загальних Зборах НТШ 26 грудня 1937 я був членом т. зв. Комісії-матки (Номінаційної Комісії). Проф. Іван Раковський, справжній великий учений-природник, але й людина з енциклопедичним знанням, тому ідеальний головний редактор Української Загальної Енциклопедії (так званої Коломийської, у Видавництві Микитюка у Коломиї), погоджувався бути головою НТШ тільки під умовою, щоби він не мусив займатися такими господарськими справами, як направа водопроводів у будинках НТШ при вул. Чарнецького у Львові, не хотів теж встрявати у справи Академічного Дому при вул. Супінського, власности НТШ, де поліція раз-ураз переводила ревізії у замешкалих там студентів, здебільша членів ОУН, — просив теж обмежити його до мінімум обов'язків щодо нагляду над друкарнею на вул. Чарнецького і книгарнею НТШ у будинку "Просвіти", Ринок ч. 10. Тому вибір кожної Управи НТШ не був легкою річчю. Але та Управа була куди-куди меншою, як тепер в Американському НТШ, де не відомо пощо і нащо існують аж 7 заступників голови, а засідання Управи — це не вузька ділова нарада, а такий численний збір, що треба великої штуки, щоби вона не перетворилася у віче. Моя роля на тій Комісії-матці у грудні 1937 р була та, що я зумів переконати одного з своїх найближчих особистих приятелів, Романа Сенишина, міського інженера у Львові, щоби він став господарським референтом в Управі НТШ. З доручення від Управи НТШ я виголосив на останньому у Львові перед Другою світовою війною концерті — академії у честь Т. Шевченка у залі Музичного Інституту Миколи Лисенка промову, яка появилася друком у "Ділі" з 12 березня 1939 п. з. "Диво Шевченкового культу". Я високо шанував проф. Івана Раковського, свого колишнього вчителя природи в Академічній гімназії у Львові: це був не тільки учений, але шляхетна людина, скромна, простолінійна, товарисько назвичайно мила. Він сказав мені раз, у Віденській каварні, куди

приходили постійно деякі діючі й колишні вчителі Академічної гімназії (Михайло Возняк, Володимир Радзикевич, Мирон Зарицький, Мечник, Юліян Рудницький (Опільський), і інші), що на Управі НТШ говорили про можливість призначення на пропозицію Історично-філософічної Секції трьох публіцистів на дійсних членів, з трьох різних ідеологічно-політичних таборів: Дмитра Донцова, Осипа Назарука й Івана Кедрина-Рудницького. Стати тоді дійсним членом НТШ було дійсно честю — інфляція дійсних членів розпочалася на еміграції в Німеччині. Вона й охопила мене у 60-их р. р. в Америці, бо я був і є публіцистом, а не науковцем, і хоч належу до Історично-філософічної Секції, проте повинен би належати до Секції, яка охоплювала б — за термінологією американських університетів — "політикел сайєнс"... Я часто стрічався з проф. Раковським на першому етапі еміграції у Кракові. Він з огірченням говорив мені, що мусить годинами вичікувати у передпокої до кабінету професора Кубійовича, голови УЦК, щоби доповідати йому про проект створення Української Наукової Ради. З того проєкту нічого не вийшло, бо німці не були заінтересовані у тому, щоби будь-який слов'янський нарід займався наукою...

А ось інші останні Загальні Зблри, Видавничої Спілки "Діло", 12 червня 1939. Головував д-р Дмитро Левицький, загальне звідомлення складав перший директор Спілки, о. крил. Дамян Лопатинський, інж. Володимир Несторович відчитав звіт, переведений Ревізійним Союзом Українських кооператив, радник Кипріян Білінський доповідав про бюджет на 500.000 золотих, відомий видавець видавництва "Світ Дитини" Михайло Таранько зголосив внесення на абсолюторію Дирекції... Це був поважний збір громадян, це була поважна установа, яка записалася тривкими літерами в історії української преси та своїми пресовими виданнями тривко заслужилася для розвитку української політичної думки, а своїми книжковими виданнями — і для української культури.

Останні перед Другою світовою війною Загальні Збори Видавничої кооперативи "Червона Калина" відбулися 28 червня 1939 р. в її домівці при Руській вул. Головою того Видавництва був безперервно адвокат д-р Степан Шухевич, на тих останніх Зборах переобрано знову Редакційну Колегію у складі Романа Купчинського, Івана Кедрина і Михайла Матчака. Василь Софронів-Левицький був постійним редактором прегарного журналу "Літопис Червоної Калини", Лев Лепкий був редактором щорічних Календарів "Червоної Калини". Першим директором і фактичним керівником Видавництва був померлий два роки тому у

Вінніпегу Осип Навроцький, а його найближчим співробітником — Петро Постолюк, який відновив Кооперативне Видавництво "Червона Калина" у Нью Йорку. Але наша теперішня "Червона Калина", яка поставила собі за ціль продовжувати місію її крайової попередниці — плекання культу української військової традиції і друкування відповідних поважних книжок наукового, мемуарного і белетристичного характеру, не може рівнятися з тією своєю славною попередницею: передусім тому, що тоді були ще живі учасники і свідки визвольної війни-революції, справжні військові історики високої кляси, були такі ілюстратори, як сам Лев Лепкий, Іван Іванець, Осип Сорохтей, Леонід Перфецький, — були теж такі письменники, як Богдан Лепкий, що його твори, видавані у тому видавництві, підсилювали фонди видавництва, бо купували їх учні середніх шкіл, де ті твори були "обов'язковою лектурою". Проте і тоді "Червона Калина" боролася з фінансовими труднощами і тому 20 липня 1939 р. я написав у "Ділі" статтю п. з. "Чи дозволимо впасти Червоній Калині"? В атмосфері воєнних алярмів ми все ж старалися сяк-так нормально працювати й зберігати темп праці в усіх ділянках також такої невдячної справи, як видавання книжок, які і тоді і нині не знаходять належної пошани у земляків, закоханих у патріотичній фразі, але дуже неохоче наставлених до поважного друкованого слова...

Передостаннє засідання Екзекутиви УНДО відбулося в першому дні вибуху Другої світової війни, коли спонтанно прийшли приєвні у Львові її члени до домівки Секретаріату на вул. Костюшка. Після перших бомб, які впали у тому дні на залізничний будинок, і під впливом ідіотських "перестережливих" радіопроголошень "увага — увага — надходить!" — настала у Львові атмосфера найвищого напруження, якщо не паніки. Всі ми відчували, що просто "висить у повітрі" масовий погром українських установ польською вулицею під протекцією поліції. Рішено, щоби Василь Мудрий склав на скликаному на 3 вересня засіданні сойму заяву лояльності супроти польської держави в історичному моменті, коли загрозив їй загин від зовнішнього ворога. Рішено теж негайно піти до митрополита Андрея, з проською, щоби він видав від себе подібний поклик і заяву. Це й сталося. Не маю сумніву, що ті обидві заяви з української сторони перешкодили "великому" масовому і поважному погрому, хоч не перешкодили погрому "малому": якісь групи хуліганів понищили друкарню і редакцію "Діла" та інших наших установ. Не тямлю вже, коли докладно вийшли останні числа "Діла" й "Нового Часу". До Америки наспіло останнє число "Діла" з 27 серпня 1939 —

пізнішого нема ні в одній американській ані українській бібліотеці у Північній Америці. На тому засіданні Екзекутиви не існувало ще питання "втікати чи залишатись", бо воно стануло руба тільки тоді, коли 17 вересня в радіо проголошено, що "хоробра українська армія вмаршувала задля визволення братів українців"... Мене не було вже на тому зібранні членів верхівки УНДО 21 вересня 1939, на якому формально розв'язано партію. Зроблено це тому, щоби — мовляв, не було легальної підстави до обвинувачення членів УНДО, що вони діяли на шкоду СРСР. Це було дуже наївне міркування, бо ж швидка практика виявила, що большевики винищували взагалі кожний актив, мужчин і жінок у містах і селах, які були свідомими й активними громадянами не тільки у політичних партіях і їх парламентарних репрезентаціях, але й сільських читальнях "Просвіти" та кооперативах. Мало того: бідна селянка, яка за шматок хліба випрала білизну німецькому воякові, йшла теж на Сибір як "коляборантка". До речі: говорячи про УНДО, поруч із мною є тепер ще тільки один член останньої Екзекутиви УНДО у живих: д-р Любомир Макарушка, колишній абсолювент військової школи "Терезіанум" у Відні, у Львові член Дирекції "Дністра", свого часу головиний секретар, пізніше член Секретаріату УНДО. Це він, як головний секретар УНДО склав був заяву з рішучим запереченням "ревеляції" польських газет, інспірованих очевидячки поліційними чинниками, наче би новопризначений крайовий командир ОУН Юліян Головінський був викликаний до Секретаріату УНДО для переговорів, щоби дати йому від УНДО посольський мандат (він ніби-то втікав, коли підійшов до нього поліціант, і його в утечі застрілили — те вбивство було напевне згори заплановане і вирежисероване). Насправді, та плітка була ще одним доказом, що хоча поліція мала обширні інформації від своїх донощиків про те, що діялось в революційному підпіллі та всіх легальних партіях, зокрема в УНДО, проте не знала духа й характеру ані підпілля ані нашого "конструктивного сектора". Ані Євген Коновалець, ані ніхто з його близьких співробітників, в краю чи за кордоном, ніколи й не подумали би про таку комбінацію, щоби будь-котрий видатний член підпілля став послом чи сенатором з ундівської листи, — навіщо цього треба би підпіллю та взагалі українській справі?! Д-р Любомир Макарушка, ідеаліст-патріот, відзначався завжди здоровим і тверезим підходом до всіх справ. Він разом із Мудрим відновив на еміграції у 1948 р. УНДО і взяв активну участь в УНРаді, але згодом, між 6-ою і 7-ою сесіями, в ході внутрішньо-партійних розколів, відсунувся від активної участі в діях УДЦентру.

АКЦІЯ НА МІЖНАРОДНОМУ ФОРУМІ

До найсвітліших дій УНДО й Української Парляментарної Репрезентації за Польщі треба зарахувати їхню акцію на міжнародному ґрунті в обороні прав українців у Польщі. З історичної перспективи видно, що йшлося не тільки про українську "меншину" у кордонах польської післяверсальської держави, а про інформаційно-пропагандивну роботу на високому рівні про українську проблему: це виявилось яскраво в акції УП Репрезентації у зв'язку з прийняттям Советського Союзу до Ліги Націй і про великий голод в Україні.

Формальну підставу до скарг українців з Польщі на міжнародному ґрунті дав особливо міжнародній договір про охорону національних меншин з 28 червня 1919, у зв'язку з яким створено в Лізі Націй окрему Комісію чи Підкомісію для справ "меншин", яка переводила свої сесії. Польща ту міжнародню конвенцію підписала, коли йшлося їй про її міжнародне визнання та успіхи в боротьбі за кордони. Далі, Рада амбасадорів, признаючи Польщі 15 березня 1923 р. Східню Галичину, з відкликом на польський такий закон із зворотом про воевідську автономію для трьох східньо-галицьких воевідств з 26 вересня 1922, дала українцям право протестувати. Тих міжнародніх зобов'язань і того власного закону Польща не дотримала і цим сама Польща спонукала українців зголошувати скарги на міжнародному ґрунті. Тим ґрунтом були конгреси Міжпарляментарної Унії, були сесії Унії Товариств Ліги Націй, врешті згадані сесії Комісії чи Підкомісії для справ меншин Ліги Націй.

Українські скарги, особливо проти дикої "пацифікації" у 1930 році, але й також проти нищення шкільництва, руйнування православних церков, колонізації та інших засобів насильної польонізації, страшенне хвилювали і дратували польський уряд і польське шовіністичне громадянство, які ніколи не призадумувалися, що сутнім і єдиним джерелом тих скарг є саме політика польських урядів, а не якась злобна протипольська диверсія українців. Коли одного разу на соймовій трибуні з'явилася Мілена Рудницька, то з польських посольських лавок залунали крики: "До Женеві, до Женеві"! Мілена Рудницька відповіла: "До Женеві поїдемо, бо це наше добре право, так само, як нашим правом є тут говорити про те, що нас болить, що нам належить!"

Але подати правильний огляд тієї української міжнародньої акції, не то вже її с'як-так систематичну історію, цілком не можливо. Річ у тому, що сама Екзекутива УНДО прийняла постанову, щоби

про закордонну дію послів, senatorів та інших громадян в українській пресі не писати і якнайменше прилюдно говорити: не тільки тому, що всі такі згадки у пресі були негайно конфісковані, що приносило поважні матеріяльні втрати газетам, але, щоби не давати польським властям документарного матеріялу для переслідування даних осіб. Польська прокуратура могла була підтягнути деякі такі дії під закид "державної зради" чи діяння на шкоду держави поза її кордонами — нашим парламентаристам йшлося не про те, щоби бути "героями", а про діло, про закордонну дію у користь українців. Позитивної користи з тієї дії мало, бо представники польської держави, офіційні репрезентанти уряду та польські парламентарні послы-делегати мусили з природи речей мати більші впливи і мали кращі можливості офіційно й закулісово протидіяти українським скаргам. А втім, та українська акція придбала була українцям багато приятелів в міжнародньому світі. І коли Польща вважала, що може вже дозволити собі не рахуватися з міжнародньою опінією та що треба зліквідувати ту правно-формальну базу для українських скарг, що її творила міжнародня конвенція про охорону національних меншин, то польський уряд за міністра закордонних справ Юзефа Бека просто "перекреслив" свій підпис під тією конвенцією і заявив, що більше їй підчинятися не буде, — 13 вересня 1934.

Засекречення самими українськими діячами їхньої діяльності на міжнародньому форумі в обороні українських прав — окремі делегати звітували тільки Дмитрові Левицькому і Кир Андреві — мало той наслідок, що тепер тут, у вільному світі, годі знайти добрі відомості про ту акцію. Чужомовна література стосується найбільше Ліги Націй, але не змісту засідань її Комісії. У Лондоні чи Женеві, мабуть, і можна би докопатися до потрібних авторитетних джерел інформації, — автор цих рядків мусив обмежитися до вісток, поданих у річниках "Справ Народовосцьових", зберіганих у Публічній Бібліотеці в Нью Йорку. Коли зважити, що той журнал узагалі постав тільки у 1929 р. і що його звітування про українську дію за кордоном було дуже обмежене, то можна згадати тільки про деякі такі українські виступи, на деяких міжнародніх форумах, не маючи можливості їх систематизувати чи-то за тими міжнародніми форумами чи хронологічно. Моя сестра Мілена, яка тоді була найактивнішою в отій акції, не має архіву і могла дати мені теж тільки загальні, недокладні завваги. Ось усе, що я міг зібрати.

Ось так, на своїй сесії Ради Унії Товариств Ліги Націй 3-5 жовтня 1921 у Відні покликано до життя постійну Комісію для справ національних меншин, і тоді-то, ще перед признанням

Польщі Східньої Галичини, "делегат України Чієвський (Чижевський?) зголосив меморіал про самостійницькі змагання українців". ("Справи Народовосцьове" ч. 1. 1928) Мабуть, це був перший такий український виступ на міжнародньому форумі, поминаючи ведені в тому часі ще заходи закордонного уряду през. д-ра Євгена Петрушевича на Паризькому ґрунті. 19 жовтня 1921 у Брюсселі нараджувалась Комісія для справ національних меншин Ліги Націй. Польща запротестувала тоді проти допущення до Унії Товариств Ліги Націй представників "Західньої України": всі без винятку польські уряди (було їх разом 35) і вся без винятку польська преса рішуче відкидали термін "Західня Україна" на означення Східньої Галичини, Холмщини, Волині, Підляшшя і Полісся. Рада Унії засідала 20 жовтня 1922 р. у Будапешті: адвокат із Львова д-р Олександр Марітчак склав там тоді меморіал з протестом проти проголошення виборів до сойму на території Східньої Галичини, яка міжнародньо-правно ще не належала до Польщі. (Олександр Марітчак — особливо зацікавлений міжнароднім законодавством щодо "національних меншин", активний член УНДО, живе ще тепер у Детройті). Рада Унії мала свою сесію також у жовтні 1923 р. у Гаазі: Засноване у Відні тамошніми українськими еміґрантами "Українське Товариство Ліги Націй" видало англійською мовою брошуру "Теперішня ситуація на українських землях", яку поширено на тому міжнародньому з'їзді. Названий польський журнал зазначає: "Українські скарги повторилися у 1924 році". 28 червня у Ліоні, Франція, д-р Олександр Марітчак знову зголосив меморіал проти переслідування українців в Польщі, — польські делегати проф. Дембінський і посол Ст. Стронський особливо знову протестували проти користування галицькими українцями терміном "Західня Україна". 29-31 серпня 1928 відбувся Конґрес національних меншин у Женеві, на якому були українські представники Дмитро Левицький, о. Леонтій Куницький і Мілена Рудницька. З Румунії був д-р Володимир Залозецький. Тоді д-р Дмитро Левицький заявив, що українці в межах Польщі не є ніякою "меншиною", а насильно до Польщі включеною частиною великого українського народу, яка 1 Листопада 1918 р. перевела своє самовизначення. На конґресі національних меншин 3-5 лютого 1929 не було українських делегатів, — зголошено тільки на руки генерального секретаря Бюра Конґресів д-ра Аменде український меморіал. Польський делегат, посол Левенгерц, протестував проти дебатування над скаргами "рішучих ірредентистів, українців з Польщі". Але 3 серпня 1929 на з'їзді Союзу Національних меншин у Берліні приявними були делегати українців з Польщі, парламен-

тарні послы Дмитро Левицький і Дмитро Паліїв. На конгресі національних меншин 26-28 1929 у Женеві були знову же Дмитро Левицький і Дмитро Паліїв, як також д-р В. Залозецький з Буковини. На той Конгрес, в наслідок спротиву українських делегатів, не допущено Євгена Богуславського, який увійшов був до союму з проурядової листи ББ (Безпартійний Бльок), признавши правду українським аргументам, що Богуславський не боронитиме національних меншин, а виступатиме, як речник польського уряду, який вже має на з'їзді свого представника. Дмитро Паліїв протестував тоді проти стосування до українців у Польщі терміну "меншина", коли вони заселяють компактною масою свої споконвічні землі. 3-5 вересня 1930 року на Конгресі національних меншин у Женеві були приявними Дмитро Левицький і Мілена Рудницька. Дмитро Левицький увійшов до Екзекутиви Конгресу. У своїй промові таврував "глухі вуха" міжнародного світу на скарги українців. На 9-му Конгресі національних меншин у Берні 16-19 1933 посол з Румунії д-р Володимир Залозецький промовляв також в імені українців з Польщі. Тут можна згадати, що в квітні 1933 приїхали до Львова видатні англійські діячі, лорд Ноел Бакстон і парламентарний посол Бен Риплі, які в наслідок своїх розмов з українськими послами, головно з тими, що їх пізнали на різних міжнародних з'їздах, підписали петицію до Ліги Націй у справі автономії для Західньої України. (Посол Бакстон був тоді у "Ділі" — у розмові з нами обурювався на ламання Польщею міжнародних зобов'язань і власних законів). Українські скарги з Польщі передано на сесії Ради Ліги Націй, окремі Комісії Трьох, від якої японський делегат д-р Сато склав рапорт 24 січня 1931: дуже делікатно згадавши про "пацифікаційну" акцію польських властей у 1930 році — виправдував її "терористичними виступами" українців. На пленумі Міжпарляментарної Унії у Женеві 23 липня 1932 і на 8-му Конгресі національних меншин 29-30 червня 1932 у Відні були українські послы з Західньої України: Василь Мудрий, Мілена Рудницька і Зиновій Пеленський. Українськими скаргами з Польщі займалася сесія Ради Ліги Націй у вересні 1931. Українські скарги — відклали на пізніше. На 7-му Конгресі національних меншин у Женеві 29-31 серпня 1931 були знову Мілена Рудницька і Зиновій Пеленський: тоді-то власне відбулися дебати над скаргами українців у справі "пацифікації". Голова Конгресу Вільфан переривав кількакратно гострі атаки Мілени Рудницької проти польського уряду і врешті відібрав їй голос та, у відповіді на протести збоку приявних, перервав засідання. Після відновлення засідання — дозволили Мілені Рудницькій докінчити відчитання її промови-меморіялу. На те засідання приїхали знову з Польщі

українські послы з Б. Б. — Певний і Богуславський, але їх на наради не допущено. На міжпарламентарній Унії у Гданську в 1930 р. був приявним проф. Олександр Шульгин. Так звана Меншинова Комісія Міжнародної Унії Товариства Ліги Націй проголосила комунікат (не маю дати) "стверджуючи, що держава ніколи, навіть в обличчі каригідних чинів, не може вважати себе за звільнену від обов'язків, що їх наказують справедливість та пошанування права супроти всіх своїх громадян..."

У відповідь на промову міністра закордонних справ полк. Бека 13 вересня 1934, в якій він відмовив Лізі Націй права контролі над національними меншинами, польськими громадянами, Дмитро Левицький, як голова УП Репрезентації дав зараз в наступному дні широке інтерв'ю представникові офіційної французької пресової агенції Гаваса, з'ясувавши цифрами і датами ситуацію українців в Польщі та їхнє право апелювати до зовнішнього світу. Коли мали прийняти до Ліги Націй Советський Союз, то 9 липня 1934 р. ЦК УНДО покликав до життя окрему Комісію для зладження протесту від українців з Польщі і з цим протестом поїхали до Женеві Мілена Рудницька і Остап Луцький. На 10-му Конгресі національних меншин 4-5 вересня 1934 у Берні приявною була знову Мілена Рудницька: повний текст її промови проти прийняття до Ліги Націй Советського Союзу поданий у 8-му томі "Справ Народовосьцьових" за 1934 р. на стор. 694-696. Генеральний секретар Конгресу національних меншин д-р Аменде заявив, що він приєднується до аргументів Мілени Рудницької.

Приїхали теж до Львова від "Менчестер Гардієну" пані Шипкінс і журналіст Фойт (маю його наче тепер перед очима: високий, худий, в окулярах, надзвичайно мила людина), щоби перевірити правду про "паціфікацію". Вони обурювалися, як можна карати власних громадян, безпосередньо непричетних до актів террору підпільників, важкими фізичними побоями. Пані Шипкінс не вірила, що поліціанти й вояки били дерев'яними палицями наших селян, аж тріскала шкіра. Її завели до Української Лічници і там один із таких жертв "паціфікації" показав їй свої рани. "Я розуміла би, як би польський уряд розстріляв декого з винуватців терористичних актів, але — бити селян?!" — обурювалася та англійка. Мілена Рудницька стрінула у Женеві пані Шипкінс і разом з нею поїхала до Лондону, де прийняли її деякі члени англійського уряду. На запит одного з них: "Коли б ми присилували польський уряд змінити свою національну політику й дати вам, українцям, автономію, то чи українці були б льояльними і припинили свою протидержавну дію?" — Мілена Рудницька відпо-

віла: "Українців включили до польської держави проти їхньої волі, я не можу вам сказати непевне, які будуть настрої українців і яка буде їх поведінка, коли б змінилися умовини..."

Завдяки зв'язкам, що їх українські діячі придбали у своїх діях на міжнародній арені з приводу "паціфікації", вони могли вже зголосити скаргу проти СРСР у зв'язку з штучно спричиненим голодом в Україні. Але СРСР тоді ще до Ліги Націй не належав і Секретаріят Ліги відповів, що він не може втручатися до справ не членів Ліги Націй.

Цей нарис, як сказано, далеко неповний, не вичерпний. А втім, вже з нього можна зорієнтуватися, що українські провідники за володіння Польщі не обмежувалися до оборони українського стану посідання на місцевому терені ані на варшавському терені сойму і сенату, а використовували можливості діяння на міжнародньому форумі: тоді, як і тепер, закордон ставився байдуже до справ поярмлюваних різними режимами їхніх громадян. Провідники українського "леґального сектора" мали відвагу говорити польським лідерам правду в очі: коли Валерій Славек, ставши прем'єром 4 грудня 1930 року зажадав від Михайла Галущинського, щоби українці відкликали з Женеви свої скарги проти "паціфікації", а тоді уряд призадумується над зміною політики супроти українців, і такою заявою перекреслив свої обіцянки, дані тому же Михайлові Галущинському під час "паціфікаційної" акції, що уряд змінить політику, якщо тільки дістане докази, що українці не ведуть "принципової неґативної" політики супроти Польщі, — то Галущинський гідно і відважно відповів: "Хай польський уряд спершу покарає винуватців "паціфікації", дасть українцям відшкодування і змінить свою політику, а тоді ми подумаємо, чи відкликати наші скарги перед зовнішнім світом".

ДЕ ПРИВАТИС КВІБУЗДАМ РЕБУС...

З найважливіших сутоособистих та приватних справ, що стосуються мене в періоді перебування під Польщею, безумовно було моє вінчання 3 серпня 1929 р. з Марією з дому Попович, службовичкою "Дністра", донькою померлого вже кілька років раніше судового урядовця. Тихе вінчання відбулося у церкві св. Петра і Павла на Личаківській вул., а повінчав нас о. Євген Дуткевич. Офіційними свідками вінчання були Василь Мудрий і тодішній член дирекції "Дністра", пізніший директор забез-

печеневої установи "Карпатії", д-р Іван Гіжа: дуже розумна і мила людина, з завдатками на лідера. Згинув за німецьких часів під час Другої світової війни серед дотепер неясних для мене обставин. Після вінчання відбулося скромне прийняття в домі моєї мами. На світлині, що її маємо, приявними бупи тільки члени найближчої родини, і названі два свідки, але й теперішній адвокат у Нью Йорку, швагер мого найстаршого брата: Михайла, Роман Олесницький. З своєю дружиною я прожив — славити Господа — понад 45 років, мав та маю в ній завжди вірного приятеля-товариша. У широкому колі моїх приятелів і знайомих моя дружина відома, як "Маруся Кедрінова", зацікавлена всіма тими зборами і сходинами, на які ходить її чоловік, і найбільш зацікавлена в тому, щоби постачати їй всі нові появи на книжковому літературному ринку...

Спершу я ще тільки доїздив із Варшави до Львова, а переїхав туди на постійне і почав доїздити до Варшави — після смерти Федя Федорцева (5 березня 1930 р.), коли Василь Мудрий став головним редактором "Діла" і мене відкликано з Варшави до редакції, як її "передовика".

Я мав чималий гурт особистих приятелів і так якось склалося, що найбільше їх було — з-посеред лікарів. Найкращим моїм приятелем був д-р Леонтій Максимонько, "Максьо", знаменитий окуліст, з канцелярією в будинку "Дністра". Максимонько, д-р Максим Музика, учений бактеріолог, директор лябораторії НТШ, і д-р Александер Подолинський, гінеколог, та інженер Роман Сенишин, званий "Ромцьо Кучер'явий", бо не мав ані одного волоска на голові, це був наш гурток, який раз у тижні сходився у спокійній каварні, де ми грали "тарока", "кенігсруфера". Наше приятелювання було причетне й до різних громадських справ. Ось так, наприклад, з титулу моєї приязни до тих лікарів — я був неначе морально зобов'язаний бувати на всіх Загальних Зборах Української Лічниці і подати про це широке звітлення до "Діла". Тямлю, що на таких Загальних Зборах пані лікарки й дружини лікарів приготовляли скромну закуску, але всі приявні були стероризовані д-р Софією Парфанович, фанатичною проповідницею антиалькоголізму. Коли ж подавали хслодну вудженину, шинку й ковбасу, то аж "просилося", щоби випити до неї чарку. Проблему так розв'язано, що в шафці в кабінеті д-ра Подолинського була пляшка, до якої ходили по черзі всі втаємничені й упривілейовані. З отого найближчого товариства нема вже нікого в живих: д-р Подолинський згинув трагічно під час Другої світової війни. Він виїхав був спершу до Кракова, але вернувся до Львова, коли німці зайняли його літом 1941, виїхав з

якимсь товариством під неділю на лісничівку і там наскочила на них українська боївка. Один член боївки запитав по-польськи "чи тут самі поляки"? — а коли почув "так" всіх приявних постріляли з ручних скорострілів. Опісля українське підпілля висловило "жаль", що сталося таке "непорозуміння". Д-р М. Максимонько перебував спершу в Граці в Австрії, де я відвідував його, — опісля він виїхав до Канади, де й помер в Торонто 5 квітня 1965 р. Ще за своїх військових часів дістав був сціп у нозі. Це дало почин недузї, яка довела до ампутації ноги вже в Канаді. Він мусів припинити ординацію і це напевне вплинуло на його психічний стан— помер на мізковий удар. У своєму некролозі у "Свободі" з 4 травня 1965 я згадував про прегарну надмогидьну промову, що її виголосив тодішній парох Торонта о. Богдан Липський, мій знайомий ще з часу його професорування в Духовній Академії у Львові. (О. д-р Богдан Липський помер 12 жовтня 1969 р.: його родина видала вже після його смерти його книжку "Духовість нашого обряду", — сестра о. д-ра Б. Липського, пані Наталя Качмар, живе в Ньюарку у ЗСА й була ласкава прислати мені ту книжку та звернула увагу, що в тій книжці помилково подано дату смерти покійного Автора.)

Роман Сенишин став згодом міським інженером в Ряшеві, у Польщі, але бідував з дружиною, бо вони мали заледви одну перехідну кімнату. Помер передчасно і ми дотепер листуємось з вдовою. Найдовше жив д-р Максим Музика, який одинокий залишився у Львові у своїй бактеріологічній лябораторії. Його дружина, Ярослава (Славця) — ніжна, делікатна, маленька жінка, була одною з найкращих українських консерваторів старих ікон. Лікарі-приятелі слухали також деяких моїх порад: д-р Максимонько і д-р Подолинський стали членами Видавничої спілки "Діло". Я згадував уже про нашого з дружиною приятеля Миколу Шипайла, "Шимка", видатного банкового фахівця. Коли звільнилося було місце директора банку "Дністра", він подався на те становище, але дістав відповідь, що має "зависокі кваліфікації" на таку скромну установу — характеристичний підхід наших людей з тодішнього фінансового світу!

Коли Микола Шипайло, кол усусус, палкий патріот, почув у радіо 17 вересня 1939, що "хоробра українська армія переступила Збруч, щоби визволити братів-українців", то він помчався з Варшави до Львова, до "визволеної" Західньої України. Задзвонив до помешкання свого найближчого приятеля д-ра Максимонька, а той, відчинивши йому, визвірився на нього: "Чи ти здурів, — чого ти сюди приїхав?!" І Шипайло негайно чкурнув назад. Працював за німецької окупації на Волині, опісля переїхав до Відня і там

застряг. Ми були тоді в Інсбруці, він віднайшов нашу адресу і я подбав за документи, які допомогли йому переїхати до Інсбрука. Переїхав відтіль до Парижу, ставши фінансовим дорадником і довіреним єпископа, згодом архієпископа Івана Бучка. Переїхавши до Мюнхену був якийсь час керівником друкарні "Льогос". Помер на запалення легенів, не встигши вже відповісти на мого листа, 1 лютого 1968 р.

Названі мої приятелі-лікарі вимогли на мені, щоб я зредагував пропам'ятну книжку альбомного формату, з нагоди відкриття Українського Шпиталю у Львові, з ілюстраціями, із вступним словом-благословенням Митрополита Андрея, що його він мені продиктував. Ця гарна книжка є в Америці, але я її не маю. Цікаво, що мої близькі зв'язки з лікарями на товариському ґрунті не перервалились і на еміґрації. Д-р Ярослав Воевідка — одружений із гарною внучкою пок. отця каноніка Дамяна Лопатинського, Христиною з дому Терлецькою, — однаково о. Д. Лопатинський, як д-р Я. Воевідка, як також молодший син о. Д. Лопатинського Юрко, згодом високий старшина в УПА, — це першорядні "бриджисти": у д-ра Воевідки збиралося, бувало, товариство у Кракові, де одним із бриджових партнерів був д-р Осип Любчак, одружений із пані Іриною, донькою д-ра Степана Шухевича... Я приятелював і приятелюю з відомим лікарем-громадянином д-ром Романом Осінчуком і це він спонукав мене написати до заснованого і спершу редагованого ним "Лікарського Вісника", ч. 10 за травень 1958, статтю "Українські лікарі будували колись шпиталь" Назвавши у тій статті багато лікарів, що їх прізвища золотими літерами вписані в історію української політики, літератури, преси й харитативної діяльності, я дозволив собі висловити жаль, що хоч український лікарський стан в Америці став одним із найзаможніших, багато наших лікарів не тільки не цікавляться ніяким громадськими справами (брак часу і надмір лікарських обов'язків найбільше виправдання), але й не почуваються до обов'язку належати до рідної станово-професійної організації та проявити будь-яку харитативну діяльність, тісно пов'язану з медичним званням...

До гурту моїх приятелів у Львові належали, як я вже згадував, Дмитро Левицький, Володимир Кузьмович, Роман Купчинський — які вже становили зо мною не "тарокову" а "бриджеву" кумпанію. Я любив і дотепер люблю карти, але в їхній товариській, а не газардовій формі, і тільки в гурті осіб, які так само хочуть мило й без дисонансів перевести короткий час за столом. (В Америці це діється в останніх роках тільки літом, у Гантері, у пансіоні мотелі

Івана Володимира й Олі Кобзарів, вийняtkово милих людей, які вміли теж створити у тому гантерському осередку вийняtkову товариську атмосферу). Кожний з отих моїх львівських приятелів, кожний з наших "картових" гуртків, обов'язково улаштував на свої ім'янини прийняття, отже було таких святкувань чимало: на святих Івана, Романа, Олександра, Леонтія, Миколи, Дмитра, Максима. Очевидно, "по-старокрайовому" святковано Різдво й Великдень. Раз, тямимо з дружиною, під час одного з отих святкувань у нас звернувся Шипайло до моєї дружини: "Марусю, чи Твоя Марина має час?" — "А чого Ти хочеш?" — "Хочу, каже Шимко, післати її по горілку". "Та ж пляшки стоять на столі — чи ти не бачиш?" — "Бачу, що вони є, але ніхто не припрошує..."

Було жваве, турботливе, інколи до розпачу сумне громадсько-політичне життя. Але й було товариське життя, яке дозволяло в гурті гарних приятелів переводити й безтурботливі хвилини.

Говорячи про приватні справи, годі поминути мовчанкою у таких спогадах — нашу собачку й kota. Собачку, жовтого ямника, "расового", з кривими ніжками, клапастими вухами, бородавкою і ласкавими бронзовими очима, я дістав від лікаря д-ра Сасовера, одного з тих нечисленних жидів, які служили в УГАрмії. А kota дістав від пані Клявдії Безручкови, яка запевняла мене, що кіт з аристократичного роду. Мовляв, ніби якісь емігранти з України везли чудового kota "Бандита" в дарунку Симонові Петлюрі, не знайшли вже Петлюри у Варшаві, Бандит став власністю панства Лівіцьких і заприятелював з білою Хаєю панства Безручків. Їхнього сина, що ми його прозвали Кундлем, я привіз з Варшави до Львова у пуделку: він виріс на велику пухнасту срібно-сіру звірину, дуже подібну своїми бокобородами до австрійського цісаря Франца-Йосифа. Пес Цимбал і кіт Кундель виховалися разом і були найбільшими приятелями. Улюблене місце для kota була моя шафа з книжками: він прищурювався там на горі і знечев'я скакав згори собаці на спину. Тоді починалася забава, яка вимагала всенького місця, що було на килимі, на софі й інших меблях. Коли ми їздили літом на ферії, то треба було ту худібку брати з собою. Ще нині інколи згадуємо з дружиною, як раз пішов я з Цимбалом пішки з Каменя Довбуша на Гуцульщині до Дори, до панства Левицьких, і подорозі назад собака загубився. Прийшов я сумний до дому і вийшли ми з дружиною сказати будникові, щоби пустив вістку в околицю, що ми дамо нагороду тому, хто приведе такого-то пса. А будник показав нам тільки рукою: перед залізничною зупинкою Каменя Довбуша сидів терпеливо наш Цимбал і ждав, щоби його забрали. Обидві ці гарні й ласкаві звірятка впали теж

жертвою Другої світової війни. Коли спершу я, опісля дружина, втекли із Львова, ми залишили їх людям, які їх не допильнували і звірята згинули гіршою смертю, ані ж на неї заслужили...

ПІДСУМКИ

Двадцятирічний період Західньої України під владою Польщі — пребагатий змістом, прецікавий різноманітністю подій і явищ, мінливий світлами і тінями. Виповнений боротьбою за збереження свого стану посідання, що його галицькі українці здобули в р. р. 1848 — 1918 за часів Австро-Угорщини і що його здобули північно-західні українці за часів Української Народньої Республіки і Гетьманату — той 20-тирічний період був нерозривно й органічно пов'язаний з періодами 1848-1914 — від "весни народів" до вибуху Першої світової війни, і періодом короткотривалої державности ЗУНР й польсько-української війни. Коли б поставити запит: що було найбільш характеристичною рисою всієї тієї новітньої історії Західньої України, зокрема Галичини, то, мабуть, найбільш відповідним буде ствердження: 1) видатні народні діячі-провідники і 2) тугість народніх мас. У своїй обширній статті (11 сторінок друку великого формату) на цю тему у великому збірнику "Червоної Калини" "Наш Львів", (Нью Йорк 1963,) — я боронив назву "Галицький Піємонт" проти іронічних завваг декого, що бачив тільки галицький провінціоналізм і просвітянство, як засіб ліквідації неграмотности галицького села, а не бачив світлих постатей того періоду і тугости народу:

"Хоч, може, галицькі політики 19-го сторіччя (писав я у тій статті, завжди ще актуальній) надто глибоко поринали у своїх обласних журбах і за галицькими деревами тратили докладну орієнтацію у всеукраїнському лісі, хоч, може, вони поробили чимало помилок, які пімстилися на висліді їх праці, проте таки вони проробили за час від 1848 по 1914 рік велетенську роботу. Це був кількадесятирічний період органічної праці, якою займалися такі найчільніші галицькі політичні провідники, як Юліян Романчук, Кость Левицький, Євген Олесницький, Анатоль Вахнянин чи Олександр Барвінський, Лев Бачинський і Іван Макух, Лев Ганкевич і Володимир Темницький, люди з усіх трьох політичних партій, але не "професійні політики": це були в повному цього слова значенні народні й громадські діячі, люди щоденної чорної роботи, організатори, працівники прерізних установ і організацій, шкіл та господарського

життя, водночас організатори й оборонці у площині політичній. Вони вели наскрізь еволюційну боротьбу, але в тій боротьбі навчали нарід не тільки політичної грамоти: вони поглибили прикметне українському селянинові почуття правовости, ладу, організованости й дисципліни. Після Першої світової війни йшла боротьба майже виключно за віднову та поширення раніш перед війною існуючих або намічених установ. У легальній та еволюційній боротьбі за часів Австрії зродилась ідея українського збройного легіону: його творцями були теж члени різних українських легальних політичних партій: націонал-демократ Іван Боберський, радикал Кирило Трильовський чи соціал-демократ Володимир Старосольський, — але вони були монолітом, як українські патріоти, що творили українську історію. Треба підкреслити це з уваги на кидані інколи легкою рукою легковажні слова на адресу всього, що не зв'язане з революційними методами боротьби пізнішого і нинішнього розуміння. Методика боротьби міняється, але основи і цілі залишаються незмінні, і не від нас починається історія України. Історія років 1848-1914 записалась на Галицькій Землі золотими літерами...”

Після прогри війни проти численніших і краще, завдяки щедрій допомозі від Франції, озброєних польських військ, після прогри визвольної війни-революції над Дністром і Дніпром, після періоду польських воєнних репресій і заборон, націлених на знищення всього українського політичного, культурного й господарського дорібку з часів Австрії, гасло "віри у власні сили" врятувало галичан від психічного заламання, яке погрожувало після прогри також райдужних обіцянок, що їх робив галицькому суспільству закордонний центр ЗУНР д-а Євгена Петрушевича, що, мовляв, ось-ось прийде корисне для галицької державности "вирішення" Антантою. Під гаслом "віри у власні сили" розпочалась знову гарячкова, вперта, чорна робота за відбудову знівеченого війною та польськими переслідуваннями дорібку. Стали до тієї роботи ще деякі старі діячі з передвоєнного і воєнного періодів, але й поруч із ними виринули лави молодших за них генерацій. 20-ті і 30-ті роки в Галичині й північно-західніх землях видали цілу галерію чільних, видатних діячів, з яких деякі — непересічні індивідуальності, що їм і тепер нема рівних. Поруч із Костем Левицьким, Константиною Малицькою, Степаном Федаком, Володимиром Охримовичем, Володимиром Децикевичем, Іваном Макухом чи Володимиром

Старосольським, стали до праці Дмитро Левицький, Остап Луцький, Володимир Кузьмович, Мілена Рудницька, Олена Шепарович, Юліан Павликовський, Степан Баран, Василь Мудрий Євген Храпливий, Юліан Шепарович, Іван Німчук, Степан Кузик, Володимир Целевич, цілий великий гурт українських господарників, поруч із ними цілий гурт науковців і культурних діячів. Цілий гурт і молодших ідейних, активних діячів з різних партій і таборів — Осип Назарук, Матвій Стахів, Михайло Матчак, Дмитро Паліїв і багато-багато інших, мужчин і жінок. Постала ціла велика й густа мережа відновлених та новозаснованих установ і організацій. Постали теж дві цілком нові, неіснуючі перед 20-ими й 30-ими роками політичні течії, чи радше цілі політичні явища: радянофільства й агресивного націоналізму. Чуттєве радянофільство, що постало в реакції проти польського режиму та з ностальгії за Україною, зникло після самогубства Скрипника й Хвильового, катастрофи штучного голоду й розстрілу всіх отих радянофілів, які виїхали в Україну, повіривши у можливості своєї праці для української культури. На очах розпливалося давнє галицьке москвофільство, що його видатні члени переходили процес національного освідомлення в сторону українства. Розпочалась теж і зникала група тих москвофілів, які свою екзистенцію пов'язали з польською антиукраїнською політикою. Зате з колишньої Партії Народної Волі, одного москвофільського відламу, яка в квітні 1926 р. прийняла українську національну плятформу, та колишнього холмсько-волинського "Селянського Союзу" постав (10 жовтня 1926) Сель-Роб, який проповідував марксизм, що його відкидали галицькі соціялісти-радикали й соціял-демократи. Сель-Роб розколовся з часом на "правий" і "лівий". Польська влада розв'язала Сель-Роб, утотожнивши його з компартією, дармащо українські комуністи належали насправді до КПЗУ (Комуністичної партії Західної України). Всупереч теперішнім совєтським історикам-пропагандистам — комуністи не грали в українській дійсності у 20-тирічному періоді за Польщі ніякої ролі. Окремі одиниці, про яких було відомо, що вони комуністи — були насправді українськими патріотами, які займалися ідеологічними проблемами в теорії, але були ослабі і замало зорганізовані, щоби могли мати будь-який вплив на життєву практику в усіх її галузях. Большевики всіх отих колишніх членів КПЗУ зліквідували, як небезпечний для себе елемент.

Зате тією одинокою новою силою, яка постала в 20-их р. р. і збереглася, був націоналізм в цілком новому, невідомому раніше вигляді. Пишучи літом 1934 р. огляд до першого видання Україн-

ської Загальної Енциклопедії я дав таку характеристику того нового руху: "Ідеалізм, виключність, чуттєвий фанатизм, нехтування розумового чинника, розпорошування поміж працею ідеологічною, терористичною і практично-політичною". "Позитивною рисою того нового руху було продовжування збройної боротьби, активізація мас, динамізм руху. Але масовий набір членів без попередньої селекції і підготовки дав змогу дістатись в ряди ОУН безідейним та зрадницьким одиницям, які почали злощасно впливати і на саму організацію і на все українське життя. Через розполітикування молоді, включно з середнєшкільною, цілу одну генерацію відірвано від книжки. При всій незаперечній ідейності кадрів ОУН найбільше сумнівів викликувала методика дії, що вдаряла не по поляках, а таки по українському житті однаково безпосередньо, як посередньо, в реакції польського режиму на акти терору підпілля". Польська влада використовувала створену такою методикою ОУН дійсність подвійно: переводила масові політичні процеси, що були теж новиною 20-их і 30-их р. р., заповнювала в'язниці членами ОУН, декого карала й смертю, що викликувало спонтанні симпатії до тих жертв польського терору, та водночас закривала легально існуючі українські установи й організації, поменшуючи український стан посідання. Щоб мати причину робити одне і друге — сама висилала в ряди ОУН своїх агентів, або купувала їх, провокуючи нові виступи. На цьому терпіла атмосфера українського політичного життя. Старші й поважніші діячі підпілля розуміли це так само, як керівні діячі легального українського світу і кількакратно намагалися налагодити відносини. Так було за крайової комендантури ОУН Романа Сушка і Юліяна Головінського. Головний конфлікт ішов не на ґрунті спору за правильність тактики — еволюційної чи революційної — а на тлі методи поведення революційного підпілля. Сьогодні цю проблему можна розглядати спокійно, з історичної перспективи, та дискутувати, що залишилось ще в сучасному українському націоналізмі з "Націоналізму" Д. Донцова, із "Декалогу Українського Націоналіста", тієї давньої практики ОУН за польських часів та з тодішнього її ексклюзивізму.

Не вважаючи на ніби мозаїку українських партій і груп та партійну розпорошеність, насправді ні хаосу ні розпорошення не було. Насправді існувала навіть не три — а двопартійна система — УНДО і Соц.-радикальної партії, бо всі інші партії і групи грали підрядну роль, або не грали ніякої. Внутрішні суперечки мовкли в поважних моментах. Так, напр., у виборах у 1930 р. в обличчі

брутальної польської військово-поліційної карної експедиції ("пацифікація") зб'юкувалися всі три давні українські політичні партії УНДО, радикали і соціал-демократи. Провідні діячі північно-західніх земель (Холмщина, Волинь, Полісся і Підляшшя) стояли в порозумінні з галицькими діячами, деякі найвидатніші холмсько-волинські діячі включились в галицькі партії. Постання так званої внутрішньої опозиції в УНДО на тлі невдачі його "нормалізаційної" тактики стало історичним доказом що в українському партійно-політичному житті за Польщі існувала така демократія, з правом критики всередині власної партії. Ще за існування того конфлікту в УНДО постав Контактний Комітет на подобу колишньої Міжпартійної Ради, а після поладнання того конфлікту — приступило туди й одностайне УНДО. У руках названих двох українських політичних партій, УНДО і Соціялістично-радикальної, одної більше міщанської, другої більше соціялістичної, знаходилися майже всі українські культурні й господарські установи. Вони були аполітичні, проте чільні діячі обох тих партій стояли там у проводі. На терені таких отих установ і організацій, як Просвіта, Рідна Школа чи Ревізіійний Союз Українських Кооператив обидві партії старалися діяти за взаємним порозумінням. Мудрий Кир Андрей стояв завжди у зв'язку з керівними громадськими й політичними діячами й узгіднював із ними свої назверхні загально-національні виступи (у справі українського університету, під час "пацифікації", під час руйнування поляками православних церков, після вибуху Другої світової війни і ін.) Що українці тратили на одному полі те відбивали собі на іншому. Жити ставало щораз важче, ведена міністерством земельних справ і фінансована державним Банком Рольним колонізація та фактичне внеможливлення українським селянам побільшувати свій земельний стан посідання купном землі з парцеляції панських ґрунтів, — брак рідного високого шкільництва, зменшування українських державних і приватних середніх шкіл і знищення народнього шкільництва шляхом так званої "утраквізації", брак доступу до державних варстатів праці, зигзак польської державно-політичної верхівки, але безперервний експансивний натиск польських суспільних організацій, фаворизованих режимом, та польської низової адміністрації, все воно створювало щораз грізнішу дійсність. А проте оборона була вперта і на свій лад — успішна. Наприклад: внаслідку неприймання на державні становища освічених українців — постала ціла нова верства сільської інтелігенції. Матуристи середніх шкіл вертались до села і ставали організаторами кооператив, керівниками читалень "Просвіти", дорадниками своїх батьків. Українська кооперація, керована ідейними людьми, які отримали

фахову високу освіту, головню у Под'єбрадській Академії, стала потугою, витискаючи не тільки польський сільсько-господарський продукт з внутрішнього ринку в Галичині, але й експортуючи свої товари до корінної Польщі та за кордон. Відроджувалося українське міщанство і ремісництво, почалося вже й організування українського робітництва. Під впливом отих фактів, під впливом факту невдачі польської асиміляційної політики і наявної тугости українського народу в Польщі — почало теж дещо зростати число польських "білих круків". Хоча кілька польських журналів у Варшаві, які ставилися поважно і пристойно до української проблематики, не мали безпосереднього впливу на державну національну політику, проте вони таки дещо впливали на польське громадянство, а спорадична поява критичних супроти польської шовіністичної адміністрації й вулиці, статей на сторінках таких поважних щоденників, як краківський "Час" і віленське "Слово", таки відпружували дещо напружену антиукраїнською нагінкою атмосферу.

Живий нарід, який має мудрих провідників, в усіх історичних обставинах знаходить можливі і правильні шляхи оборони проти ворожого наступу: це гін самозбереження, який виявився теж з подивугідною силою за існування Західньої України під Польщею. Коли в майбутньому знайдеться дослідник, який захоче написати історію отого західньо-українського 20-тиріччя 1919-1939, то варто звернути увагу на парадокс: з одного боку польська поліція рікрічно робила перешкоди традиційним поминкам на Зелені Свята біля могил колишніх українських вояків на Янівському цвинтарі, або — щорічно відбувались сутички між тими, що маршували на Маківку або на Білу гору під Золочевом, щоб уладжувати там невинні патріотичні маніфестації. З другого боку — 6-7 травня 1933 року, кругло 50.000 українців, старших і молодих, мужчин і жінок, маршували вулицями Львова під гаслом "Українська молодь Христові". 23-27 червня 1934 року відбувся у Станиславові багатотисячний Жіночий З'їзд і в тих днях вулиці міста лунали українською мовою, поліція була змобілізована "на всякий випадок", і поляки були зчудовані таким несподіваним для них показом зорганізованого масового українського жіноцтва. Або ще один приклад: 2 липня 1938 р. центральними вулицями Львова маршував імпазантний похід під собор св. Юра і після того на Личаківський цвинтар — маніфестаційний похорон колишнього начального вождя УГалицької Армії, генерала Мирона Тарнавського...

Хоча польська адміністрація поділила Львів на такі виборчі округи і так спрепарувала міські вибори, що до міської ради

Львова не допущено ні одного українця ("Діло" принесло тоді статтю "У Львові нема українців!") — проте сила українців у всій Галичині й у самому Львові не була послабнутою. 20-тирічний період перебування Галичини і Львова під владою Польщі дав всім тямущим полякам і всьому світові ще один доказ, що зденаціоналізувати кількामільйоновий відлам свідомої нації на її землі — абсолютно не можливо. І хоча всі українські землі у Польщі були відмежовані від Наддніпрянської України залізною заслоною, вони зберігали і зберегли з нею духовий зв'язок. При всіх переслідуваннях і заборонах збоку польської влади — українська преса, українські книжкові видавництва, Наукове Товариство ім. Шевченка, українські політичні партії й українське революційне підпілля — всі вони в сумі таки мали змогу плекати український самостійницький і соборницький ідеал і поглиблювати українську політичну думку. І тому советські війська, які пішли "визволяти" українців з-під польського володіння, насправді мали ту саму ціль, що її мали царські війська, що вмаршували були до Львова у 1914 році: щоби зліквідувати той центр вільної української політичної думки. Тому теж большевики в першу чергу виарештували, вивезли чи на місцях винищили всіх тих, які активно боролися за права народу, за українську культуру і добробут проти польської політики. Першими жертвами советського режиму в Західній Україні впали не прислужники польській адміністрації, не поліцейні агенти й донощики, але власне оборонці українського народу за Польщі, в першу чергу всі члени українських партій та українського підпілля. Якщо Галичина із своєю столицею Львовом здобула собі в українському світі славу "Піємонту" за часів перебування під владою Габсбургів, коли за Збручем володіли Романови, то й за перебування у кордонах Польщі між 1919 і 1939 роками західні українці не заплямили тієї назви — може трохи крилатої, може трохи претенсійної, але недалекої від правди.

ВИБУХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Хоча Друга світова війна не прийшла несподівано, бо міжнародне напруження існувало вже кілька місяців, то все ж ніхто не сподівався, що вона почнеться вперше в новітніх часах без формального виповідження, вже 1 вересня 1939, і ніхто не сподівався, що в тій війні будуть вперше застосовані нова воєнна стратегія, нова тактика і нові роди зброї, головно летунство. Німецький противерсальський ревізіонізм прийняв уже в 1938 році характер агресивного імперіялізму, грізного не тільки для Польщі, але й цілої Європи. Прилучення Австрії до Німеччини 13 березня 1938 р. ("Аншлюс"), поділ Чехо-Словаччини на основі Мюнхенського договору з 29 вересня 1938 р. та переступлення меж того договору фактичною ліквідацією чесько-словацької держави встановленням над нею німецького "протекторату" 16 березня 1939 р., врешті прилучення до Німеччини Клайпеди (Мемелю) 22 березня 1939, всі ті факти німецької експансії створювали ясну й виразну загрозу для польського Помор'я і міжнародньо-правного стану Гданська (Данцінгу), як "вільного міста". Перших 8 місяців 1939 року були виповнені гарячковою діяльністю дипломатії. На намагання Польщі "договоритися" з Німеччиною вказували подорож польського міністра закордонних справ Бека до Гітлера до Берхтесгадену 5 січня 1939, відвідини Ріббентропа у Варшаві 26 січня 1939 р. та довга розмова польського амбасадора у Берліні Йосифа Ліпського 21 березня 1939. Але в три дні пізніше проголошено вже у Польщі першу "пробну" мобілізацію. Польща будувала свою безпеку на пактах неагресії з Советським Союзом з 25 липня 1932 р. та з Німеччиною з 26 січня 1934 р. Але наведені вгорі акти німецької агресивної політики поставили під знак запиту вартість тих пактів неагресії. На польську закордонну політику великий і — як показалося вкінці — вирішний вплив мала західня, особливо англійська дипломатія. Англійський амбасадор у Варшаві Говард Кеннан став у вирішних місяцях 1939 року

насправжнім диктатором польської закордонної політики. Було тоді у політичних і журналістичних колах Варшави загальне переконання, що Англія не вдоволена лявіруванням Польщі між Німеччиною і Росією та намаганням Польщі зберегти "рівновагу" між тими двома потугами і своєю невтральністю між ними. Міністер Бек поїхав у квітні 1939 до Лондону, був там на авдієнції в короля Юрія VI і підписав договір, за яким Англія "гарантувала" Польщі її кордони. Ту гарантію англійський прем'єр Чемберлен проголосив у палаті громад 6 квітня 1939 р. Гітлер zareагував на неї промовою 28 квітня 1939 р., в якій твердив, що польсько-англійський договір перечить польсько-німецькому договору з 26 січня 1934 р., чим насправді той польсько-німецький пакт неагресії уневажнив. У відповідь Бек виголосив 4 травня 1939 р. у соймі палку патріотичну промову про змагання Польщі до "миру, але на за всяку ціну" Літні місяці були сповнені "війни нервів": щойно згодом історія ствердила, як страшенно помилялися польська дипломатія і військова та політична розвідка, які нічого не знали про німецько-советську підготову до пакту Рібентропа-Молотова з 23 серпня 1939 р. і про сутнє значення того пакту, як "зелене світло" для Німеччини Гітлера до війни проти Польщі та згоду Німеччини на прилучення до СРСР українсько-білорусько-литовських земель, що були під Польщею. По нинішній день не можна розгадати загадки, яким це чудом польська амбасада у Берліні з своїми військовими атташе так інформувала уряд у Варшаві, що той вірив у збройну перевагу Польщі над Німеччиною. По нинішній день це загадка, як польський уряд міг толерувати, ба навіть сприяти гурра-патріотичній пропаганді залежних від нього, від польського урядового табору газет, які переліцитовувались у нахваланнях, як-то швидко польська армія вмаршує до Берліну. Здається, що джерелом тієї сліпоти польської військової верхівки було її розполітикування і то власне на протиукраїнському фронті. Адже військовий міністер після смерти Пілсудського, ген. Тадей Каспшицький був головою "Звйонзку пржияцюз Гуцульщизни", з теорією, що гуцули — це плем'я, яке з українством не має нічого спільного, — полк. Антін Мйодовський був головою протиукраїнської організації "Звйонзек шляхти загородовой", — генерал Карашевіч-Токаржевський, який спершу запевняв про свою приязнь до українців, пропонував митрополитові Шептицькому, щоби традиційне свячення води у керницях на Ринку у Львові на Йордан відбувалося з участю польського війська (як бувало за Австрії), але з відігранням польського й українського гимнів та передо мною розводив теорію про українське військо — згодом став головою протиукраїнського "Союзу польських суспільних

організацій", — генерал Юлій Цуфляк був у комендантурі львівської військової округи фактичним керівником національної політики у львівському воєвідстві, так само, як полк. Густав Пашкевіч, колишній комендант варшавської школи підхорунжих під час травневого перевороту Пілсудського, комендант польської дивізії у Тернополі, був керівником антиукраїнської політики на Тернопільщині. Коли одною з причин збройного виступу Пілсудського у травні 1926 року було насичення армії "мужами довір'я" польських політичних партій, що їх ненавидів Пілсудський (генерал Юліян Мальчевський, військовий міністер в останньому уряді Вінкентія Вітоса, муж довір'я ендеції, — генерал Владислав Сікорський, кол. прем'єр і міністер військових справ, муж довір'я "Пяста"), то після його приходу до влади те розполітикування армії прибрало масовий характер. Цілий адміністраційний апарат почав насякати старшинами. Генерал Славой-Складковський, прем'єр і міністер внутрішніх справ, так і урядовав у військовій уніформі, — полк. Адам Коц став директором державного Банку Польського, полк. Ігнаци Матушевський став міністром фінансів, полковник Сцежинський — головою Союзу польських журналістів, дармащо з журналістикою раніше не мав нічого спільного, — полк. Юзеф Бек, як згадано, був останнім у післяверсальській Польщі міністром закордонних справ. Інша річ, що дехто з отих польських старшин був талановитою людиною, доброю на своєму цивільному становищі. Але це була ненормальна ситуація, що такі організації, як "Звйонзек Стшелецькі", "Звйонзек повстаньцув сльонзких", "Звйонзек оброньцув Львова", "Звйонзек легіоністув", "Звйонзек офіцерув резерви", "Звйонзек подофіцерув резерви", організації різних колишніх польських військових формацій ("галерчиків", "довбурчиків", "пеовяків"), у проводі яких стояли активні військовики, були запряжені до воза національної політики, націленої на асиміляцію "національних меншин". Це була ненормальна ситуація, що "Корпус охорони пограниччя", КОП, займався активною політикою, зверненою проти більшості автохтонного непольського населення. Доходило до таких абсурдів, що, наприклад, місцеві українські кооперативи в деяких прикордонних повітах, де стаціонував КОП, мусили виказуватись перед комендантами відділів КОПа, що ті кооперативи спрваджували тільки польський крам, бо в противному випадку кооперативні крамниці демольовано і товар нищено. Це була аномальна ситуація, що наприклад, майор Домонь з комендантури львівської військової округи ч. VI виголошував у Варшаві прилюдні доповіді на тему національної політики, зокрема про польсько-українські відносини: це були покази такої

політичної неграмотности, що можна було тільки дивуватися відвазі того високого старшини-доповідача, який перед своїм публічним виступом у столиці держави не вважав за відповідне перечитати будь-що з сяк-так поважної літератури про дану проблему. Тому одною з характеристичних рис післяверсальської Польщі був парадокс, що хоча військовики були в ній ввесь час, особливо ж в р. р. 1926-1939, найбільш впливовою і керівною верствою, сутовійськові справи були наче другорядними, а знання про збройну силу західного і східного сусідів Польщі було мінімальне, а то й згрунту фальшиве.

Українська преса, українська політично-суспільна верхівка, пильно стежила за ходом міжнародніх подій. Вона добре орієнтувалася теж у польській закордонній політиці. Відворот від курсу українізації та НЕПУ-у в Наддніпрянській Україні, масовий терор з винищенням української інтелігентської верхівки, процес Спілки Визволення України, рідка у всесвітній історії катастрофа штучного голоду, самогубство Хвильового й Скрипника, — перекреслили надії навіть найпалкіших "радянофілів" на сяк-так вільний розвиток української культури й господарки та сяку-таку свободу індивідуальної думки в УССР. Знову ж польська національна політика виключала орієнтацію на Польщу, як на державу, в якій Західня Україна мала би можливості вільного розвитку. Цей трагічний стан наче автоматично диктував гасло "віри у власні сили". Що ж стосується орієнтації на будь-які чужинецькі сили, то логічними були симпатії до тих держав, які у своїй закордонній політиці проповідували ревізіонізм у відношенні до Версальського диктату, а за свою ідеологію прийняли націоналізм. Повторяю, що такий логічний висновок тодішньої української політичної думки не був тождній з германофільством. Ми не мали в краю дійсного уявлення про нацизм, про суть гітлеризму, про дикий нацистський расизм. Ніхто теж тоді не припускав, що Третій Райх Гітлера піде на таку спілку з СССР, щоб віддати українські, білоруські і литовські землі, які були під Польщею, під володіння СССР, а тим лаче ніхто не міг припускати, що коли німецько-советська приязнь буде короткотерміновою і закінчиться війною, то Німеччина вестиме на Сході Європи божевільну й самогубну політику перетворення України в колонію, без будь-яких політичних прав і без змоги культурного розвитку, а з єдиною метою побільшити німецький "лебенсraum".

Тому не можна таврувати українську політичну думку, що вона в 1939 році була куди гірше підготована на вибух Другої світової війни, як була перед і під час Першої світової війни. І тоді, як і

тепер, українці не могли мати будь-який вплив на розвиток міжнародних подій, на збереження миру, чи вибух війни. Але, пригадаймо, що коли 28 липня 1914 р. сербський студент Принціп виконав, за пляном шефа відділу розвідки в сербському генеральному штабі полк. Драгутіна Дмитрієвіча-Апіса атентат проти австрійського наступника престолу Франца Фердинанда і цим камінчиком зрушив лавіну, яка в місяць згодом, 28 липня 1914 року розпочала Першу світову війну, то вже в три дні пізніше, 1 серпня 1914, створилась Головна Українська Рада з участю трьох керівних галицьких політичних партій. В два дні потім появився маніфест з закликом до українського народу, щоби він повстав проти царської Росії під гаслом української самостійної держави. Тоді теж створено Українську Бойову Управу, як політичний провід Легіону Українських Січових Стрільців. 4 серпня зорганізувались наддніпрянські політичні емігранти, створивши Союз Визволення України. Коли в першій стадії війни російські війська зайняли Східню Галичину, то 5 травня 1915 Головна Українська Рада перетворилась в Загальну Українську Раду, охопивши також буковинських українців та встановивши тісний політично-інформаційний і культурний зв'язок з Союзом Визволення України. У СВУ працювали солідарно наддніпрянські, галицькі й буковинські видатні діячі, згадати б з цих останніх Богдана Лепкого й Василя Сімовича. Освідомна й організаційна праця між українцями, полоненими з російської армії, довели до створення Сірої і Синьої дивізій. Ото ж галицькі, буковинські й наддніпрянські політичні емігранти вели солідарно акцію на відтинках: політичному — на терені Відня, перед австрійським урядом; військовому — створенням власного легіону та формуванням нових формацій із полонених; допомоговому, бо наступ російських військ спричинив масове явище втікачів. Коли звільнилася частина північно-західніх земель — негайно поведено там шкільно-освітню й пропагандивну роботу, в якій, м. і., активно був заангажований д-р Лука Мишуга. На політичному відтинку ввесь час треба було боротися проти польських впливів на віденському терені. Українська Парляментарна Репрезентація у Відні проголосила 7 листопада 1916 р. заяву з рішучим застереженням проти польських заходів створити з частини колишньої історичної Польщі, яка була під російським пануванням, так званої Конгресівки, чи пак Королівства Польського, польську державу з включенням до неї Галиччини. Коли 21 листопада 1916 р. помер Франц Йосиф I — українці використали скромні симпатії його наступника, Карла I, до українства для здобуття від нього заяви, що Східня Галичина не буде прилучена до Польщі (Карло служив якийсь час у 24-му полку

піхоти у Коломиї і тоді познайомився з деякими тамешніми українцями та пізнав дещо українську проблему). У своїх проти-польських заходах на віденському ґрунті галицькі українці знаходили підтримку з Берпіну, який знав, що коли тільки постане самостійна Польща на землях, що були під російським та австрійським пануванням, то це негайно знайде відгук на польських землях в Німеччині — на Шлеску й Познанщині. Ото ж українською політичною концепцією напередодні Першої світової війни було: українська держава над Дніпром під скиптром Габсбургів та територіальна автономія Східньої Галичини й Буковини. Галицькі українці, як це стверджував видатний політичний діяч, посол до австрійського парламента д-р Лонгин Цегельський, у своїх споминах ("Від легенди до правди", Нью Йорк-Філадельфія, 1960) трималися до останньої хвилини існування Австро-Угорщини "австрійської клямки" і тому й не говорили про державність і соборність, бо це пахло б державною зрадою... З нинішньої перспективи політика галицько-буковинського Парламентарного Клубу у Відні породжує поважні сумніви щодо своєї правильності й доцільності: чи не краще було би, коли би галицькі українці не претендували на назву вірних Габсбургам "тирольців Сходу", а солідаризувалися з чехами, які вели увесь час опозицію і під час Першої світової війни з успіхом орієнтувалися на Антанту, чи на поляків, які вели дворейкову політику: краківські консерватисти т. зв. "станьчики" декларували "При Тобі, Пане, стоїмо і будемо стояти", водночас Пілсудський творив легіони, Роман Дмовський створив у Парижі Польський Народовий Комітет, а Падеревський діяв у користь польської державности в Америці... З вибухом революції в Україні австрофільська концепція провалилася, бо Михайло Грушевський був давнім противником тієї концепції і Союзу Визволення України. Тільки тоді, коли Україна опинилася в безвихідній ситуації, в якій мусила шукати такого союзника, який врятував би її від загиби, відновилась та концепція в постаті Берестейського мирового договору...

Ото ж без уваги на дискусійність вартости політики галицьких українців перед Першою світовою війною і під час неї — вона таки була виразнішою і свідомішою, як перед Другою світовою війною. Тепер не було ніякої підготовки, не було ніякого плану. Пакту Ріббентропа-Молотова не зрозуміли не тільки поляки, але й українці: ніхто з нас не бачив у ньому заповіді, що до Західньої України вступлять советські війська. І тому теж після радіоповідомлення про це настала в усіх українських легальних політичних партіях, в усьому західньо-українському суспільстві повна розтіч. Одні зразу знали, що треба втікати, бо це одинокий шлях врятувати голе

життя, другі вагалися, що діяти, інші знову згори були рішені залишитись. Дмитро Левицький, Володимир Целевич, Іван Німчук стояли на принциповому становищі, що провідники повинні залишитись в усіх обставинах з народом, та думали, що "більшевики таки дещо змінилися", Остап Луцький хворів тоді настільки, що не міг іти пішки, Володимир Кузьмович схилився до аргументів Дмитра Левицького. Мабуть, тієї самої думки були найвидатніші діячі й інших українських легальних партій — Радикальної, Соціал-демократичної й Католицької — бо ж залишилися крім ундистів соціал-демократ Володимир Старосольський, і радикал Дмитро Ладика і сотні інших. Я шукав відразу за такими, з якими міг би втікати, і коли тільки приїхав з Варшави до Львова Роман Смаль Стоцький, швагер Остапа Луцького, то ми разом нараджувалися, що діяти, в помешканні д-ра Мирослава Кальби, близького кривного дому Луцьких-Стоцького (моя дружина була там також): Стоцький і Кальба були рішуче за втечею і ми переконували приївних Володимира Кузьмовича і Остапа Луцького приєднатися до нас. Але відістатись тоді з Львова не було легкою справою, бо Львів був у стані облоги оточений перстінем польських військових відділів. Проф. Роман Смаль-Стоцький, д-р Роман Дашкевич і я пішли до коменданта львівської військової округи генерала Лянґнера і заявили йому, що група українських діячів мусить обов'язково вийти із Львова, який не має ніякого сполучення з зовнішнім світом. Ми, мовляв, боїмося, що польські військові стежі можуть взяти нас за якихось "шпигунів" і тому потребуємо перепусток. Лянґнер був очевидячки пригнічений, страшенне втомлений після непереспаних ночей, і не входив в дискусію, не перечився і дав таку перепустку. Ми пішли цілим гуртом — хто в ньому був, крім професора Стоцького й Романа Дашкевича — вже не тямлю. Ми пішли Стрийською вулицею, на південь, найкоротшою дорогою в сторону Карпат. Моя дружина не могла йти зо мною, бо від вибуху війни не мала зв'язку з своєю матір'ю, яка жила на передмісті, і не хотіла йти, не попросившись з нею. Але з тієї першої спроби втечі все одно нічого не вийшло: перша польська військова застава зупинила нас, перевела докладну особисту ревізію в кожного з нас, але — перевіривши телефонічно, що перепустка Лянґнера дійсна, не пофальшована, звільнила нас — повернувши назад до Львова. Через день чи два, д-р Дашкевич, д-р Павло Лисяк і я пішли пішки, цим разом на захід, вулицею Городецькою. Моя дружина відпровадила мене до Городецької рогачки. Ми умовились, що буду старатися дістатися до Кракова, де постійно жив брат Павла Лисяка і його адреса мала послужити нам за зв'язок. Я мав тільки

течку в руках з одною парою білизни, і 350 польських здевальвованих марок, (в часах стабілізації польської марки — 5.5 марки рівнялось одному долярові — з вибухом війни польська валюта, очевидно, заламалась). Ми обійшли польські застави. На головному шляху до Городка ми стрінули першу німецьку військову стежу. Молодий старшина страшенне здивувався, дізнавшись, хто ми: "Чого ви втікаєте? Адже це приходять до Львова ваші люди, ваша влада?!" — заявив він. Ого, подумав я, справа погана, бо коли німецькі старшини на найдальших на сході позиціях так орієнтуються у відносинах, то, видно, політична освіта німецького старшинського корпусу далеко відстає від завдань, що їх вони мають виконувати. У Городку ми стрінули вже Василя Мудрого й гурт інших видатних діячів. При шляху втомлені сиділи пізніший ректор Українського Вільного Університету Володимир Янів із дружиною. З Городка до Перемишля ми поїхали якимсь вантажним автом. У Перемишлі переночували у приватних домах, бо кожний із нас мав там своїх приятелів — тямлю, що я зайшов просто до професора Дмитра Греголинського. Очевидно, всі були страшенне пригнічені, але всі потішали себе, що війна триватиме дуже коротко, бо ж німецько-польська війна вже скінчилася: польська армія і весь державний апарат на очах розлітались і переставали існувати. Про битву під Кутном ми дізналися у Кракові, прибувши туди щойно під кінець вересня, бо їхали туди "етапами", від міста до міста, принагідними засобами льокомоції — возами або вантажними автами, бо залізничного руху не було, — ми прибули до Кракова щойно 28 вересня, а німецько-польська війна тривала тільки 21 день.

22 вересня 1939 р., вчасним ранком вийшли із Львова перші українці із "великого ісходу", а в полудне, від сходу, з протилежної сторони від Винник і Личаківської рогачки, вступили до Львова советські війська. А вночі з 22 на 23 вересня прийшли до нас до помешкання гості: два озброєні вояки і якийсь цивільний агент. Питали за мною. У нас ночувапи два польські резервові старшини, добрі знайомі з Варшави. У Львові годі було знайти якусь кімнату у готелях і вони віднайшли мою адресу та просили дружину переночувати їх. Енкавудисти не цікавилися ними, перевірівши тільки, що ніхто з них не є тим, за ким питають. Приходили ще двічі — дружина завжди казала те саме: що не знає, де я, бо коли, мовляв, я виїхав на засідання сойму 3 вересня — то вже не вернувся. В ту саму й наступні ночі енкавудисти виарештували й вивезли зі Львова й усіх інших галицьких міст майже всю політичну й культурну верхівку. Вони мали списки,

задалегіть виготовлені советським консулятом у Львові, та покористувалися списками й архівом польської дирекції поліції у Львові й поліційних станиць у всьому краю. Таким чином зараз у першому тижні советської влади у Львові й Східній Галичині — вивезли на схід на винищення політичний, громадський і культурний актив. В яких страхітливих умовах їхали ті заслужені громадські й культурні діячі — залишився документарний спомин Івана Німчука "595 днів советським в'язнем", (Торонто 1951), якого разом з д-ром Костем Левицьким, чудом звільнили були з московської в'язниці. Коли в червні 1941 року німці повели наступ проти свого вчорашнього советського союзника — большевики перевели нову хвилю масового виарештування українців, а втікаючи зі Львова — перевели кроваву масакру у в'язницях.

Моя дружина працювала в останніх роках за Польщі у державному Закладі взаємної безпеки, куди перевели були частину службовиків "Дністра", після реформи, яка сильно обмежила права "Дністра", піддавши також ділянку забезпечення (страхування) під безпосереднє відання польської держави. Дружина несподівано стала вчителькою української мови польського персоналу названої установи, яка мусила переставитись на українську мову урядування. Але вона щоденно чула, що ось того й того знайомого українця вже "нема": їх уночі арештували, або вони втекли. Тому вона разом із кількома знайомими молодими українцями, між ними двома священиками, переїхала поїздом до Рави Руської, а там вдалося всім їм, ніби полякам, що верталися до своїх домів у Польщі, перейти через демаркаційну лінію на захід. Знаючи, що я планував дістатися до Кракова, вона теж туди перебилася, в Кракові відшукала спершу брата Павла Лисяка, який потвердив їй, що Павло Лисяк і я були у нього і десь — не знав докладно адреси — живемо у Кракові. Її скерували до каварні, до якої приходили українські біженці і там вона стрінула Романа Голіяна, а той дав їй мою адресу. Сторож того дому не знав про мене, але відіслав дружину до власниці дому. Коли дружина подзвонила туди і я пішов відчинити двері — ми побачили одно одного. Згодом я вказував на той наш приклад, як на доказ, що жінка не може згубитися і чоловік не всилі від жінки заховатися: адже тоді між мною і моєю дружиною стояли дві найбільші збройні сили, що їх знала історія світу, німецька й советська армії, — і вони не перешкодили малій, меткій і рішучій жінці відшукати свого чоловіка, який з тугою і журбою думав про неї...

Влаштуватися нам без грошей, одягу і такої завжди і всюди

актуальної і людям потрібної професії, як наприклад, шевство, фризйєрство або гінекологія, — не легко. Поміг мені найбільше колишній варшавський кореспондент "Каттовіцер Цайтунг", Райшер (?), який дав нам своє помешкання, що його дістав по якійсь інтелігентській жидівській родині, яку відтіль виселили, або яка сама втекла (масового винищування жидів тоді ще не було, — мабуть теж щойно трохи згодом створили жидівське гетто). Той німецький журналіст із приналежного до Польщі Горішнього Шлеська, добрий мій знайомий з Кюбу парламентарних звітодавців з Варшави, кремезний, присадкуватий, мав чорне волосся на лисіючій голові і кривий ніс: з гумором вказував на себе, як на "тип расового нордійця". Став комісаричним редактором "Ілюстрованого Кур'єра Цодзенного" і запропонував мені працю в редакції того великого щоденника, який за Польщі втішався поганою славою газети, яка свій високий наклад і великий власний будинок-палац завдячувала грі на найнижчих інстинктах польського читача — на всякого рода сенсаціях та гурра-патріотичній демагогії, сполученій з нагінкою проти всіх "меншин". Але це був Краків і це було польське, українцям вороже видавництво, і я не прийняв доброзичливої пропозиції Райшера, який теж погано почував себе у тому будинку. Тоді він поручив мене до "Телепрессу" — "Пресової аґентури Генеральної Губернії", де одинокою службовою функцією було диктувати швидко на машинку переклади на українську мову з німецьких текстів, що їх не вільно було ніяк змінити. Сутотехнічна робота, за яку проте дорого заплатили ті необережні працівники тієї установи, які залишилися до приходу большевиків. Талановитого буковинського журналіста Масюкевича, який теж нічого іншого не діяв, як тільки робив переклади, щоб заробити на насущний хліб, заслали на довгі роки до кацету — його дальша доля мені не відома. Пам'ятаю, що нашим безпосереднім шефом був високий статний німецький журналіст Фенске, а головою тієї установи був "крайсляйтер" Гасснер з титулом "Прессешеф дер Рєгірунг дес ГГ". Очевидно, вони обидва були партійцями і носили нацистські відзнаки, але можна було пізнати, що вони далекі від духа нацизму: особливо Гасснер, колишній — здається — гімназійний вчитель, був людиною культурною і привітною. Анатоль Курдидик, якого я просив пригадати мені офіційну назву тієї установи і прізвища тих наших тодішніх зверхників, у своєму листі з квітня 1974 р. пригадав мені епізод, що я його геть забув. Гасснер час до часу просив всіх співробітників Телепрессу на чай. Раз — твердить Курдидик — він скаржився перед нами на "невдячність" українців, які шарпають німецьке військо своїми партизанами і я буцім-то відповів йому, що

треба було дати українцям зброю і дозволили на власне військо на українській території, тоді й не було б партизанки. А коли він, Гасснер, показав на світлину з парадуючими українськими селянами перед Франком чи якимсь іншим німецьким достойником, як ніби доказ, що це тільки українські інтелігенти не вдоволені німецьким правлінням, я мав йому сказати: "А що Ви думаєте, пане Прессешеф, — що поляки були б дали українцям, як би наші селяни так були парадували перед їх представником?!" Гасснер — пише Курдидик — замнявся і зніяковів, а інші приявні злякалися за мене, але я знав або відчував, що всі оті гуррапатріотичні вихватки Гасснера — це буфонада й пропаганда назверх, без якої не може обійтись ніякий високий службовик у тоталітарному режимі.

Платили нам дуже мізерно і я вхопився цікавого додаткового заробітку. Якось стрінув мене на вулиці український колишній адвокат Б., чи не зі Стрия, і нарікав, що нема вже ніякої "порядної" "тройгендерки" (комісаричного — вірчого — управління жидівським підприємством) та що йому запропонували "тільки" тройгендерку одної польської книгарні. "Але що дає книгарня у часі війни?" — журився земляк. Я пояснив йому, що хоча справді під час війни не існує оригінальної творчости письменників і мистців згідно з латинською правдою, що "коли говорить зброя — мовчать Музи", — проте книгарня є добрим інтересом. Бо нема продукції дитячих іграшок, а дітям і молоді батьки мусять щось купити — то купують книжки для розваги. І я порадив тому громадянинові-адвокатові, щоби взяв "тройгендерку" книгарні ("Повшехна") і я навчив його, як робити гроші. За пляшку горівки "виборової" і кіло солонини (на чорному ринку у Кракові можна було дістати все, чого тільки душа запрагнула) отримувалось в "Пропагандаамті" дозвіл на передрук будь-якої польської белетристичної книжки накладом 1.000 примірників. (Паунок ніби ненароком треба було покласти на стіл референта і після того забути його там же — паунок зникав у шухляді референта і петент виходив із потрібним "друкгенегмігунгом"). Дозвіл був на 1.000 примірників, друкарня, за відповідною умовою з друкарем друкувала 10.000 примірників і 9.000 продавали ми "на пасок" гуртовим книгарням у Варшаві. Я навчив того земляка-адвоката, як це робити, завіз його до Варшави і там познайомив його з деякими польськими книгарнями, які брали гуртом — цілими накладами — книжки для дітей і молоді. Але коли той наш патріот навчився всього від мене, він заявив мені, що вже більше мене не потребує. Очевидно: чого він мав би дальше ділитися зо мною заробітком,

коли може інкасувати 100 відсотків до своєї кишені?! Мурин в моїй особі зробив своє і мав відійти. До речі, той адвокат, книгарський тройгендер, запитував мого приятеля Петра Постолоюка, як фахового бухгалтера і фахівця книгарського діла, щоби Постолоюк навчив його, як він має зладити торговельно-фінансове звітлення своїм німецьким зверхникам про стан торгівлі в отій, адміністрованій ним книгарні, щоби бальянс був якнаймізерніший і виявляв втрату. Постолоюк відповів йому (я був при тій розмові) більш — менше таке: "Я роками вчився, платив за науку, а Ви хочете, щоби я за пів години безплатно навчив Вас тієї мудрости! Так добре не буде...." Того добродія я стрівував недавно у Торонто, — ми, очевидно, не згадували про ту нашу колишню співпрацю у Кракові, в якій він виявив таку шляхетність вдачі. Книжки, які я видавав тоді під фірмою тієї книгарні, і продавав "на пасок" у Варшаві, були гарно технічно виготовлені, бо д-р Богдан Стернюк познайомив мене з Борисом Крюковим і той ілюстрував деякі оті польські, вичерпані й тепер перевидані книжки для молоді. Я пригадував це Борисові Крюкову, який поселився в Буенос Айресі, в Аргентині: ми нав'язали листування і я зорганізував йому дві індивідуальні виставки його образів у Нью Йорку під фірмою Об'єднання мистців українців в Америці. Борис Крюков помер 6 березня 1967 р.: це був безумовно один з найвидатніших наших малярів не тільки нашого часу, а в історії українського образотворчого мистецтва, — обдарований подивугідною фантазією, яка підштовхувала до використання прерізної тематики й техніки малювання. Його дружина, також малярка Ольга Гурська, (теж уже покійна) видала в 1970 році прегарну монографію Бориса Крюкова у іррьох мовах і в нарисі про життя і творчість мистця покликалася кількакратно й на мої оцінки, друковані у "Свободі"...

На виправдання того українського адвоката-тройгендера можна сказати, що були — гірші за нього. Те, що українці взагалі брали від німців "тройгендерки" можна виправдати, що наші біженці мусіли хапатися за кожную можливість прожитку, а цей рід праці був ще явний і чесний. Між отими нашими "тройгендерами" були такі, які йшли своїм землякам, що прибули до Кракова голібоші, наруку й продавали їм за безцін товари, що їх можна було дістати або за картки, що їх годі було дістати, або на чорному ринку за гроші, яких ми не мали. Але й були такі, які ставились до наших громадян, які приходили до їхніх крамниць, звисока, як до нижчої породи, — як до прошаків, яким вони, "тройгендери", робили ласку, коли продавали кусень матеріялу, чи пару білизни

або будь-який одяг. Тим-то явище "тройгендерства" було деморалізуюче. Бідні за Польщі деякі наші люди, ставши у Кракові й інших окупованих німцями містах "тройендерами" великих жидівських крамниць і підприємств, швидким темпом стали справжніми багатирями. Дехто з них переїхав із заробленим тоді маєтком до Німеччини чи Австрії під кінець війни і той дорібок став підставою існування декого й після переїзду на американський континент. До прикметних рисок української вдачі належить, як відомо, також — заздрість. Не треба гудити тих людей ані заздрити їм, що химерна доля дозволила їм вийти з воєнної катастрофи не тільки ціло, але й у кращій "формі", як вони були перед війною. До іншої категорії належать ті, які злочинно збагатились, причиняючись до трагедії жидів і поляків, бо й такі були. Дякувати Богові, на масу біженців — це були таки тільки одиниці.

Моїм побічним заробітком було теж дописування до "Краківських Вістей", що його головним редактором став Михайло Хомяк, мій молодший колега з "Діла". Писати статті на українські чи міжнародні теми було за німецької окупації цілком неможливо, — якщо тільки автор не хотів писати під тон офіційної німецької пресової політики-пропаганди: Не вільно було теж писати нічого про і проти СРСР, бо від вересня 1939 до 21 червня 1941 Совети були союзниками і німецькі розмовці сердилися, коли чули від українців сумніви на тему довговічності тієї німецько-советської приязни. Одиною темою була Польща. Тому трохи з konieczności, а трохи з дійсного бажання постачав я "Краківським Вістям" рукописи для фелейтонів, що їх — після їх закінчення — видано книжкою: "Причини упадку Польщі", що їх автором був "Гомо Політикус" (Краків, 1940, 298 стор., з численними світлинами). Дехто з поляків згодом закидав тій книжці, що це протипольський пасквіль. Це не вірно: писав я під свіжим враженням пережитого, з досить багатим джерельним матеріалом під рукою, бо я встиг зібрати тоді чималу бібліотечку до історії 20-річного існування післяверсальської Польщі та її політики в різних галузях державного життя. Я хотів видати ту книжку також по-польськи. Переклад зладив колишній літературний референт львівського щоденника "Век Нови", Казімерж Буковський, а вступне слово написав ніхто інший, як колишній воєвода Пйотр Дунін Борковський. Тямлю, що він написав, що поляки про поляків писали куди гостріше й непристойніше, як пише український публіцист. Але німці не дозволили видати ту книжку польською мовою, бо — мовляв — це таки політична література, а полякам нема чого пхатися до політики.

До речі: зараз в початках нашого перебування у Кракові несподівано прийшов до нас, до нашого скромного помешкання знайомий мені добре Пйотр Дунін-Борковський. Він був не тільки львівським, але й познанським воєводою і тому боявся, що німці арештують його і вишлють на загин до Освенціма (Авшвіцу). Просив дозволити йому відпочити і дати щось перекусити, бо дуже втомлений — видно було по ньому, що змарганий. Жили з нами в тому одному помешканні й старший брат Володимир із своєю дружиною, теж Марією. Що дати їсти польському графові, коли в хаті нічого путнього нема?! Ми готовилися саме до вечері, якою мала бути затирка на воді помащена трохи салом, і почастували нею Борковського, який був щасливий таким пиром. Я згодом нераз стрічав його, хоча він скривався. Належав справді до білих круків у польському політичному світі — вииняtkово розумна, освічена й порядна людина. Прийшовши раз до нас, коли Німеччина Гітлера була на вершинах слави і потуги, з опівцем в руці доказував, що німці, навіть завоювавши всю Європу, мусять програти, бо на довшу мету не зможуть ані тримати Європу під збройною окупацією ані використовувати господарський потенціал завойованих країн для зберігання такої мілітарної потуги, яка потрібна, щоби сидіти на багнетях і правити на багнетях. Помер Борковський — чув я — як культурний аташе амбасади вже кумуністичної Польщі у Римі.

ВРЯТУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ В'ЯЗНІВ — РОЗКОЛ В ОУН

Розвал Польщі був такий раптовий і несподіваний, офензива німецької збройної сили така блискавична, що паніка серед усіх органів державної адміністрації огорнула й в'язничну адміністрацію й в'язничних сторожів у всіх карних закладах, де перебували українські політичні в'язні. Завдяки цьому сталося те чудо, що всі вони опинилися на волі. Найбільше їх було у кацеті Берези Картуської, куди в тижнях і днях перед вибухом війни вивозили масово виарештованих українців, але були й у в'язницях у Святому Хресті, у Вронках, у Варшаві. Всі вони врятувалися і найбільша їх частина опинилася власне у Кракові, який став центром української еміграції на її першому етапі. Вчорашні українські політичні в'язні, із них деякі засуджені й на досмертню в'язницю, найперше розтаборились у домівці української студентської громади. Там я побачив між іншими Степана Бандеру й Миколу Лебеда і gratулював їм щасливого врятування.

Але ті видатні діячі українського революційного підпілля після

радісного привітання одного з одними, були глибоко стурбовані. Бо наче автоматично виринув перед ними запит, який пригнічував їх в їхніх в'язничних келіях: як це сталося, що той-і-той-і-той опинилися у в'язницях, — чи дійсно празький архів Сеника дістався у польські руки виключно тільки завдяки співпраці польської і чеської розвідок, — яким-то чином польська поліція мала такі різні відомості про ОУН, які переступали межі зізнань арештованих членів організації. Неначе автоматично виринула підозра, чи в організаційній верхівці, у самому ПУН-і не було провокатора або й провокаторів. Бо ж і Коновалець влав жертвою провокації. Це було джерелом першого розколу в ОУН. Степан Бандера і його приятелі — в'язничні товариші — домагалися слідства, виявляючи недовіря до деяких членів ПУН-у. У цій справі приїздив до Кракова голова ПУН-у Андрій Мельник. Перебував у повній ізоляції від усіх, що не належали до найвужчого кола керівних членів ОУН. Не маючи ані громадсько-політичної гнучкості, ані персонального авторитету свого попередника на тому пості, Євгена Михайловича Коновальця, будучи, може, простолінійнішим за Коновальця, проте неприступнішим і менше досвідченим, став на принциповому становищі авторитарної системи в ОУН і тому не погоджувався принципово на будь-яке слідство і будь-який суд, що їх само існування неначе поменшувало б провідницькі компетенції голови ПУН. Його непоінформованість щодо осіб і брак "нюху", хто годився би та хто не годиться до посередницької місії, виявились у виборі на такого посередника Ріка Ярого, ніби цілком зукраїнізованого колишнього німецького старшини, який належав до найближчого гурту попк. Коновальця, коли той мешкав в Еберсвальді під Берліном. Ріхард (Ріко) Ярий, делегат Андрія Мельника, перейшов, як це робили чеські полки на російському фронті за Першої світової війни, "з прапором і музикою" до "ворожого" табору, на сторону Бандери, і підписав протокол, в якому з'ясовано ситуацію в ОУН цілком по лінії поглядів Бандери, а не Мельника. Це було неначе формальним ствердженням факту розколу — і тому загально вважали і по нинішній день вважають, що Ріко Ярий насправді був висланником не Андрія Мельника, а тих чинників, яким заважає на розкопання одностайної ОУН та внесення взагалі розгардіяшу в українство. На превеликий жаль, розлам в ОУН створив два окремі табори, які мало, якщо взагалі будь-чим різнилися ідеологічно, але один одного зненавиділи до тієї міри, що взаємні порахунки полагоджували не словесною і друкованою полемікою, а фізичною силою. Настав один із найсумніших періодів в новітній історії України, який у трохи злагідненій формі, але все з культом

п'ястука продовжувався кілька років і після закінчення війни, за перебування маси українських втікачів у таборах в Західній Німеччині та Австрії.

Тоді-то одностайна ОУН поділилась на два табори, дві політичні партії: ОУН (революційна, — утотожнювана також з Закордонними частинами ОУН, або — ширше — з Визвольним Фронтом), звана популярно бандерівцями, та ОУН с (солідаристи), популярно знана, як мельниківці. Згодом у бандерівському таборі стався дальший розкол, бо відкололась група, яка визнавала свою зверхність за Українською Головною Визвольною Радою (УГВР), ОУН з (за кордоном), або популярно звані "двійкарі".

І знову таки: націоналістичний табір, не давши дотепер історії політичних процесів за Польщі, не дав також поважної, з науковим підходом написаної історії діяльності українського революційного підпілля за Польщі, ані теж авторитетної історії розламу в ОУН і його наслідків. Правда, появилсь про це чимало книжок і брошур, згадати б деяких авторів — Зиновія Книша, Володимира Мартинця і Петра Мірчука — появилися теж брошури під криптонімами, не історичного а полемічно-пасквільного характеру. У тих виданнях трудно зорієнтуватись, де там правда, а де керована заїстію і ненавистю до вчорашніх однопартійців злоба. Так, наприклад, у брошурі "Бунт Бандери" з 1950 р., що її автор Богдан Михайлюк є буцім-то видатним мельниківським діячем (у Канаді), твердить, що "в партійному засліпленні та в ненависті до вірних Проводові націоналістів боївки Степана Бандери і товаришів вимордували зрадливим способом тисячі українців". Він називає десяток видатних членів ОУН за прізвищем, поруч яких буцім-то вигинули у братовбивчій борні "сотні організаційного апарату та коло 4.000 рядових членів, симпатиків і бійців". Але правдомовність того автора послаблюють такі його твердження, як те, що бандерівцям приписується у тій брошурі також убивство професора Віктора Домонтовича-Петрова, який насправді по нинішній день (якщо ще живе) працює в Академії Наук у Києві і фігурує в Українській Радянській Енциклопедії (УРЕ). Знову ж в іншій такій полемічно-пасквільній брошурі "Темна історія місяця" Ярослава Кутька (Чижа) з 1953 р. таврується весь табір ОУН, як просяклий ідеологією вапенродизму, себто подвійного зрадництва. Богдан Михайлюк кидає у згаданому "Бунті Бандери" громи на Ріка Ярого, як німецького провокатора і — бандерівця, — та промовчує, що Ріко Ярій був членом ПУН-у разом із Сеником, Сціборським і Ярославом Барановським, які мали до нього повне

довір'я, і що тоді ще не було розламу в ОУН. І не можна зводити розколу в ОУН до "бунту" Бандери без будь якої дійсної причини, бо крім персональних амбіцій, зависти й інтриг, притаманних кожній підпільній організації всіх народів в історії світу, Бандера і товариші таки мали поважну причину журитися загадкою, відкіля польська поліція брала інформації про ОУН і її членів, які перевищували те, що довідувалися від балакучих арештованих членів організації у допитах в слідстві.

Г. Полікарпенко у своїй 164-сторінковій брошурі "Організація українських націоналістів під час Другої світової війни" ("На чужині" 1951) заявляє у передмові, що "... Я не належав і не належу до жадної української політичної партії... Але це одночасно дає мені відвагу думати, що мій нарис буде більше об'єктивний, ніж як би його писав безпосередній учасник подій або член певного політичного угруповання". Проте той нарис йде на 100 відс. по лінії насвітлювання розколу в ОУН "мельниківцями", не зраджуючи ніяких познак дійсної історичної об'єктивности. Всю вину за той розкол приписується виключно німецькій провокації, яка в першій мірі покориштувалась Ріхардом (Ріко) Ярим, членом ПУН, а членів ОУН Бандери не називається там інакше, як тільки "бунтарями", "змовниками", "пучистами" і "зрадниками". Можна припускати, що у розламі грав роллю також чинник провокації, але трудно повірити, щоби Бандера, Лебідь, Ленкавський, Габрусевиц, Старух і їхні однодумці, щоби усі вони наосліп, слухняно й безкритично дали зловити себе на шнурок провокації, щоби тільки розбити одностайну організацію і щоби тільки захопити у ній провід. Трудно це тим більше зрозуміти, що за ідеологією не було і подекуди й по нинішній день нема різниць між обома тими групами, які тримаються надалі назви ОУН з додаванням другої малої літери для відрізнення одних від одних. Коли автори тих видань вбачають у чужинецькій провокації головну і чи не єдину причину "бунту Бандери" і коли вони в особі Ріхарда (Ріка) Ярого бачать провокатора, що спричинив розкол, то як вони можуть так рішуче, безапеляційно відкидати закид-підозру, що у верхівці ОУН діяли й інші (не тільки один) — провокатори?! Адже не було ніякого сумніву, що в убивстві Тадея Голуфка була рука провокатора, — і Євген Коновалець згинув з руки провокатора. Не можна дивуватися "бунтарям і змовникам", що вони втратили беззастережне довір'я до цілого ПУН-у і висловлювали свої сумніви, дармащо сумнів, не підтриманий доказами, залишається тільки сумнівом.

Коли мова про брошуру Г. Полікарпенка, то на її 23-ій сторінці

є цікава ревелляція: "В момент проголошення війни Польщі — агенти німецького уряду звернулися до полк. А. Мельника з пропозицією організувати повстання на Західньо-українських Землях і для того видати заклик-відозву до українців. Полковник А. Мельник категорично від цього відмовився..." Це твердження вірогідне — так могло дійсно статися. Німці, які не думали про будь-які розмови з українцями політичного характеру та ще менше думали про будь-які зобов'язання супроти українців по лінії українських державницьких аспірацій, завжди були готові використати будь-яку групу українців для своїх цілей. Виправдування деякими чільними діячами ОУН за Польщі, що ведена ними розвідка на терені Польщі потрібна підпіллю для його дій — той аргумент був і є дуже наївним і ніхто йому не вірив. Тому всі члени верхівки УНДО, де тільки хтось із них мав нагоду — зумисне чи завдяки обставинам стрінутися з Євгеном Коновальцем, таврували ту сторінку діяльності ОУН, яка компромітувала ОУН і все українство і давала полякам величезний політично-пропагандивний аргумент проти всього українства на міжнародньому форумі. Тямлю, що Дмитро Левицький оповідав, що стрінувши за згори узгідненим пляном Євгена Коновальця у Карльсбаді (Карлове Вари) — головний натиск у своїй розмові клав на конечність зліквідування тієї розвідчої роботи. Те сам говорили Євгенові Коновальцеві Дмитро Паліїв і я. Якщо ті наші докори-поради не були вирішними, то напевне причинилися до того, що лідери ОУН рішили фінансово усамостійнитись і базувати діяльність ОУН і правну оборону політичних в'язнів виключно на фондах від українських поселенців в Північній Америці.

Вертаючись до пропозиції Андрієві Мельникові підняти повстання на українських землях — Дмитро Левицький виявив був мені й Остапові Луцькому (може ще комусь — не знаю), що німецький сенатор Рудольф Візнер запитав його ніби "інформаційно", які існують шанси протипольського повстання українців в Галичній й на Волині. Дмитро Левицький відповів йому, що нема взагалі таких шансів, що кожна спроба повстання українців мусіла б закінчитися масовою різнею українців і що до такого діла ані УНДО ані напевне ніодна українська політична партія не прикладе своєї руки. Він висловив теж сумнів, чи й підпільна ОУН заохочувала б українців у містах і селах до виступів, які мали би характер повстання, бо занадто виразний самогубний характер такої імпрези. Ото ж можна здогадуватися, що німці не закинули того пляну і зверталися також до Андрія Мельника — з таким самим успіхом.

Очевидно, в літературі про ОУН, яка появилася з-під пера і "мельниківців" і "бандерівців", є чимало фактичного матеріалу — зокрема про Великий збір українських націоналістів наприкінці серпня 1939 у Римі, на якому формально проголошено Андрія Мельника головою Проводу Українських Націоналістів на місце Євгена Коновальця, — є в тих виданнях цитати з різних відозв і видань ОУН, заяви діячів обох відламів і т. п. Але треба би, щоби ще дійсно хтось, хто стоїть поза чи понад теперішні всі три групи ОУН написав на базі тієї літератури одну історію, вичищену з пасквільно-полемічних зворотів і ноток. Це теж український унікат, щоби три взаємоворогуючі політичні партії, чи пак — модною назвою — "середовища", виступали все ще під тією самою назвою ОУН, — кожна з них претендуючи на своє єдинозаконне право до тієї назви, кожна з них уважаючи, що це тільки вона є продовжником організації, заснованої 28-31 січня 1929 року у Відні.

Цікаво, що появилася друком низка маленького формату книжечок, як "Бібліотека українського підпільника", Видання Закордонних частин ОУН (себто бандерівців). Одна така книжечка подає "Збірку документів за 1944-1950 р. р.", видана 1956 року. У "Бібліотеці українського підпільника" ч. 6 подано; "УПА у світлі документів боротьби УССД 1942-1950" — у тій 446-сторінковій брошурі чимало цікавих документів. Це саме стосується книжечки "ОУН у світлі постанов Великих Зборів та інших документів, 1929-1955". В одному з отих випусків наведено текст меморіялу, зголошеного до мирової конференції у Парижі 1 вересня 1946 спільно урядом УНР за кордоном та УГВР. Але ж знову таки вірогідність отих видань підірвано такою подробицею, як викреслення з оригінального тексту акту з 30 червня 1941 року у Львові одного речення. Навіщо "пристригати" такі документи до теперішнього часу?! Хто з розумних нинішніх українських політиків може таврувати тодішніх авторів того Акту з 30 червня 1941 у Львові, що вони — з тактичних причин та взагалі під тиском тодішніх умовин — заявляли співдію з німецькою, всесильною тоді, армією?! Коли хтось вважає, що дана подія історична, то документи про неї мусять бути друковані без найменшої редакції, так, як вони виглядали змістом, стилізацією і формою, у тому історичному часі. Такий один редакційний промах підважує вірогідність цілого видавництва. Все ж, дослідникові українського підпілля необхідно познайомитися не тільки з книжками Книша, Мартинця, Мірчука й інших діячів ОУН, але й із тією анонімовою літературою та з тією "Бібліотекою українського підпільника" (деякі її числа знаходяться в "Публічній Бібліотеці" у Нью Йорку).

До речі: у 1973 — насправді під кінець 1974 — вийшла у Варшаві об'ємиста книга двох авторів, Антона Щенсняка і Веслава Шоти, "Дрога до ніконд" — "Шлях до нікуди". Хоча тенденція цієї книжки погана, бо — як самі автори заявляють у вступі — вони розглядали проблему "крізь призму марксизму-ленінізму", проте зібрано там масу фактичного документарно-інформаційного матеріалу, — більше, ані ж його можна знайти в усій українській націоналістичній літературі. У тому матеріалі є теж уперше мова про переговори між УПА і АКА (Армія Крайова), є теж уперше розповідь про переселенчу акцію лемків на західні польські землі та інших українців із Засяння в УССР. Але тому, що є там стільки мови про український підпільний революційний рух, що вживається там пристойну термінологію ("Західня Україна" а не "Малопольща" чи "креси"), що є відклики також до творів націоналістичних діячів та що в ілюстраційному матеріалі є там світлини також Коновальця, Бандери, Шухевича-Чупринки, Ребета, Бульби-Борівця, групи вояків УПА — ту книжку відкликали з обігу і її не можна дістати ані в книгарнях у Польщі, ані за кордоном, куди наспіли тільки нечисленні примірники. Заборона — чув я з дуже вірогідних польських джерел — прийшла з Москви, дармащо книжка видана польським міністерством військових справ (Міністерство Оброни Народowej). Не вважаючи на "марксо-ленінську" тенденцію книжки — вона яскраво різниться своїм таки деяким науково-історичним об'єктивізмом від літератури про український націоналізм, яка появилася і появляється в УССР: це виключно пасквільні вигадки, чи спеціально препаровані монтажні з фрагментів поліційних актів, вивезених большевиками із Львова й інших міст Західньої України.

Політична репрезентація українства опинилася за Другої світової війни виключно в націоналістичному таборі. Це було правильно і логічно: українськими політичними емігрантами за Польщі й після її розвалу були такі категорії: 1) втікачі з Наддніпрянської України після прогри визвольної війни-революції, яка формально закінчилась із переходом Армії УНР на окуповану Польщею територію Галичини та її роззброєнням поляками 21 листопада 1920 р, ото ж це були здебільша або колишні військовики Армії УНР або колишні урядовці чи визнавці політичної філософії УНР, 2) ті галичани, які залишилися вірними колишньому президентові-диктаторові ЗУНР д-рові Євгенові Петрушевичеві і не захотіли користати з польської політичної амнесії та вертатися до Західньої України під владою Польщі, 3) наддніпрянські прихильники Гетьманату або згуртовані біля кол. гетьмана Павла

Скоропадського у Берліні, або вірні прихилиники Вячеслава Липинського, ідеолога гетьманського руху, який проте розійшовся із Павлом Скоропадським і 4) члени ОУН, які або вийшли на волю з польських в'язниць, або прибули з Німеччини. Було логічно, що репрезентаційною групою української еміграції, центр якої склався у Кракові, мають бути націоналісти: вони були для німецького світу неначе співзвучним елементом; верхівка ОУН довгі роки перебувала в Берліні, націоналістичні емігранти мали теж з німцями найкращі зв'язки, дармащо швидко виявилось, що ті зв'язки були дуже скромними і не сягали до німецької політичної верхівки; маса наших емігрантів, яка сунула від сходу, вірила, що члени ОУН мають справді поважні впливи у німців; гітлерська Німеччина у своєму блискавичному поході, у своєму "бліцкригу" проти Польщі задемонструвала таку свою військову потугу, що — здавалося — демократія на довгі роки відійшла в тінь (Гітлер лепетав про його "лад" ("орднунг") на "1.000 років"); Врешті й географічно ОУН була тією єдиною українською організацією, яка зберегла свій осередок і свою верхівку, що була за кордоном. Наше громадянство вірило в неминучість німецько-советського зудару і самозрозумілим здавалося, що німці передадуть організавання влади в Україні в першій мірі націоналістам, як тим, що їм ідеологічно найближчі. Ніхто тоді не припускав, що німецька політична глупота буде така велика, що Німеччина поставиться до всього європейського Сходу виключно, як до своєї колонії з виключенням усього місцевого патріотичного елемента. Члени ОУН теж вірили, що ось тепер засяла для них зірка, що настала їхня ера і це додавало їм сміливости та ароганції у відношенні до земляків з іншим піднебінням.

Крім цього треба тямити, що всі інші політичні партії, легальні за Польщі (УНДО, радикали, соціал-демократи, клерикали), хоч у своїх програмах та й у своєму світогляді мали ідеал державництва й соборности, проте насправді були політичними партіями і групами провінціального, обласного характеру. У своїй діяльності вони й не мали змоги заступати широкі всеукраїнські інтереси і хоча часто маніфестували своє духове соборництво, проте практично боролися головню за свій стан посідання проти польського наступу. Через те й на Советській Україні галицькі партії не були зовсім відомі та не могли бути для наддніпрянських мас атракційними. Після упадку Польщі, після виходу великої частини західньо-української інтелігенції на еміграцію — та створення у 1941 р. "Райхскомісаріату України", галицькі партії втратили свою рацію існування. Перевага націоналістів була очевидна: вони мали

свій центр за кордоном, мали у своїй верхівці також наддніпрянців і виступали не як партія льокального значення, а як речники всієї України — і в цьому були єдиними суперниками екзильного уряду УНР. Слабкість українських легальних політичних партій проявилась і в тому, що вони не подбали, щоби заздалегідь, коли війна повисла на нитці над світом, вислати за кордон, на Захід, своїх представників. Коли Мудрому закидали у Кракові, чому він не виїхав разом з поляками через Румунію на Захід, він обурився: це, мовляв, кинуло б на нього тінь, як на зрадника, польського поплентача, та й із чим він мав виїздити туди — без грошей і рідної бази у Франції чи Англії?! І мав рацію в обох пунктах: така тоді була наша сумна дійсність. В українських легальних політичних партіях було членство, яке теж за своїм віком, темпераментом та своїм світоглядом не годилося до конспіративної і революційної дії. Це було їх слабкістю. Українським легальним за Польщі партіям можна закидати різні гріхи, але не можна класти їм у вину (як це дехто робить) що вони відійшли в тінь і були пасивними після вмаршу червоних військ до Західньої України та після втечі видатних членів політичних партій на терен під німецькою окупацією. На хід подій вони не мали і не могли мати ніякого впливу. Большевики почали винищувати членів західньо-українських політичних партій не вважаючи на самоліквідацію УНДО 22 вересня 1939, а німці негайно заборонили видатним членам тих партій, втікачам до Кракова, займатися політикою: вони викликували різних діячів окремо до "Зондердінсту" і одверто погрожували їм кацетом у випадку непослуху, — так було і зі мною. Старі галицькі партії мусили б хіба себе переорганізувати і перейти в підпілля: в умовинах тоталітарного гітлерського поліційного режиму це було і неможливо і недоцільно. Зрештою, тут теж зразу виявилась та препогана риска наших земляків, якою є донощицтво. Слабший, "попутницький" елемент з недавніх легальних партій поплив в націоналістичне річище, — інші відсунулись в тінь. Їхню пасивність треба вписувати їм не у гріх, а у чесноту: вони, оцінюючи реальну ситуацію і власні можливості, не хотіли брати на себе відповідальність за те все, що тоді діялося, і чого й не могли б змінити, в умовинах воєнного часу та гітлерської дійсности. За німців націоналісти стали монопопньним представництвом: вони виявили активізм, але другою сторінкою медалі стали тодішній хаос та загострення внутрішньо-українських відносин.

Формально організування українського представництва виглядало так, що прибулі з Німеччини члени ПУН-у й видатні члени ОУН, які врятувалися з польських в'язниць, зорганізували

спершу Комітет Політичних В'язнів, перевівши вибір його проводу на зборах за провідницьким зразком. Тоді ОУН була ще одно-стайною. Коли ж швидко потім, в перших місяцях 1940 р., прийшло до розколу на "бандерівців" і "мельниківців", той поділ пішов згори в долину, до всіх організаційних клітин. Психологічно члени ОУН поділилися так, що до "мельниківців" пристали, так мовити, старші й статочніші елементи, більш "консервативні", знову ж по другому боці опинилися радикальніші елементи, ті, які в ході підпільних дій за Польщі стали вже неначе професійними революціонерами, і стихія маси, до якої "бандерівці" вмiли краще промовляти. У р. р. 1940/41, до часу вибуху німецько-советської війни, головна квартира "мельниківців" вміщалася на вулиці Зеленій (колись вулиці Сарого) ч. 26, де були й бюро Українського Центрального Комітету, про який буде мова трохи далі. Знову ж централь "бандерівців" вміщалася два будинки далі, на тій самій вулиці під числом 22. Одні проти одних друкували й поширювали лайливі петючки, одні одним викрадали писальні машинки й шукали за компромітуючими документами. Наче живим свідком-символом того часу жив ще недавно у Філядельфії інженер, колись активний член ОУН, якому у брамі дому вибили одно око. Німці придивлялися тій негарній забаві "неутрально", не встряваючи туди: їм, очевидячки, залежало, щоби послабити ще той одинокий український політичний табір, який залишився після воєнної прогри Польщі.

Це був час, коли в українському питанні, з уваги на німецько-советську дружбу, зобов'язувала повна й загальна мовчанка: навіть за поміщення без попереднього дозволу Пропаганда-амту портрету Андрея Шептицького у "Краківських Вістях" прийшла від мапограмотних людяців з тієї установи гостра догана. Але, зрештою, підхід німців як до одиниць та до аполітичних біженців в "Генеральній Губернії", був ще досить пристойний і тоді дозволяли ще українцям багато такого, за що пізніше безпощадно розправлялись. Німці очевидячки вигравали українців проти поляків і були раді, що це мусило дразнити поляків, що у прастарому польському Кракові українці були неначе упривілейованою групою. Відомо, що поведіння німців у Польщі, зокрема у Кракові, було варварське: наприклад, вони зараз у першому періоді окупації виарештували й заслали до Освенціма професорів Ягайлонського університету, включно з такими, які за Польщі стояли здалеку від політики й державної адміністрації, як ось професор економії Адам Кржижановський. Я познайомився був з ним за якоїсь прогулянки групи журналістів з Варшави до Кракова і

тепер заходив часто до одної з найкращих у Кракові книгарень, власности брата названого професора (призабув перше ім'я), теж дуже культурної людини. У Польщі існувала теж — хоч дуже нечисленна група — політичних германофілів і від їх імені Вл. Студніцький передав німцям меморіал з пропозицією замирення, але німці ніякої політичної розв'язки польської проблеми не бажали, вони переводили теж політику фізичного винищування польської культурної еліти — професорів, письменників, лікарів, журналістів, включно, як сказано, з такими, які раніше не були заангажовані в політиці, як напр. славний письменник Бой-Желенський. Очевидно, що й у польському суспільстві були люди слабого характеру й пристосуванці, які використовували введення німцями категорії "фольксдойчів": таких поляків і українців, які були колись німецького роду і тепер до нього признавались. "Фольксдойчі" мали кращі харчові картки, могли їздити у залізничних і трамваєвих вагонах, призначених "нур фюр Дойче" і взагалі мали кращі можливості екзистенції. Таких "фольксдойчів" наплодилось чимало і серед поляків і українців і навіть зродився призерливий віршик: "Попатш матко, попатш ойче, ото ідом два фольксдойче, еден поляк, еден жид, цо за ганьба, цо за встид".. Найбільш упривілейованою була категорія "райхсдойчів", себто тих, які прийняли німецьке державне громадянство. А втім, мабуть, не мають рації ті наші патріоти, які, так мовити, принципово засуджували всіх земляків, які ставали "фолькс" чи "райхсдойчами". У таких війняткових трудних і важких часах не можна дивуватися, що люди шукали шляхів, як краще пережити. Не можна вимагати, щоб усі були героями: і мали крицеві характери. Коли, наприклад, багато наших видатних громадян попали на захід, перейшовши через німецькі переселенчі комісії і були приміщені спершу у таборах на території Німеччини, їм давали до виповнення квестіонарі з запитом, чи вони хочуть стати німецькими громадянами. Не можна дивуватися, що вони здебільша вписували туди заяву "так", тим паче, що всі вони лякалися відставлення назад до большевиків і мали поважний аргумент: "Коли я міг бути польським громадянином, то можу бути й німецьким". Річ не у принципі, а в персональній поведінці. Одні українські громадяни, ставши "райхс" чи "фольксдойчами" далі поводитися якнайпрстойніше, не змінили своєї психіки і своєї настанови, — інші ставали наче автоматично німецькими "патріотами-державниками", і доказували, що ще в 1940-их р.р. покутували у них залишки психіки панщизняних рабів. Ось так, наприклад, коли я приїхав до Львова літом 1941 року, у кілька тижнів після того, як німці повели наступ проти СРСР, і пішов до

житлового уряду — ("Вогнунґсамт-у"), щоб дістати картку з дозволом відвідати наше колишнє помешкання і подивитись, чи не можна з нього ще дещо врятувати, то мене привітав один такий український "фольксдойч", а може "райхсдойч", окликом "Гайль Гітлер" і говорив ввесь час до мене по-німецьки, — колишній старшина УГА, людина з гарним прізвиськом, який знав мене з часу мого перебування в "Ділі". Цей добродій живе й тепер у Нью Йорку, але він став мені від того епізоду з-перед 34-ох років таким осоружним, що я, стрічаючись із ним, не бачу його.

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ — ВІЙНА ПРОТИ СССР

Згідно з загальним духом гітлерського тоталітаризму — німецька влада признавала існування тільки одної, монопольної, всеохоплюючої і також "тоталітарної" української організації, якою був Український Центральний Комітет. Він постав у перших місяцях української еміграції у Кракові, після різних невдачних спроб творити то УНО (Українське Національне Об'єднання — фірма націоналістичних клітин за кордоном), то "Українську Станицю" і т. п. Спершу були тільки льокальні Українські Допомогові Комітети, деякі існуючі ще з польських часів (як, напр., у самому Кракові), які тільки поширили свою діяльність на всіх біженців. У першій, краківській фазі, УЦК був цілком опанований українськими націоналістами, які й були не тільки його духовими батьками, але й справжніми засновниками. На зборах випадкових 17-ти осіб хтось поставив внесок, щоби голову майбутньої централі — тоді ще невідомою була її назва — призначив полк. Роман Сушко — і всі без дискусії на це погодились. Не можу твердити напевне, але здається, що професор Володимир Кубійович був кандидатом найперше Дмитра Палієва, і та кандидатура мала за собою поважні аргументи: титул професора, дійсного українського вченого, його позапартійність, постійне й перед війною замешкання у Кракові та лемківське походження, бо німці вимагали, щоби головою української верхівки був "автохтон". Хибою тієї кандидатури було те, що проф. В. Кубійович, людина ідейна і розумна, живучи й працюючи спершу в Югославії, опісля в Кракові, тільки рідко відвідував Львів, не знав українських відносин і українського людського потенціалу, підходив до людей за своїм першим враженням і — будучи за своєю вдачею людиною впертою з добрими і поганими рисками впертості — не слухав і не любив завваг, що такий-то його найближчий співробітник не грав перед війною в українському житті ніякої ролі, або грав негативну роль і

не годився на такого-то референта. Через те у краківському періоді УКЦ був фактично доменою ОУН, після розвалу в тій організації — доменою "мельниківців", (дармащо сам проф. Кубійович у своїй книжці "Мені 70" (Мюнхен 1970) вважає "несправедливою" "мельниківську марку" УЦК). Проф. Кубійович урядовав на 2-му поверсі, а на першому, під славетною "З"-ою урядовав полк. Роман Сушко, який був сірою еміненцією. Проф. Кубійович не раз стверджував, що таку-то справу треба вирішити вже тільки з полковником Сушком. Проф. Кубійович, який прийняв титул "провідника" так і підписувався на всіх листах, навіть до давніх своїх добрих знайомих, поважних громадян, (напр. до проф. Івана Раковського, голови НТШ, чи до керівників української кооперації), не використовував того свого керівного становища і свого авторитету, щоби злагіднити тодішні внутрішньо-українські відносини. Супроти гризні між мельниківцями і бандерівцями він прийняв позицію строгої неутральности. Може з свого становища він мав і рацію, але я тоді твердив і тепер тверджу, що коли б тоді у Кракові опинилась би була така трійця, як Дмитро Левицький, Остап Луцький і Володимир Кузьмович, то вони із своєю настановою дійсних індивідуальностей вплинули б були на зміну відносин і атмосфери. Атмосфера була цілком ненормальна, а заповнення апарату УКЦ людьми "другого ґарнітуру" ускладнювало ситуацію. Я був у гарних взаєминах з професором Кубійовичем та стрічав Романа Сушка часто в каварні, яку українські емігранти обрали собі за пункт товариських контактів. Хоча Роман Сушко не дорівнював своєю мовчазністю Андрієві Мельникові, який — чував я — міг цілими днями не промовити до нікого одного слова, проте був типом конспіратора. Я сказав йому раз, що коли би він став в Україні диктатором, то в першу чергу засекречив би дві справи: розклад залізничої їзди та телефонічні книжки у Києві й інших містах. Він тільки криво підсміхнувся і признав, що підпілля змінє людську вдачу... Стринувши у тій же каварні Осипа Бойдуника я зараз же спитав його, як це стапося, що Андрій Мельник, який тоді, зараз після смерти Євгена Коновальця відмовився стати його наступником, пізніше змінив думку і погодився. Бойдуник заявив мені, що "знайшовся заповіт Євгена Михайловича, а Андрій Опанасович настільки здисциплінований і такий пьюяпний супроти свого колишнього товариша зброї і командира, що й тепер підпорядкувався". Я вже згадував, що з тим заповітом неясна справа. Тут знову автори книжок про той період — "мельниківців" і "бандерівців" — подають взаємосуперечні твердження. Коли за мельниківськими джерелами це факт, який не підлягає сумніву, то за бандерівськими — це був "обман", бо такого

заповіту не було. Фактом є, що ніякого такого писаного заповіту не було, але можна припускати, що дійсно Євген Коновалець у розмовах з членами ПУН-у на тему майбутнього голови ПУН-у, як би його, Коновальця, не стало, висловив думку, що повинен стати ним Андрій Мельник. По суті — це не має значення. По суті має значення тільки те, що Андрій Мельник, людина хрустального простопінійного характеру, справжній вояк-патріот, не годився до тієї своєї нової ролі: Євген Коновалець ніколи не був би допустив до такого розламу в ОУН, дармащо вже за його життя були у верхівці ОУН інтриги й велася амбіціонерська боротьба одиниць за впливи.

Коли після розламу в ОУН мельниківці цілком опанували апарат УЦК, то після походу німців на Схід відносини змінилися. Прийшло розпорошення однаково мельниківців, як бандерівців, які пішли в Україну своїми "похідними групами", прийшли репресії німців проти обох крил ОУН, і коли УЦК поширився на цілий терен "Генеральної Губернії", до якої прилучено Східню Галичину, УЦК виеманципувався з-під монопольного впливу ОУН і став окремим самостійним українським суспільним чинником. УЦК при всьому дилетантизмі свого апарату й при всіх познаках аматорщини та імпровізації (як це було й при творенні Української Народньої Республіки) — все ж робив і зробив чимало доброго. Діючи спершу на терені Засяння, Лемківщини і Холмщини — УЦК швидко ті землі українізував, творив сіть шкільництва, творив там кооперативний апарат. Окремою бузумовною заслугою УЦК і персонально проф. Кубійовича було заснування у Кракові Українського Видавництва, у проводі якого стали такі фахівці книжкового діла, як колишній інспектор залізничних кіосків "Руху" Іван Коцур, засновник пресово-видавничого концерну у Львові Іван Тиктор і кол. директор "Червоної Калини" Петро Постолюк. Добру зокрема роботу виконував о. д-р Михайло Сопуляк, голова відділу Суспільної Опіки в УЦК і закид щодо його зв'язків з Гестапо був неслухний: він умів створити собі зв'язки з німцями в різних тодішніх установах у Кракові і перевів безліч успішних інтервенцій, діючи виключно у користь, а не шкоду землякам. Неслушним був теж закид, щд я його чув і читав, наче УЦК і його голова складали чолобиття німцям, пішовши, наприклад, до генерал-губернатора Ганса Франка з бажаннями в дні його ім'янин та з дарунком — чудовим образом М. Дмитренка "Українська дівчина". Це був просто хабар і українці тоді навчилися перекуплювати різних німецьких "достойників". Референта в "Пропаганда-амті" можна було перекупити пляшкою горілки і солониною, щоби дістати "Друк-

генегмігунг”, генерал-губернатора треба було ввести у добрий настрій гарним образом, бо від настрою таких людей залежало тоді добро, включно з життям, українських людей. УЦК мав тоді багато неприємних і некорисних ризиків, що їх проф. Кубійович не хоче визнати й тепер, — проте УЦК при всіх своїх недоліках, недостачах зробив добру роботу, бо це були ненормальні, страшні часи, і працювати тоді було невимовно трудно.

Найбільшою від'ємною сторінкою УЦК був панівний у ньому — головню у краківському періоді, перед вибухом німецько-советської війни — бюрократичний й верховодницький дух. Німці заборонили були УЦК займатися будь-якими політичними справами і УЦК не міг ними займатися. З нинішньої історичної перспективи це був парадокс, що УЦК був монопольною авторитарною верхівкою українського життя в усіх його ділянках, але українська політична проблематика наче б то для тієї верхівки взагалі не існувала. Очевидно, що УЦК діяв в тих аполітичних суспільницьких та культурно-економічних межах, що їх визначили німці, але не було в ньому клітини “на всякий випадок”, коли зміниться ситуація і українська політична проблематика вирине знову у всю свою висоту. Така хвилина настала, коли через Краків з грюкотом почали сунути на схід днем і нічю німецькі змоторизовані дивізії: кожному ляїкові було тоді вже ясно, що це зосереджування збройних сил до наступу проти ССРСР. У добро всього українства, зокрема “бандерівців”, треба вписати, що тоді вперше у Другій світовій війні виринула проблема консолідації. Як я вже згадував у споміні про Андрія Лівичького — він приїхав в травні 1941 до Кракова й замешкав у нас та ходив на наради, які тяглися кругло один місяць. “Мельниківці” і галицькі партії радикалів та соціал-демократів відмовилися взяти участь у тих нарадах, зате брали участь поруч із речниками екзильного уряду УНР також гетьманці. Вислідом нарад було створення Українського Національного Комітету, майже безпосередньо перед вибухом німецько-советської війни. На превеликий жаль ОУН Бандери не була послідовною у тому консолідаційному ділі і в проголошенні української державности 30 червня 1941 року сказано про ОУН і Степана Бандеру, як виразників українського народу, та промовчано зовсім Український Національний Комітет. Акт 30 червня переведено теж без ніякого попереднього порозуміння з іншими контрагентами з названого Комітету. Згодом бандерівці виправдували це — ніби вони не хотіли стягати на інших членів Національного Комітету переслідувань збоку німців і тільки тому прийняли виключно на себе відповідальність за той

акт. В усякому разі — те зламання лояльності супроти Українського Національного Комітету було великою помилкою табору Степана Бандери, бо відтоді настало те недовір'я до будь-яких переговорів і політичних договорень з тим табором — що тягнеться по нинішній день. Тоді теж показалося, наскільки передбачливим і обережним був Андрій Лівичийкий, який не хотів сам підписати домовлення щодо Українського Національного Комітету, а доручив це зробити двом своїм довіреним людям. Від видатних діячів ОУН чув я, що ніби Ярослав Стецько і о. д-р. Іван Гриньох пішли до Кир Андрея просити благословення на Акт 30 червня 1941 і покликувалися на Андрія Мельника, який буцім-то схвалював цей Акт. Кир Андрей мав повне довір'я до інж. А. Мельника, як колишнього директора митрополичих дібр.

Про Український Центральний Комітет, про акт з 30 червня і створення Дивізії Галичина, відомої нині як Перша Українська Дивізія Української Національної Армії (тоді, у 1944 р., не було ще навіть прикметника "Українська" у назві Дивізії) є вже ціла література, — твори діячів, які безпосередньо брали участь, а то й стояли у провіді даних організацій і установ, і вони авторитетно подають факти та наświetлюють ті події. В першу чергу треба згадати про монументальний тритомовий твір д-ра Костя Паньківського: "Від держави до Комітету" Нью-Йорк-Торонто 1957, "Роки німецької окупації" 1965, і "Від Комітету до Державного Центру" 1968. Володимир Кубійович писав нераз про УЦК та зокрема багато місця присвятив йому у своїх споминах "Мені 70", Париж-Мюнхен, 1970. Про Українську Дивізію існує окрема література, згадати би тільки про твір Вольфа Дітріха Гайке "Українська Дивізія Галичина" (Торонто-Париж-Мюнхен, як том 188 "Записок НТШ), Олега Лисяка "Броди" і інші. — Заповіджено видання великого збірника Братства кол. вояків І УД УНА під редакцією Олега Лисяка. До речі, про Українську Дивізію Галичина я написав цілу низку статей у "Свободі" та "Вістях Комбатанта" (дві статті "Дивізія Галичина" 5 і 6 жовтня 1950, "7.000 поляглих за ідею", "Свобода" з 2 серпня 1952 і багато інших).

З літератури про перебування Західньої України під советською владою в р. р. 1939-41 найкращим твором є, мабуть, "Західня Україна під большевиками в р.р. 1939-1941", збірник під редакцією Мілени Рудницької, (Нью Йорк, 1958). Чимало фактичних подробиць до того періоду — в уступі "Большевицька окупація" у 2-му томі згаданої тритомової праці Костя Паньківського. Я не переживав тієї першої большевицької окупації у Другій світовій війні, ані теж не був приявним на акті з 30 червня 1941 року, тому не

можу говорити про ті часи й події авторитетним тоном свідка. Але згадаю, коли я прибув до Львова десь у липні чи серпні 1941 року і відвідав Митрополита Шептицького, то він перший заговорив про своє благословення, що його уділив був правлінню Ярослава Стецька. Видно, що це його "мулило", що він чув докори за уділення того благословення: "Прийшли до мене — казав Митрополит — і сказали — благословіть Україну. То як я мав не поблагословити України?!" Я запевняв Митрополита, що ніхто не має і не може мати будь яких застережень щодо його постави в цій справі. Коли — за ствердженням очевидців, між ними Костя Паньківського, назверхня форма Акту з 30 червня 1941 вражала аматорською імпровізацією, позбавленою урочистого патосу потрібного для такої події, то — по справедливості — не можна відмовити тодішній групі ОУН Бандери однаково державницького патріотизму, як ініціативності і відваги, проявлених у тому Акті. Не має теж сутнього значення, чи тоді проголошено українську державу, чи відновлення української держави. Дати 22 січня 1918 р. і факту визвольної війни-революції 1917-21 ніхто вимазати не всилі і всі акти, які стосуються української державности, мусять стояти з 4-им Універсалом у найтіснішому зв'язку.

У згаданому творі Костя Паньківського авторитетно з'ясовано теж постання у Львові Української Національної Ради під головуванням д-ра Костя Левицького та під протекторатом Митрополита Шептицького і як німці знехтували Національну Раду, не визнавши її.

Націоналістична література подає чимало подробиць про так звані похідні групи, що йшли в Україну, та про діяльність тих груп в Україні. Від декого з наддніпрянської еміґрації після Другої світової війни я чував ентузіастичні коментарі, як-то прибулі в Україну націоналісти зуміли в короткому часі відродити свідомість національного, ба навіть державного патріотизму в українських масах, — водночас інші еміґранти гірко докоряли націоналістам, що вони несвідомо спричинили винищення тисячів наших людей німцями. Найцікавіший коментар, що я його чув, був той, що молоді націоналісти, які прибули в Наддніпрянську Україну за Другої світової війни, поводитися там так, як колись за Польщі в Гадичині, хоча відносини, свідомість народніх мас, їхні настрої і можливості праці були цілком іншими. Так чи інакше — хоча націоналістичний табір, однаково як демократичний табір, не склав історичного іспиту за Другої світової війни і безпосередньо після неї, то все ж недискусійним є факт, що націоналісти виявляли активність — що вони зуміли притягнути до своєї праці молодь, що вони діяли —

добре або зле — але діяли. Мстилася на них і по нинішній день подекуди мститься спадщина думання і діями за критеріями львівського Академічного Дому з 30-их р.р., мститься створена тоді психіка. А втім, українські націоналісти — однаково "б", як "м" — сьогодні таки інші, як були перед Другою світовою війною і зараз після неї. Фактом є, що у 1948 році вони приступили були до УНРади, фактом є, що вони взяли активну участь у скликанні 1-го і 2-го СКВУ та беруть участь в його Секретаріаті, в американському УККА та канадському КУК. Той сам проф. Іван Вовчук, за головування якого у фракції ОУН Р в УНРаді бандерівці виступили з УНРади, сьогодні раз-ураз говорить на терені УККА і пише у своїх статтях про потребу одностайної "громади", і пригадує, що треба "громадою обух сталить". Коли ж однаково "б" як "м" грішать ще браком гнучкості у політичній тактиці — то це не повинно відштовхувати від співпраці з ними, а, навпаки, треба співпрацювати з ними, щоб переконувати їх у потребі співпраці на базі компромісовості й толеранції, на базі надпартійних інтересів України.

ЗА ПОЛЬЩІ І В УССР

У цій книжці споминів і коментарів свідомо приділено найбільше місця періодові володіння Польщі у Західній Україні. Головно тому, що наша мемуаристика, багата щодо періоду визвольних змагань, дуже бідна, коли йдеться про роки панування післяверсальської Польщі над Західньою Україною, та що й науково-історичні записи, які стосуються того часу, обмежуються здебільша до стверджень енциклопедичного характеру, отже — дуже сухі і скупі. Очевидно, що можна би написати окрему величезну книжку — і не одну — про життя Західньої України під Польщею у 20-му сторіччі і про відносини, які тоді царили в українському народі. І тому все, що в цій книжці сказано про українську дійсність під Польщею — це тільки вузький і, мабуть, дуже недостатній жмут світла, кинений на ту неясну карту. Треба би окремих дослідів, ведених "сіне іра ет студіо", щоб розмежувати світла і тіні того періоду, світла і тіні польської національної політики (бо ніщо у світі не є цілком чорне та цілком біле) і світла і тіні внутрішньо-українських відносин. Безпристрасний підхід до цих справ потрібний тепер тим більше, що советська пропаганда намагається ввесь час, і сьогодні, затемнити, викривити й пофальшувати правдивий образ тогочасних відносин. Советська пропаганда, по лінії якої йдуть теж белетристичні твори в ССРСР, старається представляти українську дійсність за панування

Польщі в якнайчорніших барвах, — наче українці під Польщею перед Другою світовою війною зазнавали тільки нестерпний гніт і знущання. наче це була кромішня темрява без одного ясного промінчика. Під таким гаслом переступила 17 вересня 1939 року Перша "Українська" советська армія Збруч і змальовування українського життя за Польщі як пекла має на цілі протиставити йому українську дійсність в УССР, як небо. Очевидно, що така плянова советська пропаганда — це власне тільки пропаганда, в якій тільки одна частинка правда.

Правдою є — як вказувано ширше і подрібніше у вищенаведених рядках і сторінках — що польська національна політика була наставлена на те, щоби число свідомих українських людей у Польщі звести до мінімуму, щоби якнайбільше українських людей засимілювати до польського народу, щоби коштом всіх "національних меншин" у Польщі, включно з українцями, створити великий 30-тимільйоновий польський нарід. Тому за весь час існування післяверсальської Польщі офіційно ніколи не визнано, що Польща є державою різнонаціональною, а не однорідно-національною польською. Щоб досягнути цей ідеал однорідної польської держави з таким мінімальним числом "національних меншин", з яким можна би зовсім не рахуватися, весь польський державний апарат — законодавча і виконна влада, як теж ніби незалежне судівництво, намагалися творити доконані факти, які дораз поменшували б український стан посідання. Повторювано назвоу шляхетську засаду "правем і левем", законними актами і незаконними правлено у Польщі, щоби тільки здійснити, за словами польського поета — "сон про потугу". Але тому, що здійснити його було неможливо, тому, що тугість українського народу була завелика і завеликою була диспропорція між польськими замірами і спроможностями, то польська національна політика крокувала зикзаками і нагадувала рекрутську муштру: крок вперед — два назад, два вперед — один назад. І тому теж замір зденаціоналізувати, засимілювати до польськості український елемент — на цілій лінії збанкрутував.

Але ствердження факту переслідувань, шикан, обмежувань і всіх інших засобів, що їх застосовувано, щоби досягнути ту завітню мрію, — не може закрити факту, що поярмлена поляками Західня Україна користувалась багатьма такими свободами, яких нема у "суверенній" УССР. Існувала польська цензура друку, але за несповна 20 років появилися такі пречисленні українські наукові й белетристичні твори, які не могли б появилися в УССР. Діяло Українське Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові і діяв Україн-

ський Науковий Інститут у Варшаві, існувала багата українська преса, не тільки за формою і мовою, але й за своїм національним духом і змістом, існувала можливість плекати й розвивати українську політичну думку, існувала можливість діяння і вияву української громадської думки. Українських послів і senatorів советська пропаганда представляє, як лакеїв польського шляхетського імперіялізму, але кожна каденція польського союму і сенату розпочиналась заявою речника Української Парляментарної Репрезентації (й інших українських клубів), що українці в Польщі визнають ідеал самостійної і суверенної української держави і цього свого ідеалу не вирікаються, але — рахуючись з реальною дійсністю — будуть легальними засобами, у межах законів, боротися за свої права. І такого речника українського народу не засилали на каторжні роботи ані не замикали у божевільні. Знала українська дійсність у Польщі такі безправства, як військово-поліційна карна експедиція, відома під назвою "пацифікація" у 1930 році, знала й кацет у Березі Картузькій, знала й такі трагічні події, як замучення в'язничини опричників Ольги Басараб 12 лютого 1924 у Львові. Але, по другому боці медалі, судові процеси проти українських націоналістичних активістів-революціонерів велися явно, з українськими адвокатами-оборонцями, які у добро обвинувачених записували їхній патріотичний український ідеалізм. Була можливість — як уже сказано — процесуватися, сваритися, переконувати поляків, суспільних діячів та всіх урядовців від простого поліціанта почавши на воеводі і міністрі кінчаючи, без уваги на успіх чи невдачу, але за само таке переконання, за саму інтервенцію, за зголошування своїх вимог і скарг — не карали. Вказувано вже на парадокси у польській національній політиці та в українській дійсності під Польщею. Польський уряд дозволив на парадний маніфестаційний похорон у Львові начального вождя ворожої Польщі Української Галицької Армії, генерала Мирона Тарнавського. А большевики негайно арештували, переслідували, знущалися над сином командира УПА Романа Шухевича-Чупринки, тільки тому, що батько Юрка був українським націоналістом-боевиком. Польська влада дозволила на влаштування українських вояцьких могил на Янівському цвинтарі у Львові і залегалізувала Товариство охорони воєнних могил. А большевики ті могили — могили колишніх вояків, які навіть не воювали проти СРСР, а проти Польщі, поруйнували, тільки тому, що там лежали ідейні українські люди, які леліали мрію про самостійну Україну. Будьмо справедливі в оцінці минулого та не спрощуймо всіх явищ, підтягаючи все без винятку під один знаменник.

Трудно й може недоцільно переводити паралелі між українською дійсністю за польського та советського панування, всеж, наче автоматично накидаються деякі думки. За Польщі курс державної політики був наставлений на польонізацію, курс Москви супроти України — на русифікацію. За Польщі не було ні одної української університетської катедри, большевики створили у Львові університет імени Івана Франка і все тамошнє шкільництво ніби українське. Але, мабуть, щойно під натиском українських туристів з Америки й Канади, які дивувалися, чому-то в університеті імени Івана Франка лунає російська мова й більшість викладів відбувається російською мовою — прийшла деяка українізація тієї високої школи. У Польщі українські вивіски могли пишати тільки на нечисленних приватних установах чи крамницях — в УССР назверх це "українська" держава: але водночас українські люди в Західній Україні за Польщі таки скрізь і всюди говорили голосно по-українськи і по-українськи висварювалися з україножерними касирами на залізничних станціях, що не хотіли продавати квитка тому, хто жадав його українською мовою. І тепер у крамницях у Києві "не розуміють" української мови. Проти польської асиміляційної й екстермінаційної політики велася боротьба легальними і підпільно-революційними засобами, але в цілій Польщі, зокрема на Західній Україні, суди таки були явні, обвинувачені мали право вибрати собі оборонців, підсудні і їх оборонці промовляли українською мовою, звідомлення з тих розправ появлялися в українських газетах, і при всьому диктаторському й поліційному характері післяверсальської Польщі, особливо після травневого перевороту у 1926 р., не було там того терору супроти критиків режиму, що є в УССР, і не було тієї атмосфери терору, заляканости, донощицтва, що є в "українській радянській державі". В Західній Україні було за Польщі щораз важче жити, стан українського посідання корчився, але й одночасно можна було висварюватися, можна було за той стан посідання боротися. Можна було вести друкованим словом пляново й систематично культ українського минулого й українського війська, можна було гуртувати у "Молодій Громаді" всіх колишніх українських військовиків, можна було плекати українську самостійницьку й соборницьку політичну думку.

Це не є прославлювання Польщі у порівнюванні її з Советами, але об'єктивне стверджування фактів. Тому про "визволення" Західньої України советськими військами у 1939 році мусимо говорити у "лапках". Советська пропаганда представляє життя українців за польської займанщини в найчорніших барвах, як одно

пекло. Водночас советська політика нацьковує нинішній польський режим проти українців, фаворизуючи і підсилюючи протиукраїнські настрої також в сучасній польській "людовій" державі. Це гра шита такими білими нитками, що вона всім ясна. Все ж, за післяверсальської Польщі було чимало видатних поляків — політиків, учених, публіцистів і журналістів — які таврували режимову політику асиміляції. Вони також не вирікалися Західньої України, але вони говорили про український нарід, а не "руські людек", вони признавали за українцями право на автономію, вони таврували ламання режимом міжнародніх зобов'язань супроти "меншин", і факт існування таких "білих круків", змога стрічатися з ними і розмовляти з ними на пристойній і для українства необразливій базі — значно облегшував існування і боротьбу за його покращання. У заввагах наприкінці цієї книжки треба буде говорити про перспективи, стоячи не в хмарах, а на ґрунті сучасної дійсности в Україні і широкому світі. Але вже й тепер слід пригадати стару правду, що не існує ситуації, в якій були б тільки самі світла або тільки самі тіні. Світла і тіні були за Польщі і є нині за СССР. Це правда, що нинішня соборність є соборністю в неволі, але правдою є також, що з'єднання всіх українських земель (хоч землі й українські люди поза УССР призначені на повну русифікацію) принесло з'єднання психіки, викоринило обласний партикуляризм, зліквідувало неграмотність на селі, створило кадри фахівців-українців, що їх ми не мали ні за існування УНР ані не мали й за польської займанщини.

Історик і публіцист, який не хоче бути тільки одностороннім пропагатором, мусить визнати й ті добрі сторінки, визнавати позитиви, існуючі за польського володіння у Західній Україні, як і позитиви в підсоветській дійсності, історик і публіцист, а не пропагандист, не може погодитися й сьогодні з тими земляками з-посеред українських поселенців у вільному світі, які в дійсності в УССР не бачать нічого ясного, нічого світлого, ніякого добра для України, а тільки зло. Про це буде ще мова наприкінці цієї книжки, при розгляді сучасної нашої проблематики. Згадуємо тут про це тільки для підкреслення потреби бути с'як-так об'єктивним у змальовуванні нашого минулого та сучасного, незалежно від наших почувань.

Чинник почувань треба виключити в підході до Польщі і поляків, бо у відносинах між народами нема мови про "любов", а про національно-державний інтерес, устійнюваний і лагоджений розумом, а не почуванням. Найбільше місця у цій книжці приділено періодові перебування Західньої України під владою Польщі

головно тому, що нема у нас обширної літератури до того періоду, але також тому, що польсько-української (українсько-польської) проблеми назверх ніби не існує, проте вона завжди найбільш актуальна і найважливіша, бо стосується безпосередньо проблеми відродження і закріплення української державности. Коли приймаємо, що за неписаним, але твердим історичним законом червона російська імперія розвалиться і прийде новий історичний шанс для поярмлених нею народів, то у весь ріст встане знову питання бути-не-бути самостійній Україні. З упадком большевизму в СССР прийде напевне заламання комуністичного режиму в усіх теперішніх сателітських країнах, бо комунізм зненавиджений там величезною більшістю тамошніх народів і тримається виключно військово-поліційним апаратом, опертим з черги на советських дивізіях, на диктаті з Москви. Трудно бавитися в пророка, але можна припускати, що майбутнє нове потрясення на Сході Європи спричинить заколот і дасть нагоду прерізним течіям виринути наверх і виявляти свої взаємосуперечні тенденції. Новий лад на Сході Європи і закріплення відроджених національних суверенних держав буде можливе тільки тоді, коли ті національні держави негайно створять єдиний фронт — проти загрози відродження російського імперіялізму. Україна зокрема пережила російський імперіялізм в різних шатах, білий, демократичній, і червоній. Тямимо, що демократичний російський Тимчасовий Уряд погодився у Другому універсалі найвище на куцу автономію 5-ох українських губерній. Не можна виключати, що знову, як було у р. р. 1918-20, з півночі посунуть в Україну московські ватаги, а з заходу польські. Ризький мир з 21 березня 1921 був наслідванням Андрусівського договору з 30 січня 1667 року. Але ті два розподіли України між Польщу й Московщину (назва "Росія" появилася щойно після Полтавського бою з початком 18-го ст.) були не тільки нещастям України: вони зумовили й підготували теж трагедію Польщі. Росія і Німеччина погодилися на розподіл польської держави однаково наприкінці 18-го року, як теж у підготові до Другої світової війни, а коли Друга світова війна закінчилась розгромом Німеччини, то Москва використала нову історичну нагоду перетворити цілу Польщу у свого сателіта. Сучасна Польща має більші вольності, аніж УССР: вона має національну Католицьку Церкву, яка, хоч вічно бореться за право на вплив у школах і видавництвах, проте таки є фортецею польського національного духа. Польща користується більшою свободою в ділянках культури, ані ж та "свобода" культурного розвитку існує в Україні. Ось маленький приклад: передімною книжка Іриня Ігнатівіча "Вадемекум до дослідів над історією XIX

і ХХ сторіч", (Паньство́ве Видавни́цтво Наукове, Варшава 1971): при вичислюванні всіх польських урядів подано також "уряди на еміґрації", як теж, окремо, всіх польських генералів, що командували польськими військами по стороні західних альянтів за Другої світової війни — Сікорський, Сосновський, Андерс... Подано теж комендантів Армії Крайової. У короткій рубриці "Україна" названо Винниченка і Петлюру. Чи можна уявити щось подібне в "самостійній" УССР, щоб для істориків і науковців та державних установ видано офіційний довідник із правдивими даними про Українську Центральну Раду, Гетьманат П. Скоропадського й Директорію, з усіма прізвищами?! Та про президентів і уряди УНР на еміґрації?! Нічого вриватися у відчинені двері: в усьому світі відомо, що в Польщі багато більша свобода, як в Україні і що, особливо, тамшня атмосфера куди краща, не насичена страхом, який є всеволодіючим чинником в Україні. А втім: поки існує російська імперія — до того часу немає і не буде цілком суверенної польської держави. А мариво російської імперії і російського імперіялізму зникне тільки тоді, коли переможе Прометеївська ідея, коли переможе концепція тісного оборонного союзу і приязни відроджених національних держав на Сході Європи, в першу чергу України, Польщі, кавказьких і балтійських держав.

Про потребу орієнтації України на Захід і про історичну konieczність союзу і приязни України і Польщі писали Дмитро Донцов ("Підстави нашої Політики", 1921), Василь Кучабський ("Україна і Польща", 1933) і багато інших істориків і публіцистів. Від кінця останньої світової війни сотні статей появились на цю тему в українській вільній пресі. Я твердив і тверджу, що при всіх хибах і недостахах української політичної думки та при всіх гріхах вільного українського суспільства, в отому вільному українському світі таки куди-куди більше зрозуміння для потреби українсько-польського (польсько-українського) спільного проти-московського фронту, як по стороні поляків. Коли українці в масі свідомі загрози збоку Москви, як ворґа ч. 1 української державности, то поляки в масі мають на думці тільки одно: відібрати Львів. Польська політична думка крокує все ще шляхами максималізму та антиукраїнського шовінізму. Поляки вважають за річ самозрозумілу, слушну і справедливу, що Польщі привернено західні землі, прилучені до Німеччини (Прусії) у 18-му сторіччі, визнавши таким чином за собою історичне право, бо німці встигли впродовж кругло півтористоріччя засимілювати до себе великий відсоток тамшніх поляків. Але українцям поляки не признають ані

одверто, що він і так має велитенські прикросці збоку своїх земляків і не хоче, щоби вони, його земляки, які вже раз проголосили його зрадником, дістали в отакій деклярації пальне для дальшого крику про його зрадництво. Нехтування польськими діячами українців, як чинника, що його не можна "переочувати" й легковажити, коли йдеться про Львів і "східні креси", чи пак Західню Україну, знайшло яскравий вислів в заяві д-ра Юліюша Шигівського, репрезентанта польського екзильного уряду в Америці. (так він сам себе назвав), який віднайшов новий аргумент, чому Советський Союз повинен звернути Польщі Львів: це, мовляв, була б рекомпенсата за кривду, яку Москва вчинила польському народові вистрілянням тисячів польських старшин у Катинському пісі за Другої світової війни (та його стаття-заява облетіла чи не всю польську пресу на весну 1972 року). Польські діячі по нинішній день не позбулися ментальности своїх предків з часів Ягайлонів, що українськими землями можна торгувати без будь-якої уваги до думок і бажань самих українців. Цю саму ментальність виявив попередник Станіслава Міколайчика на становищі прем'єра польського уряду з його осідком у Лондоні, генерал Владислав Сікорський у своїх переговорах із Сталіним про звільнення з советських кацетів і в'язниць колишніх польських громадян. Ту надзвичайно характеристичну розмову між ними, що відбулася під час бенкету, виданого Сталіним у Москві у честь Сікорського і його делегації 4 грудня 1941 року, передав в буквальному тексті приявний на тому прийнятті організатор і головний комендант Другого польського корпусу генерал Владислав Андерс у своїх споминах "Без останнього розділу". Коли Сталін переконував Сікорського, що українці полякам не потрібні і що "ми їх разом винищемо", Сікорський заявив одверто: "На людях нам не залежить, тільки на землях", та рішуче протестував проти "доконаних фактів", між якими було б відірвання "кресів" із Львовом від Польщі. (Ту книжку Андерса я використав для своєї обширної статті "Торг українцями" у календарі-альманаху "Свободи" за 1975 рік).

Можна інколи почути, що польська еміграція і її нащадки одно, а польський нарід друге. Можна почути тезу, що коли у Польщі виросте нове покоління, чи виростуть два-три покоління, які вже народилися поза колишніми східними землями Польщі, у коронній Польщі, і не можуть мати того сантименту до Львова і "кресів", що його мали їх батьки-діди, то й зміниться їх відношення до українців та зміниться підхід до проблеми польсько-українських кордонів. Можливо, що колись так буде. Покищо цього не видно. Хоча

комуністичний режим у Польщі ніби відмежовується від "перед-воєнної" Польщі і її національної політики і хоча різні представники режиму при різних нагодах складали заяви про рівне ставлення до всіх громадян Польщі без уваги на національність (у Польщі з р. р. 1919-39 бувало таке саме!), проте дійсність говорить інакше. У березні 1973 року появився у фелейтонах "Свободи", в її "підвалі", цикл першорядних інформаційних, на джерельних матеріалах опертих статтей М. Грогора "Нерозв'язана українська проблема у Польщі". У тих статтях неведено статистику українських народніх шкіл у Польщі, статистику тамошнього українського населення, поменшену офіційну і дійсну, наведено теж характеристичні для настроїв польських комуністичних верховодів заяви, що найкраще було б для українців і поляків, якщо б українці у Польщі переселились в Україну, до чого ввесь польський державний апарат допоміг би їм. (Добрим знавцем української дійсности в нинішній Польщі є Василь Качмар). Існує у Польщі легальне Українське Суспільно-Культурне Товариство, яке видає часопис "Наше Слово" (1-е число 16 червня 1956) і щорічні "Українські календарі": вони зручно редаговані, спершу були бідні видавничою тахнікою (на газетному папері), на 1974 рік уже тахнічно кращий, зате змістом більше "режимовий". Всеж, подається там багато інформацій культурного характеру, багато також інформацій про діяльність того Товариства і життя українців у Польщі. Водночас фактом є, що на "відзисканих землях" на заході Польщі, куди переселено український масив із укоханой лемками Лемківщини, існують такі відносини, панує там така ворожа супроти українців атмосфера, що діти вже з першого покоління говорять тільки по-польськи, а люди бояться говорити голосно по-українськи. Не всі, але завеликий відсоток таких переляканих опортуністів. Правда, тут подібне явище, як в Україні: якби в масі українського народу було глибше почуття національної гідности, як би було глибше почуття національної гордості, то й усі спроби русифікації розбивались би об українство, як зерна піску об стіну. Так було би з нашими людьми у Польщі. Проте нема ніякого сумніву, що польський режим сприяє політиці асимілювання українців у Польщі до польського елементу, до польщини. Ясно, що польський комуністичний режим нацькований проти українців Москвою. Москва зацікавлена у тому, щоби між поляками й українцями існувала прірва і Москва вживає всіх засобів, щоби підтримувати й підсичувати обопільну ненависть. Одні поляки "перевиконують норму" протиукраїнських заходів з прислужництва Москві, інші не потребують ніяких вказівок від Москви ні від власного партійного апарату, щоби

історичного, ані етнографічного права до "східніх кресів", дармащо ті "східні креси" споконвіку були українськими. Львів і Галич були засновані українськими, а не польськими князями, а всі польські зусилля впродовж довгих століть (від 1340 року!) включно з періодом фактичного польського володіння у Східній Галичині за Австро-Угорщини (1772-1918) і за весь час післяверсальської Польщі, за весь той довжелезний час не вдалося полякам створити у Східній Галичині польську етнічну більшість. Така більшість була у Львові, але й у Львові самі поляки викували характеристику: "Польске уліце, жидовске каменіце". Львів був так само штучно спольонізований, як Київ зрусифікований, і як Познань чи Вроцлав згерманізований. Це правда, що Львів став був одним із польських культурних центрів — музеї, Оссолінеум, університет, ротодна із "Рацлавіцами" Стики-Коссака на Виставовій площі — і не можна відмовляти польським народженням Львова та взагалі Східньої Галичини глибокого сантименту до країни своїх батьків-дідів. Але сантимент вбиває в них почуття справедливости супроти українців і спонукував та спонукує до таких тирад на тему польськості Львова, наче б українці не мали до нього ніяких прав і взагалі не мали з ним нічого спільного.

Як у післяверсальській Польщі були "білі круки", які не погоджувалися з національною політикою Варшави, так само й у вільному світі існують такі "білі круки", які мають найперше на увазі спільний національно-державний інтерес поляків і українців, — конечність спільного одностайного фронту супроти московського імперіялізму, та щойно на другому пляні проблему кордонів. Існують вже у вільному світі польські історики й публіцисти, які признають, що Ризький мир, яким захоплювався голова польської делегації у Ризі Ян Домбський (той сам, що підписав був Варшавський договір з УНР з квітня 1920 р.) — був насправді трагічною помилкою, бо дав можливість Москві відбудувати свою мілітарну силу, використану проти Польщі у вересні 1939 року. Існує цілий гурт польських інтелектуалів, політиків, університетських професорів, публіцистів і письменників, що їхньою трибуною є паризька "Культура", журнал на високому рівні, опозиційний до гуррапатріотичного шовінізму й максималізму своїх земляків. Але "Культура" і її одnodумці є у великій меншості — однаково у польському вільному суспільстві, як у польському суспільстві у Польщі. З розмірно недавніх моїх статей на цю тему згадаю "Промінчик у темряві" ("Свобода" ч. 78 з 27 квітня 1972) з нагоди появи нового польського журнальчика "Листи до поляків"

(Нью Бритен, Конн.), де була дуже прихильна оцінка того нового польського видання. Коли ж редакція того журнальчика, в реакції на мою статтю запропонувала переведення польсько-українського "діялогу", то у "Свободі" з 7 вересня 1972, ч. 164, появилася моя відповідь п. н. "Чи можливий польсько-український діалог". Я вичислив там цілу низку отаких українсько-польських діалогів, переведених в минулому, за післяверсальської Польщі і після останньої світової війни та навіть вже в Америці, з однаковим вислідом: з мінімальним, чи радше ніяким впливом на закорінену у польському суспільстві, крайовому й еміграційному, політичну думку, і без найменшого практичного хісна для проблеми взаємин між нашими двома народами. "Коли дивитися на проблему діалогу з погляду не теорії, а практики, не з погляду минулого, що ним не слід розв'ятрувати сучасного, а з погляду доцільности щодо теперішнього дня, то хто з ким має вести такий діалог? Чи не буде такий діалог переливанням пустого в порожнє і чи не нагадуватиме пісоньки "бодайся когут знуdiv"?"

Покищо у польській суспільності у вільному світі найкращий відгук мають такі статті й заяви, як стаття відомого колись у Львові польського ендека Здзіслава Штала, який твердить, що "піддавання у сумнів прав Польщі до східніх земель ранить наші почування, особливо поляків, які відтіль походять... Ми кохали те місто (Львів) і ті земпі, як рідні, боронили їх у потребі і поки наше життя — прав Річипосполитої до них будемо боронити" ("Нови Дзєннік", 8 березня 1973). Такий сантиментально-чуттєвий, односторонній підхід панує серед загалу вільного польського суспільства і треба великої відваги будь-котрого польського патріота, щоби такому загальному становищу протиставитися. Коли я в серпні 1949 року переїздив з Австрії до Америки, то дістав був листа від покійного президента УНР в екзилі Андрія М. Лівичького з вказівкою-порадою, щоби стрінутися в Америці з такими-то людьми, між ними Станіславом Міколайчиком, колишнім послом селянської лівичі у варшавському соймі (1930-1935), який визнав був сучасну "Людову" Польщу, пішов був на співпрацю з наставленим Москвою урядом, ото ж визнав також сучасний кордон між Польщею й ССРСР. Логічно, він повинен би ставитися інакше до проблеми Львова, як ставляться його шовіністичні земляки. Я розмовляв із Міколайчиком у Вашингтоні й згодом у Нью Йорку, пригадавшись йому з варшавських часів, і відвідав його також із наступником Андрія М. Лівичького, д-ром Степаном Витвицьким. Міколайчик відкинув нашу пропозицію: відмовився підписати спільну з українцями протимосковську декларацію. Він заявив щиро й

затруювати українцям у Польщі життя. Польське католицьке духовенство з кардиналом Вишинським у проводі вороже комунізму і Москві, але воно, мабуть, ще більш вороже українцям. Польський екзильний уряд ворожий Москві, але плекає гасло "Львів і Вільно", як начальну напрямку своєї політики і пропаганди.

Ані у Польщі, ані поза нею у польському суспільстві не назрів ще той психологічний ґрунт, на якому можна би вести польсько-український "діалог" та на якому можна би з успіхом говорити про спільний духовий, тим наче організаційний політичний фронт у боротьбі і в обороні спільних інтересів. Ясно, що режим у Польщі мусить повинуватися Москві, бо від неї залежний. Широкі кола польського суспільства в Польщі, хоч ворожі комунізму і Москві, все ще не свідомі, що їхнім природним союзником є українці. Це неправда, що "мудрий поляк по шкоді". У відношенні до поляків не існує теж античної приказки, що "історія є вчителькою життя". Польща зазнала велетенської шкоди з вини короткозорої, фальшивої, якщо не злочинної політики керівної шляхетської верстви, яка правила у Польщі аж до її розподілу в 18-му сторіччі. Польща зазнала велетенської шкоди від політичного русофільства польської народової демократії й хронічного психологічного наставлення на порозуміння з кожною, білою, демократичною чи червоною Росією коштом українців, білорусинів і литовців. І по нинішній день польська політична думка не визволилася з тенет отих анахронічних формул і догм, які були джерелом стільки трагедій польського народу.

З пречислених статей на цю тему я згадав собі і зберіг знамениту статтю д-ра Мирослава Прокопа "Чи ми приречені воювати?" ("Сучасність" ч. 9 1972) Автор заторкує там найдразливішу точку у сучасних польських настроях супроти українців, а саме, польські обвинувачення українців у ніби-то масових вбивствах поляків під час останньої світової війни та, зокрема, закид щодо участі українців у здавлюванні польського повстання у Варшаві. Це незаперечна правда, що під час німецької окупації Польщі діяли українські націоналістичні боївки, але діяли також боївки польські. Хто з них перший розпочав винищування цивільних людей другої національності — трудно сьогодні ствердити. Найтемнішою сторінкою у книзі українських боївок є, мабуть, нищення ними в деяких селах українських таки людей, але римо-католиків, так званих латинників. Деякі односільчани отих вбитих латинників, які опинилися між переселеними на західні землі Польщі, головню Помор'я, стали стрижнем тамошніх проти-українських фанатиків.

У селі Поточище Городенського повіту збудовано вже за большевиків пам'ятник на якому видніє напис: "Вічна слава героям". Збоку написано: "Нашим рідним дорогим батькам, синам і братам, нашим землякам-односельчанам від вдячних потомків-громадян села Поточище". Першу категорію становлять: "Воїни, які загинули в боях" — і під отаким написом наведено 49 прізвищ. Далі читаємо на світлині: "Односельчанам, які загинули від рук українських буржуазних націоналістів" — таких прізвищ 55. Владислав Баскевич, з польсько-українського роду, який скінчив українську гімназію та бездоганно володіє у мові й письмі українською мовою та який на сторінках різних українських і польських часописів виступав в обороні прав лемків до своєї батьківщини Лемківщини ("Уважаю, що виселення лемків з Лемківщини було варварством і безправністю") та який тепер раз-у-раз таврує польський комуністичний режим за переслідування українців в Польщі, твердить, що "в мому селі Поточиська Городенського повіту, дня 10 жовтня 1944 р. замордовано 52 так званих "латинників", які, до речі, не були поляками. Цього морду не доконали ані німці, ані москалі, а таки свої..." ("Вісті Комбатанта", 1975, ч. 1) Баскевич має рацію, що не варто тих речей тепер "валкувати" і що це трагічні епізоди минулого. Проте, хоч напис на пам'ятнику в Поточиськах, який записує тамешні жертви на рахунок "буржуазних націоналістів", є вже квіткою большевицької пропаганди, яка кожную нагоду використовує, щоби дискредитувати взагалі вільне українство, проте таки нема сумніву, що під час останньої світової війни діялися в Західній Україні страхиття: поляки вбивали українців і поляків, українці вбивали поляків і українців, німці й большевики вбивали одних і других...

Отже, коли не можна заперечити сумного, трагічного факту українського братовбивства й убивання українцями поляків, то безперечною правдою є також, що на Хопмщині й Підляшші польські боївки перевели в р. р. 1942-43 масові вбивства українців. Сенатор Іван Пастернак з Білої Підляшської, д-р Микола Струтинський з Грубешова, о. Степан Малеша з Люблинщини, о. Сергій Захарчук у Наброжі пов. Залісся і багато-багато інших згинули з польських рук. Протиукраїнський польський терор поширився також на Східню Галичину. Адже у Львові поляки застрілили професора політехніки Андрія Ластавецького, польська боївка вбила директора української гімназії у Львові Северина Лещія, славетній лікар д-р Маріян Панчишин помер на серцевий удар, що його дістав після отримання анонімного "присуду смерті" від якоїсь польської боївки. Було тих боївок багато під прерізними назвами,

що їх можна знайти в українській націоналістичній літературі, яка стосується тих часів і подій. Українські боївки — повторяємо — не були невинними. Деякі з них, наприклад, допускалися провокації, щоби нею якнайбільше винищити людей: згадано вже про смерть львівського лікаря-гінеколога, мого доброго приятеля, Александра Подолинського, який згинув, виїхавши на прогулянку до ліса. На лісничівку напали українські боївкарі, які вдавали поляків і польськи запитали "Чи тут самі поляки?", а коли почули потвердження, то всіх приявних вистріляли. Такі методи допускальні тільки в часі взаємної заїлости, взаємної ненависти, хаосу та анархії.

Вбивства українськими боївками по селах Східньої Галичини в р. 1944 були нераз радше на соціальному, як національно-політичному тлі. Молодші віком заможні господарі чи сини таких господарів втікали до ліса не тільки внаслідку свого націоналістичного революційного світогляду, але й тому, що не хотіли йти до колгоспу. І мстилися на тих, які пішли до колгоспу, здебільша бідняках, пришиваючи їм латку зрадників, бо — мовляв — бойкот колгоспів примусив би большевиків відійти геть. Владислав Баскевич назвав в одній своїй статті прізвище того сільського юнака, сина місцевого багатиря в Поточищах, який видавав присуди смерти. У таких війняткових часах війни-інвазії-чужинецького терору й провалу всіх етичних вартостей завжди родиться фанатизм і завжди здичіння займає місце мислення категоріями християнської моралі.

Уряд у сучасній Польщі говорить про національну толеранцію і про підхід до українства на базі рівного з рівним, але україножерна книжка "Луни в Бещадах" Яна Гергарда з описами фантастичних страхіть, що їх українці ніби допускалися на поляках, видано вже 9-тим накладом 90.000, як затверджену міністерством освіти лектуру в усіх середніх школах Польщі. Режим у Польщі не потребує нацькування проти українців з Москви, бо сам проти-українським настроям сприяє і їх штучно всіма способами підтримує.

В українській літературі, що стосується часів німецької окупації Польщі, говорить про протипольські дії українських боївок як про жалюгідний факт, зумовлений відносинами та німецькою і польською поведінкою. Зате польські автори ніколи не згадують про польський антиукраїнський терор. Українські автори якнайрізкіше таврують варварський німецький режим, стосований в Польщі проти поляків — і до таких публікацій

належить також ця книжка. Але я не стрічав польської книжки чи поважних польських часописних статей, які таврували би німецький терор, стосований супроти українців. Польська література й публіцистика промовчують дикунство німецької політики не тільки на Наддніпрянській Україні, але й на Волині й Попіссі. У польській пресі й літературі не підкреслюється того моменту, що повинен би пригадувати полякам, що німці, ніби фаворизуючи українців проти поляків у Польщі, водночас винищували українську інтелігенцію й український актив в Наддніпрянській Україні і що Еріх Кох записався однаково кривавими літерами в історії України, як Ганс Франк в історії Польщі. Українські публіцисти й письменники згадували не раз з обуренням розстріли, що їх німці переводили серед польських письменників, лікарів, професорів, — вони згадували прізвища професорів Ольґерда Гурки, Казімержа Бартеля, Боя-Желенського, і багатьох інших, — скільки поляків писали про розстріл таких світлих українських постатей, як Олена Теліґа й Олег Кандиба-Ольжич?! І хто з поляків взагалі знає, хто такі українські люди були та яка доля стрінула їх?!

Націоналістичний імперіалізм польської політичної думки, її імперіалізм у відношенні до західньо-українських земель, що його загал поляків уважав і далі вважає за річ цілком природну, за свій патріотичний обов'язок, — проявлявся і далі проявляється у резолюціях конгресів американської "Польонії" та в постановах і, резолюціях пречисленних польських організацій у вільному світі, зокрема в Америці. Хоча — треба справедливо признати — польська преса в Америці виминає в останніх роках безпосередніх протиукраїнських випадів і провокаційних на адресу українців статей і заміток, проте раз-у-раз появляються авторські статті про konieczність повороту до Польщі "польських" міст Львова й Вільна і раз-ураз повторюються приймані у тому дусі організаційні резолюції. Характеристичною для польської політичної думки була, і далі є, резолюція, прийнята 20 вересня 1963 р. у Філадельфії на конгресі Звйонзку Народового Польщі (ЗНП), який — за твердженням його представників — нараховував 330.000 членів. У точці "Наші вимоги" сказано таке: "Як репрезентанти польського народу в Америці вимагаємо — відкликання російських військ з Польщі і цілої Середущої та Східньої Європи до передвоєнних кордонів і повернення Польщі її східніх земель разом із Львовом і Вільном, заграблених советською Росією". "Новий Свят" ч. 18, 1966 повідомив, що в 1965 р. появилася в Лондоні англомовна брошура "Істерн Юроп", автором якої був член польського уряду на еміґрації Станіслав Сопіцький. Видавцем тієї брошури був Комітет

Східніх Земель з своїм осідком у Чикаго. Американський проф. Г. МекЛен признає у вступі до тієї книжки правду польським патріотам, що "вільний світ повинен допомогти зусиллям вільних поляків щодо повороту до Польщі її східніх земель, безправно загарбаних збройною силою Советською Росією у 1939 р.". Сам автор тієї брошури, пишучи про ніби тугу білорусинів вернутися під володіння Польщі, особливо під впливом советського русифікаторського поліційного режиму, пише обережніше про подібні настрої українців: "Подібна еволюція понять прийшла на південно-східніх землях Польщі серед українців. Але там ситуацію ускладнили польсько-українські відносини з часу самостійної Польщі, як також з часу Людової Польщі, уряд якої погодився на масове переселення українського населення до Росії, або на Відзискані Землі, в наслідок українських повстанських дій з р. р. 1945-46. Але й тут — за твердженням часописів Людової Польщі — тільки комуністи боролися за включення тих земель до Росії, бо величезна більшість українців, мешканців тих земель, противилася цьому. Більшість хотіла від Людової Польщі більших поступок, більше автономії, або може малої самостійности, коби не під правлінням Советів, тому й тут існують пропольські тенденції, хоча не такі сильні, як на теренах Білорусі..." "Дзєннік Чикаговскі" з 30 квітня 1969 приносить відозву Комітету Східніх Земель датовану 3 травня 1969 р., отже розмірно недавно, проголошену у 178 роковини конституції 3 травня і в 400 роковини Люблинської унії. Відозва закінчується гаслом: "Хай живе вільна і незалежна Польща в кордонах по Одру і Нісу на Заході та по кордони Ризького договору на сході..."

Українська преса та українські керівні репрезентаційні органи завжди таврували ті польські виступи, опрокидували їх аргументи, які покликувалися на історичні права Польщі й міжнародні договори, та протестували проти зазіхань на українські землі. Зокрема Екзекутива Українського Конгресового Комітету розглядала на свому засіданні 7 жовтня 1960 року резолюцію Польського Американського Конгресу з 2 вересня 1960 р. у Чикаго, в якій той Польський Конгрес вимагав, щоби "Львів і Вільно вернулись назад на матірне польське лоно..." Резолюція УККА звертає увагу на факт, що "Західня Україна завжди була, є тепер і назавжди залишиться інтегральною частиною української етнографічної території" і пригадувала акти українського самовизначення. Резолюція УККА висловлювала теж переконання, що "резолюція Польського Американського Конгресу відносно української території... не принесе ніякої користі ані польському, ані

українському народам..” Українська Національна Рада переслала була ще 6 жовтня 1951 р. меморіал на руки американського державного секретаря Діна Ачесона й видала той меморіал брошурою п. з "Юкрейн енд Поленд". Також д-р Степан Витвицький за кожною своєю подорожжю до Вашингтону передавав Державному Департаментові й різним конгресменам та сенаторам меморіали з документацією українського характеру західньо-українських земель та з опрокидуванням польських зазіхань на ті землі.

Мене вважали за одного з кращих знавців польсько-українських відносин. Але вже й перед вибухом Другої світової війни я не був самотнім, який знав ті відносини в історичному аспекті і в актуальній дійсності, бо, наприклад, д-р Степан Баран, знав краще за мене ті відносини, коли йшлося про історію Церкви чи про земельні справи (парцеляцію й колонізацію) Та й після того різні наші публіцисти й науковці присвячували свою особливу увагу студіям польсько-українських відносин, не тільки у 20-му сторіччі, але й за історичної Польщі та в р. р. 1772-1918, себто за формального володіння Австрії, насправді польського володіння в Галичині. Є, наприклад, дотепер у мене 4-сторінкова "Вибрана бібліографія до доповіді "Україна і Польща" мого сестрінка д-ра Івана Лисяка-Рудницького, тепер професора історії в Альбертському Університеті в Едмонтоні, Канада. Прислав був теж мені Михайло Добрянський з Лондону (ще поки він переїхав був до Мюнхену на працю у "Радіо Свобода", — тепер, на емеритурі живе знову у Лондоні) — цілий зшиток з диспозицією великої запланованої монографії "Україна і Польща", "Взаємини двох народів упродовж тисячеліття", у трьох частинах. Плян був першорядний, — але він, мабуть, не був зреалізований.

З друківаних на цю тему речей я вже згадував про книжку Василя Кучабського "Україна і Польща", яка вийшла ще перед Другою світовою війною. Тепер тут, в Америці студіями над цією проблемою займаються наші професори Степан Горак, Тарас Гунчак, Володимир Стойко і напевне й інші, про яких не знаю. Це добре, дуже добре: вони мають кращі можливості доступу до нових наукових джерел. Згадував мені, наприклад, проф. Омелян Прицак, що він подбав про делегування спеціально одного молодого науковця до Варшави для зібрання там матеріалів до монографії про Адама Кисіля, цікавої постаті з часу перебування Правобережжя під володінням історичної Польщі, про яку ми так мало знаємо. Коли я твердив, що українська політична думка випередила польську у переконанні, що польсько-українське

порозуміння і співпраця є передумовою існування повної самостійності обох наших держав, то й у пункті наукових дослідів над нашими взаєминами — українці стоять вище поляків.

Польські письменники не використовують такої першорядної теми, як формальне порозуміння нашої УПА і польської АК (Армії Крайової) задля спільного фронту проти німців і большевиків. Поляки раз-ураз повторяють скарги проти української співпраці з німцями, але ніколи не згадують, що власне на Холмщині і Підляшші, частинно на Волині за тамошнього володіння Еріха Коха — поляки йшли рука-вруку з німцями у винищуванні українських людей. Мирослав Прокоп згадує у названій статті також про пробліски історичної правдомовності й об'єктивності по польському боці: книжку Єжого Льовела (Краків, 1970), в якій той признає, навівши цитат з іншої книжки ("Жице в повстаньчей Варшаве"), що польські мемуаристи і белетристи, пишучи про російські військові формації генерала Власова і Мечислава Камінського, командира РОНА (Русская освободительна народная армія), які насправді брали участь у здавлюванні варшавського повстання, вживали термінів "українці, калмики, монголи, власовці, росіяни, чубарики". Ніяких українських формацій не було в німецькій армії, яка поборювала варшавське повстання. Приписування українцям всіх гріхів і злочинів доконуваних супроти поляків, має за психологічне джерело ту злобу й ненависть, яка склалась на цілий комплекс, який виключає об'єктивізм і справедливість та, зокрема, становить смертельну загрозу для розуміння конечности покласти хрестик на ресантиментах, посталих із минувшини, та думати здоровими політичними категоріями з очима на майбутність. "Звичайно, пише Мирослав Прокоп, не можна виключати, що колись може утворитися таке міжнародне становище, що серед деяких поляків відродиться бажання воювати за українські землі. Такий поворот справ був би дуже небезпечний не тільки для України, але й для Польщі, коли мати на увазі історичну істину про загрозу для Польщі збоку Німеччини й Росії. Тому така перспектива, навіть якщо вона далека, вимагає протидії збоку відповідальних політичних і громадських чинників та поодиноких осіб зарівно в Польщі, як і на еміграції". Свята правда: у розмовах між колишніми українськими вояками можна нераз почути журливу думку, що коли прийде та нова історична хвилина, яка колись мусить прийти та яка дасть новий шанс українському народові, тоді той наш шанс буде тому слабкий, що однаково москалі, як поляки матимуть свої армії, а ми їй не будемо мати. У таких гіпотетичних міркуваннях не можна проминути дуже вірогідної можливости, що стихійно буде

творитися нова українська збройна сила, бо зміниться вже психіка українських мас, яка ставилась перед Першою світовою війною неохоче, легковажно навіть призорливо до військової уніформи, і що тому не було б легко Польщі проковтнути знову її колишні "східні креси". Але Мирослав Прокоп каже правду: той новий польський замах на землі Західньої України був би повторенням трагічних помилок Андрусівського і Ризького мирових договорів, що їх найповажнішим, для Польщі катастрофальним наслідком було дозволити Росії скріпитись і тільки приготувитись до нового союзу з Німеччиною проти Польщі. Мирослав Прокоп звертає також увагу, що сучасна сила Москви спирається на слабості поневолених нею народів, з яких ніодин не має змоги власними силами здобути свою самостійність, — як це доказали повстання на Мадярщині та в Польщі. Поки не буде спільного одностайного фронту всіх поневолених Москвою народів — вона ламатиме їх, як за тією шкільною лекцією, що ось легко можна зламати один пруттик, але трудно зламати туго зв'язаних в одно десять прутиків. Прокоп має повну правду, що ця ізольованість стосується і теперішніх дисидентських рухів в ССРСР, отже і в Україні, і що тому тамошній режим може безцеремонно розправлятися з ними. Так є сьогодні. А після розвалу сучасної імперії порозуміння і співпраця між Польщею й Україною буде одною з центральних передумов їхньої державної незалежності.

Колишній посол до варшавського сойму і голова Звйонзку Оброньцув Львова д-р Станіслав Островський помістив у 4-му числі журналу, що виходить в Лондоні, "Львівські Зошити" ("Зешити Львовске") за 1973 р. статтю, в якій старається доказувати, скільки-то добра Польща вчинила українцям, виправдує навіть "пацифікацію" і нищення православних церков на Волині, та твердить, що "Я уболівав, що українці виминали заклики і запрошування до дискусії при круглому столі. Знаю ті часи, я брав у них нераз участь, як посол від міста Львова до сойму і голова Звйонзку Оброньцув Львова. Рука, простягувана до згоди і співпраці, була постійно відштовхувана, хоча загроза знищення ставала очевидна для нас і українців. Коштувало це життя бл. п. Тадеушові Гулуфкові як і бл. п. міністрові Броніславові Перацькому. Щодо бл. п. Тадеуша Голуфка, одного з заслужених польських політиків у зусиллях щодо польсько-української співпраці, то відомі мені такі факти. Під час перебування у Трускавці в пенсії СС Василянок застрілено Тадеуша Голуфка. Виконавцем вбивства був Роман Барановський, член бойового відділу ОУН, який признався до вини довершення злочину, при чому подав цілу низку подробиць і

інформації про ОУН. На жаль, до судової розправи не дійшло, бо в часі ескортування поліціант застрілив його. Було це нічною порою, спроба втечі Барановського скінчилася його смертю. Його смерть надзвичайно ускладнила цілу справу, давши водночас спонуку до різних здогадів та припущень...”

Ціла та частина статті — одно велике заперечування історичній правді та перемішування гороху з капустою. Не поляки простягали “руку до згоди”, а українці — від згадуваної “автономічної резолюції” УНДО з 1923 р., почерез готовість до співпраці Антона Васильчука, таку саму віру Михайла Галущинського у щирість і чесність заяв Валерія Славека, почерез період “нормалізації”, почерез зголошений українцями в соймі законопроект про автономію Західній Україні. Польські уряди і їхні найавторитетніші речники ламали всі обіцянки, ламали власні закони і міжнародні зобов’язання, прийняті щодо українців. Зокрема д-р Островський належав до табору, який ніколи не ставився до українців, як до народу з політичними аспіраціями, тільки, як до “меншини”, яку треба всіма способами асимілювати. “Простягання руки до згоди” польськими діячами типу д-ра Островського було тотожне з вимогами до українців, щоби вони погодилися на ролю “почтивих русинів”, яким не треба навіть університету та які повинні задовольнятися “утраквістичними” школами з польськими вчителями. Стверджую рішуче, що ніколи з кіл польських поважних політичних діячів не вийшла була думка про “дискусію за круглим столом”, коли ж представники УНДО, до яких і я належав, вели розмови з деякими представниками польських керівних державних кіл, то ті представники завжди застерігали собі засекречений “дискреціональний” — характер таких розмов. Тому й не вільно було оголосити текст меморіялів УНДО, які лягли в підставу “нормалізації”, ані не вільно було проголосити обіцянки, що їх дав Михайлові Галущинському Валери Слабек, ані теж не можна було проголосити сутній зміст інтервенцій, що їх проводили в міністерствах у Варшаві послы УНДО. Говорення у 1973 р., що українці в Польщі відкинули польську пропозицію перевести якусь дискусію при круглому столі — це — делікатно кажучи — твір буйної фантазії, або свідоме фальшування історії.

Ще гірша саламаха з “ревеляцією” про вбивство Тадея Голуфка. Не Романа Барановського застрілили польські поліціанти — в різних роках і місцях — а Юрка Пісецького і Юліяна Головінського, ніби-то під час їх утечі. Не Роман Барановський признався до вбивства Голуфка, а Білас і Данилишин. Судовий процес за вбивство Голуфка відбувся в Самборі і я широко звітував

про нього у "Ділі" та — як уже згадано — у своєму споміні в Альманаху "Свободи" п. з. "Несамовитий процес". В одному д-р Островський каже правду: що Роман Барановський дав поліції багато відомостей про ОУН. Очевидно: він був польським поліційним агентом!

Д-р С. Островський покликується на покійних лідерів передвоєного зорганізованого життя українців у Галичині, д-ра Костя Левицького і Володимира Целевича, з якими він, Островський, буцім-то дійшов до однозгідности думок під час спільного перебування у советській в'язниці. "Коли б раніше дійшло було до гармонії і згоди — про що ми думали і мріяли, то, мабуть, оминули б взаємних шкід і кривд 20-тиріччя Незалежности і пізніше, і зважуюся твердити, що Ви, українці, мали би широку автономію, ширшу, як самі уявляєте..." Як гарно звучать такі слова на сторінках польського журналу у Лондоні у 1973 році! А як же ставився той сам д-р Островський, як посол до сойму, до всіх внесків та інтерпеляцій Українського Клубу у соймі — і, зокрема, як він поставився до внеску навіть не українських парламентаристів, а Польської Соціалістичної Партії (ППС) про призначення Західній Україні автономії? Д-р Островський був одним із тих, які були вдоволені, що прогнано міністра освіти Суйковського, за те, що він зважився заявити прилюдно, що "зрушить з місця" справу українського університету. Ключ до політичної — а не поліційної — розв'язки української проблеми в Польщі був завжди в польських руках, а не в українських. І такі організації, як Звйонзек Оброньцув Львова, маючи повну підтримку збоку варшавського уряду та місцевих властей, підтримували шовіністичну, ненависницьку супроти українців атмосферу в цілому польському суспільстві. Якщо д-р Островський знайшов спільну мову з Костем Левицьким і Володимиром Целевичем, то дуже жаль, що це сталося аж у советській в'язниці після вибуху Другої світової війни. Не до українців, а до д-ра Островського треба застосувати польську приповідку: "Мудрий поляк по шкоді".

Польська політична думка, зформована перед Першою світовою війною та закріплена у періоді польського "Штурм унд Дранг" періоду — повстання на Шлеську, "бунту" генерала Желіговського, що зайняв Вільно, й польсько-української війни, — по нинішній день залишилась тою самою. Польська політична думка крокує далі шляхом політичного максималізму і снів про потугу. Ще у жовтні 1974 року, себто тоді, коли писались ці рядки, у 640-му числі органу ветеранів польської армії "Ветеран", що виходить в Нью Йорку, читаємо, що на 39-му З'їзду 8-ої округи тієї організації

прийнято резолюцію, яка заявляє, що "не припинимо дальшої боротьби за повернення польського кордону згідно з Ризьким договором та очікуємо від уряду ЗСА офіційного визнання нашого кордону на Одрі-Ніссі". Одра і Нісса на заході, але й Збруч на сході! Можна не дивуватися ветеранам польської армії але ось навіть на сторінках паризької "Культури", того білого крука польського емігрантського суспільства, появилася у числі за жовтень 1974 р. велика на 49 сторінок поважна стаття "Спокуси і перестороги", в якій мова тільки про відзискання повної суверенності Польщі, яка була б добрим сусідом Росії — без однієї згадки про долю інших поярмлених Росією народів і без пригадування, чи може втриматися суверенна Польща між такими двома добрими сусідами, як Німеччина і єдина неподільна Росія. Проти тієї статті негайно виступив Юзеф Лободовський на сторінках часопису "Тидзень Польскі" з 2-го листопада 1974, в якій ствердив, що концепція Польщі, як гаранта західних кордонів злочинної російської імперії — це концепція "нереальна і неморальна". Лободовський дивується, як така стаття могла пов'язатися на сторінках "Культури", та ще й без редакційної примітки, що це стаття дискусійна та що редакція того журналу, яка завжди проповідувала конечність визволення України, без чого не зможе вдержатись і визволена Польща, з тією статтею не погоджується. Але коли б навіть згори прийняти, що "Культура" не змінила свого давнього становища, це цікавий і жалюгідний доказ закорінення тієї анахронічної, ворожої українському самостійництву польської політичної думки. Але залишається аксіомна правда, що найкращим засобом безпеки західних кордонів української держави в умовах постійної загрози з півночі може бути порозуміння з Польщею. З другого боку, свою незалежність й інтегральність своєї території проти загрози збоку Німеччини і Росії, Польща може забезпечити тільки при умові приязни з Україною. Таким чином, "будувати співпрацю між українцями і поляками треба не тільки з огляду на сучасне становище обох народів, але також для забезпечення їх майбутньої незалежності. В цьому аспекті ми зовсім не є приречені на ворогування. Ворогування може тільки кормитися ресантимами минулого. Тому, якщо існує якась приреченість у взаєминах між українськими і польськими народами, то це приреченість спільної долі, отже і спільних національних інтересів, зокрема у відношенні до Росії і Польщі", — пише д-р Мирослав Прокоп.

"Дзєннік Звйонзкови" з Чикаґа з 27 лютого 1975 приніс виинятково пристойну, розумну й правильну статтю Казімержа

Лукомського п. з. "Одність цілей та дії" про потребу співпраці поярмлених Росією народів, стверджуючи, що "Росія, яка панує над Литвою, Білоруссю і Україною автоматично створює загрозу для суверенности Польщі". Тому, що автор є видатним діячем Конгресу Американської Польонії, то можливо, що та стаття заповідала благодатний зворот у підході тієї організації до України й українсько-польських взаємин, але не є теж виключеною річчю, що це теж серед панівної темряви тільки промінчик, який швидко згасне.

Автор цих рядків, який найкритичніше ставився і ставиться до національної політики Польщі у часі між двома світовими війнами та який обурений такими польськими голосами, як Яна Гергарда, Здзіслава Шталя і їх численних україножерних однодумців, та який однаково таврував їхніх відповідників по українському боці, паки й паки повторяв і повторяє, що порозуміння і співпраця між оцима двома народами є "кондіцію сіне ква нон" їхнього тривкого державного існування. Польща й Україна зможуть тільки тоді закріпити за собою ні від кого незалежні суверенні держави, коли в них народяться польський та український Шарль де Голь і Конрад Аденавер, які зрозуміли, що навіть сторіччями існуюча ненависть між двома народами мусить відступити місце співпраці і приязні, коли цього вимагає історична конечність, коли цього вимагає їхня екзистенція.

Тому українсько-польська проблема і тепер гостро актуальна. Тому й приділено українсько-польським взаєминам найбільше місця у цій книжці. Вона не писана в дидактичних цілях, але — якщо вона зможе бодай трішки причинитися для проламання в українському та польському суспільствах психіки, будованої на ресантиментах спільного злощасного минулого, то труд не буде даремний.

ОУН І ЇЇ ЛІТЕРАТУРА

Коли дивитися позад себе на час вибуху Другої світової війни і німецької окупації Польщі й України, то безумовно найпершою і найважливішою для українців подією був кінець польської окупаційної влади в Західній Україні. Присвятивши тому періоді поважну частину цієї книжки можна всі кінцеві завваги й рефлексії на цю тему схопити віщими словами Тараса: "Польща впала і нас задавила"... "Визволення" українських земель від польського володіння стало подібне до визволення Європи від гітлерського

володіння: прогнано чорта Велзевубом, або — як кажуть поляки — замінено сокиру за кийок...

Колиж ідеться про дії у внутрішньому українському секторі то найважливішою подією був розлам в ОУН з його ближчими і дальшими наслідками, які тривають по нинішній день. Вихід на волю всіх українських політичних в'язнів, що каралися по в'язницях в корінній Польщі чи в кацеті Берези Картузької, був чудом, яке могло статися тому, що польські в'язничні сторожі показалися такі кращими за большевицьких: коли большевики при відвороті із Східної Галичини у червні 1941 року масово звірські вбивали всіх в'язнів, перевівши особливо криваву лазню у львівських в'язницях, то польські сторожі, дбаючи тільки за свою шкуру, повтікали, давши змогу в'язням також рятуватися. Поза сутолюдським аспектом — та подія мала велике політичне значення: вона значно скріпила націоналістичний табір активним елементом, який мав уже за собою революційний стаж та був загартований в'язничним минулим. Але цей позитив був змарнований розламом в ОУН, який з учорашніх однопумців-друзів зробив непримиренних ворогів, вніс хаос у ряди організації та хаос у політичну думку, що покутує по нинішній день. На розламі з початком 1940 року на "бандерівців" і "мельниківців" не закінчилось, бо в р. р. 1954-55 прийшло в бандерівському таборі до нового розламу, з постановням "двійкарів" чи пак "угаверівців" ("Двійка" — Лев Ребет і Зенон Матла). Петро Мірчук старався в окремії 178-сторінковій книжці ("За чистоту позицій українського визвольного руху", Мюнхен-Лондон 1955) доказувати, яка ідеологічна різниця між ЗЧ ОУН (бандерівцями) та "двійкарями", але, читаючи ті виводи пригадувалася московська мудрість "без водки не разберьош". З часом члени кожної з отих трьох груп зформували свою окрему психіку. Це справді три політичні партії, які існують по нинішній день. Хоча вони одна проти одної ворогують, при чому революційна ОУН (бандерівці) закидає "двійкарям", що вони взагалі перестали бути націоналістами, — кожна з тих груп зберегла настільки глибокий сантимент до своєї колишньої спільної організації, що кожна з них далі виступає під фірмою ОУН, з дочепленням туди літер, до яких сірому громадянину треба би дати роз'яснювальний словничок. Цей сантимент до свого минулого і традиції позитивне явище. Але не є позитивним явищем відсутність здатности і доброї волі — повернути давню єдність, якщо не організаційних форм, то єдність дії на базі спільної державницької ідеології, коли всі вони називають себе націоналістами і всі визнають заповіт 4-го Універсалу. Цупке прив'язання до своєї організаційної

окремішности, яка у практиці дала аж три націоналістичні партії, дійшло так далеко, що кожна з них приписує собі справжнє авторство постановня Української Повстанчої Армії (УПА) і тому кожна з них створила власну організацію колишніх вояків УПА: Об'єднання кол. вояків УПА (угаверівці чи пак двійкарі), Товариство б. вояків УПА ім. Т. Чупринки (бандерівці) і "Союз ветеранів українського резистансу" ("бульбівці", мельниківці). Нераз я вказував на куріоз творення комбатантських організацій за принципом партійної приналежности, бо в усьому світі існує одинокий критерій — колишньої приналежности до військової формації, до армії, члени якої можуть мати різний, інколи й взаємосуперечний політичний світогляд. Всі спроби, націлені на з'єднання бодай двох організацій УПА — Об'єднання і Товариства — не довели до успіху, дармащо є в тих організаціях громадяни освічені, розумні. Це безумовно один із яскравих доказів української політичної незрілості і того гону до "парцеляції", до творення Пашківських республік, до сепаратизму і партикуляризму, який є найбільшим історичним нещастям українського народу. Тепер — чув я — ніби вже прийде до "згоди"

Пишучи свої спомини з заввагами і коментарями до подій, що їх я або сам пережив, або був свідком, я — очевидно — не міг полягати тільки на своїй пам'яті і на почутих розповідях, а мусів шукати за друкованими матеріялами, що стосуються даних подій. На превеликий жаль, націоналістична література, що стосується часів німецької окупації, під час якої прийшли такі переважливі події, як розкол в ОУН, створення УПА й дії "похідних груп" в Україну, ця націоналістична література живо нагадує релігійну полемічну літературу з часів Івана Вишенського, себто з другої половини 16-го і першої 17-го сторіччя: те саме сектанство і та сама полемічна завзятість у насвітлюванні подій за своїм переконанням, при чому те переконання різних авторів дуже різне. Ось, наприклад, про перебрання наступництва після трагічної смерті Євгена Коновальця полк. Андрієм Мельником на становище голови ПУН, Г. Полікарпенко ("Організація українських націоналістів під час Другої світової війни", На чужині, 1951) пише: "Заслухавши заповіту Євгена Коновальця, яким покійний Вождь висловлював свою волю бачити в ролі свого наступника на чолі націоналістичного руху полк. Андрія Мельника, Великий Збір Українських Націоналістів (наприкінці серпня 1939) одностайно приєднався до тієї волі Вождя". Таке твердження автора "мельниківця" (хоч він застерігається у Вступі, що "не належав і не належить до жадної політичної партії" і що не хоче пропаганди, а

тільки історичної правди). Бо ось Петро Мірчук, видатний член революційної ОУН пише у своїй книжці "Степан Бандера, символ революційної безкомпромісовости" — (Нью Йорк-Торонто, 1961): "По смерті полк. Коновальця Барановський "виявив" членам ПУН, що полк. Коновалець залишив йому перед смертю усний заповіт, щоб у випадку його смерті на його наступника покликати полк. А. Мельника і, покликаючись на той "заповіт", запропонував полковникові Мельникові перебрати становище Голови Проводу ОУН. Полк. А. Мельник пропозицію прийняв. Але, не бравши до того часу ніякої участі в діяльності ОУН, мусив обмежуватись тільки до формального очолення ПУН, залишаючи фактичне керівництво іншим. Таким чином після трагічної смерті полк. Є. Коновальця, Ярослав Барановський став всевладним паном ПУН". — Я вірив і вірю пок. Осипові Бойдуникові, що коли тільки полк. Андрій Мельник почув, що Євген Коновалець бажав собі, щоби він, Мельник став його наступником в ОУН, то полк. Мельник без надуми тому бажанню підпорядкувався, не турбуючись, чи це було писане завіщення, чи усно висловлене бажання, коли і перед ким. Бо така була прямоплінійна й здисциплінована вдача Андрія Мельника. А втім, це була велика помилка, однаково тих, які сказали полк. Мельникові про таке завіщення Коновальця, як полк. Андрія Мельника, що такому завіщанню чи бажанню, такому рішенню членів ПУН підпорядкувався. Бо за своєю вдачею, знанням людей і відносин, за браком того персонального авторитету, що його мав Коновалець, який діяв на оточення силою своєї індивідуальності, за браком тих зв'язків з чужинецьким світом, що їх мав Коновалець, полк. Андрій Мельник, високоосвічена людина (скінчив разом з Євгеном Храпливим Високу рільничу школу у Відні, "Гохшуде фюр Боденкультур"), людина надзвичайно простоплінійна, чесна, порядна, совісна, ідеальний управитель митрополичих дібр (Підлюте й інші посілости львівської українсько-католицької Консисторії), гарний собою, високий, статний, страшенно мовчазний, не мав даних на керівника великої націоналістичної організації з підпільнореволюційним минулим та революційною настановою на майбутнє. Також після Другої світової війни і після масового переселення українських політичних емігрантів в західні країни — не мав даних на керівника великої політичної націоналістичної партії — в цілком нових умовах життя, в цілком нових відносинах. Від його імени цілий той націоналістичний табір дістав назву "мельниківців", але — ніяк не ображуючи пам'яті того справжнього вояка-патріота — обмеження поваги і значення того політичного табору, сучасні внутрішні течії та суперечки у цьому — це безумовно наслідки невдачного вибору

наступника Євгена Коновальця на становище голови ПУН. Фактом є, що молодші за одну генерацію члени ОУН, Степан Бандера і товариші, які не знали добре Андрія Мельника і не мали супроти нього тої пошани і того почуття організаційної дисципліни, що їх мали до полк. Коновальця, (хоч і вже за Коновальця позначилася "прітва генерацій") створили 10 лютого 1940 року самочинно так званий Революційний Провід ОУН під головуванням Степана Бандери, а весною 1941 р. відбули у Кракові Другий надзвичайний Великий Збір ОУН, на якому затверджено згаданий акт з 10 лютого 1940 р. та стверджено "неправосильність відбутого в 1939 р. т. зв. Великого Збору і неправосильність покликання Андрія Мельника на голову ПУН", на якому обрано новий закордонний провід ОУН. Таким чином обидва відлами недавньої одностайної ОУН одному відмовляв законність проводу, — група Андрія Мельника закидала групі Степана Бандери бунтарство і переведення того "бунту" внаслідку провокаційних інтриг Ріка Ярого, як німецького агента, і Габрусевича та внаслідку персональних амбіцій Степана Бандери і його найближчих товаришів, — знову ж табір Степана Бандери закидав "мельниківцям" ідеологічний опортунізм, відхід від революційних заповітів та "угодівство" супроти німців, подібне на "угодівство" УНДО супроти Польщі! Теоретичне обґрунтування позицій революційної ОУН, мабуть, найкраще схоплене у згаданій вже книжці Петра Мірчука "За чистоту позицій українського визвольного руху" (Мюнхен-Лондон, 1955), при чому автор старається доказати цитатами різних постанов і різних заяв, що група Лева Ребета — Івана Майстренка і їх однодумців відійшла від ідеологічних засад ЗЧ ОУН (бандерівців) і від ідейних позицій ОУН в Україні, прийнявши "марксистське" розуміння "безкласового суспільства". Ото ж той новий розлам в ОУН, цим разом в рядах табору Степана Бандери, прийшов вже на ґрунті соціально-економічних питань, що стосуються майбутнього України. Сучасний широкий український загаль у вільному світі не визнається в усіх цих нюансах і не орієнтується, що властиво ділить "бандерівців", "мельниківців" і "угаверівців" чи пак "двійкарів". Думка деяких українських демократів, що властиво демократичний табір повинен тішитися з такого триподілу націоналістичного табору — нісенітна. В українському інтересі лежить, щоби націоналістичний табір був одностайний, сильний, конструктивний і щоби, як власне найбільш зорганізована конструктивна сила з найбільшим потенціалом молодих сил — включилася в одностайний фронт усіх українських конструктивних сил, що визнають ідеал української ні від кого незалежної держави. Розпорошення українських активних людей по різних —

за модним висловом — "середовищах", які насправді є партіями без рації окремішнього існування, — це жалюгідне явище, існуюче на велику радість Москви, без найменшої користи для України і її визвольної справи.

Вертаючись до часу німецької окупації і відсутності якоїсь одної поважної історично-політичної книги про українські події, які склалися у тому часі, не можна промовчати найсумнішої сторінки, яку записали нетолерантність, заїлість, непримирливість і морально-політична розхристаність, що затруїла атмосферу відносин між двома таборами учорашньої одностайної ОУН. Тодішнє братовбивство прийняло куди-більші розміри, як окремі акти братовбивства за польського правління. У націоналістичній літературі ця справа представлена теж дуже баламутно і взаємосуперечно. У книжечці "Бунт Бандери" Богдана Михайлюка читаємо: "... В партійному засліпленні та в ненависті до вірних Проводові націоналістів боївки Степана Бандери і товаришів вимордували зрадливим способом тисячі українців. Жертвою бандерівського терору впали сотник Омелян Сенник-Грибівський, підполк. Микола Сціборський, полк. Роман Сушко, д-р Ярослав Барановський, інж. Утьо Соколовський, Іван Мицик, Ігор Шубський, два брати Пришляки, сотні нижчого організаційного активу та около 4.000 рядових членів, симпатиків і бійців". Автор пояснює ту внутрішню борню "безмежною жадобою влади" керівників групи Степана Бандери і бідкає, що "та понура епоха української мартирології ще не має свого пера". На ці і їм подібні закиди братовбивства на адресу табору Степана Бандери відповідає Петро Мірчук у цитованій вже книжці "Степан Бандера, символ революційної безкомпромісовости: "... Коли в часі важкої боротьби на життя і смерть українського визвольного революційного підпілля з гітлерівсько-німецькими окупантами покарано смертю також наймитів ґештапо, як Я. Б-ський, "Утьо" С-Ський та кількох інших, на сумлінні яких лежить зловлення і вбивство руками ґештапо Крайового Провідника ОУН І. Климova "Легенди", зв'язкової ОУН студентки Галини Столяр та інших українських революціонерів, то найменше моральне право підносити такі заміти супроти революційного засуду має той, хто сам колись, як провідний член ОУН, давав накази саме отак карати тих, хто ставав на службу ворожій поліції. Це правда, що обидва згадані прислужники ґештапо були провідними членами організації полк. Мельника, але їх покарано не за те, що вони були членами організації, тільки за їх службу ворогові — німецької поліції, конкретно — за видавання німцям українських націоналістів-революціонерів... Правдою є теж, що в розгарі внутрішньої боротьби, у виспіді нестерпно важкої

атмосфери, впало жертвою і кілька невинних членів організації полк. А. Мельника. Але тут треба виразно відрізнити факти від провокації. І друге, не можна — коли поступати чесно — одного випадку роздувати до велетенських розмірів і генералізувати його, тим більше в часі війни і революції, коли завжди можливі і помилки і провокації. А втім, треба й організації полк. Мельника бути об'єктивною і признати, що головну відповідальність за створення такої нездорової атмосфери, яка спричинювала того рода трагічні наслідки, несе саме організація полк. А. Мельника, а радше її провід, бо це власне він започаткував присуди смерті, засудивши на смерть самого Степана Бандеру і дев'ятьох інших членів Революційного Проводу в 1940 р. та спробою, хоч і невдалою, виконати той божевільний засуд. Адже це він погрожував "зліквідувати бандерівщину" чужими руками і, на жаль, не тільки погрожував. Отже нема чого жалуватися, коли на таку акцію прийшла реакція. А надто, що це не була реакція проводу революційної ОУН, тільки стихійна реакція "низів", які в часі війни й революції часом виривалися з рямців контролю". Названий видатний діяч революційної ОУН рішуче відмежовує особу Степана Бандери від отих актів братовбивства, вказуючи на фізичну неможливість будь-якої причетності Степана Бандери до тих актів братовбивства, бо в тому часі він, Бандера, перебував у гітлерському кадеті. У "мельниківському" об'ємистому, 296-сторінковому збірнику "Організація українських націоналістів 1929-1954" (На чужині, 1955) знаходимо спомин Андрія Мельника, в якому він, між іншим, згадує про свою випадкову зустріч в Саксен-гавзенівському кадеті із Степаном Бандерою, від якого — шляхом в'язничних знаків — дізнався про трагічну смерть Олега Кандиби-Ольжича і про те, що в тому самому таборі перебував в тому часі, між іншими, Тарас Бульба-Борівець.

Як бачимо, то за трагічні акти братовбивства обидва відлами ОУН один одному приписують головну вину. Можна погодитись, що персонально ані Андрій Мельник, ані Степан Бандера не були до цього причетними, — Степана Бандеру я знав тільки коротко й поверховно, але Андрія Мельника знав дуже добре: психологічно, за своєю духовою структурою, за своїм світоглядом він не міг видавати чи затверджувати засуди смерті на своїх противників-українців. Названий речник революційної ОУН, Петро Мірчук, відкидає теж закид, повторюваний різними діячами ОУН Мельника, щодо вбивства "бандерівцями" М. Сціборського і М. Сеника: "Кажучи про вбивства в наслідок чужої провокації (він пише) маємо на думці трагічну смерть двох членів ПУН, інж. М. Сціборського і М. Сеника, що впали жертвою большевицького

скритовбивства, зорганізованого Попуведьком. Підсовування того вбивства революційній ОУН, це свідомо нечесна провокація". Революційна ОУН закидає ОУН Мельника роздування і перебільшення явища братовбивства всупереч історичній правді. Коли ми чули з мельниківського боку закид, що в тих актах братовбивства згинувало "коло 4.000 осіб", то з бандерівської сторони читаємо у книжці Петра Мірчука: "Таких трагічних випадків було заледве кілька, а сотні тих членів організації полк. А. Мельника, яких проголошували жертвами бандерівського терору, чи братовбивства, живуть собі спокійно на еміграції і сміються в кулак". По чієму боці правда — трудно знати. На факт перебільшування актів терору і братовбивства і приписування "бандерівцям" усіх непереверених випадків, коли люди "щезали", вказує такий закид Богдана Михайлюка в його книжці "Бунт Бандери": "Терор бандерівських опричників переніся і поза межі рідного краю. Вже й на еміграції со українців пропали безслідно, опутані сітями бандерівської Служби Безпеки. Одною з останніх і найбільше знаних жертв бандерівського шаління, це відомий професор В. Петров, що в літературі виступав під іменем Віктора Демонтовича". Насправді відомо, що Петров-Демонтович потайки зголосився до своєї респатріяційної місії, чи пак не потребував туди й зголошуватися, бо, очевидячки, був весь час на послугах советської розвідки і виринув у Києві, де почав одверто писати під своїм прізвищем.

Конкретних прикладів, коли з табору ОУН Мельника падуть обвинувачення у сторону табору ОУН Бандери щодо вбивства окремих осіб — більше. Ось, наприклад, голосне обвинувачення, що Г. Полікарпенко у цитованій вже своїй книжці "Організація Українських Націоналістів під час другої світової війни" пише: "Бандерівці за одне з своїх головніших завдань вважали нищити ті сили, що не йшли з ними... Падають сотки "бульбівців", між ними дружина Бульби..." Але Микола Лебідь у своїй книжці "УПА", "Видання Пресового Бюро УГВР, 1956"), твердить: "Треба додати, що найближча рідня Бульби була й залишилася карними членами Організації. Жінка Бульби, з походження чешка, жила, за даними очевидцями в районі Тучин (Рівне). Ніколи не була ні переслідувана ні суджена якиминибудь чинниками Організації чи УПА"

Переводити нині слідство у цих справах і розчовпувати братовбивства з того трагічного періоду Другої світової війни та безпосередньо після неї — є річчю неможливою і цілком недоцільною. З писань авторитетних речників обох тих таборів, видно цілком недвозначно, що вони засуджують ті акти терору. Коли нині пропонуємо, щоб поляки й українці спустили заслону на минуле і

забули криваві минулі взаємні розрахунки, щоб поляки перейшли до денного порядку над Хмельниччиною і Коліївщиною, над підпільно-революційною акцією УВО і ОУН та над актами українських боївків з Другої світової війни, — коли ми нині сугеруємо, щоб також українці перейшли до денного порядку над всією шляхетською добою польського панування включно з князем Вишневецьким і Заглобою, польською ендецією, львівськими Бригідками, вбивствами Ольги Басараб і Юліяна Головінського, щоб скласти до архіву всю "пацифікацію" з 1930 р і всі польські вбивства на Холмщині, Волині й Підляшші за Другої світової війни, — коли ми таке пропонуємо зробити на польсько-українському відтинку, передати всі ті справи кабінетним історикам, а політичним проводам обох сторін створити спільний фронт в ім'я майбутніх інтересів своїх самостійних від Москви держав, то тим паче треба сугерувати, щоб між всіма трьома відлами колишньої одностайної ОУН, чи бодай двома відлами — Революційною ОУН і ОУН полк. Мельника забулися давні розбіжності і помилки і поррахунки та прийшло між ними до співпраці для спільної української визвольної справи.

Очевидно, що дослідники можуть уболівати, що дотепер нема одної повної і авторитетної історії Української Повстанської Армії, і що хоч існують про це вже досить багаті матеріали, ба навіть окремі книжки, то деякі з них писані все ще під кутом приналежності до окремого "середовища". Коли читати "УПА" Миколи Лебеда, "Українська Повстанська Армія 1942-1952" Петра Мірчука (1953) і "Збройна боротьба України (1917-1950)" Тараса Бульби-Борівця (Накладом пропаґандивного відділу УНГ, 1951) — то між тими творами є поважні "дискрепанції". Ще найоб'єктивніше схоплена історія УПА у близько 200-сторінковому нарисі "Українська Повстанська Армія" проф. Лева Шанковського в "Історії Українського Війська" Видавництва Івана Тиктора (Вінніпег 1953). Еспанське видання історії УПА, що появилася заходами чи з-під пера Юрія Тиса-Крохмалюка, видатного дослідника того періоду, мені не відоме, зате я чув про підготовлювання історії УПА, яка взяла б під увагу різні концепції, що стосуються особливо її початкового періоду і так званої Поліської Січі Тараса Бульби-Борівця.

Ще куди яскравіші розбіжності існують у з'ясуванні постанов, характеру та діяльності Української Головної Революційної Ради (УГВР) членами двох чи й трьох "середовищ" колишньої одної ОУН. "Літом 1944 р. бандерівці створили Українську Головну Визвольну Раду (УГВР), яка ніби-то була покликана УПА і начеб-то є понад-

партійною установою з прерогативами революційної української влади чи уряду. Твердження бандерівців, що до УГВР входять представники різних політичних напрямків, відкидається всіма існуючими угрупованнями. Від самого початку виступала вона анонімно, без відкритого признання бодай одної особи, хоч би з тих, що перебували в безпеці й спокою на еміграції. Дехто з її співтворців, як ось письменник Іван Багряний, вийшли опісля з її складу. Правдиве обличчя УГВР, як політичної прибудівки бандерівської партії, відкрилось щойно 5 літ пізніше, коли в бандерівській організації позначилися конфлікти і вона розкопалася дальше на "бандерівців" і "угаверівців". З пресової полеміки і з випущених обома сторонами різних комунікатів і спростувань українська громадськість довідалася про те, що до того часу було перед нею закрите: УГВР це була зашифрована бандерівська форма охопити своїми впливами широкі незорієнтовані круги української еміграції. Але ідея консолідації, висунена полк. Мельником все ж здобула ґрунт. Приїзд о. д-ра Кушніра і його посередництво прискорили консолідацію. Дня 12. III. 1946 почались переговори всіх політичних напрямків і партій включно з бандерівцями. Після низки нарад дня 14. VI. 1946 створено Координаційний Український Комітет (КУК). Але 4. IX. 1946 представники бандерівців заявили, що вони не візьмуть участі в працях КУК і почали пресову кампанію проти КУК..." Г. Полікарпенко, автор книжки "Організація українських націоналістів під час Другої світової війни", відкіля наведено той цитат, промовчує, що 10 червня 1948 року, прийнявши "Тимчасовий закон про реорганізацію Українського Державного Центру", створено Українську Національну Раду, як одну зі складових частин УДЦентру, і що до УНРади вступили також бандерівці, при чому Степан Бандера з'ясував тодішнє прихильне до УНРади становище окремою великою статтею. Промовчування того факту у книжці, виданій 1951 р., доказує ще раз, що в творах членів обох розсварених відламів ОУН йшлося більше про полеміку і представлювання противників якнайпоганіше, аніж про об'єктивність у пошукуванні правди. Інший, також уже цитований мельниківський автор Богдан Михайлюк (псевдо) у книжечці, яка свого часу наробила багато шуму, "Бунт Бандери" ("На чужині 1950), ще легковажніше висловлюється про УГВР: "... Ніхто серіозно не бере мітичної УГВР, що наче б то десь там у карпатських горах чи поліських болотах мала свою резиденцію, а тут тільки удержує своє закордонне представництво. На піддержання тієї фікції витрачається величезна маса енергії, часу й грошей, але туман забріхання щораз більше розвівається, а найбільше самі трубадури УГВР переко-

нуються, що брехнею світу не об'їдеш..." Коли самі націоналісти з табору полк. Мельника так зневажливо висловлювалися про УГВР і називали її "мітом" та "фікцією", то годі дивуватися, що вісті про створення і діяльність УГВР не знаходили негайної великої віри, довір'я і захоплення у людей з демократичного табору. Також Тарас Бульба-Борівець у цитованій вже своїй книжечці пише: "Перед своїм відступом з Карпат на словацьку та німецьку територію група Бандери проголосила до життя Українську Головну Визвольну Раду. Ця Рада мала б складатися з представників різних політичних угруповань та виконувати функції революційного парламенту цілої України в большевицькому підпіллі. По суті до УГВР не входить ніхто поза ОУН Бандери і в большевицькому підпіллі діяльність такого органу взагалі неможлива, УГВР залишається тільки на еміграції, як паперова анонімна фікція, а не фактично діючий фактор визвольної боротьби".

Не можна дивуватися, що українські емігранти з-поза табору ЗЧ ОУН (бандерівці) дивилися на УГВР, як власне на прибудівку ЗЧ ОУН, створену з тактичних причин та складену виключно з членів ЗЧ ОУН. Але ж проф. Лев Шанковський у своєму військово-історичному нарисі "Українська Повстанська Армія" ("Історія українського війська", Вінніпег, 1953), називає за прізвищами людей, поважних громадсько-політичних діячів, членів-засновників УГВР. Він твердить, що на еміграції перебували у часі писання того нарису, отже у 1952 р., 14 осіб, які були членами УГВР, дармащо не всі входили до Закордонного Предствництва УГВР. Між тими діячами називає також себе самого, але й колишнього голову УНДО й голову Української Парламентарної Репрезентації Василя Мудрого. Стрінувшись з Василем Мудрим у Нью Йорку (він перебував на європейській еміграції в Західній Німеччині, я — в Австрії) і почувши про його причетність до УГВР — я раз одверто запитав його, скільки правди в цьому. Мудрий не заперечив, а, навпаки, потвердив, що так, він узяв участь у заснуванні УГВР. На мою заввагу, чи не постало таким чином шкідливе для української справи двоєвластя, з двома неначе конкуруючими керівними державно-політичними центрами, УНР і УГВР. Мудрий признав, що двоєвластя шкідливе, але висловив переконання, що між УГВР і Державним Центром УНР на чужині прийде до порозуміння, бо всі, що прагнуть відновлення української державности — революційним чи іншим шляхом — мусять виводити свій світогляд від актів 22 січня 1918 і 1919 р. р. і, послідовно, мусять визнати, що уряд УНР в екзилі таки зберігає легальний зв'язок із роками самостійної УНР, що не може бути

річчю байдужною для зберігання державницької традиції. У цьому пункті наші погляди цілком збігалися.

Пишучи про події за німецької окупації треба обов'язково згадати такі факти, як 1) Акт 30 червня 1941 року у Львові, проголошення, потім казапося відновлення української державности, 2) переслідування швидко після Акту його авторів німцями, 3) німецька винищувальна політика в Україні, 4) так звані похідні групи ОУН в Україну, 5) створення Першої Дивізії, 6) створення Української Повстанської Армії... Акт з 30 червня 1941 року довгий час був і подекуди й нині становить контроверсійну тему. Найбільш об'єктивний та історично вірний опис тієї події маємо у першорядних споминах д-ра Костя Паньківського, у першому томі його трилогії "Від держави до Комітету" (Нью Йорк 1957). Сьогодні, з історичної перспективи, треба ствердити, що більше, як скромна обстановка, в якій відбулося те проголошення, зовнішня його форма, імпровізований та наче аматорський підхід до такої світлої і переважливої справи, як відновлення державности, все воно применшило значення того Акту в очах великої частини українського вільного суспільства. Але — повторюю вже раз сказане — не можна відмовити авторам того Акту ініціативности, активности та доброї волі. Можна закинути їм наївність і незорієнтованість в тодішній дійсності (німецькі плани супроти України), але треба признати їм відвагу діяти політично в тих трудних обставинах. І коли вони виступали назверх, хай у скромній залі "Просвіти" на Ринку ч. 10 у Львові, перед наспіх зібраним гуртом громадян, то все ж це була відвага і був політичний активізм. Коли у тому Акті не говорилося виразно про нав'язання до актів з 22 січня 1918 і 1919 р. р. та про нав'язання до Української Народньої Республіки — то це була помилка творців тієї події, але ж Акт з 30 червня 1941 року був таки логічним продовженням актів 22 січня. І тому він є історично-політичним активом.

Нема сяк-так докладної історії так званих Похідних груп в Україну, які пішли майже негайно після німецького походу проти Советського Союзу літом 1941 року. Знову же — обидва відлами ОУН по своєму описують вартість і діяльність тих груп. За нашою оцінкою — добрими статтями на цю тему були статті Ю. Пундика "У 25-тиліття Похідних груп ОУН" у паризькосу "Українському Слові", друга половина 1967 р. Знову ж: за різною взаємосуперечною оцінкою діяльності тих похідних груп в Україні — вони без сумніву виявили велетенську енергію і саможертвенність. вміли проникати в народню гуцу та розбурхувати її національно-

політичну свідомість, намагалися організувати українське життя на місцях незалежно від німецької окупаційної влади і всупереч тій владі та понесли величезні людські втрати в тих своїх зусиллях.

Однаково Українська Дивізія, як Українська Повстанська Армія довгий час становили в українському вільному суспільстві проблеми, довкола яких велися приватні розмови і публічні дискусії. Адже до творення Української Дивізії негативно поставилася була ОУН Степана Бандери, а вісті про УПА довгий час велика частина української еміграції сприймала скептично з вини самого націоналістичного табору, який надто цупко, безпосередньо й ексклюзивно пов'язував УПА з собою, з націоналістичним табором. Тільки пізніша література про УПА підкреслювала її понадпартійний і понадбласний характер. Сьогодні УПА — як і Українську Дивізію — визнано вже як велику цінність, як останні добровільні українські військові формації, які так само, як УГА, Армія УНР і Карпатська Січ — виводили себе ідеологічно від першої у новій історії України української військової формації — Українських Січових Стрільців.

Українське життя за німецької окупації виповнила у Західній Україні, у так званій Генеральній Губернії, конструктивна праця Українського Центрального Комітету з більшим числом позитивних позицій, як негативних, — а політичне життя виповнила діяльність націоналістичного табору. Цей табір виявив велику метушливість, енергію, навіть динамізм, який діяв на умі особливо молоді. Це були величезні позитиви, але й поруч них були жалюгідні негативи: партикуляризм, нетерпимість, хаотизація українського життя, найжалюгідніші явища братовбивства і донощицтва. Партійницьке самозакохання і непримиреність супроти інакодумаючих збереглося від того часу по нинішній день у деяких видатних діячів ОУН. Характеристичним для підходу тієї частини українських діячів є, наприклад, така характеристика тих часів у книжці Петра Мірчука "Степан Бандера" ще з 1961 року:

"... Побіч революційної організації під проводом Степана Бандери існувала й діяла у тому періоді ще й організація полк. А. Мельника. Вона вживала назви ОУН і заявляла, що стоїть на ідейно-політичних позиціях постанов Конгресу Українських Націоналістів 1929. В дійсності ж це була заява для домашнього вжитку, а супроти німецької окупаційної влади дійсна постава цієї організації була така сама, як "Державного Центру УНР" (Автор бере цю установу в "лапки", І.К.) та членів колишніх українських політичних партій у Галичині: УНДО, ФНЄ, УСРП та інших.

Це не значить одначе, що всі ті українські діячі стали німецькими коляборантами, діючи свідомо на шкоду українському народові. Ні, вони й далі старалися працювати для свого народу, але в лояльності до німецької окупаційної влади, шляхом "законности". Вони писали меморіяли до уряду Німеччини, до Гітлера, до Гімлера, до інших керівників тодішньої німецької політики, щоб виеднати таким способом різні полегші для українського населення, кращі умовини життя, дещо більше прав. Тільки ж незаперечною правдою залишається те, що вимог справжньої самостійної соборної України в жадному з тих численних маморіялів не було..."

Перш за все — ні одної з вищеназваних політичних партій, які існували за Польщі перед вибухом Другої світової війни, за німецької окупації взагалі не існувало. Тому й ні одна з тих партій не вносила ніяких меморіялів до Гітлера, Гімпера чи будь кого іншого з головачів Третього Райху. Одиноким легальним представником українців перед німецькою владою був Український Центральний Комітет і він мав за обов'язок дбати про те, щоб "виеднати кращі умови життя" для українського народу на території, на якій діяв. Автор цих рядків не був звеличником УЦКомітету ані за його існування, ані тепер, з історичної перспективи. Але й закидати УЦКомітетові, що він не вимагав у своїх заходах перед окупаційними німецькими властями "справжньої самостійної соборної України" — це цілком неповажна демагогія. Адже також в "Акті Проголошення Української Держави", за текстом летючки, розкидуваної у Львові в перших днях липня 1941 р., говорилося про співпрацю з Німеччиною, яка ніби "творить новий лад в Європі і світі та допомагає Українському Народові визволитися з московської окупації". "Українська Національна Революційна Армія — сказано в цій летючці — що творитисьме на Українській Землі, боротисьме дальше спільно з Союзною Німецькою Армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі". Не можна мати ніякого сумніву, що автори того Проголошення не складали заяви про співпрацю з німцями з любови до Гітлера і його опричників, а робили це виключно на те, шоби легалізувати свій виступ, шоби вбрати його в шати легальности. Коли ж ту відозву проголошувала "Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери" — то яким правом видатний діяч того табору записує у гріх всім неіснуючим тоді українським

політичним партіям та всім націоналістичним діячам з-поза його власного табору, що вони "старалися працювати для свого народу, але в лояльності до німецької окупаційної влади шляхом законності"?! Можна би ще нині скласти список "тройгендерів", українських людей не тільки з різних колишніх політичних партій і безпартійних, але й із діячів обох частин розколеної ОУН. Кидати на всіх них каменем сьогодні, після тридцяти кількох років, було б негарно, немудро, недоцільно і шкідливо. І тому й ставати на котурни, що тільки "я" праведний революціонер, а всі інші — це угодівські опортуністи й боягузи, які боялися говорити про українську державу, також негарно, немудро, недоцільно і шкідливо.

Особливо корисну роботу робило засноване УЦКомітетом Українське Видавництво. Коли проф. В. Кубійович прийняв до праці в УЦК за рекомендацією ОУН групи А. Мельника багатьох українських людей без громадського стажу. (УЦК був взагалі "мельниківський" під проводом полк. Романа Сушка, людини розумної, чесної, поміркованої і добрих товариських форм, — так само, зрештою, як Осип Бойдуник, якийсь час права рука проф. Кубійовича), то "Українське Видавництво" мало фахових людей. Його першим директором був Іван Коцур, колишній інспектор газетно-книжкових кіосків "Руху" у Польщі, — пізніше — Іван Тиктор і Петро Постолок, найкращі знавці газетної і книжкової видавничої справи, — всі три колишні Українські Січові Стрільці. Видавництво видало чимало вартісних і корисних книжок, головню шкільних підручників. Його щорічні "Календарі" залишилися своєрідною бібліографічною цінністю, тим паче, що вони вичерпані і знаходяться тільки у нечисленних бібліотеках у вільному світі.

Про позитивний характер Відділу Суспільної Опіки УЦК знаю з такого скромного досвіду.

Працівник Відділу суспільної опіки в УЦК, Юрій Дачинин (тепер інженер у Чикаго,) запросив мою дружину, щоби вона включилася до праці того Відділу — відвідуючи шпитали у Кракові й віднаходячи між раненими німецькими вояками українців, колишніх полонених з советської армії, які ради самозбереження вступили до німецької армії і були ранені вже як німецькі вояки. Таких нещасливців боло справді багато. Вони, виховані в советській атмосфері страху й недовір'я, ставилися спершу недовірливо до незнайомої їм пані, яка запитувала про стан здоров'я та приносила їм книжки і газети. Але швидко тужили до тих відвідин і просили дружину, яку називали сестрою, відвідувати їх якнай-

частіше, приносити книжки й розважати розмовами. О. д-р М. Сопуляк, з яким ми часто товарисько стрічалися, дав раз моїй дружині, на її інтервенцію, 200 золотих на цигарки для тих вояків. Були між ними й інтелігенти, були свідомі українці, був один лікар-грузин, якому дозволяли виходити на місто. На просьбу моєї дружини він опікувався тими українцями. Але я не був захоплений тією працею дружини, хоча признавав її корисність: дружина нераз засиджувалась у шпиталі між "своїми" раненими вояками і верталася до дому поза поліційною годиною та хоча мала відповідну довідку від німецьких властей, могла у тому часі безправ'я наразитись на прикрість. Згодом чули ми, що німці не евакуювали тих шпиталів і що большевики всіх знайдених там ранених безпощадно винищили. Але якщо навіть дехто з них встиг переїхати далі на захід, то його певне репатріювали, що було для них однозначне з загибллю від режиму, який не знав ніколи людських почувань.

Українські емігранти у Кракові жили теж товариським життям — кожний у своєму гурті. Ми з дружиною належали до гурту о. кан. Дамяна Лопатинського, мого недавнього першого директора Видавничої Спілки "Діло", який мешкав разом із своєю донькою "Нусею" Терлецькою та д-р Ярославом Воевідкою, чоловіком внучки о. Лопатинського, красуні Христини. О. кан. Лопатинський, о. Михайло Сопуляк, д-р Ярослав Воевідка, Петро Постолук, Роман Купчинський — це все були "бриджисти", які використовували нагоди, щоби сходитися на бриджа і товариську гутірку. Гостинний дім вели панство Стернюки — д-р Богдан Стернюк і його дружина Наталя з дому Луцька. Ми стрічалися часто з нашим приятелем від дитинства д-ром Павлом Лисяком, який — завдяки своєму фаховому знанню і надзвичайно високій товариській культурі — швидко здобув собі широку клієнтелю у своїй нововідкритій адвокатській канцелярії. Володіючи прегарно німецькою мовою, переводив інтервенції у німецьких властей, бо тодішня дійсність давала аж надто багато причин польським мешканцям шукати адвокатської поради, шукати якоїсь правної охорони. З людей, з якими ми приятелювали у Кракові, варто згадати молодого лікаря Анатолія ("Тольця") Грицяя, веселого, життєрадісного, завжди готового допомогти потребуючим його помочі. Його батька, священника у Тернопільщині, і також його брата, знищили большевики і тому він лякався залишитися у Кракові, коли стало ясно, що ввійдуть туди советські війська. Виїхав на Помор'я (тоді ще німецьке) і дістав працю в якомусь тамошньому шпиталі, разом із своєю мамою. Нас просив забрати з собою у залізничному вагоні скриню з речами його сестри.

плянуючи виїхати згодом на захід і там стрінутися з нами. Ми вислали йому ту скриню із Цнайму та отримали вістку, що вона щасливо дійшла. Але згодом дійшла до нас пресумна вістка: советські війська зайняли несподівано місцевість, в якій працював д-р Грицай та, під його неприязність дома, арештували його маму. Вернувшись до дому д-р Анатоль Грицай у розпачі повисився, а через день-два большевики звільнили його маму. Вродлива сестра пок. д-ра Грицай, пані Ляля, якої ми були б уже не пізнали, підійшла до нас раз у Гантері і пригадалася. Живе із дорослим уже своїм сином у Ньюарку. Талановитий письменник міг би використати ту трагічну історію родини Грицаїв для повісти — але скільки таких тем подає доба війни й революції, доба мандрівки народів і переворотів у житті країн, родин і одиниць...

ДАЛЬША ВТЕЧА НА ЗАХІД

Краків за німецької окупації був центром української еміграції. Церква св. Норберта стала українською католицькою церквою, під якою в неділі збиралися великі гурти українських мужчин і жінок. Парох тієї церкви був "райхсдойчем" і не став духовим провідником української громади і не мав впливу на тих духовників-втікачів, з яких дехто, ставши "тройгендером" жидівських крамниць чи каварень-ресторанів, не поведився так, як лицювало б духовникові. Деякі наші люди забували, що Краків — прастаре польське місто, центр незрівняних культурних пам'яток, і це мусило дратувати польських патріотів. Але провокацій збоку українських емігрантів не було. Поляки переживали трагедію не так воєнної прогри, як небувало жорстокого і безглузлого німецького окупаційного режиму, який поставив собі за ціль — винищити взагалі польський інтелігентський провід. Наприклад, виарештування і вивезення до Освенціма (Авшвіц) всіх узагалі професорів Ягайлонського університету, винищування поляків у всіх інших німецьких кацетах смерті (з них жажливий — Майданек), розстріляння у Львові письменника Боя-Желенського і гурту професорів, — це була політика, що могла послужити за зразок. — якої політики не треба робити ні в яких обставинах.

Доба німецької окупації спершу тільки українського Засяння й Лемківщини, згодом цілої Західньої України, врешті й цілої України — була добою української мартирології, але й добою, в якій українці дали докази своєї конструктивної, корисної для народу праці, давали докази свого героїзму, але й докази політичного примітивізму, наївності, свого аматорства, партійництва.

партійницької заїлости і непримиренности. Це була доба розмірно коротка — від вересня 1939 року по кінець 1944, коли советські війська зайняли вже всі українські землі. З тієї доби залишилися на українському тілі незатерті близни, після ран, завданих чужими але й власними руками, що їх для історії треба згадати, але не треба їх роздряпувати. Залишилися теж непроминальні вартості, до яких належить продовжування збройної боротьби, яка збагатила визвольницьку традицію, підставу самостійницької ідеології.

У Кракові я стрічався раз-ураз з кількома німецькими журналістами, а під час частих подорожей до Варшави, де я продавав "на пасок" надруковані "наліво", понад дозволене число примірників, аркуші різних польських книжок для молоді, я стрічався з польськими журналістами, добре мені знайомими з передвоєнних часів. У зустрічах однаково з тими польськими журналістами у Варшаві, як польськими громадянами у Кракові я завжди старався з'ясовувати становище українців, які, будучи ворожими супроти советської Росії, опинилися після прогри Польщі в ситуації, в якій не мають іншого вибору й іншої можливості, як шукати "модусу вівенді" для українського населення в "Генеральній Губернії" і що ми далекі від схвалювання німецької політики супроти Польщі. Пригадую собі розмови на цю тему з висококультурним, розумним, зрівноваженим польським журналістом-політиком Вітолдом Гелжинським. Не знаю, яка доля стрінула того польського патріота державника, який розумів також слушні аспірації українців. Щодо німецьких журналістів, діючих на терені окупованої Польщі, то одні з них ішли у форватері нацистської пропаганди — інші були партійцями з конечности, бо тоді в німецькому пресовому апараті, та ще й на окупованих теренах, не могли діяти журналісти не-партійні. Мій близький приятель з передвоєнних часів, Карло Аріо, член Клубу закордонних журналістів у Варшавському соймі, який скінчив був українську гімназію в Перемишлі, говорив мені щиро, що коли би він, ставши "ройхсдойчем", не вписався водночас до націонал-соціалістичної партії, то автоматично став би "п-ф" — "політіш фердехтіг", політично підозрілим, що вже межує з кацетом. Він і його товариші щиро вірили, що ось-ось буде винайдена "нова зброя", яка заверне колесо війни знову у користь Німеччини. Сьогодні відомо, що в перегонах до винаходу ядрової зброї виграла Америка та що Совети першими захопили на Помор'ї німецьку базу, з якої вистрілювано проти Англії далекосяжні ракети "Ф 1" і "Ф 2". Відомо, що Совети забрали на тій базі в полон і вивезли німецьких учених і техніків, які збудували Москві ракетну зброю, так само, як

відомо, що советські шпигуни в Англії й Америці викрали тайни продукції атомової зброї. З наближуванням советських військ — німців огортала розпач, резигнація, але й були такі, які, зненавидівши гітлерський режим, злорадно ждали кінця.

Після німецької катастрофи під Сталінградом німецькі армії почали відходити на захід, а коли вони переступили Дніпро і швидко потім Збруч — стало ясно, що й Краків перестав бути безпечним схоронищем. Повторилося те, що було пізньою весною 1941 року: тільки тоді вулицями Кракова перевалювались на схід німецькі дивізії, у найбільшому в новітній історії зосередженні збройної сили проти Советів, (250 дивізій!) — а тепер фронт скорочувався і скочувався — на захід. Мій найстарший брат Михайло відвідав був нас у Кракові, здається у 1942 чи 1943 році, і дістав у нас атаку жовтаниці, перебував якийсь час у краківському шпиталі та хворий вернувся до Львова. Брат Володимир дістав був нотаріят у Дембіці під Краковом й у нього перебувала наша старенька Мама. Мою тещу і сестру дружини, Ольгу з малою дитиною я перевіз із Львова поїздом до Кракова, швагер, Осип Перлович, працював весь час у "Маслосоюзі" і виїхав із ним до Західної Галичини, сполучившись з родиною у Кракові. Тодішне немовля, Марта Перлович, скінчила вже політичні науки у Вашингтонському університеті і є тепер директором одного відділу в централі Республіканської партії, та живе з чоловіком, економістом Мартіном Смитом у Вірджинії. Батько Осип став в Америці інженером-електроніком і працював у фірмі "Бендікс", але передчасно трагічно помер. Теща померла на 89 році життя у 1962 р. у Томс Ривері, а сестра дружини Ольга живе у невеличкому власному домі у Томс Ривері — і ми час-до-часу туди їздимо. Сестра Мілена була вже на Заході. Першим виїхав на захід брат Володимир і ми дістали були вже його адресу у Фельдкірху, у Форальбергу, на кордоні Швайцарії. Ми виїхали з дружиною і цілою її родиною літом 1944 року вантажним залізничним вагоном і доїхали до станції Цнайм (по чеськи Знаймо, на чесько-австрійському кордоні). Те містечко переходило у своїй історії кількакратно з рук до рук, тепер знову у ЧССР Мене приділили на працю на залізничній станції, в її Господарському відділі, де вже "працювали" два урядовці, старий емеритований залізничний інспектор, якого змобілізували назад до служби, і один залізничник, який мав хист зберігати себе поза фронтом. Ніякої насправжньої праці там не було і моїм обов'язком було після кожного летунського сполоху обходити станцію і всі її закамарки та списувати, чи були які пошкодження. Це було справжнє чудо, що за весь — недовгий — час нашого перебування у тому містечку

не було альянтського налету. Мешкали ми в одній старенькій дуже ввічливої німкені на окраїнах міста. Маму примістили ми в недалечкому готелі і мали ту велику користь з моєї "праці" на залізниці, що всі ми отримували за маленькі гроші харч у залізничній кухні, мізерний харч, проте таки теплу страву. З Цнайму їздив я ще до Відня до Українського Видавництва (Видавництво встигло ще видати останній свій "Календар", де була й моя стаття. (я не міг його віднайти) — їздили ми теж з дружиною раз до Відня до тамошнього професора-окупіста. Тяжко, що ми відвідали тоді о. каноніка Лопатинського з його ріднею і що саме тоді відбувся той жахливий налет на Відень, в якому одна бомба вдарила в катакомби недалекого собору святого Степана і вбила там багато людей, — інша сильно пошкодила названий прегарний собор.

Коли у "нашому" вантажному залізничному вагоні їхав з Кракова, між іншими втікачами, журналіст Роман Пашківський, (помер передчасно у Канаді), їхало й кілька інших родин, то з Цнайму далі на захід подався уже менший гурт. Тяжко, що були з нами тодішній студент політехніки Мирослав Чопівський, тепер високошанований доктор-інженер-лісовик в ЗСА, і талановитий маленький ростом журналіст Євген Лазор. Родина дружини — її мама, сестра з чоловіком і дитиною та братом Іваном, кол. "усусусом", — залишилися у Вюртембергії — ми поїхали з нашою мамою до Фельдкірху. Там ми віднайшли брата Володимира з його дружиною Марією, залишили в них маму і поїхали далі, в сторону Інсбрука. Висіли й вивантажили наші бідні "манелі" на станції Ляндек. Саме тоді формувался там один з найбільших в Австрії таборів втікачів, але ми туди не потрапили, тільки знайшли приміщення на стриху в stodолі одного австрійського бавера. Це був найприкріший період нашого скитання: на тому горищі жерли нас блощиці, а брак грошей внеможливллював шукати чогось кращого. Ми познайомилися там з інженером Тимошенком з нової підсоветської еміграції і його гарною дружиною. Коли почалося формування в Інсбруці української приватної гімназії — я допоміг їхній донечці дістатися туди і скласти іспит зрілости. Інженер Тимошенко помер. — дочка Ляриса, тепер дуже вродлива пані, живе у Каліфорнії. Відвідав нас там один видатний діяч ОУН групи полк. Мельника і дуже бідкав над нашою долею та сам запропонував нам свої приятельські послуги: він, мовляв, знає одну баверську родину, де є вільна кімната, подбає теж, щоби ми мали молоко, а в таборі у Ляндеку подбає для нас за картки на дармові обіди. Через день-два прийшов до нас, вийняв карточку, в якій записав собі, чим має допомогти нам, і заявив: "Кімнати вільної у

тієї баверки нема, бо несподівано приїхала до неї її своячка — отже ця справа поладнана. Молока не можна дістати, бо саме корова отілилася, отже ця справа поладнана. А харчових карток у таборі покищо не видають, треба подождати, то й ця справа відпадає..." По нинішній день ми з дружиною говоримо, що "справа поладнана за зразком інженера В." Ясно, що ми не мали й не маємо до нього претенсій, бо людина мала добру волю.

Але в таборі Ляндеку ми знайшли деяких добрих давніх і деяких нових приятелів. Ото ж були там д-р Ярослав Рожанковський з дружиною Софією, заприятнилися з лікарем д-ром Олександром Сушковим, в сусідстві Ляндеку мешкали лікар д-р Роман Струмінський, одружений із Марією, донькою о. д-ра Михайла Залеського, колишнього директора Філії Української академічної гімназії. Панство Струмінські жили разом з панством Залеськими: пані Стефанія Залеська, однаково, як її донька, були справжніми красунями, (о. д-р Залеський професорував згодом у Монреалі в Канаді, де й помер 1 липня 1966, з панством Струмінськими стрічалися в Канаді, наймиліше згадуючи минуле). Тямлю таку маленьку гумористичну пригоду. Д-р Рожанковський з дружиною і д-р Струмінський з дружиною — лікарі — приятелювали. Було таке, що ми поїхали разом з панством Рожанковськими до Струмінських. Старша донечка Рожанковських Гуґа з цікавістю взяла до руки порцелянового ведмедика, що стояв на поличнці: "Гуґа, вважай" — крикнув д-р Струмінський, — "не збий фігурки"! Очевидно, що Гуґа настрашилася, розклала руки, ведмедик впав і розбився. Через оту пригоду мало не розбилася разом із ведмедиком приятель двох гарних родин...

ІНСБРУК: 1945 — 1949

У Ляндеку ми довго не перебували. Колишній директор гімназії у Дрогобичі Богдан Попель взявся оснóвувати українську гімназію в Інсбруці, де о. кан. Юстин Гірняк, Роман Голіян і гурт інших наших громадян заснували й легалізували у властей Братство св. Андрея. Гімназія була при тому Братстві, під протекторатом місцевого католицького єпископа. Це була першорядна ідея й ініціатива власне Романа Голіяна, людини з великою ініціативою і конструктивною енергією, — поминаючи його непересічний журналістичний талант. Богдан Попель шукав за професійними вчителями до своєї гімназії. Я до того часу ніде не вчителював, але мав (і дотепер зберіг) документ на право вчителювання в усіх середніх школах Австрії. Дізнавшись про це Попель наполіг на нас, щоби ми перенеслися до Інсбруку і щоби я вчив в його гімназії історію та німецьку мову й літературу. Так і сталося і ми перевели в Інсбруці кругло чотири роки. Тяплю ще з Ляндеку, що там почули ми через радіо, що Гітлер скінчив самогубством у своєму бункрі під румовищами канцлерського палацу...

Їдучи до Німеччини ми лякалися попасти під бомби, але Господь так захотів, що якось наш "евакуаційний" вагон, який ніби віз робітників до фабрик у Фельдкірху (пляшка горілки і тютюневі пачки діяли чуда), а коли почули, що Форальберг і Тироль підляже французькій окупації — ми лякалися, що французи будуть видавати втікачів Советам. Такі були погопоски між втікачами. Той острах збільшився, коли спроби втікачів перейти швейцарський кордон від сторони Фельдкірху — не вдалися, бо швейцарська сторожа заявила, що можуть перепускати тільки на "транзит", якщо хтось хоче на швейцарській території нагайно зголоситися до повороту "до дому", себто на територію, зайняту Советами. Тоді-то, над швейцарським кордоном, ми стрінули архієпископа Іларіона, себто професора Івана Огієнка, знайомого мені ще з 1919

року, коли він в евакуйованому з Києва уряді УНР до Вінниці був міністром освіти. Очевидно, що я його стрічав часто під час мого 5-тирічного замешкування у Варшаві. Швайцарці — після телефонічних розмов із вищими властями — перепустили архієп. Огієнка до Швайцарії разом з його двома синами. Він, очевидно, не припускав ще тоді, що стане митрополитом Православної Церкви у Канаді. Це була цікава, кольоритна постать: туга, тверда людина, фанатик чистоти української мови, дуже заслужений своїми виданнями з тієї ділянки, як популяризатор чистої літературної мови і одностайного для всіх українців правопису. Правда, його гасло "один нарід, одна віра, одна мова" — дискусійне, бо британці, французи, німці поділені щодо віровизнання, у кожному з тих народів є обласні, на даній території (у французькій Провансалії, британській Шотландії чи Валії, у німецькій Саксонії і Пруссії) говорять різними "мовами", титан німецької літератури Гаргард Гавптман писав усі свої безсмертні драми діалектом "пляртдойч", а щодо правопису, то, наприклад, у післяверсальській Польщі найбільший і найпопулярніший щоденник "Ілюстровани Курієр Цодзенни" у Кракові до кінця свого існування лляново не підпорядковувався різним правописним правилам, що їх схвалила таки краківська Академія Наук. Один нарід, одна віра, одна мова, та ще й може один правопис — ідеальне гасло, але тільки в теорії, бо хоч віровизнання, мова і, в меншій мірі, правопис — переважливі для народу справи, то вони не мусять бути одностайними, щоби нарід був сильний, дужий, вірив в одного Бога та мав пієтизм до рідної мови... Але покійний Митрополит Огієнко був догматиком в усіх справах, не визнавав компромісів у проповідуваних ним правдах, мав самовладну, егоцентричну вдачу, був теж страшенно амбітним — у великих, але й малих справах. Коли, наприклад, хтось йому не дуже милий затитупував його в Україні "Пане Професоре", то він подратовано корегував: "І ректор, і міністер, прошу"... Але поза дискусією залишався і залишиться до віки його глибокий патріотизм, його відданість Українській Православній Церкві, його організаторський хист, його любов до молоді. Коли Українська Народня Республіка була б утрималася, то Іван Огієнко, колишній учитель російської мови в жіночій гімназії ім. св. Ольги у Києві ("Ольгінська" гімназія), на пості міністра освіти був би найрішучіше переводив українізацію всього шкільництва, від дитячих садків до університетів включно. Після тієї нашої зустрічі над швайцарським кордоном в австрійському Форальбергу у квітні 1945 року, коли ми обмінялися ще кількома реченнями про загальну ситуацію, про особисті справи і про незавидну долю маси втікачів, я вже ніколи більше Митрополита Іларіона не стрічав.

Праця в Інсбруцькій гімназії належить до наймиліших споминів моєї скитальської доби. Богдан Попель зумів зібрати гурт педагогів, які були не тільки добрими фахівцями своїх предметів і мали за собою вчительський досвід, але й мали таку особисту культуру, таку товариську культуру, що це була насолода приходити туди щодня, стрічатися з тими своїми колегами, розмовляти з ними, вирішувати всі справи. Богдан Попель пішов із списком учителів та їх документами до місцевих міських властей і дістав приміщення для української гімназії таки у будинку місцевої австрійської гімназії. Богдан Попель — першорядний знавець історії, на жаль без терпцю і амбіції списувати те, що він знав, відзначався особливо культурною поведінкою, любив молодь і мав той здоровий змісл, який казав дивитись на українську гімназію у тому часі під кутом власне того виняткового післявоєнного періоду, періоду непевности завтрішнього дня, непевности майбутньости вчителів, батьків і дітей. Тому, стараючися "не за страх, а за совість" передати учням певну дозу знання, дивилися ми, вчителі, крізь пальці на їхні осяги в науці. Богдан Попель встановив згори певні норми, як треба підходити до учнів: судити їх не за їхнім книжковим знанням, а за їхнім характером, — підходити до них під кутом оцінки, що з даного юнака і даної дівчини може бути в майбутньому, чи це духово позитивна чи безвартна людина. Коли нам, Інсбруцькій гімназії під керівництвом Богдана Попеля дехто дорікав те саме, що дорікав і Зальцбурзькій гімназії під керівництвом Володимира Каліни, що, мовляв, ми випускаємо з гімназії "неуків", то швидко, після переїзду за океан, виявилось, що політика тамошніх директорів і вчителів була правильна: матуральні свідоцтва скитальських гімназій гонорували американські й канадські високі школи і багато наших учнів осягнули високі й почесні становища. З директором Богданом Попелем та його дружиною Магдалиною, "Дунею", ми з дружиною близько заприятелювались. Згодом в Америці ми старалися щороку стрічатися у Гантері на "Кобзарівці". У мене збереглося запрошення-повідомлення про "Загальний З'їзд Інсбруцької Гімназії", який відбувся 12-13 вересня 1959 року на оселі Робітничого Союзу в Глен Спеї. Підписані на тому повідомленні колишні абітурієнти тієї гімназії Лев Винницький — голова, Таня Могильницька — секретар і Богдан Мішко — член. Я вчив історію німецьку мову та літературу у трьох вищих класах гімназії і питав при maturі кількадесят юнаків та дівчат — здебільша гарних, ідейних, здорових на тілі й душі молодих людей. Коли ми дістали у Нью Йорку сумну телефонічну вістку з Чикаго, що 1 січня 1971 року помер на удар серця Богдан Попель — ми обоє з дружиною

полетіли туди на похорон і я, промовляючи на Панахиді, підкреслив, що з Покійником зійшла в могилу "ціла людина" — простолінійна, освічена, культурна, громадська, товариська. Його син, Орест, який був теж моїм учнем в Інсбруцькій гімназії, є тепер одним із провідних українських адвокатів у Чикаго. Мабуть, ніхто вже з колишніх вчителів тієї гімназії не є в живих. Померли Богдан Попель, Марія Гривнак, обидва брати Євген і Корнило Яворівські, геолог "Льоньо" Корнилів, Никифор Гірняк. З багатьма із них я ще стрічався в Америці, — поволі відходили в засвіти один за одним. Останнім, мабуть, був Іван Криницький, який помер у Нью Йорку 13 лютого 1975. Цікаво, чи колишні учні й учениці української гімназії в Інсбруці (як і інших подібних гімназій за часів таборової еміграції в Німеччині й Австрії) згадують колись своїх учителів?!

ЗУАДК

Десь під кінець 1946 року приїхав до Інсбрука вперше д-р Володимир Галан, ексекютивний директор Злученого Українського Американського Допомогового Комітету (ЗУАДК). Це була його друга подорож до Європи, бо за першим разом він відвідав тільки Англію, Францію й Італію, перевівши головні наради з єпископом Іваном Бучком у Римі. Українська еміграція у Німеччині й Австрії була вже зорганізована: у Німеччині створилось Центральне Представництво Української Еміграції в Німеччині (ЦПУЕН) під проводом колишнього голови Української Парляментарної Репрезентації Василя Мудрого, а в Австрії створилось Українське Центральне Допомогове Об'єднання в Австрії (УЦДОА). Головним його організатором, автором статуту, що його залегалізовано у французькому управлінні зони Тироль-Форальберг, — став д-р Михайло Росляк, колишній адвокат у Чорткові. Це була гарна, поважна, культурна і мила людина. Колишній член Радикальної партії — був далекий від її колишнього демагогічного коника проти "попів і попиків", був віруючою і побожною людиною, першорядний промовець, добрий організатор. Я був заступником голови УЦДОА, після виїзду д-ра Росляка до Канади (до Едмонтону, де він передчасно помер) я став його наступником. Д-р В. Галан підписав із нами умову про несення всієї допомоги від ЗУАДК почерез УЦДОА, себто — централізованим способом. Це було потрібне з уваги на різні чудасії, які діялися в тодішньому неспокойному і хаотичному часі. В наших газетах в ЗСА появилось було оголошення, що допомогу скитальцям можна вести через Український Червоний

Хрест у Швейцарії і щоб туди висилати пачки для скитальців у Німеччині й Австрії з долученням 2-ох (чи 4-ох) доларів на кошти дальшої пересилки. Зловживано фірмою Українського Червоного Хреста з часів Української Народньої Республіки, установи, яка насправді перестала вже діяти і не була визнана ані швейцарським урядом ані Міжнароднім Товариством Червоного Хреста з осідком у Женеві. Голова Українського Червоного Хреста М. Б., добрий український патріот, мусив заробляти на прожиток на підрядній праці в одному готелі і не мав апарату, технічних засобів, впливу ані зв'язків, потрібних для ведення широкої допомогової акції. Д-р В. Галан їздив до Женеві й відвідав п. М. Б. та оповідав дива про ту акцію, яку він зліквідував. Ініціатори тієї акції, які хотіли змонополізувати допомогу скитальцям, не здавали собі справи, що для цього треба мати визнання американським урядом та західними альянтами, що окупували були Німеччину й Австрію, визнання, що його власне здобув собі ЗУАДК. До Інсбрука приїздили також перший і другий європейські директори ЗУАДК, д-р Роман Смук і адв. Михайло Родик, а коли я їздив до Зальцбурга, то там познайомився також з директором ЗУАДК на Австрію Василем Гіною. До речі — я був в Америці з кожним із них у гарних взаєминах (Михайло Родик несподівано помер 2 січня 1975 р.). Про подорожі д-ра Галана до Європи, про ЦПУЕН і УЦДОА та про всіх тих трьох діячів, які від імені та з уповноваження філіядельфійської централі ЗУАДК переводили переселенчу акцію і правну та допомогову роботу в Німеччині й Австрії, де скупчилась найбільша маса українських втікачів, оповідається в книзі "Брат Братові" Філіядельфія, 1971. У вступі до тієї об'ємистої книги (262 стор.) згадується, що її "Загальну диспозицію склали ред. Іван Кедрин-Рудницький і ред. А. Драган". А втім, я не захоплений тим твором. У тій книжці забагато уваги присвячено формальним справам — кожним Загальним Зборам ЗУАДК, різним постановам, промовам і т. п., а замало тій суті, що становила і становить гордість і найбільшу заслугу тієї установи: масовій збірці одягів і фондів серед української громади в Америці, переселенській акції в Європі та опіці над прибуваючими до ЗСА масами імігрантів. Коли я сказав цю свою критичну думку редакторові й авторові тієї книги Остапові Тарнавському, письменникові, що я його високо шаную і до якого ставлюся з найбільшою симпатією, він заявив, що не писав історії ЗУАДК, а "Книгу про ЗУАДК" — як це зазначено у підзаголовку. Написано ту "Книгу про ЗУАДК" прозоро, розбивши текст на численні підвідділи, згадано в ній прізвища численних заслужених у збірково-допомоговій і переселенчій акції ЗУАДК жінок і мужчин, а все ж

читач не виносить із неї образу того справжнього епосу, яким була збірково-допомогова і переселенська акція, не виносить враження тієї гігантської роботи, що її мусили проробити європейські директори ЗУАДК, особливо адвокат Роман Смуk, який мусив починати з пустки і стати неначе піонером тієї справи. Стоючи в найближчому зв'язку спершу з д-ром Романом Смуком, згодом з М. Родиком і В. Гіною, я бачив велетенські труднощі, з якими вони стрічалися і що їх мусили поборювати, не тільки збоку окупаційних властей та УНРРА і IPO, але й від власних земляків, які — може — й мали слушні тисячі жалів і претенсій, але не здавали собі справи, що було та що не було у спроможності тих керівників ЗУАДК в Європі. У книжці "Брат братові" наводиться один яскравий приклад ворожої українським втікачам поведінки службовички УНРРА, очевидячки комуністки, що спонукало д-ра Галана до інтервенції у проводі УНРРА та в окупаційних властей. Але таких випадків було безліч — і тому правна опіка та допомога європейського представництва ЗУАДК не була фікцією, а реальною інтегральною частиною діяльності тих представництв в Німеччині й Австрії. Скарги наших людей у таборах ішли здебільша через УЦДОА. Спершу д-р Росляк, опісля я часто об'їздили всі табори в західних "краях" Австрії і списували в тамошніх таборах отакі прикрі справи. Ось, наприклад, у таборі в Куфштайні недалеко Інсбрука була така одна "достойниця" УНРРА, яка завзялася на таборову школу чи, вірніше, на керівника тієї школи Івана Близнака і хотіла школу закрити та, погодившись вже на залишення школи, обов'язково викинути названого українського педагога. Це вже було за мого головування в УЦДОА і я використав моє близьке знайомство з французьким старшиною, який знав, що апарат УНРРА був інфільтрований елементом різної масти. Він обіцяв цю справу поладнати. Не знаю, як він це вчинив, але Іван Близнак залишився до кінця свого перебування в Європі на вчительській посаді у Куфштайні. Разом із добрим моїм приятелем, покійним професором д-ром Василем Стецюком, Іван Близнак, учитель у школі святого Юра в Нью Йорку, вів щорічні курси українознавства на "Союзівці": скромна, простолінійна, чесна людина і справжній педагог, що знає психологію дітей і знає з свого досвіду, що вчительський фах у нашому часі вимагає не тільки знання, хисту і доброї волі вчителя, але й залізних нервів та безмежного терпцю.

Найбільші табори були в Зальцбургу, Ляндеку й Вілляху — і ми орієнтувалися в тамошніх відносинах, однаково щодо характеру і поведіння окупаційних властей і УНРРА, як і у внутрішніх відносинах в окремих таборах. Знали це також і європейські пред-

ставники ЗУАДК. Найкраще велося нашим людям в американській зоні Австрії (м. і. два великі табори в Зальцбургу), опісля у французькій зоні, найгірше було під англійцями. Книжка "Брат Братові" дає загальний образ постання і діяльності ЗУАДК і їх автор Остап Тарнавський має рацію, коли, в обороні свого підходу до тієї теми, твердив, що душею ЗУАДК був і є д-р Галан. Все ж, подивугідна збіркова акція наших людей на терені Америки (пок. д-р Пало Дубас, дентист у Філядельфії, і пані Наталя Андрусів з гумором оповідали мені, як вони об'їздили різні міста в Америці і виступали, як "артисти" на великих зібраннях, улаштовуваних у користь ЗУАДК), — та збіркова акція з десятками найбільш жертвенних наших громадян, як теж, окремо, діяльність Європейського Представництва в ділянці переселенчій, допомогівій і правної поради — вимагали б окремої книги. У книзі "Брат Братові" названі всі європейські представники ЗУАДК, почавши від д-ра Романа Смука аж до теперішнього представника Михайла Рудка. На превеликий жаль, також на терені ЗУАДК, у відносинах між європейськими представниками та між ними і централею в Америці, не обійшлося від того елементу незгоди й суперечок, які червоною ниткою в'ються поперек всю історію України. У книзі "Брат Братові" згадується про винесення навіть на терен 3-їх Загальних Зборів ЗУАДК в жовтні 1951 року у Філядельфії гострого конфлікту між адвокатами Романом Смуком і Михайлом Родиком, двома першими європейськими директорами ЗУАДК, і про те, що ту "аферу" поладнано щойно на 4-их Загальних Зборах у лютому 1953 р., при чому цілком правильно сказано там, що ті конфлікти "виникли не так із злої волі сторін, як внаслідок нервового напруження, в якому приходилося людям жити в повоєнних часах" Після однорічної перерви 1952-1953, в якій європейським директором був д-р Мирослав Кальба, (тепер директор Комітету Українців Канади, КУК, у Вінніперу), той пост зайняв знову адв. Михайло Родин. Але між його наступником д-ром Антоном Перегінцем і централею у Філядельфії знову прийшло до прикрого конфлікту і я. бувши вже тоді в Контрольній Комісії ЗУАДК, спершу як її секретар, опісля голова, мав у своїх руках цілу течку, "файл", тієї неприємної справи. (Стрижень: грошеві претенсії до централі). Дивлючись з історичної перспективи — всі керівники ЗУАДК в його централі — д-р Іван Панчук, д-р Лука Мишуга, і д-р Володимир Галан, як президенти ЗУАДК, всі члени його Екзекутиви і всі європейські директори — кожний зокрема вклали в працю тієї установи не тільки свою добру волю, але й конструктивну працю. Д-р Володимир Галан задовольнявся за двох перших названих президентів ствornoищем

екзекутивного директора, але насправді був дійсним і вирішним чинником, дармащо й ані Іван Панчук ані Лука Мишуга не були паперовими фігурами. За презедентури д-ра Галана — екзекутивними директорами були Василь Мудрий, після нього до теперішнього часу включно — Остап Тарнавський. Коли один член Контрольної Комісії на засіданні Екзекутиви різко критикував замалу ніби діяльність екзекутивного директора, з'ясовано, що теперішній екзекутивний директор ЗУАДК не бере ніякої платні, ніякого гонорару, працює цілком безплатно й добровільно поруч своєї фахової заробіткової праці й своїх обов'язків голови родини, і що годі ставити до такої людини вимоги такі, як їх можна би і треба би ставити до працівника, що має весь свій час присвятити ЗУАДК-ві. ЗУАДК узагалі становить тепер окрему проблему — одні наші видатні громадяни твердять, що треба до ЗУАДК-у підходити, як до установи "на всякий випадок", отже як до установи тільки з потенціально можливостями, — інші вказують на різні актуальні реальні можливості його діяльності, вже тепер, без уваги на дальший розвиток подій. У даному випадку, як у більшості наших установ і організацій у вільному світі, проблема зводиться до двох основних передумов: грошей і людей. Щодо грошей, то настало своєрідне заворожене коло: громадяни не дають грошей, не бачучи наявної і назверх атракційної діяльності, знову ж такої діяльності не можна вести, не маючи фондів. Найсумнішою сторінкою спадщини ЗУАДК з його переселеничої доби — це заборження до каси ЗУАДК тих, що їх ЗУАДК перевіз до Америки чи яким допоміг переселитись в інші вільні країни. Коли вони були в Західній Європі і хотіли "за всяку ціну" вирватися відтіль, вони образились би на заміт, що можуть не повернути грошей, видаткованих на їх переїзд. У протоколі Контрольної Комісії ЗУАДК з 20 вересня 1968 р., що я його зладив у співпраці з іншими членами Комісії, проголошеному у книжці "Брат Братові", сказано: "З-посеред кругло 80.000 дол., що їх завинили переселені через ЗУАДК скитальці, протягом 5-ти років повернено ЗУАДК-ві тільки 11.220 дол. Треба натаврувати як високо неетичне поведення тих осіб, які прибули до ЗСА завдяки ЗУАДК-Комітетові і від того часу, ставши заможними людьми, не вважають все ще за свій найлерший обов'язок повернути тій установі дрібні довжні суми". При обмірковуванні способів, як стягнути належні ЗУАДК-ві гроші від несовісних людей, вказувано, що не можна закликати їх за іменами в газетах, бо це могло б спричинити скарги проти ЗУАДК-у за нанесення "матеріальної і моральної шкоди". Я поручав скажити до суду тих довжників, і тоді, у формі звідомлення з судової залі, можна би вже й оприлюднити прізвища тих несовісних осіб. На

превеликий жаль — допущено до "задавнення" тих претенсій. Це "задавнення" — формально-правне і воно не повинно би виправдувати осіб, які дотепер не звернули грошей рідній установі, якій вони завдячують свою і своїх родин екзистенцію та здебільша добробут, якого ніхто з них не сподівався.

Книжка "Брат Братові" — є безумовно одним із тих документів великої конструктивної праці української громади в Америці та її представників в Європі, як теж усієї скитальської громади, якою займався ЗУАДК. Тому, поминаючи згадані критичні завваги, належить справжнє признання і подяка Остапові Тарнавському за його труд (це не була дрібниця перестудіювати велетенський архів ЗУАДК, зробити з нього виписки та скласти приступний для широкого читача текст) як і Іванові Керницькому, який переводив коректу того об'ємистого твору. Але роки перебування української еміграції в Західній Європі до часу, поки вона переселилась на інші континенти, були такі цікаві і повчальні, що варто і треба оприлюднити й інші притечні до того часу видання. Адвокат Роман Смука у Чикаго має так, як Михайло Родик у Нью Йорку мав великий власний архів з часів свого урядування в Європі. Із смертю Михайла Родика пропала надія на використання його записок та документів. Була б велика шкода, щоби так само не сталося з архівальними матеріалами адвоката Романа Смука, що їх він має у Чикаго: було б цікаво дослідникові нашої епохи мати друковані спомини того піонера переселенської акції, його враження і спостереження. Вартісна і добра книжка "Брат Братові", була б ще кращою, коли б мала окремі світлини найбільш — поруч д-ра В. Галана — інших також заслужених для ЗУАДК громадян і громадянок, в першу чергу всіх його європейських представників.

Українські емігранти в Західній Європі були надзвичайно придумливими у способах, як забезпечитись проти можливої примусової репатріації, яка висіла над всіма ними, як постійна похмура смертельна загроза. Тому — з нинішньої перспективи, але й тодішньої ситуації — трудно таврувати ініціаторів і фабрикантів складаної 8-сторінкової книжечки 7-ма (!) мовами з головним французьким написом "Міжнародній Комітет Червоного Хреста", "Делегатура в Інсбруці". (Такі вигадані "Делегатури" були скрізь в Австрії й Німеччині). Такі довідки з дуже переконливою зовнішньою формою, печатками, описом даної особи і т. п., мали ніби рятувати людей від репатріації, і пішла між людьми фама, що така легітимація — це 100-відсоткова "гарантія" особистої безпеки. Тому й не дивниця, що люди лізли зі шкіри, щоби здобути 5 дол., за які можна було набути такий документ, якщо хтось "мав добрі

зв'язки". Я зберіг такий документ ч. 196447 з 5 листопада 1946 р., на якому виписано, що власник хоче виїхати до Парагваю почерез Італію! Чому саме до Парагваю — трудно мені нині збагнути, але тоді, видно, була серед наших людей "орієнтація" на Парагвай, як ніби найпевніше прибіжище втікачів! Очевидно, що таке рятування земляків запевнюванням їм "повної безпеки", було сполучене з "бізнесом", але — повторюю — отим "бізнесменам" треба признати, що вони мали фантазію, ідеї, підприємливість, і вміли єднати власний заробіток із такою доброю справою, як шукання всіх можливих способів, щоби рятувати себе й земляків.

Як уже згадано, після американської зони, в якій наші біженці користувалися найбільшим "добробутом" — рівень таборових кухонь, приділи, пачки, свобода рухів — найкраще й найбезпечніше жилося у французькій зоні. Річ у тому, що французька окупаційна військова політична поліція — це були поголовно деголлісти, які здебільша рекрутувалися з французького резистансу "макі", і ненавиділи нацистів, але й із однаковими почуваннями ставилися до комуністів, дармащо співпрацювали з французькими комуністами у підпільній боротьбі проти нацистської окупації Франції. Французька окупаційна верхівка в Тиролі й Форальбергу дуже швидко зорієнтувалася щодо ролі й характеру Братства св. Андрея в Інсбруці й УЦДОА і в усіх справах йшла нам на руку. Практично це виглядало, наприклад, так, що коли советська репатріаційна Комісія, мабуть, з централею у Бреґенсі, вже не тямлю, — домагалася передати їм такого-то советського громадянина для репатріації, то ми в УЦДОА отримували "пораду", щоби такий-то громадянин був о такий-то годині на такий-то станції із своєю родиною і клунками, і там французи давали такий нашій людині документ на переїзд до Франції чи кудись, де вона була вже безпечна. Тямлю, що одним із таких старшин французької політичної поліції був за цивільним фахом гімназійним учителем, який близько цікавився нашою Інсбруцькою гімназією та з яким я, переїхавши до Америки, обмінявся одним-двома листами: вернувшись до Франції він, вивчивши під час війни кілька мов, заснував собі бюро перекладів, але не знаю, яка дальша його доля. Це він, на мою просьбу, врятував проф. І. Близняка.

Вчителювання в Інсбруцькій гімназії давало невеличкий заробіток, який все ж дозволяв існувати. Я не забув своєї дійсної професії і як тільки у Лондоні почала появлятися "Українська Думка" під редакцією Мирослава Семчишина — я почав постійно дописувати туди. Я зберіг деякі числа тієї газети з моїми статтями: "Тернистий шлях української політичної думки", "Принципи

була йому, коли була ще молодшою, його старенька тета, а тепер стала його гарна дружина. Проблема українського незалежного журналу науки, політики й культури у вільному світі, зокрема в Америці, завжди актуальна, дармащо не всі мають зрозуміння для неї. Фактом є, що такого журналу у вільному світі взагалі нема, бо є тільки журнали партійні — "Визвольний Шлях" у Лондоні, "Вісник" і "Тризуб" в Америці, "Сучасність" у Мюнхені, є фахові журнали ("Лікарський Вісник" і ін.), релігійні, але нема незалежного журналу для справ політики і культури. Коли почала появлятися "Сучасність", пок. Володимир Стахів запропонував мені постійне співробітництво із непоганим гонорарем. Я подякував і відмовився, бо припускав, що не матиму змоги писати все те, що захочу, що матиму звужену тематику і буду наражений на цензуру. Треба признати, що "Сучасність" була і є редагована дуже зручно, добре, оминає будь-яку партійницьку пропаганду, — коли надруковано там статтю надто "реалітетного" характеру — негайно направлено помилку, і журнал робить добру роботу. Але ось недавно один з найвидатніших членів ОУН з (УГВР чи пак "двійкарі") сказав мені, що "навіть він" не може містити там усе, чого запрагне, бо редакція не хоче поміщувати будь-що політично контроверсійне, не хоче вести на своїх сторінках політичної полеміки. Це добре, але й не добре, бо не спричиняється до розвитку політичної думки. Коли, так мовити, хемічно вичистити журнал з усякої контроверсії, з усякої полеміки (не лайки, а полеміки!) і старатися "нікого не дразнити" — то часопис стає нудним, нецікавим. Маю враження, що це стало одною з головних причин, чому загинув добрий журнал Богдана Романенчука у Філадельфії "Київ": просто забракло авторів, які постачали б матеріал науково-літературного характеру на високому рівні, а політичної проблематики він не хотів туди вводити. Різні кола пробували розв'язати цю проблему. До мене звернувся кілька років тому один добре мені знайомий лікар з запитом, чи я взявся би за організацію такого журналу і скільки грошей треба би для цього. Я зробив проспект і приблизний кошторис. Очевидячки — кошти такого видавничого підприємства налякали ініціаторів і справа завмерла. Можливо, що коли б не несподівана смерть Нестора Ріпецького у Торонто, то він був би справу наладнав, бо мав виїнятковий хист здобувати гроші на українські культурні цілі від канадійських бізнесменів, з якими був у тісному зв'язку. Близько співпрацюючи зо мною, як головою Спілки українських журналістів Америки, сам, як голова такої Спілки в Канаді, він говорив і писав мені про плян такого журналу, за ідеологією центрально-правого, залежного тільки від редакційної колегії. Очевидно,

що не існує ідеально незалежного часопису у світі, бо він завжди залежний від свого видавця чи редактора, — річ у тому, щоби не був залежний від колективу, в якому один "впливовий" член тягне до ліса, другий до біса, та щоби не був залежний від вузької партійної доктрини. Типом незалежного часопису було львівське передвоєнне "Діло", на сторінках якого могли писати ундисти, соціялісти й радикали, та в якому редакція мала найширшу свободу писати про все, що хотіла — у гармонійній співпраці з головою Надзірної Ради. Але й "Діло" не могло охоплювати всіх актуальних ділянок українського життя, тому допомогло до створення аполітичного журналу літератури й мистецтва "Назустріч" (Осип Боднарівч, Василь Сімович, Михайло Рудницький) і ми все мріяли про такий журнал, як його редагував колись пок. Павло Зайцев — "Сучасне і минуле". До речі: Павло Зайцев, автор найкращої існуючої монографії "Тарас Шевченко", був прегарним оповідачем, — помер передчасно у Мюнхені.

СПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ УНР — УГВР

Українська політична атмосфера в Австрії була кращою за атмосферу в Німеччині. Проте й тут у таборових виборах проявлялася якась дивна, просто хвороблива амбіція партій і їх головачів здобувати "владу", не здаючи собі справи, що нема над ким і задля чого "володіти". Були жалюгідні випадки застрашування людей при збірках на "Визвольний Фонд", — були жалюгідні випадки побиття неохочих людеу у таборах в Каринтії. Але й була співпраця людеу різних політичних поглядів особливо на культурно-суспільному відтинку і були тямущі людеу, які здавали собі справу, що партійницька заїлість, партійницька вакханалія не може тривати "ад інфінітум". Та внутрішньо-українська партійницька ворожнеча мала за психологічний підклад однаково злість за програу визвольницьких надій і визвольницької дії, як теж "традиційний", від часів княжої Руси-України, гін до сварні й "крамоли". Хоча мене націоналісти не любили і ставилися до мене скоса, проте з багатьма з-посеред них я зберігав добрі особисті зв'язки, з обох крип поділеної ОУН (тоді ше не було розкопу в революційній ОУН з постанням "Двійки"). Між іншими, я часто стрічався і вів довгі розмови з інж. Богданом Чайківським. Раз він заявив мені, що він є репрезентантом УГВР на Австрію і, знаючи мої добрі зв'язки з Андрієм М. Лівичьким, просить мене прийняти на себе посередництво у замиренні УГВР і УНР. Я погодився і зберіг дотепер копію мого величенького листа у цій

української закордонної політики", "Чужина й патріотизм", "Москва і Рим", "Конфлікт імперіялізмів чи ідеологій", "Політика і політиканство", "Наша еміграція і заморські земляки", "Молодь і політика", "Аполітична площина єдності" і т. інші. Щойно прибувши до Америки я довідався, що деякі з отих моїх статей в "Українській Думці" передрукувала "Свобода", не здогадавшись, на жаль, що автор бідує і що кілька долярів, пересланих йому до Австрії, були б йому страшенно пригодилися. Останню із згаданих вище статей принесла "Свобода" у своєму числі з 31 липня 1949 з компліментарною для автора статті редакційною приміткою та бажаннями щастя після переїзду до Америки. Моя співпраця з професором М. Семчишином, тепер у Чикаго, залишила в обох нас приємні спомини і ми радо один одного вітаємо при принагідних зустрічах.

Я домовився також з Миколою Денисюком, якому вдалося вивезти з Кракова чи ще зі Львова вагон книжок та який відкрив в Інсбруці свою книгарню й видавництво. Я запропонував йому і він погодився видати Альманах "Між війною і миром" з таким змістом: Чи діють історичні закони, — Демократія колись і тепер, — Політична історія другої світової війни, — Німці в Україні, — Плян колонізації України, — КЦ — терор, як освячена місія, — За колючими дротами — трагедія полонених у Німеччині, — Кінець диктаторів, — Нюрнберг — процес за воєнні злочини, — Нова організація світу (ОН), — УНРРА, — Ді-Пі, — Проблема бездомних, — Історія одного табору, — Роля Церкви на еміграції, — Куди нас закине доля — (огляд еміграційних теренів), — Швайцарія — база мира, — Господарські наслідки останньої війни, — Нові здобутки науки, — Війна — вчителька життя, — 7 головних гріхів еміграції, — Між війною та миром".

Я зберіг проспект запланованого Альманаха з дуже гарною вінєтою Мирона Левицького, який жив тоді в Інсбруці та з яким ми з дружиною дотепер зберегли приятельські зв'язки (Він обіцяв був тоді, в Інсбруці, намалювати моїй дружині образ Божої Матери і дотримав обіцянку — в 20 років пізніше: коли я був з якоїсь нагоди в Торонто — мені зателефонувала його дружина, що є в неї образ для мене, це була власне у прикметному для того видатного артиста стилі Божа Мати, яка пишається тепер у нас на стіні). Як видно із змісту — такий Альманах був би зберіг і тепер свою деяку вартість, — на жаль він не появився — трохи з моєї, а трохи не з моєї вини. Очевидно, що я не міг був написати всі намічені статті, бо деякі вимагали фахового знання, якого я не мав і не маю. Наприклад, пригадую собі, що про "Плян колонізації України" мав

написати пок. проф. Є. Гловінський, видатний економіст, який жив в Зальцбурзі, — про статтю на тему "Роля Церкви на еміграції" я говорив із д-ром Григором Лужницьким, якого я кількакратно відвідував у Граці, де він був доцентом університету, — ми з ним дружимо й надалі — він певне й забув уже про той плян, — про політику німців в Україні мав написати один журналіст, який пережив ті часи в Україні і т. д. Як це здебільша буває з такими збірними працями — співробітники спізнювались, домовлений термін здачі рукопису щораз продовжувався, видавець правильно втратив терпець та й сама книжка тратила на актуальності, отже й на атракційності. На тому тлі прийшло до суперечки між мною і Миколою Денисюком, і нашим "мировим суддею" став д-р Володимир Лисий. Але ми з Денисюком не погнівались. З роками він став — і тепер є — одним із найкращих наших знавців друкарсько-видавничої справи, має великий організаторський хист і є активною громадською людиною. Він займався цим ділом в Аргентині та продовжує його в Чикаго. Коли він почав видавати тут, чи пак продовжувати видавати місячний журнал "Овид", він запропонував мені писати туди до кожного числа одну статтю і я був дуже радий, що поруч із газетними статтями для "Свободи" матиму місце й для журнальних статей. Я помістив там такі статті, як "Майбутність української громади в ЗДА", Свято смутку чи радості", "Військо, комбатанти й ідеологія", "Інтимні подробиці в життєписах", "Хор і визвольницька пропаганда" й інші, що їх не зберіг. Але наша гармонійна співпраця спіткнулася на — виборі Джана Кеннеді на президента ЗСА. За спонукою Миколи Денисюка я написав на цю тему статтю, яка проте йому не сподобалася, чи пак не сподобалися йому в тій статті деякі місця, зокрема ніби надто "легкий" тон на таку поважну тему, коли я згадав, що гасло "тайм фор чендж" — час на зміну — застосовується раз-ураз в американській щоденній практиці. Денисюк запропонував мені викреслити ті деякі місця, запевняючи, що цілість статті на ньому не потерпить, — я вважав, що це справа принципу, а не такого чи іншого місця: видавень-редактор не має містити тільки те, що йому подобається, бо за це відповідає автор своїм прізвищем, якщо вже те його прізвище має якусь "марку", — зате видавець-редактор може дати замітку, що він не погоджується з деякими думками й висловами автора, або додати під заголовком статті "Дискусійне". Ні один з нас не поступився із свого становища, Денисюк чесно заплатив мені 15 дол. за замовлену статтю і її не надрукував, я на нього за це не погнівався, ані він не став моїм ворогом і коли я інколи буваю у Чикаго — обов'язково відвідую його книгарню, в якій великою допомогою

справі до Андрія М. Лівичького — 9 сторінок машинопису без "інтерплії", себто яких 20 сторінок друку, — з аналізою відносин в таборах УНР і ОУН лівичі, як я тоді називав ОУН Р, себто бандерівців. Конкретно, я доказував, що "двоподіл" на табори УНР і УГВР, як політичні верхівки українства у вільному світі, нездоровий, шкідливий, нісенітний, і що почуття реалізму та національного інтересу диктує konieczність порозуміння. Я пропонував дійти до такого порозуміння ступнево, спершу створивши "паралелізм" з розмежуванням компетенцій між УНР і УГВР, як тимчасову стадію. Я знав, що посередництвом між УГВР і УНР займався вже Зенон Пеленський і знав причини, чому та спроба розбилася. Закінчував я той свій еляборат закликком до поновлення переговорів і доведення їх до успіху. Але поки той мій лист, датований "Інсбрук 4 жовтня 1946", дійшов до рук Андрія Лівичького, появилася обширна летючка з цитатами з того мого листа — все негативно-критичне, що там сказано про відносини в таборі УНР і все позитивне, що сказано про революційну ОУН. Інж. Чайківський перепрошував мене за ту нельояльність його однопартійців, які якимсь способом дістали того листа і використали його, як засіб — компромітувати неприємний їм табір УНР. Я був і є переконаний, що сам інж. Чайківський тут не був причетним. Думаю теж, що тут у меншій мірі діяла свідомо провокація, щоби не допустити до порозуміння між тими двома політичними середовищами, як радше гін деяких людей з тодішньої еміграції робити такі дітвацькі штуки, без вглиблювання себе в політичний глузд, користь чи шкоду, з отаких штукоч... До речі, інж. Богдан Чайківський залишився вірним свому світоглядові: він працює у "Прилозі" в Нью Йорку, політичні погляди зберіг ті самі, але тримається здалеку від активного політичного життя, виспеціалізувавшись, як економіст-статистик, знавець господарських справ у УССР. Коли ми стрічаємось з ним і його гарною дружиною Іриною — ми завжди приязно здоровимо один одного. Він став власником друкарні, в якій друкується ця книжка, тому наші зв'язки тісніші.

Як відомо, то 10 червня 1948 року прийшло таки до повної консолідації, бо створено Українську Національну Раду з її Виконним Органом, себто екзильним урядом, і президентом УНР в екзилі. Степан Бандера окремою великою статтею умотивував "Чому ми вступили до УНРади" — дуже розумно, подержавницьки, міркуванням понад — і позапартійного характеру. "Промінь", "Український щоденник", Зальцбург, Австрія, з 26 липня 1946 приніс на першому місці таку вістку: "Сформовано український коаліційний уряд на еміграції", "В днях 16-20 липня в

урочистій обстанові відбулася Перша Сесія Української Національної Ради. На Сесії були репрезентовані всі крім ОГД (гетьманці — І. К.) партії й організації (ОУН, ОУН Р, УНДС, УНДО, УРДП, УОРДН, УОРН). Сесія, заслухавши правно-державну декларацію Голови Директорії Андрія Миколаєвича Лівіцького затвердила ряд важливих для розгортання національно-визвольної боротьби постанов. Під час Сесії сформовано коаліційний уряд, в який увійшли представники ОУН, УНДС, УРДП, УНДО та репрезентанти соціалістичного сектора. Сесія відбулася в урочистій обстанові і виявила багато взаєморозуміння між всіма партіями й організаціями перед обличчям загально-національних політичних завдань. Всі політичні організації й партії виголосили на Сесії свої декларації, в яких вони відбили свої партійно-політичні завдання і своє ставлення до завдань Національної Ради й Уряду УНР". На сторінках 4-5-6 того часопису невеликого формату подано текст Деклярації Української Національної Ради. До речі: редактором того таборового щоденника "Промінь" у Зальцбурзі був Петро Сагайдачний, талановитий журналіст, колишній близький співробітник у пресовому концерні Івана Тиктора у Львові, у щоденнику "Новий Час", — колишній військовик і особисто відважна людина:, пішовши в Україну з "похідними групами" ОУН Мельника — був редактором української газети у Харкові, — в Нью Йорку працював у Централі Українського Конгресового Комітету. Помер несподівано 12 січня 1975 р.

Як кидається зразу в очі — початкові літери назв українських політичних партій — це ребус, до розв'язання якого треба окремого довідника. На еміграції в Німеччині деякі давні партії відновились, інші заснувались. До новозаснованих належав Український Національно-Державний Союз (УНДС), що згуртував колишніх членів давньої наддніпрянської еміграції після прогрі визвольної війни-революції 1917-21 р. р., зокрема колишніх старшин Армії УНР. Це були давні "уенерівці", кадр найвірніших і найлюбовніших прихильників ідеї української державности в постаті, що прийшла за Центральної Ради й Директорії. Андрій Миколаєвич Лівіцький, який, будучи політиком великого формату, справжнім державним мужем, був водночас дуже зручним грачем на внутрішньому українському ґрунті і старався заповнити в УНРаді вірну ідеологію УНР більшість, отож Андрій Лівіцький запропонував мені, щоби я відновив УНДО, яке само розв'язалось 22 чи 23 вересня 1939 у Львові. Я відмовився, відповівши, що не бачу рації існування УНДО на еміграції, поза рідними землями: УНДО мало всеукраїнську ідеологію, але насправді було партією обласного західньо-українського характеру, в першу чергу партією

галицькою, відіграло свою роллю і нічого нового до української політичної думки ані української дійсності внести не може. Мені більше відповідав УНДС, що його статут прислали мені. Але, — написав я Андрієві Лівичькому, — як для його політики на внутрішньому українському терені потрібне УНДО, то ж він має в Німеччині Василя Мудрого, останнього голову УНДО, якому й "належить" стати головою тієї партії на еміграції — хай він, А. Лівичький, поговорить з ним на цю тему. Так і сталося і Василь Мудрий очолив УНДО, в якому тоді було багато наших поважних громадян-політиків, з яких найвидатнішим у моїх очах був Степан Баран. Василь Мудрий, переїхавши до Америки, очолював і надалі УНДО, — після його смерті заступник голови УНДО дир. Іван Шепарович, кооператор, мій найближчий сусід на Квінсі в Нью Йорку, стрівши мене, заявив мені: "Переберіть УНДО, станьте його головою". Я знову рішуче відмовився, заявивши, що він, Іван Шепарович, має найбільше право очолювати ту партію. Коли б я припускав тоді, що після смерті Івана Шепаровича та смерті таких видатних "старокрайових" ундистів, як Степан Баран, його колишньої дружини Блянки, її другого чоловіка Василя Бачинського, Дмитра Ерстенюка й інших — головою УНДО стане один колишній посол УНДО до варшавського сойму, людина дуже порядна, чесна і громадська, але прикро вперта з якою трудно порозумітись і договоритись у невтішній дальшій історії УНРади, то я був би прийняв пропозицію Івана Шепаровича. Деякі українські партії з 1948 року змінювали свої назви, деякі зникли, буди від свого початку фікціями, деякі стали фікціями з ходом часу й зміною відносин. Мудрим ділом членів аж чотирьох передвоєнних галицьких і наддніпрянських соціалістичних партій було з'єднатись в "СУС" — "Союз українських соціалістів", або як був уже підпис під "Заявою Фракцій УНРади" з квітня 1971 року, — "УСП", себто Українська Соціалістична Партія. Зате нові українські емігранти з Наддніпрянської України поділились аж поміж три новозасновані партії: "Українська Революційна Демократична Партія" (УРДП — як можна поєднати поняття "революції" з поняттям "демократії" — це вже їхня тайна!), — Союз Земель Соборної України "Селянська Партія" (СЗСУ-СП) і "Союз Визволення України" (СВУ), нема між ними згоди і єдності дії, а всередині УРДП прийшло до різкого розламу. Про українські партії і про Державний Центр УНР на еміграції буде мова згодом, при розгляді сучасної нашої безталанної ситуації. А втім, і тоді і по нинішній день — заснування УНРади 10 червня 1948 року було й залишиться в історії українців у вільному світі одним із найсвітліших, наймудріших актів. Великий жаль, що ОУН Р

залишилась в УНРаді тільки несповна два роки. З січня 1950 р. голова фракції ОУН Р проф. Іван Вовчук вніс до Президії УНРади широкого листа-заяву з низкою закидів і вимог. Президія УНРади відповіла на того листа 2 квітня 1950 і я маю той документ п. н. "Постанови Президії УНРади в справі домагань ОУН до УНРади" з доданим 7-сторінковим Комуникату у цій і причетних до неї справах. Як сьогодні перечитувати ті суперечки, то яскраво видно — які вони тепер неактуальні, маловажні й анахронічні. В обширній мотивації Комуникату Президії УНРади у відповідь на становище ОУН Р був такий уступ: "... Фракція ОУН Р робить закид, що УНРада і Виконний Орган чи взагалі Державний Центр не зайняли виразного становища до УГВР. Цей закид зовсім не відповідає правді. Адже ще на нарадах Комісії для Реорганізації Державного Центру, а згодом в переговорах голови ВО з представниками ОУН р — було визнано УГВР, як один з революційних чинників на рідних землях. І коли не дійшло до конкретного порозуміння, то не лише тому, що представники ОУН-УГВР вимагали визнання УГВР, як єдиного чинника, діючого на рідних землях і то з правами державної влади, але й тому, що розбіжності в середовищі ОУН-УГВР не давали вже тоді, як не дають такої можливості й тепер, устійнити, хто саме має право репрезентувати назовні УГВР та що вона собою являє..." Наведений вгорі приклад, яка доля стрінула мого посередницького листа до А. М. Лівіцького, яскраво доказує правдивість того твердження Президії УНРади: в ОУН р і в УГВР були однаково численні і впливові прихильники порозуміння з центром УНР, як і противники, і трудно було людині ззовні визнатись хто-що... Чи й тепер нема подібної ситуації — в усіх трьох групах колишньої одноставної ОУН?!

Ще перед заснуванням УНРади я дістав повідомлення листом з 5 вересня 1947, що "Президія Центрального Комітету (Українського Національно-Державного Союзу) має честь повідомити Вас, що на річному Делегатському З'їзді, що відбувся в днях 2-3 вересня ц. р., Вас обрано до Центрального Комітету". Коли ж засновано УНРаду, себто настала довгождана консолідація всіх конструктивних сил еміграції (з одним винятком гетьманців, які "принципово" не визнавали й не визнають УНР і тому до УНРади не приступили, дармащо комуністи можуть брати участь в парламентах Франції й Італії), культурно-освітній референт УЦДОА, згадуваний вже проф. Євген Гловінський, який мешкав у таборі в Зальцбурзі і також зголосив своє членство до УНДС, запросив мене виголосити в таборі в Зальцбурзі доповідь про УНРаду. Я погодився, але якось в половині доповіді згасло світло

на залі і я почув, що хтось вскочив на естраду. Я інстинктивно відступив яких два кроки назад під стіну і в сумерку мигнула мені силюета якогось героя, що махнув рукою на місці, на якому я стояв був перед пультом. Світло знову з'явилося, я підійшов до пульта, заявив публіці "прошу заспокоїтись, нічого не сталося", і докінчив свою доповідь. Очевидно, це був причинок до існуючих тоді настроїв і відносин у таборових громадах. Моя постава дуже сподобалась приявному генералові Олександрові Загородському, одному з тодішніх мешканців табору в Зальцбурзі, і він згодом у Нью Йорку не раз згадував про це. Я вже згадував про те, що д-р Клявдій Білінський, який жив тоді в Інсбруці (переїхав до Австралії, злякавшись, що не зможе заробити в ЗСА на свою численну родину, — ми стрінулися знову літом 1973 р. у Мюнхені) — отож Клявдій Білінський оповідав мені з гумором в Інсбруці, як-то делегували його з Академічного Дому у Львові, щоби він пішов до редакції "Діла" і набив Кедрина. Клявдій мусив прийняти ту місію, але мав відвагу дійти тільки до другого поверха дому "Просвіти" на Ринку 10, після чого ганебно втік! Признався, що мав тоді суперечні почування — стиду за те, що мав набити головного редактора "Діла", і стиду за те, що цього не виконав та виявився боягузом! Розумна, культурна людина, прегарний оповідач про відносини в Австралії...

СОЮЗ УКРАЇНОК В АВСТРІЇ

Як у Кракові моя дружина включилася була у суспільно-харитативну працю й стала "опікункою" ранених українців, вояків німецької армії, так і в Інсбруці вона стала активною — цим разом в жіночому русі. За ініціативою моєї сестри Мілени, яка приїхала з Швейцарії, де жила, до Ляндеку й скликала там збори жінок, засновано Союз Українок в Тиролі й Форальбергу і моя дружина Марія стала головою його Центрального Відділу. Вона залегалізувала статут Союзу Українок у Тиролі й Форальбергу в австрійській і французькій владі, притягнула до співпраці багато жінок з обох тих австрійських "країв" і раз-ураз їздила до Ляндеку та інших більших скупчень українських втікачів у французькій зоні. Але це тривало досить коротко, бо вже 30 квітня 1946 року вона зголосила резигнацію з головства на руки заступниці голови пані Магдаліни Попель, дружини (тепер вдови) директора гімназії Богдана Попеля. У тому листі сказано, м. і.: "Всі ми живемо у такій невимовно прикрій загальній атмосфері і серед таких журб, що коли ще нема повного довір'я, повної взаємної пошани і спільної солідарности, то ніяка громадська праця не можлива".

До Центрального Віділу С. У. належали пані: Марія Рудницька — голова, Магдалина Попель — заступниця, Марія Яхно — секретарка, Осипа Леньова, Коропей, Роговська, Хоптякова, Чорпітова, Кинашева. — Контрольна Комісія: Носикова, Савойкова, Броварова. (У протоколі не подано перших імен).

Моя дружина зберегла цілу "течку" документів тієї жіночої організації з часу свого головування і є між ними цікаві речі, як ось поіменний список членок — 122 пані з адресами, статут, історія двох "конкурентційних" святкувань пам'яті Ольги Басараб, "Інформаційні Листки" організації і ін. Один з отих збережених документів вартий проголошення і тут: "Список українських громадян, діяльних членів проводів жіночих Товариств, які померли під час війни": Проф. Софія Русова, Ольга Кобилянська, Оксана Джиджора-Дзьоба, проф. Ольга Ціпановська, проф. Євгенія Тишинська, проф. Ольга Кульчицька, Аркадія Горгулова. Іванна Кокурудзова, Мати Северина Перилле ЧСВВ, дир. Софія Опеськівна-Федорчак, Іванна Бережанська, Стелля Гаврисевич-Марітчак, Неніла Селезінкова, д-р Ганна Чуйко-Чикаленко, Наталка Козицька, Ніна Саліковська, Марія Науменко, Марія Феденко, д-р Сінгалевич-Мазепа. — Жертви большевицького терору: Марія Весоловська, Дарія Старосольська, Стефанія Гаврисевичева. Жертви гітлерського терору: Олександра Голубцева-Підгірська, д-р Харитя Кононенко, д-р Ірина Рошинська, Володимира Хомінська, Біля кожного прізвища — подані рукою Мілени Рудницької дані, хто чим — ким був у жіночому русі. — Тямлю деякі розмови на тему тієї жіночої організації: як до всіх клітин організованого українського життя на еміграції, так і тут втручалася "партія", втручалися туди діячі з ОУН р, маючи амбіції охопити все і вся, скрізь мати "своїх" і скрізь боротися проти кожного, хто не був "їх". "Хай буде гірший, аби був наш". Звідкіля взялася та монополізаційна дурійка, навіщо вона була тим людям, чому з упадком авторитарних режимів, які стягнули катастрофу на свої країни й народи, не можна було негайно визбутися отаких тоталітарних тенденцій — це по нинішній день тайна також для багатьох поважних націоналістичних діячів, що вміють критично дивитися на минуле, також діячів із революційної ОУН.

ПОДРОЖ ДО РИМУ: ПЕРЕГОВОРИ З ПОЛЬСЬКИМ АМБАСАДОРОМ

Літом-осінню 1945 року, отже в місяцях після закінчення Другої світової війни, українські втікачі в Тиролі все ще були цілком відрізані від зовнішнього світу: нормальної поштової сполуки з

закордоном не було, ми нічого не знали, хто з сильних світа цього займається проблемою біженців і які потенціально можливі конструктивні розв'язки. Ми не мали теж ніякого постійного й систематичного контакту з іншими осередками нашої еміграції поза Австрією, обмежуючись кожний з нас тільки до організування собі на власну руку зв'язку з видатними діячами еміграції, що перебували на терені Німеччини, Франції й Англії. Я мав такий зв'язок із Андрієм М. Лівіцьким, Степаном Бараном і ще деким у Німеччині, дістав був листа від професора Олександра Шульгина з Парижу, листувався з М. Семчишином з Лондону, але це було мало і йшлося не про одиниці, а про громаду. Тому у розмовах на терені Братства св. Андрея в Інсбруці виринула думка — мабуть ініціатором був пок. Роман Голіян — поїхати до Риму й дізнатися безпосередньо від Єпископа Івана Бучка "що діється". Ми легко дістали відповідні довідки від французьких окупаційних властей (5 жовтня 1945) і поїхали автом: Роман Голіян, д-р Богдан Стернюк (тепер в Аргентині), Юрій Герман (тепер в Пассейку, стеїту Нью Джерзі в Америці), я і ще хтось, хто був водієм. Ми їхали, тямлю, через Больонію, Пізу, Ліворно, і щасливо добрали до Пасседжія дель Джіанікольо, славетної адреси славетної семінарії, резиденції Владика Бучка. Як звичайно — той милий, культурний, високогромадський духовник прийняв нас надзвичайно сердечно і влаштував нас на час близько двотижневого нашого перебування у Римі, як не мога краще. У Римі, у тісному зв'язку з Владикою Бучком, перебував уже гурток націоналістичних діячів, що я їх знав уже раніше. Поруч з обміном інформаціями, з яких найважливішою для нас інформацією були вже тоді приготування до тієї харитативної акції єпископа Бучка, яка вславила на віки його ім'я, як "Архипастиря скитальців", виринула ще одна сутополітична справа. Я мав листа від Андрія М. Лівіцького, в якому він поручав мені нав'язати з останнім у західньому світі амбасадором польського еміграційного уряду Станіславом Яніковським і переконати його, щоби він підписав спільну з нами антисоветську декларацію. Маючи це на увазі, я написав ще в Інсбруці 13-сторінковий машинописний меморіал польською мовою "Польсько-українська проблема після Другої світової війни". Дозволю собі навести його "Висновки":

"1. Зарівно внутрішньо-політична, як міжнародня ситуація Польщі й України — однакова. Зарівно польська, як українська проблема перестали бути проблемами польською чи українською, а стали насправді проблемою советською, бо тільки у площині розв'язки советської

проблеми можуть знову виринути проблеми польська, чи пак українська, як питання цілком самостійні й окремішні.

2. Тому кожне польсько-українське порозуміння може відбутися виключно на площині рівного з рівним.

3. Тому, що відзискання і Польщею і Україною їх державної самостійності і збереження їх національного обличчя можливе тільки на руїнах Советської Росії й большевицького режиму, то в інтересі поляків і українців лежить їх взаємне порозуміння.

4. Порозуміння між еміґраціями польською і українською повинно охоплювати справи, пов'язані з інформаційно-пропаґандивною акцією на міжнародньому форумі та справи допомоги біженцям на європейському континенті, чи пак там, куди вони будуть скеровані.

5. Порозуміння між польською й українською еміґраціями, які тепер знаходяться в Європі, мусить знайти апробату польської і української еміґрацій в З'єднаних Стейтах і Канаді, бо вони тепер становлять терен загального українського поселення і від їх матеріальної жертвенности та моральної підтримки залежить у великій мірі взагалі доля української еміґрації в Європі.

6. Польська сторона не може мати ніяких ілюзій щодо становища української сторони щодо справи т. зв. лінії Керзона. Українці не вдоволені тією лінією тому, що на захід від тієї лінії опинилися міста, повіти і цілі області, які колись мали українську більшість та в останніх роках великий відсоток українського населення.

7. Тому, що польська сторона також не вдоволена лінією Керзона, претендуючи на землі на схід від неї, треба взагалі поборювати її, як механічний компроміс, накинений обом народам згори, третіми чинниками, із знехтуванням демократичного принципу: самовизначення народів. Тому найсправедливішою була б засада плебісциту на спірних землях, переведеного під міжнародньою контролею. Українці рішуче відкидають історичний аргумент. Коли б дійшло у цьому пункті до порозуміння — справу мають вирішити польський і український уряди, у Варшаві і Києві, після постанови обох держав насправді самостійних.

8. Для переведення порозуміння у практику — слід покликати мішану технічну комісію.

9. Порозуміння, до якого дійшло б з участю осіб, які в теперішніх умовах емігрантського існування не могли подбати за належні мандати, мусить знайти схвалення на ширших зібраннях відповідальних емігрантських діячів.

10. Порозуміння польсько-українських еміграцій повинно започаткувати порозуміння еміграцій усіх народів, безпосередньо загрожених Советською Росією”.

Той 13-сторінковий меморіал передано польській амбасаді при Квіриналі разом із пропозицією — стрінутися і перевести розмови на заторкнені у тому меморіалі проблеми. Станіслав Яніковський передав нам, що він, після докладного перестудіювання меморіалу, радо зустрінеться — приватно, для обміну необов'язуючими будь-котрої сторони думками.

Хто докладно брав участь у тих наших кількакратних зустрічах — не маю записаних даних і вже не тямлю. Знаю тільки, що було нас по кожному боці по яких три особи. На перший запит — кого ми репрезентуємо, — я покликався на уповноваження від президента УНР в екзилі Андрія М. Лівіцького та вказав на впливи в українському суспільстві мої власні і приявних на конференції українських діячів, з різних середовищ. Я звернув увагу, що в меморіалі стверджено, що ми не маємо авторитетних формальних мандатів, але хочемо започаткувати спробу порозуміння на найширшій площині спільного польського й українського державницького інтересу.

З польського боку пред'явлено на 2-ох машинописних сторінках "Засади польсько-українського порозуміння". Початок був дуже добрий:

"Сучасна хвилина, більш як будь-коли вимагає тісної польсько-української співдії, однаково в політично-дипломатичній і пропаґандивній акції, як і у відносинах в наших, советськими військами окупованих країнах. До тісної співдії слід приступити негайно, без уваги на те, чи польсько-українські розмови дадуть у висліді вужче чи ширше порозуміння. Вужче порозуміння могло б спіратися на прийнятті і докладному перестеріганні обома сторонами таких засад: 1) Обидві сторони визнають потребу мирного формування польсько-українських взаємин. 2) Обидві сторони визнають, що існування самостійних держав Польщі і України лежить в інтересі обох народів, польського й українського. Існування самостійних держав — польської і української, є конечністю для тривкої безпеки майбутності обох

народів. 3) Обидві сторони стверджують, що в боротьбі за їх національні ідеали і державну самостійність мають спільних ворогів. 4) Обидві сторони стоять на становищі, що проблема устійнення кордонів між Польщею і Україною буде вирішена урядами обох суверенних держав, польської і української".

Дотепер, як сказано, було в тій польській контрпропозиції все в порядку, воно покривалося із становищем українським. Але ось наступна польська заввага: "Однак польський уряд стоїть на становищі обов'язуючих міждержавних умов, які становлять м. і. підставу цілої його закордонної політики, в тому числі також т. зв. умови Пілсудський-Петлюра". Вправді наступне речення: "Становище польського уряду в цій справі в майбутньому залежатиме від цілості польсько-українських справ", — натякало, що вимога щодо важливості Варшавського договору з 21 квітня 1920 р. може бути зревідована, проте у практиці це знову стверджувало польські претенсії до українських земель по Збруч, що взагалі було для нас річчю виключеною. Польське становище було тим більш несприйнятливим, що в меморіалі називалося наведені точки, включно з "умовою Пілсудський-Петлюра" — "мінімумом", "після прийняття котрого можна буде приступати до політичного співдіяння"... У дальших 5-ох точках вказувалося на konieczність створити між двома агресивними великодержавами Німеччиною і Росією — сильну державницьку противагу, яку польський меморіал вбачав у польсько-українській конфедерації, яка охопила би також Білорусь і Балтійські країни та яка створила б "Балтійсько-чорноморсько-адрійське Межимор'я". Вправді остання польська точка правильно стверджувала, що "В інтересі обох народів лежить співдія з усіма народами, поярмленими советською агресією, до створення одностайного протисоветського бльоку включно" — проте згадка про умову "Пілсудський-Петлюра" та про концепцію Межимор'я внеможливіювала українській стороні прийняти ту польську пропозицію. Ми відповіли на неї односторінковою заявою "Українські Завваги до Зasad польсько-українського порозуміння". На наступній зустрічі з польськими діячами польські делегати зголосили таку сильно обмежену й позбавлену будь-яких натяків на територіальну проблему, заяву:

"Слід ствердити, що при теперішньому стані інформаційних польсько-українських розмов можна признати, за узгіднені з гуртом українських політиків тільки такі засади польсько-українського порозуміння:

Варшавський договір не важний, бо вже Ризький договір, що його Польща підписала з советською стороною перекреслив його, — але пригадую собі, що Андрій Ливицький писав мені, що відклик Яніковського і його прибічників до Варшавського договору потвердив, що треба публічно, формально й урочисто ще раз проголосити неважність Варшавського договору. Він зробив це у листі до Костя Паньківського і Володимира Кубійовича, про що була вже мова.

Про польську емігрантську концепцію "Межиморя" я писав широко в лондонській "Українській Думці". Я вважав тоді і вважаю тепер, що це було своєрідне відродження Ягайлонської ідеї, яка гарно виглядала у теорії, але дуже погано у практиці, бо ягайлонські гасла "Польща, Русь і Литва" та "За вашу і нашу свободу" насправді дали колонізацію і польонізацію, панування польської шляхетчини з господарським визиском і таким ставленням до корінного автохтонного населення України й Литви, як його персоніфікацією став Ян Заглоба Сенкевіча. Практичні наслідки Люблинської Унії з 1569 р. так докорінно скомпромітували ідею федерації, що й коли заступити тепер слово федерація "конфедерацією", то ані українці, ані білорусини й литовці такої концепції не приймуть, вважаючи її новим гачком, новим засобом відновлення польської супрематії над непольськими землями. Не знаю, чи і поскільки мої й інші подібні опозиційні супроти концепції "Межиморя" голоси причинилися, що вона зникла із сторінок польської еміграційної преси та була тільки коротким епізодом, чи пробним бальюном, в історії польської політичної думки.

ВЛАДИКА БУЧКО

Перебування у Римі вчасною осінню 1945 року затіснило мої зв'язки з Владикою Бучком, якого я перед війною часто стрічав у Львові. Він уже тоді, в передвоєнних часах мав славу надзвичайно відважного духовника, який у своїх проповідях під час місійних та візитаторських подорожей по львівській єпархії не вагався таврувати панівний тоді польський режим. Та особиста відвага проявилася особливо під час оспавленої "пацифікації" пітом 1930 року: Владика публічно таврував військово-поліцейні експедиції, під час яких ті "пацифікатори" важко побивали не тільки селян, але й духовників. Єпископ Бучко раз-ураз повторяв, що держава, яка воює такими методами, як фізичне знуцання над власними

громадянами, не може довго вдержатися. Польські керівні кола у львівському воевідстві та варшавському уряді знали про це, ставилися до Владика Бучка найбільш вороже, але крім нагінки проти нього на сторінках деяких польських газет, уряд не застосував безпосередніх репресій, знаючи, що Єпископ Бучко користується великою популярністю, головню серед молоді. Та популярність зросла завдяки величезному успіхові маніфестації "Українська молодь Христові", духовим надхненником якої був насправді Єпископ. Знаючи знаменито історію української Церкви — Владика Бучко послідовно, не тільки в теорії, але й у практиці переводив ідею єдності Церкви з народом і місії Української Церкви — бути підвалиною і стрижнем українського національного духа. Це власне й наближувало його до молоді, яка в половині 20-их і в 30-их р. р. захопилась націоналістичними гаслами, дармащо деякі з отих гасел були деструктивними ("чим гірше — тим ліпше", — "хто не знами, той поза скобками громадянства", "перманентна революція" і т. п.). Очевидно, утотожнювання тоді Владика Бучка з націоналізмом, який відкидав принципи християнської етики, поклоняючись тезі, що ціль освячує засоби, таке утотожнювання, як це дехто робив у передвоєнних роках в Галичині, було нісенітницею. Але Іван Бучко був українським націоналістом у розумінні глибокого, християнського, конструктивного й динамічного патріотизму.

Осіною 1945 року Єпископ Бучко мав у Римі одну велику турботу: 1-шу Українську Дивізію, яка опинилася поза дротами табору полонених біля Беллярії — Риміні. Була й проблема цивільних втікачів, бідних і злиденних та загрозованих советськими репатріаційними комісіями, але проблема 10.000 вояків Дивізії стояла на першому пляні. У книзі про ЗУАДК "Брат Братові" говориться на сторінках 76-78 про участь д-ра Володимира Галана на засіданні заснованого й очолюваного Єпископом Бучком Українського Комітету Допомоги Втікачам (7 липня 1946 року) у Римі. Але першу допомогу полоненим дивізійникам Владика вислав уже літом 1945 року, негайно після того, як дізнався від капеляна шотландської панцерної бригади, яка тоді охороняла табір, про перебування Дивізії в англійському полоні на території Італії, і він перший вислав туди двох духовників, — д-ра Михайла Ваврика і д-ра Івана Біланюка, які вперше прибули до табору вже 25 червня 1945 року. Він пересилав туди харчі й переводив найбільш енергійні заходи проти советських зазіхань та сам прибув туди 2 грудня 1945. На тому засіданні в липні 1946 р. д-р В. Галан передав Допомоговому Комітетові Єпископа Бучка перших

1. Обидві сторони визнають потребу мирного складення польсько-українських взаємин. 2. Обидві сторони визнають, що існування незалежних держав Польщі й України лежить в інтересі обох народів, польського й українського. Існування самостійних польської й української держав є konieczністю для тривкої безпеки майбутності обох народів. 3. Обидві сторони стверджують, що в боротьбі за їх національні ідеали і державну самостійність мають спільних ворогів. Хоча це сформулювання далеке від вичерпання принципів потрібних для польсько-української співпраці, хоча вони далекі від конструктивної програми, що її висувають осередки польської політичної думки, все ж в оперті на них можна розгортати польсько-українську співдію у низці ділянок, які при добрій волі обох сторін можуть і повинні підготувати ґрунт для поглиблення польсько-української співпраці. Записка українських політиків "Практична реалізація висліду польсько-українських розмов у Римі в жовтні 1945 р." вказує на ті практичні можливості, що їх українські політики добачують на початковому етапі польсько-української співпраці. У тому напрямку йтимуть зусилля польських політичних осередків".

Згадана українська записка "Практична реалізація висліду польсько-українських розмов у Римі в жовтні 1945" виглядала так:

1. Скласти звіт з висліду розмов, отримати згоду і мандат для ведення дальших розмов на ширшій площині.
2. Популяризувати внутрі власного сіспільства konieczність польсько-української співпраці на устійнених принципах.
3. Узгіднювати чи пак з'єднуювати інформаційну, пропагандивну й дипломатичну акцію на міжнародньому терені супроти третіх чинників.
4. Виминати в публіцистичній і пропагандивній діяльності моменти, які задрознювали б взаємні відносини й утруднювали взаємну співпрацю.
5. Негайно розпочати акцію на терені еміґраційних осередків в Європі, щоби виминати конфлікти між місцевими Комітетами, втримувати зв'язок між ними, і координувати акцію Комітетів проти спільних загроз.

6. Співпрацювати у пресово-публіцистичній діяльності.

7. Зберігати зв'язок для взаємної інформації і координації праці”.

Але — як видно виразно з текстів отих двох останніх наших "дипломатичних нот", меморіялів чи просто інформаційних довідок, вони розводнені і позбавлені будь-якого політичного змісту. Я здебільша був речником української сторони, хоч і інші приявні українські діячі забирали слово, — і на нашій останній зустрічі я звернув увагу, що суттю польсько-українського конфлікту є все ще польські територіяльні претенсії і що не матиме ніякого значення будь-який документ, будь-яка заява, яка зовсім промовчить ту сутню справу. Тому я пропонував, щоби такі додати до спільної заяви точку, яку й польська сторона прийняла б, а саме, що обидві сторони погоджуються, щоби кордони між майбутніми цілком суверенними й ні від кого незалежними державами Польщі й України остаточно були вирішені урядами у столицях тих держав, Варшаві й Києві. Але амбасадор Яніковський заявив, що під такою заявою підписатися не може та й що взагалі вважає, що треба задовольнитися дотеперішнім приватним обміном думок, які досить правильно з'ясували становища польських і українських суспільств, що вже є певною користю. Яніковський — у приступі щирости ствердив, що підписання ним будь-якої спільної з українцями заяви могло б спричинити кризу у польському уряді в Лондоні, який і без того знаходиться в страшенне трудній ситуації (Ялтанський договір, підтримуваний Британією), бо представники "народової демократії" (ендеції) в польському уряді в Лондоні напевне зняли би крик, яким правом він, Яніковський, взагалі міг стрічатися з українськими політиками та підписувати з ними будь-яку заяву...

Ось так скінчилася повною невдачею ще одна спроба якогось українсько-польського (польсько-українського) порозуміння у площині спільних потреб. Ми, очевидно, за кожним таким засіданням з польськими представниками широко інформували Єпископа Бучка, який з самого початку ставився дуже скептично до їх практичного висліду. Вернувшись до Інсбрука я негайно написав широке звідомлення президентові А. М. Лівіцькому і просив його поінформувати про ті римські розмови тих провідників української еміграції, які — за його, Лівіцького, думкою, повинні були про це знати. Мені трудно віднайти дату, коли Андрій Лівіцький, як президент УНР в екзилі і той, що підписав був Варшавський договір з 21 квітня 1920 року, проголосив, що той

10.000 дол., поїхав до Ріміні та перевів енергійну інтервенцію в англійських військових чинників, від яких залежала доля дивізійників. Нема сумніву, що ті заходи д-ра В. Галана та пізніша правна оборона, ведена ЗУАДК-ом в Європі та у Вашингтоні, причинилися до перенесення дивізійників у масі до Англії та до їхньої "реабілітації", дармащо ця справа, за найновішими джерелами, була вже, мабуть, вирішена раніше, на Потсдамській конференції. А втім, уже після тієї конференції Англія видала десятки й сотки тисяч військовиків в німецьких уніформах та цивільних втікачів Советам, дотримуючись лояльності постанов, прийнятих в Ялті, про репатріювання всіх "совєтських громадян". Книжка англійського автора Ніколаса Бетгелла "Останній секрет, насильна репатріація до Росії", подає на основі офіційних джерел страхітливі дані про злочинну політику альянтів, зокрема Англії, яка сліпо виконувала бажання Сталіна, видаючи на певну смерть сотні тисяч людей, всупереч їх розпучливим протестам. Отже не можна відмовляти заслуги у врятуванні членів Дивізії — і Папі і ЗУАДК-ві і Владисі Бучкові, бо нікого з українців не було на тих засіданнях, на яких приймали ті рішення. Фактом є, що дивізійники знали і відчували, що в особі Єпископа Бучка знайшли зараз же, негайно, свого опікуна, який, заалармований вісткою про можливість передачі влади над табором дивізійників, совєтським військовику, не завагався вночі піти до Папи Пія XI, якого переконав про потребу негайної інтервенції. Тому вістка про смерть Архиепископа Бучка 21 вересня 1974 р. глибоко вразила всіх колишніх членів І УД УНА, які спонтанно вислали на похорон до Риму голову головної Управи Братства кол. вояків І УД УНА д-ра В. Дразньовського. Полетів туди з Англії також репрезентант комбатантів. На вечорі у честь Владиса Бучка 2 листопада 1974 в Літературно-мистецькому Клубі в Нью Йорку видно було, з яким найглибшим сантиментом ставляться колишні дивізійники до пам'яті того Владиса.

У "Свободі" появилася в 1974 р. відпис кондоленційного листа одного українського генерала до Кардинала Сліпого з приводу смерти Архиепископа Бучка, де м. і. сказано, що "Покійний Арх. Іван внаслідок мого звернення виведнав у Святішого Отця Папи Пія XII рішення рятувати вояцтво І Української Дивізії..." Сама стилізація тієї заяви вказує, що її Шановний Автор не знав психіки й всієї духової структури Владиса Бучка. Поминаючи, що Владиса Бучко інтервєнював у Папи ще тоді, коли між Німеччиною і Римом не було ніякої поштово-телеграфної сполуки, Бучкові не треба було ніякого "звернення" з будь-чийого боку у такій справі, як рятування 10.000 українських людей. Автор тієї заяви, Генерал, —

дуже високого росту, а Архиепископ Бучко був росту маленького, але духом був дуже-дуже великий. Гидував теж автореклямою і ніколи не чванився своєю роллю у врятуванні полонених дивізійників. Доказом цього хай буде факт, що відмовився дати свою світліну до збірника, що його підготували дивізійники, присвяченого тому періодові їх історії, в якому були полоненими, — як це публічно заявив на одному зібранні в Нью Йорку редактор того Збірника, кол. член І УД Всеволод Будний.

Відомо, що Єпископ Бучко ще поки офіційно став Апостольським візитатором для українців-католиків в Західній Європі — вже почав відвідувати всі осередки українських емігрантів. За кожним разом, коли тільки їхав туди й назад — а шлях з Риму йшов через "Бреннер-Пасс" — Владика Бучко зупинявся в Інсбруці й відвідував нашу скромну кімнату на Гольцгассе 15 на передмісті Мюляв. Попереджені про ті відвідини ми з дружиною завжди старалися викликати на той час з Грацу близького приятеля Владики, лікаря-окуліста Леонтія Максимонька, який працював в університетській клініці Грацу. У тих зустрічах брав участь теж інший наш спільний з Владикою приятель, Микола Шипайло, колишній прокурис одного польського банку у Львові, після того службовик промислової фірми "Теспа" у Варшаві, пізніший фінансовий дорадник і секретар Владики у Парижі. (Микола Шипайло, відомий у широкому колі своїх приятелів, і так само для Владики Бучка, як "Шимко", переїхавши з Франції до Мюнхену — був якийсь час керівником друкарні Льюгос, помер 1 лютого 1968 у Мюнхені на 75 році життя.) Єпископ Бучко з усіх алькогольних напиктів "визнавав" легке біле вино і на частих відвідинах Владики у нас в Інсбруці Владика підкреслював, що це його найкращий відпочинок після турбот, що їх мав без числа-міри у виконванні своїх обов'язків, які придбали йому по вік почесне ім'я "Архипастиря скитальців". Востаннє бачили ми з дружиною Владика Бучка, вже як Архиепископа, у червні 1971 року у Римі: Приїхавши туди, ми перевели у постійній резиденції Владики Бучка на Джанікольо 7 — яких три години. Я інформував його про відносини в українській громаді в Америці — він нас про відносини у Ватикані та про актуальні тоді (й тепер) церковні справи. Очевидно, застеріг собі дискрецію і тепер також годі виявляти всіх його думок і тверджень. Але, ось, наприклад, він згадав, що зроблено йому закид, що він стільки-то часу перебуває в Римі, а не написав ані одної книжки. "Я відповів — сказав нам Владика Іван — що я тут був не для писання книжок, а рятування людей. Мені легше було б писати книжки, але я мусів з більшим трудом рятувати людей..." у тому

короткому вислові й характеристика Івана Бучка: це була людина, яка мала зрозуміння для потреб людей. І — не образуючи нікого з теперішніх українських католицьких Владик — Іван Бучко був найбільше "людський". Розмовляючи з деякими нашими Владиками треба поводитись так, наче той, що ходить босою ногою по склі, рахуватися із кожним словом, бути обережним, щоб ненароком не заторкнути чогось, що в переконанні розмовника є табу. Ще найбільше у цьому відношенні подібний до покійного Владика Бучка — канадський Митрополит Максим Германюк. Владика Бучко ніколи не ставав на котурни, не був у розмові з вами дипломатом, ви могли розмовляти з ним, як громадянином, духовником, але й науковцем та політиком, з яким — бодай я — мав на 100 відсотків ті самі погляди. Очевидно, і Владика Бучко, як кожна завжди активна, інколи імпульсивна людина, мав конфлікти й дисонанси, що їх можна було б не мати: він умів признавати свої помилки і завжди старався направити їх. Коли я почував і відчував собі за честь, що користувався довір'ям і належав до гурту приятелів таких індивідуальностей, як Андрій Миколаєвич Лівіцький, Євген Михайлович Коновалець, Дмитро Левицький, Володимир Кузьмович, — то маю собі за найбільшу честь, що належав до гурту довірених осіб також Владика Івана Бучка. Останнього листа від нього мали ми з дружиною в серпні 1974 року, у відповіді на наш привіт із Гантеру в Кетскільських горах, та з висловленням надії, що в наступному році відвідаємо його знову в Римі: "Приїжджайте, але спішіться, бо я вже не маю часу..." — писав Владика у передчутті свого недалекого відходу. Так ми й не побачили його більше...

Вертаючись ще до кол. вояків І Української Дивізії треба згадати, що найважливішою подією в заходах щодо зрівнання їх з усіма іншими біженцями, що ними опікувалося ІРО ("Інтернешенел Рефюджі Організейшен"), була успішна оборона Олега Гарматія, його дружини Марини і дітей Оксани та Ігоря, переведена європейським директором ЗУАДК-ту адвокатом Михайлом Родиком 25 червня 1948 р. Адв. Родик зумів переконати суддю, що хоча Олег Гарматій служив у Дивізії, яка була частиною німецької армії, проте та Дивізія, так само, як Балтійський легіон, не підпадає під поняття ворожих альянтам військ, що їх добровільні вояки виключені з-під опіки ІРО і не є "переміщеними" особами, за законом про Ді-Пі. Вигра у справі колишнього дивізійника Олега Гарматія — (Акт Уряду Іміґрації і Натуралізації АРО 407-А, (407/3412) стала прецедентом для масового уділювання американських віз колишнім дивізійникам: їхня маса опинилася в трьох

країнах: в ЗСА, Канаді й Англії, де вони становлять ту середущу генерацію колишніх українських вояків, молодшу за генерацію вояків УГА і Армії УНР, але частинно старшу за генерацію кол. вояків УПА, — люди патріотичні, здебільша громадсько активні, свідомі того, що це саме вони мають дбати за продовжування культу української збройної боротьби за державність та передати цей культ своїм дітям і внукам... Певна оборона колишніх дивізійників перенеслась і на американський терен поселення і тут знову заслужився ЗУАДК та, від його імені, адв. Михайло Пізнак з Нью Йорку (так звана справа Мирослава Прончака, що дійшла була аж до Найвищого Суду).

ОСТАННІЙ ПЕРІОД ПЕРЕБУВАННЯ В ЕВРОПІ.

Відплив біженців з французької зони Австрії почався пізніше, як з американської, особливо до Америки. Тому багато наших людей, прагнувши якнайшвидше видертись з Європи, виїжджали до Аргентини, Бразилії, навіть Австралії. Мої передбачування не завжди здійснювались, бо ось, напр., я був у 1939 році переконаний, що війни не буде, а вона прийшла, принісши тотальну катастрофу. Але тут я не помилився: я перестерігав декого з своїх приятелів і знайомих: коли приїдете на нове місце поселення на іншому континенті — то будете ще з жалем і тугою згадувати своє ніби мізерне життя в Австрії чи Німеччині. З роками — українські поселенці в ЗСА, Канаді, Аргентині чи Австралії назагал стали людьми середньо заможними, деякі стали багатирями, існують і бідні, особливо серед інтелектуалів, емерити, вдови. А втім, і дехто з теперішніх багатирів мусів гірко переводити перші роки — чи-то на фізичній праці, чи на студіях і перевишколі, бідуючи гірше, як колись у таборі "Ді-Пі".

З прорідженням рядів біженців в Австрії, зокрема в Тиролі й Форальбергу, закрилась українська гімназія в Інсбруці. Мій брат Антін, який застряг був в Америці, виїхавши туди в 1938 р. на мистецьке турне з своєю дружиною Марією Сокіл, прислав нам пакунки з харчами і спершу по 5 дол. згодом по 10 дол. місячно. Це й стало головним джерелом нашої матеріальної екзистенції. "Морально" почували себе постільки добре, що мали широке коло приятелів і гарних близьких знайомих, з якими постійно стрічались та з деякими з-посеред них (які ще залишились живими) і тепер зберігаємо зв'язки. Деякі з них: Юрій Фединський, тепер професор університету в Індіані, який мешкав напроти нашого дому на

Гольцгассе й одружився із старшою сестрою моєї учениці з Інсбруцької гімназії, Оксани Мушинської (я питав при maturі також її брата Юрія — теж артиста-маляря, — обоє написали згодом цікаву книжку "У світі мистецьких чарів", — Чикаго, 1963, — до речі — це ціла родина мистецька, бо і їх батько, колишній сотник армії УНР, Володимир, виспеціалізувався особливо в малюванні ікон). В Інсбруці жили довший час і часто туди їздили пані Іванна Прийма, піяністка, з дочкою Ромою — яка тоді виступала в австрійських театрах, як балетниця, — обидві ці пані подивугідні своєю життєвою тугістю, роботящістю, як мисткині, та життєрадістю, — найближчими приятелями були в Інсбруці і залишилися в Америці згадані панство Богдан і Магдалина Попель, — Миколі Шипайлові я вислав від Братства св. Андрея "виклик" до Відня, де він застряг, і на основі якого він дістав перепустку та переїхав до Інсбрука, — у Гогенемсі жив мій приятель ще з варшавських часів, видатний журналіст і політик, член Центральної Ради Микола Ковалевський, про якого я вже згадував (період Варшави) Ми часто стрічалися з моїм старшим братом Володимиром і його дружиною Марією, які жили у Фельдкірху, — відвідували мою стареньку Маму, що її моя сестра Мілена примістила у католицькому домі для старших осіб. в Ранквайлі у Форальбергу, покориставшись посередництвом о. д-ра Супруна, кол. музики й диригента хорів у Галичині. Ми мали й серед місцевих австрійців гарних інтелігентних знайомих і тому, при всій матеріальній мізерії не лчували себе самотніми і нещасливими. Мій брат Антін старався всіх нас перетягнути до Америки. Упривілейоване становище в переселенській акції мапа наша мати, ми хвилювалися, чому не присилають їй з американського консуляту у Цюріху в Швайцарії, який відав такими справами, документів з візою, — і я їздив туди. Тяплю, що ми чистили і відгладжували моє "парадне", перевернене вже на лівий бік темне вбрання, — в якому я напевне в очах елегантних службовців консуляту виглядав, як жебрак, — і тоді я вперше зустрівся із службовицьким американським світом. Наша мати відлетіла літаком на рік перед нами у 1948 році, в липні 1949 відїхали брат Володимир з дружиною. Збірним пунктом був Зальцбург і вони їхали через Інсбрук та зупинилися тут, щоб з нами попрощатись. Мені несподівано робив труднощі австрійський лікар, який віднайшов сліди мого колишнього запалення вершків легенів, ще з студентських часів, і який тому рішив, що я мушу за три місяці зголоситися знову для перевірки здоров'я. Його розгнівала, мабуть, моя заввага, що від часу тієї моєї недуги легенів я вже служив у двох арміях — австрійській і українській, отже мене визнали були вже лікарські комісії за здорового. Ми, мабуть, були

б ще довго сиділи в Інсбруці й хвилювалися, як би не енергійна і надзвичайно прихильна та успішна допомога, яку ми зустріли від молодого тоді лікаря IPO, д-ра Мирослава Орловського. Він висварив того австрійського лікаря, закинувши йому тенденційне неприхильне відношення до біженців і переборював ту несподівану перешкоду. Від того часу датується наша приязнь з д-ром Мірком Орловським і його дружиною Тамарою, яких ми відвідували, коли він переводив ще свій "інтершіп" перед нострифікацією диплому недалеко Нью Йорку та в гостинному домі яких, в Бронсвіку, Огайо, ми перевели двічі наші літні ферії. Свій дім у тому містечку вони назвали "колибою", яка була приміщенням для них обоїх, їх двох гарних дочок, трьох собак (найстарший звався "Вася"), трьох котів і коня...

КІНЕЦЬ ЕМІГРАЦІЇ В АВСТРІЇ

Але з від'їздом д-ра Михайла Росляка (помер у Канаді 26 листопада 1966) почався для мене важкий клопіт, як його заступника: я спершу автоматично мусив виконувати обов'язки голови УЦДООА, а трохи згодом мене вибрали на голову. Проти мене були члени ОУНР (бандерівці), але їх переконував аргумент, що "Кедринові можна довірити грошові справи — він не краде". Це теж своєрідний український феномен, що критерієм для кваліфікацій людини на керівний громадський чи політичний пост є його "порядність", його "чесність", себто те, що повинно бути річчю самозрозумілою для кожної людини. У нас здавен не говорилося про розум даного громадсько-політичного діяча, про його освіту, про його духові кваліфікації, про його тактовність чи грубість у поведенні, а про те, що він "чесний", що він "порядний". На європейському і північно-американському континенті не бувало такого, щоби хтось тому старався за провідне у державі становище, щоби особисто збагатитися — це явище стало відоме щойно з деколонізацією азійсько-африканського континенту, де разом із деякими тамошніми диктаторами вкрадалися до режиму корупція і непотизм — фаворизування найближчих кривних диктатора, дармащо в нижчому адміністраційному апараті різних держав також в Західній Європі й Америці була і є корупція. Критерій "він не краде" допоміг мені стати головою УЦДООА, що було почесною сполученою з безліччю важких турбот. Маленька їх ілюстрація: У зальцбургській таборовій газеті "Промінь" з 1 жовтня 1948 р. появилася така замітка: "Транспорт до Аргентини. Сьогодні о 8 годині з Зальцбургу від'їжджає перший транспорт скитальців

Рудницького, ухвалено, використовуючи дане Президії правильником УЦДОА (§ 12) право, кооптувати до складу Президії п. Євгена Зиблікевича. Президія УЦДОА покористувалася першою нагодою, яку мала для цього, щоби зробити крок для поширення консолідаційної основи нашої центральної організації. З другого боку, кооптуючи п. Є. Зиблікевича, до свого складу, Президія мала на увазі забезпечити тіснішу співпрацю з бюрою ЗУАДК в Австрії. На засіданні Президії 20 липня ц. р. ухвалено доручити п. А. Гаєцькому реферат організаційний, а п. Зиблікевичеві реферат суспільної опіки і переселення. Адреса Президії залишається та сама: Ukrainische Zentralhilfsvereinigung in Oesterreich, Innsbruck, Hottingerstrasse 2. Адреса для грошових переказів: Ing. Michael Kurach, Innsbruck, Hottingerstrasse 2.

За Президію УЦДОА: В. о. голови Є. Гловінський, Секретар М. Курах, члени Президії А. Гаєцький і Є. Зиблікевич”.

З названих тут осіб — проф. Є. Гловінський, видатний економіст з часів першої української політичної еміграції, видатний діяч Українського Державного Центру на еміграції, — і Михайло Курах, кол. полковник Січових Стрільців, мій добрий приятель, — вже покійні. Михайло Курах працював в Америці у фабриці Форда у Детройті і там набавився хвороби шкіри та процесувався з фабрикою, не захотів прийняти запропонованих йому 5.000 дол. титулом відшкодування (крім коштів лікування). Приїхав до Нью Йорку, щоби попрощатися з своїм братом Іваном, який відїздив до Цюріху у Швейцарії, де жив постійно, та по різних країнах світу їздив з індивідуальними виставками своїх образів. Чекаючи на брата в його помешканні в Нью Йорку — помер 1 червня 1962 р на удар серця, заощадивши фабриці Форда 5.000 дол.

Я написав йому теплий некролог, як справжньому колишньому воякові, який мав теж легке перо.

Іван Курах видав своїм коштом залишені передчасно Михайлом збірку віршів. Михайло Курах відзначався відвагою казати людям і громаді неприємну правду. Він написав різку рецензію на книжку ген. Павла Шандрука "Зброя хоробрих" "The Arms of Valor", Robert Speller & Sons Publ, New York 1959., затитулувавши свою статтю "Змарнована нагода", і статтю "Не компромітуйте нас"— ("Голос Комбатанта", 1959) проти підвищування старшинських ступнів,

коли давно перестала існувати Українська Армія. Про Івана Кураха я написав у "Свободі" некролог як про артиста-маляря, в творах якого віддзеркалений його особистий глибоко-песимістичний світогляд і похмурий настрій: бувши з італійським військом на східньому фронті під час Другої світової війни — він так глибоко пережив бачені страхоття, що не міг позбутися настрою пригнічення. Обидва — вартісні люди, цікаві люди. Маємо один образ Івана Кураха "Самотність": жінка в лахмітті посеред безнадійної сірої природи...

КОНТАКТИ — КРИЗИ В УНРАДІ

За час свого перебування в Австрії я був у постійному контакті з діячами, що перебували в Німеччині. Від Виконного Органу УНРади я дістав листа з 26 квітня 1949 такого змісту: "У відповідь на мого листа 30. 3. ц. р. у справі уповноваженого Ресорту внутрішніх справ на Австрію до Українського Центрального Допомогового Об'єднання я дістав відповідь від 12. 4. 49, в якій Об'єднання радить призначити Вас, голову УЦДООА, Уповноваженим Ресорту Внутрішніх Справ Виконного Органу Української Національної Ради. Я приєднуюся до цієї думки і ласкаво прошу Вас приступити до виконання згаданих обов'язків. Прошу ласкаво повідомити мене про одержання цього листа, після чого почнемо висилати Вам відповідні інструкції та матеріяли. З глибокою пошаною до Вас, Проф. М. Ветухів, Керівник Ресорту Внутрішніх Справ". Це був мій перший стик з Михайлом Олексієвичем Ветуховим, який опісля в Америці був дуже близький. Тоді я відповів, що не знаю, до кого він звертався і від кого отримав рекомендацію наділити мене таким титулом, але в тодішніх умовах і атмосфері вважаю, що найкраще можна зберегти таку громадську аполітичну організацію, як УЦДООА, коли її голова не буде водночасно активно заангажований в будь-якій сутополітичній праці. Тому я подякував за честь і зрікся її. Зрештою, я зазначив, що не уявляю собі, яку конкретну роботу міг би виконувати такий уповноважений, тим паче, що це вже був час, коли уми всіх біженців були цілістю звернені на переселенську акцію і кожний думав тільки, коли він виїде кудись в обітований край. М. О. Ветухів, мабуть, признав мені правду, бо нікого іншого не признав. Але мені приємно було, коли я дістав від Президії Української Національної Ради листа з 26 червня 1949 такого змісту:

"З Другої Сесії Української Національної Ради пересилаємо Вам поздоровлення та бажання успіхів у Вашій дальшій праці в користь Української Національної Ради. Голова УНРади проф. Б. Іваницький, Голова Виконного Органу УНРади проф. І. Мазепа, Керівник Фінансового ресорту д-р Л. Макарушка".

З названих трьох діячів у живих ще тільки д-р Любомир Макарушка, колишній старшина УГА і І Української Дивізії, кол. член ЦК й Екзекутиви УНДО та посол до Варшавського союму, за фахом знавець банкових справ, людина висококультурна.

Ота друга сесія УНРади (перша — 10 червня 1948) відбулася 23-27 червня 1949 р. Виданий у травні 1950 р. 58 сторінковий зшиток — "Матеріали, постанови, комунікати" подає вичерпні відомості, що стосується Другої сесії. У своїй привітальній промові президент УНР в екзилі Андрій М. Лівіцький стверджував, що УНРада "об'єднала всі наші землі і всі відтинки нашої політичної думки". У своїй промові на закінчення сесії А.М. Лівіцький заявив: "... Вважаю, що я мав рацію, коли в своєму привітанні зазначив, що нема між вами поважних розходжень..." Між постановами тієї сесії була й постанова "в справі вступу до УНРади Союзу Гетьманців-державників", із ствердженням, що "двері УНРади лишаються відкритими для СГД..." Але на сторінках 41-46 того видання подається вже зміст Заяви фракції ОУН р (революційної ОУН — бандерівців) з низкою закидів і вимог на адресу УНРади і відповідь на ті закиди від Президії УНРади. Видано теж окремою відбиткою комунікат з наведенням тексту тієї заяви ОУН р, підписаної її тодішнім головою, проф. Іваном Вовчуком, з дати 3 січня 1950. Наведено теж цілістю відповідь Президії УНРади. Йшлося головню про ставлення до військово-революційної боротьби в Україні, про компетенції Державного Центру на чужині й УГВР, про провід революційної дії в Україні і т. п. Коли тепер читати ті документи то перше враження з них — повний анахронізм, речі, за які можна було — і то тільки в теорії — суперечитись в 1949-1950 р. р., але які в наступних 25-ти роках стали зовсім неактуальними. Проте суперечка за ті речі довела тоді до виступлення ОУН р (бандерівців) з УНРади що започаткувало ситуацію виповнену кризами: одна криза переходила в другу і створила стан насправді жалюгідний. Тому на 3-ій сесії УНРади, яка відбулася 12 березня 1954, пок. Осип Бойдуник, речник ОУН м (мельниківців) говорив уже, що та сесія "відбувається під знаком кризи". На 4-ій сесії, яка відбулася 16-20 березня 1957, мельниківці вправді виступили з УНРади, але 2 листопада 1961 вернулися туди. 5-та сесія була

скликана спершу на 31 травня з пересуненням тієї дати на 21 серпня 1961, але насправді відбулася щойно 17-23 листопада 1961. На 5-ій сесії обрано на голову УНРади Осипа Бойдуника. Моя різко-критична стаття "Жалягідна постанова", "Свобода" з 25 червня 1961 спонукала "Ліса Микиту" помістити карикатуру, як я "вбиваю цвях до домовини УНРади". Д-р Степан Витвицький, вернувшись з тієї сесії до Нью Йорку, дякував мені, що та стаття була наче холодною водою на голови розсварених діячів в УНРаді, бо була доказом, яке погане враження відносини в УНРаді роблять на українців в Америці і що це дуже йому, д-рові Витвицькому, допомогло. Едвард Козак, просто унікальна, винятково талановита людина — великий графік, артист-маляр, карикатурист і сатирик, видавець і редактор, записаний уже незатертими літерами в історії української культури, якого слушно вшанували почесним членством у Спілці українських журналістів в Америці, — згодом пояснював, що він не мав вірних інформацій та не знав куліс. Це дійсно штука видавати й редагувати в Детройті сатиричний журнал, який мав би правильні інформації з усіх країн українського поселення та ще й із нашої політичної джунглі! Між 5-ою і 6-ою сесіями УНРади помер 19 жовтня 1965 д-р Степан Витвицький на 82-му році життя і громада похоронила його з великою пошаною на Українському Православному Цвинтарі в Бавнд Бруку, куди й спроваджено домовину першого президента УНР в екзилі, Андрія Лівіцького, який помер 17 січня 1954 р. у Карльсруге, і похоронено поруч із його дружиною Марією. 6-та сесія відбулася 14 березня 1967 — прийнято тоді ОУН З ("Двійку"), зате з опозиції проти того акту виступила УСП (соціалісти). Тоді президентом став Микола Андрієвич Лівіцький, а головою Виконного Органу (прем'єром) д-р Атанас Фіголь. Між 6-ою і 7-ою сесіями минув довгий час поверх 5-ох років, виповнений наче перманентними кризами. Внаслідку дуже нещасливої заяви ОУН З в "Бюлетині ОУН З" за червень 1967 р., заяви, яка насправді заперечила підписану двома керівними діячами тієї партії, Б. Кордюком і І. Чорнієм, "Відповіді" на три "Запити" щодо передумов вступу ОУН З до УНРади, постала нова поважна криза. Хоч не формально, але фактично у зв'язку з нею схвалено "недовір'я" д-рові Л. Фіголеві, який первстав бути головою Виконного Органу, а на 7-ій сесії, яка відбулася 16-18 грудня 1972, на якій я головував, виключено з УНРади ОУН З. Між 6-ою і 7-ою сесіями прийшло теж до розколу в УНДО і УРДП, який триває дотепер...

Державний Центр УНР на чужині і УНРада, як його складова частина, це цілком окрема проблема, про яку ще буде мова, коли,

пишучи про мої переживання в ЗСА й свою активну участь в громадсько-політичному житті, писатиму про розтіч в українській вільній громаді, про її хронічний самогубний гін до ділення і сварні, і про так само хронічну та безнадійну проблему консолідації. Я навів дати всіх 7-ми сесій УНРади на основі свого невеликого архіву: коли б знайшовся охочий написати історію Українського Державного Центру на чужині, взявши тільки як тло часи 1921-39 (до того періоду нема архівів) та описавши більш-менш докладно всі перипетії Центру від 10 червня 1948 року — то це була б повчальна книга, як українська політична еміграція, та взагалі українські поселенці у вільному світі, не повинні поводитися. І нема чого дивуватися, що наші молоді люди, народжені вже в Америці, Канаді й інших вільних країнах, які не бачили України, не мають сантименту до Державного Центру УНР, бо для них замало одної ідеї, замало визнання, що Державний Центр це символ державницького традиціоналізму, це символ української незалежної держави. Як цей символ зробити атракційним для молоді — це одна з найважчих, найтрудніших і найбільш пекучих проблем. Я, залишившись вірним ідеї УНР від 1917-го року, ніколи не був безкритичним звеличником того всього, що діялося — і тепер діється — у Державному Центрі, а писав критичні статті і листи та говорив критичні слова. Наприклад, уважав і вважаю, що недобре розіграно гру довкола особи д-ра Атанаса Фіголя і що треба було його "тримати", а не "позбуватись", і що тут зроблено одну з найбільших помилок. Д-р А. Фіголь був самим своїм прізвищем, самою своєю особою, своїми тісними зв'язками з "Пластом" — "асетом" — позитивом для УНРади. Але правдою є, що помилок не роблять тільки ті, які нічого не роблять, і в політиці є аксіомою, що, не оглядаючись на минулі помилки, — треба йти вперед, намагаючись направити ситуацію. Тільки воно інколи буває страшенно трудно, особливо в українських відносинах, з українськими людьми, які мають українську психіку...

В одному своєму листі до мене Андрій М. Лівичський писав, що хоче підвищити мене із ступня "значкового", себто "підпоручника" до ступня сотника. Я подякував і відмовився, заявивши, що я принципово проти підвищування у ступнях колишніх членів Армії УНР, коли та армія перестала існувати в листопаді 1920 року. Я висловив надію, що през. А. М. Лівичський не шануватиме мене менше, як я залишуся підпоручником. Андрій М. Лівичський признав мені рацію, але, на превеликий жаль, і він і його наступники, д-р Степан Витвицький та Микола А. Лівичський.

продовжували практику підвищення у військових ступнях колишніх вояків давно неіснуючої армії. Коли я і мені подібні колишні вояки австрійської армії скінчили школу резервових старшин, то вони мають вищу військову освіту, як дехто з новоспечених високих старшин. Тому теж люди — і самі колишні військовики — не можуть шанувати тих деяких високих старшин так, як лицювало би за титулами, придбаними вже на еміграції. Д-р Степан Витвицький, до якого Головна Управа Об'єднання б. вояків українців звернулася окремим меморіялом у цій справі (я зберіг текст того меморіялу), сам бувши тільки підстаршиною в рядах Українських Січових Стрільців, признавав рацію аргументам проти такої забави, але твердив, що він безрадний. Оповідав мені, що під час його перебування на 6-ій сесії УНРади, в одному дні приходили до нього з вимогою підвищити перед полуднем генерал-хорунжого Андрія Вовка до ступня генерал-поручника, а під вечір до ступня генерал-полковника. "І коли б я цього не зробив був — казав д-р С. Витвицький — то мав би трудну ситуацію з політичною партією генерала Вовка..." (До речі: ген. Вовк був бойовим старшиною в Армії УНР). Оце підвищення в рангах і та інфляція орденів і відзнак, як теж манія декого обвішувати себе медалями (інколи на старому й брудному) цивільному піджаку — це найбільший аргумент для тих, які кепкували і кепкують з "забави у військо" наших емігрантів, колишніх військовиків. Знаю тільки одного колишнього військовика, який відмовився прийняти запропонований йому вищий військовий ступінь — д-ра Івана Козака, колишнього адвоката, кол. сотника УГА і Армії УНР, учасника 1-го Зимового походу, подивугідного громадянина, який у своєму пізньому віці — понад 80 р. р. — все ще дуже активний, з добрим організаційним хистом та ідеалізмом, що його рідко зустріти.

У своїх листах до мене Андрій М. Лівіцький займався, очевидно, найбільше громадсько-політичними справами, у зв'язку з невтішними міжпартійними відносинами, у зв'язку з консолідаційними заходами, що їх, властиво, започаткував був своїм приїздом до Європи о. д-р Василь Кушнір з Канади. У зв'язку з моєю статтею в "Українській Думці" про "Тернистий шлях української політичної думки" А. М. Лівіцький заперечував мою тезу, що аж до 4-го Універсалу українці не виходили поза межі автономізму, чи федералізму. Він твердив, що засновники Центральної Ради були українськими самостійниками, але, що вони всі здавали собі справу, що проголошення української самостійної держави вже весною-літом 1917 року було цілком нереальне, у практиці нездійсненне: повна відсутність рідного кадру, здатного створити

до Аргентини. З цим транспортом з таборів міста Зальцбург відїжджає всього 225 осіб, у тому числі росіян — 128, українців — 74, замість 350 осіб. Їх скількість скоротили на 40 відс., щоб таким способом уможливити виїзд до Аргентини більшої скількості наших скитальців з інших таборів Австрії, але й крім того чимало українців з Зальцбургу не змогли сьогодні виїхати, зважаючи на невпорядкованість справи українських списків, що їх чимала скількість знаходиться ще й до того часу десь в аргентинських консулів в Швейцарії та Франції. Бракує також і завірних копій. За ці неполадки нарікають на УЦДОО, та зокрема на його голову ред. Рудницького". Це власне причинок до характеристики наших земляків біженців, як вони орієнтувалися, кого треба обвинувачувати в "неполадках", що склалися на їхню гірку долю! Що УЦДОО і його голова могли вдіяти у справах, якими відали авторизовані переселенські організації, зокрема ЗУАДК (але наші люди зверталися і до інших, особливо до Католицької та Протестантсько-православної організацій), та які в найбільшій мірі були залежні від консулів даних чужинецьких країн. У тій замітці говориться правильно про аргентинських консулів у Швейцарії і Франції, але тут же обвинувачується голову УЦДОО в моїй особі! Ті "нарікання" земляків — це були говорені й писані лайки, і ще треба було бути вдячним, що дорогі земляки-біженці не посуджували мене, що я беру хабарі за те, щоби когось швидше допустити до Аргентини. Найкращим моїм співробітником у УЦДОО був секретар, Павло Клим, — він обурювався на своїх однопартійців бандерівців, на їх кампанію проти мене, і залишився на пості, що його займав за Михайла Росляка.

Перед своїм виїздом з Австрії я розіслав до всіх таборових скупчень українців в Австрії та до численних окремих громадян 7-сторінкового машинописного листа "До Управ Обласних Комітетів, самостійних територіяльних осередків та членських організацій УЦДОО — "Прощальний лист голови УЦДОО". Я наполегливо поручав у тому свому прощальному листі — зберігати організацію за всяку ціну і при всіх умовах, на найширшій площині консолідації всіх конструктивних елементів, які треба об'єднувати і єдність яких можна зберегти — розмежовуючи партійно-політичні справи від суспільно-допомогових. Я поручав "аполітичну площину понадпартійної громадської праці". "Таку думку — писав я — що українська організація перестала бути взагалі потрібною, бо вона стоїть осторонь єдиноважливої і цікавої справи, якою є переселенська справа, таку думку висловлюють, не соромлячись, навіть деякі недавні активні громадяни. Ширення такої думки — це

велике зло. Навіть, щоби дійсно українська організація, всипу обставин щораз звужувала засяг своєї діяльності і сточувалось до ряду фікцій, то таку фікцію треба таки за всяку ціну зберегти, при всіх обставинах та в будь-якій формі! Бо в практиці емігрантського життя виявилось, що з отаких різних фікцій складається само те життя. Нереальні ірраціональні вартості були реальним чинником і навпаки, те, що здавалося найбільш реальним, як, наприклад, легко здобутий гріш, були речами перелетними і ставали здебільша причинами найбільшого горя для коротко-термінового вибранця долі. Виявилось, що громадська організація сама собою, самим фактом свого існування, своєю фірмою, своєю бюралістикою, своїм листуванням, своїм навіть оспорюваним і заперечуваним авторитетом, все ж була завжди певним великим позитивом, була творчим чинником і гамульцем для анархічного й розкладового гону агромадських елементів...." Я навів тут малий уступ з отого ніби неактуального документу з-перед 25-ти років тому, що його твердження таки нагадують дещо й нашу нинішню дійсність. Чи вона не пишається прерізними фікціями?! Чи не є насправді фікціями різні партії, організації, товариства?! Але коли я, не схвалюючи фікцій, перечився з покійним Нестором Ріпецьким, який палко обороняв ідею заснування Світової Федерації Спілок Журналістів, і казав йому "Друже, у практиці це буде фікція"! — він відповів: "А де їх нема? Ціле наше існування складається з фікцій і коли б ми захотіли нині ліквідувати прерізні фікції, то як ми виглядали б і що залишилось би"?! І в тих словах, які йшли по лінії сказаного мною 25 років тому до залишених в Австрії українських біженців, було — і є — багато правди. Може би знайти тут компроміс: не ліквідувати фікції, а старатися таки вкласти в них деякий реальний зміст, надхнути їх деяким живим духом...

Зберігся у мене ще такий буквально поживклий дисток:

"Українське Центральне Допомогове Об'єднання в Австрії (УЦДОА), ч. 507/42/49. Інсбрук, дня 29 липня 1949 р." — "До Управ обласних Комітетів і самостійних територіяльних Осередків та Членських Організацій УЦДОА. Справа: "Зміна в Президії УЦДОА". Президія УЦДОА подає до відома": 1. У зв'язку з виїздом голови УЦДОА Івана Рудницького поза межі Австрії, з днем 20 липня ц. р. у виконання обов'язків голови вступає перший заступник голови п. Євген Гловінський. 2. На засіданні Президії, яке відбулося 19 липня ц. р. під головуванням І.

адміністраційний апарат, прихильність російських військ, економіка України в руках російського Протофіса — організації промислу, торгівлі і фінансів — але найголовніше — відсутність психологічної підготовки в самих українських масах. Проголошення тоді української держави могло тільки осмішити авторів такого акту й скомпромітувати саму ідею самостійництва... Але й не бракувало в тих листах Андрія Миколаєвича, що подавав свою адресу завжди як "Інж. Яків Дзябенко, Постлягернд, Еттінген, Баден", або "Гавтпост Карльсруге" (дійсна, не фіктивна постать відданого українського патріота, тепер також уже покійного), також, так мовити, персональної тематики.

У мому, зрештою не дуже великому і не дуже впорядкованому архіві знаходиться з часу перебування в Інсбруці в р.р. 1945-49 згорток персональних довідок, десятки листів, газетних вирізок і іншого шпаргалля, що його накопичує у себе кожний науковець або журналіст, самому собі на погубу, бо коли йому треба "чогось", про що він знає, що є "десь" в його архіві, він мусить витрачати масу часу й нервів, щоб отой клаптик паперу віднайти. Зберіся, наприклад, з-посеред отих нікому непотрібних паперів 24-сторінковий машинопис доповіді, яку я виголосив у таборі в Ляндеку п. з. "Роля української демократії в Західній Україні" і частина іншої доповіді "Галицька Земля — нарис суспільно-політичного відродження і розвитку в Східній Галичині". Але з усіх отих вже пожовклих паперів наймиліший мені писаний на латинській машинці лист: "Фратернітас Ст. Андрее Апостоли Релігіоза Соціетас Харітатіва" Ч. 105/49. Інсбрук, дня 16 травня 1949.

"Інсбрук, дня 15 травня 1949. До Високоповажного Пана Професора Івана Рудницького в Інсбруці. — Отсим маємо шану засвідчити, що Ви були заняті, як учитель в Українській гімназії Братства св. Андрее в Інсбруці на повний законно визначений вимір годин від дня оснування тієї школи, тобто від 1 червня 1945 до часу її припинення, то є до 31 березня 1949. При цій нагоді дозволяємо собі, як власник школи, висловити Вам щиру подяку і високу пошану за Вашу особливу обов'язковість, за поважне ставлення до виховної і научної справи, за прихильне і дбайливе наставлення до повіреної Вам молоді та за всі труди, що Ви їх поклали серед невідрадних скитальчих умовин, щоб уможливити українській молоді досягнути визначений для неї рівень знання і набуті тверді моральні й національні основи. Президія Братства св. Андрее в Інсбруці: Прези-

дент о. декан Василь Головінський, секретар — д-р Олександр Наклович, — шкільний референт — інспектор Лев Ясінчук”.

З названих — о. В. Головінський перевів недавно — літом і вчасною осінню 1974 р. сумні похоронні обряди для померлого у Філадельфії мого брата Володимира і його дружини Марії.

Лев Ясінчук, фанатик української школи, який між двома світовими війнами об'їздив Америку, збираючи для Рідної Школи в Краю гроші, помер на серцевий удар у своєму скромному помешканні у Брукліні в Нью Йорку 12 жовтня 1963. Залишилися колишні учні й учениці тієї гімназії, здебільша вже батьки й матері. Я маю дві дуже гарні світлини, оздоблені рисунками Мирона Левицького "Абітурієнти Української Гімназії св. Апостола Андрія в Інсбруці, Австрія, 1947-1957" і другу таку світлину "1948-1958". На превеликий жаль — не записано там на обороті прізвищ всіх учителів і учнів і я даремне стараюся пригадати собі їх — хоча мені не раз кажуть "ти ще маєш добру пам'ять" — вона не така-то вже добра, коли дивлюсь на ті обличчя моїх тодішніх колег-вчителів та учнів і учениць — маю їх усіх наче живими перед очима, але не всілі пригадати собі всіх прізвищ. Це був одинокий в мому житті час вчителювання. Вони мене титулували "професор" і такий титул на цитованому листі. Ніяким професором я ніколи не був і тільки унасліджена від поляків титуломанія диктує нашим людям дотепер наділювати знайомих і незнайомих земляків титулами, які нічого спільного не мають з їхньою професією. Професорами є тільки професори високих шкіл, всі інші, які вчать в різних ділянках науки і мистецтва, є тільки педагогами, вчителями. У журналістиці педагогіка сплітається інколи з менторством, яке часом мимохіть вкрадається до коментарів. Ото ж я не був ніколи професором — але зберіг глибокий сантимент до того періоду свого учителювання, в якому мав щоденний стик з гарними, ідейними, фаховими вчителями-педагогами і з гарними, молодими, життєрадісними юнаками і панночками. Може хтось із них читатиме ці рядки, якщо вдасться їм появитися друком, і — якщо автор цих рядків буде ще в живих — то, може, хтось із його колишніх вихованців напише йому кілька рядків... Я стрінувся раз з закидом від одної близької мені людини, що я, мовляв, не люблю сантиментів. Я не люблю і не любив романтизму, не люблю, як казали москалі, "кислосладіни", — але що людина вартна без сантименту до того, що йому близьке, дороге?!...

ПАРАДОКСИ ТАБОРОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Українська дійсність за перебування в Західній Європі в роках від кінця Другої світової війни до масового переселення за океан — повна парадоксів. У політичній ділянці — жалюгідна розхристаність, взаємна нетерпимість, заїлість, демагогія у полеміці всіх проти всіх, а коли створення Української Національної Ради у червні 1948 року було наче "люкс ін тенебріс" — світлом у темряві —, то це теж було тільки часовим проблиском розуму, що його швидко після того притьмарило знову попереднє мрякобісся. Поруч із цим анархізмом у політичній ділянці — проявився подивугідний конструктивізм у ділянці організації самобутнього життя у таборах і поза таборами, у ділянках суспільної опіки і культури. Завдяки власній придумливості, ініціативі й енергії постали школи, хори, театр, оркестри, — і все це на високому рівні. Такі диригенти, як Лев "Льоньо" Туркевич в Австрії, що створив чоловічий хор "Ватра", і Нестор Городовенко, що створив мішаний хор "Україна" в Німеччині, — оперний ансамбль Богдана Пюрка, Театр Володимира Блавацького й Драматична Студія Йосипа Гірняка, Балетна студія Валентини Переяславець, Капеля бандуристів Григорія Китастого і Божика, церковні хори у кожному таборі, масові доповіді на культурні теми, десятки газет і журналів, видаваних серед найбільш несприятливих, примітивних умовин, — все це було і на віки залишиться, як доказ великої тугости і творчости біженецької громади. Микола Понеділок, творчий письменник і тонкий спостерігач, незрівняний автор мовних новотворів, признав мені правду, що у своєму творі "Рятуйте мою душу" не зрівноважив тіней таборового життя його світлами та замало підкреслив оту конструктивну працю біженців. Великою заслугою д-ра В. Галана, як екзекутивного директора ЗУАДК-ту, було те, що він наполягав на переселювання цілих ансамблів, а не розпорощування їхніх членів у переселенні в різні країни. Таким чином переселено театр Блавацького і мистецьку Студію Гірняка і хор "Ватру", який став зав'язком існуючого дотепер мішаного хору "Кобзар" у Філядельфії, і Бандуристів Китастого. Архипастир скитальців Іван Бучко орієнтувався на той конструктивізм українських скитальців і допомагав йому в ділянках Церкви, школи, літератури й мистецтва.

ВИЇЗД З ЄВРОПИ

Виїхали ми 31 липня 1949 р. з порту Бремен, прибувши туди почерез Зальцбург, де збирались й комплектувались транспорти скитальців. Більшість скитальців везли з собою дерев'яні скриньки,

зачинені на колодки, з усяким дрантям, яке в таборових умовах було багатством та яке, після приїзду до Америки, треба було викинути на смітник. Очевидно, були й одиниці, які зуміли придбати у воєнних і післявоєнних роках капітал, який в Америці став підвалиною їхніх підприємств — але це були одиниці. Більшість — це були бідлахи. У Бремені біженці перевірявали щоденно на таблицях тамошньої централі — чи вони вже є на списках і коли відпливає "їхній" корабель. Ми так комбінували, щоби їхати разом з сестрою моєї дружини Олею, її чоловіком Осипом Перловичем і донькою Мартою, які жили в Німеччині, у таборі у Вюртембергії. Але, у Бремені десь "загубилися" документи тещі Анни Попович і це нас розлучило. Тоді діялися різні такі чудасії, що персональні подорожні документи скитальців "десь закинулись". Інколи вони дійсно лежали випадково між іншими документами, але здебільша це були нечесні махінації людей, які за гроші здобували документи інших осіб, щоби могли виїхати до Америки. Зрештою, торг вкраденими або пофальшованими документами існує по нинішній день, бо звідкіля взялись би сотні тисяч мешканців великих американських міст, які прибули туди нелегально? Не всі ж вони переходять "зелений кордон" від сторони Мексика... Видатну допомогу українським скитальцям у Бремені давав представник ЗУАДК у тому порті, Михайло Рудко, пізніший директор Європейського представництва ЗУАДК-ту у Мюнхені, який вже тоді плавко володів англійською мовою і добре знав правну сторінку переселенської процедури. Оля Перлович енергійно розшукувала й віднайшла документи своєї мами і вони прибули до ЗСА в місяць після нас.

Їхали ми одним із тих військових кораблів, які вже яких 20 років стоять заякорені у горішній частині Гадсону, як військові інваліди-емерити. Тому, що я був на кораблі представником великої української групи та редагував корабельну газетку, то був упривілейованою особою і міг перебувати на горішньому чердаку. Це було благословенням для мене, бо я ніколи, ще змалку не любив гойдалок і не любив навіть плисти човном по Бережанському ставу. Тому я дивився з найбільшим призириством на багатий буфет, з якого могли користати подорожні біженці, і дивився не-то з подивом, не-то з погордою на тих, які заїдали тверді яйця та якусь ковбасу. Моя дружина сміялася, бо морська недуга її не чіплялася. Тямлю, що між тими, які їхали і приїхали до ЗСА з нами, були Леонтій ("Льонь") Крушельницький і його дружина Лідія та її, недавно передчасно померлий брат Каратницький, — лікар д-р Іван Сорока, брати Тимкови, Богдан і Зиновій, панство Коропеї і ін.

До речі: хор "Думка" в Нью Йорку став одним із найкращих у вільному світі українських співучих ансамблів завдяки тому, що його перший диригент, "Льоньо" Крушельницький, хоч за фахом правник, без високої музичної освіти, був (і є) таким ентузіястом-фанатиком української пісні, що всі члени хору відчували той ентузіазм, заражувалися ним і піддавалися дисципліні, без якої не може втриматися ніякий такий ансамбль. Знову ж таки Лідія Крушельницька, талановита учениця театральної студії Йосипа Гірняка, має велетенську заслугу, як керівник Студії мистецького слова, що зацеплює молоді любов до рідної поезії, деклямації і рецитації. Її праця у цій ділянці, як праця Роми Прийми у ділянці танку, подивугідна. Зрештою, для справедливості — є ще "Жайворонки" Романа Степаняка у Нью Йорку, Театр молоді Мартинця-Нижанківської у Вінніпегу, Театр молоді Я. Цепинського в Чикаго й інші подібні ансамблі, які є заставами на шляху, по якому ступає асиміляція нашої молоді до англомовного оточення...

В АМЕРИЦІ 1949-1975

Причалили ми до порту в Бостоні, а не Нью Йорку. З Бостону їхали ми залізницею під опікою представника Католицької Допомогової агенції, одної з авторизованих переселенських організацій, редактора Володимира Душника, з яким я тоді вперше познайомився. У тому поїзді сталася перша прикра для моєї дружини пригода: миючи руки у жіночій умивальці — зняла з руки закуплений на від'їзному з Інсбрука гарний швейцарський годинничок, поклала побіч, схвилювалася, коли хтось туди постукав, забула і — камінь в річку... Але була й приємна пригода: Від ЗУАДК кожний його імігрант дістав по 2 долари: це були наші перші гроші в Америці, які вможливили нам тоді купно пуделочок з молоком...

На Пенсилвенській залізничній станції у Нью Йорку ждали нас брат Антін з дружиною Марією Сокіп і завезли нас своїм авто до себе, до Томс Риверу. Це було 9 серпня 1949 р., несамоविта спека. Нам хотіли дати вигоду — дві добре вмебльовані кімнати на мансарді. Але від покритого розпеченою бляхою даху йшла така несамоविта гаряч, що ми з дружиною пересиділи ту першу ніч, дрімаючи з втоми, на сходах...

Брат Антін мав тоді ще велику курячу ферму, коло 6.000 курей. Він вислав афідевіти яким 60 людям, всім кривним, своякам і численним приятелям і знайомим. Всіх приміщував спершу у себе, поки новоприбулі комірники усамостійнювалися. Кожний знаходив спершу на фермі брата працю: при будові нового курника, чи при будові "бонгало", чи у курниках. Мій старший брат Володимир уже працював у курнику. я волів стати помічником швагра Перловича, який будував новий курник, і носив цементові бльоки чи помагав покривати дах. Хоча братова ферма була вже змодернізована — харч курам возилося на возику неначе на

вопіли ангажуватися в сутокомерційних підприємствах. У списку жертводавців на НТШ є прізвища 16-ох лікарів, між ними д-р Василь Стефарук з Чикаго жертвував разом 5.207 дол., д-р Роман Смик з Кол Ситі, Ілл., 3.445 дол. Чи це мало чи багато — 16 лікарів з-посеред кількасот виконавців цієї професії, які пригадали собі існування і вартість української наукової установи?! Очевидно, деякі жертвують на УВАН і на Гарвардський центр українознавчих студій, найбільше пожертв від наших лікарів йшли і далі йдуть на Церкву у зв'язку з акцією за Патріярхат. Є між лікарями, інженерами та бизнесменами, отже найзаможнішими українськими людьми в Америці, дуже жертвенні одиниці, є й такі, які цента не дають на будь-яку добру ціль.

Коли український лікарський стан не здобув собі в широких колах нашого суспільства тієї поваги, на яку заслужив, то в цьому винувата дещо прикметна українській вдачі зависть бідних до заможніших: особливо різних наших жінок кололо в очі, як одягаються "пані докторови", Смішні, малі речі. Особисто я та моя дружина не маємо причини нарікати на наших лікарів: і я і вона переходили кілька операцій у знаменитого хірурга й інтерніста д-ра Олександра Лятишевського й окуліста д-ра Тараса Шегедина і переконалися не тільки про їхні високі кваліфікації та мали не тільки найдбайливішу опіку, але й знайшли повне розуміння для наших дуже скромних фінансових спроможностей. Те саме стосується нашої дорогої приятельки лікарки-дентистки Наді Теребус-Кмети (чоловік, дипл. інженер Ігор, і два гарні сини, — зразкова українська родина), те саме стосується спеціаліста хворіб носа, горла й вуха д-ра Маркіяна Мігоцького, (його дружина Яніна, полька з роду, цілком зукраїнізована), — видатного лікаря-інтерніста й хірурга д-ра Івана Макаревича (його милу дружину Наталю я знав ще як панночку, дочку пок. проф. Івана Галуцинського, рідного брата сенатора Михайла Галуцинського), те саме стосується д-ра Романа Мороза — те саме можна сказати про лікаря-дентиста Ігора Бачинського, і його братову дентистку Ядвігу, у Джерзі Ситі, і те саме про лікаря-дентиста Миколу Крижанівського, дуже доброго "бриджиста".

Знайомство з тими лікарями, з деякими з них приятельство, та всіх їх прихильне людське відношення значно влегшили нам життя в Америці, де хворіти можуть тільки багатирі. Президент УНР в екзилі Микола Ливицький, що я його знав ще, як студента, а він мене — як приятеля його батьківського дому у Варшаві, нераз просив мене і переконував, щоби я переїхав до Мюнхену на будь-яке "міністерське" становище в УДЦентрі. Я вказував на скромну,

людську, але життєву причину, яка внеможливило таку концепцію: жити в Німеччині, як американські громадяни, це для мене і моєї дружини — грошовий заріз, бо ми не мали би тамошньої "Кранкенкассе", а тут — маємо медичну безпеку та заприятелених найкращих лікарів-фахівців. Бідність завжди була і б'є українців. Журба за матеріальну екзистенцію продиктувала Костеві Паньківському задовольнятися підрядним, але життєво-практичним становищем, — і мені пригадала, що в моїх і моєї дружини роках недуги є нормальним явищем і треба рахуватися з тим, чи можна буде їх лікувати...

ОБВУА І ПРОБЛЕМА КОМБАТАНТІВ

На з'їзді колишніх українських вояків 9 жовтня 1949 року я вперше стрінувся на американському ґрунті з великим гуртом земляків і було надзвичайно мило побачити багатьох давніх приятелів та познайомитись з відомими мені з прізвищ видатними діячами. На тому з'їзді було 137 делегатів. Велике зрозуміння для потреби єдності українського фронту виявили колишні члени УГА, зорганізовані від 1925 року в "Українській Стрілецькій Громаді". В ім'я тієї єдності вони рішили виректись тієї своєї окремишньої організації та включитись цілістю у ряди новозаснованого "Об'єднання б. вояків українців в Америці" (ОБВУА). У прийнятому тоді статуті рішено, що членами ОБВУА можуть бути не тільки колишні члени українських військових формацій, але й неукраїнських армій, якщо вони визнають найпершу мету організації: "Об'єднувати всіх бувших вояків українців на принципі позапартійности та на традиції визвольних змагань за самостійну соборну українську державу". Але признано право й не-українцям належати до ОБВУА, якщо такий колишній вояк неукраїнської національности "брав участь у визвольних змаганнях українського народу й далі стоїть на становищі соборности й суверенности української держави".

На превеликий жаль, за прикладом Стрілецької Громади не пішли інші українські комбатантські організації, які почали творитися в Америці, як гриби по дощі, кожна з них об'єднуючи тільки членів даної одної колишньої української військової формації. Проблема консолідації на комбатантському фронті товклася довгі роки. Між ОБВУА і Братством кол. вояків І Української Дивізії довгі роки велися переговори про організаційне з'єднання. Від Братства уповноваженими у тих переговорах були, в різні роки й у різних містах, О. Городиський (живе тепер у Чикаго,

рейках, автоматично скапувала вода до мисок, автоматично засвічувалось світло (за дві години перед сходом сонця, щоб обманювати курей, яким не вільно було дармувати), проте це брудна, погана робота. Я міг би годинами оповідати про процедуру на великій американській курячій фермі, але я від того часу зненавидів курку, вважаю її своїм ворогом і погоджуюся на курятину на тарілці тільки у примусових обставинах.

У "Свободі" з 17 серпня 1949 появилася така замітка: "Ред. Іван Кедрин-Рудницький приїхав до Америки. Останнім транспортом європейських ДП, який 9 серпня ц. р. прибув кораблем "Дженерал Гаан" до Бостону, приїхав на чолі української групи, яка була найчисленніша (235 осіб, з того 126 завдяки ЗУАДК) ред. Іван Кедрин-Рудницький, останній голова Українського Центрального Допомогового Комітету Австрії (УЦДОА). Ред. І. Рудницький жив останні 4 роки в Інсбруці в Австрії, де вчителював в тамошній українській гімназії. Перед війною був в р. р. 1936-39 головним політичним редактором "Діла", поруч з головним організаційним редактором І. Німчуком, який тепер живе в Канаді. На еміграції поміщував свої статті в "Українській Думці" в Лондоні, звідки й "Свобода" передрукувала дві його статті. На кораблі ред. І. Рудницький зредагував 4 числа корабельної газети, а на прощальному концерті, на якому співав хор під орудою п. Л. Крушельницького, виголосив промову в імені всіх присутніх ДПі". До речі: кілька чисел тієї мною зредагованої газети знаходиться в архіві ЗУАДК...

ВПЕРШЕ В НЬО ЙОРКУ

Моя перша подорож автобусом з Томс Риверу, Н. Дж., до Нью Йорку відбулася 9 жовтня 1949 р., коли я вчитав у "Свободі", що тоді відбудеться з'їзд колишніх українських вояків у домівці Українського Демократичного Клубу на Ньюйорському "Давнтавні". Тямлю, що та подорож була сполучена з моїм першим американським "експірієнсом": коли ми всі, новоприбулі, сміялися з раз-ураз повторюваної в Америці фрази про потребу мати "експірієнс", досвід, то тоді я переконався, що це не пуста фраза. Сказав мені брат Антін, що квиток до Нью Йорку дістану в автобусі і він коштує 3.50 дол. Всідаючи, я сказав "Ту Нью Йорк", кондуктор дав мені два квитки та зажадав 7 дол., що я їх мовчазно заплатив, як кару за неправильний вислів. Бо ж "ту" означає так само "до", як "два", тільки інакше писане, чого я ще тоді, не маючи "експірієнсу", не знав... Маючи карту Нью Йорку і не знаючи комунікаційних

можливостей підземками чи автобусами, я пішов пішки на 7-му вулицю, до лікарської канцелярії мого приятеля ще з львівських часів, д-ра Романа Осінчука, недалеко домівки, де відбувався вояцький з'їзд. До речі: д-р Роман Осінчук приїхав був до ЗСА, як один з перших переселенців, встиг пізнати тутешні відносини і віддав великі послуги інформаціями про потрібну нострифікацію диплому та "інтершип" всім лікарям, які прибували сюди й опинювались безрадними серед чужих їм відносин. Д-р Роман Осінчук заснував "Лікарський Вісник", довгий час очолював станovo-професійну організацію лікарів та взагалі був і є від самого початку одним з найактивніших наших громадян. Він захопився згодом ідеєю Патріярхату для УКЦеркви і став одним з найактивніших членів патріярхального руху, проте не во гнів йому — переборщував у тому захопленні і став фанатиком того руху. Його захоплення тією ідеєю і тим рухом пошкодило йому теж у лікарській практиці. Д-р Роман Осінчук був довгий час лікарем моїм і моєї дружини. Але коли він під час лікарської консультації говорив тільки про Патріярхат і лаявся проти "Свободи" за її становище в цій справі, то це мене нервувало і я не хотів, лікуючись на одну недугу, захворіти в наслідок таких розмов, недугою печінки, то й перестав відвідувати того лікаря, як пацієнт; і знаю, що я не був самотнім, який з такої причини покинув того доброго лікаря, особливо першорядного діагностика, з яким проте раз-ураз стрічаюся на терені різних наших установ (НТШ, Народній Дім, Літературно-мистецький Клуб і ін.).

Пригадую собі, що д-р Роман Осінчук з огірченням висловлювався тоді про своїх професійних колег. Мовляв, коли на засіданні Управи Лікарського Товариства є 10 точок денного порядку, то 9 з них полагоджуються гладко і швидко, впродовж пів години, але над 10-ою, де йдеться про підвищення членського внеску, йде двогодинна дискусія. Від того часу, мабуть, це змінилося. Лікарі стали поруч з інженерами найзаможнішою верствою українців в Америці. Багато з-поміж них стали щедрими жертводавцями на різні українські наукові, спортові й громадські цілі, хоч є між ними й такі, які стоять осторонь від будь-якої участі в громадському житті чи будь-якої збіркової акції. На їх виправдання треба вказати, що їхня професія дуже важка, вимагає великої праці, ставить великі вимоги до їх фізичної видержливості та до стану їхніх нервів. Але це такі ненормальне явище, що багато лікарів, ставши заможними, не зацікавилися активно такими справами, близькими до їхньої професії, як амбуляторії для старших віком і незаможних наших людей в осередках більшого скупчення українців в ЗСА, а

активний у комбатантському русі й у різних місцевих громадських організаціях), пок. полк. Роман Долинський у Нью Йорку, врешті інж. В. Забродський і інж. М. Ліщинський у Філядельфії. У висліді нарад з пок. Р. Долинським, в яких я брав участь поруч з ген. А. Валійським, змінено статут ОБВУА, допустивши поруч фізичних членів також правних членів, якими "можуть бути комбатантські організації, які нараховують найменше 20 членів та які заявлять своє приступлення до ОБВУА, як автономні одиниці". З того права скористало "Об'єднання кол. вояків УПА", що його представник кол. підполк. УПА Юрій Лопатинський став одним із заступників голови ОБВУА. Остання нарада про організаційне з'єднання з Братством кол. вояків І. Дивізії відбулася 28 жовтня 1967 р. у Філядельфії, при чому репрезентантами від ОБВУА були дир. Іван Поритко і автор цих рядків, а від Головної Управи Братства — інженери В. Забродський і М. Ліщинський. У висліді тієї наради приявні колишні дивізійники заявили, що вони "виготовлять проєкт консолідації і в найкоротшому часі" пред'являть його — чого не сталося по нинішній день. У добро названих представників Братства треба сказати, що вони одверто заявили, що не бачать шансів організаційного з'єднання, бо, мовляв, членство Братства такого з'єднання собі не бажає, навіть на базі автономности. Трудність вийшла ще з того, що Братство кол. вояків І УД стало міжкрайовою і міжконтинентальною організацією. Поруч Братства кол. вояків І УД і згаданого Об'єднання кол. вояків УПА, постали ще дві інші комбатантські організації — Товариство кол. вояків УПА ім. Т. Чупринки (бандерівців) і Союз ветеранів українського резистансу (мельниківців). Короткий час належало до ОБВУА "Вільне Козацтво". З усіх тих організацій тільки нечисленні одиниці вступили персонально, як фізичні члени, до ОБВУА. Про аномалію творення і зберігання аж трьох організацій колишніх вояків тієї самої військової формації (УПА) на партійницькій базі була вже мова раніше. Все ж, консолідація на комбатантському форумі таки прийшла в обмеженій мірі: всі вгорі названі комбатантські організації співпрацюють у Суспільній Службі Комбатантів, а ОБВУА і Братство стали співвидавцями спільного пресового органу "Вісті Комбатанта".

До тієї консолідації на видавничому відтинку прийшло теж нелегко. ОБВУА видавало — за ініціативою і спонукую д-ра Володимира Галана, спершу "Бюлетені ОБВУА". Перший такий "Бюлетень" появился 1 липня 1955 р. у "Свободі" ч. 125, попереджений 4-сторінковою одноднівкою "За Волю України", "Свобода" з 10 вересня 1954. Друге число "Бюлетеню" появилось 8 листопада

1955, у 1958 р. появилися три числа "Бюлетеню" разом із "Вістями ЗУАДК", в січні, червні і в листопаді. Разом вийшло на сторінках "Свободи" 6 таких "Бюлетенів ОбВУА", фінансованих спершу ЗУАДК-том, опісля з каси ОбВУА. Друкування таких "Бюлетенів" на сторінках "Свободи" давало моральну користь з уваги на великий наклад газети, але було у 100 відсотках дефіцитовим підприємством. Тому я, який редагував усі ті числа "Бюлетеню", переконав членів Головної Управи ОбВУА, що краще видавати окремий власний журнал, бо він зможе таки покрити бодай поважну частину видатків. Таким чином почав виходити кварталник "Голос Комбатанта", що його перше число появилося за листопад-грудень 1958, позначене, задля тягlosti з "Бюлетенями", як ч. 1/7. Загалом вийшло 9 чисел "Голосу Комбатанта", останнє весною 1961, принісши на першому місці статтю "Консолідація на видавничому відтинку" та комунікат "За спільний комбатантський журнал", що його підписали представники Головної Управи Братства кол. вояків І УД, Крайової Управи Канади, Крайової Управи в ЗСА, Братства Броди-Лев, Станиць Братства у Нью Йорку і Філядельфії, разом 20 осіб, як теж представники ОбВУА, Об'єднання кол. вояків УПА і В-ва "Червона Калина". Рішено зліквідувати обидва організаційні журнали "Вісті" у Мюнхені, та "Голос Комбатанта" у Нью Йорку і видавати на їх місце один спільний журнал "Вісті Комбатанта". Переговори про з'єднання зусиль для видавання одного спільного журналу вели головню д-р Любомир Ортинський, тодішній голова Головної Управи Братства колишніх вояків І УД УНА, і я від Головної Управи ОбВУА. Підписання умови про ту співпрацю 13 травня 1961 року було одним із нечисленних проявів здорової і конструктивної думки українських переселенців на американському континенті. На превеликий жаль, д-р Любомир Ортинський, зредагувавши разом зі мною перше подвійне число "Вістей Комбатанта", літом 1961 р., швидко після того помер на серцевий удар, 22 липня 1961, на 42-му році життя.

Він приїхав був до Гантеру в Кетскілських горах і зупинився на шляху на кілька хвилин, щоби привітатися зо мною і мою дружиною, які перебували тоді у пенсіоні Івана В. Кобзаря: ми домовились, що він поїде до свого недалекого пенсіону викупатися й переодягтися та повернеться на розмову про наступне число "Вістей Комбатанта". Замість нього — наспіла вістка, що Любомир Ортинський вже не живе. Це була велика втрата для всього українського вільного громадянства, бо Любомир Ортинський був індивідуальністю з усіма даними на лідера всього

робітню з багатою бібліотекою, що стосується війська та історії різних воєн. Це була велика приємність бувати у гостинному домі генерала Петра і його дружини Ганни Самутин у Балтиморі. До речі — ген. П. Самутин першорядний оповідач, хоч його праця про 6-ту Стрілецьку дивізію, друквана у "Вістях Комбатанта", суха, бо строго наукова. Вона повинна би обов'язково явитися окремою відбиткою.

Колись члени Української Стрілецької Громади і в початках існування ОБВУА колишні українські вояки займали найвидатніші пости в різних клітинах зорганізованого українського життя в Північній Америці. Відносини змінилися і сьогодні колишні вояки, комбатанти чи ветерани, як їх хто хоче називати, належать вже дійсно до "музейних експонатів", хоч деякі з них ще активні і не хочуть за життя кластись у домовину. Але в масі вільного українського суспільства все ще нема зрозуміння ваги ані війська, ані економіки, двох найважливіших підвалин державности кожної новітньої нації, — двох ділянок життя, що ними повинна цікавитися українська людина та котрими вона — не цікавиться. У "Свободі" з 5 жовтня 1974 появилася першорядна стаття Романа Рахманного, одного з найбільш вдумливих сучасних українських публіцистів, водночас одного з найкращих журналістичних стилістів, п. з. "Слово рідне, не будь ворогом нашим". Вказуючи на конкретні приклади, як мова віддзеркалює "комерційний світ мислення пересічного англійця", — як численні слова німецької мови віддзеркалюють деспотичний характер німців і як у білих і червоних москалів мова раз-ураз віддзеркалює їхній імперіялістичний гін, — автор цілком правильно перестерігав, "щоб ні чуже ні власне слово не роззброювало української людини..." Легковажне ставлення однаково до українських ветеранів, як до українських господарників, — нехтування проблемами війська й економіки, які повинні входити глибоко у світовідчужання української людини, — проявилось яскраво на обох Світових Конгресах Вільних Українців (СКВУ): організатори 2-го СКВУ не вважали навіть за відповідне відповідати на листи у справі З'їзду колишніх військовиків і знехтували привністю на тому Конгресі колишніх учасників визвольної війни-революції, — організатори того 2-го СКВУ не знайшли теж місця для проблематики господарського життя українських поселенців у діаспорі. Гурра-патріотичні фрази на щорічних Академіях з нагоди 22-го Січня і 1-го Листопада не зформують психіки молодого українського покоління, — молоді, яка взагалі вороже ставиться до пустих фраз. Про нехтування нашими людьми проблем економіки пише й говорить — кидання горохом

об стіну — економіст Маріян Коць. Він і його дружина Іванна належать до гурту наших найближчих приятелів (він ласкаво погодився бути виконавцем нашої останньої волі).

Плекання традиції української збройної боротьби тісно пов'язане з проблемою майбутності української вільної громади. Ряди колишніх українських військовиків на наших очах трагічно проріджуються. На 1-ому Делегатському З'їзді ОБВУА 22 квітня 1951 стверджено, що в 15-ох Відділах тієї організації є поперх 800 членів. На засіданні Головної Управи ОБВУА 1 червня 1974 року, дир. Іван Поритко, який разом із постійним скарбником ОБВУА Йоахимом Вишневецьким є членом Головної Управи ОБВУА від початку існування тої організації, повідомив, що "членство ОБВУА скорчилося до 333-ох людей". "Від 1949 року відійшло від нас кругло 500 наших побратимів". (На цю тему була в ч. 5 "Вістей Комбатанта" у 1974 р. моя стаття "Вимірає генерація колишніх вояків", — тому, що у тому самому числі була моя авторська стаття "Політика Америки й Україна", то тієї другої статті я вже не підписував). З вимиранням колишніх українських військовиків наче автоматично прийшлося поширити таматику журналу також на загальні політичні й громадські теми. Але це теж не легка справа. Наприклад, наше бажання мати у журналі постійні статті на суспільно-політичні теми, на теми суспільної опіки та економіки, так і залишилось бажанням, бо всі заходи придбати авторів — навіть не задля самого "гонору", а за скромний гонорар, не увінчалися успіхом...

Редагуючи від 1958 до 1961 року "Голос Комбатанта" і будучи від 1961 року дотепер делегатом Головної Управи ОБВУА в редакційній Колегії "Вістей Комбатанта", я вже радий би передати цей почесний, але страшенне клопітливий уряд комусь іншому. Коли не роблю цього, то не тільки в наслідок наполягань моїх Колег, але й у наслідок сантименту, що його набрався до того журнальчика, який таки став цінністю вільного суспільства, хоч воно не дуже освідомлює це.

Надзвичайно підбадьорливим і позитивним фактом є створення колишнім головою Головної Управи Братства кол. вояків І УД УНА д-ром Мирославом Малецьким у Торонті, Канада, гурту відданих журналові колишніх дивізійників. Мати постійно діло спершу з м-ром Василем Веригою, згодом (дотепер) з д-ром М. Малецьким у справах "Вістей Комбатанта", людьми високоосвіченими, культурними і діловими — це правдива приємність. Вони розуміють значення традиції і потребу зберегти традицію.

Треба, щоби колишні дивізійники і колишні упісти передали сантимент до збройної боротьби, що її вели їхні батьки й діди. Велику популярність (і касові прибутки) осягнула в Америці оперета, перероблена згодом на фільм, "Скрипаль на даху" ("Фідлер он ди Руф"). Герой тієї п'єси, старий бадьорий жид-господар співає пісню про "Традицію" — Традишен — і раз-ураз повторяє, що без традиції нема повновартного народу. Можна вести довгі дискусії на тему, чи існує в українському суспільстві свідомість ваги рідної традиції, визнання рідної традиції, пошани для вартостей українського минулого. Бо аж надто часто можна почути, що надбання минулого, це "музейні експонати", які власне й належать тільки до музею, а не до сучасности, не до формування сучасної української мислі й українського почування...

ПОЧАТОК СПІВПРАЦІ У "СВОБОДІ".

На одній з моїх найперших подорожей до Нью Йорку я зустрівся з д-ром Лукою Мишугою, головним редактором "Свободи", який насправді був тоді духовим лідером, був потугою в українській громаді в Америці. Мишуга — тип інтелектуала, водночас живої модерної людини, яка цікавилася літературою, ходила до американських театрів, їздила на кінні перегони, любила товариство. Проте Лука Мишуга ставився водночас з великою увагою до прийнятих на себе обов'язків чи-то редактора, чи одного з керівних мужів Українського Конгресового Комітету, президента ЗУАДК-ту, чи навіть — промовця на різних концертах-академіях. Він виголошував свої промови завжди з пам'яті, але докладно і дбайливо до них приготувався. Ми були знайомі ще з віденських часів, із 1920 року, зокрема ми часто зустрічалися тоді у домі моєї сестри Мілени і її чоловіка д-ра Павла Лисяка, Мишуга знав теж про мою ролю в українському житті за Польщі. На тій нашій першій зустрічі він зразу запропонував мені дописувати до "Свободи" й обіцяв платити 30 дол. місячно, — але зараз першого місяця прислав 40.00 дол. та швидко після того підвищив до 60-ох дол. Впродовж 4-ох років я дописував до "Свободи" як поза-редакційний співробітник, надсилаючи туди авторські статті на прерізні теми. Одною з таких моїх перших статей, ще з 1949 року була "Мовна саламаха" — про насичення живої мови українських переселенців в Америці спотвореними англійськими висловами (а тепер скільки-то вже новоприбулих українців нарікають, що мають "троблі" і просять, щоби не "бадерувати" їх?!). У статті "Де і чому ми навчилися брехати" я боронив українських біженців і ново-прибулих імігрантів проти закидів, головню від європейських пред-

ставників ЗУАДК-ту, що скитальці, мовляв, не є простолінійними людьми під час прерізних "скрінгів", що їх переводять УНРРА, ІРО та переселенські організації. У зв'язку з вищезгаданим з'їздом колишніх українських військовиків я написав статтю "За моральний авторитет нації", — з приводу прем'єри "Батурина" у Філядельфії, яку вперше поставив театр Володимира Блавацького у Філядельфії, куди я спеціально поїхав з Томс Риверу, я писав п. з. "Драма-театр-автори", "До проблеми українського театру в Америці". До речі: ця проблема існує і тепер, тільки з дуже сумними шансами позитивної розв'язки. Це був світлий показ культурного рівня новоприбулих імігрантів в р. р. 1948/50, коли на зміну давнім аматорським театральним виставам, із побутовим репертуаром, театр Блавацького у Філядельфії і Театральна Студія Йосипа Гірняка у Нью Йорку давали вистави із професійними акторами, на високому мистецькому рівні. Але знову же — коли передчасно помер Блавацький, який поєднював свою фанатичну любов до театру з власним великим талантом актора і організатора, — коли інші професійні українські драматичні артисти, жінки й чоловіки, постарілись, а спроба талановитих молодих adeptів розбивалась об брак залі, брак навіть терену для театральних проб, об високі кошти і відсутність твердої матеріальної бази — то не стало українського театру в Америці. А шкода, велика шкода: бо український театр був і за російської і польської окупації одним із найперших чинників збереження національної особовости, — театр завжди мав своїх великих ентузіастів, — театр був і повинен бути одним із найперших найкультурніших засобів розваги.

За чотири роки свого співробітництва у "Свободі" "збоку", як автор надсиланих туди статей, я надрукував там поверх сотні статей на прерізні теми, з яких багато зберегли свою актуальність і по нинішній день. Звичайно, я не зберігав всіх отих чисел газети, але зберіг таки стирту поживклого паперу, що його переглянув при писанні цих своїх споминів...

Я шукав можливостей писати й деінде. Ось, коли у Парижі заснувалась газета "Соборна Україна" під редакцією Романа Голіяна і Михайла Добрянського — вони звернулися до мене, щоб я прислав їм статті головню на американські, чи українсько-американські теми, і я зберіг таке одно число з 19 серпня 1951 року з моєю статтею "Америка спокіними очима". На жаль, той часопис не втримався і зник.

суспільства. Йосип Гірняк відчитав на бенкеті під час Делегатського З'їзду Братства кол. вояків І УД 2 вересня 1961 р на оселі Робітничого Союзу "Верховина" есей, присвячений пам'яті Любомирові Ортинському п. н. "Упав дуб" (надрукований у 2 числі "Вістей Комбатанта") — і він правильно схарактеризував Покійного, як дуба посеред куди менших за нього дерев і кущів... На похороні Любка Ортинського, на який ми з дружиною поїхали з Гантеру до Нью Йорку, керівники Братства заявили мені своє довір'я і просили покищо продовжувати редагувати журнал, поки вони визначать свого делегата до редакційної Колегії. За кругло 15 років прийшлося мені співпрацювати по черзі з кількома такими представниками Братства: завжди це були високоосвічені, талановиті, громадські українські люди, з сантиментом до війська, в якому колись служили, та до нашого журналу. Деяким дисонансом була спершу нехитість частини Братства підпорядкуватися рішенню щодо ліквідації "Вістей" у Мюнхені, в наслідок чого "Вісті" появлялися ще поруч із "Вістями Комбатанта", із шкодою для комасації фондів і редакційного матеріалу. Як висихало джерело грошової допомоги від німецьких властей, то й "Вісті" появлялися щораз рідше. На адресу "Вістей Комбатанта" — доцільности видавати його, способу редагування, користи з також журналу і т. п. — було і є чимало закидів. А втім, не підлягають сумнівові такі правди: 1) тільки у вільному світі існує такий військово-історичний український журнал, бо в Советській Україні його нема, 2) 9 чисел "Голосу Комбатанта" і 75 дотеперішніх чисел "Вістей Комбатанта" дають історикові української політичної еміграції, історикові українського поселення в Північній Америці, таки багатющий матеріал. Очевидно, що з відходом на той світ, чи хоч би тільки з постарінням, відпало багато вартісних співробітників, авторів статей, есеїв, спогадів, і на їх місце трудно знайти нових. Очевидно також, що журнал переживав і далі переживає різні "кризи", як ось перенесення його адміністрації до Торонта в Канаді, смерть за чергою трьох адміністраторів журналу, ідейних і жертвенних членів І УД, — матеріальні труднощі. Не можливо було теж здійснити бажання президента ОБВУА д-ра Володимира Галана, висловлюване на різних дотичних нарадах видавців, щоби "Вісті Комбатанта" стали "дійсно військовим органом". Хто з нас, колишніх військовиків з часів визвольних змагань (1914-1921) чи з часу Другої світової війни має хоч би мінімальне знання новітньої зброї, новітньої військової техніки, сучасних воєнних доктрин?! Єдине, що нас об'єднує, це не фахове знання військового діла, а сантимент до минулого. Тому теж з усіх точок статуту ОБВУА

найважливішою і все актуальною є точка про конечність зберігання і плекання традиції збройної боротьби за українську державність. Не йдеться тут про "мілітаризм", а про пригадування сумної правди, що нехить до війська, яка була в українських суспільствах однаково на Наддніпрянщині, як у Галичині в роках перед Першою світовою війною, заважила вирішно на нашій прогрі: в Галичині за панування Австрії не було зовсім українців старшин вищих ступнів із високою військовою освітою, а на Наддніпрянщині, хоч зголосились на службу в Армії УНР видатні високоосвічені старшини російської армії, проте не було "тяги" до війська в широких колах молоді та в масах народу, що породило погубне явище мільйонів "невтральних"...

До редакційної Колегії "Голосу Комбатанта" належали, крім мене, Роман Купчинський і ген. Аркадій Валійський — "Вісті Комбатанта" підписували два редактори — по одному від Братства кол. вояків І УД і ОБВУА. Редактори від Братства часто змінювалися, від ОБВУА був завжди я. У перших часах перед кожним новим числом "Вістей К." я стрічався з членом Редакційної Колегії генералом А. Валійським і обговорював число та переглядав існуючий матеріал, — він сам теж часто постачав свої статті, — інформував теж про плян кожного числа другого члена Колегії Романа Купчинського. Згодом я опинився сам. Адміністрацію журналу спершу, поки журнал друкувався у Нью Йорку, становили директор "Червоної Калини" Петро Постолюк, Володимир Гриньох від дивізійників — (помер передчасно), — і Юрій Лопатинський. З цим останнім ми чергувалися у верстанні журналу в друкарні "Луна" на 8-й вулиці Нью Йорку, що її власник Іван Книш був знаменитим знавцем друкарської справи, — також уже покійний. В останньому числі "Голосу Комбатанта" вичислено 37 авторів, що їх речі — статті, спомини, рецензії, вірші, нариси, листи до редакції — друкувалися у тому журналі. До найвірніших журналові постійних співробітників належали покійний Михайло Курах і Зенон Стефанів, один з найкращих наших знавців історії українського війська та української військової термінології, який, на жаль, частинно в наслідок недуги очей, передчасно відсунувся від участі в комбатантському русі. З отих колишніх 37-ох авторів яка половина відійшла вже в засвіти. Тепер найвірнішим "Вістям Комбатанта" з-посеред наших освічених старшин залишився генерал Петро Самутин, вихованець Високої військової школи у Варшаві. Він є, мабуть, самотнім тепер з-посеред наших колишніх військовиків, який передплачує і перечитує різномовну військову літературу і влаштував собі у свому помешканні в Балтиморі

ЗУАДК — ФАБРИКИ

Але на фермі у свого брата Антона в Томс Ривері я довго не перебував. Десь у листопаді 1949 р., без будь-яких моїх попередніх заходів, задзвонив до брата д-р В. Галан з Філядельфії і просив мене приїхати до нього на розмову. Ясно, що це була для мене радісна вістка і я туди помчався автобусом зараз таки наступного дня. Д-р Галан, який знав мене, як голову УЦДООА з своїх подорожей до Австрії і знав теж, що мені не чужа переселенська й допомогою акція, запропонував мені працю в централі ЗУАДК у Філядельфії, на що я з захопленням погодився. Я мерщій з допомогою добрих людей винаймив одну кімнату в "українській" дільниці недалеко вулиці Френкліна (тепер це тотально муринське море з нечисленними українськими острівцями) і спровадив туди дружину Марусю, яка працювала в сусідньому з Томс Ривером містечку Лейквуді не-то як "компаньйонка" не-то, як пістунка дітей в одній американської родини. Коли дружина їхала туди на працю, то, пригадавши собі, що сама мала у Львові служницю, прослезилася, але швидко примирилася з долею, тим паче, що ставилися до неї з пошаною і прихильністю, давали велику свободу і навчали різних речей, пов'язаних з американським хатнім господарюванням. Коли я подзвонив дружині, що я винаймив помешкання і прошу її мерщій приїхати, вона спитала: "А чи є там холодильник?" "Що Ти думаєш про холодильник, чого Тобі ще забаглося!" — відповів я і ту мою відповідь пригадує мені ще й тепер інколи дружина, коли хоче закинути мені моє повне невігластво у справах хатньої господарки. Холодильник був у тому нашому першому в Америці однокімнатному помешканні з жакливим квітистим лінольовим "килимом". Наше наступне помешкання було вже куди краще, більше, на Спрус вулиці на півдні Філядельфії: власник Лапаюфкер вагався винаймати невідомому йому новому імігрантові та зажадав, щоби за нас поручив парох недалекої української католицької церкви, о. Олександр Трешньовський. З того часу були між нами й о. Трешньовським якнайкращі взаємини. Його дочці Іванні я написав вступ і був дещо допоміжний при виданні її книжки "З пташиного лету". Мешкали у тому самому домі наші близькі знайомі з Інсбрука Євген і Стефа Геци. Гец помистецьки вмів тероризувати покійного вже Лапаюфкера, щоби не давав нам мерзнути...

У централі ЗУАДК працювали тоді Володимир Блавацький, який має тривке місце в історії українського театру, дружина відо-

мого артиста-маляра Петра Андрусева Наталя, яка тоді леліяла ще надію, що своїм голосом (сопрано) вийде на ширшу американську арену, і ще одна панночка — прізвище забув. Я негайно зголосив своє членство в УНСоюзі і д-р Галан записав мене до свого Відділу. Відносини на праці були якнайкращі, — мене вислав д-р Галан об'їхати різні овочеві фарми у стейті Пенсилвенії, де працювали наші люди, і з тієї подорожі автом я написав цикл репортажів до "Свободи". Але над ЗУАДК-ом нависла чорна хмара у постаті так званої "Мерилендської кризи", про яку згадується й у книзі "Брат Братові". Річ у тому, що д-р Галан, дуже добрий організатор, справжній вояк-громадянин, як я писав про нього у вступі до його книжки "Батерія смерті", підписав був з губернатором стейту Мериленд умову на спровадження на фарми у Мериленді триста українських скитальських родин. Д-р Галан дуже тією умовою втішився, бо це були "афідевіти" й заповнене пристановище на 300 наших родин, батьків із дітьми. Але практика показала, що та мерилендська медаля мала два боки. Наші люди, щоби вирватися з таборів ДІ-Пі без надуми зголошувалися на виїзд до Мериленду, бо були готові підписати кожний папір, кожне зобов'язання, аби тільки переїхати до Америки. Але, приїхавши на ферму наші міські люди, які не мали із сільським господарством нічого спільного, працю на ріплі чи біля худоби вважали за каторгу. А коли ще дізналися, що в місті можна отримати фабричну працю, легшу (40 годин тижнево) і вищеплатну, то почали втікати. Фармери скаржились до губернатора, а губернатор мав претенсії до ЗУАДК-ту. Д-р Галан сердився на новоприбулих і журився можливими прикрими наслідками такого конфлікту з мерилендським губернатором. Тоді я вперше пізнав, що д-р Володимир Галан має дві взаємосуперечні риси вдачі: з одного боку він — людина тверда, туга, сам дуже роботящий і від других вимагає того самого, — з другого, він надто переймається будь-яким спротивом, будь-яку перешкоду бере собі надто до серця та — за галицьким полонізмом — "пешиться", має жаль до спричинників тієї перешкоди і готов уже зрікатися, ліквідувати. Так було і в цьому випадку. Одного дня заявив мені, що, може, прийдеться ЗУАДК-ві або ліквідуватись або звужувати свою агенду, і тому я, як наймолодший часом праці в ЗУАДК-ті, повинен оглянутися за іншою працею. Я не погнівався, метнувся шукати собі фізичної праці та написав до Екзекутиви ЗУАДК на руки д-ра Галана листа з подякою, що вони вможливили мені взагалі переїхати до міста й розпочати новий етап в житті. З д-ром В. Галаном й іншими членами Екзекутиви ЗУАДК-ту я залишився за весь час свого перебування в Америці (поверх 25 років!) у найкра-

щих зв'язках і згодом сам став членом Дирекції ЗУАДК, спершу секретарем та згодом головою Контрольної Комісії.

Нову працю знайшли мені пок. Богдан Паздрій, першорядний драматичний артист, і Омелян Татунчак, соліст-тенор в колишньому хорі "Ватра" в Австрії, пізніше у хорі "Кобзар". Вони працювали за містом у фариці телевізійних скриньок. Йшлося про те, щоби вміти так вигладити поверхню скриньки, щоб на поверхні не було ніяких плямок ані тіней. Татунчак умів робити це чудово, — я показався повним анальфабетом. Не чекаючи, поки мене викинуть — я просив доброго духа новоприбулих, пані Олену (Галю) Штогрин пошукати мені іншої праці і вона поручила мене до фабрики Твічелла "Папір і вироби з паперу". Там я працював майже два роки, до кінця нашого перебування у Філядельфії. Моїм завданням було мочити в кітлі з гарячою водою, насиченою якоюсь миляною марою, великі балі пареру та розвозити їх візком по просторій фабричній залі робітникам, які сиділи за станками і робили з того паперу шнурки, з яких з черги, на іншому поверсі фабрики, ткали килимчики, подушки, сидіння до автомобілів і т. п., тверді, але дуже тривкі і сильні речі. Праця була погана, бо треба було годинами перебувати у темній, без вікон, наповненій парою з котла з гарячою водою, кімнаті, — але відносини були добрі. Мій "форман", давній імігрант — поляк ставився до мене дуже гарно, і раз, навіть, у доказ своєї симпатії почастував мене цукерками. Цукерок був паршивенький, посолоджений крохмаль, і я скривився. Форман образився: "Може мі повеш, же в краю лепше билі" — чоловігяга прибув до Америки з якогось глухого польського села і не знав, що в Польщі було багато дечого поганого, але саме солодощі були дуже добрі... Моя дружина зробила у Філядельфії трохи кращу "кар'єру", як я. Незрівняна Галя Штогрин, що мала золоте серце і опікувалася новоприбулими, як рідними дітьми, ходила з дружиною по різних установах і фабриках, шукаючи для неї праці. (Олена-Галя Штогрин померла 28 січня 1966 р. у Філядельфії) Тямимо, що до фабрики солодощів не прийняли дружину, бо ще не була громадянкою. Але прийняли її до популярної харчівні-"автомату" Горн і Гардarta, далеко у західній частині Філядельфії, на нічну службу, від 6-ої вечора до 2-ої ночі. Там дружина їздила з возиком, збирала із столів брудний посуд та чистила столи. Не нарікала, бо мала добрі відносини і гарний харч, а були це ще часи, коли можна було у Філядельфії вертатися нічною до дому безпечно, без остраху перед тим бандитизмом, який тепер там розпаношився.

Тому, що ми вже мешкали у Філядельфії й знали тамошні

відносини, то спровадили туди до опорожненого помешкання у тому самому домі, де ми жили, й старшого брата Володимира та його дружину Марію, які залишилися були на курячій фермі брата Антона у Томс Ривері. Галя Штогрин обоїм їм знайшла працю: Володимирові в одній великій американській добродійній установі, яка масово розсилала реклямову літературу й збирала фонди на свою харитативну діяльність, — та братовій у гуртвінні ліків. Трохи згодом брат Володимир і його дружина знайшли собі краще і більше помешкання на Френклін вулиці і там ми грали раз бриджа навіть з отцем каноніком Лопатинським, який відвідав нас. З Френклін вулиці брат Володимир переїхав з своєю Марусею вже до власного дому на Карлайл вулицю у північній частині Філадельфії, звідкіля вже перевезли їх до шпиталю, де й померли у 1974 р, про що ще буде мова.

СУНД

Роки 1949-50 були роками найчисленнішого, масового приїзду до Північної Америки біженців з України. Ті, що прибули до ЗСА і Канади перед тими роками, чи пізніше, становили вже меншість. Новоприбулі цікавилися долею своїх приятелів, добрих знайомих чи просто однодумців і вміли віднаходити їхні адреси та нав'язувати з ними листування. Таким чином і я отримував не тільки листи від д-ра Степана Барана, д-ра Степана Витвицького й Андрія Лівіцького, перебуваючих в Західній Німеччині (декілька таких їхніх прецікавих листів збереглися в мене дотепер — вони повинні би опинитися в якомусь українському музеї-архіві), але й від двох видатних діячів, добре мені знайомих з періоду перебування Західньої України під владою післявоєнної Польщі: д-ра Костя Паньківського та д-ра Миколи Шлемкевича. Кожний із них був непересічною індивідуальністю, але кожний дуже іншої, різної породи. Кость Костевич — як його ми називали в гурті близьких приятелів — був видатним адвокатом, який право вважав не за предмет заробіткової професії, а за підставу людського світогляду і підставу ладу у світі. Правовість, закономірність, підчинювання себе законам і шанування народнього авторитету — це були для Костя Паньківського аксіомні правди, це були для нього табу. Він був ворогом усякого безправ'я, ворогом анархічних і нігілістичних думок та дій. З отаких преміс зродився його демократичний світогляд — він був демократом з крові-кості. А що водночас був людиною високої товариської культури, мав бездоганні товариські форми, був першорядним промовцем, що

цурався демагогічних зворотів та говорив ясно, логічно, приступно, то мав всі дані на дійсного лідера. Водночас він мав ту прикмету, що сам не ліз туди, куди його не запрошували, де його не хотіли. Тому й стояв осторонь українського так званого естаблішменту в Америці, який склався механічно за статутом Українського Конгресового Комітету і за рішеннями конвенцій братських Союзів, — і створився за персональними амбіціями одиниць, які прагнули бути "на верху". Дивлючись з перспективи минулих 25 років історії української громади в Америці — треба ствердити з найбільшим жалем, що така людина, як Кость Паньківський, з його великим знанням, організаційним хистом і політичним розумом змарнувалась на підрядній заробітковій праці, бо провідні українські організації в ЗСА не мали розуміння для виловлювання з-посеред маси новоприбулих таких людей і приманювати їх до себе на керівні становища, — просто не думали про таке і вдоволялися кадрам осіб, що їх делегували туди партії, або залишалися там, як реманент минулого. Кость Паньківський не був активним в політичному житті за Польщі, він належав тільки до ряду видатних наших адвокатів, оборонців у карних політичних процесах, був звичайним членом НТШ у Львові, членом Видавничої Спілки "Діло". Але заактивізувався на еміграції в Німеччині і став одним із творців Тимчасового закону про реорганізацію Українського Державного Центру за кордоном з 10 червня 1948 року, був одним із найближчих співробітників і дорадників Андрія Лівницького та якийсь час головою Виконавчого Органу УНРади, себто прем'єром еміграційного уряду УНР. Цікаво, що Кость Паньківський, колишній "ундист", так само, як я, вважав, що УНДО не має рації існування після Другої світової війни та схилився до думки — творення на найширшій базі демократичної центральної організації, яка підтримувала би Державний Центр, як символ державницького традиціоналізму й легалізму, символ тієї останньої державної влади в Україні, якою була Українська Народня Республіка. Із смертю Костя Паньківського 20 січня 1974 недовго після відходу його дуржини Марії, ми з дружиною втратили близьких, сердечних і вартісних приятелів. Дві сестри покійної Марійки Паньківської, Люба і її чоловік інженер Михайло Пежанський, гарний знайомий ще з львівських часів, та Ірина (Ірка) — Мриц — це члени дуже звуженого вже маленького гурту близьких нам осіб "із давніх добрих часів"...

* * *

Микола Шлемкевич був людиною цілком іншої психічної структури. Можливо, що грала тут певну роль й інша родинна

традиція. Коли Кость Паньківський походив з родини активних українських національних діячів і його батько, також Кость, належав до провідної верстви галицької інтелігенції, економіст-філантроп, вивезений росіянами за їх першої окупації Львова у 1915 році до Києва, де й помер, — то батько Миколи Шлемкевича був ще одним із "старорусинів", і Микола Шлемкевич став стовідсотковим українським патріотом вже за революції в Україні. Але він схилився тоді — під впливом популярних гасел тодішньої революції — радше "наліво" і був членом редакції "Робітничої Газети" у Києві. Проте, вернувшись до Львова й здобувши високу університетську освіту, спеціалізуючись в історії філософії, він еволюціонував у сторону націоналізму, тільки не донцівської породи, а конструктивного, як рушійної сили усіх творчих елементів нації. Це й наблизило його до Дмитра Палієва і з того часу Микола Шлемкевич вславився вже, як "М. Іванейко", політичний публіцист і теоретик у творенні нової української політичної думки, чи пак "мислі", як висловлювався Микола Іванович — так він називався в гурті приятелів. Коли Паньківський був прагматиком і практиком, то Шлемкевич був проблематиком: він вглиблювався в усі явища і шукав їхньої синтези. Шлемкевич був типом інтелектуаліста, людиною величезного знання, подиву-гідним промовцем (я говорив йому жартма, що він, як промовець, є нельояльним у відношенні до своїх суперників-промовців, бо не дає їм ніякого шансу дорівнювати йому). Слова, поетичні образи, цитати, порівняння, ляснію пливли з його уст, — був теж надзвичайно милим у товариському житті, але, як кожна людина, він мав теж свої "але": був також, як Паньківський, стовідсотковим демократом, противником автократизму, але був надзвичайно чулим на пункті критики його власних ходів. Не хотів теж ніколи приймати такі становища в будь-якій організації, за які треба би приймати якісь конкретні зобов'язання. Наприклад, він був одним із інспіраторів та організаторів "палатної революції" в НТШ, щоби на місце професора Миколи Чубатого, заслуженого вченого-історика й основника НТШ на американському ґрунті, за якого головування проте постала в НТШ атмосфера кризи, — щоби на місце проф. М. Чубатого обрати проф. Романа Смаль-Стоцького. Але всі "змовники" у цій справі передбачували на становище наукового секретаря НТШ власне Миколу Шлемкевича. Тим часом він рішуче відмовився. Також у цій політичній організації, якої був ініціатором і духовим провідником, про яку тут буде мова, у Союзі Українських Національних Демократів (СУНД), не хотів стати ані головою, ані діючим заступником голови ані генеральним секретарем, тільки "координатором" діяльності інших референ-

забірали голос Чалишів, М. Лисогір, В. Кедровський, ген. П. Шандрук, Басюк, Сенько, Каленик-Лисюк, Косенко, Самійленко, О. Тарнавський. Жива дискусія велася над назвою задуманої організації. В цій справі промовляли Паньківський, Дудко, Ярема, Дражевська, М. Лисогір, Шандрук, Шлемкевич, Криштальський, Дольницький, Запорожець, Кедрин, Котик, Тарнавський, Кузик — і врешті рішено назвати нову організацію "Союз Українських Національних Демократів". До першої Головної Управи увійшли: д-р Кость Паньківський — голова, проф. М. Ветухів і д-р І. Олесіюк — заступники голови, — М. Кебало, Д. Кузик, Ломиш, І. Поритко, І. Кедрин-Рудницький, І. Сенько і М. Шлемкевич — члени Головної Управи. До Ради вибрано тимчасово 15 членів, залишаючи вільні місця для дальших 15. Вибрані: М. М. Дольницький, З. Дончук, В. Дорошенко, Л. Дражевська, Ф. Дудко, В. Кедровський, пані Косенко, д-р Р. Криштальський, Каленик-Лисюк, Сергій Литвиненко, Петро Постолук, Реутів, Скорбко, О. Тарнавський і ген. П. Шандрук. Контрольна Комісія: ген. О. Загородський, проф. І. Кабачків, М. Галібей, Фуркаловський і Чалишів. — Товариський Суд: Заремба, Мандзенко, М. Рибачук, В. Приходько, М. Багринівський. Схвалено проект статуту і прийнято резолюції. На тих Установчих Зборах було кругло 70 осіб. Зумисне наведено вгорі прізвища деяких приявних тоді на доказ, що це була поважна спроба поважного гурту наших нових імігрантів. Наведено тут їх так, як вони записані у тому "Бюлетені", тому й деякі без перших імен, за що — якщо вони ще в живих (таких уже дуже мало), простимо вибачення.

Початково здавалося, що СУНД матиме успіх. З 11 місцевостей ЗСА прийшли зголошення, що там засновується місцеві Відділи тієї організації. Запляновано подорож кількох членів Головної Управи з доповідями до всіх більших центрів української громади в ЗСА. Ідея була правильна: коли в ЗСА існували тільки націоналістичні партії ООЧСУ (бандерівців) і ОДВУ (мельниківців), гетьманська організація і "прогресисти", себто насправді комуністи чи пак радянофіли, то не було демократичного центру, що його мав виповнити СУНД, згуртовуючи членів тих центрових партій, які ввійшли до УНРади у 1948 році. Ми стояли на становищі, що на еміграції, та спеціально в ЗСА, немає місця на численні українські політичні партії, зокрема такі, які ідеологічно дуже одні до одних близькі, взаємно споріднені. Немає теж глузду творити партії за обласним походженням їхніх членів — галичин, наддніпрянців. Здавалося, що такі думки знайдуть зрозуміння в усіх зрілих політичних діячів і що тому СУНД стане дійсно

концентрацією всіх тих, які не є націоналістами, ані комуністами, та що він допоможе їм до об'єднання націоналістичного табору, який в американській дійсності позбудеться доктринерства. Дійсність виявила, що ті надії були наївні. Найперше відкололася від СУНД-ту та партія, члени якої властиво були ініціаторами й найактивнішими організаторами СУНД: Український Національно-державний Союз (УНДС). Сталося це в наслідок рішучого спротиву голови УНДС, М. Олексієва, який прибув до Америки і тут не захотів виректися окремішнього існування УНДС в Америці та погодитися на включення тієї партії до СУНД. Коли він приїхав до ЗСА — його запросили на засідання Головної Управи СУНД і переконували, що тут нема місця на такі окремі партії чи політичні ідеологічні організації. Всі аргументи відбивалися, як горох об стіну. Той діяч, чесний патріот-державник, мав амбіцію мати "власну" партію, не знав американського ґрунту і той ґрунт його не цікавив, не міг теж зрозуміти, чому УНДС, який був добрий у 1948 році і залишився членом УНРади, не має існувати далі в Америці. За прикладом УНДС пішло УНДО, тоді теж пропала надія прихилити до СУНД членів УРДП, дармащо теплий дуже прихильний привіт, що його прислав був з Мюнхену Бльок Українських Демократичних Партій за підписами І. Багрянного і А. Бистрицького, спершу подав надію, що І. Багрянний схвалить включення членів УРДП до СУНД.

Кость Паньківський, Микола Шлемкевич, я й інші наші найближчі однодумці були реалістами, які вміли признаватись до невдачі та витягати з них практичні висновки. Тому, після довгих і невдачних спроб довести бодай до якоїсь своерідної федерації чи конфедерації політичних партій і організацій, які родилися як гриби по дощі, ми прийшли до висновку, що СУНД замість перевести комасацію всіх ідеологічно споріднених груп, своїм існуванням тільки збільшує їхнє число. Тому ми рішили зліквідувати ту нашу організацію. У "Свободі" з 9 липня 1966 року появилвся такий комунікат: "Союз Українських Національних Демократів розв'язався. Нью Йорк. Союз Українських Національних Демократів, політична організація українців в Америці, створена в 1950 році для об'єднання українських демократичних сил з метою співпраці для української національної справи, розв'язалася. На надзвичайних зборах, що відбулися в четвер 7 червня в приміщенні Представництва Української Національної Ради в місті Нью Йорку, порішено зліквідувати цю політичну організацію, зачартеровану в стейті Нью Джерзі. Після звітів голови д-ра Костя Паньківського, голови ньюйоркського осередку дир. Івана

Крамаренка, секретаря Дмитра Бакума і касира проф. Надії Литвиненко, нарада прийняла узгоднену попередньо з членами пропозицію Управи ліквідувати організацію, мотивуючи це рішення олозицією до партійної концентрації та стремління до об'єднання всіх сил для підтримки і підсилення праці Державного Центру УНР. Нарада віддала пошану пам'яті організатора й духового провідника СУНД д-ра Миколи Шлемкевича, як також вшанувала пам'ять померлих діячів СУНД, а саме: проф. Михайла Ветухова, проф. Сергія Литвиненка, проф. Вилодимира Дорошенка, проф. Івана Сенька, проф. Івана Кабачкова, проф. Микити Кебала, дир. Олекси Лиса і інших. Порішено також зібрати архів СУНД включно з його виданням "Бюлетень СУНД" і передати до архіву УВАН".

Друковані спершу "Бюлетені СУНД" були дорогим виданням і тому заступлено його машинописним "Інформаційним Листком". У 1-му його числі подано інформацію про Загальні Збори СУНД 17 січня 1953 р. і вибір Управи Ньюйоркського Відділу СУНД. Увійшли до неї О. Балинський — голова і Надія Литвиненко, П. Григорович, М. Олійник, І. Кедрин, як члени Управи. У тому числі "Інформаційного Листка" є цікаве повідомлення, що появилося перше число журналу "Листи до Приятелів". Сказано там, що те видання фірмують, як видавці, чільні члени СУНД Дмитро Кузик з Трентону та Остап Олесницький з Ньюарку. У тому першому числі "Листів до Приятелів" були статті М. Шлемкевича, Р. Купчинського, моя й інших членів та симпатиків нашої організації. "Листи до Приятелів" мали ніби стати півофіційним органом СУНД. Насправді редагував їх і у великій мірі заповнював своїми статтями, рецензіями, заввагами Микола Шлемкевич. В одному числі він помістив насмішкувату замітку про ОБВУА і його голову д-ра Володимира Галана, у зв'язку з критичними заввагами д-ра Галана на адресу "Енциклопедії Українознавства", що він їх висловив на терені УККА. Я, як редактор "Вістей Комбатанта", органу ОБВУА, мусив виступити в обороні голови ОБВУА і написав статтю, в якій добачував у тій замітці в "Листах до Приятелів" відгук галицької, ворожої всякому війську, громадської думки. Хоча я не назвав за іменем ані "Листів до Приятелів", ані особи Миколи Шлемкевича — він образився. Не мав рації, бо чейже міг був знати, що його атака проти ОБВУА і В.Галана мусить спричинити реакцію, міг знати, що своїм виступом у свому журналі поставить мене, редактора органу заатакованої організації в дуже прикру ситуацію, і знав про моє надзвичайне приязне відношення до нього, Шлемкевича і цілої його родини. Коли М. Шлемкевич видав свою книжку "Галичанство" я помістив у "Свободі" з 10 квітня 1957 цілу статтю п. з. "Бій за

соборність українського духа — з приводу книжки М. Шлемкевича "Галичанство". Ту книжечку прислав мені Шлемкевич з дедикацією "Дорогому редакторові Іванові Кедринові, знавцеві порушених в цій праці проблем". Всі книжки Шлемкевича, видані у В-ві "Життя і мислі", як "Верхи життя і творчости" "Українська синтеза чи українська громадська війна", та "Загублена людина" були сповнені глибоких оригінальних думок і прегарного стилю. Микола Шлемкевич був насправді речником і промотором поступу української громадської думки, був інтелектуалом і політичним діячем-публіцистом, що його годі було заступити. Виявилось це після його смерті — 14 лютого 1966 —, коли гурт його близьких приятелів-звеличників старався продовжувати "Листи до Приятелів". Спершу редакцію "Листів до Приятелів" перейняв Василь Рудко, філософ, опісля пробувано редагувати той журнал колективно співпрацею Дмитра Кузика, Миколи Степаненка й Остапа Тарнавського. Продовжуванням духової спадщини Миколи Шлемкевича турбувалися Кость Паньківський, Ярослав Заремба, Лев Ломиш, Йосип Гірняк, Зенон Зелений, Люба Дражевська, Остап Олесницький, та, може, найбільше — його донька Марта, заміжня Савицька, і зять Роман Савицький. Але тут виявилось знову, що не відповідає правді привичне твердження, наче "кожну людину можна заступити". Микола Шлемкевич був у "Листах до Приятелів" та В-ві "Ключі" людиною незаступною і після його відходу — завмерли той журнал і його Видавництво.

До речі, персональна вразливість на будь-яку критику і нахил швидко ображуватись — прикметна риса багатьох наших видатних громадян. Ось, наприклад, ще на еміграції в Австрії познайомився я із Юрієм Дивничем-Лавриненком, інтелектуалом, пізнішим автором знаменитої історії компартії. Ми зберегли приятні взаємини і в Америці, доказом чого була дедикація на брошурі Юрія Дивнича "Американське малоросійство", яку Автор прислав мені: "Вельмишановному майстру нашої журналістики, на спогад, Юрій Дивнич, 8. III. 1952, Нью Йорк". Але, коли я написав у "Свободі" цикл статей про негативні риси перебільшеного, бо одностороннього звеличування Миколи Хвильового і цілого явища хвильовизму, та при тій нагоді я критикував позитивну оцінку Дивничем договору УГА з більшовиками про перетворення її в ЧУГА (у вступі до книжки Никифора Гірняка) — Дивнич образився. Коли я дізнався про це — я негайно написав йому сердечного листа з запевненням, що моя особиста пошана і симпатія до його особи залишились незатруненими і що різниця наших поглядів на деякі громадські справи не повинна псувати наших персональних

взаємин — мій лист, очевидячки, не переконав Юрія Дивнича—Лавриненка, бо він на нього навіть не відповів. Коли пригадаємо, що в західних демократичних країнах, головно в Британії й Америці, партійно-політичні суперники у виборах на різні державні становища не цураються найрізкішої полеміки, яка проте не має впливу на їхні персональні взаємини, то пов'язування особистого з громадським і узалежнювання персональних відносин від однакових чи різних поглядів на суспільні справи на українському ґрунті — дуже ускладнює участь і працю у нашому громадському житті.

З перспективи минулих 25-ти років можна вже ствердити, як істину, що СУНД був конструктивною і передбачливою спробою протидіяти партійницькому розпорошенню та проповідував той політичний реалізм, який диктував ставитися до американського ґрунту інакше, як до ґрунту українського чи таборового емігрантського. 4-ий Конгрес американських українців стверджував у 3-ій точці своїх резолюцій, що "Поділ американських українців на засадах політичних партій та груп, діючих серед українців на еміграції в Європі, 4-ий Конгрес вважає неприродним". Цілком погоджуючися з цим я написав у "Свободі" з 25 січня 1950 року статтю п. з. "Політична організація американських українців", в якій звертав увагу, що американська громада в ЗСА повинна таки мати власне політичне обличчя, незалежно від приналежності до будь-якої американської політичної партії. Але я уявляв собі таку політичну диференціацію, як поділ суспільства на два-три ідеологічні бльоки, а не поділ на партії, групи й "середовища", без ніякої реальної вартости на американському ґрунті, віддзеркалюючи тільки партійницьке амбіціонерство і партійницький геттоїзм. СУНД зліквідувався, бо перемогли партійницьке амбіціонерство, партійницький геттоїзм, нерозуміння місії українського зорганізованого суспільства в Америці, фальшивий критерій у підході і до місії української політичної еміграції і до Америки, як терену нового українського поселення.

Коли я писав у Календарі-Альманаху УНСоюзу з 1952 р. про "Нову українську еміграцію в ЗСА" з підвідділом "Політичні організації", то тих організацій було ще трохи менше, як тепер. Тепер існують на папері такі українські "партії" в ЗСА: 1) Організація Державного відродження України" (ОДВУ), мельниківці з різними своїми підбудівками, основана ще 1937 р., 2) Організація оборони чотирьох свобод України (ООЧСУ), бандерівці, основана з кінцем 1946 р., також з кількома своїми підбудовами, 3) ОУН З (за кордоном), чи пак Товариство сприяння

визвольній боротьбі, угаверівці або популярно "двійкарі", 4) УНДО, розсварене в своєму нутрі, з одним відламом в УНРаді і другим — поза нею, 5) УНДС, 6) Українська Революційно-демократична партія (УРДП) — також з двома відламами, один під головуванням Миколи Степаненка в УНРаді і другим, під головуванням О. Гришка поза нею, 7) Союз Українських Соціалістів (СУС), 8) Союз Земель Соборної України — Селянська партія, 9) Союз Визволення України і 10) Українська Гетьманська Організація. Десять партій, з-посеред яких треба вибрати, котра з них не є ще фікцією. Чи можна дивуватися, що молоде, народжене й виросле на американському ґрунті покоління дивиться на ту партійну забаву з призирством, не хоче належати до українських політичних партій і сторонить взагалі від української політики, якої — слушно — не хоче утотожнювати з політичними партіями?! Націоналістичні партії — бандерівців і мельниківців — є ще розмірно найсильніші тому, що створили зразу свої молодечі організації і закупили для них власні оселі: бандерівська СУМА — Союз української молоді Америки, — мельниківська МУН — спершу Молодь українських націоналістів, згодом Молодь української національності. Також УРДП покликала до життя ОДУМ, Організацію Демократичної Української Молоді, із власною літньою оселею. Але й ті молодечі організації щораз скорчуються, мапіють, а не зростають, і доплив молоді до будь-якої з тих організацій, створених політичними партіями, як їхні підбудівки, щораз менший. Молодь не розуміє того поділу і його рації існування. Створення "Пласту" і інших названих молодечих організацій — це був один з найбільш конструктивних чинів нової української імміграції в ЗСА. Але вже сьогодні існування аж трьох тих організацій — анахронічне, бо з поступом процесу природної асиміляції і зі зростом числа тут народженої молоді — існує тут місце і є рація існування тільки для одної молодечої організації для плекання українського духа — знання мови в першу чергу — і зберігання традиції батьків і дідів, що вийшли з України, а нема місця для трьох організацій, які ніби мали би виховувати молодь за окремими ідеологічними віруваннями. Тільки нечисленні одиниці з-посеред молоді йдуть за своїми батьками, членами одної з названих політичних партій. Але й таких одиниць щораз менше і коли вони засновують свої власні родини — висмикуються з-під духового впливу своїх батьків. На недавньому вечорі в Літературно-мистецькому Клубі в Нью Йорку на тему української дійсності в Америці, один із дискутантів, лідер одної з вчислених вгорі "партій", потішав доповідача і приявних: "Чого ви журитеся? Вмруть головачі партій і партії перестануть існувати..." Нема сумніву, що з відходом у засвіти тієї генерації, яка

конвульсійно тримається давніх кумирів, давніх фірм, вивісок, з відходом на той світ генерації, яка породила амбіцію мати "свою" партію і породила амбітників, які не всілі виректиса своїх партійних достоїнств, прийде ліквідація отих деяких фікцій і почнеться процес комасації на місце процесу парцеляції. Але чи це нормальне явище, щоб оздоровлення відносин чекати від — смерти?

ПЕРЕЇЗД ДО НЬО ЙОРКУ

У Філядельфії ми з дружиною мали вже поважне коло давніх і нових приятелів і знайомих і з деякими з-посеред них і тепер стрічаємося завжди з найбільшою приємністю — тільки багато з них вже відійшли. Я записався там негайно на курс англійської мови у школі Бенджаміна Френкліна і пригадую собі, що ходила туди також донька тоді ще живого й активного нашого енциклопедиста, Володимира Дорошенка, Володимира, (Віра Гармаш), яка вийшла заміж за талановитого мистця-графіка Романа Василичина. Хоча людям вище 50-ти років трудно вивчати будь-яку мову, особливо тоді, коли всі члени родини й приятелі рекрутуються з рідного середовища, проте я вивчив англійську мову настільки, що говорю, і читаю англійську пресу, газети, журнали й книжки, відпочиваючи від надміру української суспільницької проблематики при лектурі американських пригодницьких і детективних романів. Звичайно, сваритися англійською мовою, та ще й із неграми, та виголошувати імпровізовані промови — не можу. Але, хоч у Філядельфії ми обоє мали працю і непогане помешкання, проте фізична праця обоїх нас була виснажлива і наше тамошнє існування не мало перспектив. Ми часто їздили до Нью Йорку і наставились на переїзд туди, але не хотіли переїздити до ньюйоркського "давнтавну", одної з найпоганіших дільниць тієї метрополії світу, де масово поселились наші люди просто тому, що там було найлегше і найдешевше дістати помешкання і що там були українська церква та деякі українські крамниці. Діставши вістку, що в найближчому сусідстві Романа Купчинського у добрій дільниці Квінсу звільнилось двокімнатне помешкання — ми вхопились тієї нагоди і переїхали туди. Власники тієї кам'яниці, давні імігранти з верстви передвоєнних москвофілів, поставились до нас прихильно і ми не дискутували з ними на тему їхньої віри, що всі ми — "одна Русь", символом якої є цар-батюшка і його "велічайшая сімья", фотографія якої пишалася в їхньому помешканні. Деякі старі "меблі" були у тому маленькому

помешканні, інші ми закупили в Армії Спасіння — всі їх прийшлося згодом дарувати знову тій же установі або викинути. Найпоряднішою прикрасою того маленького помешкання був образ Олекси Грищенка "Айстри", закуплений за \$100.00 на сплати завдяки засновникові і голові Літературно-мистецького Клубу Сергієві Литвиненкові, з яким ми були заприятелені ще з львівських часів. Мешкати там було непогано, аж до часу, коли в найближчому сусідстві, тільки почерез вузьке подвір'я, примістилась фабрика якихось спорудів для війська: вона працювала 24 години на добу і вічний гук моторів став нестерпним. Щасливо Таня Купчинська, дочка Романа, повідомила нас, що саме звільнилося в кам'яниці, де вони жили, гарне помешкання: три кімнати з кухнею, лазничкою, центральним ogrіванням, з невеличкою різницею у ціні комірною. Ми туди переїхали і мешкали там аж до червня 1974 року: коли вже не було сили дряпатися пішки на 4-ий поверх без ліфту — переїхали до Джерзі Ситі, до новозбудованого дому, де зайняли помешкання менше і вдвоє дорожче на 17му поверсі, зате з ліфтом. Проте давнє наше помешкання в гарній дільниці "Саннісайд" на Квінсі залишило гарні спогади, бо ми, буваючи у різних приятелів, раз у рік приймали всіх їх у себе, й тоді, бувало, було й 30 осіб у нас, було гамірно, культурно й весело. Коли дружина захворіла й втратила давні сили — треба було змінити спосіб життя.

У пошукуванні праці в Нью Йорку пішов я до німецького бюро, яке поручило мене до фабрики дитячих іграшок Кругера на 50-ій вулиці Мангетену. Там я із ще двома українськими інтелігентами та одним симпатичним мурином пакували малі пуделка з іграшками до великих картонових скринь. Відношення зверхників було дуже пристойне і я намовляв, бувало, Романа Купчинського, щоб він також пішов туди працювати. Хоч фізична праця, на якій треба було 8 годин стояти на ногах, була виснажлива і платня невелика, бо це легкий промисл за найнижчою скалею винагороди, проте добром тієї праці було те, що о 5-ій годині пополудні чоловік вмивався, передягався і, вийшовши на вулицю, мав миле почуття повної незалежності. Моя дружина спершу дуже журилася, що не дістане праці, бо коли зголосилася до великої фабрики-пекарні "Саншайн" у дільниці, в якій ми мешкали, то поставили її "під міру" і заявили, що вона "замала". Ми щойно згодом дізналися, що вони саме тоді шукали за робітницями, які досягали б до "конвейєра". Але одного дня сказали мені у моїй фабриці, що якась пані запитує про мене: це була моя дружина, яка пішла була до того самого німецького бюро, що дало було мені працю, і звідтіль поручили її

тів. Не любив теж засідань і коли, будши до цього уповноваженим, довго не скликував засідання Управи СУНД-у, то на цьому тлі мав конфлікт з іншими членами Управи. Як публіцист мав прикметний йому стиль, сповнений поетичних зворотів, метафор, порівнянь. Був людиною, вченим і публіцистом, яких мало, і його відхід залишив по ньому місце, що його не зумів ніхто зайняти.

Ото ж обидва названі діячі, Кость Паньківський і Микола Шлемкевич були однозгідними зо мною, що на американському терені не мають рації існування "старокрайові" ані теж новостворені на еміграції в Європі політичні партії, бо тут українські цілі зовсім інші, інші можливості діяння, інша конфігурація сил. В наслідок нашого листування і зустрічей та в наслідок нарад Паньківського й Шлемкевича з різними іншими видатними нашими новоприбулими до Америки діячами — постала ідея заснувати таку нову політичну організацію, яка була б концентрацією демократичних сил, не суперничила б з існуючими в Америці політичними партіями за впливи, а пропагувала ідеї поступової національної демократії. Створився Ініціативно-організаційний Комітет, який на 2 квітня 1950 року скликав до Нью Йорку Установчі Збори Союзу Українських Національних Демократів в ЗСА. Найповнішим авторитетним джерелом інформацій про ті Установчі Збори та про ідеологію, цілі і завдання СУНД-у, як теж його членство, подає "Бюлетень Союзу Українських Національних Демократів" ч. 1 за червень 1950 р., друкований в друкарні "Америки" у Філядельфії. Матеріяли прислав Микола Шлемкевич, а я вже те видання оформив. Цей "Бюлетень", як і пізні "Інформаційні Листки СУНД Відділу у Нью Йорку" — є нині бібліографічною рідкістю, проте вони повинні би звернути на себе увагу дослідника історії української політичної думки, бо СУНД був після Товариства українських поступовців (ТУП) з 1908 р. (Михайло Грушевський, Євген Чикаленко, Сергій Єфремів і ін.) — першою у нашому сторіччі спробою створити над і позапартійну політичну організацію, яка була б концентрацією усіх конструктивних сил, які визнають плятформу демократії й ідеологію 4-го Універсалу. Тому, хоч та спроба остаточно збанкрутувала, проте совісний і об'єктивний історик української політичної думки повинен відзначити її, як зрілий і розумний почин. Любов Артемівна Дражевська, колишній член Ради СУНД, висловила у недавній випадковій зустрічі зо мною, що "СУНД, мабуть, був занадто мудрою ідеєю, до якої ще не доросла українська суспільність в Америці". Свята правда: ідеєю творців тієї організації було комасувати, об'єднювати, лучити українських людей на найширшій

ідеологічній базі, — коли в Америці й інших країнах українського поселення був і все ще існує гін до парцеляції, до ділення і розмежування людей, дармащо вони мають споріднені ідеологічно-політичні погляди, але хочуть мати "власну" партію, власне партійне гетто, сліпі, що та їхня "власна" українська партія на американському ґрунті — нісенітниця та по суті — фікція...

У своїй статті "Льояльність і критичність" на 1-ій сторінці "Бюлетеню Союзу Українських Національних Демократів, ч. 1. червень 1950 р. М. Шлемкевич стверджував. "У програмових промовах на Установчих Зборах СУНД, в резолюціях Управи перше місце займають справи УНРади. Це зрозуміле, це просто проказується призначенням нашої політичної еміграції. Її головне завдання: достойно репрезентувати перед широким світом визвольні і державницькі змагання України..." Але водночас Шлемкевич вказував на критичність супроти недоліків УНРади. Як засіб до направлення слабостей УНРади Шлемкевич вважав порозуміння політичних груп. Цю тему, як і причину постанови СУНД, з'ясував детальніше д-р Кость Паньківський у своєму вступному слові при відкритті Установчих Зборів. Воно подано в цілості п. з. "Народня і демократична". "... В сучасну пору у нас зорганізовані екстремні напрямки — лівий і правий. Здавалось би — ми нація революціонерів, — у 1917 р. найчисленніша партія була соціалістів-революціонерів, сьогодні найголосніше відзиваються націоналісти революціонери. Як у 1917 р. консервативні, державно-творчі течії, йдучи за течією міняли навіть свої назви на соц.-федералістів (Київ) чи трудовиків (Галичина), не маючи відваги навіть своєю назвою оборонити свої погляди, так сьогодні ми є свідками того, що з своєї природи консервативні елементи йдуть у хвості гучних революційних фраз. Не маємо зорганізованої середини, тих елементів, які у кожній нації становлять державно-творче ядро..." Я виголосив на тому Установчому з'їзді СУНД 2 квітня 1950 р. програмову доповідь "Хто ми і чого ми хочемо" і вона, надрукована цілістю у тому 1-му числі "Бюлетеню", займає 4 сторінки дрібного друку з такими підзаголовками в тексті: "Чому не партія, — Природна еволюція, — Наче нас нема, — Вірність ідеї, — Три основні точки, — УПА і претенденти репрезентувати її, — Ми і ви, — Соборництво і лояльність, — За гру фер, — Релігійна толеранція, — Скільки нас є і буде". Президію на тих Зборах становили: д-р К. Паньківський — голова, М. Ветухів, Іван Кабачків і Володимир Дорошенко — заступники, — Любов Дражевська і М. Дольницький — секретарі. З усіх названих тільки ще Дражевська і Дольницький в живих... У дискусії над доповіддю Кедрина

також до тієї самої фабрики Кругера. Вона працювала там 11 років, поки здоров'я наказало їй залишити. Я працював коротше, бо "тільки" два роки, себто з філадельфійським періодом, я працював фізично в Америці 4 роки у трьох різних фабриках. З останньої своєї фабричної праці я виніс ту користь, що навчився помистецьки пакувати скрині й в'язати шнури. Це пригодилося, коли прийшлося мені спакувати 50 скринь моїх книжок та різних архівних паперів при переїзді на нове помешкання...

СУЖА

Коротка історія Спілки українських журналістів Америки подана у книжечці "Два З'їзди", що її зредагували покійний д-р Роман Криштальський і я, тому нічого повторювати її ("Два З'їзди, Нью Йорк, 1968,). Згадати б тільки, що та нова організація заснувалась 20 грудня 1952 р., отже ще тоді, коли я працював у фабриці, проте втримував тісний зв'язок з нашими журналістами і належав до гурту ініціаторів тієї організації. Першим головою був д-р Лука Мишуга, який, зрештою, відмахувався від тієї почеси і прийняв її тільки в наслідок наших аргументів, що новозаснована організація мусить мати гопову, який відомий широкому суспільству і має авторитет журналіста й громадського діяча високої кляси. Другим головою був Роман Купчинський, колишній голова Товариства письменників і журналістів ім. І. Франка (ТОПІЖ) у Львові, третім я, після мене Мстислав Дольницький, після якого знову обрали мене, 4 грудня 1971 р. і 9 лютого 1974. Коли писані ці рядки — то я ще головою в СУЖА, але рішений зректися цієї почеси на найближчих Загальних Зборах і порекомендувати Зборам — обрати когось молодшого. Мені було дуже легко головувати в СУЖА в першу чергу завдяки знаменитим секретарям Управи. Спершу був ним пок. д-р Роман Криштальський, після нього Ольга Кузьмович. Перший із них — колишній адвокат, спільник канцелярії д-ра Михайла Волошина у Львові, закривався, як журналіст, щойно в Америці, ставши редактором "Народного Слова" у Пітсбургу, та й пізніше, переставши там працювати, зберіг сантимент до преси і СУЖА, — відзначався енергією, придумливістю, совісністю та товариською культурою. Знову ж пані Ольга Кузьмович — колишня абсолювентка журналістичного факультету університету у Варшаві, зголосилась була перед Другою світовою війною до "Діла" у Львові, щоби влегшити їй писання докторської праці про техніку щоденника. Дружина лікаря, стала одною з найвидатніших діячок "Пласту" і

сама про себе каже, що вона "вроджена секретарка", але й має провідницькі дані. Вона швидко збагнула всі нюанси журналістичної проблематики в ЗСА і Канаді і знає, як мало хто інший, молодий український журналістичний "нарибок". Покійному Романові Криштальському і пані Олі Кузьмович належить особлива моя подяка за їх співпрацю, хоч і всі інші члени Управи були і є надзвичайно милими колегами співробітниками.

Проте, щоби бути об'єктивним, ця організація українських журналістів має — всупереч твердженням про великі й широкі можливості її діяльності — насправді дуже вузькі для неї межі. По-перше — раз-ураз повторювані фрази, що СУЖА — це професійна організація і що вона повинна виконувати працю, притаманну кожній професійній спільці, — такі твердження й вимоги є непорозумінням, бо дійсність української преси в Америці така, що організація журналістів просто не всилі виконувати професійних завдань. Існує у нас преса або братських Союзів або партій (ще й Церков). Дбати за професійні інтереси членів — це передусім дбати за їхню винагороду й умовини праці. Проте видавці наших газет — Союзи і партії — ні в якому разі не охочі прислухуватися до голосу будь-кого "збоку". Інтервенція СУЖА у справі підвищення мізерних платень у будь-котрій союзовій чи партійній газеті — була б згори засуджена на повну невдачу. Ні в одному нашому часописному видавництві не існують писані умови між видавцями і затруненими в їх часописах журналістами і видавець має право в кожному часі кожного члена редакції звільнити без подання причин. У "Свободі" такого не бувало, але Богдана Кравцева звільнили з праці в "Америці" після виголошення ним промови на форумі УККА, яка не сподобалася видавцям. Подібно сталося з Романом Криштальським у "Народному Слові". Тому я завжди підкреслював, що СУЖА не є, бо не може бути, професійною організацією, а є тільки організацією становою. Вона не всилі теж успішно дбати за рівень української преси, бо той рівень залежить 1) від рівня професійної здатності даних редакторів і співробітників і 2) від їхнього розуміння та почуття етики. На Другому З'їзді українських журналістів 6 листопада 1966 року у Торонто прийнято "Кодекс етики українського журналіста" і це безумовно було добрим, великим ділом. У теорії, а не в практиці. Бо коли проголошення того Кодексу спершу дійсно трохи притишило часописну полеміку (читай: лайку), то швидко працівники української преси, редактори і дописувачі, забули про кодекс. Один редактор-видавець у Торонто придумав кмітливий спосіб, як здобути редакційний матеріал без праці і коштів: почав

З'їзд, він палко заперечував — і я йому вірю. Наші люди завжди були і є більше папськими, як сам Папа, — вони люблять, як казав старенький Кость Левицький, "перестаратися", а, може, наші Колеги з "Голосу Америки" згорділи, дивлючись із висот своїх платень? і в даному випадку острах наразити свою службову позицію ішов напевне впарі з легковажним ставленням до рідної станово-професійної організації та з легковажним ставленням до всіх тих проблем, що з тією організацією пов'язані. Очевидно, що радіовисильня вимагає прияноти працівників сім днів у тижні, — але Михайло Терпак, людина розумна, дуже добрий організатор, свідомий ваги преси й журналістики, напевне влегшив би а не утруднив би виїзд декого з працівників українського Відділу Голосу Америки, коли би хтось захотів поїхати на такий з'їзд. "Моя хата скраю" було завжди популярним і любленим гаслом українських людей — за всі часи, у прерізних важких періодах історії України...

Я не був самотнім фахівцем, якого довго не притягали до праці і співпраці у видавництві "Свободи". Ось, за кілька місяців переді мною приїхав до Америки й поселився в Джерзі Ситі Петро Постолюк, колишній найближчий співробітник Івана Тиктора, основника і власника пресового концерну у Львові, адміністратор "Нового Часу" й інших часописів того концерну. Він дістав працю в польського садівника і мусив дряпатися по драбині на дерева, до чого не помагав йому закінчений — разом з мною — філософський факультет університету у Відні. Постолюк, мій приятель із отих віденських та пізніше львівських часів, (коли писані ці рядки, то це вже 55 років тому), з гумором описував мені в своїх листах свою буквально карколомну працю і потішав себе, що має бодай свіже повітр'я і зелень довкола. Я написав тоді з Філядельфії до головного предсідника УНСоюзу Дмитра Галичина, що чейже у такому видавництві, як "Свобода", повинна знайтися праця для такого першорядного фахівця видавничого й адміністраційного діла, як Постолюк. Лист мав той позитивний наслідок, що Петра Постолюка дійсно прийняли на працю до "Свободи", але — в її експедиції, де він мав в'язати шнурком газети, пакувати в мішки і викидати мішки через вікно на вулицю, звідкіля відвозили їх до недалекої поштової контори. На тій "висококваліфікованій" праці він залишався кілька літ, аж поки не перенесли його з пивниці, де приміщена велика друкарська машина і експедиція газети, — на партер, до Адміністрації газети. Головою Адміністрації "Свободи" була тоді Осипа Гібайло-Гібонс, відома, як "Джозефін", ділова, енергійна жінка. (Коли вона виходила заміж за американського інженера Нелсона, з яким

познайомилась під час туристичної подорожі кораблем до Європи, то ми з дружиною поїхали на її весілля; інж. Нелсон помер у 1973 р.) Ото ж вона заявила була Постолюкові, що головний предсідник Галичин не бажає собі, щоби він, Постолюк, пропонував переводити в Адміністрації чи друкарні будь-які реформи. Це тим дивніше, що Дмитро Галичин був пюдиною високоосвіченою, абсолювент Под'єбрадської Академії, розумною, інтелігентною і — також, як і Постолюк, колишнім українським січовим стрільцем! Характеристичний приклад того консерватизму, що його трималися давні наші емігранти з ЗСА, навіть такі видатні й заслужені!

Не відомо, чому Галичинові не сподобався був Іван Тиктор, засновник і власник пресового концерну у Львові, і не сподобалося ціле те підприємство Тиктора, бо він, Галичин, заявив був, що нікого з отого концерну Тиктора до "Свободи" й УНСоюзу не прийме. Тому, коли зголосилися на працю туди колишні працівники пресового концерну Тиктора, Володимир Гірняк і Володимир Калина, то він дійсно нікого з них до "Свободи" не прийняв, дармащо вони були, як і Дмитро Галичин, колишніми січовими стрільцями, зате обох їх прийняв на працю до Головної канцелярії Українського Конгресового Комітету у Нью Йорку. На тій аверсії Дмитра Галичина до колишніх співробітників Тиктора найкраще вийшов Ярослав Пастушенко: він зголосив на письмі до Д. Галичина проєкт видавання сатиричного журналу. Не дістав взагалі відповіді. Заснував на 7-ій вулиці в Нью Йорку власну книгарню, яка згодом стала найбільшою українською книгарнею в Нью Йорку (можна там, зрештою, поруч із книжками, дістати кераміку, вироби з дерева, платівки, писанки, хустки, нитки, шоколяду й цукорки та всяку іншу подібну всячину. Все ж, власник найпершої, що була і ще є в Нью Йорку, української книгарні "Сурма", Мирон Сурмач, мав більшу фантазію, бо продавав там свого часу, коли ще трактор не був звичайним сільсько-господарським знаряддям, також — коси. Ну й, звичайно, мед з власної великої пасіки. Є ще книгарні "Еко" Ірини Гошовської, з усякою всячиною, та "Говерня" Сидора Чарторийського). З названих — Володимира Гірняка і Володимира Калини вже нема в живих. — Петро Постолюк і Ярослав Пастушенко належать до найкращих знавців видавничого й книжкового діла, тепер страшенне неплатного. Кому потрібна книжка, хто нею цікавиться?! Але фразами про українську культуру і її вищість над усіма культурами світу, — хоч плоти гати...

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНІЙ ДІМ У НЬО ЙОРКУ

Одною з найперших справ, в якій я закривав себе в Америці, була справа придбання у Нью Йорку Українського Народного Дому. Він існував був на переломі минулого і цього сторіччя на 6-й вулиці в долині міста, але внаслідку поганої господарки і нещасливого персонального складу у проводі — його загирено. Коли я зацікавився цією справою і помістив у "Свободі" з 14 березня 1952 року статтю "За Народній Дім в Нью Йорку". мене запросили до участі в Комітеті для придбання УНДому. Найактивнішими в цій справі були інж. Мирон Лепкалюк, Дмитро Галичин, Петро Кучма, Володимир Баранецький (тепер один із віце-президентів банку Морґана), також банковий урядовець Іван Винник (пізніший голова ООЧСУ і один з головних контролерів УНСоюзу), адвокат Степан Ярема і справжній ініціатор тієї акції — основник і тоді ще власник м'ясарного підприємства Платон Стасюк. Цей останній — цікава, кольоритна постать. Він був головним промовцем-доповідачем на вічу у справі придбання УНДому в Нью Йорку 18 травня 1952 і я, пишучи про "Світла й тіні віча про Народній Дім" у "Свободі" з 5 червня 1952, так характеризував той виступ Платона Стасюка: "...Так і відчувалось, що це не замовлена, чи "зроблена на зимно" промова, а символ віри громадянина, який цілим серцем був і є при цій справі, чудово знає її, боліє її минулим, говорить гіркі, але безумовно вірні і справедливі слова правди на адресу винуватців, та дає єдинодоцільні і правильні вказівки, як справу довести до успішного завершення. Заклик до єдності в кампанії за Народній Дім, єдності наших, давно тут осілих багатирів-бізнесменів, незаможних ще новоприбулих, американських громадян і кандидатів на них, українців із різних кутків України, віровизнавців різних релігій та членів чи прихильників прерізних ідеологічних таборів і груп, заклик до цієї всеохоплюючої єдності повторювався в промові п. Стасюка кількакратно. Тому дехто із слухачів був схильний добачувати у тому повторюванні стилістичний недолік. Після вислухання цілості та з нинішньої перспективи видно виразно, що це повторення було плянове, доцільне і слушне: бо таку необхідну єдність, як передумову успіху акції за Народній Дім у Нью Йорку, треба пропагувати "паки й паки", щоб усім ввійшла в розум і душу і стало реальною дійсністю, без якої ніколи реальною дійсністю не стане сам Народній Дім у Нью Йорку..."

Головою Комітету за придбання УНДому був інж. Михайло Лепкалюк, людина дуже енергійна, з різними добрими ідеями, але

інколи наздатна гальмувати свій темперамент, коли проводив на засіданнях. Він сам знав це і перевів, що мене обрали на заступника голови, який проводив на засіданнях Комітету. Акція продажу "шерів", уділів, по 25 дол. за уділ, поступала туго й пиняво. Комітет прийшов до переконання, що люди тоді активно, грішми, підтримають справу, коли переконуються, що це діло реальне і що Комітет не наслідуватиме попереднього Комітету за придбання Народнього Дому, який зібрав був уже досить поважну суму і повернув її жертводавцям — без ніякого хісна для справи. Тому, дізнавшись, що можна купити будинок "Стайвезан Касіно" при Другій Евеню ч. 147, Комітет задаткував його і закупив за невелику суму 75.000 дол., зібравши 17.000 та діставши гіпотечну позику ("мортґедж") в УНСююзі. Коли прийшлося переводити дуже коштовні ремонти — охолоджувальна система в будинку, перероблення фронтвої крамниці на "бар" і т. п. — треба було далі запозичатись. УНДім у Нью Йорку має різні поважні недоліки, з яких найбільший той, що нема в ньому великої залі, ані театральної ані балевої. Хоча перші Вечерниці Червоної Калини відбулися таки в УНДомі, прийшлося перенести їх до інших заль у місті, бо заля УНДому замала. Сьогодні цей будинок вимагає або нової великої інвестиції, чого не варто робити, або продажу його, і купна іншого об'єкту, або знищення і збудування на його місці нового багатоповерхового будинку. Коли б було з'єднати фонди, що ними розпоряджали "Самопоміч", Український Конґресовий Комітет, Союз Українок і Наукове Товариство ім. Шевченка, яке приміщене в так званому "Домі Культури", що своїм положенням і виглядом зверху і всередині глузує з поняття культури, то можна було б реалізувати такий задум. Але тут теж виявилось, що кожна установа, кожна організація заражена бацилями геттоїзму і що нема в українській громаді Нью Йорку психологічного ґрунту для об'єднання фондів та зусиль для спільного добра, є гін до зберігання "самостійности": кожний на своїх окремих сміттях. Я був довгі роки членом Дирекції УНДому, аж поки сам просив більше моєї кандидатури не ставити, бо мені було далеко їздити туди на засідання і вертатися пізньою ніччю, коли на другий день треба було досвіта вставати до праці. За стільки-то років існування УНДому він зробив свою велику громадську роботу: користувалися ним тисячі української молоді, роїлося в ньому і далі роїться від українських людей. Можливо, що зроблено помилку, залеґалізувавши його, як комерційну установу на базі уділів, а не як установу з культурними цілями, щоби не треба платити величезних податків, — але тоді, коли заснувався був Комітет для придбання УНДому, переважала думка, що наші люди швидше

поспішати з грішми на ту ціль, коли знатимуть, що вони будуть наче співвласниками УНДому, а не тільки жертводавцями.

За кругло 20 років існування УНДому в Нью Йорку кількакратно змінювалися голови Дирекції та адміністратори. Перший адміністратор УНДому, Ярослав Гузар, колишній банковий урядовець у Львові й один з найперших та постійних членів Комітету за придбання УНДому, людина культурна, спокійна, господарник, помер на серцевий удар, під час відвідин у своєї заміжньої доньки в Чикаго. З його сином Любомиром, ученом духовником, ми стрічалися у Римі: це надзвичайно симпатична культурна людина, тепер уже першорядно зорієнтована у відносинах у Ватикані. Коли писані ці рядки — головою Дирекції є Михайло Салдан, дуже діловий фахівець того роду підприємств, як ним є власне УНДім. З Михайлом Салданом і його гарною дружиною Стефою, ми нераз стрічалися при різних товариських нагодах. Адміністратором УНДому є тепер колишній адвокат Онуфрій Германюк, який найбільше боліє, що УНДім, який насправді виконує культурницькі функції для громадян, не має звільнення від податків, як зачартерована господарська установа. В перших роках існування УНДому при 2-ій Еве, я старався улашувати у ньому, на його великій залі чи в одній із менших, раз-ураз якісь культурні імпрези. Щоб не робити "конкуренції" Літературно-мистецькому Клубові, що міститься напроти УНДому, і щоб дати УНДомові постійний духовний зміст, я пропонував Управі ЛМКлюбу — перенестися до УНДому і там улашувати свої традиційні "п'ятницькі вечори" та виставки образів. На цьому тлі ми навіть пересварилися були з засновником і головою ЛМКлюбу скульптором Сергієм Литвиненком, який був рішучим противником такої концепції. Він вказував на пов'язаність ЛМКлюбу з Музичним Інститутом і гірші умовини в УНДомі для мистецьких виставок. Більшість членства ЛМКлюбу заявила за Литвиненком. Суперечка на цьому ґрунті не перервала нашої приязни. Це була творча, енергійна, активна людина і її передчасний відхід був болючою втратою не тільки для мистецького світу, але й для цілої громади. Тямлю, як раз, стрінувшись зо мною на 2-ій Евеню, Литвиненко гордо показував, що він, згідно з вказівкою лікаря, позбувся стільки то фунтів живої ваги і "не має живота". В кілька днів пізніше — 20 червня 1964 — помер на серцевий удар. На посмертній тризні прийвні на похороні Сергія Литвиненка у Бавнд Бруку обіцяли один одному, що будуть зберігати "дитину Сергія Литвиненка", якою був ЛМКлюб у Нью Йорку. Для цієї справи великі заслуги поклав наступник С. Литвиненка на становищі

голови ЛМКлюбу Борис Ржепецький, який проте зосередив у своїх руках забагато функцій та впродовж кількох років не скликавав загальних зборів установи. Важко захворів і у проводі Клубу настала пустка. Щоб її не продовжувати — обрано нову Управу, спершу з колективним проводом, опісля з інженером Іваном Жуковським, як головою та драматичним артистом-режисером Степаном Крижанківським, як імпрезовим референтом. Я став там головою Контрольної Комісії. Це добра й корисна станиця і жаль тільки, що так мало наших людей належить туди, не доцінює її вартости та не підтримує її матеріально.

З часом УНДім і Літературно-мистецький Клуб перестали "дублювати" ті самі функції — кожна з тих станиць має окремі корисні завдання, має теж інший склад своїх Управ. Коли вернутися ще до історії УНДому, то найбільша шкода, що відійшов від дальшої активної ролі не тільки в Дирекції УНДому, але взагалі в українському громадському житті, Платон Стасюк. Його книжка "У Новому Світі" — "Спомини і думки бизнесмена", (Нью Йорк 1958), — найкраще свідчить про патріотизм, активність і добру працю того громадянина. Поїхавши в Україну, як турист, хотів дістати дозвіл на подорож до Канева, на могилу Шевченка. Думав, що знайде в цьому допомогу від свого давнього знайомого з Нью Йорку, який став був "прогресистом" і виїхав був на постійне в Україну. Коли він зайшов до домівки "Комітету для дружби з зарубіжними українцями": провокаційно втягнули його в розмову на тему пам'ятника Тарасові Шевченкові у Вашингтоні, і як-то він, Стасюк, став скарбником у Комітеті будови пам'ятника, що його будують "буржуазні націоналісти". Частина тієї розмови надрукували у "Вістях з України". Очевидно, що "любі земляки" з названого київського Комітету, одної із станиць КГБ, зробили це пляново з ціллю внести дисонанс у Комітет будови пам'ятника. Це їм удалося. Платон Стасюк — людина горда, амбітна, не захотів скласти ніякої спеціальної заяви, зрікса касирства у Комітеті Будови і відсунувся зовсім від громадського життя, з великою шкодою для громади. Одною з найбільших прикметних рис нашого громадського життя є поквалність іти на гачок чужої провокації. Наша патріотична принциповість виключає ту гнучкість у тактиці і в розв'язуванні різних проблем, конфліктів, і по суті сприяє цілям ворожої провокації. Так сталося і в тому випадку. Ніхто інший, тільки наші вороги затирали з вдовolenням руки, коли Платон Стасюк відійшов від активного зорганізованого українського життя в Америці.

Твердий горіх мають розгризти члени Дирекції з її головою і

адміністратором, що зробити з УНДомом: не має глузду інвестувати нові великі гроші в безконечні ремонти того старого будинку, нема теж власних фондів на знищення того будинку й побудування на його місці репрезентаційної будівлі, та ще й тепер, під час економічної кризи, УНДім паде жертвою українського геттоїзму: УККА, Пласт, Союз Українок, НТШ, Соціологічний Інститут, Самопоміч — кожний хоче бути на "власному" смітнику, замість з'єднати свої фонди і мати гарний спільний будинок, де всі могли б приміститися. Нема доосередньої тяги, зате все ще є тяга відосередня, і то в найповажніших установах і їхніх керівників!

ДОНОЩЩИЦТВО

Очевидно, що я не міг задовольнитися фізичною працею у фабриці і старався всіляко видертися відтіль. Єдиним, який сам з власної волі і власного почину хотів допомогти мені в цьому, був Ярослав Чиж, колишній сотник Січових Стрільців, з якими я близько заприятелював ще у Києві у 1918-му році. Ми стрінулися у Відні та втримували зв'язок, коли він переселився до Америки, де став одним із піонерів українського життя на цьому континенті. Він працював спершу в "Народній Волі" у Скрантоні, але швидко став співробітником "Загальної Ради для Американської Єдності" в Нью Йорку у власному будинку тієї установи при 43-ій вулиці, зараз біля Публічної Бібліотеки, ставши згодом її співдиректором. Вичитавши у "Свободі" про мій приїзд до Америки, він дістав мою адресу і написав мені ще до Томс Риверу, згодом до Філядельфії. Він порадив мені внести подання на працю в українському відділі "Голосу Америки". Я приїздив до Нью Йорку на зустріч з першим керівником того новозаснованого Відділу, заслуженим українським діячем Никифором Григорієвим. Хоча Григорієв і Чиж поручали мене до "Голосу Америки" і твердили, що маю всі кваліфікації, потрібні для такої праці, мене відкинули, відкинули теж відклик, що його зробив від себе Чиж. Ми довго не знали, яка була причина невдачі тих наших заходів. Виявилася вона щойно тоді, коли я, проживши 5 років в Америці, вніс подання на громадянство і впродовж більше року не отримував виклику на переслухання. Тоді я звернувся до адвоката Михайла Пізнака і той швидко розчовпав, у чому заковика: до Уряду іміграції і натуралізації вплинули були зараз після мого приїзду до Америки доноси проти мене. Мене врятували не так рекомендаційні листи від різних світських і духовних діячів з поважними іменами, між ними названого вже Ярослава Чиж, тодішнього ще єпископа

Мстислава Скрипника, й інших, як та обставина, що в одних дописах називали мене фашистом і коляборантом з німцями, в інших — комуністом і большевицьким агентом. Це дуже облегло названому адвокатові, мому правному заступникові, його завдання. Таким чином ми з дружиною отримали в серпні 1956 року американське громадянство, і при отриманні громадянства залегалізували "Кедрин", як прізвище, поруч "Рудницький", зареєструвались з дружиною, як республіканці і голосували в осінніх виборах 1956 р. на Д. Д. Айзенгавера. Ми залишились дотепер республіканцями, бо Республіканська партія більше відповідає мому світоглядові своїм консерватизмом та різкішим ставленням супроти Москви. Правда, соціальні реформи, переведені за Ф. Д. Рузвелта і пізніше за обопартійних президентів, головню під тиском збоку демократів, більше сприяють потребам української спільноти в ЗСА, як сприяння інтересам верхівки промислу, фінансів і торгівлі, прикметне політиці Республіканської партії. В ділянці закордонної політики Республіканська партія теж забула про первісну програму Айзенгавера, яка заповідала "політику визволення", поробила теж великі історичні помилки своєю неутральністю супроти здавлення Советами повстання на Мадярщині та супроти інвазії в ЧССР. Вважаю теж за велику історичну помилку "політику відпруження" Ніксона-Кіссенджера, бо вона аж надто подобає на угодиство, коли тим часом СССР розуміє і шанує тільки силу, а не примирливість, що її з'ясовує собі, як вияв слабости. (Інша річ, що ми не знаємо, де в політиці Кіссенджера є ціль, а де тактика). Тому наприклад, коли б кандидував на президента демократ Генрі Джексон, ми з дружиною голосували б на Джексона, а не на Форда, який розпочав своє урядування від зустрічі з Брежневим у Владивостоці та підписання з ним договору, який насправді не обмежує стратегічну зброю, а апробує велетенські збройні сили, що їх здвинули і далі розбудовують Совети. Але ми обоє не сприймаємо захоплення демократів "громадянськими правами", що ними зловживають всі вороги демократії, ми відкидаємо той лібералізм, що його репрезентують "НЙ Таймс" і "Вашингтон Пост". Українці в Америці у кожночасних федеральних та стейтових виборах повинні дивитися не на партійну вивіску кандидатів, а на їхнє персональне ставлення до проблеми колоніялізму у Східній Європі в закордонній ділянці, та соціально-економічних проблем у внутрішній політиці. Ми є за добру винагороду за працю, за дбання про старих, німічних, бідних, — але й проти зловживання страйками, які руйнують країну, — проти потурання лінивству і ледарству, яке спекулює на вигідне життя грішми з "велферу".

Американська дійсність не є ідеальна, але нема ідеальних відносин ні в одній країні світу не тільки в комуністичних "раях", нема їх в країнах з правими диктатурами і в країнах вільної Західньої Європи. За найбільше лихо в Америці вважаю зловживання її свободи слова для загирювання свободи. Гарні гасла і теоретична програма таких, наприклад, організацій, як "Американці для демократичної акції" чи "Унія для американських вольностей" - у практиці доводять до сприяння анархічним і нігілістичним елементам та до послаблення почуття національно-державницької дисципліни. У практиці фанатична оборона громадянських свобод зводиться до більшої журби, щоби злочинці мали "громадянські вольності" для своєї оборони, як журби за життя, безпеку і вольності шанобливих громадян. Інвестиційна преса викриває в Америці різні скандали, митарства і злочинства, але теж, в ім'я сенсації і в погоні за сенсаціями, підважує повагу тих органів безпеки, як ЕфБіАЙ і СіАйСі, без яких держава ніяк не може обійтись. Москва нераз радується такими проявами свободи слова американської преси.

Мій досвід з невдачею заходів щодо праці у "Голосі Америки" та з труднощами в отриманні американського громадянства був тільки малим причинком, що ще раз доказував ту ганебну сторінку української вдачі, української дійсности від прадавніх часів, якою є донощицтво. "Татарські люди" були вже в 13-му сторіччі, темною плямою на історії нашої Гетьманщини є символи-донощики Іскра і Кочубей, яким російські правителі поставили на Печерську в Києві пам'ятник, — донощицтво процвітало за польського правління у Західній Україні у 20-их і 30-их р.р., за німецької окупації, за перебування в скитальських таборах, у країнах нового поселення і діяспорі. Завдяки ввічливості польського громадянина Владислава Баскевіча з Маріону, Огайо, я дістав видану у Варшаві у 1972 р. книжку "Гди умількли дзяла" (Коли замовкли гармати), де автор, Альфонс Філяр, орудуючи матеріялами з архіву польського військового міністерства, твердить, що УПА загинула не так в наслідок переваги польських і совєтських збройних сил, як радше в наслідок — зради. Коли б ми не мали стільки трагічних прикладів з різних епох нашої історії на існування зради і донощицтва, ганебного вислужництва чужим і примітивного ненавистництва супроти рідних земляків, то трудно було би повірити тому польському авторові.

Ярослав Чиж все ж старався допомогти мені: він заявив мені, що мусить бути в курсі українських справ, але не має просто часу перечитувати українську пресу, тому просить мене давати йому

щотижня її огляди — важливіших подій та статей і редакційних коментарів. Я це робив за скромний гонорар, який проте був поважним додатком до нашого хатнього бюджету. Ми стрічалися дуже часто — або в його канцелярії у "Загальній Раді", або на відвідинах, бо мешкали ми в тій самій ньюйоркській дільниці Квінсу з легкою комунікацією. Чиж був надзвичайно зручним політиком і тактиком: він, наприклад, не раз інспірував мене, щоби написати у "Свободі" критичну статтю, до якої давав мені фактичні дані, та на яку він міг би покликатися, інтервеніюючи у даній справі в американських чинників. Це струсувалося, наприклад, насичення Фондації Форда, опісля Фонду Східньої Європи, неприхильним українцям персоналом ("Східньо-європейський, чи російський Інститут", "Свобода" з 13 і 14 лютого 1952), — це він інспірував мене написати цілий цикл статей про потребу українсько-жидівського порозуміння, — із частих розмов із ним я черпав теми до різних своїх статей, він познайомив мене теж з багатьма цікавими людьми — з-поза українського світу. Раз, запросивши мене до себе, познайомив мене з приванним там (тепер покійним) російським сатириком — фейлетоністом жидівського роду, який довгими роками писав у "Новому Русскому Слові", як "Аргус", дійсне прізвище Железнов. Культурна, мила, розумна людина, з бистрим розумом і їдким дотепом. Показавши на мене пальцем, Аргус спитав Чиж по-російськи: "Слухай, чи я можу з тим українським сепаратистом випити чарку?" Чиж відповів йому: "Як Ти вже стільки чарок випив зо мною сепаратистом, то можеш і з ним". Заслаб Ярослав Чиж раптом, як його дружина, Осипа з відомої в Нью Йорку родини Яремів (адвокат Стефан, погребник Петро) пішла до кухні лаштувати вечерю. Прибігла до кімнати і чоловік помер їй буквально на руках, а викликаний лікар міг тільки ствердити смерть. Це було 13 грудня 1958 року. Чиж був на 2 роки старший за мене, скільки добра він міг би був ще вчинити, коли б та несподівана смерть на скосила його на 64 році життя! Його дружина Осипа, яка негайно подзвонила мені, повідомляючи про таку трагічну подію, страшенне розпачала. На її просьбу я спонукав проф. Володимира Міяковського, який займався бібліотекою і архівом УВАН, щоби він приїхав і перевірів архів, що його залишив Я. Чиж. Були там, між іншими, речі ще з першої світової війни, колито Чиж служив в австрійській армії, зате не було вартісних документів з Визвольної війни та піонерської доби українства в Америці. Як найперший дослідник українського поселення в ЗСА (про Агафія Гончаренка) Ярослав Чиж залишив вартісні публікації і статті. Залишився теж глибоко в пам'яті своїх приятелів.

вирізувати з інших часописів, головню "Свободи", хронікарські вісті і статті, наліплювати на папір газетного формату й друкувати фотографічною технікою ("офсетом"). Без подавання джерела, без запитування згоди видавців і редакцій даних часописів, чи авторів передруковуваних статей. Дальший приклад: деякі наші журналісти далі трималися і тримаються методу — обвинувачувати провід якоїсь рідної установи, без перевірення спершу, чи те обвинувачення оперте на факті, і, поставивши таку тезу, базувати на ній цілу пламенну статтю. Така організація, як СУЖА, не має своєї поліції і коли б почала таврувати всі такі прояви, то стрінулась би з тією найпершою перешкодою, що таких її заяв і таврувань наші газети не містили б.

Це не значить, що СУЖА — зайва організація і що вона нічого путнього не вдіяла. Три З'їзди українських журналістів — 30-31 жовтня 1965 на "Союзівці" в Америці, 5-6 листопада 1966 у Торонто, Канада, і 23-24 вересня 1972 знову на "Союзівці", як теж Світові З'їзди наших журналістів з нагоди 1-го СКВУ у Нью Йорку 16 листопада 1967, і з нагоди 2-го СКВУ у Торонто 1 листопада 1973 (на першому і третьому З'їздах, як теж на 1-му Світовому З'їзді я головував), ті З'їзди таки тісніше згуртували нашу журналістичну братію, наблизили одного до одного, пригадали потребу станової солідарности, без уваги на різниці політичних поглядів. Кожна Управа "щось" вчинила, чимось заслужилась, чи-то впорядкуванням членства, чи отими з'їздами, чи ініціативою у видаванні неперіодичного "Українського Журналіста" та в улаштуванні журналістичних конкурсів, улаштування щороку "Балю української преси". У цьому (1975) році, грішми мецената, економіста-кооператора Маріяна Коця СУЖА видала 176-сторінкову книжку Юрія Л. Тернопільського (псевдо) "Українська преса з перспективи її 150-ліття". Це історично-статистична студія, сухо написана книжка, але вартісна для дослідника історії української преси та дуже допоміжна для історика української політичної думки, тісно пов'язаної з історією наших газет і журналів. Але й у СУЖА виявилися такі риси українського журналістичного світику, які не відомі деінде у світі. Ось, наприклад, СУЖА нараховує кругпо 100 членів: більшість не є і ніколи не була професійними журналістами, а прийнято їх до організації тому, що вони колись десь були авторами й дописувачами часописів та мали амбіцію належати до організації. А що були (є) чесними громадянами — то годі відкидати такі бажання стати членом організації. Зате є добрий десяток людей, які були фаховими редакторами часописів і далі раз-ураз співпрацюють в різних часописах та які не хочуть

належати до СУЖА. "Пощо це мені?!" Подібна історія з журналістичними конкурсами. Професійні журналісти й публіцисти, автори найкращих статей і публікацій, не мають амбіції присилати свої твори на конкурс, зате присилають їх ті, які таку амбіцію мають, не маючи автокритицизму. Вихід з цієї ситуації був би такий, щоби члени журі, перелистковуючи картку за картою, читали всі статті в усіх наших газетах і журналах за минулий рік. Але як можна таку пекельну і невдячну роботу скидати на спину членів журі?!

Я дивлюся песимістично на майбутність української преси в Америці. Видавцями будуть Союзи, яких доля тісно пов'язана з їхніми часописними видавництвами, і, може, партії, які матимуть амбіцію мати свої, хоча скорочені розміром, пресові органи. Але для редагування часописів потрібне перш за все досконале знання мови, не поточної, якою можна порозумітися між членами родини чи в крамницях, а літературної, з її нюансами. Коли журналісти моєї генерації і моєї рутини мають клопіт з термінологією різних ділянок сучасної науки (наприклад: військова термінологія в добі атомової зброї, або електроніки), то як можна вимагати такого знання у вихованців англomовних середніх і високих шкіл?! Це теж найбільша журба СУЖА: чи знайдуться молоді українські журналісти, які матимуть амбіцію зберегти свою стану організацію? Справа не тільки в наявності молодих людей, але й їхній охоті належати до організованої спільноти. "Прірва між генераціями", яка давніше називалася проблемою "батьків і дітей", це проблема різної психіки, різного світовідчуження, різного ставлення до потреби такої-то чи іншої організації. Існування української преси в Америці й інших країнах світу залежить від темпа, яким поступає процес природної асиміляції, від подій в Україні, чи вони зроблять українську справу атракційною і чи взагалі "варто" буде признаватися до будь-якої причетності до українства. Признавання вартості української преси, потреба української преси, солідарність українських робітників пера, зацікавлення проблематикою преси й журналістики — все це поняття дуже простяжні і вартості дуже релятивні — на тлі українсько-американської дійсності. Бо ось, наприклад, в державній радіовисильні "Голосу Америки" у Вашингтоні працює яких 10-ро українських професійних журналістів, жінок і чоловіків. На Третій З'їзд українських журналістів не прибув буквально ніхто з них. Коли я запитав з докором приявного на тому З'їзді голову Українського Відділу "Голосу Америки", Михайла Терпака, чи він зробив моральний натиск на підчинених йому наших колег, щоб вони не їхали на

"ДИСКУСІЙНИЙ КЛЮБ КРУГЛОГО СТОЛА"

З початком 50-их р. р. виринула в гурті українських освічених людей в Америці думка, щоб заснувати форум, на якому можна би бодай раз у місяць сходитися й передискутувати спокійно, академічним тоном та без уваги на ідеологічно-політичну групу чи партію учасників, найважливіші проблеми української дійсності. Завданням такого форуму було б спричинюватись до з'ясування різних сторінок української політичної думки, до кристалізування її чи корегування у зв'язку з ходом історичних подій. Безпосередні розмови й листування на цю тему велися роками і щойно в квітні 1957 р. склалася Організаційна Комісія з 5-ти осіб, яка скликала Установчі збори Дискусійного Клубу на 17 травня 1957 в У. Інституті Америки в Нью Йорку. Приявних було рівно 25 осіб — політичних діячів, публіцистів і молодих учених. Головував д-р Кость Паньківський, потребу і цілі проєктованого Клубу з'ясовували д-р Микола Галій, д-р Василь Маркусь і я. У дискусії забирали слово майже всі приявні, з-посеред яких пригадую собі д-ра Степана Ріпецького, Юліяна Ревая, пані О. Животко, Анатолія Гудзовського, д-ра Богдана Карпевича, Михайла Кураха, з молодих науковців д-ра Петришина, Лабунька, Євгена Федоренка, Всеволода Голубничого, О. Данька. У висліді дискусії рішено заснувати Дискусійний Клуб Круглого Стола, щоб тією назвою підкреслити його надпартійність та толерантність до інакдумуючих. Вибрали першу Управу у такому складі: Іван Кедрин-Рудницький — голова, та члени Управи — д-р Василь Маркусь, д-р Микола Галій, Євген Стахів і Євген Федоренко.

Первісною концепцією такого Клубу було побудувати його на принципі ексклюзивности, з вузьким числом членства, осіб з освітою чи практичним досвідом у ділянках політики, економіки й соціології. Ми плянували видавати інформаційні листки з дискусій над окремими конкретними проблемами з підкреслюванням висновків, до яких доходили дискутанти. У теорії така концепція була гарна, у практиці невикональна, бо багато найбільш кваліфікованих кандидатів до такого Клубу перебували далеко поза Нью Йорком, — трудно теж було вирішити, хто властиво з тих, що жили в Нью Йорку і метрополітальній окрузі, повинен до такого Клубу напезати, та кого не слід би туди допустити. Не всі теж, хто мав найвищі кваліфікації, погоджувались щодо потреби такої організації, як ось, наприклад, Микола Шлемкевич. Тому двері до членства у Клубі були досить широко відчинені, кожний член мав теж право привести на кожні сходи свого знайомого. На загальних Основуючих Зборах дуже виразно підкреслювано

понадпартійний характер Клубу. Насправді — це було тихе порозуміння між видатними членами таборів УНРади й УГВР і в підготовних приватних розмовах ми не затаювали надії, що, може, такий Клуб стане мостом між отими двома політичними таборами. Клуб не мав амбіцій стати якоюсь централею, яка вела б власну політику, бо ми здавали собі справу, що це річ нереальна. Але хотіли обмінюватися думками з виключенням інтересів будь-якої партії, табору чи групи. Кожний з учасників Клубу мав виступати не в імені своєї групи, тільки від себе самого, й висловлювати свої індивідуальні погляди. Єдиним критерієм для членства в Клубі й участі в дискусії мав стати рівень висловлюваних думок і тон, як їх висловлювано. Нашою ціллю було не тільки переводити дві-три години на дискусії над цікавими актуальними проблемами, але й принести деякий хосен для загальної нашої політичної освіти й культури, для виелімінування з українського політичного життя непримирливості до інак-думаючого, нетолеранції та некультурності у полеміці. Тому згори допускалось до участі у Клубі і його дискусіях осіб з різних таборів і груп, з найширшого їх вахляра, коби тільки тих, що стоять на самостійницьких позиціях.

Виконуючи ці намічені собі цілі Клуб запросив на доповідачів — між іншими — професора Лева Добрянського, і пок. Дмитра Галичина і теперішнього головного предсідника УНСоюзу Йосипа Лисогора, о. д-ра Мелетія Соловія, видатного жидівського діяча д-ра Йосипа Ліхтена, тодішнього голову Виконавчого Органу УНРади Миколу Лівичького, але й д-ра Дмитра Андрієвського, коли він був в опозиції до УНРади, і багатьох інших. Відбулося багато цікавих вечорів і багато цікавих дискусій, які напевне спонукували учасників до призадуми над ними, напевне залишали більший чи менший слід на світогляді учасників. А втім, Дискусійному Клубові не вдалося зберегти своє обличчя дійсно надпартійного і міжгрупового дискусійного форуму з докладно визначеною метою — проаналізувати проблеми української національної політики.

Найперше, не тільки в 50-их р. р., але й тепер існує в українському громадянстві нехіль до безпристрасних академічних дискусій з правом говорити про всі болячки і так звані контроверсійні та делікатні справи без обгортання їх в бавовну, без повторювання патріотичних трафаретів, але й без образливого для будь-кого тону. Вже тепер, в кіпканадцять років пізніше атмосфера в українському суспільстві стала кращою, партійницька заїлість притупилась: коли я промовляв, як гість на 17-му Делегат-

одної політичної групи й трибуни для пропаганди одної політичної концепції, то він утратив рацію екзистенції. З вибором на голову Клубу проф. Всеволода Голубничого та марка односторонності Клубу ще більше закріпилася, дарма що Всеволод Голубничий — людина цікава, інтелектуал, учений економіст, один із кращих знавців економічної експлуатації України Москвою. Він — противник Москви й теперішнього режиму в УРСР, але прихильник думки про потребу "діалогу" з "земляками", один із ініціаторів та авторів "Заяви" 35-ох викладачів-українців в американських високих школах, що наробила багато шуму, ставши власне одним із проявів отакого "діалогу". Признаюсь, що я вже довгі роки не мав нагоди стрічатися й розмовляти з тим нашим ученим і тому не виключаю, що, може, під впливом виступів українських опозиціоністів в УРСР він дещо змінив свої погляди, що їх, зрештою, йому вільно мати

"СВОБОДА" Й УНСОЮЗ

У половині червня 1953 року моя сестра Мілена, д-р Лука Мишуга і ми обоє, я з дружиною Марусею, були в одному ньюйоркському ресторані. Сестра Мілена і Лука Мишуга були знайомі ще з-перед Першої світової війни у Львові, а під час і в перших роках після тієї війни Мишуга був дуже частим гостем в домі її і її чоловіка, д-ра Павла Лисяка, у Відні, де і я його пізнав. В ході розмови моя дружина викинула з торбинки листа, що його ми тількищо отримали від нашого сердечного приятеля Богдана Попеля з Чикаго, і відчитала місце, в якому він писав, що "тут люди загально говорять, що це найбільше свинство, щоби дозволити Кедриніві роками фізично працювати у фабриці". Мишуга почервонів і нічого не сказав, я дорікав моїй дружині, що вона цим пошкодила мені, а сестра Мілена, яка, видно, краще за нас обоїх знала Мишугу, підморгнула дружині. Годі напевне твердити, чи це під впливом того листа Попеля, чи воно сталося незалежно від отого епізоду в ресторані, — я отримав коротенького листа за підписом ред. А. Драгана, в якому він запропонував мені приїхати до "Свободи" "у справі, яка Вас буде цікавити". Розмова відбулася на першому (за американським рахунком — другому) поверсі будинку при Гренд вулиці 83, у залі Екзекутиви УНСоюзу, і приявними були головний предсідник УНСоюзу Дмитро Галичин, головний секретар Григорій Герман, д-р Лука Мишуга і ред. Антін Драган. Мені запропонували працю в редакції "Свободи" від 1-го липня того року з платнею 250 дол. місячно "грос пей" ("брутто"). Я, очевидно, з радістю прийняв, бо і платня була трохи вища, як та,

що я заробляв у фабриці, і вертався до своєї професійної праці. Найбільша моя радість стосувалася факту, що я не мусив уже довше стояти по 8 годин й пакувати скрині, бо сама та праця не була важка, проте я відчував, що не зможу вже довго виконувати її: я вже дістав від стояння погані жилики на ногах...

У редакції "Свободи" працював уже з новоприбулих імігрантів д-р Лука Луців. Зараз після мене прийняли туди Богдана Кравцева і Вячеслава Давиденка. Ми чотири дружили і коли й були між нами різниці думок на будь-яку справу, то вони ніколи не закаламутили наших найкращих взаємин. Д-р Луців — першорядний літературознавець, головно, коли йдеться про українську літературу до часу Другої світової війни, людина хрустального характеру, справжній праведник Господній, простолінійний, правдомовний, ворог будь-якої інтриги чи обмови. Богдан Кравців був знайомий мені ще з передвоєнних років у Львові, вже тоді лавреат одного літературного конкурсу ТОПІЖ-у (Т-ва Письменників і Журналістів ім. І. Франка за головування Романа Купчинського), один з найвидатніших сучасних поетів, чи-не найкращий знавець сучасної підсоветської української літератури, книголюб, дуже добрий знавець редакційної техніки з особливим розумінням важливості редакційного архіву. Вячеслав Давиденко — науковий мовознавець, пурист української мови, так само уже з журналістичним і редакційним досвідом. Коли ми всі четверо опинилися на емеритурі, ред. А. Драган не раз з жалем згадує, що "такого "тіму" редакція "Свободи" за всю свою історію не мала і не матиме".

Але праця чи співпраця у "Свободі" не була легкою і власне той редакційний склад облегував її. Коли я відійшов на емеритурі рівно після 20-ох років перебування у редакції того щоденника, дехто з приятелів запитував мене: "Як Ти витримав там 20 років" — і я відповідав: "Це тільки тому, що я скінчив блискуче академію у грецького філософа "Наплевателеса". Але у тому трохи цинічному вислові було дійсно дещо правди. Я і мої редакційні колеги — хоч ніхто з них не уповноважив мене промовляти в його імені — дуже швидко зміркували, що нема ніяких реальних шансів старатися за будь-які реформи, за будь-які зміни в системі редагування і видавання газети. Тому треба було або стати "пристосованцем" і мовчати та виминати будь-які суперечки й конфлікти, або зрікатися праці. Припускаю, що не тільки я, але й дехто з моїх вищеназваних колег був би не раз зголосив свою резигнацію, як би не свідомість, що наш вік і незнання ніякого іншого фаху, як тільки українська журналістика, не дозволить нікому з нас дістати будь-яку іншу нефізичну працю. Наші праце-

давці здавали собі теж з цього справу і давали нам винагороду, до якої просто стидно було признаватися. Ред. Драган нераз признавав у розмові зо мною, що це неморально використовувати примусовість ситуації нас чотирьох професіоналів, щоб не дати нам пристойної винагороди, і я вірю, що коли б це залежало від нього, то він був би звузив "ножиці", які існували між платнею головного редактора і членів редакції. Коли я відходив з "Свободи", то моя найвища за 20 років праці платня досягла 8.580 дол. річно ("гроспей", брутто). На Різдво ми діставали "бонус" 100 дол. Головний предсідник УНСоюзу виправдував наші платні, що вони, мовляв, цілком пристойні, прирівнюючи їх до винагороди службовців у сусідній фабриці мила "Колгейту", чи будь-котрого з сусідніх банків, — але він не брав на увагу різниці професійних кваліфікацій, ані теж куди вищу за нашу платню фабричних майстрів, чи банкових фахівців. За давньою традицією — працівники УНСоюзу і "Свободи" до 5-ти років праці мали тільки однотижневу відпустку, і тільки вже за мене внаслідку наполегливих старань справа відпусток стала легшою — після 10-ти років праці ми вже діставали 3 тижні платної відпустки, а я отримував ще один тиждень відпустки безплатної.

Які це були відносини у "Свободі", з якими я (буду говорити тільки про себе) тільки з трудом примирювався? "Свобода" — це, мабуть, одинокий у світі щоденник, в якому нема ані секретаря редакції, ані коректора. Редактор Драган що-кілька тижнів, чи навіть днів робив усім нам гіркі докори за друкарські помилки в газеті — і мав рацію, коли йшлося про факт помилок. За кожним разом я відповідав, що численні помилки, які, зрештою, є в усіх газетах світу (їх чимало у кожному числі "Н. Й. Таймсу") будуть так довго, поки не буде прийнятий окремий коректор. Його й донині нема. За життя головного редактора Луки Мишуги функції редакційного секретаря фактично, хоч не формально, виконував його заступник, ред. Антін Драган. Коли після смерти Мишуги, 8 лютого 1955, Антін Драган став головним редактором, то він взяв на себе стільки обов'язків і функцій, що їх не має ні один головний редактор у світі: він відчиняє і перечитує пошту та відповідає на листи, розподілює матеріал, перечитує і корегує передові статті, перечитує вже сверстану цілу другу сторінку, пише важливіші, головні українські новинки на 1-ій сторінці газети, пише (не завжди, але дуже часто) одну редакційну статтю, веде так звані кампанії в різних громадських і політичних справах, — заступає інтереси УНСоюзу в газеті (статті, звіти, рекляма), приймає і звільняє співробітників (писаної умови ніхто не має, але з редакції за моєї пам'яті нікого не звільнено), вирішує всі "принципові"

справи також адміністрації і друкарні і книжкових видань, та ще й уранці верстає своїми руками олов'яний склад 1-ої сторінки газети, — це останнє є дивоглядом, що його нема ні в одному щоденнику світа, бо ж це діло друкарського "метрампажа", якому треба дати тільки карточку з черговістю вискладаних речей. Додати, що ред. Драган буває ще з уряду на засіданнях Екзекутиви і Головної Ради УНСоюзу та Екзекутиви Українського Конгресового Комітету і пише про них звідомлення до газет. Ясно, що ніякий геній з головою, як баняк, не всилі дати собі раду з усіма тими функціями — щоб було все ладно і складно, швидко, без загайок і без скреготів та конфліктів. А тому ще, що "Свобода" — насправді невелика газета, яка розпоряджає для редакційного матеріалу тільки двома з половиною сторінок, бо решту заповнюють оголошення, і тому, що пошта приносить щоденно кільканадцять чи й кількадесят листів, то матеріали залежуються, за браком секретаря редакції нема їх евіденції, автори листів негодують на брак відповіді, звіти про святкування роковин 22-січня появляються під Великдень, а про відзначування роковин смерті Петлюри й Коновальця в травні — пізньою осінню. Розв'язати цю проблему зрештою дуже трудно, бо коли подавати ті звідомлення тільки дуже скорочено, то місцеві громади ображуються. Це саме стосується різних музичних імпрез, на яких кожна дитина грає "чудово", деклямує "з глибоким відчуттям" і співає, як соловейко. (Проте, це правда, що дітей не слід критикувати!) Редагувати щоденну газету поза рідним краєм взагалі дуже трудно, та ще й орган Союзу, який, як його охрестив покійний Мишуга є "заморською твердинею" (чому не фортецею?), але є також асекураційною установою, для якої число членів є питанням бути-не-бути. Від довшого часу я вже не чув такого, щоби хтось із читачів погрожував виступленням з УНСоюзу в реакції на якусь статтю чи замітку у "Свободі", але в перших роках мого перебування у "Свободі" таке бувало, — це невиданий у культурному суспільстві шантаж супроти рідного часопису, від якого всі вимагають, щоби був "незалежним". Нема у світі цілком незалежного часопису, бо завжди він залежний від свого видавця і свого редактора. У даному випадку "Свобода", будучи дійсно понад і позапартійною газетою, мусить, як орган УНСоюзу, дбати за його інтереси, але (А. Драган теж у теорії признавав це), найкращу прислугу УНСоюзові зробить "Свобода", коли вона буде — доброю газетою, коли вона буде цікава і матиме повагу у суспільстві.

Нема сумніву, що при всьому консерватизмі — "Свобода" значно змінилася після припливу до ЗСА нової імміграції і прийняття

ському З'їзді ООЧСУ 2 листопада 1974 у Нью Йорку, і доказував, що Револьюційна ОУН (бандерівці) повинна вернутися до УНРади, то робив це без страху, що мене поб'ють, і ніхто мені не перебивав, а коли я скінчив, та мене навіть куртуазійно оплескували, а головуючий на Зборах Ігнат Білінський дякував мені за "піднесення рівня дискусії". Ще десять років раніше таке було неможливе. Ото ж тоді деякі самі члени-основники й члени Управи Клубу порушували принцип зберігати парламентарний тон і нікого не ображувати. Бо ось наприклад, після доповіді проф. Лева Добрянського про американську політику і її зв'язок з українською проблематикою, Євген Стахів, з прикметним йому темпераментом говорив на адресу доповідача, президента УККА, що "нас обріхували і далі обріхують". Ясно, що проф. Л. Добрянський відмовився виступити вдруге на терені Дискусійного Клубу.

Але найгірше, що Дискусійний Клуб помалу, але щораз виразніше почав перетворюватися на пропагандивний форум теорій про потребу зміни нашого принципового відношення до УССР. Це був час, коли в українській пресі у вільному світі велася палка дискусія довкола суґестій про потребу ревізії засадничих позицій до тогочасної української політичної думки, — це був час палкої дискусії довкола так званих "реалітетів". В теорії форум Дискусійного Клубу був саме найпридатнішим для дискусії довкола таких питань, суґестій, концепцій. У практиці дискусія приймала неприємний тон, бо оборонці засадничої концепції, що УССР — це тільки вивіска, за якою скривається політичний, культурний і економічний колоніялізм, виглядали, наче ретрогради й примітиви, які не розуміють поступу, заскорузли в старих догмах і не здатні зберігати духову спільність з Україною та її народом. Трудно було зберігати баянс у таких дискусіях, бо деякі члени, і то саме з-посеред видатних діячів УНР-івського табору, почали взагалі на вечори Клубу не приходити, виправдуючися: "навіщо маю псувати собі нерви?!" У теорії добре і правильно було також передискутувати проблему зв'язків українців з поляками, чехами, росіянами. У практиці було дуже трудно дістати доповідачів з отих національних груп, які вміли би зберегти академічний рівень своїх виступів і знали український терен. Неприємні скреготи трапилися теж на вечорах, присвячених проблемі українсько-жидівських взаємин. Одна група в Дискусійному Клубі Круглого Стола поставила собі наче за "пункт гонору" — на кожному вечорі, у дискусії на будь-яку тему, виступати проти Союзів, Українського Конґресового Комітету і "Свободи", при чому роблено це інколи на рівні щодо суті і форми, який був запереченням первісних засад

Клубу: річовости, об'єктивности і джентлменства. Коли, наприклад, на одному вечорі я виступив проти постійно повторюваного там закиду, що "Свобода" замало присвячує уваги подіям і явищам в Україні, доказуючи фактами, що це закид неслухний, то головуючий тоді Євген Стахів заявив: "Що з того, що багато у "Свободі" про Україну пишеться, але як пишеться?!" Виходить, що "Свобода" тільки тоді знайшла б виправдання в очах того діяча, як би писала по лінії його політичних поглядів. До речі: з Євгеном Стаховим я був у дуже добрих взаєминах в Інсбруці, ми співпрацювали в Дирекції УНДому в Нью Йорку, якого він став був згодом і головою, і ми й тепер принагідно стрічаємося, бо він жива, громадська людина.

Все це помалу створювало щораз прикрішу атмосферу в Клубі, який затрачував свій первісний характер і свої первісні цілі. Неофіційно, але фактично створилась у Клубі більшість, яка забула, що Клуб був заснований на базі порозуміння між прихильниками УНР і УГВР і що він не має за ціль критикувати й атакувати установи, а дискутувати над проблемами і що в отакій дискусії над проблемами треба зберігати міру й пошану до інакходумаючого. Гостра криза вийшла тоді, коли члени отакої новоствореної однобічної більшости перевели наче за зразком скитальської таборової практики — Загальні Збори членів, не повідомивши про них немилих собі осіб, між ними й автора цих рядків, одного з ініціаторів та першого голову Клубу. Новий голова Клубу, Валентин Новицький, колишній член УНРади від УРДП, формально не належав до ніякої партії, — фактично належав до тієї неофіційної більшости, яка своїм поведенням виключила дальшу нормальну гармонійну співпрацю всіх членів. Тоді д-р Степан Ріпецький, інж. А. Гудзовський, пок. д-р М. Галій і я виступили з Клубу, Клуб формально існував далі, але насправді занепавав. Мій сестрінок, д-р Іван Лисяк-Рудницький, тепер професор історії в Альбертському університеті в Едмонтоні, Канада, оповідав мені після того, як був на одному вечорі в Дискусійному Клубі, що — властиво — там тепер нема ніякої дискусії, бо всі думки уніформовані, однакові. Не можна сказати навіть, що Дискусійний Клуб Круглого Стола помер природною смертю, бо його смерть приспішили деякі його члени своєю необережною поведінкою, своїм неконтрольованим темпераментом, своєю фанатичною відданістю своїм поглядам, про які не вміли спокійно дискутувати, та що їх хотіли другим насилу накидати. Ідея Дискусійного Клубу Круглого Стола була дуже добра, — в практиці виявилось, що не можна було її довго зберегти і реалізувати. Коли Дискусійний Клуб дістав в очах широких кіл суспільства марку організації

до її редакції 4-ох новоприбулих професійних сил. А втім, редактор Драган, який у теорії признає, що, наприклад, існування 10-ох партій і 3-ох комбатантських організацій УПА — це аномалія, яка приносить шкоду українській громаді, — признає аномалію численних фікцій в українському житті у діаспорі, виминав і далі виминає такі дразливі й контрверсійні теми. Тому й "Свобода" стала органом інформаційним, а не керуючим, дармащо могла би ним бути. "Свобода" має величезний вплив на суспільство, доказом чого є факт, що ні одна ідея не може бути зреалізована, ні одна імпреза не може мати успіху, якщо її не підтримує "Свобода" і якщо "Свобода" не поведе за нею палкої кампанії. І "віце верза": кожна ідея, кожний плян, кожна кампанія, навіть сповидно без-виглядна, має успіх, якщо знаходить підтримку від "Свободи", — приклади: побудова пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні, українські катедри у Гарварді, будь-котра велика маніфестація чи мистецька імпреза.

Порівнювати Луку Мишугу, першого за мого перебування у "Свободі" її головного редактора, і Антона Драгана, другого й останнього, не можна, бо це дві цілком різні постаті. Лука Мишуга був типом інтелектуала, політика-дипломата і джентлмена в одній особі. Він був живою людиною з духовими вартостями лідера, водночас людиною, яка линула до товариства і до розваги. Читав не тільки книжки з ділянки політики й соціології, але й ходив до театрів на Бродвеї, їздив до Саратоги на кінці перегони, вдержував теж приятельські зв'язки з такими видатними діячами культури, як скульптор Архипенко та музика Михайло Гайворонський. Технічними справами "Свободи" не цікавився — це ще за його життя ладнав Драган. До редакційних співробітників ставився завжди, як до громадсько-політичних і культурних діячів, себто ніколи не було у тому ставленні тіні зверхництва, "босівства".

Хоча чув я, що про живих не слід писати і їх характеризувати, то не можливо поминути характеристику людини, яка була впродовж 20-ти років службовим зверхником автора споминів. Не можна теж писати такої характеристики з погляду опортуністичного інтересу: щоб писати тільки те, що сподобається та промовчувати все, що не сподобається редакторові Драганові, бо — як казав мені дехто — "він тобі ще буде потрібним". Книжка переживе обох нас і тому й ред. Драган повинен вибачити, якщо тут будуть завваги про нього і "Свободу" — йому не всмак.

Антін Драган — людина складної вдачі. Її позитивні й негативні риси схрещуються наче білі й чорні квадратики на шахівниці. Він патріот і громадська людина, тішиться успіхами громади й боліє її

невдачами. Він відданий тілом і душею "Свободі" і є її фанатиком. Страшенне роботящий, переводить в редакції "Свободи" багато годин поза обов'язковим часом, головню по суботах і неділях. Є, мабуть, одинокою працюючою людиною у світі, яка маючи право до 4-тижневої платної відпустки, ніколи з неї не користує, а переводить літо, крім кількох днів, за працею у "Свободі". Чи він робить це з недовіря до своїх співпрацівників, що, мовляв, вони не дадуть собі ради і пороблять дурниці, — чи не хоче, щоби виявилось, що газета появляється також без нього, — чи відчуває органічну потребу бути безперервно у редакції та не має органічної потреби відірватися від цілорічної праці, щоб відпочити серед гарної природи, — це його тайна. Поруч із цим — як я вже згадував — зосередив у своїх руках диктаторські функції у всьому видавництві "Свободи". Нераз можна було почути від головних контролерів УНСоюзу чи сторонніх осіб, що треба прийняти на працю до "Свободи" фахового адміністратора. На перший погляд це ніби добра думка, по суті безвартна. По-перше, ніякий новий адміністратор не знав би краще всіх проблем видавництва "Свободи" і його можливостей не щодо редакції газети, а її адміністрації, друкарні, книжкового видавництва, ділянки оголошень, годин праці, експедиції і т. п., як це знають керівник Адміністрації Люба Лапичак і керівник книгарні Петро Постолук. Це насправді фахові, кваліфіковані сили. Але ані вони ані присланий із неба чудотворний адміністратор нічого не вдіє, бо в усьому рішає головний редактор, і тому названа адміністраторка та "форман" у друкарні не мають свободи рухів; якщо вони не мають почуття спутаности, то я завжди мав його. Це вірогідно не є навіть інтенцією Антона Драгана, як головного редактора "Свободи", але несвідомо він створює довкола себе напружену атмосферу, прикметну для кожної установи, що її службовики відчують свого зверхника, "боса", чи пак — прикметну для кожного зверхника, "боса" який дає своїм підвладним відчувати своє "босівство". Драган хоче жити добре з людьми, тому він дуже покvapний — обіцявати різні речі різним людям і або в 5 хвилин після того забуває про свою обіцянку, або згори знає, що обіцяє впусте, бо своїх обіцянок не дотримає. Він дуже трудний у співпраці головню тому, що дуже нерівний, тугий, твердий, але й настроєвий. Наприклад: з власної спонуки, несподівано для мене і моєї дружини, дзвонить, бувало, до нас і в довгому телефонічному монологові вихвалює мене всіма можливими компліментами. Який то я, Кедрин, був уже великим редактором, коли він, Драган, зібрав у Львові анонси до газети, — скільки-то більше я знаю і яким-то я є його вчителем, а на другий день у редакції він знову викреслював

Це принижує й ображує даного члена редакції — так бодай я відчував, коли це мене стосувалося. Припускаю, що, може, головний редактор "Свободи" навіть не має тут заміру образити свого редакційного співробітника, колегу з одної професії, а втім, раз-ураз повторюючи таку процедуру він створює завжди після такого прилюдного докору дуже прикру атмосферу. Антін Драган — людина, як сказано, дуже громадська, знає, що це не добре для будь-якої громадської установи, коли панує там атмосфера, що всі її працівники стали мовчазними сервілістами супроти своїх зверхників чи зверхника. Однак фактом є, що у всьому видавництві "Свободи", — редакції, адміністрації, друкарні й книгарні, — запанувала атмосфера, в якій ніхто з тамошніх працівників не мав і (і далі не має) відваги застерігатися проти деяких розпоряджень редакційного шефа, критикувати його, заявляти свою іншу думку. І я проковтав сотні разів свої слова невдоволення чи критики, знаючи, що воно на ніщо не пригодиться, — але я таки був самотнім з-поміж моїх редакційних колег, який інколи, хоч рідко, втрачав терпець. Повторюю, А. Драган певне не думав мене образити, проте високообразливим був, наприклад, "жарт", коли він, з моїм рукописом в руці, в якому йому щось не сподобалось, ставав перед моїм столом і казав на весь голос: "щось у Вас, пане раднику, зипер не в порядку..."

Сервілістична слухняність всіх членів В-ва "Свободи" і сліпе виконання ними доручень Антона Драгана, мабуть, причинилося до того, що він затратив почуття автокритицизму й прибрав авторитативний тон, що його раніше не мав. Він, наприклад, відкидав мені інколи статті чи новинки, як ніби неактуальні, як такі, що не цікавлять українського читача, навіть не подумавши, що, може, він не має такого змислу для актуальності газетного матеріалу, як сам думає про себе. Він — у противенстві до Луки Мишуги — є радше типом відлюдка, який виминає товариство, особливо після втрати дружини. Тому він не знає, або не хоче знати, того, що люди говорять про газету, бо в очі ніхто йому правди не каже. "Свобода" могла б стати багато-багато кращою і цікавішою під трьома передумовами: 1) збільшити її розмір бодай на одну вставлену двосторінкову картку, 2) те збільшення газети використати на поширення тематики поза рямці суспільно-політичних справ і 3) дати свобіднішу руку всім членам редакції, не "фіксувати" їм всього того, що пишуть, та розподілити функції, зосереджені тепер головним редактором. Це внесло б свобіднішу атмосферу, потрібну для виринання нових ідей, додало б амбіцію членам редакції та створило б кращу співпрацю колективу. Вся

українська преса перевантажена суспільно-політичними справами. Очевидно, це зумовлене українською дійсністю. Але преса й її читачі мають свої закони. Коли читачам день-удень, місяць за місяцем і рік-урік, подавати друківаним словом патріотизм великою ложкою, то найпатріотичнішим читачам ця страва стане буденною і буде переїдатися. У газеті кожний читач хоче знайти щось "для себе", щось "свого". В українських газетах він має виключно тільки суспільно-політичний матеріал. У "Свободі" поза суспільно-політичними новинками, вістками і статтями, можна знайти тільки клепсидри на 3-ій сторінці, теж із прославленням громадських заслуг покійників, та повідомлення про майбутні, чи звідомлення про вже переведені концерти-академії, також підліті патріотичним сосом. Коротенькі щотижневі фейлетони Ікера (Івана Керницького) та Іванни Савицької не всилі заповнити "аполітичної" діри у "Свободі", тим паче, що й вони аж надто часто користуються суспільно-політичною тематикою. Статті інженера Лева Яцкевича з Філядельфії під рубрикою "Життя і знання" — це наше цілюща вода подорожникові на пустині. "Чвірка" членів редакції за мого перебування у "Свободі" могла легко й навіть без сторонніх співробітників дати що-тижня, під неділю, Літературно-мистецьку сторінку, — проте місяцями не було Літературно-мистецького додатку, найбільшої прикраси газети.

Драган не раз бідкав і нарікав, що в редакції запанувала рутинна, що нема свіжих думок, що газета виглядає шабльоново, — ми всі мовчали, інколи відбувалася редакційна нарада, яку скликував Драган, щоб придумувати якісь корисні зміни, — здебільша залишалося все по-старому.

Надзвичайна тугість і сильна воля Антона Драгана не дозволили йому заламатися під важкими ударами долі: він втратив молоду, гарну, розумну, надзвичайно інтелігентну й тактовну дружину Мирославу, (ми тоді перебували з дружиною на феріях в стейті Огайо і, повідомлені телефонічно, встигли ще приїхати автом на Панахиду) і після того несподівано втратив 16-тирічного сина Бориса, надзвичайно талановитого юнака, пластуна, з яким батько і всі його знайомі пов'язували великі надії. Їхня недуга і їхній відхід в найменшій мірі не відбилися на праці Антона Драгана в редакції "Свободи".

Надмірний консерватизм, надмірна ощадність і надмірне зосередження всіх керівних функцій у В-ві "Свободи" в одних руках — шкодять торговельній частині підприємства. Бо газета і книжка, це так само, як театр чи концертне бюро, культура у сполучі з купецькою калькуляцією. Бухгальтерійний недобір

газети "Свободи" покривають її заслуги для здобування членів УНСоюзу, для зберігання його провідної ролі. Але друкарня "Свободи" повинна би приносити поважні прибутки, яких не приносить. Українська дійсність в ЗСА все ще така, що, хоч друковане слово не поплатне, проте є видавництва, організації й автори, які гарячково пошукують друкарні для своїх книжок чи періодиків. І шукають її та знаходять — з трудом — у Нью Йорку й околиці, ба навіть в Чикаго й Канаді, — поза "Свободою" бо друкарня "Свободи" не всилі приймати замовлень від потенціальных клієнтів. Чи це нормально? Чув я від одного фахівця: "Коли б друкарня "Свободи" була моєю приватною власністю, то і тамошні складачі заробляли б більше і я зробив би маєток.". Може це перебільшення, але ті слова таки спонукують до призадуми. Хронічне спізнювання щоденної (5 разів тижнево) газети, спізнювання на 2-3 місяці Календаря-альманаха сердять передплатників і шкодять Видавництву. Добрі й корисні реформи для газети і цілого Видавництва можливі і їх не трудно було б перевести. Але передумовою є зміна системи, зміна атмосфери, зміна цілого підходу до проблем редакції, адміністрації й друкарні. Маленький приклад: чому головний редактор "Свободи" мусить нести завжди відповідальність за англomовний "Тижневик", коли тамошній редактор Зенон Снилик набрав вже досвіду й рутини та має також почуття відповідальности? Чому завжди ще його контролювати і перечитувати ще й "Тижневик" перед віддачею на машину?! Навіщо головний редактор щоденника має втручатися до персональних і ділових справ друкарні й експедиції?! Від першого редактора львівського "Діла" Володимира Барвінського у 1880 р., до останніх головних редакторів того часопису у 20 і 30-их р.р. — Федя Федорцева, Володимира Охримовича, Дмитра Левицького, Василя Панейка, Василя Мудрого, Івана Німчука й Івана Кедрина, — нікому з них й у голову не приходило втручатися до справ друкарні, чи експедиції, а справи адміністрації теж належали до адміністраційного директора, а не редактора газети. І видавничі справи ладнав окремий референт. Головний редактор газети не має чого, не повинен цими справами займатися, та ще й авторитарно їх вирішувати. Коли ж таку "авторитарну імперію" створив собі у Видавництві "Свободи" ред Антін Драган — то це не добре: не добре йому, ані Видавництву, ані — особливо — газеті. Навіщо вся ця авторитарна система в цілому Видавництві, яка стала "табу", що його не вільно порушувати?! Як сказано, одна людина ніяк не всилі дати собі з усім цим раду і найбільшою помилкою Антона Драгана є його переконання, що він дає собі раду — всупереч існуючій дійсності.

Видавництво "Свободи" — це велике підприємство, яке власне сполучає свою громадську і культурну місію з торговельними засадами. Тим часом у тому підприємстві нема розподілених функцій. Редактор Драган щиро бажає розвитку "Свободи", тому заплянував перехід на друк фотографічним способом, із модерною друкарнею. Модерні машини стоять вже у невикористаних ще приміщеннях у новому будинку УНСоюзу, а в старому приміщенні все ще "метрампаж" ходить до мужеської туалети, звогчує папір на стіні губкою і після того гатить молотком по мокрому папері і олов'яному складі, щоби відбити сторінку... Близько пів сторіччя тому о. канонік Лопатинський поїхав до Гданська і купив там для друкарні "Діла" машинку для відбивання сторінок. За 20 років моєї праці у "Свободі" такої машинки не було, — недавно, чув я, вже її купили, але все ще нею не користуються, бо вигідніше робити так, як водилося за о. Грушки...

Мені відомо, що редактор Драган висловлювався — і далі висловлюється — про мене перед третіми особами дуже похвально, якщо не в суперлятивах. Але, на жаль, своєї прихильності до мене не проявляв там, де її міг проявити і, навпаки, зробив мені неодну цілком зайву прикрість. Пам'ятаю, що коли я був головою СУЖА і приніс раз вістку про переведене засідання Управи — Драган, хоч був заступником голови і признавав у теорії, що редактори повинні підтримувати у своїх газетах свою станovo-професійну організацію, скреслив мені половину того короткого повідомлення. Я нічого тоді не сказав, але в душі рішив зректися того становища і це було головною причиною, що я зрікся дальшого головування в СУЖА на 7-их Загальних Зборах у квітні 1967 р. Після того ред. Драган часто докоряв мені, чому я зрікався. На Загальних Зборах СУЖА у грудні 1971 р. я знову прийняв головування СУЖА, бо створилася була тоді така ситуація, що моє зречення було б ще більше ускладнило і так неприємну атмосферу (гостра виміна слів між покійним Романом Криштальським і ред Верганом), і тому теж, бо від членів Номінаційної комісії я почув, що мою кандидатуру поручив ред. Драган. Але він і далі — свідомо, чи несвідомо — робив мені прикросі. Наприклад: помер видатний громадсько-політичний діяч, небуденна індивідуальність, д-р Кость Паньківський. Привіз я з Бавнд Бруку вістку про Панахиду й похорон, в якій м.і. написав буквально "Над свіжою могилою промовляв тільки генерал А. Валійський від "Центрального Комітету шанування пам'яті Симона Петлюри" та "Наприкінці похоронної трапези Митрополит Мстислав висловив вдовolenня, що Покійного, великого соборника, ховали згідливо

духовники обох традиційних українських Церков". У "Свободі" це одно коротке речення пропущено. Чому?! Я написав коротеньке спростування, що "з технічних причин пропущено такі — то слова" і навів їх та просив редактора Драгана помістити це. Не помістив. Чому?! А коли він дійсно був мені прихильний, то повинен був знати, що пропущення тих подробиць поставить мене в прикрому світлі в очах обох отих чільних наших діячів. Таких прикладів можна би навести багато більше на доказ мого твердження про нерівну вдачу того мого довголітнього шефа. Чи він свідомо робив ті речі, чи несвідомо, не здаючи собі справи, що робить зайву й неоправдану прикрість мені й іншим людям, трудно з певністю твердити, бо трудно будь-котрій людині залізити в душу і відгадати її думки. Але фактом є, що в наслідок отаких ніби маловажних епізодів, ніби маловажних подій, я не мав заохоти до праці, а працював, бо мусив, і працював, бо любив журналістику. Тому я, відходячи на емеритуру, щиро дякував редакторові Драганові і Екзекутиві УНСоюзу, що вони дали мені можливість 20 років працювати у моїй професії.

Пишу про це не тільки для змалювання відносин у такій переважливій для всієї української громади станиці, як "Свобода", а й тому, щоби записати, що професія українського журналіста не встелена трояндами, а коли і є троянди, то вони мають теж багато прикрих колбочок. "Витримати" у редакції "Свободи" цілих 20 років у найбільшій мірі допомагала мені навіть не свідомість, що мушу витримувати, бо це матеріальна екзистенція, якої деінде не дістану, як факт перебування у товаристві таких 3-ох інших членів редакції, як інтелектуали високої кляси, люди культурні й товарисько милі, — Вячеслав Давиденко, Богдан Кравців, і Лука Луців. Від напруженої атмосфери в редакційних кімнатах можна було також щодня трохи відпочити, відпружитись, за другим сніданком, "ланчем", за великим столом в адміністрації "Свободи", у товаристві милих, інтелігентних жінок з тонким почуттям дотепу — "Дьоді" Гентиш, Люби Лапичак, Дарці Семенген, Олени Смотрович і Квітки-Марії Стецюк. Моя подяка їм за прихильність!

Чого я не писав у "Ділі", а почав писати у "Свободі", це статті на мистецькі теми. Я знав і знаю, що не маю фахової в цій ділянці освіти, тому й не аналізував творів образотворного мистецтва й не старався "фахово" оцінювати виставки, влаштовані Об'єднанням Мистців українців у Нью Йорку чи Філядельфії. Але, оглянувши багато мистецьких галерій, ще з 20-их і 30-их р.р., у Ляйпцігу, Мюнхені, Берліні, Відні, в Римі й деяких інших містах Італії, маю порівняльний критерій, — можу теж визначити характер даного

мистця та напрямок його творчості, бо знаю дещо історію малярства і його розвоєвих течій. Тому у "Свободі" появилися мої статті про різних наших мистців: Михайла Мороза, Бориса Крюкова (я зорганізував і йому дві виставки в Нью Йорку), Миколу Кричевського, Миколу Бутовича, Богдана Божемського, Михайла Осінчука, Василя Панчака, Зою Лісовську, Зенона Онишкевича, Леоніда Перфецького, Миколу Неділка, 3-ох членів родини Мушинських, Александра Климка, Мирона Левицького, Людмилу Морозову, Сергія Кіндзерявого-Пастухова, Віктора Цимбала, Григора Крука, Чулаєвського, — може декого ненароком пропустив. Я відкривав виставку Едварда Козака в Гантері й М. Мороза в Торонто. Це були здебільша інформаційні статті і промови, перед виставкою даного мистця, щоб приманити публіку, яка мало або нічого про даного мистця не знала, дармащо деякі з них — справді великі творці. Голови названої організації мистців були назагал вдоволені тією писаниною і самі мене штовхали до неї. Тямлю, що покійний Сергій Литвиненко, стрінувши мене на ньюйоркському "давнтавні", сказав мені: "Ходить зо мною, заведу Вас до помешкання одного маляра, який тількищо приїхав з Аргентини, — очі Вам розбігаються, дивлячись на ту красу". Завів мене до Миколи Неділка, з яким я, як довго він мешкав в Нью Йорку і не від'їхав відсіль та "пропав" для товариства і мистецтва, приязнився. Він жартма говорив про себе, що він "поляк із Сандомержа", покликуючись на таку довідку, яку роздобув собі, щоби рятуватися від примусової репатріації в сумній добі ловлі людей, наших біженців, у таборах в Німеччині, — тому він сміявся, як його називали "Недзялком". Гарний маляр-кольорист. З усіма мистцями я у гарних взаєминах, з деякими із них приятелюємо, особливо з Михайлом Морозом і його дружиною Іриною. В останніх роках він особливо сподобав собі, як тему до своїх образів, природу Гантеру. — він не потребує підписувати своїх творів, такий виразний прикметний йому стиль. Час до часу малює й портрети: він і мені намалював великий портрет (хто його захоче забрати після смерти моєї й моєї дружини?!) та хотів доконче його поправити, бо, мовляв, ще "не закінчений". Тямлячи, що Михайло Мороз вийшов із школи Олексі Новаківського, я волів забрати портрет до дому й не випускати з хати. Приятелюємо з знайомим мені ще з варшавських часів (пів сторіччя!) Петром Андрусевим і його дружиною Наталкою — це, мабуть, одинокий ще наш артист-маляр, що не цурається баталістичної тематики. Час-до-часу відвідуємо Богдана Божемського і його дружину Славцю: це один із найкращих, найталановитших малярів середушої генерації, із надзвичайно широкою скалею зацікавлення

та з великою фантазією і тому — поруч із Едвардом Козаком — з найширшою тематикою творів та найрізномірнішою технікою малювання. Приятельюємо теж із скульптуром Валентином Сімянцевим із Вашингтону, талановитим також мемуаристом з своїх військових і студентських часів. З усіх ділянок культурної творчості нашої еміграції, чи пак українського поселення у вільному світі, найсильніше, найкраще репрезентоване малярство і скульптура (покійні вже Архипенко, Павлось, Мухин, із живучих — Черешньовський, Крук, Капчушенко, Сімянців, Голодик), опісля лірична поезія, — найслабше повість, а вже геть на сірому кінці — драма, дармащо заголовків прерізних п'єс — багато. Є творці музики і тут не можна промовчати мого молодшого брата Антона Рудницького, який уже в Америці скомпонував дві опери, "Довбуша" й "Анну Ярославну" і багато творів на хор, що їх виконував філадельфійський "Кобзар" під його диригентурою. Є актори, не тільки старшого покоління тої високої класи, що Віра Левицька, Олімпія Добровольська й Йосип Гірняк, але й молоді таланти, — але нема ані власних концертних залей і рідних оркестр, ані рідного театру і тому нема природної спонуки для розвитку талантів та творчої праці у тих ділянках мистецтва. Мене вважають за приятеля мистців і тому записали до Секції мистецтвознавців в ОМУА. Найкращим мистецтвознавцем, за моєю думкою, є д-р Микола Кузьмович, який особливо розуміє (це штука!) абстрактне і безпредметне мистецтво, — Михайло Островерха є добрим знавцем мистецтва ренесансової і після-ренесансової доби. Першорядним мистецтвознавцем був пок. Антін Малюца, із живучих мистців — Любомир Кузьма, Святослав Гординський, Петро Андрусів, Яків Гніздовський — але це не добре і в західньому світі не водиться, щоби маляр писав про малярів, так само, як не повинно бути, щоби письменник писав про письменників. Для цього є фахівці критики, — у нас ділянка критики дуже бідна, якщо взагалі існує, тим паче, що в цілком ненормальних умовах трудно, або й неможливо проявитись справедливій критиці, щоби нею не пошкодити даному молодому талантові або не образити такої людини. На цю тему СУЖА влаштувала навіть дискусійний вечір: "Чи можлива у нас справедлива критика", з висновком, що — не є можливою...

* *
*

Можуть мені закинути: чому я стільки місця присвятив критичним заувагам про "Свободу" і її головного редактора? Не тільки тому, що з тією установою було зв'язаних моїх повних 20

років життя і праці, але й тому, що газета — це моя душа. Є пребагато ділянок знання, в яких я повний профан, але можу без зайвої зарозумілості сказати, що на газеті і її редагуванні таки розуміюся, і більше пів сторіччя тому мав уже діло з друкарнею. Завжди так в житті буває, що батьків найбільше болить і сердить, що їхні діти не є такими добрими, як вони хотіли би, щоби були. Приятель до приятеля має найбільше жалю, що він не виправдав надій, що його він, приятель, покладав на свого приятеля. Мене боліло і болить, що "Свобода" не була і не є такою, якою могла б бути. Хай вибачить її головний Редактор, що тепер одверто висловлюю свій погляд і свій жаль. У цій справі я не є профаном, у цій справі можу висловлювати свою критичну думку, із спокійною совістю, що маю на це не тільки право, але й обов'язок. Бо колись читач цієї книжки може сказати на адресу її покійного автора: він був там 20 років і не виявив нам, як редагувалася "Свобода", які там насправді були відносини, чи він, Кедрин, був вдоволений газетою, в якій працював?!

* *
*

Коли мова про "Свободу", то не можливо промовчати УНСоюз, видавця "Свободи" та безумовно найбільшої і найповажнішої української установи у вільному світі. За мого перебування у "Свободі" померли: головний предсідник УНСоюзу Дмитро Галичин, головний секретар Григорій Герман, головні касири Іван Кокольський і Петро Пуцило, відійшов на емеритуру головний касир Роман Слободян, у товаристві весела, дотепна людина, один із заслужених піонерів американської громади в Америці, який проте завів аж надто ощадну фінансову політику супроти апарату УНСоюзу і "Свободи". Через нехоть підвищити платні відійшли деякі надзвичайно вартісні робітники з друкарні "Свободи", як ось молодий талановитий метрампаж Володимир Калиновський, відійшов теж Роман Ференцевич, ветеран американської армії, який, працюючи в друкарні "Свободи", вечірньою працею скінчив коледж, молода людина, яка прегарно володіє у мові й письмі обома мовами: директор Українського Відділу в "Голосі Америки" Михайло Терпак, який має хист "виловлювати" талановитих людей, "виловив" і Романа Ференцевича, так само, як раніше зробив це з молодими високоосвіченими журналістами Оксаною Драган, яка вже працювала була в англomовному Тиждневику "Свободи", з Ростиславом Хомяком і Юрком Кравцевим, сином Богдана, який зголосився був на працю до "Свободи", але не погодився на смішно низьку платню. Щойно після відходу на "пенсію" нашої чвірки

старих членів редакції — прийнявши молодших — дано їм дещо вищу винагороду, особливо спадкоємцеві мого стола у редакції і моїх редакційних обов'язків — Михайлові Сосновському, професійному журналістові-публіцистові, людині освіченій, талановитій, тямущій і дуже совісній. Несподівана смерть (коли я вже робив коректу цієї книжки) д-ра Михайла Сосновського 15 липня 1975 була великим ударом по "Свободі" і всьому українському пресово-журналістичному світі.

Наступником Дмитра Галичина, як головного предсідника УНСоюзу став Йосип Лисогір. Він належить до людей, які з часом, опинившись на високому становищі, ростуть. Коли пригадати собі його з часу, як він був ще заступником головного предсідника і тількищо став наступником трагічно і предчасно загинулого Дмитра Галичина (впав на залізних сходах у підземній залізниці в Нью Йорку) то сьогоднішній Йосип Лисогір не подібний до того давнього. Йому треба висловити особливе признання, що коли раніше — як уродженець в Америці — знав українську мову дуже погано, вивчив її і може тепер прилюдно плавко промовляти без підготовки. Він пізнав відносини в різних українських громадах в Америці і, як видатний діяч Демократичної партії, орієнтується також добре в американській політиці. Ділова людина, з освітою "бізнес адміністрейшен", отже кваліфікована до керівництва економічно-фінансовою, установою, якою є УНСоюз. Меткий, енергійний і безскрупульний, коли йдеться у поборюванні когось, кого вважає за свого ворога. Ворогування між Йосипом Лисогором, головним предсідником УНСоюзу, і д-ром Ярославом Падохом, головним організаційним секретарем, адвокатом, також професором права в У. Вільному університеті, доводило до різних дуже прикрих зударів та інцидентів, які давали корм плиткам і тому шкодили установі. Стало ясно, що ті два діячі далі разом не можуть бути у верхівці установи. Виграв Йосип Лисогір, зручніший тактик на союзовій конвенції, де йдеться не тільки про союзову ділову справу, а про партійні впливи та персональні розгри. Дехто закидає Йосипові Лисогорові, що це він винуватий у труднощах, що їх має УНСоюз, коли здвигнений 15-типоверховий "хмаросяг" у Джерзи Ситі не всилі винаймати багатьох поверхів, а мусить платити відсотки від банкових позик. Але фактом є, що й "Емпайр Стейт Билдінг" на 34 вулиці Мангеттену щойно за кілька років винаймав всі свої приміщення і що теперішня економічна криза в Америці не дозволила й хмаросягам Світового Торговельного Центру по другому боці Гудзону знайти комірників для своїх 120 поверхів. Екзекутива й працівники УНСоюзу — ділові, ідейні,

роботячі люди. Особливо Володимир Сохан й Уляна Дячук, але також Степан Гавриш, це не тільки урядовці УНСоюзу, але й патріоти, кожний із них із "коммон сенс-ом", здоровим глуздом, відчуттям потреб своєї установи і цілої громади. Це саме стосується великої більшості службовців. А що українське суспільство в Америці усвідомило, що УНСоюз — це установа першорядної вартости, то вона певне й переборе теперішні та майбутні труднощі.

Недобре, що Екзекутива УНСоюзу, чи може тільки його головний предсідник, вічно і постійно підкреслює у друкованих звітах, що "Свобода" має стільки-то річного дефіциту і тому потрібні там ощадності. Якого дефіциту? Якби вирахувати, скільки коштує у "Свободі" все те, що там пишеться про УНСоюз і Союзівку — поза платними оголошеннями — безплатно, в її редакційній частині, то це дало б великі суми. І чому говорити про "дефіцит" власної газети, без якої не існувала б установа? Нема чейже сумніву, що коли б завтра закрити "Свободу", то прийшла б така гостра криза УНСоюзу, якої він не подолав би. Нема сумніву, що велике число членів УНСоюзу тільки тому вписались і вписується туди, щоби діставати "Свободу". Зберігання передплати "Свободи" на смішно низькому рівні служить теж для приманювання членства. Майбутність УНСоюзу і майбутність "Свободи" тісно пов'язані з майбутнім станом і обличчям цілої української громади. УНСоюз, поруч з нашими Церквами, є найтривкішою установою. Але: чи почитність української преси буде рости, чи буде корчитися?! Але те саме діється, наприклад, з будовою щораз нових церков. Чудова річ — будувати нові дома для прославлювання Господа. Але чи виправдається оптимізм такого ентузіяста, як о. д-р В. Гавліч, ЧСВВ, парох церкви св. Юра в Нью Йорку, який розпочав будову нової великої церкви?!

СПОМИНИ д-ра ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО І ЇХ ВІДГУКИ

Осіню 1959 р. у довгій серії фейлетонів філядельфійської "Америци" появилися спомини видатного українського діяча, колишнього парламентарного посла у Відні, колишнього члена уряду ЗУНР, адвоката-журналіста, першорядного промовця, пюдини з бездоганними товариськими формами й дійсного джентлмена, д-ра Лонгина Цегельського. Згодом вони вийшли окремою 312-сторінковою книжкою у В-ві "Булава" "Від легенд до правди" (Нью Йорк-Філядельфія 1960.) Ще в ході друкування тих

споминів газетними фейлетонами я звертав увагу у приватних розмовах за другим сніданком у "Свободі" на різні помилки щодо історичних фактів в отих споминах д-ра Л. Цегельського, та різні місця, що породжують найглибші сумніви. Д-р Лонгин Цегельський особливо критикував у своїх споминах ролі Українських Січових Стрільців у періоді перевороту у Львові 1 листопада 1918 р. та за всієї нашої визвольної війни (хоч і признавав їм ідейність і хоробрість), закидав затіювання "крамоли", розполітикування й політичне інтриганство та, зокрема, ніби-то розбивав легенду, що склалася довкола особи Дмитра Вітовського. Тому ті спомини сильно хвилювали колишніх усусусів, що їх Головна Управа Братства УСС проголосила в цій справі навіть окрему заяву. Зрозуміло, що колишній старшина УСС, який перебував в рядах УСС цілу воєнну кампанію від 1914-20 р., член Адміністрації й керівник книгарні "Свободи" Петро Постолюк, особливо уважно прислухувався до тих моїх критичних завваг і наполягав на мене: "Напиши все це!" Таким чином він став дійсним інспіратором моєї довгої рецензії на книжку д-ра Лонгина Цегельського, яка спершу появилася у циклі фейлетонів "Свободи" та опісля вийшла накладом Братства УСС окремою 36-сторінковою книжечкою "Викривлена правда" — "Події в Україні у 1918 р. у кривому дзеркалі споминів д-ра Лонгина Цегельського", — Нью Йорк, 1963.

Мене особливо "вколало" у книжці д-ра Цегельського промовчання або повне знецінення цілого ряду поважної нашої історичної та військової мемуарної літератури, як теж дуже односторонній і пристрасний підхід до революційних подій в Україні у р.р. 1917-20. Я не погоджувався з тим, щоб у книжці, якої титул "Від легенди до правди", нехтувати історичною правдою і сіяти зерна нових легенд. Перед писанням цих рядків — я знову перечитав ту свою книжечку "Викривлена правда" з-перед 11-ти років, — можу знову під нею підписатися і нічого не маю до неї додати. За найважливіше у тій своїй книжечці вважаю власне наведення там цілої низки найповажніших творів до пізнання історії наших новітніх змагань, як теж зокрема, наведення цілої низки творів наших видатних істориків і публіцистів, визнавців *гетьманської* ідеології, які поставилися дуже критично до Гетьманщини Павла Скоропадського. Д-р Лонгин Цегельський мав, очевидно, право бути палким звеличником гетьманської ідеології, але не повинен був цілком промовчати у своїй книжці тих критичних голосів своїх ідеологічних однодумців. До написання моєї рецензії спонукав мене також факт, що я особисто дуже добре знав д-ра Лонгина Цегельського, знав його, як людину у

дискусії дуже толерантну й примирливу, реаліста, завжди готового до компромісу, без якого не існує політика. Тому власне мене страшенно здивувала пристрасність тону споминів д-ра Цегельського та завзяття, з яким він атакував усусусів та наддніпрянських революційних діячів, гуртом засланих ним до "соціалістичного" табору, — всю національну революцію на Наддніпрянщині. У своїй рецензії я докоряв видавцям, які повинні були виправити рукопис, звернувши увагу на тамешні взаємосуперечні твердження, — повинні були перевести там деяку мовну редакцію, залишивши, очевидно, незаторкнену суть споминів і стиль їхнього Автора. Наприкінці своєї рецензії я підкреслив також добрі сторінки споминів д-ра Цегельського. Тут можу тільки ще раз підкреслити, що найбільшою їх прикметою — це оповідацький талант Автора, але також — їх вартість для історика української політичної думки, як твір характеристичний для галицьких визнаців так званої австрійської орієнтації напереломі 19 і 20 сторіч. Для історика української політичної думки книжка д-ра Лонгина Цегельського власне цікава й вартісна, як документ галицького обласного патріотизму, але й політичного сепаратизму, — що тим цікавіше, дивніше і незрозуміліше, що д-р Лонгин Цегельський був одним із 4-ох політичних лідерів, які 22 січня 1919 року відчитували на 4-ох рогах Софійського мандату у Києві Універсал про з'єднання ЗОУНР і УНР, ото ж відчитував маніфест української соборности! Знаємо з прикрого досвіду, що того з'єднання не переведено в життя за часів дійсної української національної державности, — не переведено теж в діло соборности українського духа. Щойно тоді, коли вся Україна опинилася в соборній большевицькій неволі, тоді настала в Україні єдність українського духа, тоді вирівнялася психіка галичан і наддніпрянців, і це те добро, що його здобуто дорогою ціною горя українського народу. На еміграції продовжувано галицько-наддніпрянську распрю і є ще тепер примітиви, які повторюють давні обласні сепаратистичні теревені.

Тут можу повторити тільки ще раз, що я не писав своєї критики на книжку д-ра Лонгина Цегельського ні з яких персональних спонук та не мав найменшої "злости" супроти Лонгина Цегельського, — ніколи не мав із ним найменшого конфлікту, він мені й нікому з близьких мені людей не вчинив ніякої прикрости і я не мав найменшої причини робити і йому будь-яку прикрість. Навпаки, і він сам був мені дуже симпатичний і його син, лікар-ветеринар Юрій та його невістка пані Вероніка — люди дуже милі, до яких я завжди ставився і ставлюся з найбільшою пошаною та симпатією. Можу також повторити ще, що писати було рецензію на книжку не-

живучого вже автора — було дуже трудно і неприємно. Книжечка "Викривлена правда" на 36 сторінок т.зв. великої чвірки — завелика, щоби її тут наводити: хто цікавий моїми писаннями, хто цікавий полемічною літературою, що стосується нашої новітньої історії, той не матиме труднощів знайти книжечку і її перечитати. Одному поважному українському діячеві-науковцеві, який закинув мені персональні мотиви у критикуванні покійного д-ра Лонгина Цегельського, я звернув увагу, що Лонгин Цегельський і я належали були до тієї самої Націонал-демократичної партії в Західній Україні, — і що він і я були колись головними редакторами того самого щоденника "Діло" у Львові, і що він і я ніколи не були суперниками до того самого заробіткового чи громадського становища — то які тут могли бути персональні моменти?! Коли ж ми обидва мали, незалежно від різниці віку, яка нас ділила, спільне партійно-політичне минуле і займали колись той сам пост спільної нашої журналістичної професії, а в ході років життя, різних переживань і різних умовин викристалізували у собі різні політичні світогляди, то це тільки ще один приклад, як люди своєю психікою і своїми поглядами змінюються. І це процес природний, нічого у ньому нема дивного ані злого.

Коли в гурті кількох колишніх українських військовиків та журналістів була мова про книжку д-ра Лонгина Цегельського і потребу zareагувати на неї, я застерігся, що про воєнні операції, про які згадує д-р Цегельський, та про різних осіб із колишнього стрілецького світу згадувати не буду. Це завдання перебрав на себе д-р Степан Ріпецький, найкращий, мабуть наш знавець бібліографії до новітньої історії України та, зокрема, до новітнього українського війська. У висліді такого домовлення він написав і видав трохи швидше за мою книжечку — 48-сторінкову брошуру "Листопад 1918" — "Листопадовий зрив, Українські Січові Стрільці, полковник Дмитро Вітовський — у кривому дзеркалі споминів Лонгина Цегельського". Пишучи про свої переживання в Америці за останніх 25-ти років — неможливо було промовчати той епізод із книжкою д-ра Лонгина Цегельського та реакцією на неї, бо це мені коштувало чимало нервів і труду.

Чимало сатисфакцією було мені, коли в яких два роки пізніше задзвонила мені на приватну адресу одна панночка і повідомила, що вона привезла мені від артиста-малюра Юліяна Буцманюка з Едмонтону в Канаді олійний образ — портрет дівчинки, яка позувала йому до "янголят" при малюванні церкви і трагічно згинула у вуличній катастрофі. Образ мальований на дереві, на задній стороні присвята "Дорогому побратимові Кедриніві, що так

добре боронив УСС" — 11 січня 1964". Образ висить по нинішній день у нас на стіні: він нагадує мені того покійного вже мистця-педагога (помер 30 грудня 1967 р.), гарну, веселу людину, яка колись належала до творчої стрілецької богеми...

ПАТРІАРХАТ

Проблема Патріархату для Української Католицької Церкви і зроджений з неї патріархальний рух "вискочили" цілком несподівано і стали найважливішою, найдразливішою і найгаласливішою подією у першому 25-тиріччі тієї імміграції, що прибула на американський континент після Другої світової війни. Але, дивним дивом, історія заходів за завершення ерархічного устрою УКЦеркви Патріархатом і дотеперішній вислід тих заходів живо нагадує українську визвольну війну-революцію з її епілогом. Після прогри наших визвольних змагань ми виправдували її "зовнішніми обставинами", на які склалися і надто численні вороги і брак союзників і брак амуніції та ліків на поборовання катастрофи тифу. Щойно в пізніших 20-их р.р. нашого сторіччя прийшлося звернути увагу землякам, що зовнішні обставини не були для України в 1917/18 р.р. поганими, бож провалилися обидві окупантські імперії — Росія і Австро-Угорщина, і за союзників ми мали спершу Німеччину після Берестейського договору та пізніше Польщу за Варшавським договором, і великі запаси зброї та ліків залишилися на так званому Південно-західньому фронті Росії в початках революції. Але не було народу, не було в народі національно-державної свідомости, не вдавалася ні одна мобілізація, не було в народі бажання воювати за рідну державу. Були й на це причини: до вибуху революції у 1917 році не було в Україні ні одної української народньої школи, не було ким обсадити державного адміністраційного апарату, не було ніякої фахової підготовки до власної державности. В таких умовинах невеличка армія була жменюю героїв, а невеличкий кадр інтелігентського проводу зробив чудо, перейшовши впродовж кількох місяців шлях від 1-го до 4-го Універсалу та створивши традицію збройної боротьби за державність. Очевидно, було багато дилетантства і багато імпровізації, бо була добра воля, але не було знання ані досвіду, як творити державу і як її зберігати. І не винуваті чужі сили, що не формально, але фактично були два державні проводи і були дві армії з власними командуваннями, які одно до одного ставилось недовірливо, — чужі не були винуватими у тому, що в Україні і в перших роках еміграції були два державні центри, які ворогували, і

що політичні партії своєю незрілістю та своїми інтригами послаблювали армію й анархізували відносини. Творючи державу з пустки, з нічого, зроблено чудо, але ніякий совісний історик не може промовчати аматорщини і пречисленних помилок, що їх нарobili дилетантські будівничі держави, пошкодивши тому будівництву.

У чому аналогія? Серед сотень, чи й тисячі статей, закликів і резолюцій, що появилися за кілька років акції за Патріярхат, не чути було — я бодай не чув — самокритичного голосу, наче б усе те що зроблено, було досконале і наче б не було ні одної помилки з українського боку. Сьогодні обвинувачується Ватикан, Папу, Східню Конгрегацію, окремих кардиналів, Москву, польського кардинала Вишинського, окремих українських владик, усіх, за винятком себе. Але не тільки майбутній історик, але й ми, сучасні українські люди не можемо мати повного й вірного образу без спокійного й безпристрасного розгляду проробленої праці й усвідомлення прогріхів не тільки неприхильних українцям кіл і осіб, але й промахів наших людей.

Коли 10 жовтня 1963 р. львівський митрополит Йосиф Сліпий — він ще тоді не був Кардиналом, виступив на другій сесії Другого Ватиканського собору з історичною ініціативою створити для Української Католицької Церкви Патріярхат, то ту ініціативу підхопив гурт українських громадян в ЗСА, який рішив повести масову акцію у користь Патріярхату. Тому гуртові наших громадян належить велике признання за ідейність, зрозуміння для великої справи та віру у ту велику справу. Але ті наші громадяни приступили до праці без належної підготовки, без всебічного обміркування проблеми та шляхів, якими найкраще дійти до мети. Вони були повні захоплення і — нетерпеливості. Думали теж категоріями, які не підходили до акції на католицькому церковному терені. Роблено швидко, неначе законспіровано. Деякі члени першого Крайового Комітету за Патріярхальний устрій — було їх 18 душ — дізналися про текст першої петиції-меморіялу до Папи — з "Українського Православного Слова", органу Митрополії Української Православної Церкви в ЗСА, число за жовтень 1964, де у статті "Схаменіться, будьте люди", наведено текст того меморіялу, що в ньому мотивувано потребу такого Патріярхату місією "повернути наших православних братів у стадо, ведене Наслідником Святого Петра". Це відразу різко насторожило всіх наших православних українців, а шлях, яким українське суспільство дізналося про висланя тієї петиції до Папи і про текст тієї петиції, збентежив і дезорієнтував широкі кола наших людей.

Найбільшою, мабуть, помилкою перших ініціаторів і організаторів масової акції за Патріархат було те, що вони, виступаючи як світські люди, миряни, "переочили", що Патріархат це в першу чергу й головне — справа Церкви. Очевидно, Церква грала в Україні і повинна грати надалі величезну роль. За панування шляхетської Польщі на Правобережжі Православна Церква і від 1772 року в Галичині Греко-католицька Церква були синонімами українства, приналежність до них була найкращим доказом приналежності до українського народу, і за ту приналежність люди терпіли. Коли тепер настала загроза, що Українська Католицька Церква у різних вільних країнах світу, теренах українського поселення, може затратити свою давню місію оборони не тільки Христової віри, але й окремої української особовости, коли настала реальна загроза, що Церква стане аж надто податливою на впливи чужомовного оточення, затрачуватиме давні обрядові традиції й буде наражена на латинізацію та (в Америці) американізацію, то дійсний, не паперовий Патріархат став би могутнім об'єднуючим чинником, скріпив би Українську Католицьку Церкву, помісність Церкви стала би реальною дійсністю, надхнула би Церкву новим духом, що притягав би своїх і чужих. Пов'язання нашого часу з 1596-им роком Берестейської Унії було б приверненням належних за тією Унією прав УКЦеркві і це була б чудова річ, — для всіх українців узагалі, також для православних і протестантів, бо збільшило б престиж усього українства. Це все безперечні істини.

Але це в першу чергу таки справа Католицької Церкви. Тому після згаданого історичного виступу Блаженнішого Кир Йосифа повинні були ідею Патріархату підхопити й акцію за Патріархат повести передусім наші Владики з усім підчиненим їм духовенством. Єдність і активність всієї нашої єрархії та всього духовенства була найпершою "кондіцією сіне ква нон" успіху всієї акції. Перші організатори тієї акції здавали собі справу з сумного факту, що тієї єдності Єпископату в цій справі нема. Але вони думали, що можна буде ту єдність створити, зробивши на Владик моральний натиск. Це була друга кардинальна помилка, бо це хибний шлях шукання єдності в справі, яка вимагає щирої віри й переконання, а не формальних заяв і лицемірства. Мирянський рух за Патріархат зробив помилку, утотоживши Патріархат з особою Верховного Архієпископа. Очевидно, що коли б створено Патріархат, то Верховний Архієпископ-Кардинал був би наче автоматично єдиним і безперечним кандидатом. Але в усіх актах, петиціях, заявах, резолюціях мирян про Патріархат, включно з отим першим меморіалом-петицією до Папи, так ставлено справу, наче б

Патріярхат і Кардинал Сліпий — це були синоніми. А це було і є недобре. Бо людина минається, установа залишається, і сам Кардинал говорив про це мені й дружині, коли ми відвідали його в перших днях червня 1971 року у Римі. На жаль, він не вплинув на керівників патріярхального руху, щоб цього не робили. Утотожнювання справи Патріярхату з особою Кардинала мало перед усім недобрий вплив на становище наших Владик. Коли правильно можна закинути нашим владикам (всім, чи не всім?!), що вони воліють мати над собою владу італійського церковного достойника, як рідного українського, то тут треба додати: "як Кир Йосифа Сліпого". Бо коли не всі світські українці, то напевне всі духовники знають Кардинала, як людину надзвичайно тверду, деспотичну, інколи дуже різкого й безпардонного супроти нижчих духовників, — знають його, як ректора Духовної Академії, і як мітрата, ще за життя Митрополита Андрея. І налякалися та ще й п'якаються його зверхництва над собою, може більше навіть, як налякалися за "ключ до каси". І, ніде правди діти, — Кардиналові належить найбільша честь, подив і пошана за його мужність, за його твердість характеру, за його мученицьку вірність Церкві, що її став був Митрополитом; завдяки тій своїй твердості і невгнутості зміг видержати 18 років на каторзі. Але, прибувши до Риму і замешкавши в одному крилі Ватиканського палацу, привіз із собою вдачу принципіяліста і не став через ніч гнучким дипломатом, що ним мусить бути кожний мешканець Ватиканського палацу, який побивається за якусь справу, залежну від тамошніх вирішних кіл і людей, з найвищою інстанцією Папи. І тому — це приплюдна тайна — Блаженніший Верховний Архиєпископ не має у ватиканських колах багато таких приятелів, які погоджуються із становищем українських патріярхальників, що Патріярхат і він, Верховний Архиєпископ Йосиф Сліпий, це одно й те саме.

Дипломатія, або скажимо скромніше — тактика — це найспабший пункт всієї патріярхальної акції. Існує засада, обов'язуюча не тільки у такій складній і депікатній матерії, як завершення ерархічної системи в Українській Католицькій Церкві, але й у справах політики та взагалі всіх життєвих обставинах: коли хочемо щось від когось добути, то того "когось" треба собі прихилити, а не відштовхувати його від себе, не наражувати його собі. Підготовна акція повинна була охопити інформування і з'єднування собі приятелів з-посеред кардиналів, американських і чужинецьких. Це не легка справа, яка вимагала б довшого часу, великої зручності, поважних заходів почерез різних посередників, що їх теж нелегко було б підшукати. Але наші нетерпеливі люди

або переочили, або відкинули це, як річ зайву. Акція наших Комітетів за патріархальний устрій пішла "на прою", — присилувати всіх наших Владик приєднатися до тієї акції, присилувати Східню Конгрегацію, Державний департамент Апостольської Столиці і самого Папу, щоб усі вони пішли назустріч вимозі Патріархату. Мало сказати, що "ми мали рацію". Мали рацію щодо цілі, але не мали рації щодо метод, якими хотіли ту ціль досягнути. У кожній справі свідоцтво "добре" чи "зле" щодо метод — видає вислід. Коли деякі кардинали й раніше нас не дуже кохали, то напевне вони стали менше кохати нас після поведіння проти них демонстрацій і виписування проти них образливих гасел на транспарентах. "Публіситі", що його здобув собі відважний ідейний студент, який вихопив гучномовець з рук проповідника в соборі св. Патріка у Нью Йорку, куплено ціною записання кардинала Теренса Кука в ряди противників справи, яку пропагував той студент (тепер один з активніших діячів молодшої генерації). І філядельфійський кардинал Джан Крол не міг стати приятелем українців, коли був свідком демонстрації, яку зроблено під час Богослужби, в якій він брав участь. І те саме можна сказати про кардинала Фюрстенберга, який не на те прилетів з Риму до Філядельфії, щоб тут побачити демонструючих під собором українських мирян. Помилка всіх тих актів у тому, що Ватикан — установа, яка не змінить своєї політики під тиском таких і їм подібних демонстрацій. Коли я чув аргумент "нам не залежить на навертанні ворожих нам кардиналів" — то це аргумент, який перечить законам, які обов'язують у політиці й доборі доцільної тактики. Принципіалізм обов'язує у відношенні до непримиренного ворога, у нашому випадку — супроти большевицької Москви. Як довго українські католики є католиками і визнають свою приналежність до Церкви, що її очолює Апостольський Намісник, Вселенський Патріарх Папа римський, так довго не можна користуватися у відношенні до Апостольської Столиці методами, які вдаряють не в окремих високих духовників, але й у саму Церкву. Бо ж коли держава складається з території, народу і влади, то Церква складається з віри, духовенства і вірних. Коли ми слушно хочемо відзискати всі права, застережені нам в Унії з 1596 року, то мусимо рахуватися з методами, що їх можна і треба вживати на терені Церкви, — і це інші методи, що їх вживано в таборах втікачів зараз після Другої світової війни у Німеччині й Австрії.

Помилки розпочалися зараз від рішення першого Крайового Комітету за Патріархат перевести масову акцію збирання підписів

мені у статті чи в дурній новинці заголовок і ставив інший, (змінювати заголовки — це якась дивна "пасія" Драгана), або скреслював висновки невеличкої редакційної статті і додавав висновок власний, байдуже, що написаний іншим стилем був наче приший кобилі хвіст. Я не раз казав Драганові: "Редакторе, до кожної новинки, до кожної статті можна придумати сто заголовків, кожний з них буде добрий і кожний злий — читач завжди матиме тільки один заголовок". Сам відзначається великою легкістю пера, засвоївши собі деякі вислови і фрази, за якими зразу можна пізнати його авторство, наприклад "тим не менше", або "одушевлений", або "козацькому роду нема переводу" і т. п. Це кожному вільно. Гірше, що він ставився завжди (і ставиться далі) негативно до статей, з думками яких не погоджувався. Я не раз казав йому: "Редакторе, Ви не мусите в газеті містити тільки те, що Вам подобається". Тоді він заявляв: "Напишіть авторську статтю за своїм прізвищем". Але й тоді він "фіксував" таку статтю, або скликував всіх членів редакції для обговорення моєї статті. Це мене ображувало, бо цієї тактики на стосував супроти жодного іншого члена редакції. Очевидно, що я не вважав ніколи, що все у моїх статтях було мудре і правильне, і не раз сам звертав увагу на таке-то сумнівне місце, завжди теж був вдячний за критичну заввагу. Але не любив, як мені головний редактор викреслював так звані у журналістичному жаргоні "родзинки", хоч вони нікому не шкодили, а належали до індивідуального стилю автора, тільки тому, що не були всмак головному редакторові.

Які були мої обов'язки в редакції "Свободи" впродовж 20-ти років? Луців, Кравців і я приїздили туди між ½ 7 та 7-ою вранці. Луців приходив найшвидше, Кравців був залежний від комунікації спершу аж з Філядельфії, згодом з Рутерфорду в стейті Нью Джерзі. Подорозі, під час одноденної їзди підземками, я читав "Н Й Таймс" і, приїхавши до редакції, писав зміст трьох до п'яти найважливіших вісток зі світу, — Луців писав те саме, що стосувалося Америки. В понеділок ми обидва приносили готові вістки за суботу і неділю, складачі мали вже зараз зранку, готовий матеріал і газета виходила щоденно швидко, між 8 і 9 ранку. Коли газета спізнюється — вона прогавлює дані поїзди і передплатники отримують її ще пізніше, як нормально. Крім отих ранніх новинок я писав щоденно впродовж 20-ти років один із так званих едиторіялів, непідписаних статей на 2-ій сторінці, мав теж за обов'язок перечитати й зробити ще одну коректу цілої другої сторінки. Коли я не писав "едиторіялу", редакційної статті, то

писав статтю авторську. Другу редакційну статтю писав з-правила Кравців, рідше — Драган. Але Драган не мав довір'я до ні одного з нас. Коли треба було написати статтю на якусь складнішу тему, казав: "це вже я сам напишу".

При великій рутині журналіста та знанні предмету, з української, американської чи міжнародньої тематики, нема великої штуки написати статтю, найбільша трудність і найбільша штука мати щ о д е н н о тему до статті. Тема до журналіста не приходить, треба її шукати, — у газетах, журналах, зустрічах з людьми, з вражень після приявности на різних публічних імпрезах, з прочитаних книжок. У "Ділі" я здебільша свої статті сигнував "ік" або й підписував повним "І. Кедрин", у "Свободі заведено — за прикладом "НЙ Таймсу" звичай, що редакційні статті на 2-ій сторінці йдуть без підпису, на мою думку — звичай помилковий. Звичайно, інколи можна автора пізнати за стилем, але автори непідписаних статей мимохіть стараються зводити свої статті під один знаменник, себто всі ті статті стають уніформовані, офіційні, позбавлені темпераменту, позбавлені того кольориту, що робить газетну статтю цікавішою. Я не міг і не можу погодитися, чому властиво статті, які мають з'ясувати "становище Свободи" до такої чи іншої події або проблеми, мусять мати штамп декларативної сухости й офіційщини. У теорії ніби воно не мусило бути — у практиці не могло бути інакше. Признавши, що у прерізних актуальних справах "Свобода" повинна передавати різні погляди, редактор Драган завів — за сугестією від Михайла Сосновського вже після мого відходу з редакції — рубрику "Голоси читачів". Це була добра реформа, яка бодай в частинці виправляла помилку, що "Свобода" не займала (і не займає) ясного становища до прерізних "дразливих" питань. Цікаво, редактор Драган має щодо різних отаких "дразливих" справ свій ясний погляд, — він, як кожна думаюча людина, змінює його, але має свою думку, однак тільки в розмові. Коли пише, то невідхильно з'ясовує одно становище, щоб тут же зараз додати: "тим не менше" — і подасть погляд цілковито суперечний. Погляд не чужий, а власний, редакційний, — що людям дуже не подобається. Ото ж власне та зигзагуватість і та неясність "ліній" у "Свободі" була для мене, і певне є для інших тамошніх редакційних співробітників, великою трудністю. Немилою теж рисою поведення Антона Дргана, як головного редактора, є те, що коли він має якісь застереження до рукопису будь-котрого члена редакції, то він не закличе його до себе і не скаже йому своїх завваг у 4 очі, а виносить цю справу на цілу кімнату, на всю редакційну аудиторію.

під петицію до Ватикану. Змобілізовано сотні юнаків, які не дуже знали, про що йдеться, та ходили з листами до людей, які теж не дуже орієнтувалися. у чому річ. Така масова дія, очевидно, не могла не породити зацікавлення американських органів безпеки. Деяких поважних громадян запитували, у чому річ. Трудно перевірити, чи і який вплив на негативний вислід старань за Патріярхат мала заява Кардинала Йосифа, щоб наші люди не забували, що він є советським громадянином. Сталося це у зв'язку з жалюгідними докорами на адресу Владики на сторінках деяких газет, що він мовчить і не приєднується до загальної кампанії вільного українства проти окупантів України. Ті докори були доказом непоінформованости, наївности і емоційного, а не розумового підходу до всіх справ деяких наших гуррапатріотів. Адже було відомо, що звільнено Митрополита Йосифа Сліпого з каторги і дозволено йому виїхати до Риму під умовою, що він не буде виявляти, як знущалися над ним. Згодом Кардинал при різних нагодах різко публічно таврував атеїстичний режим в СРСР і тамошнє переслідування Церкви та віри, як теж критикував політику Апостольської Столиці, яка нехтує інтересами українських католиків в СРСР в ім'я дипломатичних зв'язків з Москвою. Щодо його початкової мовчанки, то хто знав психіку Первоієрарха УКЦеркви, той розумів духову настанову того мученика за Христову віру і Церкву: він прагнув не розкішного й вигідного життя у Римі, а душпастирської праці серед своїх вірних в Україні. Не можна дивуватися, що він міг спершу вірити і міг сподіватися, що зможе дістати якимсь чином дозвіл на поворот туди, в Україну. Тільки так люди з'ясовували собі ту його заяву про советське громадянство. Але такі заяви не залишаються у тісних межах української преси та українського суспільства. Не знаю, скільки у цьому правди і мені трудно було перевірити інформацію, що американські керівні державні кола передали до відома Ватиканові, що американський Уряд не заінтересований у тому, щоби советський громадянин був зверхником українського католицького єпископату в Америці. Ніде такої версії не оприлюднено і, можливо, це тільки сплітка. Коли б і не була спліткою — напевне її заперечили б. А втім, вона не позбавлена логіки, хоч, з другого боку існує ж у ЗСА частина російських православних, які визнають над собою московський патріярхат.

Правдива та версія чи фальшива, все одно проблема Патріярхату для Української Католицької Церкви від самого початку була і залишається проблемою, що найтісніше пов'язана з політикою — міжнародньою і ватиканською. Тільки з українського

боку треба було вести акцію за Патріярхат так, щоби вороги України не могли закидати нам, що нам не залежить на інтересах Церкви і віри, а власне на здобутті політичного ауту. Брак єдності в українському католицькому духовенстві у цій справі і включення до акції за Патріярхат політичних партій з усім арсеналом гуррапатріотичної фразеології — ці два факти страшенно пошкодили добрій справі. Відомо, що становище української католицької єрархії не було завжди однакове, ані солідарне. Десь під кінець 1963 року — на жаль, без дати і місця видачі, із шкодою для документації дії, масово розкидувано під церквами в ЗСА відозву "Українці в Північній Америці" за підписом "Комітет" і під ним 18 прізвищ (з отих діячів деякі вже не в живих), — маю ту відозву у своєму архіві, з закликом до масової збірки підписів під петиції до Папи Павла VI. Митрополит Сенишин, перед виїздом на 3-тю сесію Другого Ватиканського Собору, що розпочався 14 вересня 1964, на зібранні духовників 9 вересня 1964 у Філядельфії рішуче засудив ту акцію підписів. Він заявив: "На жаль, в останньому часі зайшли деякі прояви поважного відхилення від цього порядку (тісної співпраці духовних і світських кіл), як поза кулісами церковної влади і навіть без будь-якої спроби порозуміння з нею започатковано акцію збирання підписів на листи до Святішого Отця в справі створення Патріярхату Української Католицької Церкви. Хто і в якій цілі започаткував та веде цю акцію?.." Владика перестеріг Отців та через них вірних і громаду, "щоб не вірили підшептам і не дали себе збаламутити жадними "акціями", що на перший погляд можуть мати мету, але на ділі та мета може бути цілком протилежна, якщо така акція в справі Церкви ведеться без порозуміння з церковною владою". (За "Свободою" 11 вересня 1964).

Але швидко після того, бо 22 жовтня 1964, у "Свободі" появилася широкий зміст підписаної в Римі 12 жовтня 1964 відозви Чикагівського Єпископа Ярослава Габра, де сказано буквально: "З огляду на те, що акція підписів до Святішого Отця набрала останньо виклярованих форм, я, як єрарх Чикагівської єпархії, свідомий великої історичної відповідальності перед Богом, нашою Церквою та українським народом, звертаюся до всього українського суспільства в нашій Єпархії поспішити акцію підписів до Їх Святости Папи Павла VI в цій дуже важливій історичній справі. Підписи wraz з петиціями порадно висилати через руки Єпископського Ординаріату, хоч вірні й поодинокі церковні чи світські установи можуть висилати петиції прямо до Риму на руки Святішого Отця..."

Очевидно, що такі взаємосуперечні заяви й розпорядки Владик

не розумію тепер глузду такої "американізації" у церкві, хоч я є противником арбітрального накидування Богослужби, правленої українською мовою, тим, які цього не хочуть і узалежнюють свою приналежність до Церкви і даної парохії від правлення для них Богослужби мовою англійською. Не знаю, під чий впливом Митрополит Сенишин, завів у своїй єпархії новий календар — вважаю це великою помилкою, бо відірванням від спільности з нашими православними братами, відірванням від прастарої нашої церковної традиції і сприянням тому опортуністичному пристосуванству, яке не дозволяє нашим людям, що працюють в американських установах і підприємствах, звільнитися від праці на час великого свята Різдва.

Вертаючись до акції за Патріярхат — темною плямою на дії мирянського руху стала авантюра, переведена за детально розробленим пляном під час висвячування обох тих нових єпископів 25 травня 1971 у Філядельфії. Ми були тоді з дружиною у Римі і Кардинал сказав нам, що він дораджував новопризначеним Владикам, які прибули до нього, щоби не поспішати з висвяченням та радив вичекати, поки втихомиряться настрої. Порада була добра, але можна припускати, що новопризначені Владики опинилися між молотом та ковадлом, бо, мабуть, не могли явно спротивитися тим вищим чинникам, які визначили дату їхнього висвячення. Галаслива демонстрація, яку зорганізували тоді у церкві провідники патріярхального руху, з окликами "негідний, негідний" на адресу висвячуваних Владик, було насправді свято-татством, яке дискредитувало демонстрантів і тих, які за ними стояли. Ми дістали те число "Свободи" з першорядним репортажем Зенона Снилика (з журналістичного погляду це був зразок, як можна дати вірний опис події, не додаючи ніяких власних завваг, коментарів, проте так з'ясувавши її, що читач мусить мати гнітуче враження, про тих, які своє невдоволення висловлюють такою жалюгідною дією), ми дістали тоді те число "Свободи" від покійного Владики Бучка, який у довгій розмові з нами вказував на ту демонстрацію у Філядельфійському соборі, як на "один із цвяхів до домовини Патріярхату". Невже керівники руху за Патріярхат, ініціатори й організатори тієї демонстрації, не призадумалися над глибшими і дальшими наслідками такої дїтвацької авантюри?! Певна річ, не добре, що викликано поліцію, щоб пильнувала за спокоем у соборі, але ще гірше, що створено загрозую заклоту, який вимагав би приявности поліції.

Верховний Архиєпископ зрозумів це і дуже швидко, при найближчій нагоді різко відмежувався від тих, які кричали проти

нових Владик "негідний". Коли з нагоди 350-тиріччя Берестейської Унії скликано 5-ий Синод єпископів до церкви святих Сергія і Вакха, що її відкупив Кардинал, то нововисвячені Владики, як наймолодші у всьому нашому Єпископаті, йшли вперед процесії, наче символізуючи єдність Єрархії. І приявних тоді у Римі керівників мирянського руху за Патріярхат, що прибули з Америки (між ними деякі одиниці, які той рух і очолюваний його Комітет своєю активною участю постійно компромітували), не допущено на Синод. Вони потішали себе, що на тому Синоді проголошено помісність Церкви й обрано постійну Раду (яка проте у практиці виявилася не дуже реальним чинником).

Наші люди, з чоловіми керівниками мирянського руху за Патріярхат, вриваються у відчинені двері і відкривають Америку, що ось Ватикан не хоче повернути УКЦеркві всіх прав, застережених у Берестейській Унії з-перед поверх 350 років, — що Рим виявляє прихильні жести супроти підчиненого комуністичному Політбюро московського Патріярхату, — що Ватикан прислухується більше до голосу польського кардинала, як українського і т. п. Ці нарікання доказують перш за все незнання історії Католицької Церкви — не її мученицьких початків, коли не було ще в ній розколів, а Церкви, в якій прийшли розколи в 11-му і 16-му сторіччях й інші сумні події. Пригадую, що в паризькій "Культурі" польський поет і письменник, Юзеф Лободовський, послідовний звеличник ідеї визволення поневолених Москвою народів, в першу чергу українського, оприлюднив велику статтю на цю тему і навів низку яскравих негативних фактів з політики Апостольської Столиці. Він підкреслив, що та політика завжди рахувалася передусім із становищем держав, династій, урядів. Так було за французьких Бурбонів, за англійських монархів аж до бунтарського Генриха VIII, за австрійських Габсбургів, за шляхетської королівської і республіканської післяверсальської Польщі. Одною з найбільш характеристичних рис українського мирянського патріярхального руху є те, що велика частина його керівників і активних учасників (чи не переважна більшість) це наче неофіти церковного руху і церковного життя: хто з них цікавився гіркою долею Української Католицької Церкви за Польщі, хто з них тоді протестував проти конкордату, який був для цієї нашої Церкви страшенно несправедливим й упокірливим?! Хто з них тоді, за панування Польщі у Західній Україні, цікавився проблемою організаційного завершення УКЦеркви Патріярхатом, хоч особа Кир Андрея ідеально годилася до тієї ролі?! І хто з них тоді цікавився

становищем Митрополита Шептицького до проблеми з'єднання наших двох традиційних Християнських Церков та його конкретними заходами в цій справі?! Д-р Степан Баран був у цій справі дійсним білим круком, а поруч із ним можна назвати ще тільки нечисленних, як Микола Чубатий, Володимир Кузьмович, Микола Гнатишак, Теофіль Коструба, Петро Ісаїв, Осип Назарук, Григор Лужницький, Олександр Мох, Роман Данилевич — і хто ще, — хоч і були ще інші, то їх небагато. Всі названі це були інтелектуали, люди набожні, всі вони знали історію Церкви (Григор Лужницький став автором монументального твору "Українська Церква між Сходом і Заходом", Філядельфія 1954), і — найважливіше — будучи глибоко відданими вірі і Церкві, ніхто з них не був таким фанатиком, захоханим у фрази, як не один із керівних сучасних наших діячів патріархального руху. Богданові Попелеві, одному з найперших керівників того руху, який головно очолив був спротив проти латинізаційних новостей в Українській Католицькій Церкві на терені Чикаґа й накиданню згори, проти волі вірних, нового календаря, закидали, що він "безувірок". Це була неправда: він був людиною глибоко віруючою, але цурався демагогії і фразеологічного пустомельства та відштовхнув від себе багатьох своїх первісних співробітників у тій акції, коли, перевіrivши особисто відносини на терені Ватикану й шанси отримати Патріархат, мав відвагу говорити одверто — "пора перестати обдурювати нарід". Богдан Попель мав слушне моральне право стати в Америці активним діячем церковного руху, бо він був власне одним із нечисленних, що знали добре історію Церкви і знали добре зміст та практику конкордату за Польщі. За тим конкордатом не можна було призначати єпископа для УКЦеркви без попередньої згоди польського уряду і ні один єпархіальний єпископ не мав права призначати сільського пароха — без згоди власника того села, здебільша польського діди́ча, якому треба було прид'являти "терно" кандидатів, з котрих він вибирав собі наймилішого. Кандидати мусіли вживати всяких, інколи дуже крутих заходів, щоби через різні приватні "протекції" дістати таку згоду від польського землевласника, який здебільша був "а пріорі" ворожий українству та селом і автохтонним українським народом не цікавився. Хто з нинішніх фанатичних "патріархальників" цікавився тоді тими справами і старався облегшити життя УКЦеркви своєю співпрацею з єпархіальними Владиками?!

А втім, поруч із критикуванням політики Апостольської Столиці в минулому й сучасному треба бути справедливим: годі говорити про ворожість Апостольської Столиці супроти УКЦеркви

й українців узагалі, коли власне Апостольська Столиця визнала була Українську Народню Республіку і тодішній Папа Венедикт XV прийняв вірчі грамоти від амбасадора графа Тишкевича, — коли після Другої світової війни й офіційного скасування большевиками УКЦеркви в Україні Апостольська Столиця розбудувала УКЦеркву у віпному світі, побільшивши число епархій та епархіяльних єпископів, опікуючись надалі обома українськими католицькими семінарями у Римі й перевівши багато-багато добрих діл, про які можна довідатися з "Документів римських Папів, навітлюючих історію України" (В-во ОО Василіян, Рим 1954), та хоч би з брошури "Українці у 50-тиріччя існування й діяльності Священної Конгрегації для Східніх Церков", (Мюнхен-Рим, 1970), із статтею Архиепископа Бучка. Коли ми з дружиною відвідали покійного Архиепископа Бучка в червні 1971 р., то він у довгій, понад дво-годинній розмові з нами згадав між іншим, що одна із діячок руху за Патріярхат, яка випихала себе в перші ряди демонстрацій, прийшла була до нього й запитала його: "Чому Ви, український архиепископ, запродали себе Східній Конгрегації?" Покійний Владика дав їй гідну відповідь.

Наші люди, з психікою людей бідних, нераз нарікають, які-то грошові суми дістає Ватикан від українських католицьких епархій. Вони забувають, що Ватикан — багатий і ще не відомо, чи він більше отримав від українських католиків, чи більше на них витратив. Коли вже рахувати тільки від Другої світової війни, яка викинула з України масу українців-вигнанців, то чи можемо забути харитативну акцію, яку повів серед українських Ді-Пі Архипастир Скитальців Бучко — дещо з допомогою від ЗУАДк-ту, але головно за фонди від Апостольської Столиці, включно з заснуванням Сарсельського центру НТШ у Франції. І коли ми слушно твердимо, що надії Ватикану на приєднання до католицизму православних москалів — наївні і нездійсненні, то водночас годі таврувати в с і зв'язки Ватикану з Москвою, бо коли б їх не було, то й наступник Кир Андрея на митрополичому престолі у Львові не був би відзискав волі і згинув би на каторжному засланні. Якими впертими і складними були ті заходи можна довідатися з книжки Мілени Рудницької "Невидимі стигмати", Рим-Мюнхен-Філядельфія 1971, (стор. 552, у розділі п. н. "За кулісами визволення", стор. 123-150). Авторка докладно змалювала клопотання Папи Івана XXIII і його помічників у справі звільнення львівського Митрополита та голосиний відгук, що його викликав у всьому світі приїзд до Риму Кир Фосифа Сліпого з сибірської каторги. На жаль, сама та книжка Мілени Рудницької не мала такого голосного відгуку, як повинна б була його мати. Можливо,

що до цього причинилася неприємна історія із вступом до книжки. Вступ, що його написала Авторка, не сподобався Кардиналові і він власноручним листом до друкарні у Мюнхені заборонив друкувати книжку з отим вступом. Це, очевидно, значно припізнило появу книжки. Думаємо, що такий чи інший Вступ — це другорядна річ. "Невидимі Стигмати" — це монументальна, чудово оформлена книга з великою альбомною частиною (майже 200 ілюстрацій!) Деякі діячі з мирянського руху за Патріярхат таврували Мілену Рудницьку чи й навіть накинулись на неї у газетах з лайкою за публічне виявлення тієї історії із Вступом та за деякі її критичні завваги на адресу патріярхального руху. Але фактом є, що саме та її книжка — це єдиний тривкий друкований пам'ятник, що його досі поставлено Кардиналові у вільному світі і коли б ту книжку наші люди були відповідно розрекламували, то були б зробили добро не тільки Кардиналові, але й цілій Українській Католицькій Церкві.

Мілена Рудницька мала першорядні зв'язки з світськими і духовними колами в Римі ще з часу між двома світовими війнами і хоча багато тодішніх її італійських приятелів відійшли вже з цього світу, проте видана нею книжка "Дон Боско", "Людина, педагог, святий", у В-ві ОО Селезіян, Рим 1963, стор. 338, яка дістала численні прегарні рецензії, як теж збирання матеріалів до книжки "Невидимі Стигмати", створило й поширило коло її нових зв'язків. Мілена Рудницька зайнята тепер писанням книжки про великого Папу Івана XXIII і треба молити Всевишнього, щоби дав їй силу і здоров'я скінчити той новий твір та побачити його у книжковому виданні.

У підході багатьох громадян до Апостольської Столиці, її устрою та Вселенського Патріярха Папи Римського є багато непорозуміння. Папи не можна прирівнювати до британської королеви, яка не має права нічого у державних справах рішати ані втручатися до них, відчитує свої престольні промови, що їх текст дістає від голови уряду та мусить приймати й Хрущова і бути ввічливою до нього, бо так бажає собі уряд. Устрій Апостольської Столиці не можна навіть прирівнювати до устрою З'єднаних Стейтів, де президент є одночасно прем'єром, бо у Ватикані нема Конгресу. Вирішним чинником є власне сам Папа, наче абсолютний монарх, який має — очевидно — свій наче уряд, своїх дорадників. Їх не можна недобачувати, але й неповажно бачити тільки Конгрегацію для Східніх Церков та недобачувати Папу. Коли ж ми не погоджуємося з деякими постановами Папи, який є непомільним тільки щодо догм, то треба інших методів поведіння, щоби переконати його у потребі ревізії тих деяких постанов.

Наприклад, ми правильно не погоджуємося з мовчанкою Папи Павла VI, щодо мартирології Української Католицької Церкви, її духовенства і вірних. Але Католицька Церква має не тільки цю одну болючу проблему.

Католицька Церква переживала за свою 2.000-річну історію різні кризи й потрясення, але всіх їх перетривала, бо це непроминальна установа, заснована Христом. Цю правду забувають деякі розгістеризовані наші люди, які — як це вже згадувано — не знають історії Церкви та які до часу 2-го Ватиканського Собору й історичного виступу Первоієрарха Йосифа стояли осторонь церковних справ. Щоб досягнути ті цілі, що їх намітили наш мирянський рух та Синод українських католицьких Владик, на це треба довгого-довгого часу, великої терпеливості і дбайливої терпеливої підготовки. Другий Ватиканський Собор вніс чималі зміни, породив нові течії, але й уже після нього виринула нова криза в Церкві, яка далеко ще не скінчилася. Проблема celibату, розводів, абортів, катастрофальний брак допливу кандидатів до священничого стану — впливи лібералізму — це важкі проблеми. Другий Ватиканський Собор скріпив універсалізм та інтернаціоналізм Католицької Церкви, скріпив чи навіть створив новий екуменічний рух, але ледве чи значно змінив психіку і ментальність високих італійських духовників. Можливо, що акція за Патріярхат приспорила тим високим італійським духовникам більше відомостей про Україну й українців. Але можна сумніватися, чи вона настроїла їх до українців прихильніше. У початках 20-их р. р., здається у 1924 р., приїздив до Львова висланник Ватикану, монсіньйор Дженоккі, який у звіті тодішньому Папі прийшов до висновку: "Рутені нон матурі сунт ад реґендум" — русини не дозріли до власного правління. Цікаво було б перевести між високими духовниками в Апостольській Столиці "опит" за зразком опитової Агенції Ґаллуа — скільки їх тепер корисніше висловлюється про українців, як це зробив монсіньйор Дженоккі?!

Був один український громадянин, дійсний і активний довголітній діяч Католицької Церкви, учений знавець історії Церкви і добрий знавець сучасних відносин у Римі, український державник-патріот і дуже поважна людина, який ще тоді, як тільки розпочалась в Америці акція за збирання підписів під петицію до Ватикану, перестерігав: не слід розпочинати тієї акції, бо вона не матиме реального успіху і в реакції на невдачу — настрої українців звернуться проти Апостольської Столиці. Цей лист все ще зберігається в одному нашому архіві в Америці і він повинен би зберегтись для істориків, як доказ виняткової передбачливості

не "заднього", а "переднього" розуму того все ще активного діяча. Його пророцтво здійснилося. Посипалися доповіді, постанови й резолюції, між якими були навіть сугестії відірватися від зв'язку з Апостольською Столицею і наслідувати Польський "Косцюл Народовий", створений з активною допомогою від тамошньої комуністичної влади, щоби підірвати силу католицизму у Польщі. Пропагатори такої ідеї забули "дрібничку": Львівський Митрополит Кир Йосиф Сліпий не на те перетерпів 18 років на каторзі у вірності Українській Католицькій Церкві та Римському Папі, щоби тут потурати "відірванню від Риму", — поминаючи вже, що така концепція не мала би найменших шансів практичного успіху. В минулих роках ми чували багато дурниць, пропагованих короткозорими фанатиками. Наприклад, заклики до бойкоту єпископів і духовників, що взяли участь у висвяченні Владик Стаха й Лостена, — заклики до припинення пожертв на церкви, до бойкоту щонедільних збірок у церкві. Автори таких закликів забули або переочили, що чейже одружуються полоді люди, народжуються діти, помирають люди. Чи в усіх таких випадках треба би ігнорувати Церкву і священика? Чи, логічно, треба би відмовлятися від приймання Святих Тайн з рук "негідного" духовника?! Чи церкви, будовані грішми, трудом і самопосвятою перших українських поселенців в Америці та побільшені чисельно й прикрашувані вже новоприбулими, мали би — згідно з отими закликами — опустіти? І що з вірними? Я чув від Архиепископа Бучка острах, що коли навіть така пропаганда не доведе до явного відступництва, то діти, придивляючись такому жалюгідному видовищу, скажуть "ай донт кер" — і стануть осторонь, осторонь віри, Церкви і громади. Цей острах правильний, бо можна було почути вже голоси обурення тут уже народжених молодих українських людей, які переводили аналогії між такими резолюціями та антирелігійною пропагандою в Совегах.

Дуже сумно, що керівники українських політичних партій не тільки не протиставилися анархізації відносин, але до неї активно причинилися. Вони мали і мають правду, що політичні партії мають право, ба навіть обов'язок займатися всіма взагалі справами, які мають загальнонаціональне значення. Але вони не мали рації, коли з мирянського руху за Патріярхат зробили собі засіб здобування популярності і переліцитовування одні одних в радикалізмі гасел, резолюцій і дій. І не мали рації, коли до тієї своєї акції втягли молодь. На коротку мету, на міні-завтра, це могло навіть подобатися, могло навіть здобувати популярність, але на довшу мету такі "успіхи" мусять бути тільки "успіхами" в "лапках". Українські політичні партії, поруч із заслугами для національної війни-

революції в р. р. 1917-21, відкрили себе також сумною славою через хаотизацію відносин в тодішньому державному Центрі в Україні та сіяння деморалізації в Армії. Симон Петлюра мав ту державницьку мудрість і зрілість, що виступив з партії, коли побачив, що вона, на шкоду державній справі, перестала підтримувати уряд. Відомо, що під натиском збоку партій створено партійних інспекторів Армії УНР, проти чого були всі тодішні ідейні бойові старшини. Не добре, що до справи Патріярхату хоч як вона має загально-національне значення, але передусім є справою церковно-релігійною, включилися політичні партії і зробили це так, як вони це робили. Як член Політичної Ради УККА пригадую собі її засідання з дня 19 червня 1971. Засідання відбулося в залі Пластового Дому при 2-ій Евеню в Нью Йорку. Саме тоді в сусідньому УНародньому Домі відбувалося віче за Патріярхат. Учасники того віча прибігли на відкрите засідання Політичної Ради. Проводив тоді голова Політичної Ради Павло Дорожинський. Він був у надзвичайно трудній і клопітливій ситуації: хотів бути об'єктивним і безстороннім, але на залі сиділи й виступали з промовами та конкретними резолюціями офіційні представники його партії (ОДВУ), і політичний секретар Роман Шраменко зголосив радикальну резолюцію. Вся тодішня дискусія крутилася довкола "злочину", що його вчинив президент УККА проф. Лев Добрянський, який взяв участь у бенкеті після висвячення "негідних" єпископів Стаха і Лостена. Формально проф. Добрянський провинився, бо була постанова Екзекутиви УККА у тому бенкеті не брати участі. Але постанова була немудра і громи, що сипались на голову проф. Добрянського не стояли в ніякій пропорції до його "злочину". Пригадую собі, що один громадянин з Філядельфії кільканадцять разів брав слово, пристрасно вимагаючи "покарання" президента УККА. Тоді схвалено недовір'я проф. Добрянському з закликком до нього — зректися становища президента в УККА. Сам Павло Дорожинський, щоби трохи зрівноважити характер Резолюційної Комісії того засідання Політичної Ради, запропонував і мене до неї і я тільки тому прийняв, щоби не поглиблювати тодішньої нестерпної атмосфери, в якій проходило ціле те засідання, та дещо злагіднити бодай стилізацію резолюції. Поміркована резолюція представника Конференції професіоналістів д-ра Олега Волянського, перепада, але за якийсь час речники ОДВУ в УККА заявили, що вони відкликають свою резолюцію з отієї Політичної Ради, себто не наполягають на димісії проф. Добрянського. Не було кращого прикладу на виправдання староукраїнського вислову "за онучу зняли бучу". У багатьох наведених тут негативних сторінках

патріархальної акції, коли мова про тактику, не винувати Папа, Ватикан ані будь-котрі чужонаціональні кардинали, не винувати Москва ані Варшава. Винувати українські духовники і українські миряни. Все це ніби трохи минулося, все це ніби злагіднилось, але не зовсім.

Минули роки від вислання першої і наступної петиції до Папи у справі Патріархату вже не тільки від мирянського Комітету, але й усіх владик УКЦеркви, зростала в суспільстві нетерпеливість. Вислано навіть цілу окрему делегацію від УККА до Риму щоби перевірити "стан справи". Єдиний результат з тієї подорожі були витрачені на неї гроші. Остаточна найавторитетніша негативна відповідь прийшла від самого Папи Павла VI в листі до Кардинала Сліпого датованому 7 липня 1971. "Нью Йорк Таймс" приніс вістку про це 26 вересня 1971 у ширшій замітці, а текст того довгого листа Папи Павла VI до Кардинала появився в англомовному Тижневику "Свободи" з 2 жовтня 1971, що його маю перед собою. "Це канонічні, історичні, духові й богослужбні причини, які серед теперішніх обставин, на жаль, не дозволяють нам задовольнити бажання і прагнення української католицької Єрархії". Загальне переконання таке, що головною причиною відмови був рішучий спротив московського патріархату. Очевидно московський патріарх діяв під диктатом Кремлю, який не хоче допустити до зросту престижу українства в будь-якій ділянці, на будь-якому терені та ще й погодитись на титул "Київсько-львівського" Патріархату скасованої Москвою УКЦеркви... Після безпосередніх голосів обурення українських людей — настало пригнічення і затишшя. Себто, формально існує дальше акція за встановлення Патріархату, ба навіть постали були аж два взаємоконкурентійні Комітети за патріархальний устрій в УКЦеркві, один у Філядельфії, другий у Чикаго, і тільки під натиском Верховного Архиепископа вони почали радити про з'єднання. Відбуваються Синоди єпископів. Але загал українського вільного суспільства перестав тією справою цікавитися так, як цікавився раніше. Все ще є фанатики, але їх менше. Нема вже недавньої гарячкової атмосфери, нема тієї непримирливости, яка характеризувала віча, присвячені цій справі. Очевидно, справа завершення устрою УКЦеркви залишилася важливою, признання УКЦеркві Патріархату надалі бажане і потрібне. Актуальною справою залишається проблема тісної співпраці українського духовенства і світського громадянства, не тільки того, що зорганізоване в патріархальному русі. Минулися часи, коли в Україні був тільки "хлоп і поп" і коли священник простягав селянинові руку до поцілунку. Між духовенством та світським суспільством повинен існувати не

тільки "діалог" їхніх верхівок, але й постійна тісна співпраця в усіх церковних загально-національних і громадських справах, як це назверх заманіфестовано на обох Світових Конгресах Вільних Українців, особливо й найкраще на Першому СКВУ. Деякі українські Владики поводитись інколи дуже неввічливо супроти світських делегатів, які являлись до них у справах своїх церков-парафій, — але й бували випадки дуже неввічливої поведінки світських членів парафії супроти свого священика. Це річ такту, культури, але й почуття обов'язку, що в таких випадках треба відкинути свої симпатії-антипатії і поводитися культурно, ділово, толерантно, з доброю волею поладнати конкретну справу. У ході акції за Патріярхат був час, коли відносини в українській громаді в ЗСА подобали на один великий хаос: церковна ерархія була всередині розсварена, частина духовників солідаризувалась із мирянськими Комітетами в актах проти єпископів, Комітети мирян проголошували бойкот деяких єпископів і слухняних їм мирян, суспільство було поділене на людей "за" і "проти", загострилась була ситуація на терені Українського Конгресового Комітету. Ніхто на цьому не вигравав і ніхто не міг радіти, бо раділа тільки Москва, приповідковий "той третій", що затирав руки з радості. Трагічний парадокс був (і ще подекуди є) у тому, що чейже не було нікого, хто не бажав би собі Патріярхату — і для Української Католицької Церкви і для Православної Церкви, бо такі Патріярхати принесли б добро обом тим Церквам і всьому народові та дали б щойно тоді історичний шанс перевести між обома Українськими Церквами діалог про їх з'єднання...

Коли вже переводилась коректа друку цієї книжки, появилась у "Свободі" ч. 172 з 13 вересня 1975 на першій сторінці вістка п.з. "Відбулася сесія Собору єпископів УПЦ в ЗСА". Сказано там між ін.. таке: "Крім того Собор Єпископів (Української Православної Церкви в ЗСА) піддав уважному розглядові нуртуючу в українській громаді поза Батьківщиною ідею встановлення в діаспорі українських патріярхатів, що нею зокрема сильно захоплені українські католики. Собор Єпископів УПЦ в ЗСА дійшов до одногозгідного погляду, що статус патріярхій може бути наданий українським Церквам лише і виключно з суверенної волі українського народу у вільній і вповні незалежній Українській Державі та що це саме відноситься і до надання офіційної назви окремим патріярхам. Самовладне придбання такої назви поза Україною, в роді "Києво-Галицький", або ще й з додатком "всієї Русі", було б великою нерозважністю, яка викличе в українській християнській спільноті елементи розладу і зайві та шкідливі конфлікти" — сказано в офіційному повідомленні про відбуті наради Собору

Деякі видатні діячі українського патріархального руху висловлювалися про те повідомлення з великим незадоволенням, критицизмом та огірченням. Чув я аргумент, що чейже українські католики не перешкоджують українським Православним Церквам у діаспорі з'єднатись і вибрати собі патріарха. Але фактом є, що акція за Патріархат в УКЦеркві ведеться без ніякої уваги на православних, наче би їх не було, і фактом є, що та акція не покращала, а погіршила відносини між українськими католиками та православними — знову таки на велику радість Москви...

В усіх державах світу, в усіх суспільствах, родинах і для всіх окремих людей, що живуть за якимсь пляном, існує ґрадація важливості їхніх життєвих справ, ґрадація важливості їхніх проблем. Помісність Української Католицької Церкви і її Патріархат — це велика й важлива справа. Треба за неї далі старатися і робити це краще, доцільніше, як робилося й робиться. Коли, наприклад, в одній недавній відозві читаємо в перших рядках "Первоієрарх Української Католицької Помісної Церкви Патріарх Йосиф I" (недавно був Йосиф VI, дехто писав Йосиф VII) — а трохи далі закликається до дальшої боротьби за Патріархат — то що має подумати собі чужинець, і що має подумати також тямущий сірий українець: коли вже є Патріарх, то навіщо акція за Патріархат?! Ватикан не забороняє переводити Синоди українських католицьких Владик, але визнає їх тільки, як конференції. Схвалено конституцію Помісної Церкви, але Ватикан її не визнає. Справа функцій, прав і прерогатив Верховного Архієпископа, не в теорії а в практиці, далі не з'ясована. Колись це напевне прийде. Було б дуже несправедливо і немудро заперечувати "гуртом" будь-які додатні сторінки мирянського руху за Патріархат: ентузіазм, з якими вирушали до Риму різні прогулянки прочан з усіх країн світу, наприклад, на посвячення церкви св. Софії 20 вересня 1969 р. — раптове зацікавлення широких кіл суспільства проблемами Церкви, велика жертвенність на "Церкву в потребі" — це позитивні прояви. Не існує взагалі ніякого великого суспільного руху чи явища, а якому були би тільки самі тіні без будь-яких світел. Але тепер, коли пристрасті вже дещо уляглись, коли витрачено масу енергії добре і зле, коли виявилось, що рацію мав кардинал Фюрстенберг, який заявив був українській делегації у Філядельфії, що Патріархат для УКЦеркви це "дуже складна справа", то не треба екзальтуватись і вводити непорозуміння в українську громадську думку. Так, Патріархат — велика і важлива справа. Але не найважливіша. Вона не є проблемою ч. 1 для всіх українців, ба навіть не є проблемою ч. 1 для українських католиків. Бо для всіх

українців без різниці віровизнання найпершою проблемою є така проблема державности, є така справа перебування тепер України в ситуації, в якій людину, що заговорить про застосування до України й українців свободолюбних постанов советської такої конституції, засилають до божевільні. Ми не всілі змінити політики кремлівської верхівки, ми не всілі скинути большевицького режиму, ані звільнити Україну з її колоніяльного стану. Але вільна українська громада такої грає чималу ролю в московських калькуляціях і советській національній політиці. Хаос і розбиття української вільної громади на будь-якому ґрунті, в даному випадку на ґрунті її боротьби за права в УКЦеркві, мусить підбадьорювати Москву і закріплювати її в переконанні, що українська вільна громада нічого не вартна і тому можна не звертати на неї уваги. Немає гіршої для наших земляків в Україні вістки, як про хаос і безладдя в нашій вільній громаді.

В українських католицьких церквах щонеділі, зараз після "Вселенського Архiereя Папи Павла VI" згадується різно: або "Блаженнішого Патріярха Йосифа", або "Блаженнішого Верховного Архiereпископа Кир Йосифа", або просто "Блаженнішого Архiereпископа Йосифа". Такий хаос у номенклатурі не спричинюється до зросту поваги Церкви та її Верховного Архiereпископа, а титулування його в церкві "Патріярхом" не змінить стану речей, сумного, але правдивого, що Папа Павло VI не призначив для УКЦеркви патріярха. 28 і 29 грудня 1974 р. відбувся у Вашингтоні "Світовий З'їзд Делегатів Українських Патріярхальних Товариств і Мирянських Організацій Європи, Північної і Південної Америки і Австралії", і на тому з'їзді створено "Українське Патріярхальне Світове Об'єднання". В офіційному Комунікаті, що його підписала Президія З'їзду в особах 5-ти поважних громадян, із них чотири з титулом "д-р" та один з титулом "редактор", у відділі "Ствердження" говорить зараз у першому реченні буквально: "У десяти роковини відновлення патріярхального устрою Помісної Української Католицької Церкви...." Коли існував патріярхальний устрій УКЦеркви й коли та як його "відновлено"?! Постанови в цій справі Синодів УКЦеркви були добрі і правильні, але не були затверджені Папою, так само не була затверджена конституція, тим паче не були затверджені постанови мирянських з'їздів. Це дуже гарно звучить "для нас існує Патріярхат і для нас Кир Йосиф Сліпий є не тільки Верховним Архiereпископом і Кардиналом але також Патріярхом". Але яке це має реальне, практичне значення для УКЦеркви, її устрою, її ерархічного стану, її внутрішніх відносин?! Дуже гарно звучать

твердження, у роді: "Ми повинні створити самі собі Патріярхат і повинні самі визнавати свого Патріярха, який повинен виконувати патріярші функції і внутрішній устрій УКЦеркви повинен повинуватися свому Патріярхові" У теорії це звучить гарно, але дійсність останніх років виявила, що у практиці це невикональна постанова, поки ніхто інший, як Папа не затвердить тієї постанови, не призначить Патріярха, не завершить устрою УКЦеркви Патріярхатом з усіма його правами і прерогативами. Поки цього не буде — всі проголошення про існування та "відновлення" Патріярхату — це самообман і ширення у суспільстві баламутства. Навіщо таке робити?!

Один професор, фанатичний учасник акції за Патріярхат, добалакався до твердження, що отримання Патріярхату було б половиною шляху до власної державности. Якщо він думає під отим своїм твердженням, що Патріярхат можна здобути тільки в наслідок докорінної зміни міжнародньої кон'юнктури, яка казала би рахуватися більше, як тепер, з українством, то він має рацію. Але, зрештою, годі зрозуміти, який зв'язок цієї справи українських католиків (бо, попри всі аргументи всеукраїнського значення, це таки передусім справа католиків) — з визволенням України, в якій кругло 40 мільйонів є православних та тільки кругло 5 мільйонів католиків, базуючись на стані з-перед 1939 року, перед знищенням більшовими УКЦеркви, Приймавши навіть, що всі колишні українські католики вернулись би до католицизму, то в найкращому випадку вони становили б 8-му чи 7-му частину населення. Можна припустити, що у відродженій українській демократичній державі постане питання про відмежування Церкви від держави. Коли такого не буде, то Православна Церква має більші шанси стати Церквою державною, а в найкращому випадку обидві наші історичні Церкви мали б рівні права, поруч також із Євангельською Церквою, яка власне тепер виявила в Україні свою активність. Коли слухати доповідей і промов на будь-якому зібранні українських католицьких мирян або їх виступів на терені УККА, то слухач мусить мати враження, наче не існує ані України з її православними населенням ані не існує її теперішнього окупаційного стану, не існує проблеми церковних відносин в майбутній українській державі, в якій напевне найперше відновиться Українська Автокефальна Православна Церква — поруч із УКЦервою.

Хаос на церковному відтинку в українському суспільстві в ЗСА й Канаді заактуалізував давню нашу болячку: брак лідерства. Вітаючи Блаженнішого Кардинала Сліпого з його першим

приїздом до Торонта 14 червня 1968 від українських журналістів, я дозволив собі звернути увагу, що українські люди інстинктивно і стихійно линуть до людини, в якій хотіли б бачити свого лідера. Здавши собі справу з мозаїки партій, груп, "середовищ", маси дійсних і фікційних установ і організацій і всього складного образу української вільної громади — Верховний Архієпископ не захотів взяти лідерства та виконувати його з віддалі Риму. Але своїми відвідинами у покійних вже православних митрополитів Огієнка в Канаді і Теодоровича в Америці та у теперішнього митрополита Мстислава у Бавнд Бруку, — Верховний Архієпископ наявно закликав до толеранції і міжвизнаної співпраці. Він закликав теж кількакратно безпосередньо до єдності в громаді.

Хоча існує ще "патріархальна гарячка", проте пора усвідомити, що в історії Української Католицької Церкви були часи, коли світські громадяни були невдоволені, що єпископом став такий-то і такий духовник. І не всі митрополити були Шептицькими та Сліпими і різні бували єпископи. Церковні відносини вимагають того самого почуття реалізму і таких самих метод доцільності, як в усіх інших ділянках. З перспективи минулого часу, дивлячися на минулих 12 років, не треба далі потапати у морі славословія на власну адресу, а треба стати критичними супроти себе самих. Коли б не сумний факт, що в повені статтей, резолюцій, закликів і доповідей на патріархальні теми не було критицизму на адресу мирянського патріархального руху, то й ці міркування були б коротші. Добре сталося, що на тлі того мирянського руху виринули фахівці церковних справ, дармащо трудно зрозуміти, чому про ці справи дехто з наших поважних учених і публіцистів не всили писати інакше, як тільки у пропагандивному кадильному тоні. Автори тих статтей забувають, що є вже чужинецькі референти, які частіше перекладають такі статті на чужі мови і пред'являють їх своїм зверхникам. Підхлібно-кадильний тон у поважній справі робить недобру прислугу ані тому, що кадить, ані людині, якій кадять, ані самій великій справі.

Історик української вільної громади не може пройти байдуже повз проблему Патріархату для УКЦеркви і всього руху за Патріархат, який розпочався після історичного виступу звільненого з Сибіру Первоієрарха УКЦеркви. Пишучи про події за свого 25-тирічного перебування в ЗСА — автор цієї книжки мусив присвятити цій події багато місця — хоч напевне знайдуться одні читачі, які скажуть, що тут написано забагато, інші, що — замало.

КОЛИВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Поруч із акцією за Патріярхат УКЦеркви — найбільшого розголосу в українській громаді у вільному світі за останніх 25 років наробила полеміка, що стосувалася української політичної думки. Що таке взагалі політична думка? Це сума й синтез 1) державних актів, як закони, договори й офіційні заяви, — 2) громадських актів, як програми політичних партій, заяви громадських діячів, маніфестаційні й демонстраційні гасла, петиції чи резолюції, і 3) публіцистичних чи навіть літературних творів, зокрема поетичних творів національно-політичного декларативного характеру. Історію української політичної думки можна датувати від "Поучення дітям" Володимира Мономаха, чи від перших договорів Київської Русі з Візантією, — від швидших актів, аніж "Історія Русів", чи навіть від походу варягів з півночі на південь. Розвиток української політичної думки завжди цікавив мене, тому я й писав статті "Тернистий шлях української політичної думки", "Шевченко й українська політична думка", та нераз вертався до тієї теми у різних своїх писаннях, зокрема у книжечці "Паралелі в історії України". Дотепер нема у нас списаної історії української політичної думки, крім невеличкої, дуже талановито написаної, але поверховної книжечки Юліяна Охримовича "Розвиток української політичної думки", 1918. Большевики розстріляли того надзвичайно розумного й активного діяча, члена УЦентральної Ради, на його 28-му році життя. Я запропонував Михайлові Сосновському, щоби ми обидва написали історію української політичної думки, — йому ця ідея сподобалася і він приступив до писання такого твору — вибравши собі найстаршу добу. Смерть того талановитого журналіста-публіциста, коли ця книжка була в друкарні, розбила цю добру ідею. Жаль, бо існують джерела до такого твору — поминувши велику історію М. Грушевського, — існують тексти історичних договорів, програми всіх існуючих колись і тепер наших політичних партій, твори Драгоманова, Липинського, Юліяна Бачинського, В. Кучабського, Миколи Міхновського, Осипа Назарука, Миколи Шлемкевича, Степана Томашівського, Дмитра Донцова, — Богдан Кравців видав "Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки". Існує вартісна, причетна до цієї справи, українська мемуаристка. У В-ві ООЧСУ вийшла (Нью Йорк, 1956) "Історія Русів" із вступною статтею проф. Олександра Оглоблина, — існують твори таких учених високої класи, як названий О. Оглоблин, Андрій Яковлів і Василь Луців з інтерпретацією історичних договорів та постатей гетьманів, — УВАН видала

(Нью Йорк 1967) вартісний довідник "Велика Українська Революція" — "Матеріяли до відновлення української державности", існують такі основні твори, необхідні для пізнання новітньої історії України, як В. Винниченка, Д. Дорошенка, О. Христюка, О. Доценка, І. Мазепи й багато-багато інших, — вони не тільки в публічних, але й деяких відомих приватних книгозбірнях, доступних для публіцистів, що захотіли би написати історію української політичної думки.

Навіщо я тут про це пишу? Щоб ствердити, що новітня українська політична думка вважає акти 22 січня 1918 і 1919 років за своє завершення.

Після прогри української визвольної революції й війни р. р. 1917-21 викристалізувалася неначе засаднича національно-політична концепція, що Україна, у своїй останній устроевій постаті, як Українська Народня Республіка, прогала війну проти московського агресора, який завів стан окупації. Рахуючись з визвольницьким рухом українського народу та його кристалізацією в актах 22 січня — Москва проголосила УССР, як своєрідний вентиль для українських політичних амбіцій, яка проте насправді є тільки зверхньою вівіскою, за якою скривається колоніальний стан із русифікацією в ділянках мови, культури й побуту та експлуатацією в ділянці економіки. Тому українська політична думка у 20-их і 30-их р.р. нашого сторіччя не вважала УССР за державу, ані навіть за її підмінку, а за обман, придуманий Московщиною для легшого винищування українського народу. Таку нагоду для винищення сотень чи й тисяч українських людей, здебільша інтелектуалів, дало визнання ними УССР за державу, в якій можна працювати для добра української культури. Це був період так званого радянофільства, який зродився був у 20-х р.р. з двох джерел: 1) польської екстермінаційної політики і 2) так званого українізаційного курсу в Україні, що його символами стали прізвища Шумського й Максимовича. Після самогубства Скрипника і Хвильового, які вірили були у можливість співпраці з Москвою і насадженням нею большевицьким режимом в Україні, та які не могли пережити банкрутства концепції українського націонал-комунізму, та з настанням в Україні великого, штучно панівним режимом зорганізованого голоду, радянофільство 20-их років, як відомо, зникло. З вибухом Другої світової війни советська радіопропаганда, що ось "Перща Українська армія" йде визволяти українців з польської неволі, мала той успіх, що дійсно дехто повірив, що "большевики змінилися" Інші знову, діючи високої марки, станули на становищі, що у важкому історичному

моменті не можна залишати народу без проводу. Одні й другі залишилися — і масово були вивезені на загин. Такий ідеаліст, муж великої науки, гуманіст, як Володимир Старосольський, помер на засланні буквально з голоду. Більшість наших громадських і політичних діячів з часу володіння післяверсальської Польщі, вивезені більшовиками, померли в невідомих місцях та в невідомих ближче обставинах. Коли ж німці повели 21 червня 1941 року несподіваний наступ проти свого советського союзника — відступаючі більшовики перевели криваву масакру у в'язницях по всіх Західній Україні. Тому за перебування маси українських втікачів, жертв Другої світової війни, у таборах в Німеччині й Австрії, згадана вище засаднича українська політична думка, чи пак основна українська політична концепція, була панівною і ніхто не піддавав її в сумнів.

Але роки минали і виринали інші думки. У другій половині 1950 року на сторінках паризького "Українського Слова" появилася серія статей Дмитра Андрієвського, видатного українського політичного діяча, передвоєнного члена Проводу Українських Націоналістів (ПУН), який після розламу в ОУН залишився вірним таборові пок. Андрія Мельника, — людини високоосвіченої, з особливим зацікавленням для проблем міжнародної політики. Ті його статті появилися у 1961 р. окремим виданням п.н. "Нарис української політики і тактики на міжнароднім полі". На обгортці тієї брошури зазначено, що видано її "На правах рукопису" та що "Порушені в них (тих статтях) питання розглядаються автором у площині практичної політики". Автор не залишив у читача найменшого сумніву щодо свого антимосковського українського державницького патріотизму. Він писав там: "... Більшевизм є новою формою російського імперіялізму, який, вийшовши поза межі свого геополітичного простору, посягає на цілий світ... Нині можна і треба говорити про два світи, що на них поділилося людство. У всіх на очах їх фізична відрубність: з одного боку світ західній, євро-американський, з другого боку — світ східній, євразійський. В усіх в тямці їх ідеологічна різниця: з одного боку право і вільнолюбність, з другого — насильство і московська диктатура... Україна історично й органічно належить до Заходу..." Але поруч із тими істинами, під якими кожний міг і може підписатися, було в тих статтях ствердження, що "Існує Українська Держава в формі й образі УРСР Республіки, відрубна від держави російської, хоч і перебувають обидві в союзі". Автор визнавав УРСР за українську державу, хоч не признавав її влади і режиму. Він радив використовувати факт існування української держави у постаті УРСР, як атуту на міжнародньому форумі, покликаючись

теж на факт існування УССР в Об'єднаних Націях, як на один із доказів, що УССР — це держава.

Такий підхід заперечував згадану вище первісну засадничу українську концепцію, що УССР це не держава, а колонія. Дмитро Андрієвський дістав сильну підтримку для своєї тези від кількох молодих учених: Пок. Богдан Галайчук, професор права в університеті в Буенос Айресі в Аргентині ("Нація поневолена, але державна", 1951) В. Голуб (Голубничий), тепер професор економії в Колюмбійському університеті в Нью Йорку: "Україна в Об'єднаних Націях", 1953). Я. Якемчук ("Україна в міжнародньому праві", французькою мовою, 1954). На тих українських учених покликуювався Дмитро Андрієвський у статті "До питання державности", ("Українське Слово" з 3 квітня 1955), де він далі твердив: "Є повна рація і солідні підстави визнавати факт існування української держави в формі УССР і то в наступній інтерпретації: Українську державу створено і проголошено незалежно в р.р. 1917-1919 з волі українського народу. Вона ніколи і ніким не була скасована ні правно, ні фактично, дарма, що в ній мінялися уряди кілька разів, а саме: уряд Української Центральної Ради, уряд Гетьмана, уряд Директорії, уряд комуністичний. Визнаючи факт визнання держави, можна не визнавати легальність сучасного уряду її. Чи ж не так роблять еміграції країн-сателітів центральної Європи, які не заперечують факти існування "народніх республік" з комуністичними урядами, не визнаючи цих урядів?"

Ті статті Дмитра Андрієвського були неначе камінчиком, що зрушив лавіну. Вони дали поштовх до газетної полеміки та цілого руху, що його я охрестив, як "ревізіонізм" української політичної думки.

Дати тут сьак-так докладний і вірний огляд тієї газетної полеміки та всього заколоту, який настав з приводу неї в українській громаді у 50-их і частинно ще й 60-их р.р. — неможливо з уваги на величезний матеріал: буквально не було газети чи журналу у вільному світі, де на ці теми не були б статті, заяви, спростування. Звичайно, залежно від інтелектуального рівня авторів та їхньої публіцистичної культури — були, незалежно від суті поглядів, голоси поважні, пристойні, такі, які спонукували думати, — але й було багато демагогії, приписування дискутантам слів і думок, яких вони не висловлювали і не мали, було, як це звичайно буває, та ще й в емігрантській атмосфері, багато заїлості, запальчivosti, браку пошани до інакодумуючих. Я не погоджувався з Дмитром Андрієвським і з цілою теорією, яка пропонувала

визнавати й використовувати у своїй політиці позитиви, що їх можна знайти в підсоветській дійсності. Творці й прихильники цієї теорії радили дивитися на "реалітети" в Україні, до яких вони зараховували і сам факт існування УССР, як держави з накиненим, поганим і несприйнятливим для народу режимом, але таки держави. Від цього вся та теорія отримала назву "реалітетної". Моя стаття "Орієнтація на реалітети" ("Свобода" з 22 січня 1958) дала поштовх до нової повені полемічних голосів. "Свобода" дала місце й Дмитрові Андрієвському боронити своє становище: "УНР і УССР" (число з 17 квітня 1958). Ще більше шуму нарobili мої три статті у "Свободі" (1, 2 і 6 травня 1964) п. з. "Хвильовизм — ревізіонізм — новаторство". Едвард Козак помістив у своєму "Лісі Микиті" на 1-ій сторінці (травень 1964) велику і першорядну карикатуру, представивши мене, як Дон Кіхота, який на паперовому коні (вирізка з моєї статті у "Свободі") наміряється списом-пером проти вітряка, на трьох крилах якого виписані "Хвильовизм-ревізіонізм — новаторство", а з четвертого крила звисає здохлий щур! До речі: Едвард Козак — унікальна постать в українській журналістиці та мистецькому світі: незрівняний карикатурист, водночас сатирик-письменник з тонким гумором і першорядний артист-маляр, головно стрілецької, патріотичної, але й мітологічної та символічної тематики

Теорія, ширена інж. Д. Андрієвським породжувала особливе збентеження тому, що він у тому часі був головою ресорту закордонних справ у Виконавчому Органі УНРади, чи, простіше кажучи, міністром закордонних справ в екзильному уряді УНР. Правда, інж. Д. Андрієвський не бачив тут протиріччя чи "конфлікту інтересів", бо, мовляв, він виходив власне з позиції найдоцільнішої тактики української закордонної політики. Все ж, можна було дивуватися, як примирити активну участь в екзильному уряді УНРеспубліки з рекомендацією землякам визнати УССР за українську державу. Інж. Д. Андрієвський зрікся згодом того урядового становища, проте залишився активним в Державному Центрі УНР та брав участь у 7-ій Сесії УНРади, яка між своїми резолюціями мала й таку 4-ту точку, яка з'ясувала актуальну нашу політичну думку: "Сьома сесія УНРади ще раз, з необхідним саме під цю пору підкресленням, стверджує, що накинута силою московсько-большевицьких багнетів Українська Радянська Соціалістична Республіка не є жодною українською державою, як то її виставляє советська пропаганда. Вона являє собою нещадно визискувану колонію російсько-советської імперії і слухняне знаряддя Кремля, вповні йому підпорядковане. УРСР в ніякій мірі

не є продовженням УНР (Української Народньої Республіки), територія якої була завойована російсько-советськими військами, після чого Москва встановила на українських землях УРСР, як форму окупаційного режиму". Хоча я й інж. Дмитро Андрієвський в час тієї пресової й усної публічної полеміки не погоджувалися і хоча ми один одному робили поважні закиди, проте один одного не ображували і ми ввесь час зберігали гарне знайомство, включно із спільною участю у 7-ій сесії УНРади.

Але 7-ма Сесія була у грудні 1972, а суперечки довкола "УНР чи УССР" велися в роках 1958 — 1964 чи й трохи пізніше. Той шум довкола питань з ділянки політичної думки та актуальної політичної тактики супроти СССР використала Москва для вислання в Америку так званої "бригади Колосової": У другій половині 1964 року прибула до ЗСА й Канади група культурних діячів з України під проводом Катерини Колос, голови "Товариства зв'язків з зарубіжними українцями" у Києві. Були у тій групі відома письменниця Ірина Вільде, й композитор Григорій Майборода, маляр Михайло Хмелько, оперовий співак Сергій Козак, разом 12 осіб. Їхній приїзд та їхні виступи заактуалізували проблему так званих культурних зв'язків української еміграції з Україною. Тут знову були палкі пропагатори й оборонці, але й противники теорії "контактів і зустрічей", були люди "за" і "проти", тут знову було багато перебільшування і сіяння багатьох баламутних вістей. Недобре сталося, що УКонґресовий Комітет став на становищі, що офіційних "зустрічей" та "контактів" не повинно бути, а канадійський КУК зайняв становище суперечне. Я твердив тоді і тверджу тепер, що це нісенітниця ставати на "принципіальне" становище "проти" і "не визнавати", чи "забороняти" всяких зустрічей з прибулими сюди людьми з України та відмовляти всяку рацію будь-яких дійсних, якщо вони були б можливі, культурних контактів (напр. обміну книжковими виданнями, обміну мистецькими дружинами і т.п.) Кожний з емігрантів, який залишив в Україні будь кого з родини чи з приятелів, а немає таких, які нікого такого в Україні не залишили, — мріє про те, щоби з ними зустрітися. Ясно теж, що професіоналісти, — учені, науковці всіх ділянок знання, особливож наші філологи й історики, зацікавлені у розвитку даних наук в Україні і коли приїздить відтіль фахівець даної ділянки — то наші науковці-емігранти обов'язково повинні шукати з ними зв'язку та обмінюватися інформаціями, що де зроблено. Однак водночас безперечною є правдою, що згадане Т-во для ніби-то культурних зв'язків у Києві — це прибудівка КГБ, створена для сіяння роздору серед еміграції, для

морального розкладання її. Безперечною правдою є, що кожний, хто приїздить з СРСР до Америки чи Канади з так званою культурною місією — має насправді пропагандивну місію і завдання, визначені керівниками советської пропаганди і советської розвідки. Коли ми нарікаємо, що імпресаріо Сол Юрок привозить з СРСР до ЗСА в рямцях державного договору про культурний обмін самих тільки росіян, самі тільки російські мистецькі дружини, — а коли привезе українських солістів, хор чи балет, то тут проголошують їх бойкот, то в такому зіставленні брак логіки і деякий парадокс. Я був і є проти бойкотування наших мистців з України, які не винуваті в існуванні тамошнього режиму й самі є його жертвами, — а коли використовують їх для пропаганди, що ось в Україні процвітає українська культура, то вони цьому теж не винуваті, бо мусять виконувати накази свого зверхника і хлібодавця. Тому ми з дружиною пішли на перший концерт Вірського і я, пішовши за куліси і виказавшись своєю журналістичною довідкою, старався бачитися з ним, але його янголи-хоронителі не допустили до цього. Однак наприкінці 1974 року настала війнякова ситуація: переслідування українських інтелектуалів в Україні, які мають відвагу протестувати проти насильницького режиму, дійшло до того ступня, що змобілізувало всю вільну громаду в їх обороні. Символом невгнутости українського духа став Валентин Мороз, який повів затяжну голодівку та загрозив, що покінчить із собою, коли не об'являть нелюдських умовин його в'язнення. У таких обставинах і в такій атмосфері йти було на концерти прибулих з України мистців високої класи Бели Руденко, Дмитра Гнатюка й Євгенії Мирошниченко, та оплескувати їх, було б справді річчю недоброю і немудрою, не тільки з психологічного, але й політичного боку. Тут трудно було би забути, що вільні українські люди мають перед собою тільки українських мистців, а не мають в їх особах — висланників ворожого режиму та пропагандистів. Ото ж і проблема відвідування чи бойкотування гостинних виступів наших мистців з України теж складна і не можна стосувати до неї якоїсь одної твердої формули.

На цю тему я мав у Торонті, Канада, доповідь на запрошення тамошнього Літературно-мистецького Клубу 26 грудня 1964: "Проблема культ-обміну і зустрічей". Я подав об'єктивно різні, взаємосуперечні погляди в цій справі, та звернув увагу на непорозуміння з терміном "культурний обмін", бо ж режим в Україні не дозволяє на ніякий "обмін" культурними вартостями й здобутками "буржуазних націоналістів". Вечір відбувся з участю численної аудиторії, ставили запити, на які я відповідав, і не було

ніяких скреготів. Коли ж "Український Фармер" помістив звіт з тієї моєї доповіді, з якого виходило, що я поставив був на рівну дошку Дмитра Андрієвського й Мирослава Прокопа з Юрієм Косачем, то я дістав від редактора Василя Мاستикаша, приявного на тій доповіді, листа, в якому він обурювався на викривлення моїх слів і думок та заявив, що коли "Український Фармер" не помістив би мого спростування, то помістить його "Новий Шлях". Але "Український Фармер" льояльно помістив без найменших змін моє спростування, в якому я ще раз підкреслив, що ніколи не піддавав в найменший сумнів, що "п.п. Андрієвський, Прокоп та їх однодумці (зрештою, вони належать до різних політичних груп) це українські патріоти самостійники, які пропагують ревізіонізм української політичної концепції і так звану теорію реалітетів у добрій вірі, як корисний, на їх думку, тактичний засіб у нашій визвольній політиці". Я виразно підкреслював, що таким діячам, як Дмитро Андрієвський, Мирослав Прокоп чи Василь Маркусь теорія реалітетів не загрожує радянофільством, бо вони політично освічені і зрілі громадяни. Зате вона загрожує тим нашим людям, які не вміють відрізнити теорію від практики, ідеологію від політики та політику від тактики... Я не погоджувався з поглядом д-ра Мирослава Прокопа, що в нинішньому стані національно-політичної свідомости української громади у вільному світі не погрожує їй відродження радянофільства, відомого з 20-их р.р. у краю (Сьогодні у 1975 р., я з ним погоджуюся у цьому — І.К.) Проте я певний — і це я твердив наприкінці своєї доповіді в Торонто, що коли вести послідовну кампанію проти теорії реалітетів і "культурних контактів", то здорова українська думка відкине ці помилкові теорії. Я був і є прихильником ведення тієї полеміки чесними методами, без лайки і без демагогії, яка принижувала б інакодумаючих наших земляків. Бо воно не довело би до оздоровлення нашої політичної думки і громадсько-політичної атмосфери, а до загострення їх і розколів, чого саме й бажають собі наші спільні вороги... — писав я у своєму спростуванні в "Українському фармері".

Тому теж я завжди у своїх статтях чи публічних виступах підкреслював, що громадяни, які поручають ревізію нашої первісної основної політичної концепції — це українські патріоти, які проте помиляються. Я був і є завжди проти монополізування за собою будь котрим політичним табором і будь-котрими українськими людьми — українського патріотизму. Тому цілком безпідставним був закид на мою адресу, що його зробив в одній із своїх статей Дмитро Андрієвський, наче б я і мої однодумці не

не піднесли поваги цієї акції за Патріярхат. Правда, з нагоди посвячення церкви святої Софії у Римі 26 вересня 1969 відбулася маніфестація єдності українського католицького єпископату, але те свято дало нагоду, на жаль, деяким світським прочанам до таких виступів, які знову пошкодили справі, яку вони так палко поручали. Деякі тодішні промовці не рахувалися з можливістю, що слухатимуть їх деякі люди з записними стрічками і що ті промови будуть негайно перекладені на італійську мову та вручені тим колам, які закидають українському мирянському рухові за Патріярхат, що це рух не церковно-релігійний, а політичний і що тому для них Патріярхат — це тільки засіб для "ведення політики".

Митрополит Сенишин, — зрештою куди приступніший для світських людей і для розмов у громадських справах, як був його попередник, Митрополит Константин Богачевський — обороняв і з'ясовував своє становище до мирянського руху за Патріярхат на своїй пресовій конференції 26 грудня 1964 р. у Філядельфії. "Колись (казав він) митрополит Веньямін Рутський та православний митрополит Петро Могила трактували цю справу інакше. Вони, ті світлі мужі українського народу, намагалися передусім поєднати католиків з православними, а щойно потім просити Апостольську Столицю про створення Київського Патріярхату". Він покликався на згаданий вище голос православної митрополії в ЗСА (стаття "Схаменіться, будьте люди") в "Українському Православному Слові" і твердив, що акція за Патріярхат ведена тепер принесе шкоду, а не користь церковній єдності українців. Своім підписом на спільних Посланнях цілої єпархії та своєю участю у Синодах він формально змінив своє становище, але у Ватикані, включно з Папою, знали, що в самій українській католицькій єрархії нема в цій справі одностайного щирого становища. А втім, Митрополит Сенишин злегковажив громадсько-політичну істину, що кожна акція породжує реакцію. Не підхопивши ініціативи Первоєрарха УКЦеркви з Другого Ватиканського Собору про Патріярхат, він міг був усе ж виминути дальший дисонанс, коли б його замирення з Верховним Архиепископом під час першого приїзду Верховного Архиепископа до Торонта було щире, послідовне і тривке. (Тоді, під час короткого окремого прийняття, що його уладив УНСоюз для Верховного Архиепископа, коли я підійшов до Митрополита Сенишина, щоби привітатися з ним, він заявив мені: "Я сьогодні викурих люльку мира з Верховним Архиепископом"!)

Образившись на Кардинала за неприйняття його під час його перебування в Римі (що теж поділило громадян на прихильників і критиків того акту) прийняв тактику "назлість".

Це недобра і недоцільна тактика ні в приватному, ні в родинному, ні в суспільному, а тим паче в церковно-національному житті. Миряни з патріархального руху заметушилися, коли в лютому 1971 року призначено отця Івана Стаха на єпископа-помічника Філядельфійської єпархії — без відома і згоди Верховного Архiepіскопа. Але у дотичних заявах підкреслювано, що протести стосуються не особи єпископа Стаха, а процедури його призначення, — бо всі признавали, що це людина чесна, порядна, громадська. (Ми з дружиною добре знали о. Стаха ще з перебування в Інсбруці в Австрії, бо він кількакратно відвідав нас, разом з Владикою Бучком та й сам). Зокрема, було відомо, що о. Стах — душею серцем відданий Архiepіскопові Бучкові, який, як Архiepастир Скитальців, втішався завжди найвищою пошаною в суспільстві. Трагічна смерть Владики Стаха в автовій катастрофі — це великий удар для Церкви. Призначення з початком травня 1971 року о. Василя Лостина на другого єпископа-помічника філядельфійської єпархії було вже інтерпретоване в українському суспільстві, як виразний доказ тактики Митрополита Сенишина "назлість": ви, мовляв, не вдоволені одним добрим єпископом, то я дам вам ще другого, яким будете ще більше невдоволені". Владики Лостина не можу характеризувати, бо особисто знаю його мало. Чув я тільки, що коли перша хвиля наших нових імігрантів у 1949/50 р. р. причалювала до Філядельфії, то були громадяни, які мали відвагу ремствувати проти англomовних проповідей у Філядельфійському соборі і тоді оповідав мені дуже поважний громадянин, що о. Лостин буцім-то гостро картав отих новоприбулих, людей з високою освітою, наче неграмотних бунтарів, які нічого не розуміють. З моєї одної зустрічі з Владикою Лостином, коли я перебував з ним за одним столом під час однієї товариської імпрези, я виніс враження, що це людина поважна, спокійна, з американським "коммон сенсом" — здоровим розумом, реаліст, який вміє прислухуватися і напевне приступний для розумових аргументів. Не маю сумніву, що коли б навіть згадана вище версія про неприхильність до прибулих у р. р. 1949/50 "грінорів" була правдива, то за останніх 25 років Владика Лостин змінив своє становище.

Після приїзду до ЗСА мене особисто найбільше вражало те, що оповіді про бажаючих вступити у подружій стан проголошувано теж по-англійськи. Трапилось таке, що я акуратно був у церкві у Філядельфії, як проголошувано по-англійськи першу оповідь молодят, які слухали це і кліпали очима та споглядали одно на одного, не розуміючи англійської мови. Я не розумів тоді і

вбачали в підсоветській Україні нічого доброго і були прихильниками теорії "чим гірше тим ліпше". Ніхто при здоровому умі не може твердити, що все, що було і є в Україні за большевицького режиму "зле" і що там не було і нема нічого "доброго". Це повний абсурд. З'єднання психіки всіх західних і східних українців, повне викорінення обласного партикуляризму, ліквідація неграмотности широких мас народу, виховання цілої великої верстви фахівців в різних ділянках науки і практичного звання — це хоч би тільки кілька прикладів дійсних реалітетів без "лапок", які треба визнати за Україною під большевицьким правлінням. Не існує у світі явища і відносин, де було б усе чорне, або все біле. І ніхто при здоровому умі не може бажати собі погіршення тамошніх відносин в ім'я теорії наших екстремістів в Галичині за Польщі — "чим гірше тим ліпше". Нарід не може складатися з самих героїв. Нарід мусить жити і було б злочином та було б глупотою бажати рідному народові, щоби він жив у "гірших", а не "кращих" умовах. У тому заколоті 50-их і 60-их р.р. сипались на мою голову закиди й обвинувачення виссані з пальця, зроджувані з антипатії до моєї особи і моїх думок, а не з фактів моєї публіцистичної і громадської праці.

Чи дійсно я по дон-кіхотські воював проти вітряків? Базуючись на нинішньому стані думок, політичної атмосфери і настроїв у вільній українській громаді, можна би признати не тільки великому мистцеві, але й патріотові Едвардові Козакові, що це була війна проти вітряків. Але хто може сьогодні сказати з певністю, як би були викристалізувалися ці наші відносини, як виглядав би духовий світ вільної громади, як би не було відпору теоріям і думкам, які — на мою думку, сіяли баламутство. Зрештою — Е. Козак був теж проти тих теорій, але й проти форми моїх виступів. Прихильники ревізійнізму української політичної думки не цуралися приписувати своїм противникам, між ними мені, цілком нісенітних думок і тверджень. Наприклад, Ярослав З. Пеленський (тепер шанований професор університету) писав в "Овиді" (ч. 3. за 1958 р.): "... Теорія про існування держави на еміграції, що її захищає І. Кедрин і кількох політиків із кіл УНРади (до речі треба підкреслити, що правники з кіл УНРади визнають тезу про те, що УРСР є спадкоємцем УНР) є більш ніж проблематична і типовим витвором еміграційного мислення". Хто коли казав, що українська держава існує на еміграції?! Як можна було приписувати такий суцільний ідіотизм українському публіцистові, якому і його противники признавали, що він має деяку загальну й політичну освіту?! Таких квіток було в отій полемічній завірюсі без числа-

міри Але й були вартісні й цікаві статті, з якими можна було годитися чи не годитися, проте які давали добре свідчення про логічному способу думання й етичному поведінню авторів. Такими були статті громадян з різних таборів, із взаємосуперечними тезами й висновками, але писані гідно, без будь-яких образ на будь-яку адресу. Наприклад, той сам Ярослав З. Пеленський, який зробив з мене прихильника української держави на еміграції, помістив у "Сучасній Україні" з 20 жовтня 1957 р. цікаву велику статтю "Ідеологія антикомунізму", в якій він висловлюється проти так мовити принципового антикомунізму. Він твердив там, що "Ідеологія антикомунізму нагадує липучку на мухи, яка висохла на сонці". Дуже дискусійне і контroversійне було його твердження: "...Українська політична думка на рідних землях опиралась і опирається, коли йдеться про останнє десятиріччя, на суворих і прикрих реалітетах. Цим можна пояснити, що вона не попала у вир антикомунізму, а радше ставила це питання на заднє місце... Політичні сили, які орієнтуються на процеси в Україні, не можуть бути ще одним прихвистям ідеології антикомунізму..." З тією статтею не можна було погоджуватися ані в часі її появи, ані тепер, у 18 років пізніше. Але вона спонукувала до пригадування: 1) чи мають рацію ті наші патріоти-державники, які кажуть "хай би Україна була й комуністичною, коби була незалежною від Москви і коби була під правлінням рідних, українських — комуністичних — людей" і 2) чи навіть тоді, коли би в теорії признати слушність такому твердженню в ім'я державности, без уваги на те, чи вона демократична, комуністична, чи фашистська, — чи у реальній дійсності, у практиці, можливе постання й існування комуністичної України без залежності від Москви?! І хоча Дмитро Андрієвський лаявся проти мене у своїй статті "А дискутувати треба" ("Українське Слово" з березня 1958), проте по суті я погоджувався і погоджуюся, що треба над проблемами з ділянки політичної думки — дискутувати. Виступ деяких американських сенаторів з думкою, що треба би виключити з Об'єднаних Націй Українську та Білоруську ССРеспубліки — це було в ході існуючої тоді холодної війни між ЗСА і СРСР — спричинив широку дискусію на сторінках української преси: не тільки статті Дмитра Андрієвського, але й проф. Миколи Чубатого (цикл статей у філадельфійській "Америці" в жовтні 1957), велика стаття "Україна і ООН" Ярослава Стецька ("Шлях Перемоги" з 27 березня 1955) і багато-багато інших. У цьому питанні майже всі українські партії й кола у вільному світі однакові: 1) Україна має право на членство в Об'єднаних Націях, 2) теперішня репрезентація УРСР не репрезентує українського народу та

професора Тараса Гунчака. Полеміка стосувалася знову таки не тільки конкретного випадку, як узагалі: чи варто і треба вести "діялог" з представниками большевицького режиму. На аргумент, що варто сказати в очі представникам большевицького режиму, що про той режим та окремі його ходи думають вільні українські люди, що треба "заганяти їх в кут" своїми запитами, була відповідь, що ледви, чи взагалі можна загнати в кут професійних пропагандистів. До речі, українські студенти запитували Юрія Кочубея, між іншим, про антирелігійну пропаганду комуністичного режиму та переслідування віруючих людей. Кочубей відповів більш-менше таке: "Церкви в УССР відчинені і кожний має вільну волю ходити туди, але самі люди не хочуть цього". Ясно, що трудно вести дискусію з таким "дипломатом" на тему атмосфери, яку створює кожний тоталітарний поліційний режим і про цілу систему, наставлену на шпигування за всіма, що їх підозрівається у неприхильності до режиму, себто й за вірними, що часто ходять до церкви... Полеміка довкола тієї справи велася довго, але 18 квітня 1964 появився у "Свободі" лист проф: Тараса Гунчака, який м. і. слушно протестував проти метод застрашування професорів і студентів анонімовими погрозами та приписування їм замірів, що їх ніхто з них не мав. До речі: Тарас Гунчак належить до нечисленних українських професорів, які використовують своє становище в американській високій школі для студій з українською тематикою і які не скривають свого українського "я". Пишучи про ту подію в "Листах до Приятелів", (книжка 3-4 за 1964 рік.) Микола Шлемкевич признавав, так само, як і проф. Т. Гунчак, дискусійність проблеми: "де, хто, як, коли, за якими умовами мав би улаштувати такі виступи". "Дискусійність цілої справи (писав Шлемкевич) стверджує і "Вияснення Управи Українського Студентського Клубу". Але знову обурені подією повинні були пам'ятати, що мають діло з молодими інтелігентними студентами, які чесно шукають доріг до того, щоби по своєму прислужитись Україні в її боротьбі проти Москви. То ж і тут найбільш доцільною і логічною методою реакції була б спокійна дискусія з студентами в пресі, чи на терені їхнього ж Клубу чи деінде. Але знову, замість дискусії, спокійної і розумної, організовано віче і підбурювано маси безсоромно демагогічними натяками, в яких бій студентів із ставлеником окупанта називався ... співпрацею з ним. А треба додати, що той бій, зведений українськими студентами і їхнім опікуном проф. Гунчаком у присутності численних американських студентів і кількох професорів, був успішним. За словами тих українських прислухачів, українські студенти зробили добру прислугу для України і для Америки. Навіть критично настроєні

обсерватори стверджували, що коли мова про "полоскання мізків", то полосканим був мізок п. Кочубея, а не українських студентів".

Я був противником тієї імпрези в Ратгерському університеті, але тоді і тепер погоджувався з твердженням Миколи Шлемкевича (який у тій самій, вгорі названій, статті критикував мене за мої статті у "Свободі"), що проблема "контактів" і "діялогу" — дискусійна і треба про неї дискутувати спокійно та культурно, без ображування інакодумаючих.

Друга подібна "гамаксойка" — як висловився би покійний д-р Осип Назарук (це його термін) — счинилася у зв'язку з відкриттям пам'ятника Тарасові Шевченкові 26 червня 1964 р. Сам факт здвигнення того пам'ятника, як теж спосіб, як відбулося його відкриття, це одна з найсвітліших подій конструктивної праці української громади в ЗСА. Видана з цього приводу "Пропам'ятна книга" (138 стор.), 32-сторінкове двомовне число "Свободи" (є там і моя стаття "Шевченко — прапор і програма") і "Програма дій" під час церемонії відкриття пам'ятника — це добра документація, якою може користуватися історик. Та подія тим світліша, що вона була тріумфом для тих, які "проти надії сподівалися". Сам голова Комітету будови пам'ятника Шевченкові, президент НТШ пок. проф. д-р Роман Смаль Стоцький, який у згаданій пропам'ятній книзі помістив свою дуже гарну статтю "Шлях Тараса Шевченка до столиці Америки Вашингтону", спершу був скептиком і помістив був раніше у "Свободі" статтю з поважними сумнівами щодо можливості реалізації проекту побудови пам'ятника Шевченкові у столиці Америки. Історичну заслугу має професор Лев Добрянський своїми закулісовими заходами, які довели до схвалення Конгресом закону 13 вересня 1960 р., що уповноважив секретаря внутрішніх справ до реалізації проекту побудови пам'ятника, у співпраці з Комісією гарного мистецтва і Плянувальною комісією у Вашингтоні. Велику заслугу для переборення труднощів у Комісії Плянуння, чи пак Комісії садів у Вашингтоні, має Йосип Лисогір, який зумів перебороти опозицію того члена Комісії, який на кожному засіданні запитував "Скажіть мені врешті — хто такий Шевченко". Свято відкриття і пов'язані з ним мистецькі імпрези були величаві. Коли сама американська поліція окреслювала число приявних на 100.000 — то можна уявити, які маси українців спішили з усіх кранців Америки і Канади до столиці Америки. Приявні не мали легкого завдання глядачів: нестерпна спека ставила великі вимоги до їх фізичної видержливості та до терпцю і стану нервів.

"Гамаксойка", про яку згадано, вийшла цілком несподівано і з

компромітує українство. Французький (бельгійський?) учений Де Вішер, на праці якого покликуються всі наші прихильники теорії, що УССР це українська держава, вбачає ту користь в існуванні УССР в Об'єднаних Націях, що — мовляв — після розвалу советської імперії і відродження української суверенної держави — не буде вже труднощів із приналежністю тієї нової України до ОН. Це логічне розумування, але я не прив'язую ваги до так званого історичного прецеденту: важливість прецедентів у міжнародній політиці й міжнародній ситуації змінилася після Другої світової війни, коли прийшов процес деколонізації обширів Азії, Африки й Океанії. Хто у світі — крім дуже нечисленних фахівців — знав про існування тих прерізних кольорових народів, які через ніч осягнули свої самостійні держави? Їхнє державне усамостійнення прийшло без будь-яких історичних прецедентів, воно прийшло в наслідок зросту сили тих кольорових народів і дилеми, яка виринула перед західноєвропейськими колоніальними державами: або вести війну за збереження отих колоній, або виректися їх, признати їм добровільно державність та зате зберегти з ними добрі культурні й економічні зв'язки. Франція пробувала була війною зберегти за собою Альжир, Белгія пробувала почерез Катангу зберегти за собою Конго — ці й деякі інші подібні спроби збанкрутували. Сьогодні в міжнародньому світі рішає силовий чинник, а не історичний прецедент. Думаю, що дискусійним є питання: чи більшу користь приносить Україні факт існування української фірми у списках членів Об'єднаних Націй, — чи більшу шкоду приносить компромітування України й доброго українського імені на міжнародньому форумі представниками УССР в ОН?! Звичайно, це теж сутотеоретична дискусія, бо ми не маємо сили і змоги ані виключити УССР з ОН, ані замінити її кращим, більш авторитетним представником українського народу, чи бодай українських самостійницьких претенсій і змагань. Коли в ОН признали статус обсерваторів безтериторіальним палестинським арабам, то наче автоматично накидується думка, що треба й українському вільному світові, конкретно екзильному урядові УНР, вимагати допущення його до ОН. У практиці це річ виключена, бо коли я читав, що ми можемо знайти підтримку від так званого неутрального бльоку держав, то це невірно: власне той неутральний блок, що складається з азійсько-африканських країн, стоїть на терені Об'єднаних Націй під переможним впливом СССР. Можливо, що прийде момент, коли боротьбу за деколонізацію євразійського простору, що належить тепер до СССР, очолить комуністичний Китай. Покищо він у принципових справах зберігає солідарність з іншими комуністичними країнами проти "західних

імперіялістів"... (До речі: з проф. Ярославом Пеленським я ніколи не гнівався. Коли ми зустрілись в Інституті українських студій при Гарвардському університеті, з нагоди моєї доповіді на семінарі катедри історії проф. Омеляна Прицака, який проводив на тій доповіді, то ми — проф. Я Пеленський і я — приязно дискутували і розмовляли.)

Вертаючись до української полеміки довкола проблеми з ділянки політичної думки повторюю за Дмитром Андрієвським "дискутувати треба". Ту полеміку у великій мірі прояснив д-р Василь Маркусь своєю спокійною статтею "Мова про тактику, а не про принципи визвольної політики" ("Український Самостійник" з травня 1959). Палка, гаряча й інколи безцеремонна дискусія, ведена на сторінках преси та на вечорах з дискусійними доповідями в різних містах ЗСА й Канади, мала багато прикрих моментів. Ось, наприклад, у "Вільному Слові" з 13 червня 1964 появилася довгий допис Миколи Галіва про вечір у ньюйоркському Дискусійному Клубі круглого стола (за головування в ньому Валентина Новицького), де доповідач, Йосип Гірняк, один із передових українських драматичних артистів і режисерів, кол. в'язень у советському кацеті, співробітник Леся Курбаса, сам людина великої культури і мені надзвичайно мила та симпатична, у розпалі своєї доповіді закинув мені, неприязному на тому вечорі, що я промовчав був, що й УНДО брало "грошенята" "з того самого" (большевицького) джерела. У зв'язку з тим у "Свободі" появилася коротка заява за підписами Василя Мудрого, останнього голови УНДО на рідних землях, — моїм, як колишнього члена ЦК й Екзекутиви УНДО, та Івана Шепаровича, голови УНДО в ЗСА, де ми стверджували, що "За весь час свого існування Українське Національно-демократичне Об'єднання (УНДО) не старалося ані не дістало ані одного сотика з будь-якого чужинецького не-українського джерела, а тим паче не дістало ні одного сотика від большевиків"... Але я не мав і не маю жалю до Йосипа Гірняка, дармащо він назвав мої статті у "Свободі" "букетом демагогії". В моїх очах це була спокійна полеміка, в його очах це була демагогія, — американці кажуть "погодімся, що не погоджуємося" Моя пошана й симпатія до Йосипа Гірняка ні на ноту не зменшилася.

Багато галасу викликала теж доповідь на форумі Ратгерського університету радника советської амбасаді при ОН Юрія Кочубея на тему "Роля України в Радянському Союзі". "Свобода", помістивши про це вістку (8 квітня 1964) зайняла до тієї події негативне становище. Неслушно обвинувачувано у цьому Українську Студентську Громаду у тому університеті та її опікуна,

цілком несподіваної сторони. Гурт культурних діячів України проголосили публічне "Слово" до Комітету будови пам'ятника з вимогою, чи суґестією, допустити їх на свято відкриття. Аргумент "за" був дуже переконливий: Шевченко не є власністю одної тільки еміґрації, а цілого українського народу, і тому діячі культури на рідній українській землі повинні бути учасниками відкриття його пам'ятника. Проте, при ближчому розгляді, виринали поважні сумніви. Було ясно, що ті діячі української культури, які звернулись з отим закликком, або зовсім не діяли з власних спонук, тільки виконували волю большевицької влади, або навіть, коли з їхнього кола вийшла та шляхетна ініціатива, то даного листа-звернення написали й вистилізували большевицькі спеці від пропаґанди. Коли б прийняти, що дійсно група діячів культури прибуде з України і візьме з честю участь у відкритті пам'ятника, не було б ніяких логічних і раціональних причин відмовляти їм, без уваги на політичний режим в Україні. Але, коли би большевицька влада дозволила на виїзд діячів культури з України до Вашингтону на патріотичну маніфестацію буржуазних націоналістів, то напевне для використання нагоди, щоби закаламутити ту церемонію і внести в неї дисонанс, а то й просто спровокувати скандал. Наприклад, яка витворилась би ситуація, коли б, користаючи з запрошення від Комітету будови пам'ятника, помаршувала на площу між вулицями 22, 23 і "Пі" у Вашингтоні велика група осіб під червоним прапором — та ще й може з музикою — і тоді, коли маса зібраних почала б співати "Ще не вмерла", вони заспівали Інтернаціонал? Або: яка була гарантія, що тоді, коли кол. президент Д. Д. Айзенгавер почне промовляти, та делегація, сформована і зорганізована советським пропаґандивним апаратом, не спровокує скандального заколоту?! Чи можна довіряти такому партнерові, чи можна довір'яти таким нашим братам, які насправді мусять грати ролю зняряддя режиму?! Ось на тлі таких взаємосуперечних сумнівів і аргументів розпалилась нова полеміка. Організація українських письменників "Слово" з своїм головою Григорієм Костюком-Подоляком у провіді взяла ініціативу, щоб відповісти на "Слово". "Відповідь українських культурних діячів ЗСА і Канади" підписали 62 наші інтелектуали, між ними дуже видатні діячі української культури, твореної у вільному світі. Названий голова "Слова" Г. Костюк прислав мені теж проєкт тієї "Відповіді" до підпису. Я не підписав її, подавши кілька точок на виправдання своєї відмови, з яких найважливішою була та, що така відповідь діячам культури в Україні повинна бути узгоджена з Комітетом будови пам'ятника. Такого не сталося і вийшло, що Комітет відповів діячам культури з України негативно,

а діячі культури з Америки і Канади — позитивно. А що це сталося приблизно в тому часі, що й історія з виступом Кочубея в Ратгерському університеті, то ті дві події неслучно пов'язано разом. У Ньюарку, Н. Дж., відбулися два публічні зібрання в цих справах, одно 19 квітня, друге 26 квітня 1964 р. Звіти й навітлення з обох зібрань появились у викривленому світлі, залежно від симпатій і світогляду звітодавців. В "Українському Житті" у Чикаго появилось 30 травня 1964 таке широке повідомлення про зібрання з 26 квітня 1964, що я вислав туди спростування різних невірних фактів — і газета льояльно те моє спростування помістила.

Гарячкова атмосфера, в якій запанувала нетолеранція до інших як "мої" поглядів, яка доходила до того ступня, щоб затулювати противникові рота, виявилася також у такій "гамаксойці". У "Свободі" появилось оголошення за підписами 24-ох осіб, що 21 лютого 1965 року відбудеться у залі при 111 2 Еве. у Нью Йорку Народа, на якій Роман Ільницький і Осип Зінкевич виголосять доповіді на тему "Зв'язки з Україною і їх значення для українського визвольного процесу". Прийшло туди яких 500 осіб, при чому масово прибули туди члени зібрання ООЧСУ (бандерівці), яке саме тоді відбувалося у недалекому УНДомі. Ініціатори й організатори тієї наради передбачили на Президію відомих громадян Івана Паливоду й Миколу Степаненка. Але із залі вийшла пропозиція, щоби Президію вибрати всіма приявними — й обрали 5 осіб, між якими не було ні одного з названих громадян, а головою новообраної Президії став Петро Мірчук. Тоді проголошені в газеті доповідачі відмовилися виголосити свої доповіді, — замість них доповідали Петро Мірчук і Валентин Коваль. Частина приявних вийшла зі залі. Ільницький і Зінкевич виголосили свої доповіді трохи пізніше в залі одної американської установи при 41 вулиці. Тоді, у 1965 році фактичне зірвання зборів інакодумаючих було можливе — сьогодні, славити Господа, таке було б неможливе. Організаторам того зірвання Народи треба було ще признати зручність, що все обійшлося без бійки та ніби "демократичним ладом"...

Тривкий слід тієї суперечки довкола української політики і тактики чи — насправді — довкола проблем української політичної думки залишився в 4-му томі "Енциклопедії Українознавства", сторінки 1571-1573, де наприкінці статті "Міжнародно-правний статус України", за підписами пок. Б. Галайчука і В. Маркуся, написано таке: "Не зважаючи на зміну урядів і режимів на Україні з 1917 р., правно існує тяглість (континуїтет) та переємність (сукцесія) української держави: УНР — Українська Держава —

з тією "Заявою") то весь той виступ наших науковців, людей доброї волі і віри, був зайвим вигуком у порожні. Я читав десь, що та "Заява" була підготовлювана за кулісами між одним з її авторів та культурним референтом у советській амбасаді. Я не міг відшукати того закиду "чорним по білому", але він не грає ролі: чи так було, чи не було, було би краще, як би тієї "Заяви" не було. Управа НТШ Америки натаврувала ту заяву своєю постановою з 10 лютого 1968 р. Але згодом піднесено деякого з підписаних на "Заяві" звичайних членів НТШ до ступня членів-кореспондентів: головуєчий тоді в НТШ д-р Матвій Стахів аргументував ту зміну становища НТШ супроти даних осіб потребою розмежовувати "генералів", які були плянувальниками, від "воєнків", які не мали вирішного голосу в тій справі й підписали ту "Заяву" не орієнтуючись у деталях. Зрештою, це й була правда: дехто з підписаних там стояв здалеку від українського політичного життя і цілком не орієнтувався, у чому річ.

Поминаючи голоси із скrajних двох таборів, "за" і "проти" культурних контактів", визнання "реалітетів" і т. п., ломинаючи такі голоси, які противну сторону обкидували прерізними епітетами, між якими на адресу одних раз-ураз падали закиди "зрадництва" та на адресу других "обскурантизму" й "назадництва", в офіційному органі ООЧСУ ("Вісник" за січень 1965) появилися статті двох інтелектуалів того табору, д-ра Михайла Кушніра "За активізацію публічної опінії" та Вячеслава Давиденка "Зустрічі, поцілунки і — що далі?", які тим замітні, що розглядали ті події з погляду власне української політичної проблематики. Можна не логоджуватися з тезою, д-ра М. Кушніра, що прихильники "зустрічей і контактів" штовхали все українство "на шлях націонал-комунізму". Але треба погодитися з ним, що спроба ревізіонізму основної української політичної концепції по такій лінії, щоб визнати УССР за українську державу та всі пізніші ті зустрічі й контакти погрожували українському вільному суспільству "психічною капітуляцією". Треба логодитися з Вячеславом Давиденком, що той заколот створював у вільній українській громаді "нову лінію поділу".

В. Давиденко зокрема звертав увагу на книжку Андрія Білинського "Світ і ми" (В-во Орлика у Мюнхені, 1963). Автор тієї книжки, колишній дивізійник і кол. советський в'язень, високоосвічена людина, спеціаліст советського права, зайняв тією своєю книжкою в історії української політичної думки місце, як пропагатор дефетизму. Він не намовляє до національного відступництва, ані змінівіховства, ані до "зради" в будь-якій формі і

будь-якому виді, тільки переконує, що; не буде війни, не буде в СССР ані революції ані еволюції, советський режим і советська імперія стабілізовані й тривкі, не буде ніяких змін, то треба прийняти це за вихідний пункт своєї поведінки і — пристосуватися до цієї ситуації. Треба — каже він — відкласти до музею державницькі гасла і всі патріотичні деклямації, треба виректися політики, яка насправді є "клубком емоцій", і стати на реальний ґрунт. Себто: визнати існуючий стан на Сході Європи, перестати бавитися в словесних і паперових революціонерів, а коли советський уряд у Москві побачить, що українська еміґрація не є ворогом, що його треба поборювати всіма можливими способами, то напевне змінить свою політику й українському народові стане легше. Андрій Білінський приїздив і до Нью Йорку з своєю доповіддю, яку дав в Українському Народньому Домі. Слухаючи його я даремне тоді і тепер старався знайти відповідь на загадку: як така освічена людина може пропагувати такі ідеї в УНДомі в Нью Йорку?! Перестати співати "Ще не вмерла", перестати говорити про Москву, як окупантського ворога, перестати повторяти гасла визвольної війни-революції, бо все це з погляду актуальної ситуації і диктованої нею політики — нісенітниця! Приявний на тій доповіді згадуваний вже мною Євген Стахів, хоч я з ним не дуже в усьому погоджуюся, сказав тоді мудре слово: "Ви, Пане Докторе, кажете нам, щоби ми перестали бути революціонерами, а самі проповідуйте революцію, бо те все, що Ви нам дораджуєте, це революція". Д-р А. Білінський — людина послідовна і своїх поглядів не вирікся. Він ніде не визнав своєї найбільшої помилки, яку він, як учений, не повинен би робити: що він не взяв на увагу ідеї, як реального чинника в політиці й визвольній дії кожного поярмленого народу. Ідея і вірність їй, ідеологія, національно-політичні ідеали, віра, твердість, — всі ці і їм подібні абстрактні поняття, це не "клубок емоцій", а реальні чинники, це реальні "імponderабілія" кожної політики, тим паче політики еміґрантів, які відмовилися жити (згинуті) під ворожим окупантським режимом. На величезне добро українському вільному суспільству треба записати факт, що у цілому великому вахлярі українських політичних партій, груп, середовищ, які постали у країнах поселення українських втікачів, нема ні одної незалежної української групи (про так званих "прогресистів" не говориться), яка прийняла б теорію капітулянтства, дефетизму, і проповідувала гасло "не тратьте куме сил — спускайтеся на дно". Хоча Андрій Білінський, людина, великої освіти та бездоганних товариських форм, користувався сторінками "Українського Життя" у Чикаґо, що його покійний видавець-редактор д-р Тома Лапичак був його

близьким особистим приятелем, проте насправді й "Українське Життя" не поручало такого повного капітулянтства духа і такого дефетизму, як поручає їх книжка "Світ і ми". З тієї постави українського вільного суспільства можна черпати віру в його майбутність.

Автор цих рядків ніколи не був фантастом-мрійником, ані у приватному, ані громадському житті. Не існує "реальна" і "нереальна" політика, бо "нереальна" політика не є взагалі політикою. Коли теперішня українська політична думка вбачає в УССР колонію і відкидає співпрацю з окупантським режимом — то це власне реальна політика, яка бере на увагу політичний досвід та єдино можливі межі діяння. Люди на рідних землях мають дбати за те, щоби жити й пережити та в найгірших умовах животіння здобути собі кращі умовини екзистенції — національно-політичні, культурні, економічні. Одні роблять це пристосуванством, інші — протестами, які коштують їм життя і здоров'я, терпіння і загин їх та їхніх родин. Ввесь нарід не може бути народом самих мучеників і самих героїв. Тому, поклоняючись героям годі кидати камінем на тих, які є малодухами. Очевидно, нас болить явище такого масового пристосуванства, яке каже мільйонам українців говорити публічно по-російськи. Але водночас всі туристи, які вертаються з відвідин своїх рідних і знайомих в Україні, і всі ті, які вибрали вже свободу і втекли відтіль, твердять водно: тамошні наші земляки кажуть нам, українським поселенцям у вільних країнах світу, не вирікатися наших прагнень і нашої опозиції супроти Москви, а, навпаки, "кричати" і то кричати якнайголосніше. Фактом є, що не було б "УРЕ", як би не було "Української Енциклопедії Українознавства", не було б пам'ятника Шевченкові у Москві, як би таких пам'ятників не здвигнули були "буржуазні націоналісти" у Вінніпезі і Вашингтоні, не ввели б української мови у деяких катедрах університетів в Україні, як би наші туристи з Канади й ЗСА не запитували советських пропагандистичних "гайдів" та ректорів тих університетів — як це діється, що в Україні на високих школах панівною є російська мова, — як це є, що наукові твори виходять здебільша російською мовою, а коли й появляються деякі мовою українською, то таким невеличким накладом, що їх трудно знайти у книгарнях?! Україна не є першою країною, що підлала під чуже володіння і змагається — різними засобами — за своє національне удержавлення. В історії всіх колишніх поярмлених, нині державних народів, не було такого, щоби капітулянтство довело до їх визволення. Свідомість цього є в умах і серцях всіх українських людей, — віримо, що й у душах та серцях українських людей в

Україні, а тим паче всіх тих, які поселились у вільних державах в діаспорі.

*
*
*

Добре сталося, що запальна, гарячкова, насичена пристрастями, емоціями і нетолеранцією атмосфера в цих справах в Америці минулася. Не минулася розбіжність поглядів, але люди з розбіжними поглядами сходяться вже, беруть участь у спільних панелях, не ворогують ані особисто, ані політично. Вони погоджуються, що в дечому не погоджуються і співпрацюють для спільної української справи, визнавши, що всі вони — патріоти-державники. Сьогодні ніхто нікому не розбивав би зборів, бо настала краща атмосфера, вирівнялися думки, зростає свідомість потреби спільного протисоветського фронту. Загострення політики поліційних репресій в Україні, колонізація її насиланим в Україну московським елементом, русифікація найбільш рафінованими способами, дика економічна експлуатація та придумання таких звірських засобів терору, як засилання до божевільень опозиціоністів режиму — все це мусило послабити рух за визнання УССР за українську державу, навіть з усіма тими застереженнями, що їх роблять професори міжнародного права. Так само, як у 20-их і 30-их р. р., так само тепер сама Москва і її преторіяни в Україні виключають відродження радянофільства в будь-якій формі.

Очевидно, що у своїх численних статтях та публічних виступах в часі тієї гарячкової дискусії я міг сказати не одно неоправдане слово, я міг нераз помилитися. Але, хоч багато моїх земляків, що я їх шанував і шаную, гнівалися на мене, я не думаю, щоби я своїм пером і своїм словом накоїв лиха українській вільній спільноті. Проф. Василь Маркусь твердив в "Українському Житті" 11 квітня 1965 року, що мої статті "стали ідеологічною плятформою газети "Свободи", УККА і всього теперішнього естаблішменту..." Думаю, що це перебільшення, тим паче, що я ніколи не був і не є безкритичним звелічником теперішнього українського естаблішменту в Америці. Фактом є, що я не плив в фарвартері ніякого екстремізму. Маленький доказ: коли діячі з Союзу Визволення України хотіли винаймати велику залю УНДому у Нью Йорку на зібрання, яке мало стати публічним "судом" над Миколою Хвильовим і Іваном Багряним, то я перевів на Дирекції Українського Народного Дому рішення, що організаторам такого віча відмовлено залю. Фактичною причиною відмови було те, що я

переконав членів Дирекції УНДому, що не можна на публічному вічу розв'язувати проблеми політичної думки і що спеціально Український Народній Дім не може стати форумом для розпалювання пристрастей та відсуджування, хай і контroversійних, але видатних постатей українського минулого від усіх прикмет і заслуг. Я був і є завжди за те, що й теперішніх та тим паче колишніх комсомольців не можна таврувати і гуртом зараховувати до ворожого нам табору, бо ми маємо вже історичний досвід, як це було в Україні перед весною 1917 року і після неї, — і ми не можемо спрощувати такі явища і проблеми, як процес освідомлення, режим терору, і створена ним атмосфера, гін до самозбереження, і — врешті й не можемо негувати можливого існування українського валенродизму, в теорії і в практиці...

ПРОБЛЕМА МОЛОДІ І ДІЙСНІСТЬ В ЗСА

Проблема "батьків і дітей", звана тепер модно "прірвою між генераціями", (Дженерейшен геп") існувала, існує й існуватиме в усіх часах і в усіх народах світу, особливо народах розвинених. Проблема молоді в українській вільній громаді найтісніше пов'язана з найбільшою загрозою, яка існує для цілої цієї нашої вільної громади, а саме — асиміляцією до чужомовного оточення в країнах українського поселення. Михайло Сосновський цілком правильно звернув увагу в одній своїй статті у "Свободі", що пора перестати говорити про "еміграцію", бо ми, навіть ті, що самі вимандрували з рідної землі, перестали бути емігрантами, а є поселенцями, дармащо цілі української політичної еміграції залишилися актуальними. Але таких, як автор цих рядків, вже щораз менше. Виросла середня генерація з дітей і молоді, які прибули сюди з своїми батьками, виросла вже тут народжена ціла нова генерація: тут народжені юнаки і дівчата здебільша вже навіть заснували власні родини, бо від масового напливу сюди, до ЗСА й Канади нової іміграції минуло понад 25 років.

Процес природної асиміляції неминучий, невідхильний, обов'язковий. Його не можна скасувати, не можливо його цілком знівелювати. Можна його тільки різними способами зупинювати та, у переконанні, що цей процес буде продовжуватися, можна і треба старатися, щоби внуки і правнуки імігрантів мали сантимент до батьківщини їхніх дідів і прадідів та діяли в її користь. У цьому аспекті появилися прерізні теорії, постав навіть термін "нової виховної системи", поставили фахівці цієї справи, які еднають свій глибокий український патріотизм із журбою за майбутність

української громади у вільному світі та за збереження при українстві нашої молоді. На Другому Світовому Конгресі Вільних Українців (СКВУ 2) у Торонто, 1-4 листопада 1973, пред'явлено 25-сторінковий "Звіт Світової Координаційної Виховно-освітньої Ради з 1968-1973 р. р." за підписами д-ра Е. Жарського, голови Шкільної Ради УККА, і О. Стеценка. На самому тому СКВУ 2 адвокат Петро Саварин з Едмонтону виголосив прегарну доповідь на тему "Методи збереження української національної субстанції і розвиток культурно-суспільного життя українців у країнах нового поселення". На терені ЗСА від років щиро й турботливо займаються цією проблемою, студіюють її, аналізують і стараються знайти позитивну відповідь на зв'язані з цією проблемою сутні запити — згаданий проф. Едвард Жарський, проф. Мирон Куропась з Чикага, мгр. Ярослав Рак з Ньюарку, всією душею віддана молоді видатна діячка "Пласту" Ольга Кузьмович — щоби назвати тільки кілька прізвищ поруч з якими є багато-багато інших. В усіх доповідях, панелях, дискусіях і суперечках на цю тему червоною ниткою в'ється одностайне ствердження, що найголовнішу роллю у заходах над збереженням при українстві молоді грають, чи радше повинні грати, батьки. Батьківський дім і його атмосфера, здатність батьків зберігати духовий зв'язок з своїми дітьми, хист батьків знайти рівновагу поміж їхнім, батьківським, українським патріотизмом та почуваннями їх дітей, народжених в Америці, які природно не можуть ставитись до Америки (чи іншої країни поселення), як до "чужини" (дехто з наших гуррапатріотичних імігрантів так і писав тут, вже отримавши американське громадянство, приватні листи "На чужині"! — від батьків залежить в першій і найголовнішій мірі, чи їхні діти та й онуки залишаться при українстві і причиняться до збереження української субстанції у вільному світі. Школа і Церква — це дальші два чинники, які в цій ділянці повинні суперничити з молодечими організаціями. Школа — себто курси українознавства і ті приватні школи, майже виключно при церквах, де повинен би панувати український дух. Обурливою річчю є навчання дітей в деяких церковних школах молитви англійською мовою. Українська людина мусить знати "Отче наш" — українською мовою. Виховання батьками дітей, що ходять до англомовних шкіл, мають англомовних товаришів і живуть в англомовному оточенні, виховання таких дітей в українському дусі — це страшенне трудна і складна справа. Коли пригадати, що з-посеред давньої української іміграції в Америці майже поголовно відпадали від українства діти наших провідних піонерів-інтелігентів, зате збереглися діти неосвічених батьків, які навчали своїх дітей

УСРСР, задокументована в різних конституціях і міжнародно-правних актах. Вхід УРСР до СРСР позбавив її міжнародно-правної особовости, але не державного статусу. Часткова міжнародно-правова особовість була повернена у 1944-45 р. р., хоч існує разюча розбіжність між формально-правним статусом УРСР і її фактичною повною залежністю від СРСР". Проти такого становища і такої стилізації висловились Управи НТШ Америки і Канади, як також "Свобода" й різні інші українські чинники та газети і проф. Кубійович обіцяв, що наприкінці Енциклопедії він помістить спростування чи з'ясування. Це нелегка справа і цікаво, як він це зуміє зробити...

Найбільше шуму й гамору у цих справах було наприкінці 1950-их р. р. і в р.р.1964-1965, але він протягнувся і по 1967 рік. Бо ось тоді несподівано появилась "Заява про сучасну ситуацію в Україні", підписана 35-ма українськими викладачами американських коледжів й університетів та науковими робітниками. По суті та "Заява" зверталася на адресу кремлівських правителів і була апелем до них, щоби вони змінили свою політику у відношенні до України та свій режим в Україні. Автори не залишили сумніву, що вони — українські патріоти-державники і що вони опозиційні до актуальної політики Москви супроти України. "У цьому 1967 році — писалося там у вступі — Радянський Союз відзначає 50-тиліття Жовтневої революції. Для українського народу цього року так само сповняється 50-та річниця відродження його державности: проголошенням Української Народньої Республіки. Сьогодні становище Української РСР все ще характеризується протиріччям між формальною суверенністю Республіки (включно з її конституційним правом виходу з Союзу та її членством в Організації Об'єднаних Націй) і фактичною відсутністю всіх тих прерогатив і функцій, що істотні для кожної вільної і незалежної нації..." І в дальшому вказується загально і подрібно на найбільш яскраві позначки того "протиріччя" між советською конституцією і дійсним станом в Україні. "Ми обстоюємо — заявляли автори тієї "Заяви" — в нашому політичному світогляді демократичну систему правління і принцип самовизначення народів. Ми також глибоко переконані в тому, що Україна має незаперечне право на свою незалежну національну державу. Проте, ми здаємо собі звіт, що життя українського народу, на теперішньому етапі історичного розвитку, проходить у взаємопов'язаності з іншими народами СРСР, як і всього соціалістичного блоку. Ми надіємося, що шлях поступу призведе до поширеної свободи і добробуту всіх народів Радянського Союзу. Ми відкидаємо думку про зміну укладу

сучасних міжнародних відносин засобами атомної війни". В окремих частинах того звернення підписані на ньому українські учені вичислили конкретних 5 точок "До справ державно-правних і політичних" та 6 точок "До справ культури і освітніх" і 6 точок "До справ економічних і соціальних", — що їх уряд ССРСР повинен увести в життя в Україні. Закінчувалась та "Заява" таким закликком: "Ми сподіваємося, що радянське керівництво скористає з річниці Жовтневої революції в 1967 році, для перегляду своєї політики щодо України і почне нову сторінку в історії українсько-російських взаємин. Закликаємо радянські чинники проголосити, як вияв доброї волі, амнестію всім українським політичним в'язням"

Та "Заява" породила в українському вільному суспільстві нову бурю. Дехто називав її бурю у склянці води, проте реакція була широка і голосна. Ясна річ, що нісенітницею було прозивати авторів тієї "Заяви" образливими закидами, бо не було в отій "Заяві" ніякого національного відступництва, ніякої "зради". Але було таки відхилення від загальної політичної лінії не тільки офіційного естаблішменту української вільної громади, але й опозиційної до того естаблішменту української політичної думки. Адже все вільне українське суспільство ставилося і ставиться критично супроти західньої, зокрема американської політики співіснування з ССРСР, дармащо я чув доповідь такого видатного українського інтелектуаліста, як Роман Ільницький, що й та політика співіснування приносить користь, а не шкоду народові в Україні. Проте згадана "Заява" 35-ти наших викладачів американських високих шкіл (були між підписаними й деякі бібліотекарі) ставала на ґрунт співіснування і діалогу між вільним українським суспільством в діяспорі та кремлівськими правителями. Це — так мовити — принциповий бік справи. А практичний той, що та "Заява" свідчила про надзвичайну наївність її авторів: невже вони дійсно сподівалися прихильного відгуку збоку Москви?! Чи це тільки був тактично-дипломатичний хід, чи це тільки був пробний бальзон? Кожну політичну дію найкраще оцінюється за її вислідами. Якщо та "Заява" була б знайшла прихильне відношення у сучасних правителів на Сході Європи і якщо в її висліді була б дійсно негайно прийшла амнестія для всіх українських політичних в'язнів та прийшли були названі в отій "Заяві" реформи в ділянках політичній, культурній і економічній, то автори тієї "Заяви" виявились би передбачливими, відважними і мудрими політиками, заслуженими для української нації. Коли ж практичним вислідом тієї "Заяви" був тільки новий заколот у вільній громаді та ще гостріший гніт в Україні (мабуть, і без зв'язку

української мови й молитви та надхнули їх сантиментом до церков і Народніх Домів, що їх вони, малограмотні батьки, здвигали своїм грошем, придбаним буквально працею у поті чола, — то під знаком запиту опиняється теза, що освіта сприяє збереженню при нації. Простопюддя тримається свого гетта і геттоїзм першої української іміграції в ЗСА допоміг їй здвигнути підвалини українського зорганізованого життя в цій країні. А втім, годі обмежитися до ствердження правди, що високоосвічені люди є космополітами, податливішими на денаціоналізацію й асиміляцію до свого оточення, бо згода на таку тезу рівнялась би самогубству. Тому власне новоприбула нова іміграція із своїми педагогами, соціологами, виховниками, духовниками стараються розумово знайти способи, як зберегти фізичне існування українства у вільному світі, як окремої національної особовости при всьому натисковій асиміляційного процесу.

А втім, в усіх пречисленних мудрих і глибоких виводах на цю тему промовчується, що найбільш відштовхуючим молодь від українства чинником є теперішня дійсність, створена власне прибулим сюди старшим поколінням, батьками тієї молоді. Сучасна молодь не всілі зрозуміти: чому в Америці є аж 10 українських політичних партій, яких властиво не видно і що їх назв трудно й батькам тієї молоді вичислити? Чому провідники тих 10-ох партій так конвульсійно тримаються своїх партійних вивісок і паперових програм, чому в чверть сторіччя після приїзду на американську землю все ще існує палка полеміка між отими партіями, чому їх батьки і провідники зорганізованого суспільства не всілі зрозуміти, що 10 українських політичних партій в Америці у 1975 році — це абсурд, який нас в очах кожного чужинця і в очах інтелігентних юнаків та дівчат тільки компромітує?! Сучасна українська молодь не розуміє, чому існують дві наші наукові установи, НТШ і УВАН, які не були всілі перевести навіть спільний науковий з'їзд у 100-річчя одної з них, — чому вони мусять існувати окремо й одна до одної бокувати, замість об'єднати всіх науковців, об'єднати наукові сили, бібліотеки й архіви та матеріяльні засоби, спільно плянувати наукову працю, спільно видавати періодичні збірники чи журнал, спільно працювати для одної української науки?! Українська молодь не розуміє, чому мусять бути аж три молодечі організації — Пласт, СУМА і ОДУМ, коли нісенітною стає концепція будь-якої іншої ідеології у молодечих організаціях, як тільки всеукраїнської, над і позапартійної, як тільки такої ідеології, яка зводилась би до защеплення членам кожної з отих трьох організацій почуття

приналежності до українства, сантименту до України, як батьківщини батьків, бажання зберегти духовий зв'язок з Україною та свідомості, що треба допомогти Україні — кожний і кожна на будь-якому життєвому пості. Чув я недавно доповідь одного з найвидатніших діячів ОУНР старшої генерації, себто популярно бандерівців, д-ра Петра Мірчука, який оповідав, що коли група сумівців поїхала з відвідинами до табору ОДУМ-у, то там керівники табору нараджувалися, чи можна допустити, щоби бандерівці заприятельовувалися з одумівцями. Вірю тому діячеві, що так було, бо воно відповідає духові наших "батьків": мовляв — ділити земляків за їх партійно-ідеологічним піднебінням, а не за їхньою приналежністю до української нації та за їх особистою чесністю. Нісенітницею стало боятися "фашизму" у сумівців, чи "демократизму" у пластунів і "уенерівства" в одумівців, коли в усіх таборах української молоді, в ЗСА і Канаді, існує те саме явище: коли після офіційної збірки юнаки і дівчата розходяться і починається між ними приватна гутірка, то вони говорять — по англійськи! Так буває теж на 10-ій вулиці на ньюорському Давнтавні під домівкою СУМА, як теж на Другій Евеню під домівкою Пласту. Чи в обличчі того факту, чи в обличчі щораз дальшого поступу процесу асиміляції і денаціоналізації не можна зревідувати окремих уладів, не можна знайти спільного знаменника молодечих організацій, які всі разом гуртують ледви тільки 10 відсотків існуючої в Північній Америці української молоді?!

Українська дійсність, створена "батьками" відштовхує "дітей" — і не батьки, а діти мають тут повну рацію. Українська молодь у корені здорова, має теж здоровий інстинкт і чітке почуття реалізму. Останні Конгреси американських українців виявили громадську активізацію окремих гуртів нашої студентської молоді. З кола тієї молоді вийшла вимога, щоби змінити назву "Конгресу американських українців" на "Конгрес українців в Америці", бо, мовляв, українці є суверенною національною особовістю і додаток прикметника "американський" ту суверенну особовість обнижує. Брутальна русифікаторська політика Москви в Україні, і реакція на ту колоніальну політику у постаті руху спротиву в Україні з цілим рядом освічених, відважних, саможертвенних аж до героїзму і самовідречення українських людей, заактивізувало українську молодь в Америці й Канаді. Молоді провідники Комітетів оборони Валентина Мороза, Комітетів, що поставили собі за завдання демонструвати проти фізичних знущань над українськими інтелектуалами в Україні, проти тамошнього культурного геноциду

й безпощадної економічної експлуатації, такі Комітети молоді виявили велику ініціативність, придумливість, енергію і організаторський хист. Відомо, що молодь реагує найбільше на кожний гніт і тут вона зареагувала на американському терені проти гнету на терені українському. Треба тільки бажати, щоби це не був солом'яний вогонь.

Молодь не любить фрази, навіть гуррапатріотичної, але пустої фрази, така фраза томить молодь і відштовхує її, бо не дає їй ніякого духового корму, не спонукує її — думати. Я виступав завжди проти перевантажування наших концертів-академій промовами, з яких слухач, особливо студент чи студентка, не всили вихопити й затамити однієї думки. Я не один камінчик кинув в городець організаторів таких імпрез і таких гурра-промовців. На жаль, нещастям наших концертів-академій надалі є перша їх традиційна точка: "Відкриття", або "Вступне слово". Голова даної організації, чи голова даного організаційного Комітету зправила використовує нагоду, щоби "виговоритися" і виголосити "спіч", в якому фраза їде на фразі і фразою поганяє. Я сам мав уже такі випадки, що після отакого 20-хвилинного "Вступного слова" місцевого достойника я, запрошений виголосити там "святочну промову", хотів вийти на естраду та заявити, що такий-то добродій достаточо вже втомив публіку і тому я зрікаюся своєї промови. Цікаво, як деякі дуже заслужені наші громадяни, з високою освітою, які багато часу й праці вкладають безплатно у громадське діло, мають амбіцію "промовляти" і не мають почуття автокритизму, що при численних своїх дійсних прикметах — не мають хисту красномовности, не вміють промовляти і тому повинні приготувитися до кожного такого виступу: просити будь-котрого нашого фахівця, журналіста чи письменника, щоби написав йому одну сторінку машинопису, відчитати той рукопис і, борони Боже, не відбігати від написаного тексту не імпровізувати, бо виходить нещастя. Скільки разів я чув завваги від молодих людей, на перервах наших імпрез, на адресу авторів отакого "Вступного слова" чи й авторів "Святочної промови" — завваги, яких не можна б навіть надрукувати! Балакунство наших "батьків" і рівень їхніх балакучих пописів — це один із чинників, який відштовхує нашу молодь від "репрезентаційних" імпрез. Участь молоді на таких імпрезах помітно зросла, коли організатори втягнули молодь до безпосередньої участі в індивідуальних деклямаціях збірних рецитаціях, співочих та танцювальних виступах.

Молодь нарікає, що український "естаблішмент" в Америці не допускає її до керівництва, що у проводі різних наших установ і

організацій стоять старі віком і духом люди, які ніби заздрі за ті свої становища і не вступаються: деклямують раз-ураз про "переємників" і "наступників" при кермі зорганізованого українського життя, а не дають молодим талановитим одиницям змоги пізнати дану установу, пізнати її проблеми і підготувитися до перебрання керми. Є в тих наріканнях дещо правди — але є й переборщування. В різних містах Америки склалися вже й далі складаються відносини, коли старші віком керівники раді би передати молодим людям провід їхніх організацій. Наприклад, коли ще жив мій брат Володимир, довголітній голова Літературно-мистецького Клубу у Філядельфії, він не раз нарікав передомною, що волами не можна затягнути до Клубу молодих людей, які цілком перебрали би той Клуб у свої руки і зробили з нього свою станицю, свою трибуну для виступів молодих людей, зацікавлених всілякими проблемами політики, науки й літератури. Від початку відновлення в Нью Йорку "старокрайового" Видавництва "Червона Калина" (найбільше заслужився для цього діла Петро Постолук), я був і є в Дирекції тієї Видавничої кооперативи. Вона має вже багатий дорібок за собою, має теж великий склад виданих і ще не цілком розпроданих книжок, з яких деякі мають неповторну вартість. Йшли й продовжується наполегливі заходи, щоби Пластовий курінь "Червоної Калини" у Нью Йорку перебрав у свої руки те Видавництво — нема зацікавлення, нема зрозуміння потреби такої установи. Тому нарікання молоді, що її "не бачать", "легковажать", "не притягають", тільки частинно оправдані. В усіх суспільствах є так, що молоді люди самі себе активізують, — спершу на терені своїх студентських організацій, але й цікавляться загальним громадським життям, загальним культурним рухом, приходять на публічні зібрання і дискусійні вечори, дають себе пізнати, звертають на себе увагу. Ніхто нікого не може "втягнути" чи "притягнути", коли нема в того "когось" тяги до даної справи, охоти, бажання. Наші студенти виявили подивугідну енергію і поклали великі заслуги у збірковій акції на Катедри українознавства при Гарвардському Університеті, — про що буде окремо мова. Але водночас марнуються можливості здобувати курси українознавства в деяких американських високих школах, які готові створити курси українознавства і втримувати їх, коли би тільки була відповідна скількість студентів, що бажали би ті предмети студіювати. Проф. Наталя Пазуняк оповідала мені з жалем, просто з розпаччу, скільки труду і енергії треба покласти, щоби переконати якесь число українських юнаків і дівчат, щоби вони зголошувались у Пенсилвенійському університеті у Філядельфії на предмет україністики, — хоча університет

зараховує слухачам того предмету стільки само "кредитів", що на іншому предметі. Це парадоксальне явище: з одного боку палкий динамічний патріотизм, з другого — повна байдужість, з одного боку закидування "старикам" егоцентризму, з другого виявлювання власної молодечої зарозумілості. Я запитував спокійно одного такого молодого українського студента журналістичного факультету: чому він мусить свої погляди висловлювати аrogантним тоном, коли чейже ніхто його не ображує?! Нераз ми чуємо повчання з уст молодих людей, як повинна би, наприклад, виглядати українська преса і які реформи треба би перевести там і там — завваги, які доказують, що їхні автори просто не знають дійсності й оперують категоріями, непридатними в українській дійсності. Очевидно, це можна скласти на рахунок молодості, але трохи більше скромності молоді не пошкодило б.

Вимога "відмолоджування" наших установ і організацій на перший погляд ніби правильна й гарна, проте у нашій реальній дійсності дискусійна і складна. Наче клясичним прикладом на дискусійність цієї "відмолоджувальної" тези була редакція "Свободи" в р. р. 1953-1973. Працювали там старі люди: Давиденко, Кравців, Луців, Кедрин, і раз-ураз можна було почути, що варто було би відмолодити склад тієї редакції. Але хто з молодих освічених і талановитих журналістів пішов би на працю, що її виконував "старий" журналіст — за ту саму платню, що її брав той "старий"?! Замінювати "старого" "молодим" тільки тому, що так наказує вік — це принцип недобрий. Бо найпершим принципом повинно бути, щоб той "молодий" не був гіршим за "старого". При здійснюванні вимоги наших молодих людей щодо "відмолоджування" проведу українських установ і організацій треба брати на увагу, що старші віком громадяни не тільки знають свою установу і її проблеми, але й працюють за марний гріш — з сантименту до рідної установи. Скільки було вже конкретних випадків, що замінивши "старого" багато молодшим його наступником — чути було нарікання: перед тією зміною було куди краще. Очевидно, наші молоді люди повинні, мусять, домагатися, щоби фраза про переємництво проведу не залишалася тільки фразою, — але вони повинні розуміти також, що старші віком працівники мають більший досвід, краще знання проблем даної установи чи організації, і що роки життя не можуть бути виключним критерієм здатності кандидата на будь-яке поважне становище. І що інколи дуже ризиковно ступаючи по драбині вгору, — перескакувати кілька ступнів.

В світі української молоді в Америці можна спостерігати цікавий феномен: куди більше зацікавлення українськими громадськими справами, куди активнішу участь у студентському та загальному українському житті, куди глибший підхід до всіх проблем — у студенток, у дівчат, як у студентів, у молодих мужчин. У всіх студентських громадах дівчата переважають своїм числом і в багатьох із них мають у своїх руках провід, але й у загалі студентства дівчата відзначаються вищим інтелектуальним станом, ані ж їхні мужеські колеги, — це спостереження потвердили мені різні українські професори американських високих шкіл. Коли я запитував напів жартма, напів поважно одну студентку, гарну і розумну дівчину, доньку заприятелених батьків, в якому колі ровесників вона обертається і чи має цікавих знайомих мужчин — вона здвинула плечима: "Трудно між нашими студентами знайти такого, який не говорив би лише про те, скільки може випити пива". Майже з-правила можна почути від наших студенток, що їхні колеги студенти — "нецікаві". Цим фактом деякі батьки і їхні дочки виправдують невеселе явище — вихід численних українських дівчат в Америці заміж за чужинців. Навіть найновіші події в Україні з тамошнім рухом спротиву знайшли голосніший відгук серед студенток, як студентів, дармащо — справедливість вимагає признати — між цими останніми виявились деякі наші молоді люди совісними дослідниками відносин в УССР та добрими фахівцями течій і настроїв в сучасній Україні.

Молодечі організації й літні оселі надзвичайно сприяють знайомленню молодих людей одних з одними, що доводить до їх одруження. На жаль, число щорічних однорідних українських вінчань куди менше за число мішаних. Це окрема, дуже складна і дуже болюча проблема. Мішані подружжя це так, як природна асиміляція, — їх не можна виключити. Але, коли їх логічно виправдувати різними обставинами, то годі їх схвалювати, бо вони безумовно є одним із поважних чинників, які власне сприяють денаціоналізації, сприяють асиміляції до чужомовного оточення. Існують безпосередні й посередні причини мішаних подруж, індивідуальні і загальні. Відсутність організацій української молоді в місцях замешкання даних родин, перебування виключно тільки в товаристві чужомовних товаришів (-ок), але й байдужість до питання національності у подружжі, легковаження національного чинника у користь чинника емоційного (любов) чи матеріалістичного (користі з даного подружжя), — це найчастіше зустрічні причини, чому він одружився з чужинкою чи вона вийшла за чужинця. Але тут також велику роль грають батьки і грає родинна атмосфера, — хоч не завжди і не обов'язково. Відомі випадки, коли

дома панівною мовою була мова українська і коли батьки завжди зверталися до своїх дітей по-українськи, а вони, діти, ставили батьків перед доконаний факт, що одружуються з не-українцями (ками). Але й відомі факти, що батьки зуміли впоїти в своїх дітей погляд, що треба шукати собі життєвого партнера (ку) тільки в рідному середовищі, бо спільна національність є безумовно сильною духовою ланкою у подружжі. А втім, і це не є законом, бо ж на денному порядку є випадки, коли подружжя розбивається, хоча він і вона українці, — щойно в подружжі вияляються непримирливі різниці вдачі чи поганий наліг одного з членів подружжя, — і, навпаки, відомі численні випадки, коли українка, розвівшись з українським чоловіком, який був ледарем, вийшла за чужинця, який був чесною людиною, і була щаслива. Дискусія, яка велася і далі ведеться на сторінках нашої преси цікава, як газетна лектура, але не всилі розв'язати проблеми, бо її розв'язати не можна. Поруч із наведеними вгорі причинами, чому мішані подружжя бувають, є і будуть, одною з найважливіших психологічних причин є супер-індивідуалізм дітей і супер-толерантність батьків. Відомо, що особливо в Америці так звана хатня дисципліна — це невідоме явище. Мала дитина починає писати лівою рукою — не вільно казати їй писати правою, бо такий, мовляв, "природний нахил" дитини і треба йому потурати. Діти вважають, що вони не мають супроти батьків ніяких особливих обов'язків, бо ж вони не просилися приходити на світ, а коли вже не роблять батькам скандалу і поводяться сяк-так пристойно, вчать і не мають конфліктів з поліцією — то чого їх "чіпатися", чого влазити в їхні "внутрішні справи"?! Тому й наші батьки здебільша чи-то принципово, чи з надмірного почуття делікатності і тактовності супроти дітей — не цікавляться ближче їхніми знайомствами ані теж не роблять спеціальних, плянових і послідовних зусиль, щоби своїх дітей знайомити з їх ровесниками тієї самої національності. Знову ж діти ні на мить не призадумуються, що одружуючись поза рідним середовищем — роблять страшену прикрість своїм батькам. Цей індивідуалізм дітей сполучений дуже щільно з егоїзмом, а коли вже син чи дочка унезалежнюються від батьків матеріяльно, то вони вже батьків "не потребують". Очевидно, якийсь зв'язок між батьками і дітьми зберігається, але тісного духового зв'язку нема. Духовий зв'язок між батьками й дітьми — найкраща передумова збереження родини.

В усьому тому лябіринті бувають винятки, як в усіх справах, проблемах і явищах у світі. Є численні випадки засимілювання до українства партнера (партнерки), дармащо здебільша українська удача податливіша для капітуляції перед впливом чужомовного

партнера (ки). Ми з дружиною довгі роки тому познайомилися з панночкою з Балтимору, народженою тут українкою вже в третьому поколінні, яка скінчила була жіночу гімназію у СС Василіянок у Факс Чейзі біля Філядельфії [залишилась великою звеличницею колишньої основниці і директорки тієї гімназії Матери Марії Должицької, (ЧСВВ)], пізніше скінчила коледж і сама стала вчителькою і сказала собі, що не вийде заміж за нікого іншого, як тільки за українця, не кваплючись, зрештою до заміжжя. Діждалася, очевидячки, від Всевишнього нагороди за свою впертість і характер, бо, приїхавши у відвідини до приятельки до Канади — там познайомилася з інженером українцем, який випадково приїхав був теж туди з Америки — і повінчалися. Але скільки є таких характерів серед народженої тут у другому і третьому поколінні моподі?!

НТШ — УВАН

Постало Товариство ім. Тараса Шевченка у 1873 році у Львові, перейменоване на Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у 1892 р. За німецької окупації НТШ існувало тільки конспіраційно, бо гітлерський режим не визнавав, що спов'янам потрібна наука. Большевики остаточно закрили НТШ, пересіявши його величаву бібліотеку. 30 березня 1947 у Мюнхені відновлено НТШ, що його головою став останній голова НТШ на рідних землях, проф. Іван Раковський, великий учений, але й велика людина, без тіні злоби в серці і з єдиною амбіцією — щоб процвітала українська наука. На тих Загальних Зборах були представлені 52 члени НТШ, 29 дійсних і 23 звичайних. Між приявними тоді на еміграції в Німеччині й Австрії були десятки дійсних і звичайних членів НТШ і треба погодитись з проф. В. Кубійовичем, що відновлення НТШ на еміграції — це було добре діло (гл. Володимир Кубійович "Мені 70" Париж-Мюнхен 1970). Майже одночасно, бо 22 жовтня 1947 проф. Микола Чубатий відновив НТШ в Нью Йорку. Група учених, втікачів з Надніпрянської України, під проводом Дмитра Дорошенка, заснували також у Мюнхені Українську Вільну Академію Наук, зате ініціатива екзильного уряду УНР, щоби заснувати Мазепинсько-могилянську Академію, не вийшла поза дебати й не знайшла організаційного оформлення. Ініціатори й організатори УВАН аргументували потребу такої установи, як протиставлення Академії Наук у Києві, яка втратила під большевицьким режимом ролю і значення, як станиця вільної і незалежної української науки. Щоб протидіяти закидам дворейковости й взаємного суперництва — прийнято тоді принцип подвійного членства, себто, що ті самі науковці можуть бути дійсними членами в обох установах. Пізніша

практика виявила, що таке подвійне членство було двосічне і не завжди корисне для добра обох тих установ. Ще гірша практика виявила, що постання на еміграції двох українських наукових установ, що в теорії мало збагатити працю для добра української науки, насправді внесло багато дисонансів, скреготів, і дублювання праці, яка була б куди видайнішою, коли б були б з'єднані і фонди та наукові сили.

Після виїзду проф. І. Раковського з Німеччини і швидко після того його смерті — головою НТШ в Європі став проф. Зенон Кузеля, якого я неоднократно відвідував у 20-х і 30-х р.р. у Берліні. Від весни 1953 р. головою НТШ в Європі аж по нинішній день є проф. В. Кубійович. В Америці проф. М. Чубатий заходився головню біля організації членства та біля придбання власного дому. Треба признати йому заслугу, що він таки купив той дім у Нью Йорку, який дотепер дає приміщення НТШ, проте добре сталося, що закинуто його первісну горду назву "Дому Культури", бо положення, зовнішній вигляд, сходова клітка та й внутрішнє влаштування того будинку аж ніяк не заслуговують на таку назву.

Проф. Микола Чубатий, при всіх великих і незаперечних своїх заслугах, як один із найкращих і найстарших наших істориків та людина великої енергії, без образи для його пам'яті — не мав таких рис вдачі, які необхідні для згідливого співжиття з інакодумаючими в різних ділянках життя, науки і суспільних справ. Тому було таке загальне переконання, що погані відносини між НТШ і УВАН, яка формально заснувалась в Америці у 1949 р., але почала діяти від половини квітня 1950 р., що ті погані відносини склалися головню тому, що вдачі, підхід, мислення і поведення голови УВАН Михайла Опесієвича Ветухова й голови НТШ Миколи Чубатого — дуже різні. Це було одною з головних причин, чому у листопаді 1952 р. на Загальних Зборах НТШ (в залі готелю Нью Йоркер) обрано на голову д-ра Романа Смаль-Стоцького, професора Маркетського університету у Мілвокі, Віск. Великим добром НТШ в Америці була тоді особа секретаря НТШ Юрія Фединського, ученого правника та людини з великою особистою культурою: він виїхав згодом до Блюмінґделю в стейті Індіана, де став спершу бібліотекарем, згодом професором тамошнього стейтового університету. Ото ж проф. Р. Смаль Стоцький пок. проф. Кость Кисілевський (помер наприкінці 1974 р.) та Юрій Фединський пішли в грудні 1952 р. до УВАН і запропонували співпрацю. Представниками УВАН були проф. М.О. Ветухів, проф. Дамян Горняткевич та проф. Іван Замша, який і нині несе в УВАН головний тягар сірої праці, добрий організатор, колишній вояк з

Визвольної війни, ввічлива людина. З трьох запропонованих професором Романом Смаль-Стоцьким точок співпраці — спільні наукові конференції, спільне планування та науково-видавнича діяльність, проф. М. О. Ветухів прийняв тільки третю пропозицію щорічно спільно відзначувати роковини народження і смерті Тараса Шевченка, при чому раз господарем такої конференції мало бути НТШ, другий — УВАН. Але 16 березня 1963 року відбулося останнє таке спільне святочне засідання НТШ і УВАН, з доповіддю Бориса Мартоса (живе ще в часі писання цих рядків — має поверх 90 років і виявляє подивугідну свіжість ума). Від того часу всі зв'язки між тими двома українськими науковими установами зірвалися, дармащо від НТШ були кількакратні спроби налагодити їх. Пригадую собі добре, що на одному з останніх засідань Управи НТШ перед смертю Романа Смаль-Стоцького — я запропонував, щоби проф. Роман Смаль-Стоцький, який робив собі завжди записки з важливіших постанов та зустрічей, з'ясував окремою брошурою авторитетно — де причина того зайвого дисонансу, на основі фактів, просто тому, щоби заперечити різноманітні, здебільша взаємосуперечні версії і закиди. На превеликий жаль. Роман Смаль-Стоцький, який помер 27 квітня 1969 р., не встиг уже зробити це. Він жив у приязні з Митрополитом Сенишиним і свою бібліотеку та свій архів записав йому, чи пак Українській Духовній Семінарії у Вашингтоні, — не знаю, хто ближче поцікавився його духовною спадщиною.

На початку 50-их р.р. були інші відносини, як тепер. Українська Вільна Академія Наук дістала була 5.000 дол. субвенції від Фондації Форда, чи пак її підвідділу "Фрі Рашія". З уваги на ту назву пішли в українському суспільстві різні плітки й закиди, писані й неписані, на адресу УВАН. Живучи у гарних взаєминах з Михайлом Ветуховим, одним із засновників та членів верхівки Українського Національного Державного Союзу (УНДС) у Німеччині, та який тут, на американському ґрунті, став разом із Костем Паньківським, Миколою Шлемкевичем і мною ініціатором, організатором та членом верхівки Союзу Українських Національних Демократів (СУНД), я пішов до УВАН і М. Ветухів дав мені вглянути в усе листування у справі тієї субвенції. Крім того, я дістав всі авторитетні інформації про "Фрі Рашія" від Ярослава Чижя. На тій основі я написав у "Свободі" 18 вересня 1951 р. довгу статтю "Довкола субвенції", в якій боронив УВАН і доказував, що ті різні закиди проти тієї установи — безпідставні. Згодом — чув я — УВАН дістав підмогу від тієї американської установи 12.000 дол. Назва "Фрі Рашія" не подобалася різним національним групам, для яких створено той фонд, як теж самим американцям, і ту органі-

зацію перейменовано на "Східньо-європейський Фонд". Однак росіяни мали в ЗСА такі впливи і зв'язки, що швидко змогли заволодіти тим фондом. З інспірації Ярослава Чиха, який дав мені довірено всі інформації, я написав у "Свободі" дві статті "Східньо-європейський чи Російський Фонд?" ("Свобода" з 13 і 14 лютого 1953) і Чиж оповідав мені згодом, що він пішов із перекладом тих статей до професора Колюмбійського університету Роберта Мозлі, який був тоді неначе неофіційним репрезентантом Державного департаменту для справ культури неросійських словянських груп в Америці. Чиж був дуже вдоволений, що — як твердив — послабив впливи росіян у Східньо-європейському Фонді, який проте вже довго взагалі не проіснував. Була підозра, що Михайло О. Ветухів не хотів маніфестувати тісної співпраці УВАН з НТШ, яке мало марку яскраво антиросійської установи, щоби не пошкодити УВАН в отримванні тієї субвенції. Може так, а може, й ні. Одну таку субвенцію отримано від Східньо-європейського фонду на спільне видання серії книжок, на яких зазначено "Видано Науковим Товариством ім. Шевченка в Америці і Українською Вільною Академією Наук за матеріальною допомогою Східньо-Європейського Фонду". Пам'ятаю, що пок. Лука Мишуга правильно твердив, що з чужинецьких субвенцій завжди виходить більше шкоди, як користі...

Михайло Олексійович — як кликали Ветухова всі його приятелі й ближчі знайомі — це була безумовно індивідуальність і його передчасна смерть у 1959 році на 57 році життя, була великим ударом для всього вільного українства. Людина великої освіти, але й зручний тактик та діалектик, мав широке коло зацікавлення і — широке коло своїх противників, з яких дехто не цуралися піддавати під сумнів його національне вірування, чіпляючись м.і. до його обвислого вділ "китайського "вуса. Але в редакції "Свободи" було відомо, що до кожного числа газети, присвяченого роковинам 22-січня 1918 року, заздальгідь наспіє стаття Михайла Олексієвича. Після його смерти головами УВАН були професори Юрій Шерег-Шевельов, Олександр Архімович та — у двох останніх каденціях, переобраний знову 8 грудня 1974 — Олександр Оглоблин, безсумнівно найбільший, найкращий живучий український історик. Тоді-то пішла до УВАН знову делегація від Управи НТША під проводом нового її голови, професора Осипа Андрушкова, й ніби викурено люльку мира. Конкретно рішено відновити спільні конференції у роковини народин і смерти Т. Шевченка, але й не виключено спільних наукових конференцій з різних ділянок науки. Що виявить практика майбутнього — покажеться, проте добре, що таки переламано льоди і що

відкрились потенціально можливі співпраці. Проф. О. Оглобин ревізував НТШ. Добре сталося, що до архіву відкладено таку пресумну подію, як відзначування 100-річчя НТШ світовим науковим з'їздом — без активної участі у підготові і самому з'їзді учених з УВАН. Правда, УВАН на своєму терені окремо відзначив ті роковини, але така суперечка в ділянці науки був одним із най-прикріших явищ українського життя в Америці.

Від Загальних Зборів НТШ в Нью Йорку в листопаді 1952 р. я був членом його Управи, за двох каденцій також членом Президії. У липні 1965 року я був обраний на дійсного члена Історично-Філософичної Секції НТШ. Сталося це головню заходами тодішнього наукового секретаря НТШ в Америці, проф. Василя Стецюка. Він переконався, що я вмію непогано головувати на вужчих засіданнях чи великих зборах і хотів, щоби я головував на засіданнях Президії НТШ, яка часто збиралася за головування в установі проф. Стоцького, який жив далеко, у Мілвокі. А що членом Президії, чи й заступником голови НТШ повинен бути дійсний член, а не звичайний, то мене зробили дійсним членом. Пишу це тому, що ніколи я не мав амбіції ані відваги називати себе ученим. Я був журналістом і публіцистом, який вважав і вважає, що основою коментування всіх суспільних подій і явищ мусить бути знання історії або економії. Не можу рівняти себе з ученими істориками, але дещо я історію студював і вважаю її вчителькою життя. Згодом я довідався, що внесок на призначення мене дійсним членом підписали проф. О. Оглобин, який ширше мотивував: мої публіцистичні писання, мовляв, оперті на прикладах з історії та сприяють її вивченню. Формально підписали той внесок ще два дійсні члени Історично-Філософичної Секції — Матвій Стахів і Зенон Стефанів. Я дістав відповідну гарно виконану Грамоту з датою 15 липня 1965 з підписами Романа Смаль-Стоцького й Євгена Вертипороха: вони обидва вже не в живих.

В історії відносин між НТША і УВАН було багато різних епізодів. Ось один з них:

У 1961 р., у серії "Доповіді" НТША ("Пейперс") під ч. 18 появилася книжечка проф. Романа Смаль-Стоцького п.з. "Мазепинські традиції старої УНР", де автор дав нарис існування і загину НТШ у Львові, постання, процвітаня і фактичного, хоч не формального, загину Всеукраїнської Академії Наук, та спроб створити на їхнє місце на еміграції нову керівну українську наукову установу. Пишучи про постання Української Вільної Академії Наук заходами групи українських науковців, емігрантів із Советської України, проф. Стоцький двократно зазначив, що між ними " не

було ні одного академіка". Хоча проф. Стоцький заявився проти "поглиблювання роздору на науковім фронті визвольної боротьби", проте деякі науковці з УВАН зрозуміли той есей проф. Романа Смаль-Стоцького, тоді голови НТША і президента Головної Ради НТШ, як випад проти УВАН і її членів і дехто з них (між ними Юрій Шерех-Шевельов) прислали заяви, що вони зрікаються дійсного членства в НТШ. Ясно, що це тоді загостило відносини між тими двома нашими науковими установами.

Одна річ, яка завжди дразнила членів НТШ (і мене), це прийнята і вперто зберігана в УВАН термінологія: "США" Постав Український Термінологічний Координаційний Центр, головню заходами інж. Михайла Пежанського, власника найбільшої збірки українських слівників з усіх ділянок науки, і належали туди також делегати НТША і УВАН. Після довгих і основних дебат вирішено відкинути російський термін "США", бо Америка складається із стейтів, а не штатів, і в кожному з них є стейтовий, а не штатовий губернатор, — і відкинули давній галицький термін "ЗДА", бо стейти не є державами, — та прийнято термін ЗСА. Вячеслав Давиденко з'ясував це у серії статей у "Свободі", яка підпорядковувалася тому рішенняю і прийняла термін ЗСА. НТША якийсь час далі вживало термін ЗДА, аж від недавна пише на своїх офіційних листах "ЗСА". Однак УВАН далі вперто тримається терміну "США". Ніби мала річ, але неприємна і колюча.

Про внутрішні відносини в УВАН не можу писати, бо їх не знаю. Всі ми високо шанували проф. В. Міяковського, який прегарно впорядкував бібліотеку й архів УВАН і його смерть була великою втратою для всього нашого наукового світу. Знову ж смерть проф. Романа Смаль-Стоцького сильно вдарила по НТШ.

На першому засіданні Управи після смерті проф. Романа Смаль-Стоцького, 9 травня 1969 р., обрано на голову д-ра Матвія Стахова, дармащо статут вимагає, що всі керівні органи вибираються Загальними Зборами. У тому голосуванні й виборі всі винуваті — і головуючий тоді д-р Матвій Стахів і всі приєвні, між ними я, бо ніхто не звернув уваги, що внесок на негайний вибір нового голови — протистатовний, тому не можна над ним голосувати. Цей недогляд не пошкодив би установі, як би новий голова не відхилився від традиції, що її завів був проф. Стоцький: він скасував засідання Президії під свою неприєвність, формально призначив двох молодших віком членів Президії своїми заступиками, фактично почав "правити" автократично телефонами до секретаря інженера Романа Кобринського (він є теж членом

Управи) та попав у конфлікт з науковим секретарем проф. Василем Стецюком, до того ступня, що деякі твори, які появлялися друком, під фірмою НТША, не переходили раніше, як повинно бути, через руки наукового секретаря. Д-р Матвій Стахів, колишній професор права в Українському Вільному університеті, людина з великим громадсько-політичним досвідом і надзвичайно роботяща, мав на американському ґрунті ту заслугу, що, ставши редактором "Народної Волі", органу Українського Робітничого Союзу, перевів на терені того Союзу успішну кампанію за позбавлення у тій братській організації впливів "лівих". Він знайшов теж час, щоб написати й видати цілу серію книжок з новітньої історії України. Хоча це науково-популярні книжки до історії визвольних змагань та наставлення в Україні слухняного Москві режиму, проте, це дуже корисна робота. Жаль, що технічне оформлення тих книжок і аж надто популярний стиль, що його придбав собі Автор, довголітній редактор часописів, призначених для читача, що вимагав такого стилю, жаль, що ті риси тих творів завинили, що вони не знайшли такого признання, на яке заслуговують. Я казав д-рові М. Стахову, з яким я знайомий більше півсторіччя та якому я вдячний за підтримання моєї кандидатури на дійсного члена НТШ, що коли б він написав навіть 100 книжок з ділянки історії, то в опінії і загалу і наукового світу він, Матвій Стахів, матиме марку не вченого, а журналіста й політика, — так само, як Іван Кедрин. Але д-ра Матвія Стахова сердила аномалія, що в ЗСА знаходиться велика більшість дійсних членів Історично-Філософічної Секції, а дирекція тієї Секції перебуває постійно в Європі з проф. В. Кубійовичем, як директором. Д-ра Стахова — і не тільки його одного — сердила вимога проф. Кубійовича, щоби до ступня дійсних членів НТШ піднести кількох наших учених, які знаходилися між отими 35-ма викладачами американських високих шкіл, які підписали були "Заяву", що стала наче видимим знаком готовости до "діялогу" з кремлівськими володарями. На такому тлі зродилася в д-ра Матвія Стахова ідея — створити в НТШ нову Секцію історії України, з покликанням на ту точку статуту, яка передбачає можливість творення нової Секції, якщо цього захоче найменше 10 дійсних членів Товариства. Головна Рада НТШ під головуванням ще проф. Євгена Вертипороха затвердила ту нову Секцію на свому засіданні 6 травня 1972. Перед тим засіданням д-р М. Стахів стрівувся зі мною у каварні у Нью Йорку й переконував мене, щоби я теж підписав даний внесок на створення нової Секції. Я відмовився, а на засіданні Головної Ради признав, що коли б були нормальні відносини в Історичній Секції, коли б вона існувала в Америці, не тільки формально, а й фактично, по суті, як

зорганізований колектив з своєю верхівкою, то не було б тієї концепції з творенням нової Секції історії України. Але я висловив сумнів, чи постання тієї нової Секції оздоровить відносини, чи ще їх погіршить. Мене запевняли, що "оздоровить" і "поліпшить". Я стримався при голосуванні, але дійсність виявила, що я передбачав правильно: постання тієї нової Секції, хоч як гарно мотивоване її організаторами, створило новий конфлікт: Дирекція Історично-філософічної Секції з її осідком в Європі та Європейське НТШ відмовилися співпрацювати з Головною Радою Н.Т-вШ, поки не буде поладнана справа з тією новою Секцією, яка — на думку проф. Кубійовича, директора Історично-Філософічної Секції, була розбиттям Секції — без і навіть проти волі більшості її членів, які згодом заявили в окремому голосуванні за єдність Секції. Тут не місце і нема й глузду вдаватися в подробиці "за" і "проти": найкраще з'ясовують обидва становища стаття проф. М. Чировського у "Свободі" з 1 червня 1973 р., яка обороняє створення нової Секції історії України, та відповідь проф. В. Кубійовича у "Свободі" з 11 липня 1973, яка це оспорує, хто дуже цікавий — може туди заглянути.

Слід пояснити: в половині 1955 р. Наукове Товариство ім. Шевченка мусило пристосуватись до законодавства країн поселення його членів. Таким чином, практично, створено конфедерацію чотирьох цілком автономних Товариств — у ЗСА, в Європі, Канаді й Австралії, — їхньою верхівкою з окремим статутом є Головна Рада. В наслідок отого конфлікту, від отого нещасного засідання Головної Ради у травні 1972 року — не збиралася Головна Рада. Коли би жив її президент Євген Вертипорох, то він, признавши передімною приватно, що "сталася недобре, але треба буде шукати компромісової розв'язки", був би напевне ту розв'язку знайшов, бо хоча він теж був за перенесення Дирекції Історичної Секції до Америки, він теж і відкидав тезу проф. Кубійовича, що рішальними є виключно тільки наукові кваліфікації кандидата на дійсного члена НТШ, а не роля в суспільно-політичному житті, проте був людиною спокійною, з дуже добрими манерами і здоровим глуздом. Персонального засідання Головної Ради не було, бо рішуче спротивився цьому її генеральний секретар проф. Василь Стецюк, який хотів спершу поладнати конфлікт з Європейським НТШ, бо — мовляв — за статутом "Метою Головної Ради є зберігати єдність членства" і тому не можна вирішувати справ структурального характеру більшістю голосів членів Головної Ради, а тільки за порозумінням всіх 4-ох НТШ. Несподівана смерть професора Василя Стецюка 9 квітня 1975 р., з яким зійшов до

могили ще один мій щирий приятель, знову ускладнила відносини, бо він мав добрі зв'язки з проф. В. Кубійовичем, дармащо не схвалював його впертості й нахил переводити "пар форс" деякі свої пляни, — і був прихильником компромісової полагоди конфлікту. Компромісової полагоди шукає теж новий голова НТША проф. Осип Андрушків, обраний на перших після смерті проф. Романа Смаль-Стоцького Загальних Зборах НТША 23 березня 1974 р., математик, проте свідомий, що для НТШ, особливо поза межами України, найважливішими є предмети україністики — історія, література, філологія — а не природничі науки. З проблемою Секції Історії України, яка в міжчасі призначила вже кандидатів на членів-кореспондентів і дійсних членів, в'яжеться таки проблема Історичної Секції. Своєрідний параліч тієї Секції, як колективного тіла, поруч із індивідуальною працею окремих її членів, мене теж вражав, і літом 1967 року у мому помешканні відбулася приватна нарада, на якій були приванними проф. Роман Смаль-Стоцький, д-р Матвій Стахів і проф. Василь Стецюк: цей останній запропонував, щоб до Управи НТШ обрати на найближчих Загальних Зборів проф. О. Оглоблина, який таким чином разом із собою приведе до НТША гурт молодих істориків, які мають близький стик із ним. Однак проф. О. Оглоблін, хоч увійшов до Управи НТШ, не прибув ні на одно її засідання: він живе далеко, мав несприятливі умовини і тому тісної співпраці не можна було налагодити. Інша річ, що тут діяли напевно інші мотиви — нехіть того ученого до співпраці з деким в НТША. Один дуже розумний український учений з європейського терену окреслив конфлікт в НТШ, як "кризу персональних амбіцій", амбіцій одного діяча в ЗСА й одного в Європі. Мені сподобалася така характеристика, хоч для мене було і є психологічною загадкою: як люди під 80-ку чи поза 80-ку можуть мати амбіцію дістати ще один титул, дістати ще одну почесність і — ще один клопіт?! Маючи 79 років автор цих рядків мріє, щоб позбутися одного за другим пости, що їх займає в різних установах і організаціях, — і вже деяких зрікся. Люди у такому віці линуть до спокою, до більшого числа годин відпочинку, до такої праці, яка не вимагає напруги нервів. Шукуючи собі конфліктів у такому віці, полеміки, боротьби в ім'я амбіції дістати почесність — це для мене дійсно нерозгадана психологічна загадка. Скажете: а чому ти пишеш спомини, які напевно приспорять тобі ворогів та породять полеміку?! Так, але це обов'язок публіциста — докинути від себе дещо до нашої публіцистичної і мемуарної літератури, — без ніякої почесности для себе...

Чув я від одного з молодших віком наших учених в кулюарах ювілейного з'їзду НТШ: "Для мене політика важливіша, як наука".

Мені здається, що це був вислів емоційний, без призадуми. Бо ніяка політика не може мати успіху, як не буде базуватися на науці. Правда, самостійну державу здобули деякі африканські й океанічні країни на дуже низькому ступні культури й цивілізації. Але деколонізація Східньої Європи може бути переведена тільки на базі такого наявного високого культурного рівня тамошніх неросійських народів, що буде очевидним куріозом тримати їх у стані невольництва. А коли вже йдеться про перебування українців поза Україною, у країнах вільного поселення, то примат політики над наукою мусив би перетворитись у нікому непотрібне політиканство, із занедбанням тієї найпершої місії вільних українців, якою є творення власне тривких культурних, в першій мірі наукових вартостей.

Існування двох українських наукових установ у вільному світі не має рації. Воно штучне, на довшу мету неприродне. Проте реальна оцінка ситуації така, що УВАН вже подекуди вросла у традицію і покищо нема найменших реальних виглядів, щоб ті дві установи могли об'єднатися. Але дозволю собі на пророцтво, що коли б теперішній стан на Сході Європи продовжився на дальших багато років, то НТШ і УВАН так само будуть примушені об'єднатися, як будуть до цього примушені братські Союзи, молодечі та інші наші установи й організації, які постали та існують за принципом геттоїзму, ділення, а не єднання. Прийде час, коли мусять збліднути амбіції людей та цілих установ і організацій "існувати" окремо.

СТУДІЇ УКРАЇНІСТИКИ У ГАРВАРДІ

Справа україністичних студій в американських університетах не нова. Вже в 1935 році в Колюмбійському університеті в Нью Йорку введено виклади української мови і літератури, які читав п. Стеткевич. Подібні спроби були й на інших університетах. Скоріше чи пізніше ці курси самоліквідувалися через брак постійної фінансової бази і певної студійної програми, яка завершувалась би академічним ступенем магістра чи доктора. Створилось своєрідне заворожене коло: не було студентів, не тільки через брак зацікавлення, але й тому, що викладачами були випадкові, часто нефакхові сили, що робили ці курси неактивними для студентів. З другої сторони не було засобів для винагороди добрих фахівців, бо самих студентських оплат за курси замало.

Відомо, що навіть така популярна дисципліна як медицина не

могла б проіснувати в американському університеті без державної або приватної фінансової допомоги. Тому учасникам Третього Конгресу Союзу Українських Студентських Товариств Америки (СУСТА), який відбувся 15 і 16 червня 1957 року в Клівленді, Огайо, стало очевидним, що систематичний і постійний розвиток українознавчих дисциплін в американських університетах міг бути забезпечений лише в рамках фінансово вивінованих кафедр.

Справу встановлення постійних кафедр українських студій на згаданому Конгресі зreferував в окремій доповіді Степан Хемич і на його пропозицію Конгрес створив Фонд Катедри Українознавства (ФКУ), для реалізації цієї справи. На внесок Мирослави Томоруг-Знаєнко Конгрес обрав С. Хемича головою ФКУ і Уляну Явну-Дячук — (пізнішу головного касира УНСоюзу) скарбником. У 1958 році ФКУ став інкорпорований в стейті Нью Йорк і був відтак звільнений від оподаткування.

З кожним роком число прихильників справи ФКУ збільшується. Між ними бачимо молодих ентузіастів: Адріяна Сливоцького, Марійку і Богдана Домарацьких, Христю Валко, Ваву Бачинську, Орісю Лагошняк і ряд інших молодих людей. Організаційна мережа ФКУ може справно діяти дякуючи досвідові і величезному вкладові труду зі сторони таких невтомних громадян: Степана Шипилявого, Анатолія Ромаха, Олі Дужої, Василя Лагошняка, Михайла Комічака, д-ра Юрій Кишакевича, Ярослава Гури, Івана Панчака, Марії Хемич, Богдана Дейчаківського, п-ва Іваневих, д-ра Ярослава й Ірини Падохів, п-ва Ліщаків, Богдана Тарнавського, Василя Шарвана, Зенона Бабюка, Андрія Пашука і покійного вже св. п. Юліяна Тарнавського.

Справу ФКУ стала близькою також українцям Канади, де недавно покликано до життя окремий Краєвий комітет. Діловий сектор цього комітету очолює відомий український підприємець з Торонта Петро Яцик. Почесними членами цього комітету Канади стали Митрополит Максим Германюк, Владика Ізидор Борецький, сенатор Павло Юзик та інші визначні українці в Канаді.

В травні 1967 року відбулося перше засідання Наукової Ради, яку очолив проф. Омелян Прицак. Рада постала з ініціативи Головної Екзекутиви ФКУ як дорадчий орган ФКУ. Основним завданням Ради, в склад якої ввійшло 26 українських науковців і викладачів американських і канадських університетів, була фахова допомога Головній Екзекутиві ФКУ у виборі осідку і ділянок для запроєктованих кафедр.

На цьому засіданні Наукової Ради проф. Прицак подав свою

концепцію центру українських студій, що повинен складатися з трьох кафедр (мова, література й історія, себто для тих українознавчих дисциплін, які не мають можливостей вільного розвитку в окупованій Україні) і Дослідчого наукового інституту. На осідок центру він запропонував впливовий Гарвардський університет.

Професор-емерит Олександр Грановський запропонував Мінесотський університет. Наукова Рада відкинула цей проект з огляду на те, що, будучи стейтовим університетом, Мінесотський університет міг гарантувати існування українознавчої кафедри лише на десять років. Також відпала пропозиція ульькувати кафедру в Колюмбійському університеті, який знаходився в той час в стадії реорганізації і вимагав суми 750,000 доларів за одну кафедру, себто 150,000 доларів більше, як була тоді ціна одної кафедри в Гарвардському університеті.

На рекомендацію Наукової Ради Головна Екзекутива ФКУ прийняла концепцію проф. Пріцака і в пропам'ятний день 22 січня 1968 року підписала договір з Гарвардським університетом. Сплату трьох кафедр розложено на п'ять років. Лише прибуток (процент) зі зложеного капіталу можна вживати на оплату діяльності кафедр. Гарвард гарантує існування вивінуваних кафедр на необмежений час ("інперпетюїті") а у випадку інфляції покриває недобір з власних резервових фондів. Капітал в сумі двох мільйонів доларів на вивінування Українського Наукового Інституту має бути переданий Гарвардові до кінця 1976 року.

Після заключення договору збірка потрібного капіталу пішла швидким темпом і це допомогло сплатити три кафедри в означеному реченці. Досі зібрані готівкою понад два і пів мільйона доларів. В основному це вплати від поодиноких жертводавців, число яких доходить до 10,000; це впливи із записів, з імпрез та з дорівняльних фондів (1/5 з досі зібраної суми). Іншими словами це означає, що на українську науку вплинуло понад пів мільйона доларів від кількох американських фірм (Форд Моторс, Дженерел Електрик та від інших компаній), які подвоюють пожертви своїх працівників на американські університети.

Серед індивідуальних жертводавців є понад 400 меценатів, себто таких громадян і організацій, які скпали на українські студії в Гарварді по тисячу і більше доларів. На першому місці серед меценатів видніє прізвище сл. п. Володимира Юрковського, який пожертвував понад 160,000 доларів. За ним ідуть: Петро Яцик (29,000), Йосиф і Анна Іванів (29,000), сл. п. Михайло Бучинський (27,000), сл.п. Іван Худий (22,00 і автомобіль) та сотні інших.

Поруч зі збіркою фондів іде викладацька і наукова праця. Всі три катедри були обсажені професорами-гостями до 1975 року. Професор-гість чи доцент одержує лише половину платні звичайного професора-ординарія. Заощадженими в цей спосіб фондами університет розбудовує українські колекції університетської бібліотеки, підготовляє українські підручники й інші видання, мікрофільмує джерела й документи до історії України в європейських архівах, уділяє стипендії студентам україністики і оплачує технічний персонал (англо і україномовну секретарку, бібліотекаря, редактора кварталника "Гарвардські українські студії" і редактора видань "Гарвардської серії українських студій") Українського Наукового Інституту, на вивінування якого потрібно ще зібрати півтора мільйона доларів.

Понад сто студентів прослухали курси української історії, мови і літератури в рямцях Гарвардської літньої школи. Шість заавансованих студентів успішно закінчили свої студії і одержали докторські дипломи: Орест Субтельний (історія), Павло Магочі (історія), Зенон Когут (історія), Гриць Грабович (література), Галина Дуда (виховання і українське цілоденне шкільництво) і Слава Єдинак (антропологія). Крім цього студент Сроковський одержав диплом магістра з літератури. Тут можна додати фахову допомогу, яку від Гарварду дістав д-р Андрій Горняткевич у зв'язку з його докторською дисертацією з українського мовознавства, та інші подібні випадки. Всі повищі доктори вже працюють професійно.

Дальших дванадцять студентів підготовляється до своїх докторських іспитів або працюють над дисертаціями. Історія: Гайда, Сисин і Лібер. Література: Пилипюк, Ільницький, Яворський і Сливоцький (побічний предмет) Мовознавство: Дика, Пришляк і Гаєцька. Етнографія: Мойл-Кононенко. Археологія: Климишин.

В рямцях Гарвардської Серії Українських Студій вийшло сім видань, між ними монографія Ю. Луцького "Між Гоголем і Шевченком", монографія про Григорія Сковороду Д. Чижевського і переклад на англійську мову Галицько-волинського Літопису Ю. Перфецького. Друк і розповсюдження цих сім видань фінансувало повністю видавництво В. Фінка в Мюнхені. Одначе, з огляду на економічну кризу, яка спричинила банкрутство славного видавництва "Мутон" в Європі, Фінк відмовився від дальшого фінансування видань названої серії. Отже, треба шукати іншого способу фінансування видань.

Крім серії появилася вже десять чисел журналу-піврічника

"Рецензія" і вибір статей проф. О. Прицака під заголовком "Чому катедри українознавства в Гарварді", тиражем 8,500 примірників.

Дотепер відбулося близько 150 засідань історичного семінаря та окремого семінаря, присвяченого "Повісті временних літ", в яких взяло участь понад 100 науковців з Америки й Європи. Ті засідання, які були насправді викладами чи доповідями на прерізні наукові теми, пов'язані з україністикою, запротоковані в окремих річниках "Протоколи українських студій", які появляються регулярно вже четвертий рік.

В академічному 1974-1975 році завершено структуру програми українських студій в Гарвардському університеті на постійно. Тимчасовий Комітет Українських Студій дістав постійний статус і права департаменту. Головою цього Комітету є даліше проф. Прицак а членами його є Гарвардські професори: Шевченко, Кінан, Пайпс, Вайнтрауб І. Лант. Проф. Прицак є також директором Українського Наукового Інституту в Гарварді.

Щоб забезпечити належний розвиток українських дисциплін Гарвард покликав до життя окремий Візитаційний Комітет, який очолив відомий американський колюмніст Джозеф Алзоп. До цього Комітету ввійшли такі відомі постаті зпоза Гарварду: Митрополити М. Германюк і М. Скрипник, професори: З. Бржезінський, Н. Гарсоян, Ю. Луцький і Ю. Шевельов і Н. Рудестін. Підприємці: Р. Гольдман, Ч. Адамс, Дж. Ньюгавс, П. Тейлор. Крім влади українську громаду заступає в цьому Комітеті Й. Лисогір. Представником від ФКУ є пані Оля Дужа. Члени цього Комітету залежно від потреби сходяться в Гарварді, відвідують виклади, переводять розмови з професорами і студентами україністики і роблять звіт зі своєї візитації Надзірній Раді (Борд оф Оверсієрс) і президентові Гарварду та українській громаді. Перша така візитація відбулася 13 і 14 грудня 1974 року. Звіт з цієї візитації опублікувала "Свобода".

Наведені вище фактичні дані — дати, прізвища, цифри — є ілюстрацією одної з кількох найважливіших подій за останніх 25 років в Америці. Можна б сказати ще точніше, що поруч із Першим Конгресом вільних українців (СКУ 1) та відкриттям пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні — це таки найважливіша і найпозитивніша подія, — всі ті три події тим одна до одної подібна, що в їх здійснення мало хто вірив, що кожна з них була своєрідним чудом на тлі української дійсності в Америці. Нема ніякого сумніву, що найбільшим творцем того чуда українознавчих катедр при Гарвардському університеті є Степан Хемич, який сам став

фанатиком тієї ідеї та зумів зібрати поважний гурт молодих людей і всіх їх надхнути своїм фанатизмом. Тільки отакою відданістю цій добрій справі можна пояснити тайну, що в такому короткому часі вдалося зібрати на українознавчі студії у престижному, найстаршому американському університеті таку велику суму грошей. Продовжуючи збірку фондів на закріплення Українського Наукового Інституту Степан Хемич і його "екіпа" вірних його співробітників, всі вони найбільші оптимісти, що вони потрібну ще кругло одномільйонову суму — зберуть.

Довкола цієї справи — українознавчих студій у Гарвардському університеті, розгорнулася теж широка говорена й друквана дискусія й полеміка. Появилися звеличники і противники цієї ідеї і цієї конкретної справи, скептики й оптимісти. Появилися навіть колективні критичні заяви, що їхніх авторів хвилювали сумніви: чи достатньо забезпечено український характер запроєктованих катедр, — чи існує достатня громадська контроля над студіями, задля яких зібрано такий великий капітал від українських людей, — чому так довго зволікається з обсадженням запроєктованих катедр, — хто саме буде їхніми професорами — і т.п. Нема сумніву, що багато отаких критиків і опонентів керувалися доброю волею і бажанням добра великій справі. Але так само трудно опертися підозрі, що в цій справі проявилися також вроджені прикметні українській вдачі риси: зависть, недовір'я до земляків, нетерпеливість бачити "зараз, негайно" висліди започаткованого діла. Можливо, що до того полемічного вогню зайво й несвідомо, без злої волі, долив пального дехто з активних діячів отого цілого руху за українознавчі катедри у Гарвардському університеті — своїми полемічними виступами з нехтуванням потреби великого такту й толеранції супроти інакодумачих. Степан Хемич і його дружина Марійка, люди з великим почуттям такту, спокійні, ввічливі, лагодили конфлікти. Остаточо скептики й опоненти програли, — ентузіясти і конструктивісти виграли Катедри українознавчих студій у Гарвардському університеті творено і частинно вже створено, для української науки, яка охоплює науковців і студіюючу молодь. Коли частина науковців хвилювалася, то молодь прийняла ті студії у тій початковій стадії і формі, як вони постали, молодь прийняла організаційний план професора Омеляна Пріцака. Омелян Пріцак — всупереч усім атакам проти його особи, керованим різними спонукками — здобув собі велетенський та безперечний авторитет однаково у молоді, як серед професури Гарвардського університету. Знаю, що проф. О. Пріцак підготовляє до друку свою велику працю — 3 чи 4-томову Історію

України, найбільше уваги присвячуючи княжому і козацькому періодам. Треба побажати професорові Пріцакові — й усім нам — щоби ця праця появилася якнайшвидше. Вона підвищить престиж професора О. Пріцака, другої поруч Степана Хемина найбільш заслуженої людини для тих студій українознавства, підвищить авторитет кафедр українознавства і всієї нашої спільноти. Завдяки впливам і персональному авторитетові проф. О. Пріцака Гарвардський університет віддав для Українського Наукового Інституту дві, з'єднані всередині, кам'яниці при принципіальній вулиці в Кембриджі — Месачусетс Евеню —, і там повно молоді — молодих студентів і студенток та вже й таких, що готуються до докторату, там повно надзвичайно ідейних, гарних, талановитих молодих українських людей.

Першорядну інформаційно-документарну статтю про "Правні основи Гарвардського Центру українознавчих студій" помістив д-р Ярослав Падох в Календарі-Альманакх УНСоюзу за 1973 рік (стор. 171-189).

Кульмінаційним пунктом на шляху завершення структури українських студій в Гарварді став акт обсадження першої Катедри Історії України ім. Михайла Грушевського постійним професором. Від 1 липня 1975 року першим звичайним професором-ординарієм Катедри Історії України ім. Михайла Грушевського став д-р Омелян Пріцак, архітект і довголітній керівник Центру Українських Студій в Гарварді. Інавгураційна лекція проф. Пріцака і низка пов'язаних з цим урочистостей відбулися у Гарварді під кінець жовтня 1975.

Труд майже десяти тисяч членів і ентузіястів ФКУ починає приносити плоди і дає запоруку, що українська історична пам'ять буде збережена й українська культура матиме можливість дальшого розвитку. На діяльність Гарвардського Центру Українських Студій звернені очі не лише українців Америки й Канади та їх довкілля. Та діяльність кріпить на душі наших сестер і братів в поневоленій Україні і допомагає їм пережити теперішнє время люте. Виявом цього є довша і тепла згадка про Гарвардський осередок на сторінках 7-8 випуску "Українського вісника", самвидавного журналу з України, та в багатьох приватних листах з України. Треба вірити, що при дальшій щедрій фінансовій і моральній підтримці української громади ця діяльність буде потужнішою і повнішою.

ПРОБЛЕМА УДЦЕНТРУ і 7-ма СЕСІЯ

Хоч еволюція поглядів не дискредитує нікого, якщо вона щира і безінтересовна, проте я — як уже, мабуть, згадував був — від 1917-го року не змінив свого становища, залишившись вірним державницькій концепції Української Народньої Республіки, себто народоправної держави. Наші націонал-комуністи у теорії мають рацію, що коли ставити на перше місце державність, а щойно на друге її устрій, то український державник повинен би прийняти також самостійну Україну тітовського типу. Ця теорія у практиці невикональна, бо комуністична Україна не може бути суверенною, коли межуватиме з комуністичною Росією, — вона мусить стати жертвою агресії свого північного сусіда. Коли ми теж придивляємося практиці тітовського режиму із засудженням Мілована Джиласа на в'язницю та переслідуванням всіх тамошніх інакодумаючих, то демократія таки залишається ідеалом і устроєм куди кращим. Це найтрудніший і найскладніший устрій, бо вимагає політичної зрілості народу і його вибранців. Проте демократичний устрій сягає своєю історією до часів Атенської республіки і це його найкраще свідоцтво. Демократія може існувати й у монархії: зразком служить Британія, де монарх має репрезентаційні функції, а традиція народоправства сягає до Великої Хартії Свобід з 1215 року. Я вже згадував, що наші монархісти — гетьманці — робили і роблять величезну помилку, пов'язавши ідею української монархії з культом Гетьманщини Павла Скоропадського, славословляючи той період української новітньої історії та запекло заперечуючи будь-яку його критику. Трудно передбачити, чи український нарід, переживши період комуністично-большевицької тиранії відкине автократію в будь-якій формі і линутиме до демократії, як заперечення диктатури, чи, може, він настільки привик до "сильної руки", що волітиме Гетьманат над Республіку. Одно певне: коли виб'є нова історична година, то тільки нарід в Україні вирішуватиме, яку він вибере форму своєї суверенної державности. Можна тільки логічно передбачувати, що після досвіду з "федерацією" держав у "Радянському" Союзі із конституційним "правом" виступати кожній його складовій частині з того Союзу — український нарід не вернеться ані до 3-го Універсалу Української Центральної Ради з 7 (20) листопада 1917 р., з його реверансом у сторону федерації з Росією, ані до Грамоти Павла Скоропадського з 14 листопада 1918, яка пов'язувала долю України "з будучністю і щастям всієї Росії". Очевидно, ніхто не схвалює протиросійського зоологізму, який "на віки" виключає будь-яку згоду з Росією. А втім український досвід з російською

демократією був дуже сумний, дармащо Другий універсал таки був кращий за советську конституцію, яка у практиці має божевільні для українських патріотів. Александер Керенський, який став ніби символом російської новітньої демократії, признавав велику заслугу Ленінові-Сталінові, що вони зберегли єдність Росії. Але було б ворожбитством виключати можливість, що змінені відносини й змінена атмосфера таки створять новий тип російських демократів, які не тільки в теорії, але й у практиці визнаватимуть суверенність України.. Були й серед українців в Америці ідеалісти-оптимісти, які вбачали такий тип російських демократів у так званій Кронштадській групі й дораджували вести з членами тієї групи політичний діалог. Один із прихильників такої концепції — Віктор Кіндратович Приходько — це ідеаліст, справжній український патріот-державник, колишній державний комісар (губернатор) Подільської губернії, автор книжки "Під соняшним небом Поділля", щиро вірив у корисність такого діалогу з групою російських діячів, які ніби були прихильніші до ідеї української державности, як інші їх земляки. Та думка, хоч зроджена з найкращої віри і волі, не знайшла прихильного відгуку в українському суспільстві і психологічно та політично це зрозуміло та оправдано. Але хто може передбачити, якими шляхами піде політична думка й у росіян, чи вона залишиться такою самою, як була за Івана Калити і Петра Першого та його комуністичних послідовників, чи зверне в сторону прометеїзму?!

Покищо це все міркування в порожні. Покищо ми маємо такий стан, що після прогри визвольної війни-революції на еміграції опинився уряд УНР, який, спираючися на законодавстві ще на рідній землі (12 листопада 1920) і законі, що його прийняла Рада Республіки вже у Тарнові (3 лютого 1921) заснував і зберігав аж до "великого ісходу" після Другої світової війни екзильний уряд. 10 червня 1948 року створено на базі міжпартійного порозуміння "Акт про реорганізацію Державного Центру УНР на чужині", який в основі, дещо змінений на 7-ій сесії, обов'язує й дотепер. Це був світлий доказ бажання єдності та створення одного провідного центру всіма тодішніми керівними партіями і їхніми діячами.

Нічого переповідати тут тернистий шлях, що ним ступав УДЦентр в пізніших роках, — я вже згадав про всі сесії УНРади і найголовніші кризи. Кожне діло роблять люди і з відпливом за океан та з відходом у вічність щораз інших видатних діячів, відданих душею УДЦентрові, збільшувалися труднощі. Ідеологічне потрясення прийшло у зв'язку із згаданим уже коливанням української політичної думки. Окремі партії то виступали то

приступали до УНРади. Криза в УДЦентрі стала неначе хронічною. До її поглиблення безумовно спричинилися і деякі поважні помилки його керівників. Брак гнучкості, непримирливість, доктринерство і непоступлива впертість ніколи не були монополем якоїсь одної української політичної групи. Після смерти Андрія Миколаєвича Лівіцького 17 січня 1954 і після смерти його наступника Степана Витвицького 19 жовтня 1965, на 6-ій сесії УНРади 22 березня 1967 президентом став Микола Андрійович Лівіцький. На жаль, між 6-ою і 7-ою сесіями прийшло до найбільших потрясень: розколи в партіях і виключення з УНРади одних і приймання других, припинення в членських правах одної прийнятої партії та — найгірше — вихід з Виконавчого Органу УНРади, себто екзильного уряду, д-ра Атанаса Фіголя, що його придбання туди було великим успіхом, та невміння зберегти його — було великою невдачею УДЦентру.

З ходом років і зміною відносин щораз ясніше ставало, що анахронічною стала конституція УНРади за паритетним принципом партій, які стали її засновниками та членами її Першої сесії у 1948 році. Розумним було рішення створити новий т.зв. сектор в УНРаді — виборних членів з-посеред добровільних платників датку на УДЦентр. Несподівано для мене обрали мене, як одного з 5-ох делегатів з ЗСА від отого нового Громадського сектора і в тому характері я полетів до Лондону на 7-му сесію УНРади, що відбувалася в днях 16-18 грудня 1972 року. З'їхалося на прочуд багато людей, бо 52 члени УНРади з Німеччини, Англії, Франції, ЗСА, Канади та Австралії. Внавечер'я сесії відбулася нарада членів УНДС під проводом його голови д-ра Теофіля Леонтія. Маючи на увазі загальний настрій у широких колах суспільства, що хотіло якоїсь "зміни", я запропонував кандидатуру дотеперішнього голови Виконавчого Органу (екзильного прем'єра) інж. Спиридона Довгаля на нового президента, а Миколу Лівіцького на екзильного прем'єра. Я вказував, що по суті нічого не зміниться, бо вирішний голос матиме Микола Лівіцький, якого обов'язково треба зберегти при УДЦентрі. Д-р Леонтій рішуче спротивився: мовляв, це була б "деградація" президента Миколи А. Лівіцького, якої не слід робити. Хоча в історії бували прецеденти, що той, який міг легко стати не то президентом, а диктатором, сам обмежував себе до ролі прем'єра чи тільки члена уряду, в якому все одно мав вирішальний голос (Пілсудський після травневого перевороту 1926, Шеїх Муджібур Рахман у Бангладеші), проте я бачив безвиглядність свого внеску і на ньому не наполягав. Коли після Сьомої сесії найбільші закиди опозиціоністів зверталися

проти вибору нею Миколи Лівницького на президента, то це були голоси неприявних на Сесії. Як би вони були там і придивилися її персональному складові, то — без образи для будь кого — були б ствердили, що Микола Андрійович Лівницький — це громадянин, який політичною освітою, політичним досвідом, знанням проблематики і відносин, відданістю тілом-душею УДЦентрові всіх приявних там куди-куди переростає і найкращий кандидат на те керівне становище. Тому й обрали його одногосно. Противники Миколи Лівницького, як президента УНР в екзилі, трохи подібні до противників проф. Лева Добрянського, як президента УККА. Коли вислухавши всіх їх палких аргументів "проти" запитати: "кого ж ви пропонуєте на його місце" — мовчанка. Чув я раз палку відповідь: "На місце професора Добрянського може бути 10 інших професорів". Коли ж я звернув увагу, що не треба "десять", а одного, який годився би на наступника Лева Добрянського, то відповіді не було і дотепер нема. Те саме з Миколою Лівницьким. Група громадян з ЗСА сугерувала кандидатуру генерала Павла Шандрука. Але ж той військовик мав понад 80 років життя і жив та живе у Трентоні в стейті Нью Джерзі, — як він міг би виконувати такий пост, з яким апаратом, де і коли?! Неповажний підхід до поважної справи. Найповажніший закид проти М.А. Лівницького, начеб він був диктатором, який штучно створює кризи, а всі безвольно, як барани його слухають і йому підчиняються. Закид, очевидно, злобний, фальшивий і невірний.

Зараз на першому діловому засіданні 7-ої Сесії виявилось, що урядуючий голова УНРади д-р Петро Белей, який гладко перевів був церемонійну частину відкриття Сесії, не знає техніки ведення зборів та не вміє опанувати залі, коли виринають контроверсійні питання. Коли він почав хвилюватися і дискутувати з членами Сесії, то погрожував хаос. На дипломатичну заяву голови Громадського Сектора К.М. Теличка з Едмонтону, д-р П. Белей зрікся і мене обрали на голову Сесії (У виданні Союзу Земель Соборної України, Селянської Партії, "Українська Земля" з 1973 р. названо внесення К. Теличка "езуїтською єхидністю", замість признати йому зручність, що він знайшов ввічливу форму, як вийти цілій Сесії з трудної ситуації).

Широкі звідомлення з сесії були друковані у "Свободі" (з 27 грудня 1972) й у мюнхенській "Меті", має появитися про неї окремий збірник, до якого я пропонував включити всі документи, що наспіли на сесію. Нічого вдаватися в оті подробиці. Розмежовуючи з нинішньої історичної перспективи світла і тіні тієї сесії, можна ствердити, що були там такі позитиви: 1) збереження

взагалі УДЦентру, якому погрожував розвал, 2) приїзд на сесію і придбання до активної співпраці для добра УДЦентру видатної діячки Марусі Бек із Детройту, 3) прихильний лист від голови революційної ОУН, чи пак Визвольного Фронту, Ярослава Стецька. Мені вдалося перевести Сесію у визначеному часі розмірно гладко, без скреготів, але не вдалося перевести найважливішої речі, яка потрібна з погляду основної української національної рації та з погляду вимоги широких кіл суспільства: консолідації. І збереження в УНРаді статусу кво, який заіснував між 6-ою і 7-ою Сесіями після отих тамошніх розколів — це найбільший негатив.

Проте заїлість, з якою накинулися на сесію лідери опозиції, особливо від УНДО групи Олекси Яворського й від УРДП групи Василя Гришка — це був сумний вияв політичної зрілості й політичної культури українського суспільства. Ні одна з тих партій, чи пак партійних груп, не проявила на Сесії ніякої доброї волі, щоби на політичний лад розв'язати проблему їхнього членства в УНРаді. Кожна з тих груп вимагала тільки, щоби ту групу УНДО і УРДП, які перебувають в УНРаді, викинути, як таких, що безправно туди ввійшли, а повернути членство представників отих груп. Це були ультимативні вимоги, які виявляли повний брак доброї волі. Я сподівався, що діловими й конструктивними посередниками будуть делегати від ОУН м (мельниківці). Але, на жаль, з Америки приїхали три панове адвокати, найголоснішим речником яких був адв. Володимир Комаринський, який своєю тактикою нагадував студентів із Конгресів українців в Америці, які раз-ураз підносили руку "у справі формальній", і робив враження, що хоче розбити сесію. Д-р В. Михайлів тільки раз забрав на пленумі спокійно голос, спростовуючи закид, наче його однопартійці не платять на УДЦентр, а найспокійніший з них і голова їхньої фракції адв. д-р Зенон Городиський тримався в тіні. Зате бурю викликав цілком зайво представник ОУН м, колишній голова УНРади Яків Маковецький, який, подавши огляд розламів і криз в УНРаді, закінчив свою промову ствердженням, що в УДЦентрі залишилися тільки "недолугі ветерани". Він пізніше перепросив сесію за той вислів, але воно напружило атмосферу й ще більше зменшило шанси тієї політичної групи — відіграти на сесії конструктивну роль. Недавно, вже під кінець 1974 року, під час пресової дискусії на тему консолідації, д-р Зенон Городиський помістив у "Свободі" статтю у спокійному і діловому тоні. Проте він переочив те, чого в цій справі таки переочувати не можна. Вимагаючи, щоби в УНРаді повернути стан з 1948 року — він промовчав, що в міжчасі таки зайшли були в українському суспільстві зміни, які мусили погано відбитися на відносинах в УНРаді. Деякі її члени були активними

співробітниками в американській радіовисильні "Радіо Визволення". У тій радіовисильні зобов'язував напрям американської закордонної політики — співіснування з ССРСР. Припускаю, що не співробітництво у тій радіовисильні, а власне переконання, тотожне з отією політичною лінією радіовисильні, диктувало декому з отих членів УНРади виступати з промовами й концепціями, які інших хвилювали й обурювали. Можливо, що при більшій гнучкості та кращій волі з обох сторін можна було б виминути явний розкол, але так не сталося. Говорити, як це робить адв. Городиський, про "деконсолідаційну політику" Миколи Лівіцького — несправедливо і невірно — бо, М. А. Лівіцький найбільш компромісовий щодо консолідації всіх конструктивних державницьких сил. Ніхто не винуватий, що мельниківці в УНРаді повели тактику, якої я аж ніяк не міг і не можу зрозуміти: залишаються в УНРаді, але відмовляються від участі в її Президії та у Виконавчому Органі, не беруть участі в будь-яких нарадах тих складових частин УДЦентру, стоять збоку і — критикують. Чи видано таке у будь-якій зорганізованій політичній громаді?! Проте є познаки, що діячі ОУНм змінять становище і відіграють позитивну роль посередників у консолідаційних заходах. Я ввійшов до Президії УНРади, знаю відносини й настрої в УДЦентрі і маю сміливість твердити: коли опозиція з УНДО, УРДП і ОУНЗ закине персональні атаки проти діячів УДЦентру, коли вона виявить бажання повороту до УНРади, коли на цю тему заговорить політичною мовою без дискримінацій і на базі прийнятих 7-ою Сесією резолюцій, в яких нема ніяких єресей, а є сформульоване політичне кредо, що його визнає величезна більшість українського вільного суспільства, (можна їх скоротити до 1 сторінки машинопису) то існують добрі шанси переведення консолідації. Можна перевести її, коли перевести зміни структурального характеру в УНРаді. Адже деякі партії, які були сильними й поважними у 1948 році — після відходу у вічність їхніх найвидатніших членів наблизилися до стану фікцій. Як цей факт достосувати до нового вигляду УНРади — це нелегка справа. Але можна і треба думати про це. Далі: я твердив і тверджу, що УНРада, як еманация політичної еміграції, не може існувати без репрезентації націоналістів. Коли бандерівці виступили з УНРади, ОУНЗ не відповіла на запрошення прибути на 7-му Сесію, не прислала туди своїх представників і не виявила бажання поладнати конфлікт та наче примусила 7-му Сесію виключити її. — а мельниківці тримаються тактики "збоку", то автоматично мусили виринути думка — старатися за повернення до УНРади бандерівців.

Противники такої концепції по демократичному боці забувають, що за останніх 25 років змінилися люди й змінилися відносини. Дехто, що 25 років тому був дуже "гострий", завзятий і непримирливий, під впливом років і досвіду — став приступніший на переконливі аргументи, став думати іншими категоріями. Український націоналізм із 1975 року не є націоналізмом з Академічного Дому у Львові в 1935 році. Сьогодні смішно було б пропагувати гасла такі, як "хто не з нами — той знаходиться поза скобками громадянства", або "чим гірше тим ліпше", або "хай і гірший — аби наш" — і т. п. Сьогодні найвидатніші бандерівські діячі знають і визнають, що ні вони ні будь-яка одна інша українська група чи партія — сама одна не всилі вести української визвольної політики ані теж взагалі вести конструктивної праці для української справи — в ізоляції від інших груп громади. В Америці, Канаді, скрізь у світі бандерівці беруть активну участь у тамошніх краєвих верхівках і вони вже позбулися тих авторитарних, монополістичних і верховодницьких тенденцій, що їх мали у таборах втікачів в Німеччині й Австрії. Частинно вплинула на це еволюція світогляду, а частинно — відносини в їхньому власному таборі. Вони безумовно найсильніша зорганізована група, бо має за собою найчисленнішу молодь, має пресу, має ще в порівнянні до інших груп — найбільш здисципліноване членство. Але число того членства теж маліє, а не зростає. І впливи членських внесків маліють, а не зростають. І хоч ряди тієї партії збагатилися на одиниці, які скінчили тут високі школи, проте інтелігентського активу в партії все ще дуже мало. Причини, які довели до виступлення ОУНР з УНРади в першій половині 1950 р. — сьогодні цілком анахронічні, смішні. Коли перечитувати ці архівальні документи — просто стає ніяково, чому їх наслідки діють по нинішній день. Президент УНР в екзилі Микола А. Лівіцький і лідер ОУНР, чи пак Визвольного Фронту, як голова правління на базі акту з 30 червня 1941 р., Ярослав С. Стецько, спільно підписали обширну декларацію п.з. "Становище до подій в Україні і в світі", текст якої появився у "Свободі" з 24 жовтня 1973 р. і від того часу формально ведуться переговори між УДЦентром та ОУНР за поворот ОУНР до УНРади. Коли розмовляти з найвидатнішими діячами ОУНР (бандерівцями) — всі вони признають рацію повороту до УНРади, всі признають, що сучасна ситуація вимагає такої консолідації, — у практиці вони зволікають, вагаються, не мають відваги рішитися на таке добре внутрішньо-українське діло, хоча в недавньому минулому мали відвагу на різні куди ризиковніші діла. Але Я. С. Стецько, мабуть, не хоче зривати цих консолідаційних розмов. Хоча у бандерівському таборі склалася теж

внутрішня опозиція, проте Я. С. Стецько користується великим авторитетом у великій більшості членства і дай Боже, щоби він пішов назустріч наполяганням М. А. Лівичького, та успішно закінчив ці переговори — з увагою не на УДЦентр, не на ОУН Р, а з увагою на український нарід, який вимагає єдності всієї української вільної громади.

Але куди поважнішою причиною є користь для бандерівців, для цілого їхнього Визвольного Фронту, знайти ширшу ідеологічну базу для своєї діяльності, як тільки Акт 30 червня 1941 р. та існування тоді паперового Державного Правління. Вони й так визнають принципи 22 січня, ото ж чи не краще включитися в УДЦентр з його базою державницького традиціоналізму та легалізму влади, включитися в екзильний уряд УНР, як символ української державности? У цьому дусі я мав нараду з провідниками ООЧСУ в їх домівці в Нью Йорку, їздив до пок. Михайла Дужого до Детройту, мав довгу розмову з Ярославом Семеновичем Стецьком у Мюнхені в червні 1973 року і в цьому дусі я промовляв на Делегатському З'їзді ООЧСУ 2 листопада 1974. Перевести повернення бандерівців до УНРади не легко: тут не тільки грає ролю психологічний момент, але й також справа іншого розподілу мандатів та справа представництва у керівних органах УДЦентруу. Правда, коли б верхівка Визвольного фронту дала вказівку, щоби члени його клітин вписалися до Т-в Прихильників УНРади і вплатили туди такі-то вкладки, то могли б перевести багато своїх членів до Громадського Сектора УНРади. Але можна б знайти й інший вихід для справедливого їх представництва в УНРаді. Коли з демократичного табору можна почути перестороги й острах: "бандерівці опанують Державний Центр" — то у відповідь можна запитати: чи це буде добре, чи зле для української справи?! Хто має перебрати УДЦентр, коли не стане нинішніх, як казав Маковецький, "недолугих ветеранів", які дійсно тримають при житті УДЦентр?! Коли демократи з опозиції так палко і голосно воюють за право і конечність різnorodної думки в УНРаді, й одночасно бояться, що з поворотом бандерівців туди настане там "уніформована" українська політична думка, то чому вони, демократичні опозиційні групи не вернуться до УНРади, без ніяких експіацій, без ніякого каяття за большевицьким зразком, а просто на базі свого Вірую з 22 січня 1918 р. та визнання Резолюцій 7-ої Сесії УНРади?! Д-р З. Городиський казав правду у згаданій вище своїй статті, коли закидав деяким делегатам демократичних партій у Комісіях 7-ої Сесії УНРади — непримирність і нехіль до компромісів.

Була тут мова про ОУНЗ ("Двійка"). 22 березня 1967 р. Президія УНРади передала представникам ОУНЗ у Мюнхені коротенький запитник:

"Чи заява ОУНЗ про бажання вступити до УНРади, з зазначенням, що вона (ОУН З) приймає Тимчасовий закон, означає, що 1) ОУН З визнає за легальну репрезентацію українського народу Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі, 2) Уряд УССР, накинута Україні силою Москви, являє собою знаряддя окупаційної влади в Україні і ні в якій мірі не репрезентує справжньої волі українського народу, 3) В імені українського народу на міжнародньому форумі має право виступати єдино Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі". Під цим запитником підписано: "Даємо позитивну відповідь на ці питання в імені ОУНЗ, В. Кордюк, І. Чорній". Але ось зараз після того, у 9 числі Бюлетеню ОУНЗ за червень 1967 появилася стаття, яку керівні кола УДЦентру зрозуміли, як заповідь таких старань ОУНЗ на терені УНРади, щоби основно переорганізувати УДЦентр. Будучи у Мюнхені в червні 1971 р. я радив не брати дуже поважно тієї статті і перейти над нею до денного порядку та чекати, як насправді будуть поводитися представники ОУН З в УНРаді. Мене не послухали, жадали якоїсь заяви від підписаних на отому запитнику представників ОУН З, чого вони не хотіли зробити, остаточно всі розмови ні до чого не довели, ОУН З припинено в членських правах, а 7-а сесія, ствердивши, що ОУН З сама не виявила бажання поладнати конфлікт, бо на запрошення прибути на сесію не відповіла, виключила її з УНРади. Я був і є переконаний, що коли б у Мюнхені був хтось з тих видатних діячів ОУН З з Америки чи Англії, які не погоджувалися з отією статтею в "Бюлетені" і були здатнішими до примирливого поладнання конфлікту, звівши його по суті до непорозуміння, то ОУН З була б і тепер в УНРаді.

Інша справа з УРДП, що її орган "Українські Вісті" в Ульмі раз-ураз містив статті по "реалітетній лінії". Голосною стала стаття, що її автор дораджував "іти в ногу" з нашими земляками-патріотами в Україні. Але ті земляки в найкращому випадку можуть боротися за кращі умовини життя і праці з позицій ленінської контитуції, — чи з таких позицій може виходити УДЦентр?! Маю по нинішній день листа від видатного члена УРДП, інженера А. Гудзовського, який прислав мені Програму УРДП з 26-27 грудня 1970 і писав: "Я думаю, що ліпше критикувати УРДП, посилаючися на програму, а не на статтю будь-кого з діячів партії ..." Правильно, але це не "будь-хто з діячів партії", а заступник голови УРДП є редактором партійного

органу. Інж. А. Гудзовський — давній і послідовний прихильник УДЦентру, ідеаліст, мабуть, не має такого впливу на тих членів своєї партії, які схвалювали факт, що лідер партії Василь Гришко був між підписаними на "Заяві" 35-ма викладачами американських шкіл, та які не хочуть чи не можуть змінити тієї лінії партійного органу, яка перечить принциповому становищу УДЦентру. Але й розкол в УРДП можна би поладнати й обидві групи тієї партії могли би засісти одні поруч одних в УНРаді, як би було в усіх них зрозуміння, що нинішній стан в Україні й у світі ультимативно вимагає від вільних українців — згоди й одностайного фронту.

Найлегше і найпростіше було б прийняти до УНРади ту групу УНДО, яка знаходиться в опозиції, коли б тільки вона перестала орудувати персональними лайками та арифметикою, а виявила добру волю у налагодженні конфлікту. Замість зробити це, вона роздула інцидент з ред. Михайлом Добрянським під час сесії. Вістку про те, ніби Михайло Добрянський прибув на сесію, як відпоручник опозиційної частини УНДО, але його туди не допустили, подала опозиційна преса з лайками проти УДЦентру, що його керівники грубо повелися з тим репрезентантом опозиції. Насправді було так: Михайло Добрянський був на запі, де відбувалася сесія, під час першої її церемоніальної частини. Бувши давно з ним знайомий — я з ним привязно привітався і коротко розмовляв. Тоді не було ніякого запису приваних. Щойно після обідньої перерви в долині будинку організатори сесії з Представництва Виконавчого Органу в Лондоні поставили столик, при якому реєстрували членів сесії і гостей та видавали їм карти вступу. Михайлові Добрянському закинули, що він не є членом будь-котрого сектора УНРади і робили йому труднощі з видачею карти вступу, як гостеві. Тоді він подбав за запрошення від одної з членських партій, але громадянин при реєстраційному столику ніби передер ту карту, вхопив його за плечі і виштовхнув за двері. Так мені переказали, коли я сидів за президіяльним столом, вже під час тривання ділоих нарад. Я, як головуючий тоді на сесії, натаврував недопущення Михайла Добрянського на залю; заявивши, що з хвилиною обрання Президії сесії — ніхто інший, тільки вона рішає про членство на залі. Я негайно висловив Миколі А. Лівичькому свою думку, що наші люди з Лондону "перестаралися" та зробили медвежу прислугу сесії і УДЦентрові. Не було ніякої рації відмовляти Михайлові Добрянському права бути на сесії, як гостеві. Коли ж він захотів би взяти слово, чи, діставши його, висловлювався би образливо то було б ділом головуючого на сесії відповідно реагувати. Характеристично, що про те моє:

публічне натаврування інциденту з Михайлом Добрянським — його оборонці в опозиційній пресі ні словом не згадали.

Конечність збереження УДЦентру — це імператив, що його диктує добро української справи. Я чув не раз від наших людей, добрих патріотів, думку: навіщо УДЦентр?! Адже це у більшій чи меншій мірі тільки вівіска без путнього змісту, адже УДЦентр і так не всилі багато творчого зробити, тим паче, що наше суспільство в діяспорі дозволяє щонайвище на вегетацію керівників УДЦентру, бо не дає фондів, за які можна би перевести великі міжнародні акції? Сповідно це так, але — але ось на бенкеті на закінчення 7-ої сесії, що, зрештою, відбувався у жалюгідно бідній обстанові, були приявними поважні чужинецькі гості, — колишні міністри, представники поляків, мадярів, югославів, білорусів, грузинів, латишів, румунів. Всі вони в один голос казали: "Треба подивляти вас, українців, що ви маєте силу волі й тугість ідеї — зберігати свій екзильний уряд". Екзильний уряд УНР це символ, але це символ, якого не треба ліквідувати, бо він є і повинен бути видимим знаком вірності тій ідеї, що її мають всі українці в діяспорі.

"Всі ми хочемо консолідації, але не знаємо, як її перевести, і борсаємося, шукаючи правильних шляхів до неї" — мудро говорив на 7-ій сесії колишній високий старшина Армії УНР, учасник 1-го Зимового походу інж. С. Довгаль, тодішній голова УНРади (помер, коли роблено коректу цієї книжки, 15 жовтня 1975 р.). Думаю, що всі ми, включно з опозицією, прагнемо зберегти УДЦентр, тільки не знаємо, як це зробити. На 7-ій сесії я стрінувся з багатьма гарними, розумними, активними людьми, деяких з них знав раніше, деяких щойно там пізнав. Микола Липовецький з Торонта, Антін Семенюк з Міннеаполісу, К. М. Теличко з Едмонтону — це міста одно від одного далеко віддалені. Всі вони й багато інших їм подібних мають ту саму журбу за збереження УДЦентру. Хто його перебере, коли нема допливу молодих людей? Кінчають в Німеччині молоді люди студії, але хто з них хоче присвятитися українській політиці, як кожний зразу може мати гарну, матеріяльно забезпечену майбутність в німецькій народній господарці, у тамошніх високих школах чи державному апараті? Ніхто ж з інших країн і континентів до Мюнхену не переїде, а існують поважні сумніви, чи можна буде зберегти УДЦентр, коли він переїхав би з європейського на інший континент. Демократичні партії, члени УНРади, не розпоряджають, на превеликий жаль, таким кадром молоді, щоб той кадр став запорукою дальшого існування і діяння УДЦентру. Обидві націоналістичні партії розпоряджають більшим кадром молоді, особливо ОУН Р. Логічно,

треба старатися, щоби той кадр молоді надхнути ідеєю — потреби збереження УДЦентру, — треба старатися, щоби переконати керівників того табору, щоби вони думали ширшими категоріями, як тільки вузьким партійним інтересом, треба переконати їх, що і їх партія тільки зискає на повороті до УНРади, що її одним із творців та найперших учасників був Степан Бандера.

У своєму кінцевому слові на 7-ій сесії УНРади я дораджував не турбуватися загрозою відродження радянофільства в будь-якій формі. Я радив не лякатися дискусій з інакодумаючими, хоч я був і є противником того, щоби УНРаду перетворювати в дискусійний клуб. Важкі проблеми існують на те, щоби люди з мізком і доброю волею розв'язували їх. Бодай шукали способів, як їх розв'язати. Бодай шукали шляхів, які довели б до їх розв'язки. Коли безперечним імперативом добра української справи є єдність і коли не існує двох думок, що всі прагнуть одного авторитетного керівного центру, то ту єдність і той центр можна досягнути найкраще, найлогічніше, найдоцільніше у збереженні, в оновленні та скріпленні. Українського Державного Центру УНР на чужині.

11 листопада 1957. на засіданні Президії УНРади у Мюнхені рішили перенести осідок Президії УНРади до ЗСА й доручили мені скликати її перше засідання. Таке засідання відбулося 14 грудня 1975 у Філядельфії і тоді обрали мене згідно з Тимчасовим законом з 10 червня 1948 — на місце пок. інж. С. Довгала — на голову УНРади, до часу 8-ої сесії. Я заявив тоді, що найпершим обов'язком голови УНРади є сприяти реальному здійсненню гасла консолідації, якщо не повної, то бодай частинної. На превеликий жаль, опозиційні групи, які опинилися поза УНРадою, далі стоять на становищі, що вся вина по стороні керівників УДЦентру, а вони — невинні янголята. У теорії вони визнають потребу злагоди, у практиці виключають її, завжди ще орудуючи непридатними в політичному житті методами. Якщо сталось би чудо і вдалось би (головно з допомогою від Конференції українських професійних організації в ЗСА та від адв. З. Городиського з ОУН м) приєднати до УНРади бодай частину тих політичних сил, які опинилися поза УНРадою, то я подбав би, щоби приспішити термін 8-ої сесії УНРади, яка була б також закінченням моєї громадсько-політичної праці.

УККА, 1 і 2 СКВУ

Український Конгресовий Комітет Америки був заснований 24 травня 1940 р. у Вашингтоні, як репрезентація українців в Америці

перед державними властями та американсько-українська громадсько-політична верхівка. Останній XI Конгрес українців в ЗСА відбувся 6-8 жовтня 1974 у Нью Йорку. Тут не місце ані подавати нарису історії українського поселення в Америці, ані нарису історії УККА. Вичислені всі Конгреси в окремій брошурі "Три декади УККА 1940-1970" та з доповненням — у книжці "XI Конгрес українців у ЗСА". Хоча подано там у кількох реченнях найважливіші постанови кожного з тих Конгресів, проте — на жаль — не згадувано там про проблеми, які хвилювали їхніх учасників та які доводили до палких суперечок і навіть сецесій. Спершу такою головною "контroversійною" справою була грошова допомога центральним політичним представництвам за кордоном: по соломоновому вирішено давати субвенції однаково для Державного Центру УНР, як і УГВР. Згодом, коли постав новий розкол в ОУН і керівні діячі УГВР відділились від ОУН р (бандерівців), припинено субвенції обом тим українським центрам. Ця проблема забрала була багато часу і нервів учасникам перших Конгресів. Другою такою турботливою проблемою стала була суперечка довкола статуту УККА, за яким чотири братські Союзи мають, так мовити, "вірильне" право входити до Екзекутиви УККА з точно означеним числом репрезентантів та займати в ній чоловічі позиції. На 9-му Конгресі склалась найбільша авантюра і то, як це дуже часто буває, з неповажної причини та внаслідку незручного поведіння одиниць. Запропонований за попереднім порозумінням на голову Конгресу проф. Роман Смаль-Стоцький не погоджувався, щоби листу цілої Президії доповнено членами, що їх зголосила "друга листа", насправді мельниківці, дармащо та листа також визнавала проф. Р. Стоцького за голову. Довкола цієї формальної справи розгорнулась довга і палка дискусія, яка цілком зайво розпалила міжпартійні пристрасті. Заспокійливу роль відіграв тимчасово головуючий покійний Михайло Дужий з Детройту, — бандерівець, схильний до компромісів і добрий знавець техніки ведіння великих зборів. Може трішки до попадіння конфлікту причинився і мій апель до здорового глузду приявних і до проф. Романа Стоцького, з яким я завжди був у найкращих особистих взаєминах, щоби він поступився з свого становища, що "не кандидує з другої листи". Він відкликав свою опозицію і кандидати тієї "другої листи" засіли також за президіальним столом, нікого не покусавши. Пізніше проф. Роман Самль-Стоцький виправдувався, що він не орієнтувався в людях ані відносинах і робив мені докори, чому я не сів собі біля нього та не інформував його. На перерві деякі "мельниківці" та "угаверівці", опозиційні супроти "бандерівців", які становили очевидну

більшість, скликали окрему нараду, на яку й мене запрошували. Я не пішов туди, заявивши, що не бачу глузду робити на Конгресі, в його кулюарах, якусь партійницьку "фронду". Швидко виявилось, що я зробив правильно: з отієї наради постала "опозиція", яка остаточно, після інших назв, прийняла назву "Асоціації Українців Америки". Провідна в отій групі ОУН м вийшла відтіль і вернулася до УККА тоді, коли Асоціація заходилася біля створення нової, паралельної чи конкуренційної до УККА централі, як також тоді, коли ідеологічно опозиція почала приймати надто яскраво "реалітетне" обличчя. Український Робітничий Союз теж спершу пристав був до тієї опозиції і, не виступаючи формально з УККА, відмовився від участі в його керівних органах. Вже у минулому 1974 році Український Робітничий Союз також змінив своє становище у користь співпраці з УККА. Також "Організація українців революційно-демократичних переконань" (ОУРДП), її молодеча прибудівка ОДУМ, Українська Вільна Громада, "Демократичне Об'єднання бувших репресованих українців з-під Советів" (Добрус) та молодеча організація під впливом ОУН м "Молоді українські націоналісти" (МУН) — які на 9-му Конгресі заявили бойкот керівних органів УККА чи просто відтіль виступили, взяли вже участь в XI Конгресі. Таким чином "Асоціація українців Америки" насправді повисла в повітрі і стала політичною фікцією. Її органом є "Наш Голос" місячник у Трентоні (Н. Дж.), що його видає і здебільша заповнює своїми статтями, полемікою та замітками інж. Дмитро Кузик, політично колить активний член СУНД, тепер УНДО групи Олекси Яворського: треба признати тому діячеві з Трентону велику впертість, послідовність та витрату багато енергії і гроша на ведення опозиції проти теперішнього УДЦентру і УККА і не можна відмовити тому діячеві ані патріотизму, ані відданости громадсько-політичним справам. Але, коли б він усі ці свої прикмети віддав на послуги тим нашим керівним установам і далі критикував їх в ім'я покращання в них відносин, включившись до них і вівши ту критику на їх внутрішньому терені, то, мабуть, українська справа більше на цьому зискала б...

УККА охопила всі зорганізовані клітини українського життя в ЗСА, поділивши їх на організації 1) заломогові-братські, 2) професійні, 3) релігійні, культурно-освітні і гуманітарні, 4) наукові, 5) фонди, фундації, 6) жіночі, 7) молодь-студенти, 8) ветеранські, 9) політично-ідеологічні, разом 61. Є між ними чимало фікцій, але вони теж віддзеркалюють українську дійсність в Америці і ту дійсність віддзеркалює УККА. Нема найменшого сумніву, що за 35 років свого існування УККА проробив велику роботу й має за

собою великі заслуги, згадати б тільки 1) покриття ЗСА сіттю своїх Відділів, які є керівниками місцевих громад, 2) покликання до життя Комітету будови пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні та ведення насправді власним апаратом всієї підготовної роботи, 3) видавання під редакцією Володимира Душника англомовного "Українського Квартальника", який став скарбом україністики для чужинців, 4) зорганізування насправді також своїм апаратом Першого Конгресу Вільних Українців (СКВУ), 5) переведення численних закулісових чи масових публічних дій в користь України, востаннє в користь переслідуваних наших інтелектуалів в УССР. Все це не сталося зразу і не є заслугою будь-якої одної людини, а йшло ступнево і стало сумою зусиль багатьох громадян. Сьогодні вже в забуття пішов перший голова УККА Микола Мурашко, і другий активний голова Степан Шумейко, засновник і перший редактор англомовного "Тижневика" при "Свободі", — відійшли вже в засвіти такі заслужені для УККА видатні діячі, як д-р Лука Мишуга, і д-р Лонгин Цегельський. Директорами центральної канцелярії були Юліян Ревай, після нього пок. Василь Мудрий, тепер м.р. Іван Базарко, дуже ділова, спокійна, розумна людина, яка в усіх справах шукає ділової компромісової розв'язки. Довкола особи проф. Лева Добрянського завжди ведеться дискусія і є чимало прихильників зміни на тому керівному становищі, але всі дискусії на тему тієї зміни вриваються, коли на запит до її прихильників: "Хто ваш кандидат?" — приходять мовчанка, або пропозиція таких кандидатів, які не можуть витримати порівняння із Левом Добрянським щодо знання вашингтонських відносин, зокрема в Конгресі, його персональних зв'язків і тих заслуг, що їх проф. Добрянський поклав для української справи. Він дратує особливо заактивізовану українську молодь своїм незнанням української мови. Нема сумніву, що він не виявив у цьому ділі доброї волі, бо хоч як людині трудно було б вивчити незнану йому мову — за 35 чи й більше років своєї активної діяльності в українській громаді міг був вивчити її, як теж він, учений економіст та знавець політичних наук, міг був за той час придбати знання історії й літератури України. Ця слаба сторінка проф. Лева Добрянського не заперечує факту, що він був автором прийнятого Конгресом резолюцій про Тиждень Поневолених Народів, про встановлення Українського Дня 22 січня, — що він був автором резолюції про створення пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні, що він є щорічним мобілізатором конгресменів і сенаторів у відзначуванні 22 січня у Конгресі, — що він уперто діє серед американської політичної верхівки у користь української справи та в користь взагалі поярмлених Советами народів. Коли він — і вся

група — не має таких успіхів, як хотілось би мати, то на це складається багато причин, з яких найголовніші: 1) державна політика Америки співіснування з СРСР, 2) політична й фінансова слабкість української громади, видимим знаком чого є повна відсутність в обох палатах Конгресу українського репрезентанта та відсутність українського посадика в будь-якому більшому місті, 3) пасивність української громади, яка, наприклад, не звикла до висилання масових листів і депеш до своїх місцевих конгресменів та стейтських сенаторів в українських справах чи до самого Білого Дому, 4) відсутність добрих зв'язків з американськими засобами комунікації (преса, радіо, телевізія), що тісно пов'язане з 5) браком потрібних великих фондів на таку інформаційну та політичну працю. Тому у критикуванні УККА і його президента та Екзекутиви треба зберігати об'єктивність і критерій реальних можливостей.

Написавши десятки статей про УККА, почавши від двох статей у "Свободі" з 18 і 19 грудня 1951 "УКК і громадянство", і писавши про ту установу особливо перед кожним її конгресом та після нього, я далеко не був і не є її безкритичним звеличником. Найбільший мій закид, що УККА, який має діяти на двох відтинках, 1) зовнішньому, інформація і пропаганда української справи та актуальних українських болячок на американському форумі і 2) внутрішньому громадському, — не став насправді керівним центром американських українців. Головна канцелярія координує акцію Відділів, втримує з ними зв'язок, розсилає їм обіжники з директивами, переводить акції Народного фонду, але не втручається (або втручається рідко й несміливо) у справи, які є нездоровими та що їх треба би уздоровити, як би було лідерство. УККА того лідерства не виконує, може, тому, що — нема лідера. А лідера Конгреси українців не можуть вибрати, бо лідери постають не з вибору, а силою власної індивідуальності і силою тієї поваги у громаді, яку здобувають собі прикметами свого духа і специфічними прикметами, притаманними лідерам. Коли б навіть і при існуючій недосконалій своїй структурі та відсутності таких видатних постатей у проводі, які автоматично, силою своєї індивідуальності високо виростили би понад інших, — навіть і в цих умовах можна б куди більше вчинити, коли б були на це — фонди. Але наші люди, які склали вже величезні гроші на прерізні цілі, скупі на дрібну, сіру політичну роботу, якої "не видно". Тому УККА вважав за поважний успіх, що збірка на Народній Фонд перевищила в 1975 році суму 130.200 дол. Але за ту суму можна втримати тільки маленький канцелярійний апарат, поруч із необхідними виданнями і мінімальними субвенціями на добрі

загальні цілі. Найкращим свідоцтвом для УККА є постійні лайки, що ними обдаровує його советська преса. Вона слушно вбачає в УККА один з найповажніших центрів "буржуазних націоналістів". Вірність УККА українським державницьким ідеалам поруч із лояльністю супроти законів ЗСА, яка не забороняє УККА ставитися критично до американської політики співіснування з СРСР, це найбільший морально-політичний аргумент цієї установи. Не лайкою, не бойкотом, не погрозами покликати до життя конкуренційну централю (ця концепція остаточно збанкрутувала), а конструктивною критикою на терені УККА — на Політичній Раді, Раді Директорів й Екзекутиві — можна перевести успішні реформи. Це правда, що український "естаблішмент" в Америці консервативний і неохочий до реформ. Це правда, що Статутова Комісія, яка могла б, наприклад, увести принцип обмеженого часу урядування членів Президії Екзекутиви чи принцип ротаційності (такий внесок зголосив був вже на одному з останніх Конгресів д-р Степан Ворох, але це була несподіванка для пленуму, без відповідної підготовки й уточнення, тому добра по суті справа не могла мати успіху.) Мене інформували, що головною перешкодою для переведення доброї зміни статуту — це балакунство деякого з її членів, які виголошують на кожному засіданні довгезазні промови. Балакучість — це взагалі нещасна риса українських людей. Хоч Політична Рада УККА, без уваги на паперове поширення її компетенцій, була і є насправді фікцією, що potwierджує тільки виняткова прихильність будь-кого з членів Екзекутиви на її довгих засіданнях, і хоч скликувана двічі в році Дирекційна Рада просто фізично не всилі розв'язувати проблеми, бо кількогадинний час виповнений звітами й формалістикою, проте в Екзекутиві таки є вже високоосвічені люди, є професори університетів, професіоналісти, є розумні представники молоді. Дуже трудно й пиняво переводиться зміни у кожному "естаблішменті", але в українському естаблішменті таки можна з часом перевести їх. Найперша і необхідна, невідхильна передумова — добра воля українських людей. Почавши від 4-го Конгресу, який відбувся 5 і 6 листопада 1949 р. у Вашингтоні, вневдовзі після мого приїзду до ЗСА, я був на всіх Конгресах, спершу, як гість, згодом, як делегат від СУЖА і представник цієї організації в Політичній Раді, на якій 14 березня 1970 року я мав доповідь "У світі, в Україні і в нас". Тому не погано знаю відносини у тій нашій керівній установі, її труднощі й можливості. Існування її є доказом здорового інстинкту української громади в Америці. Не можна сумніватися, що цей здоровий інстинкт існуватиме далі, а з ним — існування УККА, у кращому вигляді із кращими реальними осягами,

як дотепер. Велику позитивну роль може й повинна відіграти в цьому ділі Конференція українських професіональних організацій: професіоналісти єднують свою високу освіту з практицизмом, а тому, що та організація охоплює й українських інтелектуалів, то вона таки має певну повагу.

Вирішне слово щодо "за" і "проти" УККА має молодь. Фактом є, що останні два Конгреси українців в Америці стягнули багато молоді — юнаків і дівчат. Мене здивувало і мені заімпонувало, як один з тих молодих людей цитував з пам'яті постанови статуту УККА, що його, видно, докладно був перестудіював. Коли є таке зацікавлення — то це підхід позитивний. Панель молоді на XI-му Конгресі стояв на високому рівні, стягнув був повніську залю старших і молодших людей і зробив добру роботу — взаємним наближенням одних і других та ствердженням спільності думки — про потребу існування і корисність Українського Конгресового Комітету.

Як уже згадано — одним з найбільших успіхів УККА була його активна дія в підготові та організації Першого Українського Світового Конгресу. СКВУ I, — який відбувався в Нью Йорку 12-19 листопада 1967 р. з участю 1.103 делегатів з 17-ох країн світу. Це на мою скромну думку, найсвітліший акт української вільної громади поруч із створенням у 1948 році Української Національної Ради. Це була насправді маніфестація єдності, сили, солідарності, політичної мудрости і політичної чесности вільних українців. Знамениту документацію СКВУ I подала 500-сторінкова книга "Перший Світовий Конгрес Вільних Українців", 1969, під головною редакцією пок. Івана Г. Сирника, із першорядною статтею про передісторію СКВУ пок. Михайла Сосновського. СКВУ I був зразково організований і тому перейшов гладко, в урочистій, але й одночасно діловій атмосфері, без ніяких партійних дисонансів, з маніфестацією єдності духовного і світського секторів суспільства, з участю найвищих ієрархів всіх трьох Церков з ЗСА й Канади, із переведенням у зв'язку з Конгресом цілого ряду світових з'їздів різних організацій з розгалуженим по світу членством. Я був делегатом на СКВУ від НТШ та головував на переведеному напередодні СКВУ Першому Світовому З'їзді українських журналістів. Було добре і гарно, що, доставши запрошення, прибули на той СКВУ вдови по през. Андрієві Лівницькому Марія, по полк. Євгенові Коновальцеві Ольга, по полк. Андрієві Мельникові Софія. Запрошені вдови Ярослава Бандера і Дарія Ребет не могли прибути. Привітання тих вдів по чоловіках, які ввійшли в історію України, зразу створило атмосферу тісного пов'язання сучасної

політичної дійсності з його недавнім визвольницьким минулим. До технічного гладкого переведення СКВУ 1 у немалій мірі причинився Микола Плавюк, який здебільша проводив на пленумі — тактовно, але й рішуче і дуже вдатно. Залишив СКВУ всім його учасникам незабутній спомин.

Зате не можна цього сказати про СКВУ 2. Хоча головним його організатором був також Микола Плавюк, людина репрезентативна, розумна, ділова, дуже добрий промовець, з прикметами, без яких він не став би президентом поважної канадійської корпорації, — зробив низку помилок. Найголовніша — почав організувати СКВУ 2 запізно, однаково технічно, як по суті. У перед-конгресовій пресовій дискусії М. Плавюк надрукував у "Свободі" з 12 і 13 вересня 1973 дві статті "Про Другий Світовий Конгрес вільних українців", в яких висловив багато здорових думок, заперечивши зокрема закид, який виринув в дискусії, наче б СКВУ 2 посягав на політичний провід, із знехтуванням УДЦентру. Проте, Микола Плавюк, будучи головою організаційного комітету, знехтував необхідність того "договорення" між існуючими українськими політичними чинниками як його зроблено перед Світовим Конгресом вільних українців I, породивши водночас сумніви, чи він справді не думає перетворити СКВУ на новий світовий провідний політичний центр — своїм проектом створити при майбутньому Секретаріаті Політичну Комісію. Микола Плавюк мав повну рацію у своїх статтях у "Свободі", що смішно казати про "відполітизацію" СКВУ та звуження його і Секретаріату, що він його вибере, до ролі керівника культурної праці. Але треба було уточнити, чим саме повинна займатися проєктована Політична Комісія, як теж треба було узгодити — кого саме просити на СКВУ 2 і яку кому приділити ролі. Коли проголошено, що "запрошено голови всіх українських політичних середовищ", то на перший погляд це ніби виглядає гарно. Насправді погрожувало створенням вже у самому Конгресі форуму для безконечних дискусій і сварок, і викликало підозру, що УДЦентр трактується, як одно з "середовищ" чи одну з партій. Коли М. Плавюк приїздив раніше до Нью Йорку, то ексекютивний директор УККА І. Базарко пропонував йому свою допомогу в технічному зорганізуванні СКВУ2, здобувши вже досвід у цьому ділі. Йому подякували але не прийняли, бо — мовляв — є в Торонто достатній організаційний апарат. Насправді був там такий балаган, якого "світ і корона польська" не бачили. Делегати, які за кілька тижнів раніше прислали були належні гроші — буквально годинами ждали, поки видано їм карти вступу. Пок. Нестор Ріпецький, голова Спільки Журналістів Канади, отримав від Спільки

Журналістів Америки давно гроші за наших трьох кандидатів, вплатив їх і прислав мені довідку: я мусів буквально дві години перештовхуватися крізь юрбу страдальців і врешті виявилось, що довідки для делегатів СУЖА, "мабуть", залишилися в одній кімнаті в готелі, а тільки тому, що мене таки знали і я мав довідку на вплачені гроші, то виписали мені і моїм колегам карти вступу. Іншим велося гірше. Подібний хаос, брак ладу і непошанування людей, які приїхали з далеких країн, існував перед відкриттям бенкету і під час бенкету, на якому треба було так тісно зсунути столи і побільшити число крісел при столах, що пропав увесь "бенкетовий настрій". (Завинили й люди, що не зголосили раніше свого приїзду). Промову мав виголосити новий голова Секретаріату. Але ж його не обрали і погрожував скандал, що СКВУ розідеться без вибору, або й розлетиться. Замість поладнати цю справу за місяці раніше, почали радити над осідком нового Секретаріату і його складом щойно на самому Конгресі, при чому, вирішивши в принципі, що осідком на цілу каденцію має бути Канада (попередня ротаційна система країн збанкрутувала) — довгі пересправи велися між самими канадійцями. Відомо, що коли в ході тих суперечок, рішили зробити осідок нового Секретаріату в Нью Йорку й голова СКВУ Ярослав Білак — який, до речі, зумів не допустити до повного хаосу, — коли він відчитав листу президії нового Секретаріату у Нью Йорку тисяча приявних спонтанно запротестувала. Щойно митрополит Мстислав своїм апелем до розуму і сердець приявних довів до того, що прийнято компромісовий склад Президії нового Секретаріату, еманції СКВУ 2.

СКВУ I рішив був залишити за собою щось тривке і тому покликав до життя Секретаріат, який мав урядувати напереміну в Канаді, ЗСА і в Європі. Не діставши ніяких вказівок, що саме має чинити той Секретаріат, за першої його каденції у Канаді почали перетворювати Секретаріат наче на між і надкрайовий уряд із творенням Світових Координаційних Рад прерізних ділянок життя і знання. Більшість тих Координаційних Рад це були (і є) фікції, а звідомлення Секретаріату з Канади, ЗСА і Європи охоплювали головню діяльність існуючих у тих країнах установ і організацій, записувану несправедливо на рахунок Секретаріату СКВУ. Тим часом люди хотіли і хочуть, щоби СКВУ займався менше "координацією" діяльності співзвучних організій у діаспорі, а більше безпосередньою власною діяльністю. Ще за перебування в Канаді після СКВУ I і зараз після перенесення його до ЗСА я розмовляв на цю тему з пок. Михайлом Сосновським, тодішнім директором (а може це був інший формальний титул) Секретаріату

і він запевняв мене, що одну річ Секретаріят переведе: перепис українців в усіх країнах поселення, щоби закінчилася вакханалія вигаданої статистики. Цього, очевидно, не сталося. У "Віснику СКВУ" за листопад 1974 в інформаційному звіті "Діяльність Президії Секретаріату СКВУ" генерального секретаря Юрія Шимка сказано м. і., що "Президія рішила видати разом з Українським Соціологічним Інститутом в Нью Йорку статистичний довідник про українські поселення у вільному світі". Заповіджено там, що перша частина того довідника величиною 175-200 сторінок "буде готова до друку найдалі до початку 1975 р." Коли перевіряємо ці рядки є жовтень 1975 р., але не чути, щоби дійсно розпочато друк такої важливої книги. Пора була б перестати орудувати фантастичними цифрами українських поселенців в різних країнах, між іншим — пора би перестати говорити про два мільйони українців в Америці. З отого звідомлення на увагу заслуговує також проєкт радіо-пересилань, як засіб комунікації між окремими центрами українського поселення у світі та між ними й земляками в Україні. Коли б це здійснити — треба би гратувувати керівникам теперішнього Секретаріату в Канаді. Автор цих рядків є скептиком, а підставою того скептицизму є головню "дискрепанція" між бюджетом, що його склав Секретаріят, і сумами, які надходять від членських організацій та окремих країн. Коли, наприклад, на засіданні Управи СУЖА відчитано листа від Секретаріату СКВУ, що він вимагає, щоби СУЖА вплатила 1.000 дол. до каси СКВУ, то ми тільки зглянулись один на одного: на 100 паперових членів СУЖА як би навіть половина заплатила по 6 дол. річного внеску, то було б 300 дол. — а від СУЖА вимагають проголошування нагород у журналістичних конкурсах, виплати допомог і т.п. видатків. Члени Управи СУЖА признавали, що це честь для нас, що нас так високо цінять, але сумно, що треба до нашої організації застосувати народню правду "з порожнього не наплеш".

СКВУ 2 відбувся в перших днях листопад 1973, за традицією СКВУ 1 — в роковини Листопадового перевороту в Галичині. Але Президія не знайшла часу ні нагоди, щоби привітати приявних колишніх вояків чи допустити дослова когось із дійсних учасників того перевороту, — організатори СКВУ 2 знехтували теж листи в справі вможливлення перевести з нагоди СКВУ Світового з'їзду колишніх українських вояків. Таких помилок було більше, не було урочистої атмосфери СКВУ 1, не було гармонійної співпраці. Щоб не дублювати тієї самої програми — на СКВУ 2 улаштовано крім двох доповідей на пленумі — 14 студійних семінарів. Деякі були першорядні, але люди бігали по великому готелі із сіттю рухомих

сходів та різними закамарками, шукаючи, де хто що доповідає. Тільки на другий день пополудні появилася орієнтаційна таблиця. Перевантаження доповідями на конгресі відбулося за кошт політичного "договорення" та шукання гармонії — перед конгресом. Але це вже поза нами, а стверджується тільки для історика. Історик злегковажить ці критичні завваги, якщо Секретаріат СКВУ до кінця своєї каденції зможе похвалитися не тільки плянами й підготовою, а таки їхньою реалізацією, — бодай частини конструктивних плянів.

ПЕРСПЕКТИВИ І ВИСНОВКИ

Дуже трудно висловлюватись про розвиток майбутніх подій в Україні та у вільній українській громаді в діяспорі, чи тільки в ЗСА, щоб не попасти в тон політиканства. Немає між нами віщих пророків, а займатися ворожбитством — дуже невдячна роля. Основою політичної мудрости є знання фактів. Ми не знаємо і не можемо знати фактів, які єдино могли б доводити до сьак-так логічних висновків, що стосується дальшого розвитку подій. Ми не знаємо фактів, які довели Ричарда Ніксона і Генрі Кіссінджера до замирення з Комуністичним Китаєм та водночас до "політики відпруження" у відношенні до ССРСР і це внеможлиблює нам вірно і чітко відрізнявати, де тут політика, а де тільки тактика. Наше знання фактів про Україну теж все ще обмежене і релятивне. Ось так, наприклад, різні наші туристи, що вертаються з України, освічені люди, які їздили туди не тільки для відвідин рідні, але й для пізнання відносин, вертаються з дуже різними враженнями і переконаннями. Одні з них пригнічені тим, що побачили й почули, — заперечують, наче б ліквідація большевиками неграмотности в Україні була для українства здобутком, бо — мовляв — вона збільшила ряди не тільки пристосуванців, а просто "советських людей", які є сучасною породою малоросів з часів царату. Ці песимісти запевняють, що в Україні загал народу не знає про найвидатніших лідерів руху спротиву і що тільки одиниці цікавляться цим рухом і користають з ревеляцій Самвидаву. Інші — навпаки — вертаються з України піднесені на душі і твердять, що наші земляки в Україні в масі знають, розуміють і відчувають, що їх гноблять, як українців, і що УСРСР не є ніякою державою, тільки експлуатованою колонією. Українці в Україні — оповідала недавно одна високоосвічена гарна знайома, що їздила, як індивідуальна туристка в Україну, — інстинктивно зуміли пристосувати свою тактику до існуючих там відносин і користування ними російською мовою не є доказом безхребетности, а актом фізичної само-

оборони. Русифікаторський натиск сполучений з терором супроти найменших зовнішніх познач невдоволення, критики і думання іншими, як режимові, категоріями ламає характери і породжує "советських людей", але й породжує реакцію, яка виявляється у духовому відродженні та переродженні української психіки.

Як трудно дійти в цьому питанні до ясних висновків та виключити поважні сумніви — видно це на панелях, на яких самі доповідачі й дискусанти, які студіюють проблематику сучасної України та стають першорядними знавцями різних аспектів життя в УССР, — самі вони дискутують одні з одними, заперечують одні одним і мають сумніви. Є вже в ЗСА багато справжніх фахівців проблеми руху спротиву в Україні, з усіх трьох груп колишнього одного ОУН та з-поза них. Пок. Михайло Сосновський, Ярослав Гайвас, Андрій Бедрій, Мирослав Прокоп, Осип Зінкевич, з молодших Роман Купчинський і Аскольд Лозинський — щоби назвати тільки тих кількох, що я сам їх чув при різних нагодах. Проф. Наталя Пазунок з Філядельфії заслуговує на подив, як вона вибирає кожну вістку про будь-котру українку в Україні, яка в більшій чи меншій мірі паде жертвою тамошнього режиму. Є теж у нас першорядні вчені економісти, які студіюють економіку України і колоніальне використання її у користь большевицької російської імперії. Очевидно, українські дослідувачі відносин в Україні та в цілому Советському Союзі, поселенці в ЗСА і Канаді, є тільки частиною тих наших фахівців цієї ділянки, які живуть в інших країнах поселення, головно в Німеччині. Але всі вони однозгідні щодо кардинальних правд: 1) тільки нарід в Україні, а не еміграція, виборе Україні її державну незалежність, дармащо не можна легко-важити й ролі українців в діяспорі та не слід забувати, що в історії деяких поневоленних народів емігранти відіграли дуже видатну ролю у визволенні їх батьківщин (Польща — Падеревський в Америці, Дмовський у Франції, — Чехія — Масарик і ін.); 2) нарід в Україні тільки тоді буде здатний до повторення — цим разом — успішного самостійницького зриву, коли він духово відродиться, коли почуття національної гідности і гордості існуватиме не тільки в одиницях, а в широких масах, чи бодай у керівній численній інтелігентській верхівці, яка потягла б за собою робітництво й селянство.

Покищо можна ствердити сумний факт, що нема в історії інших народів паралелі до повного спольщення української шляхти та згодом до повного змосковщення української колишньої козацької верхівки та заселення російської культури українськими вченими. Залишився був в Україні "хлоп і поп", при чому й у домах

уніятських духовників царила польська мова, а в домах православних духовників — російська. Ні в одному культурному народі поза українським не бувало такого, щоб до найширших прошарків втискала мова займанця, якою гомоніли б вулиці міст. Серби були під пануванням турків від трагічного для них бою на Косовому полі 1389 аж до Берлінського договору 1878. Півтори сторіччя Мадярщина мала ту саму долю. Болгарія ділила долю Сербії і Чехія впала 1620 у битві під Білою горою, Польща була розподілена у другій половині 18 сторіччя між три чужомовні держави, і за весь підневільний стан тих народів не було такого, щоб балканські народи говорили по-турецьки, поляки по-московськи, чехи — по-німецьки. Правда, європейські колоніальні держави накидували свою культуру верхівці перетворених в колонії заморських країн та накидували свою мову, як урядову мову у даних колоніях (англійська мова є по нинішній день рівнорядною урядовою мовою в Індії поруч із мовою Гінді). Еспанці сколонізували своїми людьми південну Америку і ввели туди свою мову. Але ж України ще, слава Богу, москалі не всилі сколонізувати більшістю своїх апаратчиків, і в Україні не заборонено говорити голосно і публічно по-українськи. Коли б кількадесять мільйонів українських людей заговорили скрізь і всюди по-українськи, так, як у Польщі говорять тамешні громадяни по-польськи, чи в Мадярщині по-мадярськи, то не було б мови про русифікацію. Нема русифікації у Грузії і Москва не висилає вже туди своїх людей, бо вони асимілюються до грузинського оточення: вона воліє обмежуватися до деморалізування одиниць та творити з них місцевий слухняний московським політрукам апарат. Масове явище пристосуванства в Україні, разом із масовим явищем донощництва — це найбільший успіх московської асиміляторської політики і це найбільший атут усього тамошнього протиукраїнського режиму.

Йде в Україні паралельний процес: з одного боку тиск русифікації, експлуатації і ламання характерів, з другого — спротив, який охоплює щораз більше людей з різних прошарків народу, але головно з-поміж інтелігенції. "Чия візьме?" — це питання життя чи смерти народу. Але — чи може вмерти нарід?! Логічно і природно рух спротиву повинен зростати вшир і вглиб. Якого ступня він досягне і, так само, як сильно закріпиться московський режим в Україні та які успіхи він матиме у своїй систематичній, послідовній, впертій і безперервній політиці, націленій на чисельне посилювання російського елемента в Україні і чисельне та духове послаблення українського авто-

хтонного населення, все це залежить від часу тривання большевицького режиму та цілої російської большевицької імперії. За неписаними законами історії ця сучасна російська большевицька імперія мусить захитатися і впасти. Не зуміли встоятися такі імперії, як антична Персія, Рим, арабська, монгольська, турецька, наполеонсько-французька, австро-угорська, гітлерівсько-німецька, російська царська, — не втримається також большевицька. Кожна з названих імперій спиралася на різних силових основах, російські большевики не є першими, які сплели збройний підбій з ідеологічним месіанізмом та які піднесли марксизм-ленінізм до висот релігії, практикою заперечуючи і навчання Маркса і Леніна. Упадок російсько-большевицької імперії прийде не тому, що так ми бажаємо собі, це не є тільки українське "вишфул тінкінг", — наше побожне бажання, а тому, що так диктує логіка історичного розвитку. І ми маємо наявні докази, що комуністичний режим не всилі вдержатися, коли він за поверх 50 років свого існування мусить щорічно купувати збіжжя в капіталістичних країнах і коли він, все ще так далеко відстав своєю технікою, своїм промислом, своїм життєвим стандартом від вільних країн. Советська, чи вірніше комуністична російська імперія напевне швидше розвалилась би, як би не підтримав її існування вільний світ із Америкою у проводі, своїм "співіснуванням", "політикою стримування" чи "політикою відпруження", яка насправді є політикою угодиства. Водночас, поруч з усіма деклямаціями, конференціями, договорами про мир і роззброєння — накопичено і далі накопичується велетенські магазини найрізномірнішої зброї і далі йдуть досліді, націлені на винахід щораз нових засобів масового винищування всіх живих створінь у світі. Тому ніби настала стабілізація світової ситуації, але вона тільки сповидна, як сповидним є співіснування вільного світу з Советським Союзом.

Коли прийде захитання сучасної російської комуністичної імперії та що його спричинить і як воно виглядатиме — все це питання для ясновида. Ніхто цього не знає, проте воно мусить прийти і прийде. Це нагадує навчання клясичного філолога на годині греки у колишній клясичній гімназії в Галичині: "чи жив Гомер — цього напевне не знаємо, але Іліяда й Одиссея — це напевно твори Гомера" Ми не знаємо фактів і тому не знаємо, що спонукало було Мао-Тсе-тунґа запросити Ніксона до Пекіну та що впродовж довгих годин говорили Кіссінджер і Ніксон з Чджу Еньлаєм та Мао, але можна напевне здогадуватися, що вони не промовчували у тих своїх довгогодинних нарадах Советського Союзу та можливості советсько-китайської війни. Нема сумніву,

що коли Кремлеві так страшенно залежало на паневропейській конференції в Гельсінках, з участю ЗСА і Канади, щоб вона санкціонувала советський стан посідання в Європі й Азії, то не тому, що той стан посідання zagrożений Заходом, а тому, щоб забезпечити собі "спину" у можливому конфлікті з Китаєм. Це все, очевидно, політиканство, бо міркування в порожньому, переливання з пустого в порожнє, бо — не знаємо фактів. Але ж, коли говорити про прерізні можливості, які можуть трапитися і в наслідок яких захитається ціла нинішня міжнародня структура світу, то не можна виключати такого чинника, як Комуністичний Китай. Знаємо теж з всесвітньої історії, як війни вибухали всупереч бажанню їх учасників, і як з малого камінчика зрушувалася лявіна — Перша світова війна через Сараєво, Друга світова війна через Гданськ, і тільки згодом історики й політичні аналітики пригадували, що дійсні причини тих воєн крилися деінде і сягали далеко назад.

Коли провалиться нинішня монструальна російсько-большевицька імперія, що простягається від Білого по Чорне Море і від Балтійського моря по Тихий океан, то наче автоматично зникнуть комуністичні режими в сателітських країнах з усіма тими Гериками, Гусаками, Кадарами й Чеушеску, в більшій або меншій мірі слухняними прислужниками Москви, яка їх, чи їхніх попередників наставила в отих колись вільних країнах Середущої та Південно-східньої Європи. Не втримається і югославський націонал-комунізм, теж насаджений багнетами, що їх першим постацьальником була Москва.

Українські поселенці у вільних країнах світу не мають впливу на розвиток світових подій, ані навіть — на жаль — на формування і хід закордонної політики країн їхнього поселення. Все ж, їхня роля не обмежується до ролі пасивного глядача. Вони можуть і повинні співдіяти у процесі послаблення російсько-большевицької імперії активною дією у двох головних ділянках: 1) впертого, послідовного й доцільного інформування зовнішнього світу про Україну, її стан і її змагання до волі і 2) плекання на своєму власному ґрунті вільної української політичної думки та створювання щораз нових тривких вартостей культури, між якими на першому місці є книжкові твори того змісту й типу, які не можуть появлятися під теперішнім режимом в Україні. Одно і друге сприяє рухові спротиву в Україні, одно і друге послаблює диктаторське володіння Москви в Україні та її політику фізичного й духового геносиду. Незаперечною істиною є необхідність єдності вільного українства у виконуванні позитивної для України ролі. Немає, повторюємо сказане вже, гіршої і більш пригнітливої вістки

для наших земляків в Україні, як вістка про суперечки, про дисонанси, про конфлікти, про закохання у фікціях, про творення і зберігання обманних вартостей, про розпорошування і марнування наших конструктивних сил, існуючих у вільному світі. Паки й паки треба повторяти це і, можливо, коли керму в українських вільних громадах візьмуть в свої руки наші нащадки, вільні від анахронічних партійних формул і амбіцій їхніх батьків і дідів, то імператив єдності стане не тільки паперовим гаслом від свята, а практичною темою здійснення.

Розмежовуючи світла й тіні, існуючі однаково в Україні, як в українському вільному суспільстві, і тут і там бачимо речі, які можуть пригнічувати, пригноблювати, може й доводити до розпачу. Але від того почуття розпачу рятує усвідомлення також таких явищ, які кажуть бути оптимістами. Ніхто ще десять років тому не міг передбачити, що в Україні виринуть інтелектуали, поети, письменники, історики й публіцисти, люди різних професій, але й робітники, які без будь-якого поштовху з-зовні, самотужки, імпульсивно, стихійно, в наслідок власного процесу думання й відчуження дійшли до того, що почали назверх протестувати проти існуючої там, силою їм накиненої дійсності. І тут, у вільних громадах, несподіванкою стала активізація в рядах нашої молоді, несподіванкою стало також імпульсивне, стихійне почуття солідарності із страдальцями в Україні і зросла, нескоординована і неформальна, але фактична духовна єдність всього українства в засуджуванні колоніальної політики Москви в Україні та в солідарності з відважними борцями за свободу в Україні. У 1975 році минуло вже 57 років від часу проголошення 4-го Універсалу. Довгий час, час двох поколінь. І ось, у цьому 1975 році скрізь у всіх більших скупченнях українців в діаспорі відбулися знову концерти-академії у честь тієї світлої події з-перед 57-років. Це вже не тільки формалістичне відзначавання "музейних експонатів", якими ніби були здобутки української визвольної війни-революції 1917-21, — це вже не тільки сплачування данини патріотичній традиції. Це таки свідомість, що та подія з-перед 57-ми років — це актуальний і на нинішній та на завтрашній день заповіт про "бути-не-бути" вільній українській нації. Від кінця Другої світової війни українська політична думка не спочивала на місці, були — як указувно на це на попередніх сторінках — коливання, які по суті зводилися до пошуканок нових шляхів тактики, нових можливостей діяння. Але ця українська політична думка остаточно не зійшла із шляху, що його визначив межовий стовп 22 січня 1918 р.

Дивлючись тверезо на світ і на відносини однаково в Україні, як поза нею, у широкому світі та в українській вільній розпорошеній по світу громаді, ми, при всьому нашому реалізмі, який диктує бути критичними супроти всіх явищ і подій у нашому житті та довкола нас, мусимо бути ідеалістами й оптимістами. бо коли б ми ними не були, то мусили б дійсно спуститися на дно. У затяжному процесі, що йшов в Україні за царату, де з одного боку діяла могутня окупантська машина, наставлена на зведення всього українського народу до аморфної маси малоросів, з другого боку діяла все ж не викорінена традиція козацьких вольностей і діяли пламенні заповіді Шевченка й Лесі Українки, у тому затяжному процесі Україна на початку 1917 року була дійсно тим цвинтаріщем, що його лякався Шевченко. Від молдавина аж по фіна все замовкло, все заглухло, здавалося, що Малоросія — це "наступниця і переємниця" України. І ми бачили, як через ніч усе це змінилось. Не змінилось настільки, щоб закріпити за собою нову власну державу, але настільки, що й Московщина мусила рахуватися з фактом, що була вже Українська Народня Республіка і була Українська Держава за Гетьманату. Історія не повторяється, але створює прецеденти і з досвіду історії можна та треба черпати політичну мудрість. ССРСР в його нинішній постаті існує вже кругло 58 років, але за той довгий час не перестав бути дивоглядним, неприродним твором, із щораз новими доказами на свою дивоглядність і неприродність. За недавно почутим анекдотом Косигін прийшов до Брежнєва і поручив йому відкрити кордони, бо, мовляв, годі довше опертися натискові міжнародньої думки та натискові з-середини. "Добре, відповів йому Брежнєв, але ж коли ми відкриємо кордони, то всі виїдуть і залишимося тільки ти і я". "О, ні, відповів Косигін, залишишся тільки ти, бо я теж виїду"... Анекдот анекдотом, люди не хочуть втікати з укоханой ними землі, але у кожному анекдоті є зерно правди: мільйонам різнонаціональних людей у великій тюрмі народів, якою є ССРСР, осточортіло, остогидло життя, і тільки одні сильніше усвідомлюють це, інші слабше. Не може бути, щоб така держава з такою системою могла вдержатися.

Ведуться у міжнародній пресі й на українському терені теоретичні дискусії: чи буде війна чи її не буде, — чи прийде на Сході Європи зміна шляхом еволюції чи революції, — чи стан детанту — політики відпруження — між Заходом і Сходом буде тривкий чи зміниться, як і коли та в ячому напрямку, — військові фахівці вираховують збройний стан НАТО й країн Варшавського пакту, наводять астрономічні суми, видатковані і далі видаткову-

вані на зброєння і ведуть дискусії на тему, котрі з отих родів зброї вже непридатні, бо винайдено кращі, та які нові появляться, — треба бути насправді ясновидом, щоби передбачити правду. Єдино, що нам залишеться — хай кожний на своєму посту, високому чи низькому, робить те, що належить. Зберегти здоровою українську родину, як підвалину суспільства, зберегти у тій родині сантимент до України і старатися творити добро у користь України, старатися приспорювати їй приятелів та творити непроминальні вартості культури, об'єднатись довкола найвищої цілі й найвищого ідеалу, яким є прапор вільної незалежної української державности, це єдина напрямна, що її треба триматися. Це не є висновок з "емоцій", а здорового українського глузду. І вислід такої конструктивної дії мусить бути конструктивним.

У "Свободі" з 2-го січня 1975 я подав короткий ретроспективний огляд осягів і помилок нової української іміграції в Америці, якій саме у 1975 році сповняється 25 років приїзду на цей континент. Роблючи цей "обрахунок совісті" й дораджуючи не обмежуватися до панегіричних бенкетових ювілейних промов та не славословити самих себе, без гніву й злого заміру подивитися в дзеркало, я писав:

"Прибувши сюди 25 років тому нові поселенці виявили велику туґість, подивугідний змісл самозбереження та хист пристосуватися до тутешніх цілком нових і невідомих їм обставин. Тільки нечисленні одиниці причадили сюди з капіталом, який вможливив їм заснувати власні незалежні невеличкі підприємства і тільки небагато професіоналістів могли зразу дістати становище за їх професією. Велика більшість інтелігентів мусили спершу — деякі довгими роками — важко працювати фізично, однаково чоловіки, як жінки. Всі вони "підтягалися", старалися добутися з фізичної праці на вищий соціяльний щабель. Водночас — нові наші імiґранти включилися до українських установ і організацій, що їх тут уже знайшли, але й почали засновувати нові. Таким чином постала за останніх 25 років широка мережа прерізних клітин українського зорганізованого життя в ЗСА, які включилися до членства Українського Конгресового Комітету. Будувалися нові Народні Доми, нові церкви, постали молодечі організації із своїми домітками й літніми оселями. Літературно-мистецькі Клуби в Нью Йорку, Філядельфії й Детройті, професійно-станові організації лікарів, інженерів, лісників, комбатантів, журналістів, з власними пресовими органами, збільшилося

членство братських Союзів, завдяки чому могли постати їхні літні оселі, які стали поважними осередками відпочинку й розваги для старших і молоді, — молодь заповнювала високі школи, з яких вийшли вже з дипломами першорядні фахівці різних ділянок науки, щораз більше українських науковців стають викладачами американських високих шкіл, багато з них стали вже "повними професорами", деякі нові іммігранти здобули поважні становища в державній американській машині. У всіх більших українських громадах живішим річищем поплило життя — щорічні концерти-академії, доповіді, мистецькі виставки, дискусійні панелі стали буденним явищем. Появилось вже чимало вартісних книжок, з яких деякі мають непроминальну вартість, — українською та англійською мовами. Минулася безповоротно прикра проблема "старих" і "нових", українські люди у вільному світі зрозуміли (хоч, може, ще не на 100 відсотків) анахронізм проблеми "галичани" — "наддніпрянци", і (так само ще не на 100 відс.) нісенітність класифікування українців за приналежністю до будь-якої з трьох Церков. Виринали нові контроверсійні й дискусійні проблеми з ділянки політичної думки, заворушувалась українська громада такими діями, як Патріярхат, здобули українці в Америці такий могутній величавий успіх, як пам'ятник Шевченкові у Вашингтоні, знайшла і далі знаходить безумовно більше знання і розуміння українська правда в американському світі, однаково у політичній верхівці, як у широкому англомовному населенні. Українська жертвенність, хоч розпорошена й хаотична, виявилась таки подивугідним успіхом у заснуванні катедр українознавства при престижевому Гарвардському університеті та продовжується завершувати їх Українським Дослідним Інститутом. Величезним успіхом були безумовно два Конгреси Вільних Українців, як маніфестації сили і єдності українського вільного світу з участю також Владик наших Церков. Величезним успіхом була активізація молоді в ЗСА й Канаді, яка спонтанно включалася до акції протесту проти переслідування наших інтелектуалів в Україні, особливо до акції оборони Валентина Мороза, виявивши при цьому ініціативність та організаційний хист.

Список таких позитивів можна б продовжувати. Вони наявні і безперечні. Проте, як в усьому світі, так і тут існує друга сторона медалі. У 25-тиріччя нашого перебування в

Америці, ми, нові поселенці, маємо тут такі дивогляди, як 10 політичних партій, із них три з тією самою назвою ОУН та з додатком літер, що їх мало хто вміє розшифрувати. Маємо дві наукові установи, які нездатні перевести спільний науковий з'їзд, спільне наукове планування, спільне видання вартісного наукового збірника. Маємо аж три організації молоді, що їх члени не розуміють, що власне ділить їх від їхніх друзів, юнаків і дівчат, з іншої молодечої організації. (Тут варто було б згадати, що членство всіх трьох молодечих організацій охоплює загалом 10 відс. всієї існуючої української молоді). 25 років тому зорганізувалась ніби центральна українська комбатантська організація, але тепер існує поруч неї ще 5 інших організацій колишніх вояків, між ними аж три колишніх вояків УПА, за партійним критерієм. Маємо теж явище не тільки організованості і росту, але й хронічного відосередкового гону, анархічності, собіпанства і громадської пасивності. Ті самі люди працюють в кількох чи кільканадцятьох організаціях і скрізь чуєть нарікання, що "нема людей". Нема людей на місцях, нема лідерства у верхівці. Є у нас уже багато заможних українських людей, є навіть багатирі, хоч усе це тільки на українську, не американську мірку, є велика жертвенність, але й велика скупість. Внаслідку, наприклад, занепав і далі занепадає видавничий рух, бо хоч зросло число освічених осіб — змаліло число охочих купити й читати книжку, нема теж таких, які купували б книжку, щоби бодай поставити її на полиці у своїй робітні чи вітальні. Члени інших національних груп, буває, похвально висловлюються про українську організованість, але бачать тільки фасад, а не знають української дійсності в подробицях. Вони переочують, наприклад, що за 25 років ми все ще у різних великих містах маємо наше гетто з невеличкими книгарнями і крамницями, але нема ще у наших людей зрозуміння вартості економіки, не проявилася ініціатива і хист в розбудові господарського життя, дармащо наші шадничі каси й кредитівки зібрали вже поважний мультимільйоновий капітал. Були два Світові Конгреси, існують центральні організації в ЗСА, Канаді й інших центрах українського поселення, але все ще нема лідерства, нема одного порядкуючого осередку, який здобув би собі авторитет, ліквідував аномалії та давав вказівки в різних загальних громадських справах.

З ходом років виринули нові пекучі проблеми, з яких

найважча і невідхильна — тиск асиміляції до англomовного оточення. Ідуть суперечки й дискусії, що і як чинити, щоби зберегти українську національну субстанцію і як протидіяти процесові "розпливання" в чужомовному морі. Українці в Америці не втратили того патріотизму, з яким сюди приїхали, — члени 10-ти політичних партій, дійсних і фіктивних, визнають той самий ідеал, спрецизований у 4-му Універсалі. Але нездатність їхніх лідерів ліквідувати деякі фікції, об'єднуватися, признати, що дальша доля залежить виключно від хисту єднання, це сумний приклад все ще нашої малої державницької зрілості..."

І я поручав у тій своїй статті, щоби, може, у цьому "ювілейному" 1975 році винести на чергу дня найголовнішу проблему: оздоровлення української дійсності від недуг, які її затрують, ліквідування того зла, що його, поруч добра, принесли до Америки нові іммігранти.

Може в цих підсумках і висновках більше мінорного тону, як бадьорого, може він не є "ГУРРА", а втім він і не розпочає та не спонукує до зневіри. У куди гірших часах і умовинах Леся Українка казала, що треба "сподіватись проти надії", — і відважні жертви советського терору з свого заслання і з в'язниць закликають не до розлачу, а до боротьби, та запевняють, що не нашою буде остаточна програ. Розмежовуючи світла й тіні української дійсності в Україні, у міжнародньому світі й у вільній українській громаді, щиро, без лицемірства і без зайвого патосу можна стверджувати, що нема причин до тріумфальних окликів, але насправді нема причин до розпачу.

ОСОБИСТЕ І РОДИННЕ

Коли дивитися на пройдений 79-літній життєвий шлях — то треба бути вдячним Гослодеві, що не було на тому шляху такого терня і таких колючих каменів, які зробили б людину калікою. Треба бути вдячним, що Господь вивів ціло з різних трудних ситуацій, в яких можна було загинути: на війні, під час утечі з російського полону до Києва, серед стрілянини на його вулицях, під час утечі пішком зі Львова у вересні 1939 року, під час довгої подорожі вантажними поїздами під кінець Другої світової війни почерез бомбардовану альянтським летунством Німеччину, чи згодом на американських шляхах. Багатирем я ніколи не був, бо це згори виключала професія українського журналіста. Але багато

талановитих українських журналістів, гарних людей і заслужених для української культури й політики, згадати б імена Осипа Боднарівича, Миколи Голубця, Михайла Струтинського, чи живучих ще Анатолія Курдидика, Івана Керницького, Михайла Острроверхи чи Ярослава Шавяка — куди важче мусили боротися з матеріальними труднощами, як я. Бувало, і в мене не було буквально ні сотика в кишені, але якимось завжди вдавалося добуватися з тієї халепи. В одному старому вбранні і з парою білизни у течці, та з мізерною сумою польських здевальвованих марок в кишені втікав я пішки Городецькою рогачкою у Львові, коли Личаківською рогачкою вступали туди "визволителі". Нікого вже з тих, що йшли разом з мною нема в живих — Василя Мудрого, Романа Смаль-Стоцького, Романа Дашкевича, Павла Лисяка — кожний із них був непересічною людиною. Хто з нас тоді, хто з тисячів втікачів, які мандрували на Захід, коби далше від нової татарської навали на Сході, хто з нас міг сподіватися, що дістанемося до Америки і тут після нелегкої борні за екзистенцію, таки досягнемо ту екзистенцію на пристойному рівні?! Коли в 1953 році я склав шоферський іспит і за посередництва Ярослава Чижя — купив перше вживане ("секенд генд") авто, то відчув дитяче почуття гордості, коли вперше переїздив ним почерез Таймс Сквер у Нью Йорку! Очевидно у такому довгому житті бували й недуги: ще у Львові лікар поставив спершу діагнозу, що маю тиф, а виявилось, що це запалення легенів — як би мене перевезли були до тифозного відділу шпиталю, був би для мене кінець. Йдучи з дружиною на надморську пляжу в Томс Ривері я посковзнувся на скісній новій дерев'яній платформі, на яку люди нанесли босими ногами пісок, так нещасливо, що не міг підвестись. Поліціант перевіз мене до лікаря, який залевнив, що це тільки збитий м'яз, казав сильно перев'язати, а що це була ліва нога, то можу вертатися автом до Нью Йорку. Але за день-два пізніше нога боліла щораз більше — поїхав я автом до хірурга д-ра О.Лятишевського, а той поглянув і тицьнув пальцем: тут, мовляв, прорваний головний м'яз, їдьте до хати, візьміть потрібні документи й піжаму та вертайтеся таксівою, а я вас негайно перевезу до шпиталю на операцію. Стан ноги значно погіршився в наслідок того бандажу. Тримали ногу в гіпсі три тижні, а після того ще чотири тижні минуло, поки нога "розходилася". Гірше було з очима: треба було оперувати г'лявкому, олісля катаракт, але окуліст-оператор д-р Тарас Шеґедин заявив мені недавно, що поки вмю відрізнити гарну жінку від поганой — мої очі в порядку. Дружина теж хворіла, мала операцію шпунка, яка виявила його хронічне запалення, має погану алергію: не може стерпіти ніяких запахів, мусить зберігати

строгу дієту, мусить раз-ураз ходити до лікаря на застрики, але, славити Господа, має гарний настрій і ходить зі мною на прерізні імпрези. За весь час нашого "усамостійнення" в Америці мешкали ми пристойно, й пристойно одягались і ніколи не голодували — то які можна мати претенсії?! Мав я приятелів-мистців, які продавали мені образи дешево і "на рати", — дехто приходив у відвідини з образом під пахою, дехто віддячувався за написану про нього статтю образком — хата була і все є прикрашена творами сучасних наших артистів-малярів та скульптурами мого приятеля Валентина Сім'янцева. Було б великим гріхом нарікати.

Батько помер, коли мені було 10 років, але мати була ви-
нятковою жінкою: хоча чужинка з роду — виховала п'ятеро дітей в українському дусі, всім дала високу освіту, була насправді добрим духом родини і всі ми її обожали. З-посеред цілої рідні я жив найближче з найстаршим братом Михайлом. Він помагав мені матеріально, коли був у Парижі й Лондоні, а я після закриття "Волі" Піснячевського залишився у Відні без засобів до життя. Від 1925 до 1939 року він був членом редакції "Діла", разом із мною, бо хоч я жив у р.р. 1926-1931 постійно у Варшаві, проте завжди належав до редакційного складу того щоденника, а в р.р. 1936-1939 був я його головним політичним редактором. Михайло був ви-
нятковою появою: це був інтелектуал високого знання й високої культури, придбавши не тільки високу освіту в університеті у Львові ще за австрійських часів та у паризькій Сорбоні, але й у безперервних студіях, що їх переводив, як літературознавець, лінгвіст і письменник. Говорив плавко по німецьки, французьки й англійськи, читав Данте, Петрарку й Д'Анунціо в італійських оригіналах, так само бездоганно володів польською і російською мовами, а в рідній українській мові був пуристом і творцем мовних новотворів. З нас п'ятеро рідні — тільки сестра Мілена і я цікавилися й активно займалися громадсько-політичною ділянкою. Михайло сторонив від громадсько-політичної роботи, віддаючись серцем-душею науці й літературі, літературній критиці, перекладам з чужих мов, театрові й театральним рецензіям. За російської окупації в р.р. 1914-1915 приїхали були до Львова його наддніпрянські приятелі, з якими листувався був: коли російська окупаційна влада почала евакуювати Львів і вивозити видатних українців, Михайло виїхав з отими своїми наддніпрянськими приятелями до Києва. З газетного оголошення дістав працю "приватного вчителя" тулого сінка "предсідателя уездного земства" Демченка, великої фігури за царського режиму. Він мав там мізерну платню 50 рб місячно, зате помешкання, харч і візитову карточку Демченка, яка була краща за всі особисті довідки та

звільняла від зголошування на поліцію, як чужинець у воєнному часі. Коли ж постала Українська Центральна Рада, його становище зразу змінилося: він став одним з організаторів та професорів Українського Народнього Університету, а коли формували закордонні місії — він виїхав у складі делегації УНР до Парижу. Бувши колись студентом Паризької Сорбони й звеличником філософів Анрі Бергсона та Альберта Сореля і мавши від того часу приятелів у Парижі — його допустили, як одного з кількох з тієї української делегації до Франції. Одним із членів того Секретаріату був Олександр Кульчицький, лізніший професор філософії, з яким Михайло приятелював, — як теж приятелював він у Парижі з померлим недавно в Нью Йорку економістом-кооператором Романом Гойдишем. Михайло не цікавився політикою та не орієнтувався у партіях чи підпіллі, але голова УНДО Дмитро Левицький і його дружина Іванна, "пані Ася", які часто влаштовували прийняття у своїй віплі на вул. Набеляка, запрошували Михайла, бо він— своїм гумором, своєю культурою, своїм оповідацьким хистом, був прикрасою кожного такого товариського зібрання. Не любив карт, зате був пристрасним шахістом. Був естетом і визнавав принцип естетики за найвищий критерій в оцінці літературних творів. Тому і його книжка "Між ідеєю і формою", як перша у нас така теорія літературної критики, була залереченням "марксистського" підходу до літератури. Як практичне виправдання тієї теорії критики він видав книжку "Від Мирного до Хвильового". За ті два твори мусив потім "каятися" у большевиків. Чому він залишився в Україні?

У 1943 році, за німецької окупації, Михайло несподівано відвідав мене й дружину у Кракові і це була для нас велика радість. На жаль — він там важко захворів на печінку, був якийсь час у шпиталі в Кракові та не зовсім вилікуваний, з наслідками жовтаниці вернувся до Львова. Не любив німців, за німецької окупації працював у "Народній Торгівлі" та мав тісний зв'язок з нашими видатними діячами театру: тоді-то, коли директором театру був Володимир Блавацький та режисером Йосип Гірняк, вони вперше в історії українського театру поставили "Гамлета" у перекладі Михайла Рудницького. Ці обидва видатні українські драматичні артисти й українські патріоти, пок. Блавацький та живучий ще Йосип Гірняк, оповідали, як Михайло бував на пробах "Гамлета" і тісно та гармонійно співпрацював з ними, коли їм треба було якихось завваг від отого першорядного знавця Шекспірської творчості і Шекспірської епохи. Коли наближувалася загроза нового приходу большевиків — я вистарався для Михайла "виклик

на працю до Німеччини", потрібний, як "перепустка" на виїзд і вислав йому той документ, але він не захотів виїздити. Він казав: "Як би я знав, що дістануся до Парижу, або Лондону, то виїхав би, а так — війна буде гнатися за нами, а я мушу їсти тільки каші та зберігати строгу діету, — як і де я матиму її? До того ж — я без своєї бібліотеки наче без рук. Большевики можуть мене знищити, це правда, але я якось їх не боюся..." Якийсь час переховувався на селі, опісля вернувся і большевики зберегли його при житті, казавши тільки "покаятися" та підписавши його під статтями і книжкою, які кинули тінь на добре ім'я Михайла. Але Михайло ще за першої большевицької окупації у Львові клявся перед гуртом своїх приятелів — покійними лікарями Максимом Музикою і Леонтієм Максимоньком та Петром Постолюком, який ще живе, та який широко оповідав про це не тільки мені одному, що він, Михайло, тієї ганебної статті у "Вільній Україні" у тому її вигляді не писав і побачив її з своїм підписом так само, як усі — після виходу газети. Згодом кількох діячів з ОУН перевели справжнє слідство: друкарі із колишньої друкарні "Діла", де друкувалася "Вільна Україна", заховали первісний рукопис, писаний Михайлом, і той, що його доставили большевицькі пропагатори, і виказали, що один рукопис до другого не подібний. Те саме було з книжкою "Під чужими прапорами". Кожний об'єктивний читач може розпізнати там два цілком інші стилі, — один у розділах, які є пашквілем проти українського націоналістичного руху, другий — де мова про розстріл німцями у Львові польських професорів та інтелектуалів. Власне тільки ту частину книжки написав Михайло, а про ОУН і його членів навіть як би хотів — не міг писати, бо про українське підпілля за Польщі не мав "зеленого поняття", не знав тамошніх людей, не орієнтувався в кулісах. Не був теж ворогом націоналістів, коли, як член журі в літературних конкурсах Т-ва Письменників і Журналістів (ТОПІЖ), признавав літературні нагороди таким націоналістам, як Богдан Кравців, Зигмунт Процишин, протегував Богдана Антонича. Вишукував і підтримував усі молоді таланти, не дивлячись на їхні політичні погляди. Між ними й звернув увагу на талант молодого тоді Нестора Ріпецького та перший містив його твори у фейлетонах "Діла". Покійний Нестор з найбільшою пошаною і симпатією висловлювався завжди про Михайла Рудницького й ремствував на тих наших гурра-патріотів, які піддавали під сумнів національну чесність Михайла. За кордон втекла ціла найближча родина Михайла Рудницького: його дружина, дочка, мати, сестра і три брати, — він мусив платити за те большевицьким володарям тими комуністичними ложечками дьохтю в бочках меду, що просочувалися в його творах, писаних і видаваних за

большевицького режиму. Адже ж був час (не знаю, чи таке є й тепер), коли автори підручників математики й фізики мусили у вступі дякувати "ясному сонічку", що тільки завдяки ньому існує наука математики! Большевики не знищили, а дали становища професорів університету Михайлові Рудницькому, Михайлові Вознякові, Іванові Крип'якевичеві, вшанували нині вже 96-літнього Станислава Людкевича, щоб мати їх неначе на показ, що вони не винищили впень дощенту, всіх старих діячів української культури.

Відколи я опинився на еміграції — я не писав до Михайла, щоб не наражувати його на прикросі за зв'язок з таким буржуазним націоналістом. Але кількакратно, коли виїздили, як туристи, на Україну, різні приятелі, я давав їм адресу Михайла і просив відвідати та переказати йому мій і моєї дружини сердечний привіт. Він нерado розмовляв з отими туристами, декого навіть не хотів впустити до помешкання. Щойно згодом ми тут дізналися, що йому наказали і його зобов'язали — зголошувати до відповідної поліційної влади за кожним разом — хто його відвідував і про що була між ними мова. Наймолодший наш брат Антін, змістом життя якого була музика, як для Михайла література, (теж згодом уже дідю, бо його обидва сини мають своїх дітей!), який виїхав до Америки ще перед 2-ою світовою війною, обмінювався з Михайлом листами, в яких обидва стверджували тільки, що — живуть, та в найбільших загальних рисах писали про те своє життя. Бліді й нецікаві були листи від Михайла, людини обдарованої фантазією і розмашистим стилем, але ті листи були всім нам дорогі, бо він завжди казав всіх своїх рідних сердечно здоровити. І ми знали, що він — живе. Коли наспіла депеша до Антона, що 1 лютого 1975 "Михайло Іванович помер", то стало гірко і сумно. Впововж пів року відійшли два наші брати — Володимир і Михайло та дружина Володимира Марія, а вже в цьому 1975 році — наймолодший брат Антін.

Правда, обидва дожили лізнього віку. Михайло мав уже 86 років, Володимир 84. Обидва теж зберегли до своєї смерти живий ум, дармащо подробиці про останні дні життя і смерти Михайла нам ще не відомі, а Володимир терпів великі болі (пістряк), проте все ще старався писати свої спомини. В Україні найзаможнішим з усіх нас був Володимир, який, скінчивши правничий факультет у львівському університеті, вибрав собі фах нотаря і був нотарем у Городенці. За німецької окулації опинився, як ми з дружиною, у Кракові, короткий час мешкав з нами, опісля дістав нотарят у Дембіці. У Фельдкірху у Фюральбергу в Австрії було йому спершу погано, бо німці приділили його до фізичної праці у текстильній фабриці, а його дружину Марію до праці у шпиталі. Але коли

Форальберг опинився під французькою військовою окупацією — він дістав право обороняти підсудних перед французьким військовим судом, про що писав згодом в одному із своїх спогадів. Коли наші обидві родини опинилися на курячій фермі наймолодшого нашого брата Антона у Томс Ривері — я зненавидів кури, як брудні злобні бестії, але Володимир жив із ними у приязні і хвалився, що студіює їхню психіку. Переїхали до Філядельфії — він і його дружина жили весь час надзвичайно ощадно, нікуди не їздили й купили собі однородинний, невеличкий, але дуже вигідний дім у північній частині міста, де мали й гостинну кімнату, з якої ми з дружиною часто користали. Ми з дружиною дивувалися, що вони переводять нестерпне у Філядельфії літо і раз приїхали своїм автом до них та з-під їхнього дому забрали їх та завезли до Гантеру, де знайшли їм дімок ("бонгало"). Опісля Володимир приїхав раз до пенсіону "Ксеня" Володимира Кобзяра і почував себе там прегарно, бо мав там постійну партію бриджа, що його так само любив, як я. Коли ми з дружиною переїхали з Нью Йорку до Джерзи Сіті головно тому що не могли вже дряпатися ногами на 4-ий поверх, перед від'їздом на літні ферії в гори поїхали спеціально до Володимира, який був уже хворий, 6 червня 1974 року — і це був останній раз, коли ми бачили його живим. Дізнавшись в кілька тижнів після того, що Володимира перевезли до шпиталю — ми поїхали з дружиною з Гантеру, щоби відвідати його і спершу зайшли до іншої шпитальної кімнати, де лежала, також хвора, його дружина. Але вона з плачем привітала нас, що "Влодзя вже нема": помер за дві години перед нашим приїздом, 4 серпня 1974. Його дружина була настільки хвора, що не могла бути на Панахиді ні на похороні, але в який тиждень пізніше вернулася до дому, проте її стан швидко погіршився і її знову перевезли до шпиталю, де ствердили, що має невилікувальну левкемію. Померла ніччю з 8 на 9 жовтня 1974, не встигнувши зробити завіщання і весь досить поважний маєток опинився під судовим управлінням. Похоронами Володимира і його дружини зайнявся головно брат Антін у тісному порозумінні зо мною. Залишилася конечність поставити бодай скромний пам'ятник на їхній спільній могилі — брата Володимира і його дружини Марії. Пок. Володимир був активним у Філядельфії — був колись головою тамошнього Відділу ОбВУА, був головою Товариського Суду Відділу УККА у Філядельфії, був заслуженим довголітнім головою Літературно-мистецького Клубу, тому на його Панахиді було багато людей, співала чоловіча група хору "Кобзар", були промови, і на цвинтарі було багато осіб. Я просив найближчого приятеля Володимира, кол. адвоката Богдана Бородайка з Нью Йорку, також "бережанця", щоби на похоронній

тризні сказав пару слів і він виголосив дуже гарну промову, справедливо прославляючи Покійника, як чесну людину, патріота й активного громадянина. В своєму останньому листі до Б. Бородайка писав Володимир: "Пише мені Кедрин з Гантеру, що Ви обидва спровадите мене осінню цього року на мій авторський вечір до Літературно-мистецького Клубу в Нью Йорку, але мені здається, що швидше відпровадите мене до Бавнд Бруку". Його передчуття здійснилося. На похороні його дружини Марії було тільки кілька осіб, але ми з Антоном мали те моральне вдоволення, що обоє вони, наші найближчі і найдорожчі особи мали християнський похорон та обоє опинилися в тій самій могилі на тому українському цвинтарі, що його заснування стало одним з історичних заслуг Владики Мстислава Скрипника. Коли ж 1 лютого 1975 помер у Львові Михайло, то впродовж кількох місяців наша найближча родина скорчилася — ми втратили рідний дім у Філядельфії і втратили тісний родинний зв'язок з Україною...

Наймолодший брат Антін — музика, музиколог, піяніст, композитор, кол. диригент оперних театрів у Харкові й Києві, диригував багатьма операми у львівському польському театрі, виїхав був на турне по Канаді й Америці з своєю дружиною, колишньою оперною співачкою Марією Сокіл, і залишився в Америці завдяки щасливому випадкові: спізнівшись на корабель, що мав їх перевезти до Європи саме перед вибухом Другої світової війни. Він давно заклав свою курячу ферму, заснував школу музики у Томс Ривері та вів великий мішаний хор "Кобзар" у Філядельфії. Разом з музиками й музикологами Василем Витвицьким і Романом Придаткевичем став дійсним членом НТШ. Першорядний фахівець у ділянках співу й музики, склав оперу "Анну Ярославну" й "Довбуша" написав вартісну книжку "Українська музика" (Мюнхен, 1963), належав — за журналістичним жаргоном — до найбільш "грамотних" наших музик-музикологів: його рецензії й статті на музичні теми, між ними про советську політику щодо музичної культури в Україні, першорядні своїм змістом і стилем.

Антін на 7 років молодший за мене, якому після повороту з Наддніпрянської України жилося трудно і важко, переїхавши до ЗСА і ставши тут власником курячої ферми, став найзаможнішим із нас. Не тільки тому що мав гарний дім і багато ґрунту довкола дому, але й тому, що дістав — двох на прочуд гарних синів — Романа й Доріяна. Обидва з власної і непримушеної волі вибрали собі за професію також музику, обидва закінчили відому високу

музичну школу Джуліярда у Нью Йорку та заснували собі вже власні родини. З братом Антоном ми раз-ураз то стрічалися то один одному телефонували, а смерть Володимира і його дружини Марії ще зблизила нас, одного до одного. Він старався мерщій поставити на могилі Володимира і його дружини Марії хоч би скромний, але пристойний пам'ятник і я їздив із ним до тієї каменярської фірми, причинившись невеликою лептою до здійснення задуму. Він — сам був сповнений сили і здоров'я. З усіх нас у родині був найбільш вітальним, найбільш життєрадісним, "не визнавав" недуг та наче вважав, що недуга і смерть не мають до нього доступу. Нераз казав: "Втома? Що значить "втомлений"? Я ніколи не є втомлений..." Страшенне роботящий, творчий, повний ініціативності і нових конструктивних ідей в ділянці музики. І коли вночі з суботи 29 на неділю 30 листопада 1975, о годині 1/2 3 над ранком ми дістали телефон від Марі Сокіл, що "Тосьо помер" — це був шок, з якого дотепер ми з дружиною — і моя сестра Мілена у Мюнхені — не всіли підвестися. На цвинтар у Бавнд Бруку приїхали окремим автобусом всі члени мішаного хору "Кобзар". Над могилою і на похоронній трапезі прославляли Антона, як недавньо обраного першого президента Світової Асоціації українських професійних музик, прославляли його, як музичного творця-композитора, диригента, музиколога, а представники хору "Кобзар" заповіли, що вони беруть на себе місію — видати багату, залишену по Покійному музичну спадщину. Залишив він теж цілком до друку готову книжку "Про музику й музик". Може нова Музична Секція НТШ, а може новозаснована Фондація для плекання української музики і творів про музику, допоможуть — видати той твір Антона Рудницького "Про музику й музик".

Впродовж несповна півтора року я втратив трьох братів — двох старших і одного молодшого. Залишилися ще з цілої нашої численної родини тільки ми двоє — моя сестра Мілена у Мюнхені і я в Америці...

Але український рід Рудницьких, мабуть, таки закінчиться на двох синах Антона. Обидва плавко говорять і пишуть по українськи, бо в їхньому батьківському домі царила українська мова. Вони безумовно мають в якомусь ступні сантимент до українства, але повінчалися з неукраїнками і в їхніх власних родинах панівною мовою є вже мова англійська. Батьки прийняли їхніх дружин, як своїх рідних, Роман і Доріян щасливі з своїми молодими дружинами, але українському родові Рудницьких від цього не легше: він викінчується. А може — може — продовжуватиме його Петрусь, — Петро Лисяк-Рудницький, — талановитий

докторант в Ейльському університеті, внук Мілени Рудницької, яка виховала його в українському дусі та який зберігає найглибший сантимент, подив і відданість своїй "Бабі"...

Подивугідну тугість зберігає сестра Мілена, яка теж уже переступила 80 років життя: вона живе дуже скромно у Мюнхені, але хоче бути до кінця свого життя самостійною, незалежною, відданою в міру своїх сил — науково-літературній праці. Мріє, щоби побачити друком нову книжку, над якою працює, про великого Папу Івана XXIII, захопившись ним, як пропагатором екуменізму, поєднання всіх християнських Церков та всіх взагалі віруючих в одного Бога людей. Ми з дружиною вже тричі відвідували сестру Мілену у Мюнхені, 1971, 1973 і 1975, недавно Париж, Женеvu Мюнхен і Відень. Може це було востаннє, бо вневдовзі можемо бути нездатними до такої подорожі. Ми обоє з дружиною прив'язуємо до грошей вартість тільки як до засобу, а не цілі. Моя дружина Маруся залюбки повторяє, що за ні одним похоронним возом не їхало ще авто з банковою книжечкою і що треба залишити тільки такі гроші, щоби виконавець останньої волі — у нашому випадку наш добрий приятель дир. Маріян Коць — не мав клопоту з похороном. Тому ми вже давно закупили "парцелю" на дві домовини на Українському Православному Цвинтарі у Бавнд Бруку, а наш приятель артист-маляр Петро Андрусів намалював взір пам'ятника, що його хочемо поставити на могилі ще за нашого життя. Я просив його вималювати (на пам'ятнику треба буде вирити) гусяче перо — символ моєї професії.

Наш батько помер у віці 51 рік на затруєння крові, бо тоді ще не було пеніциліни. Але наша мати дожила 86 років, а всі ми, її діти, переступили 70-ку, дехто 80-ку. Кажуть, що пізній вік — це благословення Господнє. Але я пригадую собі, як раз під кінець 30-их р.р., в роковини народин Кир Андрея чи в день святого Андрея — пішла до нього, за щорічним звичаєм, делегація від українського громадянства з поклоном і бажаннями. Був у тій делегації і я і наче маю перед очима образ, як Митрополит сидів на своєму кріслі з накритими, як завжди, коцом ногами, гладив бороду і говорив: "Це ласка Божа довгий вік. Але й іспит, що його Господь диктує. Бо коли людина живе довго, то стає щораз самотнішою. І я сиджу отак і нагадую собі своїх рідних, близьких, приятелів, і їх щораз менше, — нема того і другого і третього, і огортає людину найприкріше почуття, почуття пустки..." Тямлю, що у глибокій тиші падали ті слова з уст того титана духа і всі ми набожно слухали його... Може, покищо було б перебільшенням казати, що я відчуваю вже пустку довкола себе. Є ще вірна дружина, є ще гурт приятелів,

дзвонять раз-ураз різні добрі люди, пригадавши собі, що може би запросити мене на промовця чи доповідача з якоїсь нагоди чи й без нагоди, недавно запропонував мені Український Конгресовий Комітет редагувати його відновлені "Конгресові Вісті", проф. Омелян Прицак запросив мене виголосити одногодинну лекцію на семінарі його катедри історії в Гарвардському університеті на тему "Національна політика післяверсальської Польщі", — після закінчення цієї книжки проєктував я з Михайлом Сосновським написати "Історію української політичної думки" (його смерть знівечила цей замір), все ще висилаю д-рові М. Малецькому до Торонта матеріяли до "Вістей Комбатанта", їздив тому два тижні до Філядельфії на З'їзд "Т-ва Прихильників УНР", словом — ніби все ще "активний", хай і в "лапках". Але щораз сильніше сверлить свідомість, що сил щораз менше і що довкола — щораз більша пуста. Скільки добрих приятелів зійшло з цього світу! Скільки облич, що їх стрічалося в житті, зблідли в пам'яті! Над тайнами законів природи призадумувалися вже мудріші за мене люди, призадумувалися найбільші філософи світу. Коли запитують, усно чи листовно, приятелі і знайомі: "що у тебе нового?" — то відповідаю: "старіюся і не ніяка новина..."

Різні люди різно старіються. Деякі добре — стають вирозумілішими, вибачливішими, дивляться на світ і його створіння "суб спеціє етернітатіс" (під кутом вічності), стараються сходити ближнім з дороги і з очей, не перешкоджати їм собою. Інші — навпаки: стають егоцентриками, нетолерантними, напастливими і надокучливими. Дивлячись на деяких своїх ровесників чи трохи старших за мене — страх мене огортає, щоб не стати таким самим. Більшість їх — глухі, самі кричать і треба до них кричати. Сувають ногами, оповідають анекдоти із сивими бородами і тільки самі з них сміються, затрачують почуття делікатности і такту. Не дивуюся, що дехто не хоче ніяк іти до дому старців, хоч там ніби є "опіка" та "товариство", але дивитися на ті старечі постаті, поморщені бліді обличчя, на неміч і безсилля колись сильних моторних осіб, до болю сумно. А коли й мізок починає слабнути стара людина не вміє скласти цілого речення та не всилі читати, бо й очей нема та годі розуміти прочитане, то навіщо такій людині жити і робити собою клопіт усім довкола?!

Треба дякувати Господеві, що дав ще і фізичну і духову силу, покищо дав ще змогу закінчити цю книжку з усіма її неполадками й недостачами, треба дякувати Господеві і просити його здоров'я для дружини, та — може, може, — побачити цю книжку друком...

ПІСЛЯСЛОВО

Під первісним рукописом була дата "Квітень 1975". Тому й автор цієї книжки і його спонзори сподівалися, що книжка побачить світ Божий осінню 1975 р. чи, пізніше, на Різдво. Ця надія не здійснилася тому, що — крім непередбачених причин, названих вже у "Передмові" — приходили, вже у ході коректи, події, що їх хотілося включити до книжки. Життя плило своїм струмом, але й смерть скошувала близьких авторові книжки людей — і хотілося згадати про це. У ході писання книжки — вона розросталась понад передбачений розмір, бо жаль було залишати без використання призбираний матеріал. З поширенням розміру книжки — зростає праця сутотехнічного характеру. Тільки фахівці знають, яка це пекельна справа — перевести три коректи кількостсторінкової книжки і зладити до неї бібліографію та реєстр кількохсот прізвищ, а без таких ніби другорядних подробиць книжка втрачає на вартості. У цій технічній праці великою допомогою була мені моя дружина. Сказано у присвяті, що ця книжка повинна би пригадати українським людям із старшого покоління пережите ними, а молодому поколінню дати жменю інформацій та одним і другим дати матеріал для пригадування. Авторіві трудно судити, чи він виконав це своє завдання — він здає собі справу, що багатьом людям різні висловлені у цій книжці думки не сподобаються. Але ці споми́ни й коментарі не писані на те, щоби вони комусь "подобалися". У "Лісі Микиті" була карикатура, як наші люди вичікують появу цієї книжки з палицями у руках. Спасибі за дотепну рекламу! Без уваги на відгуки, ставляючи тепер остаточно крапку на кінці цієї книжки — її автор відчуває велику полегшу.

Грудень 1975.

ДОДАТОК

Українські послы і сенатори до польських законодавчих палат у р.р. 1922-1939

Договір Української Повстанської Армії (УПА) з польською Армією Крайовою

Комунікат Організації Українських Націоналістів (ОУН), жовтень 1943, про становище до поляків

Протокол засідання ради міністрів Польщі, 18 серпня 1926, присвяченого національній політиці

Протокол засідання польських північно-східніх воєводів, з 3-го грудня 1929, присвяченого національній політиці — Національна політика волинського воєводи Генриха Юзефського

УКРАЇНСЬКІ ПОСЛИ Й СЕНАТОРИ ЗА ПІСЛЯВЕРСАЛЬСЬКОЇ ПОЛЬЩІ

У наведеному тут списку українських послів і сенаторів в законодавчих палатах післяверсальської Польщі можливі деякі помилки. Скласти такий список на 100 відсотків певний і докладний — дуже трудно, якщо взагалі можливо. У львівському "Ділі" й інших українських газетах того часу проголошувалося вислід кожного виборів, але він змінювався: деякі кандидати були обрані з подвійної листи, виборної і так званої державної, з якої приділювано мандати у пропорції до здобутих виборними листами числа мандатів, тоді даний кандидат зривався одного мандату і на його місце вступав наступний, за чергою на листі. Але й під час каденцій приходили зміни — в наслідок смерті чи зречення даного посла чи сенатора. Відшукати всі ті зміни в річниках "Діла", збережених у мікрофільмах в центральній Публічній Бібліотеці в Нью Йорку, було неможливо. За кожної каденції сейму-сенату появлялися у Варшаві офіційні довідники — я не міг їх дістати, хоча — може — вони зберігаються в якійсь польській книгозбірні у вільному світі. Зате один прихильний мені польський громадянин-дослідник прислав мені з Польщі видану Державним Науковим Видавництвом у Варшаві книжку: Іренеуш Ігнатовіч "Вадемекум до дослідів над історією XIX і XX сторіч" (Вадемекум до бадань над гісторією XIX і XX веку", Варшава 1971) — і там є також поіменні вкази складу польських законодавчих палат, за соймовими каденціями і абетковим порядком послів та сенаторів, з позначенням їхньої партійної чи пак клубової приналежності. Автор того "Вадемекуму" зазначував час, в якому поданий ним список був важливий, — ото ж у ньому, в ході каденції, напевне були зміни. Склавши список на підставі звітів у "Ділі", я його перевірявав з отим польським джерелом але помилки не виключені. Названі тут послі й сенатори з незалежних українських лист, але й також з залежної від польської адміністрації листи так званої

"Української Хліборобської Партії", яка, зламавши бойкот українцями виборів у Східній Галичині у 1922 році — взяла участь у тих виборах, підтримувана польською державною адміністрацією, бо про це була мова у цій книжці. Зате подано тут тільки деяких українців, які ввійшли до варшавського сойму-сенату з північно-західніх земель з листи так званого "Безпартійного Бльоку співпраці з урядом" (ББ), просто тому, що в списках у тій польській книзі не зазначено національності членів законодавчих палат, а я вже не тямлю всіх українців з тієї листи "ББ". У наведених списках промовчано тільки тих, які самі себе не зараховували до українців, — нечисленні так звані "старорусини", які ввійшли до польських законодавчих палат виключно з ласки польських урядових чинників і не тримали ніякого зв'язку з українцями, що їх вибрано з незалежних українських лист, в суперечності до деякого з українських волинських послів з листи ББ, які одверто признавалися до українства і зберігали тісніший чи слабший зв'язок з незалежними українськими послами й сенаторами.

* * *

1-ий сойм, обраний 5 листопада 1922 р, відкритий 21 листопада 1922, діяв до 28 листопада 1927. У виборах взяли участь тільки українці з північно-західніх земель (Волинь, Холмщина, Підляшшя, Полісся), всі незалежні галицькі партії збойкотували ті вибори. Листа ч. 16. Маршалом сойму був Мацей Ратай. Листа важлива на грудень 1922, себто у часі коли українські послы-сенатори з північно-західніх земель ще не порозколювались на кілька окремих клубів.

Український Клуб:

Андрій Братунь
Антін Васильчук
Павло Васильчук
Яків Войтюк
Василь Дмитрюк
Сергій Козицький
Борис Козубський
Василь Комаревич
Симон Любарський
Марко Луцкевич
Степан Маківка
Іларіон Павлюк
Андрій Пашук

Самійло Підгірський
Тома Приступа
Осип Скрипа
Юрій Тимощук
Сергій Хруцький
Максим Чучмай

Український Селянський Соймовий Клуб ("Хліборобська партія" у Галичині, бойкотована українським суспільством)

Іван Дутчак
Еміль Залуцький
о. Микола Іпків
Іван Кравчишин
Семен Мельник

1-ий сенат, обраний 12 листопада 1922, відкритий 28 листопада 1922, діяв до 28 листопада 1927. Маршал: Войтіх Тромпчинський. Стан з грудня 1922.

Український Клуб:

Дамян Герштанський
Александр Карпінський
Олена Левчанівська
Лев Маркович
Іван Пастернак
Михайло Черкавський

2-ий сойм, обраний з виборів 14 березня 1928, відкритий 27 березня 1928, діяв до 30 серпня 1930. Маршал: Ігнаци Дашинський. Офіційно існував спільний "Українсько-білоруський Клуб", — українські й білоруські послы, обрані із листи бльоку національних меншин, листа ч. 18. Тут наведені тільки українські послы, майже всі — *члени УНДО:*

д-р Степан Баран,
д-р Степан Біляк,
д-р Іван Блажкевич
Павло Васильчук з Холмщини (формально до УНДО не належав)
Дмитро Великанович
Олександр Вислоцький
о. Михайло Ганушевський
д-р Іван Заваликут
д-р Володимир Загайкевич
Михайло Західний ("Українська Партія Праці", листа ч. 26. у спільному Клубі)

Володимир Зубрицький
Володимир Кохан
Степан Кузик
о. Леонтій Куницький
Антін Кунько
д-р Іван Куровець (швидко зрікся, на його місце прийшов:)
Антін Максимович
д-р Дмитро Левицький
Іван Ліщинський
Дмитро Папіїв
о. д-р. Володимир Пелліх
Мілена Рудницька
Лаврентій Серветник (з Волині, "Сель-Союз")
Михайло Струтинський
Гринь Тершаковець
Сергій Хруцький
Володимир Целевич
Окремий "Клуб Української Соціалістично-радикальної Парламентарної Репрезентації", — члени "Соціалістично-радикальної Партії", листа ч. 22.
д-р Лев Бачинський
Іван Власовський
Іван Зубрицький
Семен Жук (Волинь)
д-р Осип Когут
д-р Дмитро Ладика
Микола Рогуцький
Клим Стефанів
Петро Шекерик-Доників
"Сель-Роб"-правиця, офіційно "Клуб Українського Селянсько-робітничого Соціалістичного Об'єднання", — листа ч. 8.
Степан Волинець
Адріян Сенюк
Іван Федорук
Максим Чучмай
"Сель-Роб (лівиця) (Так називався цей 2-членний Клуб):
Кирило Вальницький
Микола Хам

СЕНАТ з виборів 11 березня 1928, відкритий 27 березня 1928, діяв до 30 серпня 1930. Маршал: Юліян Шиманський

УНДО:

Василь Бараник
Володимир Децикевич
Михайло Галущинський
д-р Антін Горбачевський
Олена Кисілевська
Микола Кузьмин
Юліян Татомир
д-р Корнило Троян

Українська Соціалістично-радикальна Партія

д-р Іван Макух

3-ий сойм з виборів 16 листопада 1930, відкритий 9 грудня 1930, діяв до 10 липня 1935. Листа ч. 11, спільна: (УНДО, УСРДП і УСДП)
Маршал: Казімерж Світапський

УНДО:

Д-р Степан Баран
д-р Степан Біляк
Дмитро Великанович
Михайло Галущинський
д-р Володимир Загайкевич
Володимир Кохан (зрікся в ході кризи в УНДО)
Степан Кузик
д-р Дмитро Левицький
Остап Луцький
д-р Любомир Макарушка
д-р Ярослав Олесницький (швидко зрікся)
Зиновій Пеленський
Мілена Рудницька
Гринь Тершаковець
Сергій Хруцький
Іван Чукур
д-р Олекса Яворський

Соціалісти-радикали:

Михайло Вахнюк
д-р Дмитро Ладика
Михайло Матчак

"ББ", волинські послы з *Українського Волинського Об'єднання* —, (листа "Безпартійного Бльоку співпраці з урядом")
Никита Бура

Петро Певний
Степан Скрипник

СЕНАТ з виборів 29 листопада 1930, відкритий 9 грудня 1930, діяв до 10 серпня 1935. Маршал: Владислав Рачкевіч.

УНДО

д-р Антін Горбачевський
Олена Кисілевська
Юліян Павликовський

УСРадикальна партія

д-р Іван Макух

4-ий сойм з виборів 8 вересня 1935, відкритий 4 жовтня 1935, діяв до 13 вересня 1938. Маршал: Станіслав Цар, після його смерти Валери Славек. Стан на квітень 1936. Участь у виборах в Галичині брали тільки УНДО, УСДП й УСРП вибори бойкотували.

УНДО

д-р Степан Баран
д-р Степан Біляк
д-р Василь Болюх
Дмитро Великанович
д-р Степан Витвицький
д-р Іван Волянський (член *Української Католицької Народної Партії, УКНП*)
д-р Іван Заваликут
Володимир Кузьмович
Василь Мудрий
Зиновій Пеленський
Роман Перфецький
Гринь Тершаковець
д-р Корнило Троян
Володимир Целевич

Волинські послы з листи "ББ" (партія "Українське Волинське Об'єднання")

Никита Бура
Петро Певний
Степан Скрипник (*швидко виступив з Б.Б*)
Сергій Тимошенко

Сенат з виборів 5 вересня 1935, діяв до 13 вересня 1938. Маршал: Александер Пристор. Стан на квітень 1936

УНДО:

Володимир Децикевич
Антін Горбачевський
о. Роман Лободич
Остап Луцький
Юліян Павликовський

5-ий сойм з виборів 6 листопада 1938 — діяв до вибуху Другої світової війни. Маршал: Вацлав Маковський. Стан на грудень 1938. Участь у виборах в Галичині — тільки УНДО.

УНДО:

д-р Степан Баран
д-р Степан Біляк
д-р Василь Болюх
д-р Степан Витвицький
Дмитро Великанович
д-р Іван Волянський (УКНП)
д-р Гринь Ганкевич
д-р Павло Лисяк
Василь Мудрий
Степан Навроцький
Зиновій Пеленський
Роман Перфецький
Іларій Тарнавський
Володимир Целевич

"Українське Волинське об'єднання", листа "ББ":

Никита Бура
Степан Скрипник

Сенат з виборів
Володимир Децикевич
Микола Творидло
з призначення: Богдан Лепкий

ДОГОВІР УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ І ПОЛЬСЬКОЇ АРМІЇ КРАЙОВОЇ

Вступні завваги автора цієї книжки:

Тексти Комунікату проводу ОУН, Протоколу — договору, підписаного представниками ОУН і делегатами З.В.З. (Звйонзек Валькі Збройней), як і Інформацію з розмов між представниками УПА й представниками ВіН (Вольносьць і Неподлеґлость), що їх понижче друкуємо, дав авторіві цих рядків п. Микола Лебець, який подав теж усні інформації про передісторію українсько-польських (польсько-українських) підпільних контактів і розмов за німецької окупації в Другій світовій війні. П. Микола Лебець звернув теж увагу авторіві цих рядків, що у книжці двох польських авторів, яка недавно появилася у Варшаві і про яку була вже згадка у цій книжці ("Дроґа до ніконд" — Шлях в нікуди) існує окремий обширний, поверх 30-сторінковий 7-ий розділ п.з. "Зв'язки між польським пролондонським підпіллям та підпіллям українським в р.р 1944-1947", де широко говориться про ці справи з наведенням різних цитат. Відкинувши протиукраїнські пропагандивні звороти у тому польському творі, як твердження про різню поляків українцями чи твердження про ніби-то загальні просоветські симпатії українців, — подробиці, що стосуються контактів між двома революційними підпіллями по суті правдиві.

Входити в деталі тих контактів, як це роблять польські автори, які користувалися актами польського військового міністерства, тут не доцільно, а тільки, для кращого зрозуміння наведеного тут документу, чи пак його українського тексту (він був виготовлений у текстах українському і польському) слід подати тло і загальний нарис ситуації.

Думка про нав'язання контакту й шукання порозуміння з польським збройним підпіллям під час Другої світової війни

виринула в проводі ОУН вперше вже у 1942. Йшлося спершу не про будь-яку спільну дію назверх, проти спільних німецького і советського ворогів, а про перемир'я на українсько-польському фронті. УПА боролася на 3-ох фронтах: 1) проти окупаційного німецького режиму, 2) проти червоних партизанів і 3) проти польських колоністів. Особливо боротьба проти цих останніх — проти ворожих українству польських колоністів і військових "осадників" — вихоплювалася з-під контролю і приймала форми шкідливі для ідеології і цілей УПА. Виминути цілком конфлікт з поляками не було можливо, бо частина поляків на Волині пішла на службу до німецької поліції і брала участь в німецьких акціях проти УПА і українського населення, яке підтримувало УПА, а більшість поселених на Волині польських колоністів ставилася також вороже до УПА. На терені Волині почали діяти не тільки збройні відділи АК, але й зокрема польські партизанські відділи, підпорядковані прямо советському партизанському штабові. (Відділ "Мухи" (М. Куніцкі) й інші). Це поглибило конфлікт і привело до прямих українсько-польських збройних ударів, в результаті чого чимало польських поселенців почали покидати свої господарства і виїздили в Польщу й до Галичини. Водночас множилися випадки вбивства українців поляками на Поліссі. Українській стороні залежало на "скороченні фронтів", на ліквідації мирним шляхом польського фронту з можливістю кращого діяння на фронтах протинімецькому й протисоветському. Коли УПА ставала щораз більшою силою, з якою треба було рахуватися, і коли щораз докучливішими ставали висилані з Західню Україну советські партизанські групи, лоруч із жорстоким німецьким окупаційним режимом на всьому терені після-версальської Польщі, — польське підпілля доходило до подібних, як українське, висновків.

"Керівництво польського пролондонського підпілля (читаємо на початку VII розділу польської книжки "Шлях в нікуди") нав'язало контакти з представниками українських націоналістів вже в 1942 р. Про їхню ціль довідуємося із звідомлення Командування АК Обширу Львів за березень 1943 р. Говориться в ньому про продовжування спроб нав'язання зв'язків "по змозі з усіма поважними українськими групами аж до ОУН включно". Першою ціллю була б дальша поправа взаємних відносин, занехання взаємного поборювання одних одними і нищення ворожими німецькими чинниками, та далі — "спільне становище супроти советських вимог". Впродовж 1943-го року існували контакти між українським і польським революційними підпіллями,

Збройней в порозумінні з Делегатурою Уряду до розмов в усіх питаннях політичного і військового характеру.

Дійсність уповноваження устійнено провести тимчасово шляхом видрукування статей від сторони А в "Ідея і Чин", офіційнім органі Проводу, від сторони Б в "Ржеч Посполіта" і "Бюлетинь інф. Земі Червеньскей", як офіційних органах Делегатури і війська.

Ті статті прочитано і сторони обмінялись увагами.

III.

Після двох вступних конференцій, що мали характер інформаційний, приступлено до ділових і зобов'язуючих розмов.

IV.

Обі сторони визнають потребу мирного поладнання польсько-українських відносин.

При їх полагоджуванні визнано як основу принцип самовизначення народів, згл. обі сторони признали за доцільне станути на становищі Атлантийської Заяви.

V.

Обі сторони визнають, що існування самостійних держав, української і польської, лежить в інтересі обох народів, українського і польського, та для тривалого майбутнього обох народів є історичною необхідністю.

VI.

Сторона А дала вже цьому вираз в публікованих постановках II-ої Конференції з 1942 р. і в виданнях "Ідея і Чин" та "Бюлетин" в рр. 1942-43., що сторона Б признає.

VII.

Сторона Б, визнаючи потребу існування української самостійної держави, визнає сьогоднішню боротьбу українців за свою державну самостійність та заявляє своє позитивне ставлення до неї. Змагання українського народу до державної самостійності сторона Б вважає основною проблемою міждержавного значення.

VIII.

Обі сторони стверджують, що в боротьбі за їх національні ідеали, державну самостійність, мають спільних ворогів.

IX.

Сторона Б заявляє, що слід взяти до уваги дві можливості:

а) в дальшому розвитку міжнародніх політичних і воєнних подій наступить розвал або таке серйозне розхитання ССРСР, що заіснують можливості відбудови Української Самостійної Держави, то тоді польсько-українські відносини необхідно поставити в площину порозуміння і співпраці двох суверенних держав,

б) в дальшому розвитку укладу міжнародніх політичних відносин ССРСР залишається великодержавою в умовинах несприятливих для будови Української Самостійної Держави, то тоді польсько-українські відносини необхідно поставити в іншу площину, а саме в площину співжиття і співпраці двох народів в границях Польської Держави.

Сторона А заявляє, що заіснування можливостей, наведених стороною Б, не виключає однак розгляд тих питань Вважає доцільним перенести до розмов, які повинні відбутися між українськими представниками і офіційними чинниками сторони Б.

Сторона Б заявляє, що у випадку під б) сторона В не змінить своєї думки про потребу існування Української Самостійної Держави.

X.

Обі сторони визнають, що мирна поагода польсько-українських відносин можлива тільки при взаємному пошануванні боротьби за державну самостійність обох народів та непосяганні по землі одної чи другої сторони.

Обі сторони станули на становищі, що питання остаточного устійнення кордонів між Україною і Польщею буде вирішене урядами обох суверенних держав, української і польської.

XI.

Обі сторони зобов'язуються обмінятися офіційними деклараціями про визнання і пошанування боротьби обох народів за державну самостійність та непосягнення по терени, що належать до України чи Польщі.

XII.

Обі сторони визнають необхідність розмежування сфер впливів і діяння на час визвольної боротьби до моменту вирішення питання кордонів як в пункті X

Обі сторони визнають необхідність спільного плану діяння на час визвольної боротьби до моменту вирішення питання границь як в пункті X.

XIII.

Сторона Б заявляє, що її Уряд готов визнати найвище українське представництво в краю і за кордоном, як виразника і репрезентанта волі українського народу та його змагань до часу створення Уряду Української Держави та визнає потребу негайного і безпосереднього зв'язку того представництва з Польським Урядом.

XIV.

Обі сторони зобов'язуються не втручати у внутрішні справи одної чи другої сторони згідно з пунктом X.

XV.

Обі сторони зобов'язуються припинити, як на внутрішньому, так і на зовнішньому відтинку ворожу пропаганду і діяльність неприхильну визвольним змаганням обох народів, українського і польського.

XVI.

Обі сторони визнають, що стан напруження і боротьби, що характеризує нинішні польсько-українські взаємини, є шкідливий для інтересів обох народів, і в зв'язку з тим зобов'язуються вжити всіх заходів до того, щоб той стан усунути і довести до мирного співжиття.

XVII.

Обі сторони прийшли до однозгідного переконання, що справи фактичного і формального визнання українського представництва і розмежування впливів є справами, які вимагають негайного полагодування і щойно після того наступлять розмови про порозуміння і співпрацю обох народів у

їх боротьбі за самостійні держави — і заключення договорів політичного і військового характеру.

Обі сторони прийшли до однозгідного переконання, що справи фактичного і формального признання українського представництва вимагає негайного полагодження і в тій цілі обі сторони пропонують створення трьох комісій: 1) військової, 2) політичної і 3) пропагандивної.

XVIII.

Обі сторони зобов'язуються передрукувати документаційні статті в цілості в своїх виданнях з коментарями, які будуть обома сторонами узгіднені.

XIX.

Обі сторони зобов'язуються обмінюватися своїми виданнями.

XX.

Цей протокол списаний в двох примірниках на мовах українській і польській; сторони признають оба тексти за автентичні.

Заввага: Питання, порушені в середніх колюмнах, є справами, узгідненими обома сторонами, по лівій стороні, підкреслені синім олівцем, висказують українське становище, по правій, підкреслені червоним олівцем, польське становище.

КОРОТКА ІНФОРМАЦІЯ З ЗУСТРІЧІ З ПРЕДСТАВНИКАМИ ВІНУ дня 18. V. 46

Зустріч відбулася згідно умові дня 18.V.46 у лісі. Тривала від год. 10-ої до 20-ої.

З української сторони були слідуючі представники: Равіч, Явір, Хмарний.

З польської сторони: Ос... — провідник делегації — (пропагандивний?) референт з Варшави; Аз... — обласний провідник; капітан В-ва — повітовий провідник; 5 офіцерів ВІНу; 1 представник повіту; — представники Т повіту; 1 секретар.

Порядок дня:

1. Світова ситуація — реф. Ос...
2. Ідея співпраці Польща-Україна — Равіч
3. Ідея співпраці Польща-Україна — Ос...
4. Військові справи
5. Теренові справи
6. Господарські справи
7. Закінчення.

На внесок Ос... конференція повинна відбуватися 2 дні, щоб обговорити всі справи докладно. Однак брак харчів для польського військового відділу (який числив 100 осіб) на це не дозволив і конференція тривала 12 годин з одногодинною перервою.

Ад. 1. П.Ос... в своїм рефераті з'ясував політичне становище у світі, де зарисовуються два світи: а) правдиво демократичний, та б) світ заперечення усього що людське, — світ варварський. Йде послідовна війна між тими світами і один з тих світів мусить виграти, а другий згинуть, — цей що згине, це більшовизм. По поваленню більшовизму мають постати незалежні держави, а в першій мірі Україна і Польща, які мусять зв'язатися з собою ідеєю співпраці, щоб виконати історичну місію на сході Європи і обезвладнити російсько-німецький імперіалізм, та зорганізувати усіх слов'ян до виконання певної історичної місії. Прелегент клав найбільший натиск на політичну співпрацю між Польщею і Україною, і то зараз, щоб якнайскоріше визволитися від більшовицького ярма. (В словах прелегента відчувалася щирість і тривога, що коли далше так буде, то польський народ пропаде під більшовицькою дійсністю. Прелегент добре орієнтується у справах українських, після лектур Леона Васілевського та сучасної дійсності.)

Ад. 2. Равіч — представив у своєму рефераті польсько-українську співпрацю на протязі історії від княжих часів до сучасності. Представив конечність стислої співпраці під сучасну пору не лише між українцями і поляками, але взагалі з усіма поневоленими народами.

Ад. 3. Ос... у своєму рефераті представив етичні, економічні, психічні, суспільні, культурні, релігійні сторони українсько-польського життя, які є запорукою, що таке співжиття є можливим і конечним поміж обома народами.

Ад. 4. Рішено виконати спільну акцію на Г.

Ад. 5. Аз... та Равіч обговорили усі теренові справи і винесли певні постанови.

Ад. 6. Господарські справи відносились до торговельних взаємовідносин. Поляки мають нам доставляти усі предмети щоденного ужитку, а українці мають їм доставляти коні, вози, товщ і збіжжя та борошно.

Ад. 7. Постановлено за три тижні знову з'їхатися, а Ос... предложив внесок, щоб з'їхалися представники обох проводів з далекойдучими уповноваженнями і свої постанови на конференції підписали як акти державні.

Нашу делегацію охороняв відділ 20 стрільців.
16.6.46

Слава Україні!
Равіч

Додаткові пояснення до точки 5

а) обговорено і полагоджено слідуючі справи:

Українське і польське цивільне населення може беззастережно мешкати на українській і польській території, коли не буде шкодити визвольним змаганням обидвох народів та не буде належати до ворожого (комунізуючого) табору.

б) Українські військові відділи можуть перебувати на польській території беззастережно, але після попереднього, або пізнішого повідомлення польського проводу ВІН.

в) Ранені та хворі українці з УПА та організації можуть перебувати на території польській, де одержать лікарську поміч.

г) Польські і українські революційні суди можуть судити після своїх прав політичних і кримінальних злочинів обох національностей, одначе про це повідомлять протокулярно другу сторону.

г) Визначено пункт, де мають бути зустрічі та зв'язки.

але ситуація назагал не змінилася. Провід ОУН у жовтні 1943 р. видав "Комунікат до питання українсько-польських взаємин", осуджуючи акти взаємних убивств і взиваючи українське громадянство бути чуйним на ворожу інспірацію. Щойно 10 лютого 1944 пришло до офіційної і формальної конференції, на якій списано "Протокол" у двох мовах, наведений трохи далі, вперше в українському книжковому виданні, дармащо друкував той документ вже "Український Самостійник" у Мюнхені, ч. 25 з 1959 р. Після підписання того Протоколу рішено продовжувати зв'язки між Делегатурою польського закордонного уряду в Лондоні та ОУН і така друга нарада відбулася 8 березня 1944 у Львові, при чому з польської сторони виступав делегат польського еміграційного уряду Й. Гнатовський та ще 4, невідомі за прізвищами особи. З українського боку участь у розмовах брали Михайло Степаняк, Євген Врецьона, Мирослав Прокоп, Зиновій Матла й інші.

У названій вище польській книжці стверджується, що "на початку травня 1945 головний провід ОУН делегував до закерзонського краю Юрія Лопатинського ("Шейк") для переведення розмов на тему співпраці УПА — польське підпілля. Юрій Лопатинський представив проблеми, що стосуються співпраці з польським підпіллям, провідникові Закерзонського краю Ярославові Старухові і "Дальничеві" на зустрічі в Любицькій Гуті, пов. Томашів Люблинський. Після того, за посередництвом "Вира" стрінувся 21 травня 1945 р. в Руді Рожанецькій, пов. Томашів Люблинський, з делегацією польського підпілля у складі: капітан Маріян Голембйовський — шеф Інспекторату в Замість ДСЗ, — капітан "Турія", заступник "Стера", — капітан Ян Туровський ("Норберт") — комендант Томашівської округи й одночас ад'ютант "Стера", — капт. С. Ксьонжек ("Рота") — комендант станиці 254, — поручник "Малий" — комендант станиці в Наролю, — "Сталь" і "Дубно" коменданти станиць та "Вдова" — ад'ютант округи, який протоколував хід зустрічі. Українську сторону репрезентували представники УГВР і УПА — "Шейк", "Граб" і "Вир".

Зустрічі й наради велися на двох відтинках: північному — район Любачів і Томашів Люблинський — та південному — район Перемишль-Березів. Проте, хоча цитований польський твір признає, що в наслідок отих підпільних українсько-польських (польсько-українських) розмов прийшло до деякого злагіднення відносин і що командування АКА буцім-то видало було навіть наказ не атакувати українців, то поважного практичного наслідку наведений далі Протокол — насправді договір УПА й АКА — не мав. Коли найбільш у польському підпіллі впливового

репрезентанта Делегатури польського еміграційного уряду, кол. посла до сойму з листи ППС (Польської партії Соціалістичної) Томаша Арцішевського, викликали до Лондону на становище голови тамошнього польського екзильного уряду, він забрав із собою текст отого договору з 10 лютого 44 р. (до речі: у 1944 р. АК — підпільна польська Армія Крайова перейменувалась на "ВІН" — "Вольносьць і Неподлеґлосьць, — Воля і незалежність). З виїздом Т. Арцішевського за кордон — ніякої вістки від польського закордонного уряду, який мав той договір ратифікувати, не було. Поляки не виявили теж захоплення українською сугестією, щоби при польському закордонному уряді був також репрезентант українського революційного підпілля, — та щоб до українського підпілля прибув польський репрезентант. Ото ж насправді наведений тут текст договору не мав практичного значення й не створив дійсного спільного фронту обох підпільних організацій, чи пак підпільних армій. Проте він залишився історичним документом, як спроба доброї волі створити те, що диктувала не тільки тодішня ситуація — німецька окупація й наступ советських військ — але й диктує і тепер історична необхідність — порозуміння й одностайний фронт обох народів. Цей короткий вступ необхідний для зрозуміння тла, на якому прийшли переговори між ОУН, УПА й УГВР з одної сторони та АК з другої і значення підписаного між ними договору. У тексті наведених нижче документів не зроблено найменших змін.

І. Кедрин

ПРОТОКОЛ

з відбутих конференцій між сторонами: А і Б.
Сторона А — українська, сторона Б — польська.

I.

Сторона А — заступники Організації
Сторона Б — заступники Організації

II.

Сторона А уповноважена від Організації Українських Націоналістів самостійників державників до розмов в усіх питаннях політичного і мілітарного характеру.

Сторона Б уповноважена від імені З.В.З. — Звйонзек Валькі

КОМУНІКАТ

В зв'язку з подіями, які впродовж останніх місяців біжучого року проходять на українських землях, передовсім на їх західних і північно-західних частинах, Провід Організації Українських Націоналістів самостійників-державників стверджує:

1. Стан напруження, що характеризував відношення між українським населенням і польською меншиною на згаданих теренах, був наслідком тієї екстермінаційної політики, що її провадило польське правління впродовж двадцятьох років існування Польщі у відношенні до українського населення. Польське правління завжди використовувало польську меншину проти українського населення та його змагань до незалежного політично-національного, культурного та соціально-економічного розвитку, в наслідок чого різним польським елементам було дозволено на українських землях, що входили в склад Польщі, ширити і підсичувати шовіністичні настрої і національну нетерпимість та ворожнечу.

Все це доводило українське населення до стану постійного хвилювання.

II. Той стан настроїв не змінився і в час, коли наслідком мілітарної поразки Польщі, а потім німецько-більшевицької війни українські землі опинилися під німецькою окупацією.

Коли в деяких політичних польських колах ширення польсько-української ненависти не те що не припинилося, а, навпаки, зросло на силі, бо стали проповідуватися в багатьох польських підпільних виданнях куди інтенсивніше, як досі, ідеї погромництва і негачії, ідеї захватництва навіть основних українських земель та трактування українських національно-визвольних змагань як першої і найважливішої загрози для створення незалежної Польщі. — польська меншина зайняла по відношенню до українського

населення і його визвольної боротьби поставу, яка прямо таки наштовхувала українців до безпосередньої реакції.

Коли на прикордонних польсько-українських теренах німці приступили до виселювання місцевого населення і колонізування тих теренів німецьким елементом, частина польського елемента пішла по лінії найменшого опору і вістря своєї боротьби спрямувала не проти німців, а проти українців. Так прийшло до відомих мордувань українського населення на Холмщині і Грубешівщині.

Крім того деяка частина польського елемента (Волинь) стала прямо до послуг німецького окупанта та большевицьких агентурних груп у нищенні українців і їх культурного та матеріального дорібку. Перехід допоміжної української поліції із зброєю в підпілля для оборони українського народу від німецького терору використало польське населення на Волині для того, щоб, сформувавши польські відділи допоміжної поліції, повести систематичний погром українського населення, що досі триває з неослабленою силою.

Це і становило основне підґрунтя, на якому зродились події, що своїми формами і розмірами викликали страхіття, що потрясли до глибини народами українським і польським. Віджили історичні палі і сокири.

III. Той стан використовували і використовують ті всі зовнішні чинники (Москва, Берлін), які будучи заінтересовані в подавленні і поневоленні українського і польського народів, кинули їх на взаємну різню, щоб відвернути їх увагу від їх основних цілей і завдань і від їх спільних ворогів, Москви і Берліна.

Як по одному, так і по другому, польському й українському, боці, знайшлися елементи, що дали себе впрягти свідомо чи не свідомо до чужого воза і виконували роботу, що, крім шкоди для національних інтересів власних народів, нічого іншого принести не може.

Провід ОУН самостійників-державників заявляє:

1. ОУН самостійників-державників неодноразово в своїх офіційних публікаціях займала становище до польського населення на українських землях та до українсько-польських відносин взагалі і своє негативне становище до тих форм боротьби, що їх згадані події виявляють.

7. (Пропущено інформації про поагоду справ за точками 1-6 денного порядку.). Предметом нарад є пропозиція міністра внутрішніх справ щодо напрямних для державних властей у справі відношення до національних меншин. На вступі міністер внутрішніх справ доповнює та мотивує свою пропозицію такими заввагами:

Дотеперішні уряди не мали виразної політичної лінії у відношенні до національних меншин; та політика хиталася між двома скрайніми напрямками: змагання до національної асиміляції та ультраліберальним у відношенні до тих меншин. Тенденції національної асиміляції, які виходили з одної національної ідеології, були сильно закорінені в умах суспільства і зтяжіли на психіці адміністрації, яка у відношенні до меншин веде подекуди екстермінаційний курс. З другої сторони, як тільки виявилось, що існування в Польщі численних національних меншин має поважний вплив на державне життя, — виринули скрайні взаємосуперечні ідеї, які знайшли вислів у скрайніх ліберальних поглядах на формування становища супроти меншин.

У деяких моментах, під впливом потреб закордонної політики, зроблено низку засадничих ходів, які тяжать на становищі держави до меншин та стали зобов'язаннями, що їх держава не може здійснити, а саме: а) закон про загальну воевідську автономію у воевідствах львівському, тернопільському і станиславівському від 26 вересня 1922 року, Денник законів ч. 90/829. Той закон, прийнятий у зв'язку з нашими заходами на міжнародньому терені про устійнення східних кордонів, має у відношенні до Східньої Мало-польщі автономізаційний характер. Дотичні приписи, як також приписи того закону, що забороняють колонізацію, норми в ділянці мовних прав та заснування руского університету взагалі дотепер не виконані; б) статут шлеського воевідства задалеко посунений з державного становища; цей статут виконаний і він спричиняє поважні труднощі для державної адміністрації, в) мовні закони. врешті договір про національні меншини накладає на державу особливі обов'язки.

В обмірковуванні проблеми меншин треба відрізнити справу державної програми, як такої, та потреби населення, від вимог, що їх зголошують меншиневні діячі. Вимоги цих останніх ідуть дуже далеко, не рахуючись з державною точкою погляду і не є висловом змагань окремих національних груп, які назагал є пасивними і не мають національної свідомости. Не вважаючи на це треба ствердити, що маси ставляться до держави неохоче і недовірливо. Склалася на це низка розчарувань, що їх зазнало

населення, далі фатальні умовини екзистенції, гостра агітація, ведена проти держави, врешті, що найважливіше, давній соціальний конфлікт на аграрному тлі, завогнений ще від часу революції в Росії. У селах панує безробіття і нужда серед селян. Адміністрація не стоїть на висоті завдання. Законодатний хаос, відсутність книг населення, метрикальних книг, катастральних ітп, невпорядковані сервітути, роздрібнення земельних наділів, створюють умовини, в яких життя населення формується погано, а дії адміністрації стрічають нераз непереможні труднощі. Ото ж діяльність властей, які часто не всилі поладнати справи, важливі для населення, у висліді стали надокучливими для того населення. Слід згадати передусім справу громадянства. У воевідствах поважна частина населення досіль не дістала потвердження польської державної приналежности, хоча має до цього право. У минулому році сумарично стверджено цю приналежність, спрощеним способом, в якому зацікавлене сільське населення, а тепер міністер внутрішніх справ видав розпорядження, щоб до кінця цього року полагодити справи громадянства супроти всіх категорій, які мають для цього право. Змагаючи до ліквідування цієї зтяжної із шкодою для держави проблеми, міністер зустрічає неначе нехить і спротив адміністрації, яка в цій та й в інших ділянках своєї діяльності дає неоднократно доказ нерозуміння своїх завдань і невідповідного ставлення супроти потреб населення.

Принципи політики у відношенні до меншин треба поставити на практичному ґрунті. Не вважаючи на програми й постуляти, що їх зголошують діячі, треба вглибитись в сутні потреби населення і передусім спричинити, щоби населення стрінулося з додатньою сторінкою польського державного життя. Відкидаючи ідею національної асиміляції, треба створити умовини для асиміляції державної.

Переходючи до шкільних справ, міністер внутрішніх справ стверджує, що теперішня шкільна система на кресах створила негативні наслідки і задрознила національні відносини, хоча відношення населення до польської школи, за винятком русинів у Східній Малопольщі, не є вороже. Шкільну систему треба піддати ревізії. Замість рідко розсіяних 7-класових шкіл, вказаною річчю є засновувати густіше 1-2 класові школи з неперевантаженою програмою навчання. Багато ремствування викликають суворі кари за непосилання дітей до школи і в цій справі треба дати відповідні вказівки шкільним інспекторам. Треба врешті присвятити спеціальну увагу доборові вчительського персоналу, який то часто не стоїть на висоті завдання. Зревідування цілого підходу до

шкільної справи послабило би протиставлення польській школі шкіл білоруських та українських.

В ділянці визнаневої політики пороблено цілу низку помилок. Православні духовники мають вроджене у собі почуття лояльності супроти влади, однак не знаходять підтримки збоку властей, які відмовляють їм права громадянства, не дбають про належне вивінування їх і ставляться до них легковажно. Треба полагодити остаточно справу відношення Православної Церкви до держави та управити справу вивінування православного духовенства. Існує загроза, що коли держава не дасть Церкві і православному духовенству відповідної опіки, то це духовенство може перейти до політичного табору білоруської й української меншин, за що завжди стараються меншиневі діячі.

Справа земельної реформи є важким чинником у формуванні відношення меншин до держави; земельна реформа повинна брати на увагу комасацію: парцеляційну акцію треба би вести передусім в осередках, де існує сильне соціальне задражнення на аграрному тлі. Колонізація не є вказаною. Те, що дотепер зроблено в цій ділянці, звернулося проти держави. Місцеве населення вважає осадничу акцію за кривду для себе, а осадники, діставши землю без засобів загосподарення, — не вдоволені своєю долею. Тому колонізації кресів не треба брати в рахубу, аж то до часу, поки управити аграрних відносин, введення ладу й порядку на тих землях не створить умовин, які сприятимуть природному припливові населення з інших дільниць.

Реасумуючи свої висновки, міністер внутрішніх справ заявляє, що ідею національної асиміляції, яка висловлюється в екстермінаційних ходах супроти національних меншин, він вважає за схиблену, проте не вважає за річ вказану приспішувати процес національного усвідомлення меншин; особливо, коли воно відбувається шляхом зросту нехоті супроти держави. Слід здати собі справу з реальних культурних, господарських і соціальних потреб меншин, та призадуматися, котру з тих потреб та якими засобами можна і треба заспокоїти згідно з державним інтересом і таким чином створювати ґрунт для державної асиміляції, яка, зрештою, може стати природним помостом для асиміляції культурної, а що за цим іде — і асиміляції національної.

Державний секретар в міністерстві справедливости з'ясував, як у рижському договорі схоплено норми про громадянство.

Після того забирає голос міністер військових справ, який на

вступі стверджує, що для докладної оцінки проблеми меншин бракує нам дуже важливих даних, а саме статистичних даних про рух населення. Дані з останнього перепису з 1921 року не відповідають вже дійсності. Від того часу зайшло багато змін у ділянці національного й визнаневого руху. Необхідно ствердити у цій справі теперішній стан, бо при обмірковуванні цілості проблеми меншин у державі та вирішуванні державної програми супроти меншин треба на вступі здати собі справу, чи і наскільки той стан з національного становища покращав чи погіршився. А втім, хоча не розпоряджаємо докладними датами, треба ствердити, що ситуація складається корисно: передусім треба підкреслити поширення, покращання і вироблення справності польської мови і польської вимови: це заслуга польської школи і загальної служби у війську; вплив польської культури та впливання держави зазначилися, між іншим, сильно на західних кресах, де можна ствердити видатний зріст польщини. Фактом є, що польська держава і польський нарід силою своєї переваги діють на меншини в напрямку державно-асиміляційному.

Джерело труднощів, на які адміністрація напорюється в акції ліквідування проблеми громадянства на східних землях, міністер військових справ бачить у хибно переведеній репатріації з Росії. Не знаходячи належного протиставлення збоку нашої репатріаційної делегації, совєтські власті стримували поворот національно і державно додатніх елементів, зате репатріювали до Польщі людей, які не мали права до польської державної приналежності. Щодо православного духовенства, то треба ствердити, що його більшість не є місцевого походження, особливо коли йдеться про вище духовенство. В існуючому стані речей проблема громадянства мусила створювати труднощі для властей, які, зрештою, систему відмовлювання громадянства стосують нераз також супроти осіб із безсумнівною польською державною приналежністю.

Вертаючись до загальних завваг про проблему національних меншин, міністер військових справ дораджує не перецінювати значення цієї проблеми. При її правильнюванні держава не може відсувати на задній плян своїх засадничих інтересів. Міністер військових справ стверджує, що кардинальним постулятом польської державної рації є загарантування належних прав польській мові. Польської мови треба вчити в усіх школах на терені держави: суди, адміністраційні власті, самоуправи повинні урядувати польською мовою. Сміливе ствердження, що існує одна державна мова і послідовні висновки з прийнятого принципу не є

несправедливістю у відношенні до меншин, і, навпаки, брак рішучого становища в цій справі був би з кривдою для польської більшості.

Організація шкільної сіті у східніх воевідствах — хибна. На місце теперішньої системи, в якій одна школа існує для 5-6 сіл, треба би прийняти засаду густішого розміщення менших шкіл, а то з уваги на те, що оселі людей малі та розкинені.

Осадництво на кресах не є схибленим ділом, дармащо при його переведенні зроблено багато помилок; осадники є керівниками місцевого життя, мають у собі невігаслого військового духа і становлять державницько корисний елемент: із стратегічного погляду — приявність над кордоном осадників, які дотепер не затратили зв'язку з армією, має поважне значення.

Реасимуючи свої загальні завваги, міністер військових справ ще раз підкреслює, що національною і державною konieczністю є запевнити слухні права польській мові. Водночас, нав'язуючи до вступних завваг, міністер військових справ наголошує потребу розпочати і вести праці, які давали б урядові систематичний і постійний перегляд змін в ділянці руху населення з погляду національного, мовного і віровизнаневого.

Після того міністер військових справ висловлює завваги про становище держави супроти окремих меншин.

Німці виявили в ході історії легкість асимілюватись і мають вроджений первень льояльності супроти держави. Використання тієї меншини для держави із виглядами на державну асиміляцію — можливе і вірогідне. Правління у відношенні до німців повинно бути справедливе, але сильне, бо те населення мусить відчувати над собою сильну руку влади.

Що стосується Східньої Малополющі, то треба призадуматися, чи не було би доцільне скасування обов'язуючого на тому терені припису, що в подружжі осіб мішаного віровизнання син отримує віровизнання батька, а дочка — мами. Здається, що той розпорядок діє тепер гальмуючо на зріст польщини. Принципом правління у відношенні до руского населення в Східній Малополющі повинні бути закономірність та виминання задражнювання.

На Волині треба відрізнити смуги: північну лісову, яку легко охопити державним правлінням, та південну родючу, яка створює труднощі для правління. Державна влада повинна бути супроти населення на Волині сильною і суворою, але справедливою.

Характеристика білорусинів у поглядах міністра внутрішніх справ правильна. Їхня мова така трудна і навироблена, що не може бути мовою шкіл і установ.

Що стосується литовців, то цей елемент, подібно як німці, найкраще підходить до асиміляції. Проте з тактичних оглядів держава не повинна виступати у відношенні до того населення безпосередньо з широкою програмою, бо дотичні ходи можуть бути використані, як предмет пересправ з Ковенщиною.

Коли йдеться про засяг пропонованої міністром внутрішніх справ амнесії, то міністер військових справ висловлюється принципово проти охоплення амнесією злочинів шпигунства і диверсійної акції.

Закінчуючи, міністер військових справ підкреслює ще раз конечність гарантування належних прав польській мові.

Після того складає заяву міністер закордонних справ. Міністер стверджує, що з погляду закордонної політики Польща дуже зацікавлена у скасуванні договору про національні меншини. У дотеперішніх заходах міністерство закордонних справ ішло по лінії неутралізування його приписів, шляхом впливання на відповідне формування процедури у Лізі Націй, у справах, які виринають з того договору; ту мету у значній мірі ми досягнули, так, що той договір не є тепер для нас грізний. А втім, треба його цілком зліквідувати. Це стане можливим, коли так складемо наше відношення до меншин, що закордон не матиме причин до інтервенції. Йдеться головню про те, щоби приписи, які стосуються меншин, без уваги на ступінь їх лібералізму, не залишалися мертвою буквою, а були послідовно введені в життя та щоби відношення властей до меншин було сповнене справедливости і закономірности, щоби не було зловживань, безправства та неоправданих шикан. Міністер закордонних справ уважає, що слід було би запевнити йому вплив на ходи уряду в деяких ділянках проблеми меншин, які для внутрішньої політики не мають більшого значення, а для закордонної політики можуть мати визначну вагу, як предмет поступок у дипломатичній акції з сусідніми державами. Це не буде діятися щодо німецької меншини, тому що німці вестимуть боротьбу за свої права на терені Ліги Націй, зате міністер закордонних справ бажає зробити справу становища уряду до литовської меншини — як предмет торгів із Ковенщиною.

Білоруська справа не являє для закордонної політики держави більшого значення. Далекю більшу вагу має українська проблема,

особливо на Волині, бо деякі ходи у відношенні до того населення на тому терені зможуть віддати послуги в ділянці нашої політики супроти Росії.

Міністер земельних реформ бачить найважливішу причину задражнення відношення меншин до держави в централістичній системі правління; воєводи мали дуже обмежену сферу для вирішування. Центральні власті видали низку приписів і розпорядків, які полягали на незнанні місцевих відносин та нерозумінні потреб східних земель; відсували з урядів автохтонів і присилали урядовців, які не орієнтувалися в психіці краю і населення та ставилися до того населення з нехиттю і легковаженням. Господарське занедбання кресів велике; політика попередніх урядів, суперечна з інтересами хліборобства, спричинила шкідливі наслідки особливо на кресах, які не мають розвиненого промислу, що в інших дільницях дає деяку рекомпенсату за втрати хліборобства. Лісова політика погана; вирізується забагато дерев, що спричинює оправдану критику збоку населення, яке ту систему приспішеної експлуатації з'ясовує собі у некористь тривкості польської влади. Діяльність уряду в ділянці будови домів і шляхів давала деякі успіхи, проте висліди недостатні; особливо в ділянці комунікаційної політики потрібна інтенсивна дія. Аграрна політика була ведена не під кутом потреби східних земель, а визиску того краю. Осадництво у принципі було раціональною концепцією — однак його переведено неправильно і недоцільно. Польська мова мусить осягнути свої права, як одна з державницьких форм, але зміст повинен бути зачерпнутий з первнів життя населення. Завданням уряду є вести таку політику, щоби населення відчувало, що його інтереси пов'язані з державою. Дуже шкідливе приймання далекойдучих зобов'язань — проголошування — без передумання — приречень і декларацій, зате доконче треба точно виконувати приписи і здійснювати признані права. Закинення згаданої на вступі централістичної системи правління та признання в рамках державних конечностей потреб населення, зліквідує — на думку міністра земельних реформ — теперішнє задражнення відносин між державою та меншинами.

Міністер освіти й віровизнань з'ясовує на вступі, що раціональна статистика руху населення ведена тільки в колишній пруській дільниці; в інших дільницях держави католицьке духовенство відмовилося виконувати ту функцію. Дати перепису населення з 1921 р. вимагають з погляду нинішнього стану деяких коректур. Перепис виказує 69 відсотків поляків у відношенні до

загалу населення в державі; ця цифра зависока, коли зважити, що сімсот кількадесять тисяч жидів і 505.000 православних зараховано у тому переписі до поляків. Оцінюючи критично висліди перепису треба ствердити, що дійсних поляків є в державі дещо більше як 65 відсотків. Якщо йдеться про простір замешкалий меншинами, то білоруський елемент займає 18 відс., український 22.7 відсотків загальної поверхні держави. Щоби не стосувати занадто оптимістичної мірки — можна оцінювати, що 39 відсотків державної території має непольську більшість. Німці не мають ні в одному повіті більшости. Характеристичним є існування смуги, яка має польську більшість, ця смуга тягнеться почерез Гродно і Вільно аж до советського кордону. Дільниця, яка виявляє найбільший відсоток непольського населення, це Волинь. Число руської людности на тому терені переступає 80 відс. загалу людности; не можна стосувати тут польонізаційної системи і треба скласти програму, яка взяла б під увагу національну окремішність тієї людности.

Шкілька утравістична система у стані теперішнього стосування тієї системи приносить найгірші висліди, підсичує національну боротьбу, сприяє шиканам і безправству: ця система мусить бути зревідована.

Міністер освіти й віровизнання заторкує справу пропаганди, яку ширить єпископ Пржездзецький у користь так званого словянського обряду. Ця акція не має ніякого позитивного значення для національних інтересів, навпаки, являє небезпеку для держави. Держава повинна поставитися до неї неприхильно.

Православне населення становить у Польщі 11.3 відс., з чого росіян п'ятдесят кілька тисяч. Не вважаючи на таке маленьке число росіяни мають в Польщі 13 приватних гімназій, в яких русифікують білорусинів і українців. Православ'я в Польщі морально слабке і не має внутрішньої сили. Православне духовенство на Волині й Поліссі рекрутується з-посеред місцевого населення, а на півночі на 2/3 складається з прибулих з Росії. Назагал воно вдоволене з своєї ситуації. Варто згадати про факт релігійної пропаганди ширеної на Волині й у Східній Малопольщі штундистами, протестантами і методистами. У своїй політиці у відношенні до Православної Церкви уряд повинен стати передусім на становищі, що слід відібрати керму правління Церквою від росіян, які, займаючи духовні становища, є небажаним посередником між державною і православним населенням, українським і білоруським. Щодо білоруського населення, міністер

освіти й віровизнавець висловлюється за створення для нього власного шкільництва, в якому проте польська мова була б сильно поставлена задля легшого поширення впливів польської культури.

Населення Полісся пасивне. Вказано для польської політики на тому терені, щоб упорядувати відношення властей до населення та заспокоювати його потреби в межах можливості й інтересів держави.

Що стосується осадництва, то уряд офіційно тієї акції не повинен вести, зате не слід би перешкоджати дії у цій ділянці, яку веде приватна ініціатива.

Що стосується німецького населення, то міністер освіти й віровизнань стверджує, що та меншина має достаточне число шкіл.

Вкінці, заторкуючи жидівську проблему, міністер освіти й віровизнань покищо обмежується до ствердження, що розв'язання цієї проблеми стрічає найбільші труднощі.

Державний підінспектор у міністерстві справедливости обговорює помилки, зроблені в дотеперішній державній політиці в ділянці аграрної політики.

Голова ради міністрів, закриваючи засідання, повідомляє, що дальші наради над пропозиціями міністра внутрішніх справ скеровує до Політичного Комітету Ради Міністрів, засідання якого відбудеться в найближчих днях.

Засідання закінчено о год. 9 вечером.

(-) *К. Бартель.*

(У примітці до того документу сказано, що "не збереглися документи, які говорили би про дальші наради Політичного Комітету Ради Міністрів у справі відношення до національних меншин. — В одній із приміток зазначено, що ідеться про "українців", а не про "русинів".І.К.)

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДИ ГЕНРИХА ЮЗЕФСЬКОГО

У тому самому журналі "Інституту історії" Польської Академії Наук у Варшаві", "Дзеє найновше". Річник 4, 1972, т.3, де поданий протокол засідання польської Ради міністрів з 18 серпня 1926, подаємо також протокол конференції воєводів із "Східніх кресів", яка відбулася в Луцьку 2 і 3 грудня 1929. Воєводи трьох східньо-галицьких воєвідств у тій конференції не взяли участі, тому та конференція стосувалася тільки північно-західніх українських земель, Волинського і Поліського воєвідств, як також земель, замешкалих білорусинами й литовцями: воєвідств Новгородського і Віленського. Подаємо тут тільки ту частину тієї конференції, яка стосується українців. — І.К.

Приявні: віленський воєвода, п. Владислав Рачкевіч, — новгородський воєвода п. Зигмунт Бечковіч, Поліський воєвода п. Ян Крагельський, — Волинський воєвода п. Генрих Юзефський, — Волинський віце-воєвода п. Юзеф Слечинський, — начальник Виділу міністерства внутрішніх справ п. Генрик Сухенек-Сушецький, — куратор Волинського воєвідства п. Казімерж Шельонговський, — вітататор Кремянецького ліцею п. Юліян Понтятовський, — голова Окружного Земського Уряду п. Богдан Чарноцький, — начальник Виділу безпеки п. Едвард Пацьорковський, — начальник Самоуправного виділу п. Йоахім Волошинівський, — шеф Секретаріату волинського воєводи п. Роман Яворський.

Перший день нарад, 2 грудня.

Зібраних привітав Волинський воєвода п. Юзефський, якому,

за пропозицією воеводи п. Рачкевіча доручено одногосно, як ініціаторові з'їзду, проводити.

Воевода п. Юзефський запропонував на вступі "екс президію" таку програму нарад: 1) Волинська програма, 2) Волинь і польська державна рація, 3) Окраїнна (кресова) програма А) тези, які впливають з аналогій, які існують міжрепрезентованими на з'їзді воевідствами, Б) тези, що впливають з індивідуальних питоменностей тих земель, 4) Креси і державна рація Річипосполитої.

Цей денний порядок прийнято учасниками без змін.

(Перший день нарад вивповнили промови воеводів Юзефського і Рачкевіча. Рішено, щоби Волинський воевода Юзефський уточнив "волинську програму", яка стане підставою для дальших нарад.)

Другий день нарад — 3 грудня.

Засідання відкрив голова воевода п. Юзефський і зголосив такі засадничі тези волинської програми:

§1. Начальним завданням державної політики на Волині, яка впливає з польської державної рації та льокальних умовин терену, є державна асиміляція краю та найглибше, органічне зіспоєння його населення з Річипосполитою. (Тут редакція даного журналу подає від себе примітку, що "Згідно з національною статистикою з 1931 р. поляки становили від 10.3% населення у Кременецькому повіті до 26.2% у Володимирському повіті. На волинському селі поляків було 14%, українців 77.1%" І.К.)

Державну асиміляцію і тісне зіспоєння краю з цілістю Річипосполитої треба розуміти не як винародовлення, але як творчий процес взаємного проникання обох культур та насичування українських національних питоменностей польськими первнями.

§2. Треба ствердити, що 10-тирічна державна праця довела Волинь до стабілізації умовин її життя та запевнила цій країні повноту суспільного і господарського розвитку.

Слід ствердити, що всілякі засадничі зміни дотеперішнього напрямку політики на Волині та реформи засад цієї політики — не бажані і могли би стати шкідливими.

§3. В ділянці загальної адміністрації треба змагати до удосконалення службовицького апарату, а саме в дусі об'єктивного підходу до українського населення. Слід також змагати до відповідного використання українських сил на

службовицьких становищах. Поза цим, шефи загальної адміністрації, як воевода і старости, повинні виявити якнайдалі йдучу ініціативу й енергію у справі розбудови й розвитку існуючих у терені громадських організацій, яких праця й ідеологія іде по лінії державного інтересу.

§4. В ділянці господарської політики треба змагати до посилення дотеперішньої акції держави. Особливу увагу треба скерувати на інвестиційну політику, яка у відношенні до Волині повинна мати всі прикмети упривілейованої дії у порівнанні з іншими територіями Річипосполитої.

Особливо, коли йдеться про кредитову політику, то треба змагати до узалежнення розподілу фондів, що їх держава переливає до центральних суспільних установ, від засадничих вимог державної політики на Волині. Треба доконче створити Волинську Централю Кооперативних Спілок, яка була б покликана для зосередження кооперативного руху в межах цього краю по думці інтересів місцевого населення та його охорони перед небажаними посторонніми впливами. (Тут редакція журналу додає свою примітку: "Невиявленою ціллю цієї пропозиції було б піддати під контроль українські кооперативи. У звіті міністерства внутрішніх справ з 4-го кварталу 1929 р. стверджується, що скріпилася позиція Ревізійного Союзу українських кооператив (у 1928 р. належало туди 35% українських кооператив, у 1929 — 64%), що визнано за дуже небажаний прояв" — І.К.)

§5. Слід ствердити, що самоуправа на Волині, поза своїм сутнім призначенням, організаційною формою винятково доцільна щодо спаювання польського громадянства з українським у творчому зусиллі щодо організації місцевого життя. З цих причин треба обов'язково покликати до життя воевідську самоуправу, при чому структура тієї самоуправи повинна відповідати структурі повітової самоуправи.

§6. Теперішню політику на Волині треба вважати, як одиноко доцільну. Засадничою ідейною підставою системи навчання є змагання до зіспаяння національних елементів з державною культурою. Двокультурну програму треба розвивати з усіх сторін.

Найактивнішою і найболючішою проблемою є справа будови шкіл теперішнього засадничого типу. Ця будова може бути переведеною тільки при видатній допомозі від держави. Крім цього, треба збільшити акцію держави в ділянці вищого накладу шкільних підручників українською мовою та перекладів на цю мову з польської літератури.

Теперішній стан українського шкільництва спонукує до далекойдучих застережень. Слід змагати до зміни ситуації в напрямку заступлення тих закладів типом шкіл, які брали би на увагу природні розвоєві тенденції українців, зупинили би сепаратистичні нахили української молоді та заступили їх щирим і позитивним ставленням до польської культури.

§7. Треба ствердити, що в рямцях загальної інвестиційної політики держави потрібна видатна державна поміч в культурній ділянці. Польська наука й мистецтво мусять взяти якнайживішу участь у підтриманні первнів обох культур на Волині та відповідно їх розвивати.

Треба dokonче, щоби в університеті ім. Стефана Баторого у Вільні, як садинокій високій школі на східніх кресах, постали катедри, призначені виключно для виконання цих завдань.

§8. Політику ширення східнього обряду, яку веде римо-католицька Церква, треба визнати за помилкову, суперечну з польською державною рацією й дуже небезпечну у зв'язку з актуальною політичною ситуацією. Римо-католицька Церква повинна надалі виконувати своє засадниче завдання, яким є скріплювання польського первня на Волині. (У примітці до того уступу сказано: "Ця критика була звернена проти єпископа Пржездзєцького. Її інспірував директор Крем'янецького ліцею, Юлій Понятовський". І.К.)

Треба ствердити, що теперішній стан справ в ділянці відносин і організації Православної Церкви загрожує основним інтересам держави. В теперішньому стані Православна Церква є установою незалежною, яка репрезентує російські впливи, скеровані проти польської держави та відмовляється від співпраці з урядом. Справа статуту Православної Церкви, як садинокій засіб, щоби змінити теперішній стан, є невідхильною річчю. Як засадничу програму у проблемі православія на Волині треба прийняти дію, яка змагала би, при допомозі від братств, відповідних з'єднань духовенства і мирян, до породження ідеологічної течії, опертої на традиційно-історичній формі організації Православної Церкви в Польщі.

§9. Завдання польського суспільства на Волині полягає у якнайбільш всесторонньому асиміляційному прониканні в українське суспільство та в якнайтіснішому організаційному контакті з тим суспільством. З цього погляду, громадські організації мішаного характеру заслуговують на якнайвидатнішу підтримку від уряду.

§10. Надзвичайно актуальною справою є організація української інтелігенції на засадах ідеології, яка виринає з польсько-української концепції 1920 р. На першому етапі цієї дії треба творити організації громадського характеру, у другому етапі можна буде перейти до типу організацій політичних. Українську протидержавну дію, керовану і підтримувану чужими чинниками, треба з цілою рішучістю поборювати, без уваги на форми, як це буде проявлятися.

§11. Російський елемент на Волині високо небажаний. Культурні й політичні впливи російського суспільства дуже шкідливі. Російські школи треба в можливо короткому часі зліквідувати. Спорадичним проявам асиміляції серед російського суспільства треба прийти з допомогою. Розпочаті в середніх школах спроби навчання православної релігії польською мовою заслуговують на те, щоби їх в якнайширшому розмірі підтримати.

§12. В реалізації начального завдання, яке виходить з державної рації, треба змагати до узгіднення дії уряду з дією польського громадянства. Треба ствердити, що участь польського громадянства в реалізації завдань державної рації має першорядне значення і що будь-яка урядова дія без тієї необхідної допомоги була б згори засуджена на невдачу.

§13. Волинь є тереном з великою натугою політичної акції. Інтенсивна пропаганда Москви й Берліну, йдучи через Львів, змагає до створення в цій країні політичної ситуації суперечної з державною рацією Річипосполитої. Вона гальмує розвиток життя на землях Волині, який виринає з природних умовин та бажаний державі. Волинь є тереном безперервних атак та експансивних політичних гонів українського елементу з Малопольщі, який з природи речі змагає до повного зіспоєння Волинського воєвідства з Східньою Малопольщею, до створення тут аналогічного стану речей, який існує в Східній Малопольщі.

Тактичною проблемою волинської політики є передусім оборона цього терену проти повищих впливів і створення власної суспільно-політичної ідеології, опертої на історичних традиціях польсько-українського співжиття.

В теперішньому періоді знаходимось у стадії боротьби за Волинь, яку так з'ясовано. Ця боротьба з хвилиною прогри загрожує найбільш сутнім засновках польської державної рації. Програ потягла б за собою величезні наслідки для внутрішньої політики Держави й основно зменшила б значення Польщі, як

чинника вирішального при розв'язуванні проблем майбутнього формування речей на найближчому Сході Європи. Зате вигра, якою була би повна перемога польської історичної місії на Волині, мала би засадниче і вирішальне значення для майбутнього великодержавного розвитку Річипосполитої.

Дискусія.

Голова відкриває дискусію над зголошеними тезами.

Промова куратора п. Шельонгівського.

Куратор п. Шельонгівський бере голос у справах освіти на Волині й передусім підкреслює, що в народній школі треба брати на увагу рідну мову й культуру середовища дитини у ступні, залежному від місцевих умовин, ото ж уважає, що корисною є школа українською мовою, як предметом, або школу утравкістичну. (Тут редакція журналу додає примітку, що в р.р. 1928-1929 було на Волині 735 польських шкіл (у тому числі 329 з українською мовою), 498 утравкістичних і 9 українських. Вчителі українці становили 1/4 загалу педагогів" — І.К.) Такий тип шкіл повинен заповнити знання мови і польської культури, як культури державної. У середніх школах з українською мовою навчання треба протидіяти односторонньому характерові педагогічного напрямку, який основувався би виключно на національній культурі, а тому треба змагати до заповнення в більшій мірі одночасному впливові культури польської.

Промовець вимагає видатної державної акції в ділянці видавання українських підручників та підкреслює майже повну відсутність відповідних перекладів на українську мову з польської літератури, що в своїх наслідках є річчю шкідливою, тим паче, що тепер большевики взялися за виконання цього завдання і приступили до друкування накладів, що їх поширюється, з відповідним забарвленням, перекладів з польської літератури на українську мову.

Промова поліського воєводи п. Крагельського.

Воєвода п. Крагельський. Пред'явлена волинська програма вичерпує в основних точках найголовніші постулати державної політики також в Поліссі. Коли йдеться про Полісся, то аналогія з відносинами на Волині, з винятком деяких зрештою дуже спеціальних господарських різниць, майже повна. Погоджується в цілості без ніяких змін з тезами волинської програми.

Промова віленського воєводи п. Рачкевіча.

Воєвода п. Рачкевіч. Безумовно існує на східних землях тісна спільність головних проблем. Ці спільні проблеми вичерпує

зголошена волинська програма. А втім, існують також і поважні різниці у проблемах, які виринають з відносин в окремих східніх воєвідствах. Ці головні різниці зумовлені передусім різними розвоєвими стадіями національностей, які заселяють східні креси. І так напр. значно сильніший розвоєвий рух українців на Волині, як білорусинів на Віленщині. Перед війною білоруський рух не протиставляв себе польській державній рації. Перші кадри білоруської інтелігенції, яка ще нині куди слабша за інтелігенцію українську і донедавна становила велику невідому, — були підсилювані головню поляками. Щойно з кінцем війни білоруський рух почав в'язати себе з проблемою. Після війни, завдяки інспірації ворожих Польщі закордонних чинників, як теж внаслідку відсутности відповідної польської програми, націоналістичний напрямок серед білорусинів прийняв протипольський характер. У відношенні до білоруської інтелігенції не зроблено майже нічого, щоби притягнути її до ідеї польської Держави. Білоруська інтелігенція спиралася здебільша на чужі терени, здобувала освіту за кордоном, головню у чеській Празі, і верталася до Польщі з неприязними до неї почуваннями. Треба підкреслити, що білоруський рух розвивається тепер радше в напрямку соціального радикалізму, аніж в якомусь ширшому національному річищі. ...

... Коли йдеться про шкільну політику, то треба підкреслити, що однаково польське громадянство, як білоруське ставляться принципово неприхильно до утраквістичної системи шкіл. Однак після з'ясування, що його зробили п. волинський воєвода і куратор п. Шельонґовський, п. віленський воєвода погоджується на утраквістичну систему в новому розумінні і схопленні. Однак в усякому випадку треба, на його думку, виминати надто голосне проголошування того непопулярного виховного гасла. Змагання білорусинів до націоналізації школи тим небезпечно, що те суспільство не має будь-якої підготовки в тому напрямку та не має фахових сил. В усякому разі раптове проголошування утраквізму поменшило б на Віленщині впливи польської школи, зате обережне висування ширшого поняття, яким є двокультурна система, могло би дати бажані висліди, якщо знайшлись би польські вчителі, які добре володіли би білоруською мовою.

Воєвода п. Рачкевіч вітає з радістю і признанням спеціяльну ролю і високу місію, яку волинська програма призначає на східніх кресах віленському університетові і вважає за бажану річ — створити спеціяльні стипендії для студій в ділянці кресового знання.

З черги промовець з притиском домагається покликання до життя воевідської самоуправи, як — за його думкою — найкращої виховної школи для співпраці польського суспільства з іншими народами, які мешкають на східніх землях. Структура воевідської самоуправи повинна відповідати структурі повітових самоуправ.

В ділянці господарської політики п. воевода віленський підкреслює постулат інтенсивної та у порівнянні з іншими частинами Річипосполитої упривілейованої інвестиційно-кредитової політики держави.

Свою промову воевода п. Рачкевіч закінчує висловленням повної згоди на тези волинської програми, як обов'язуючі також супроти інших східніх земель Річипосполитої.

Промова новгородського вояводи п. Бечковіча.

Воевода п. Бечковіч. Білоруський рух у Новгородському воевідстві є з уваги на більше усвідомлення серед мас як і на ближчу віддаль від Мінська значно сильніший, як на Віленщині. Тому необхідно якнайшвидше нав'язати контакт з притомними чинниками білоруського суспільства. Таким початком білоруської організації (тут, мабуть, друкарська помилка: повинно бути "орієнтації" — І.К.) на Варшаву має стати Товариство білоруської бурси, яка тепер будується. Утраквізація шкіл є серед білорусинів, як також серед новгородських поляків, цілком непопулярна. Треба би змагати радше до сильного суперництва між кращою польською школою та гіршою білоруською і таким шляхом старатися досягнути повільний заник тієї останньої.

Новгородський воевода домагається, щоби справу державних інвестицій та хліборобського устрою на прикордонних теренах трактувати окремо й на винятковий лад.

У зв'язку з поголосками про буцім-то пляноване обмеження числа східніх воевідств, треба би, за думкою промовця, висловитися проти подібних змін.

Тези волинської програми заслуговують на повну згоду без будь-яких змін.

Промова візитатора п. Понятовського.

Покликуючись на висловлені в ході дискусії опінії на тему утраквізації й асиміляційного напрямку в шкільництві, візитатор Крем'янецького ліцею п. Понятовський перестерігає проти поверховних чи механічних асиміляційних метод і проти надто

нагальної ліквідації українських чи білоруських шкіл, поки випробований тип двокультурної школи не заповнить державницькій думці успіху в освітній політиці на східних кресах.

Поліський воєвода п. Крагельський, покликуючись на корисність дотеперішніх конференцій воєводів східних кресових земель домагається численніших таких зібрань в дещо коротших відступах часу та водночас зголошує вимогу, щоби програма майбутніх з'їздів, якщо вже на нинішніх зборах добуто порозуміння в принципальних справах політики, не була надто широка та охоплювала звичайно якусь одну конкретну спільну проблему.

Постанови конференції кресових воєводів.

В ході дискусії над принциповими тезами волинської програми виринула низка спеціальних постулатів, які довели до наступних спільних постанов:

Постанова ч. 1. Акція католицьких єпископів.

Акція католицьких єпископів, яка змагає до ревіндикації православних церков, доводить до посилення православного руху, створює загрозу наставлення православного населення протидержавними чинниками проти Польщі і спричинюється до закріплення погляду, що його злобно поширюється за кордоном, наче Польща є ворогом православ'я.

Постанова ч. 2. Новий територіяльно-адміністраційний поділ держави. Воєводи східних кресів просять Центральну Владу вислухати їхню думку перед будь-яким рішенням щодо нового поділу держави на територіяльноадміністраційні одиниці. Водночас воєводи східних кресів висловлюють погляд, що всякі зміни в адміністраційному поділі держави повинні бути узалеженні від головних ліній засадничої державної політики на східних кресах, що їх окремішній характер вимагає повної уваги.

Постанова ч. 3. Конференції воєводів східних кресів.

Признаючи велику користь з теперішніх спільних конференцій воєводи східних кресів рішають переводити частіші колегіяльні наради над проблемами, які подекуди становлять спільноту їхніх країв.

Постанова ч. 4. Спеціальне рішення трьох воєводів.

Три приявні на з'їзді воєводів східних кресів у Луцьку, а саме з'їленський, новгородський і поліський, за винятком воєводи волинського, рішають звернутися з пропозицією до Уряду, щоби

2. Ні український нарід, ні Організація нічого спільного з тими масовими убивствами не мають.

3. Польсько-українська різня лежить сьогодні в інтересі Німеччини, а в першу чергу — в інтересі большевицької Москви, яка шляхом взаємного фізичного винищування українців і поляків змагає до тим легшого поневолення обох народів та заволодіння їхніми землями.

Провід ОУН самостійників-державників осуджує акти взаємних масових убивств, звідки вони не походили б, і взиває все українське громадянство бути чутким на ворожу інспірацію та дотриматись постави, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу.

Заразом Провід ОУН самостійників-державників апелює до польського населення здержатись від усяких форм протиукраїнських виступів та чинно їм протиставитися. Всі самочинні акти терору, звідки вони не походили б, Провід ОУН самостійників-державників уважатиме чужою агентурною роботою і буде їх рішучо поборювати.

Постій, жовтень, 1943 р.

ПРОВІД
Організації Українських Націоналістів
самостійників державників

ПРОТОКОЛ

засідання ради міністрів Польщі, 18 серпня 1926 р.

У журналі Інституту Історії Польської Академії Наук у Варшаві, "Дзеє найновше", Річник IV за 1972 р., появились "Документи у справі національної політики польських властей після травневого перевороту". Ті документи попереджені вступом Чеслава Мадайчика, який проте не має сутнього значення, бо зводиться до передачі змісту тих документів та з'ясування у кількох реченнях, в яких обставинах відбулися ті післятравневі наради про національну політику. Поважне значення цих документів у тому, що оце вперше наведено офіційні тексти заяв різних польських міністрів, включно з Йосифом Пілсудським, щодо польської національної політики взагалі та зокрема супроти українців. Вони подані тут в українському перекладі з того польського журналу.

Пріявні: голова ради міністрів — проф. д-р Казіміерж Бартель, — міністер внутрішніх справ Казімерж Млодзяновський, — міністер закордонних справ Август Залеський, — міністер військових справ — маршал Польщі Юзеф Пілсудський, — міністер скарбу — Чеслав Клярнер, — за міністра справедливости — державний підсекретар Юліян Сенніцький, — міністер освіти й віровизнань — Антоні Суйковський, — міністер хліборобства і державних дібр — д-р Александер Рачинський, — міністер промислу й торгівлі — інж. Евгеніюш Квятковський, міністер шляхів — інж. Павел Ромоцький, — за міністра праці і суспільної опіки — директор департаменту Тадеуш Шубартовіч, — міністер публічних робіт — проф. д-р Вітолд Броневський, — міністер земельних реформ — д-р Вітолд Станевіч, — начальник виділу у президії ради міністрів — Данель Родіх-Лясовський. Протоколує міністерський радник у президії ради міністрів — Владислав Пачоський.

той взяв під увагу, чи не треба би завести у білоруських шкільких підручниках латинської абетки на місце "гражданки", тим паче, що пропагандові підручники, які появляються на советському терені, послуговуються такою саме абеткою для агітаційних цілей серед білоруського населення.

Закінчення з'їзду.

Після схвалення цих постанов прийшло порозуміння щодо наступної конференції, яку рішено перевести в другій половині січня на терені поліського воєвідства. Місце з'їзду визначить воєвода п. Крагельський трохи пізніше у листах, якими запросить на зібрання.

В імені приявних на луцькому з'їзді кресових воєводів в віленський воєвода п. Рачкевіч висловив волинському воєводі п. Юзефському сердечну подяку за зорганізування конференції і за вичерпне виготовання матеріялу нарад.

На цьому закінчено другий і останній день конференції.

Оригінал машинопис.

Архів Закладу історії партії.

Акти Волинського воєвідського уряду.

Виділ суспільно-політичний, т. 277/1-1.

БІБЛІОГРАФІЯ

ДЕЯКІ КНИЖКИ, ЖУРНАЛИ Й ГАЗЕТИ, ЗГАДАНІ У ЦІЙ КНИЖЦІ

- Андієвський Дмитро: "Нарис української політики і тактики на міжнароднім полі". Париж, 1961.
- Баран Степан: "Митрополит Андрей Шептицький". Мюнхен, 1947.
- Бачинський Юліян: "Ukraina irredenta". Берлін, 1924.
- Берестейський мир. Спомини та матеріяли, зладив І. Кедрин. Львів, 1928.
- Бібліотека Українського Підпільника. Вид. Зак. Частин ОУН. 1956.
- Броди. Збірник під ред. Олега Лисяка. Нью Йорк, 1974.
- Білінський Андрій: "Світ і ми". Мюнхен-Чикаго, 1963.
- Брат Братові. Книга про ЗУАДК. (Автор О. Тарнавський). Філядельфія, 1971.
- Бульба-Боровець Тарас: "Збройна боротьба України" (1917-1950). Накл. Проп. Відділу УНГ. 1951
- Велика Українська Революція. Матеріяли. Упорядкував д-р Яків Зозуля, Нью Йорк, 1967.
- Вивід Прав України. В-во "Пролог". Нью Йорк, 1964.
- Винниченко Володимир: "Відродження Нації", I-III. Київ-Відень, 1920.
- Возняк Михайло: "Шевченко і княжна Репніна", Вид. "Діла", Львів, 1930-ті рр.
- Гайке Вольф Дітріх: "Українська Дивізія Галичина". Торонто-Париж-Мюнхен. Записки НТШ ч. 188. 1970.
- Галайчук Богдан: "Нація поневолена, але державна". 1951
- Гірський Дмитро: "Дивні способи виправдування антидержавної політики". В-во Батьківщина. Торонто. 1973.
- В. Голуб: "Україна в Об'єднаних Націях". 1953.
- Ното Politicus: "Причини упадку Польщі". Краків. 1940.
- Грінченко Борис: "Словар української мови". Київ. 1907
- Два З'їзди. СУЖА. Нью Йорк. 1968.
- Дивнич Юрій: "Американське малоросійство". Нью Йорк. 1962.
- Документи римських Папів, насвітлюючі історію України. В-во ОО. Василіян. Рим, 1970.
- Донцов Дмитро. "Підстави нашої політики". Відень, 1921.

- Доценко Олександр: "Зимовий похід. Варшава, 1932.
- Доценко О.: "Літопис української революції". II. Львів, 1923-1924.
- Енциклопедія українознавства. I-III. Мюнхен-Нью Йорк, 1949.
- Енциклопедія українознавства. Словникова частина, 1-6. НТШ. "Молоде Життя". Мюнхен.
- Зайцев Павло: "Життя Тараса Шевченка". Нью Йорк-Париж-Мюнхен. 1955.
- Закшевський Вінкентій: "Всесвітня історія для висших клас середніх шкіл" З дозволу Автора переложив і доповнив Олександр Барвінський. Львів, 1923.
- Західна Україна під большевиками. Збірник під редакцією Мілени Рудницької. НТШ. Нью Йорк, 1958.
- Збірник на пошану 70-тиріччя Романа Смаль-Стоцького. Записки НТШ 1963.
- Золоті Ворота. Вид. "Червона Калина", Львів, 1937.
- Історія Русів. Ред. і вступне слово О. Оглоблин. Нью Йорк, 1956.
- Історія українського війська. В-во Івана Тиктора. Вінніпер, 1963.
- Календар-Альманах УНСоюзу. 1949-1975. В-во "Свобода". Джерзі Сіті.
- Кедрин Іван: "Викривлена Правда". Нью Йорк, 1963.
- Кедрин Іван: "Паралелі в історії України". Нью Йорк, 1927.
- Книш Зиновій: "Городок". Торонто, 1973.
- Ковалевський Микола: "При джерелах боротьби". Інсбрук, 1960.
- Євген Коновалець та його доба. Мюнхен 1974.
- Коновалець Євген: "Причинки до історії української революції". Прага 1928
- Корпус Січових Стрільців. Чикаго, 1969.
- Кузьма Олекса: "Листопадові дні". В-во "Ч. Калина". Львів 1931, Нью Йорк 1960.
- Кубійович Володимир: "Мені 70". НТШ. Париж-Мюнхен. 1970.
- Купчинський Роман: "Скоропад". Нью Йорк, 1965.
- Кутько Ярослав: "Пекельна машина в Роттердамі". I-III. Нью Йорк-Дітройт-Скрантон, 1953.
- Кучабський Василь: "Україна і Польща". Львів, 1933.
- Лебедь Микола: "УПА". Вид. Прес. Бюра УГВР. 1946.
- Липинський Вячеслав: "Листи до братів-хліборобів". Відень. 1926.
- Липський Богдан: "Духовість нашого обряду". Нью Йорк-Торонто. 1974.
- Ливицька Марія: "На грані двох епох". Нью Йорк. 1972.
- Лозинський Михайло: "Галичина". Прага 1922, Нью Йорк 1970.
- Лужницький Григор: "Українська Церква між Сходом і Заходом". Філадельфія, 1954.
- Любович Уляна: "Розкажу Вам про Казахстан". Торонто. 1969.
- Мазепа Ісаак: "Україна в огні і бурі революції". I-III. Прага. 1942.
- Макух Іван д-р: "На народній службі". Дітройт. 1958.
- Мартинець Володимир: "Українське підпілля від УВО до ОУН" 1949.
- Михайлюк Богдан: "Бунт Бандери". На чужині. 1950.
- Мишуга Лука: "Пропамятна книга з нагоди 40-літнього ювілею УНСоюзу" Джерзі Сіті, 1936.

- Мірчук Петро "За чистоту позицій українського визвольного руху". Мюнхен-Лондон, 1955.
- Мірчук Петро: "Степан Бандера". Нью Йорк-Торонто. 1961.
- Мірчук Петро: "Українська Повстанська Армія, 1942-1952" 1953.
- Міхновський Микола: "Самостійна Україна". Львів 1905.
- Мошинський Юрій: "У світі мистецьких чарів". Чикаго, 1963.
- Над синім Дунаєм. Ювілейний збірник Студ.-Т-ва "Січ". Відень 1932
- Назарук Осип: "Рік на Великій Україні". Відень, 1920
- Наш Львів. Вид. "Червона Калина". Нью Йорк, 1963.
- Несторович Володимир "Серце і буревій". Дітройт-Чикаго, 1965.
- Німчук Іван: "595 днів советським в'язнем". Торонто, 1950.
- Охримович Володимир: "Як я навернувся до Бога", Львів (1920?)
- Охримович Юліан: "Розвиток української політичної думки". Київ, 1918.
- Паньківський Кость: "Від держави до Комітету", Нью Йорк-Торонто 1957
- Паньківський Кость: "Роки німецької окупації". 1965.
- Паньківський Кость: "Від Комітету до Державного Центру". 1968.
- Панейко Василь: "З'єдинені Держави Східної Європи". Відень, 1922.
- Перша сесія Української Національної Ради. Львів-Відень. 1921.
- Перший Світовий Конгрес Вільних Українців. Матеріяли. Вінніпег-Нью Йорк-Лондон. 1969.
- Пільняк Борис: "Смерть Командарма". Вид. "Ізмарагд". Львів 1937.
- Полікарпенко Г.: "Організація українських націоналістів під час Другої світової війни". На чужині, 1951.
- Понеділок Микола: "Рятуйте мою душу". Джерзі Ситі-Нью Йорк. 1973.
- Приходько Віктор: "Під сонцем Поділля". Нью Йорк-Мюнхен. 1967.
- Пропам'ятна Книга. Вид. К-ту будови пам'ятника Т. Шевченкові. Нью Йорк. 1964.
- В. Реймонт: "Мужики", переклад М. Павлика. Львів....
- Ріпецький Степан: "Українське Січове Стрілецтво". Нью Йорк. 1956.
- Ріпецький Степан: "Листопад 1918 року". Нью Йорк-Дітройт. 1961.
- Рудницька Мілена: "Невидимі стигмати". Рим-Мюнхен-Філядельфія. 1971.
- Рудницький Антін: "Українська музика". Мюнхен. 1963.
- Рудницький Михайло: "Між ідеєю і формою". Вид. "Діла" Львів (20-ті р.р.)
- Рудницький Михайло: "Від Мирного до Хвильового" Львів (30-ті р.р.)
- Слово пламенем взялось. Торонто. 1972.
- Сосновський Михайло: "Дмитро Донцов. Політичний портрет". Нью Йорк-Торонто. 1974.
- Стасюк Платон: "В новому світі". Нью Йорк. 1958.
- Стахів Матвій: "Третя советська республіка в Україні". НТШ. Нью Йорк. 1968.
- Стоцький Смаль Роман: "Мазепинські традиції старої УНР" Доповіді НТШ, ч. 18. 1961.
- Тарас Шевченко. Збірник. Записки НТШ. Нью Йорк-Париж-Торонто. 1962
- Тернопільський Юрій: "Українська преса з перспективи 150-ліття". СУЖА. Вид. Маріян Коць. Джерзі Ситі. 1974.
- Три декади УККА. 1940-1970. XI Конгрес українців в ЗСА. Нью Йорк, 1970.
- Українська Загальна Енциклопедія, I-III. Львів-Станіславів-Коломия, 30-ті р.р.

Українська Радянська Енциклопедія (УРЕ)
 Українська Земля. Збірник. Нью Йорк. 1970.
 "Український Календар" У. С. К. Т. Варшава. 1970-1975.
 Український Статистичний Річник. Варшава. 1933-1935.
 Українці у 50-річчя існування і діяльності Священної Конгрегації для Східних Церков. Мюнхен-Рим. 1970.
 Федів Ігор (і Золотополець): "Син України". Відень 1921.
 Цегельський Лонгин: "Від легенди до правди" В-во "Булава". Нью Йорк-Філадельфія. 1960.
 Чикаленко Євген: "Щоденник". В-во "Червона Калина", Львів, 20-ті р. р.
 Чіріков Євген: "Євреї". переклав Симон Петлюра.
 Шанковський Лев: "Українська Повстанська Армія" (Історія Українського Війська) Вид. І. Тиктора. Вінніпег. 1953.
 Шевченко Тарас: "Кобзар". Вид. І. Тиктора. Вінніпег. 1960.
 Шевчук Семен: "Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для Галицької Землі". Торонто. 1965.
 Шлемкевич Микола: "Загублена українська людина". Вид. "Життя і мислі". Нью Йорк, 1954.
 Шлемкевич Микола: "Верхи життя і творчости". Нью Йорк-Торонто 1958.
 Шульгин Олександр: "Без території". В-во "Меч". Париж 1934.

ЖУРНАЛИ Й ГАЗЕТИ

"Бюлетень Союзу Українських Національних Демократів", Філадельфія, 1950.
 "Бюлетень ОУНЗ", Мюнхен. 1971.
 "Відродження", щоденник, (ред. П. Певний), Київ-Вінниця. 1918-1919-1920(?)
 "Вікна", місячник (ред. Василь Бобинський), Львів 1931-32.
 "Вісник" (ред. Д. Донцов) Львів 1933-1939.
 "Вісник", місячник, орган ООЧСУ. Нью Йорк.
 "Вісті Комбатанта". Нью Йорк-Торонто. 1961-1975.
 "Воля", тижневик (В. Піснячевський). Відень. 1919-1922.
 "Голос" тижневик (Богдан Кравців), Львів, 1938-1939.
 "Голос Комбатанта", Нью Йорк. 1951-1961.
 "Громадське Слово" (О. Саліковський), щоденник, Київ, 1919-1920.
 "Громадський Голос", тижневик, орган УСРПартії, Львів, 1923-1939
 "Діло", щоденник, Львів, 1923-1939.
 "Жінка", тижневик, орган Союзу Українок, Львів, 1935-1939.
 "Заграва", двотижневик (Д. Донцов, Д. Палиїв, В. Кузьмович), Львів, 1923-1924.
 "Інформаційний Листок СУНД", Відділ Нью Йорк, 1941-1942.
 "Конгресові Вісті", орган УККА, Нью Йорк 1975.
 "Листи до Приятелів", місячник (ред. М. Шлемкевич. В-во "Ключі"), Нью Йорк.
 "Краківські Вісті" щоденник (ред. М. Хомяк) 1940-1942.
 "Лис Микита", гум-сатир, місячник (вид. і ред. Е. Козак), Детройт, ЗСА
 "Лікарський Вісник", журнал УЛТ в Америці, рік V.. 1958.

- "Літопис Червоної Калини", місячник (Л: Лепкий — В. Софронів-Левицький), Львів, 1929-1939.
- "Мета", тижневик (В. Кузьмович, М. Гнатишак), Львів, 1931-1939.
- "Назустріч" двотижневик (В. Сімович, М. Рудницький), Львів, 1934-1939.
- "Наш Голос", орган Асоціації Українців Америки, місячник, Трентон, Н. Дж.
- "Наш Прапор", двічі в тиждень (концерн І. Тиктора), Львів 1923-1939.
- "Наше Слово", орган Українського Суспільно-культурного Товариства у Польщі, Варшава, від 1956.
- "Неділя" тижневик (Р. Голіян — А. Курдидик), Львів, 1926-1939.
- "Нова Доба", Відень, 1919-1920.
- "Нова Зоря" двічі тижнево (О. Назарук), Львів 1926-1939.
- "Нові Шляхи", місячник (Антін Крушельницький), Львів 1929-1932.
- "Промінь", український щоденник, (П. Сагайдачний) Зальцбург 1946-48
- "Рідний Край", щоденник (Мих. Яцків — Сидір Твердохліб) Львів 1920-1923
- "Робітнича Газета", щоденник (В. Винниченко), Київ, 1917-1919
- "Розбудова Нації", місячник, орган ПУН, Прага, 1925-1938.
- "Свобода", щоденник, орган УНСоюзу, Джерзі Ситі.
- "Свобода", тижневик, орган УНДО (О. Кузьма), 1923-1939.
- "Ставка", щоденник, орган Армії УНР, Вінниця 1919.
- "Сучасність", місячник, Мюнхен, 1960-1975.
- "Українська Думка", тижневик, Лондон, 1945-48.
- "Українська Земля", орган Союзу Земель Соборної України, Сел. Партії,
- "Українська Трибуна", щоденник (Є. Лукасевич — О. Саліковський), Варшава, 1921-1922.
- "Українське Життя", тижневик, Чикаго.
- "Українське Православне Слово", орган Консисторії УПЦвЗСА, Бавнд Брук, Н. Дж.
- "Українське Слово", тижневик, Париж
- "Український Голос", тижневик (Д. Греопинський), Перемишль, 1920-ті р. р.
- "Український Прапор", тижневик, орган Диктатури ЗУНР, Відень-Берлін, 1919-31.
- "Український Вісник", самвидавний журнал в Україні, 7-8 випуск 1919-31.
- Anders Władysław: "Bez ostatniego rozdziału", Newton, Wales
- Beck Josef "Final Report", New York, 1957
- Befcikowska Alicja: "Stronnictwa polityczne i związki zawodowe w Polsce". Warszawa, 1935.
- Dąbski Jan: "Pokój Ryski", Warszawa 1931
- Fichte Johann G.: Reden an die Deutsche Nation, 1807.
- Filar Alfons: "Gdy umilkły działa", Warszawa, 1972
- Gerhard Jan: "Łuny w Bieszczadach"
- Górka Olgierd: "Ogniem i mieczem w swietle prawdy historycznej". Warszawa, 1937
- Halecki A.: "Dzieje Unii Jagiellońskiej"
- Hornykiewich Theophil: "Ereignisse in der Ukraine 1914-1922": I-IV: Philadelphia, 1966

- Hrabyk Klaudiusz: "Kraj i emigracja", New York, 1957
- Ihnatowicz Ireneusz: "Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku", Warszawa 1971
- Jarys Ryszard: "Pitawał polityczny 1918-1939", Warszawa 1971
- Kutrzeba Tadeusz: "Wyprawa Kijowska"
- Shandruk Paul: "The Arrms of Valor", New York, 1959
- Sopicki Stanisław: "Eastern Europe", London, 1965
- Szcześniak Antoni i Wacław Szota: "Droga do nikad", Warszawa, 1973
- Torzecki Ryszard: "Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy", Warszawa, 1972
- Zelenski Władysław: "Zabójstwo ministra Pierackiego", Instytut Literacki, Paryż, 1973
- Zeromski Stefan: "Popioły" (1904)
-
- "Biuletyn Polsko-Ukraiński", Warszawa. 1928-1939
- "Dzieje Najnowsze", kwartalnik, wyd. Polskiej Akademii Nauk, 1972
- "Dziennik Chicagowski"
- "Dziennik Związkowy", Chicago
- "Listy do Polaków", New Britain, Conn. 1973-75
- Sprawy Narodowościowe, Warszawa, 1928-1939
- "Zeszyty Historyczne, Instytut Literacki, Paryż 1975
- "Zeszyty Lwowskie", Londyn, 1973
- "Weteran", New York
- Ukraine, A Concise Encyclopaedia, I-II, University of Toronto Press 1963-1971

СПИСОК ПРИЗВИЩ

У наведеному тут списку прізвищ, згаданих у книжці, у деяких нема перших імен або є тільки ініціали. Це тому, що або автор не знав їх, не тямив, або дістав такі недовпадні інформації. Деякі перші імена віднайдено в Українській Загальній Енциклопедії, в гасловій Енциклопедії Українознавства, при розпитуванні в людей, чи з чужомовних джерел. Автор свідомий цієї невдостачі. Можна би безумовно багато прізвищ доповнити їхніми першими іменами — але це вимагало би додаткового часу і дальшого припізнення появи книжки. Це саме стосується друкарських помилок, знайдених уже після передачі цілого рукопису під машину. Просимо вибачити

АДАМС Ч. 592
АДВЕНТОВІЧ Кароль 130
АДЕНАВЕР Конрад 389
АЗЕВ 229
АЛЗОП Джозеф 592
АЙЗЕНГАВЕР Д.Д. 562
АМЕНДЕ 322, 324
АНДЕРС Владислав 373, 376
АНДРІЄВСЬКИЙ Віктор 143
АНДРІЄВСЬКИЙ Дмитро 501, 550, 551, 552, 553, 555, 557, 559
АНДРУСІВ Наталя 416, 470, 517
АНДРУСІВ Петро 517, 518, 635
АНДРУХ Іван 74, 305
АНДРУШКІВ Осип 582, 587
АНТОНІЧ Богдан 244, 630
АПОСТОЛ 17
АРГУС (Железнов) 499
АРІО Карло 132, 406
АРХИПЕНКО Олександр 508, 519
АРХІМОВИЧ Олександр 582
АРЦІШЕВСЬКИЙ Томаш 651
АЧЕСОН Дін 383

БАБІЙ Іван 17
БАБІЙ Олесь 227, 299
БАБІНСЬКИЙ Юліюш 179
БАБЮК Зенон 589
БАГРИНІВСЬКИЙ М 478
БАГРЯНИЙ Іван 398, 479
БАЗАРКО Іван 609, 613
БАЗИЛЕВСЬКИЙ 129
БАКОВИЧ Петро 103, 288
БАКСТОН Ноел 323
БАКУМ Дмитро 480
БАЛЕЙ Степан 17
БАЛИНСЬКИЙ О. 480
БАНДЕРА Степан 232, 235, 238, 300, 309, 350, 352, 353, 424, 426, 430, 606
БАНДЕРА Ярослав 612
БАРАН Блянка 426
БАРАН Михайло (?) 39
БАРАН Степан 7, 84, 86, 100, 133, 143, 146, 182, 185, 190, 191, 211, 277, 278, 281,
289, 311, 383, 473, 536, 643, 645, 646, 647
БАРАНЕЦЬКИЙ Володимир 492
БАРАНИК Василь 645
БАРАНОВСЬКИЙ Роман 226, 227, 228, 229, 230, 234, 385, 386, 387
БАРАНОВСЬКИЙ Христофор А. 49, 53, 70, 71, 207
БАРАНОВСЬКИЙ Ярослав 352, 392, 394
БАРВІНСЬКИЙ Володимир 514
БАРВІНСЬКИЙ Олександр 26, 330
БАРТЕЛЬ Казімерж 125, 174, 175, 252, 285, 286, 381, 561
БАСАРАБ Ольга 234, 369, 397, 429
БАРТОШЕВИЧ Й. 178
БАСКЕВИЧ Владислав 9, 379, 380, 498
БАЧИНСЬКА Вава 289
БАЧИНСЬКА Ядвіга 460
БАЧИНСЬКИЙ Василь 426
БАЧИНСЬКИЙ Володимир 11, 122, 185, 217, 250
БАЧИНСЬКИЙ Ігор 460
БАЧИНСЬКИЙ Лев 330, 614
БАЧИНСЬКИЙ Михайло 242, 243, 256
БАЧИНСЬКИЙ Юліян 62, 182, 548
БЕДРІЙ Андрій 617
БЕЗРУЧКО Клявдія 329
БЕЗРУЧКО Марко 47, 74, 209, 212, 297, 298, 305
БЕК Маруся 599
БЕК Юзеф 99, 180, 292, 294, 321, 324, 337, 338, 339
БЕЛЕЙ Петро 598
БЕЛЦІКОВСЬКА Аліція 126, 169, 179
БЕМКО Володимир 14
БЕРГЗОН Анрі 629

БЕРЕЗИНСЬКИЙ Михайло Юрко 220
БЕРЕЗОВСЬКИЙ — Генік Юліян 185
БЕТГЕЛ Ніколайс 438
БЕЧКОВІЧ Зігмунт 671, 678
БЕРНАДСЬКИЙ Костек 176
БИСТРИЦЬКИЙ А. 479
БІДНОВ Василь 209
БІЛАК Ярослав 614
БІЛАНЮК Іван 437
БІЛАС Василь 220, 221, 222, 228, 229, 386
БІЛАС Ярослав 223
БІЛИК Альфред 156
БІЛИНСЬКИЙ Андрій 566, 567
БІЛИНСЬКИЙ Ігнат 502
БІЛИНСЬКИЙ Килріян 112, 238, 266, 317
БІЛИНСЬКИЙ Клявдій 145, 428
БІЛИНСЬКІ 277
БІЛЯК Степан 224, 643, 645, 646, 647
БІРНБАВМ Емануїл 131, 212
БЛАВАЦЬКИЙ Василь 260
БЛАВАЦЬКИЙ Володимир 454, 469, 470, 629
БЛАЖКЕВИЧ Іван 182, 190, 191, 643
БЛИЗНАК Іван 415, 419
БНІНСЬКИЙ Адольф 174
БОБЕРСЬКИЙ Іван 331
БОБІНСЬКИЙ Василь 107, 108, 242, 243
БОГАЧЕВСЬКИЙ Володимир 103, 298
БОГАЧЕВСЬКИЙ (?) 17
БОГАЧЕВСЬКИЙ Константин (Митр.) 532
БОГУН Мирон 238
БОГУСЛАВСЬКИЙ Євген 323, 324
БОДНАРОВИЧ Осип 259, 423, 627
БОЖЕМСЬКИЙ Богдан 4, 517
БОЖЕМСЬКА Слава 517
БОЖИК Володимир 454
БОЙДУНИК Осип 226, 299, 306, 307, 362, 392, 403, 448, 449
БОЙКО Якуб 179
БОЛЮХ Василь 646, 647
БОНЧКОВСЬКИЙ Владзімерж 137, 138, 143, 248, 269
БОРЕЦЬКИЙ Ізидор (Єп.) 589
БОРКОВСЬКИЙ-Дунін Пйотр 159, 170, 248, 349, 350
БОРОДАЙКО Богдан 14, 632, 633
БОСЬКИЙ Роман 131
БОХЕНСЬКИЙ Адольф 248, 273
БОХЕНСЬКИЙ Александер 95, 159, 248
БОШ Євгенія 28
БРАНДЕС Георг 184

БРАТУНЬ Андрій 642
БРЕДОВ 42, 44
БРЕЖНЄВ Леонід 497, 622
БРИК Іван 188
БРЖЕЗІНСЬКИЙ Збігнєв 3, 592
БРОВАРОВА 429
БРОНСВСЬКИЙ Володимир 661
БУДНИЙ Всеволод 439
БУЛЬОННИЙ Семйон М. 47
БУДЗИНОВСЬКИЙ Вячеслав 203
БУДКА Данило 17, 18
БУДКА Никита (Єп.) 311
БУКОВСЬКИЙ Казімерж 170, 349
БУЛЬБА-БОРОВЕЦЬ Тарас 356, 396, 397, 399
БУНІЙ Олекса 228, 229
БУРА Микита 645, 647
БУТОВИЧ Микола 517
БУЦМАНЮК Юліян 524
БУЧИНСЬКИЙ Михайло 590
БУЧКО Іван (Архиєп.) 150, 311, 328, 413, 430, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 454, 533, 534, 537, 540

ВАВРИК Михайло 437
ВАЙНТРАВБ 592
ВАЛЕРОН Андржей 179
ВАЛІЙСЬКИЙ Аркадій 211, 462, 465, 515
ВАЛЬНИЦЬКИЙ Кирило 45, 107, 242, 644
ВАЛКО Христя 589
ВАЛУСВ 53
ВАЛЮХ (Дісімов, Петровіч, Яценко) 300
ВАНДИЧ Пйотр 61
ВАСИЛИШИН Роман 484
ВАСИЛЬЧУК Антін 164, 249, 386, 642
ВАСИЛЬЧУК Павло 164, 165, 249, 642, 643
ВАСЕЧКО Семен 238
ВАСІЛЕВСЬКИЙ Леон 95, 136, 210, 213, 248, 278, 285, 286, 656
ВАСІЯН Юліян 17, 226, 299
ВАХНЮК Михайло 645
ВАХНЯНИН Анатоль 330
ВЕЛИКАНОВИЧ Дмитро 643, 645, 646, 647
ВЕЛИКИЙ 17
ВЕЛОПЕЛЬ Роман 256
ВЕНЕДИКТ XV 534
ВЕРГАН Василь 515
ВЕРТИПОРОХ Євген 585, 586
ВЕРИГА Василь 9, 467
ВЕСОЛОВСЬКА Марія 429

ВЕТУХІВ Михайло 447, 477, 480, 580, 581, 582
ВЕРЖИНСЬКИЙ Казімерж 130
ВЕРЖИНСЬКИЙ Гієронім 130
ВЕРЧАК Кароль 178
ВИННИК Іван 492
ВИННИЧЕНКО Володимир 25, 31, 54, 67, 72, 80, 83, 90, 97, 373, 549
ВИННИЦЬКИЙ Лев 412
ВИСЛОЦЬКИЙ Олександр 643
ВЛАСОВСЬКИЙ Іван 644
ВИСПЯНСЬКИЙ Станіслав 110
ВИТВИЦЬКИЙ Василь 633
ВИТВИЦЬКИЙ Іван 295
ВИТВИЦЬКИЙ Степан 100, 116, 133, 146, 185, 190, 192, 274, 278, 375 383, 449,
450, 451, 473, 597, 646, 647
ВИШЕНСЬКИЙ Іван 391
ВИШИНСЬКИЙ Сефан 378, 526
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ Ярема 142, 397
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ Йоахим 467
ВИШНІВСЬКА Катерина 162
ВИШНІВСЬКИЙ Олександр 162
ВИЧУЛКОВСЬКИЙ 110
ВИШИВАНИЙ Василь (В. Габсбург) 78
ВІЗНЕР Рудольф 354
ВІЛЬФАН 323
ВІЛЬДЕ Ірина 553
ВОЗНЯК Михайло 631
ВІЛЬСОН Вудро 38
ВІРСЬКИЙ Павло П. 554
ВІСЛИЦЬКИЙ Вацлав 176
ВІТТЕ Сергій 229
ВІТИК Семен 72, 90
ВІТОВСЬКИЙ Дмитро 117, 522, 524
ВІТОС Вінценти 173, 177, 178, 179, 339
ВІТОШИНСЬКИЙ Юрій 87
ВІШЕР 558
ВЛАСОВ 384
ВОВК Андрій 451
ВОЄВІДСЬКИЙ 178
ВОЙНАРОВСЬКИЙ Тит 81, 248, 249
ВОВЧУК Іван 427, 448
ВОЄВІДКА Ярослав 112, 328, 404
ВОЄВІДКА Христина 328, 404
ВОЗНЯК Михайло 265, 317
ВОЙТЮК Яків 642
ВОЙЦЕХОВСЬКИЙ Броніслав 149, 269
ВОЙЦЕХОВСЬКИЙ Станіслав 122, 172, 173
ВОЛИНЕЦЬ Степан 644

ВОЛОШИН Михайло 243, 268, 274
ВОЛОШИНОВСЬКИЙ Йоахім 255, 671
ВОЛЯНСЬКИЙ Іван 266, 646, 647
ВОЛЯНСЬКИЙ Олег 541
ВОРОНИЙ Микола 49
ВОЛОХ Омелько 95
ВОЛОШИН Михайло 243, 268
ВОРОХ Степан 611
ВРЕЦЬОНА Євген 650
ВЯЗЛОВ Андрій 30, 35

ГАБСБУРґ 342
ГАЗНЕР Артур 284
ГАВПТМАН Гергард 411
ГАВРИСЕВИЧ — Марітчак Стелла 429
ГАВРИШ Степан 521
ГАЄЦЬКА Тетяна 591
ГАЄЦЬКА А. 446
ГАЙВАС Ярослав 617
ГАЙВОРОНСЬКИЙ Михайло 508
ГАЙДА Любомир 591
ГАЙДЕНКОРН Бенедикт 238
ГАЙКЕ Вольф Дітріх 365
ГАЛАЙЧУК Богдан 260, 261, 551, 563
ГАЛАПАЦ Тарас 238
ГАЛЕЦЬКИЙ О. 59
ГАЛИЧИН Дмитро 93, 490, 491, 492, 501, 504, 519, 520
ГАЛІБЕЙ Михайло 113, 267, 478
ГАЛІБЕЙ Роман 113, 263
ГАЛІВ Микола 559
ГАЛІЙ Микола 500, 503
ГАЛЛЕР Юзеф 173
ГАЛУЦИНСЬКИЙ Іван 460
ГАЛУЦИНСЬКИЙ Михайло 17, 145, 157, 182, 185, 187, 188, 196, 247, 251, 325, 386, 460, 643, 645
ГАНКЕВИЧ Гриць 647
ГАНКЕВИЧ Лев 84, 191, 205, 221, 236, 312
ГАРАСИМОВИЧ Іван 190
ГАРМАТІЙ Ігор 440
ГАРМАТІЙ Марина 440
ГАРМАТІЙ Оксана 440
ГАРМАТІЙ Олег 440
ГЕНТИШ Олена (Дьодя) 516
ГЕРАСИМОВИЧ Сильвестер 288
ГЕРМАН Григорій 504, 519
ГЕРМАН Юрій 430

ГЕРМАНЮК Максим (Митр.) 440, 589, 592
ГЕРШТАНСЬКИЙ Дамян 643
ГАРЧАНІВСЬКИЙ Дмитро 74
ГІРНЯК Володимир 491
ГІРНЯК Йосип 454, 456, 464, 469, 481, 518, 559, 629
ГІРНЯК Никифор 413, 481
ГІРНЯК Юстин 410
ГІРСЬКИЙ Дмитро 315
ГІТЛЕР Адольф 269, 286, 292, 293, 294, 295, 337, 338, 340, 357, 402, 410
ГЛУШКЕВИЧ Маріян 221, 224, 242, 243
ГНАТИШАК 136
ГНАТИШАК Микола 136
ГНАТІВ Михайло 227, 228, 229
ГНАТКІВСЬКА Дарія 231, 238
ГНАТЮК Дмитро 554
ГНІЗДОВСЬКИЙ Яків 518
ГОЙДИШ Роман 629
ГОЛИНСЬКИЙ Ян 179
ГОЛІАН Роман 224, 345, 410, 430, 469
ГОЛОВІНСЬКИЙ Василь 453
ГОЛОВІНСЬКИЙ Юліян 161, 319, 333, 386, 397
ГОЛОВКО Мирослава 259
ГОПОДИК Микола 518
ГОЛУБ Всеволод 551
ГОЛУБЕЦЬ Микола 108, 164, 627
ГОЛУБНИЧИЙ Всеволод 500, 504
ГОЛУБЦЕВА-ПІДГІРСЬКА Олександра 429
ГОЛУФКО Тадеуш 95, 137, 213, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 229, 230, 234, 247,
251, 278, 285, 286, 304, 353, 385, 386
ГОМО Політикус 168, 349
ГОНЧАРЕНКО Агафій 499
ГОРАК Степан 383
ГОРБАЧЕВСЬКИЙ Антін 185, 255, 646
ГОРБОВИЙ Володимир 236
ГОРДИНСЬКИЙ Святослав 518
ГОРДИНСЬКИЙ Ярослав 17
ГОРНЯТКЕВИЧ Андрій 591
ГОРНЯТКЕВИЧ Дамян 580
ГОРНЯТКЕВИЧ Теофіль 36
ГОРОБЕЦЬ Тиберій 245
ГОРОДОВЕНКО Нестор 454
ГОШОВСЬКА Ірина 491
ГОШОВСЬКИЙ Богдан 185
ГРАБИК Клявдіюш 273, 274
ГРАБОВИЧ Гриць 591
ГРАНОВСЬКИЙ Олександр 590
ГРИВНАК Марія 413

ГРИГОР М. 377
ГРИГОРІЙ Никифор 496
ГРИГОРОВИЧ П. 480
ГРИНЬОХ Іван 305
ГРИНЬОХ Володимир 465
ГРИЦАЙ Анатоль 404, 405
ГРИЦАЙ Остап 78, 88
ГРИШКО Василь 483 (помилково "О"), 599, 604,
ГРИЩЕНКО Олекса 485
ГРИНЧЕНКО Борис 25
ГРОМАДСЬКИЙ Олексій 209
ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло 27, 54, 62, 83, 97, 182, 342, 476, 548, 594
ГРУШКА Григорій 575
ГУДЗОВСЬКИЙ Анатоль 500, 503, 603, 604
ГУЗАР Ярослав 494
ГУЗАР Любомир 494
ГУНЧАК Тарас 383, 560
ГУРА Ярослав 589
ГУРСЬКА ОЛЬГА 348
ГУСАК Густав 620

Габро Ярослав (Єп.) 531
ГАБРУСЕВИЧ Іван 353, 393
ГАВЛІЧ Володимир 521
ГАЛАН Володимир 413, 414, 416, 417, 418, 437, 438, 454, 462, 464, 470, 471, 480
ГАРІБАЛЬДІ Джузепе 63
ГАССНЕР 346, 347
ГАРСОЯН 592
ГЕДРОЙЦЬ Єржи 136
ГЕЛЖИНСЬКИЙ Вітолд 130, 406
ГЕРИК Едвард 620
ГЕРГАРД Ян 370, 389
ГЕРМАНЮК Онуфрій 494
ГЕЦ Євген 470
ГЕЦ Стефанія 470
ГИЖА Іван 326
ГІБАЙЛО-ГІББОНС Осипа 491
ГІНА Василь 411, 415
ГЛОВІНСЬКИЙ Євген 143, 172, 178, 421, 427, 445, 446
ГЛЮЗІНСЬКИЙ 15
ГНАТОВСЬКИЙ Й. 650
ГОЛЕМБІЙОВСЬКИЙ Маріян 650
ГОЛЬДЕЛЬМАН Соломон 42
ГОЛЬДМАН Р. 592
ГОЛУХОВСЬКИЙ 159
ГОРГУЛОВА Аркадія 429
ГРАБОВСЬКИЙ Казімерж 220, 299

ГРАБОВСЬКИЙ Владислав 282
ГРАБСЬКИЙ Станіслав 129, 134, 143, 178, 278, 280
ГРЕБЕ Курт 166
ГРЕГОЛИНСЬКИЙ Дмитро 122, 344
ГРІНБАВМ Ізаак 42
ГУРКА Ольґерд 95, 381

ДАВИДЕНКО Вячеслав 505, 516, 566, 576, 584
ДАВИДЯК Євґен 242
ДАЛЬНИЧ 650
ДАНИЛИШИН Дмитро 220, 221, 222, 228, 386
ДАНИЛОВИЧ Северин 162, 250
ДАНЬКО Микола (Троцький) 144, 262
ДАНЬКО О. 500
ДАНТЕ Аліґієрі 628
Д'АНУНЧІО Габрієле 628
ДАШИНСЬКИЙ Іґнаци 175, 178, 284, 285, 643
ДАШКЕВИЧ Роман 23, 74, 216, 217, 218, 343, 536, 627
ДАЧИШИН Юрій 403
ДЕМБІНСЬКИЙ Броніслав 322
ДЕЦИКЕВИЧ Володимир 274, 331, 645, 646, 647
ДЖЕНОККИ 539
ДЖЕКСОН Генрі 497
ДЖЕДЖОРА-ДЗЮБА Оксана 429
ДЖІЛАС Мілован 95
ДЖОРДАНІ 305
ДЗЄВАНОВСЬКИЙ М. К. 61
ДЗЄДУШИЦЬКИЙ 159
ДЕ ГОЛЛЬ Шарль 389
ДЕЙЧАКІВСЬКИЙ Богдан 589
ДЕМОСТЕН 16
ДЕМЧЕНКО 628
ДЕНИСЮК Микола 420, 421
ДЕНІКІН (Денікин) Антон 44, 117, 195
ДЗЯБЕНКО Яків 452
ДИВНИЧ-ЛАВРИНЕНКО (Лавріненко) Юрій 481, 482
ДИКА Люба 591
ДІЯМАНД Герман 175, 178, 287
ДМІТРІЄВИЧ-АПІС Драґутін 341
ДМИТРЕНКО Михайло 363
ДМИТРЮК Василь (помилково "О".) 166, 642
ДМОВСЬКИЙ Роман 99, 129, 172, 178, 342, 617
ДОБУШИНСЬКИЙ 178
ДОБРИНІН Анатолій 279
ДОБРОВОЛЬСЬКА Олімпія 518
ДОБРЯНСЬКИЙ Лев 501, 502, 541, 561, 598, 609
ДОБРЯНСЬКИЙ Михайло 383, 469, 604, 605

ДОВГАЛЬ Свирид (Спиридон) 218, 597, 605, 606
ДОЛИНСЬКИЙ Роман 462
ДОЛЬНИЦЬКИЙ Мстислав 477, 478, 486
ДОМАРАЦЬКА Марія 589
ДОМАРАЦЬКИЙ Богдан 589
ДОМБРОВСЬКИЙ Маріян 176, 224
ДОМБСЬКИЙ Ян 61, 136, 178, 374
ДОМБЧЕВСЬКИЙ Роман 84, 109, 191, 205, 312
ДОМОНЬ 339, 373
ДОМОНТОВИЧ (Петрів) Віктор 352
ДОН Боско 538
ДОНЦОВ Дмитро 79, 80, 160, 184, 195, 207, 214, 215, 246, 247, 289, 290, 298, 299,
308, 316, 317, 333, 548
ДОНЧУК Зосим 478
ДОРОЖИНСЬКИЙ Павло 541
ДОРОШЕНКО Володимир 143, 477, 478, 484
ДОРОШЕНКО Володимира (Василишин) 484
ДОРОШЕНКО Дмитро 30, 35, 143, 314, 549, 579
ДОРОШЕНКО Олександр 44, 549
ДРАГАН Антін 414, 504, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516
ДРАГАН Борис 513
ДРАГАН Мирослава 513
ДРАГАН Оксана 519
ДРАГОМАНІВ Михайло 62, 182, 548
ДРАЖЕВСЬКА Любов 476, 477, 478, 481
ДРАЖНЬОВСЬКИЙ Роман (помилково "В") 438
ДУБАНОВІЧ Едвард 178
ДУБАС Павло 416
ДУДА Галина 591
ДУЖА Оля 589, 592
ДУЖИЙ Михайло 602, 607
ДУМИН Осип 103, 104, 105
ДУРБАК Савин 113, 247
ДУРНОВО 229
ДУДКО Федір 478
ДУТЧАК Іван 643
ДУШНИК Володимир 457, 609
ДЯЧУК-ЯВНА Уляна 521, 589

ЕВЕРС Ганс Гайнц 205
ЕВИН Євген 184
ЕЛСНЕР 297
ЕРСТЕНЮК Дмитро 426

ЄГОРОВ Александр I 27
ЄДИНАК Слава 591
ЄРЕМІЙ Михайло 79

ЄРЕМІЧ Фабіян 166
ЄФРЕМІВ Сергій 47, 49, 183, 476

ЖАН 83
ЖАРСЬКИЙ Едвард 571
ЖЕЛЕНСЬКИЙ — Бой Т. 360, 381, 405
ЖЕЛЕНСЬКИЙ Владислав 231, 232, 233, 234, 235, 236, 238
ЖЕЛІГОВСЬКИЙ Люціян 387
ЖЕРОМСЬКИЙ Стефан 131
ЖИВОТКО Олександра 500
ЖУК Андрій 87, 143
ЖУК Семен 644
ЖУКОВСЬКИЙ Іван 495
ЖУРАКІВСЬКИЙ Маріян 221, 222

ЗАБРОДСЬКИЙ В. 462
ЗАВАЛИКУТ Іван 168, 643, 646
ЗАГАЄВИЧ Микола 74
ЗАГАЙКЕВИЧ Володимир 182, 643, 645
ЗАГРОДСЬКИЙ Олександр 428, 478
ЗАГЛОБА 134, 142, 397, 436
ЗАЙЦЕВ Павло 143, 423
ЗАКШЕВСЬКИЙ Вінченці 26
ЗАЛЕСЬКА Стефанія 409
ЗАЛЕСЬКИЙ Август 282, 292, 661
ЗАЛЕСЬКИЙ Михайло 409
ЗАЛІЗНЯК Микола 264
ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ Володимир 322, 323
ЗАМОЙСЬКИЙ Мавриці 99
ЗАЛУЦЬКИЙ Еміль 643
ЗАМОРСЬКИЙ Кордіян 224
ЗАМША Іван 580
ЗАРЕМБА Ярослав 478, 481
ЗАРИЦЬКИЙ Мирон 317
ЗАРИЦЬКА Катря 231, 236, 238
ЗАТОНСЬКИЙ Володимир 39
ЗАХАРЧУК Сергій 379
ЗАХІДНИЙ Михайло 284, 643
ЗИБЛІКЕВИЧ Євген 74, 77, 103, 226, 227, 259, 260, 299, 446
ЗІНГЕР Бернард 131
ЗІНКЕВИЧ Осип 563, 617
ЗМІЄНКО Всеволод 74, 209, 212, 298, 300, 301, 306
ЗУБРИЦЬКИЙ Володимир 646
ЗУБРИЦЬКИЙ Іван 644

ІБЗЕН Генрик 131
ІВАН ХХІІІ 537, 538, 635
ІВАНЕЙКО Микола 203, 475

ІВАНЕЦЬ Іван 318
ІВАНИЦЬКИЙ Борис 448
ІВАНІВ Анна 590
ІВАНІВ Йосиф 589, 590
ІВАХІВ 229
ІГНАТОВІЧ Іреней 372, 641
ІЛЬКІВ Микола 163, 250, 643
ІЛЬНИЦЬКИЙ Олег 591
ІЛЬНИЦЬКИЙ Роман 9, 563, 565
ІНЗЛЕР Абрагам 42
ІСАЇВ Петро 536
ІСКРА 498

ЙОФФЕ 59

КАБАЧКІВ Іван 477, 478
КАВЕЦЬКИЙ Генрик 253, 279
КАВУР Камільо Бензо 63
КАДАР Янош 620
КАЛЕНИК-ЛИСЮК 478
КАЛЬБА Мирослав 343, 416
КАЛИНА Володимир 412, 491
КАЛИНОВСЬКИЙ Володимир 519
КАЛИТА Іван 596
КАМІНСЬКИЙ Мечислав 384
КАНДИБА-ОЛЬЖИЧ Олег 381, 395
КАПУСТЯНСЬКИЙ Микола 11
КАПШУЧЕНКО Петро 518
КАРАТНИЦЬКИЙ 455
КАРЛО I 341
КАРЛО XII 65
КАРПЕВИЧ Богдан 500
КАРПИНЕЦЬ Ярослав 231, 234, 238
КАРПІНСЬКИЙ Олександр 643
КАСАРАБ Володимир 238
КАСПРОВІЧ Ян 130
КАСПШИЦЬКИЙ Тадеуш 338
КАЧМАР Василь 377
КАЧМАР Наталя 326
КАЧМАРСЬКИЙ Євген 231, 238
КАШІНСЬКИЙ Павло 93
КВАСНИЦЯ Іван 241
КВЯТКОВСЬКИЙ Євгеніюш 177, 661
КЕБАЛО Микита 478, 480
КЕДРИН Іван 47, 201, 234, 262, 271, 275, 277, 301, 317, 414, 428, 443, 446, 452, 458,
477, 478, 480, 481, 500, 504, 509, 511, 514, 519, 524, 556 576, 585, 633, 651
КЕДРИН Маруся 235, 326, 329, 428, 429, 470, 504
КЕДРОВСЬКИЙ Володимир 478

КЕЙНЕС Джон 87
КЕННАН Говард 337
КЕРЕНСЬКИЙ Александер 596
КЕРНИЦЬКИЙ Іван 418, 513, 627
КИНАШЕВА 429
КИСІЛЕВСЬКА Олена 157, 645, 646
КИСІЛЬ Адам 383
КИТАСТИЙ Григорій 454
КИШАКЕВИЧ Юрій 589
КІНАН 592
КІНДЗЕРЯВИЙ-ПАСТУХІВ Сергій 517
КІССІНДЖЕР Генрі 277, 497, 616, 619
КЛИМ Павло 444
КЛИМИШИН Микола 231
КЛИМИШИН Олександра Уляна 591
КЛИМКО Олександер 517
КЛИМОВ І. 394
КЛИМЧАК 220
КЛЯРНЕР Чеслав 661
КЛЮКОВСЬКИЙ Броніслав 155
КМЕТА Архіп 315
КМЕТА Ігор 460
КМЕТА-ТЕРЕБУС Надя 460
КНИШ Зиновій 219, 352, 355
КНИШ Ірина 192
КНИШ Іван 465
КНОЛЬ Роман 213
КОБЗЯР Володимир Іван 329, 463, 632
КОБЗЯР Ольга 329
КОБИЛЯНСЬКА Ольга 429
КОБРИНСЬКИЙ Роман 584
КОВАЛЬСЬКИЙ 178
КОВАЛЕВСЬКИЙ Микола 8, 209, 212, 287, 442
КОВАЛЕВСЬКА Марія 212
КОВАЛЕВСЬКИЙ Олександер 262
КОВАЛЬ Валентин 563
КОВАЛЮК Марія 223
КОВЕНКО Михайло 27
КОВЖУН Павло 143, 297
КОГУТ Зенон 591
КОГУТ Осип 644
КОЗАК Едвард 449, 517, 518, 552, 556
КОЗАК Іван 451
КОЗАК Сергій 553
КОЗИЦЬКА Наталя 429
КОЗИЦЬКИЙ Сергій 642
КОЗУБСЬКИЙ Борис 642

КОКОЛЬСЬКИЙ Іван 519
КОКОРУДЗ Ілля 16, 17
КОКОРУДЗОВА Іванна 429
КОЛЕССА Любка 264
КОЛІЮХ Дмитро 47, 55
КОЛОС Катерина 553
КОЛТУНЮК Марія 245
КОЛТУНЮК Ярослав 245
КОМАРЕВИЧ Василь 642
КОМАРИНСЬКИЙ Володимир 599
КОМІЧАК Михайло 589
КОНОВАЛЕЦЬ Євген 39, 40, 74, 75, 84, 103, 104, 105, 106, 109, 122, 129, 132,
161, 185, 203, 216, 219, 227, 233, 236, 237, 238, 296, 297, 298, 299, 300, 301,
302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 316, 319, 351, 353, 354, 355, 356, 362,
363, 391, 392, 393, 440, 612
КОНОВАЛЕЦЬ Мирон 241
КОНОВАЛЕЦЬ Ольга 300, 612
КОНОНЕНКО Харитя 259, 429
КОПИСТЯНСЬКИЙ Адріян 256
КОРДУБА Мирон 17, 143
КОРДЮК Богдан 40, 449, 603 (помилково "В".)
КОРЕНЕЦЬ Денис 17
КОРЖЕЦ Павел 105
КОРНИЛІВ Леонтій 413
КОРОПЕЙ 429
КОРФАНТИ Ігнаці 171, 172, 178
КОСАЧ Юрій 555
КОСЕНКО 478
КОСИГІН Олександр 622
КОСОНОЦЬКИЙ Володимир 164
КОССАК Зенон 221, 222, 223, 227
КОССАК Войцех 374
КОСТИК Олександр 243
КОСТОМАРІВ Микола 76
КОСТРУБА Теофіль 536
КОСТЮК (Подольяк) Григорій 562
КОСЦЯЛКОВСЬКИЙ Маріян 179, 231, 253, 254, 256, 268, 270
КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Іван 62
КОТОРОВИЧ Генадій 224
КОХ Еріх 130, 381, 384
КОХАН Володимир 200, 644, 645
КОЦ Адам 180, 339
КОЦЬ Іванна 467
КОЦЬ Маріян 70, 467, 488, 635
КОЦКО Адам 84, 220
КОЦУР Іван 363, 403
КОЦЮБІНСЬКИЙ Юрко 28

КОЧАН Анастасія 73
КОЧАН Василь 73
КОЧУБЕЙ Василь 498
КОЧУБЕЙ Юрій 559, 560, 561, 563
КОЯК 220
КРАВС Антон 42, 298
КРАВЦІВ Богдан 9, 96, 144, 244, 290, 487, 505, 510, 511, 516, 519, 548, 576, 630
КРАВЦІВ Юрко 519
КРАВЧИШИН Іван 643
КРАГЕЛЬСЬКИЙ Ян 671, 676, 679, 680
КРАМАРЕНКО Іван 480
КРЖИЖАНОВСЬКИЙ Адам 96, 359
КРИЖАНІВСЬКИЙ Андрій 143
КРИЖАНІВСЬКИЙ Степан 495
КРИЖАНОВСЬКИЙ Микола 460
КРИМСЬКИЙ Агатангел 25
КРИНИЦЬКИЙ Іван 413
КРИСІНСЬКИЙ А. 286, 309
КРИПЯКЕВИЧ Іван 631
КРИШТАЛЬСЬКИЙ Роман 478, 486, 487, 515
КРИЧЕВСЬКИЙ Микола 517
КРОЙЦНАВЕР 229
КРОЛ Джан 529
КРОХМАЛЮК-ТИС Юрій 397
КРУК Григор 517, 518
КРУШЕЛЬНИЦЬКА Лідія 455, 456
КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ Антін 107, 241
КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ Іван 107, 241
КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ Леонтій 455, 456, 458
КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ Тарас 107, 241,
КРЮКІВ Борис 348, 517
КСЬОНЖЕК С. 650
КУБІЙОВИЧ Володимир 68, 143, 203, 309, 317, 361, 362, 363, 365, 403, 436, 564,
579, 580, 586, 587
КУЗИК Дмитро 478, 480, 481
КУЗИК Степан 268, 274, 332, 644, 645
КУЗЬМА Любомир 518, 536
КУЗЬМА Олекса 114
КУЗЬМИН Микола 645
КУЗЬМИНСЬКИЙ Олександр 215
КУЗЬМОВИЧ Володимир 17, 111, 113, 120, 150, 159, 182, 184, 185, 187, 188, 195,
211, 258, 261, 266, 268, 271, 274, 288, 289, 328, 332, 343, 362, 536, 646
КУЗЬМОВИЧ Микола 518
КУЗЬМОВИЧ Ольга 486, 487, 536, 571
КУК Теренс 529
КУЛИКОВЕЦЬ Гриць 238
КУЛЬЧИЦЬКИЙ Юрій Франц 260

ЛОБОДИЧ Роман 646
ЛОБОДОВСЬКИЙ Юзеф 388, 535
ЛОВ Бонар 100
ЛОЗИНСЬКИЙ Аскольд 617
ЛОЗИНСЬКИЙ Михайло 45, 82, 116
ЛОМИШ Лев 478, 481
ЛОПАТИНСЬКИЙ Дамян 111, 112, 152, 187, 243, 263, 266, 328, 404, 408, 473, 575
ЛОПАТИНСЬКИЙ Юрій 328, 462, 465, 650
ЛОПАТИНСЬКІ 277
ЛОРЧЕНКО 39
ЛОСТИН Василь (Єп.) 533
ЛОСЬ Александер 81, 213, 248, 249, 277
ЛОТОЦЬКИЙ Михайло 121, 125, 260
ЛОТОЦЬКИЙ Олександр 30, 35, 183, 209
ЛУЖНИЦЬКИЙ Григор 421, 536
ЛУКАСЕВИЧ Євмен 71, 209
ЛУКАСЕВИЧ Левко 309
ЛУКОМСЬКИЙ Казімерж 389
ЛУЦЬКА Світлана 9
ЛУЦЬКИЙ Остап 7, 113, 120, 144, 157, 159, 182, 185, 186, 187, 188, 211, 227, 253,
266, 268, 271, 324, 332, 343, 354, 362, 645, 646
ЛУЦЬКИЙ Юрій 591, 592
ЛУЦІВ Василь 548
ЛУЦІВ Лука 143, 505, 510, 516
ЛУЦКЕВИЧ Марко 642
ЛУШПИНСЬКА Ярослава 190
ЛЬОВЕЛ Єржи 384
ЛЮБАРСЬКИЙ Симон 642
ЛЮБОВИЧ Уляна 8
ЛЮБЧАК Осип 328
ЛЮДВІГ Еміль 95
ЛЮДКЕВИЧ Станислав 631
ЛЯНГНЕР 343
ЛЯНДСМАН 14
ЛЯСОВСЬКИЙ-РОДІХ Данель 661
ЛЯТИШЕВСЬКИЙ Олександр 460, 627

МАДАЙЧИК Чеслав 661
МАГАЛЯС Семен 188
МАГОЧІ Павно 591
МАЗЕПА Іван 65, 301
МАЗЕПА Ісаак 8, 448, 549
МАЙБОРОДА Григорій 553
МАЙСТРЕНКО Іван 393
МАКАРЕВИЧ Іван 460
МАКАРЕВИЧ Наталя 460
МАКАРУШКА Любомир 132, 185, 274, 319, 448, 645

МАКІВКА Степан 165, 642
МАКОВЕЙ Осип 244
МАКОВЕЦЬКИЙ Яків 599, 602
МАКОВСЬКИЙ Вацлав 646
МАКСИМОНЬКО Леонтій 110, 166, 439, 630
МАКСИМОВИЧ Антін 644
МАКСИМОВИЧ Карло 115, 549
МАКУХ Іван 7, 205, 288, 330, 331, 645, 646
МАЛАЙЧИК Чеслав 281
МАЛАНЮК Євген 130
МАЛЕША Степан 379
МАПЕЦЬКИЙ Мирослав 467, 636
МАЛИНОВСЬКИЙ Юрій 238
МАЛИЦЬКА Константина 288, 331
МАЛЬЧЕВСЬКИЙ 110
МАЛЬЧЕВСЬКИЙ Юліян 339
МАЛЮЦА Антін 518
МАЛЮЦА Іван 231, 235, 236, 237, 238
МАНЧЕНКО 478
МАО Дзе-тунґ 619
МАРЕК Зигмунд 175, 178
МАРГОЛІН Арнольд 42
МАРІТЧАК Олександр 88, 157, 221, 223, 238, 322
МАРКОВИЧ Лев 643
МАРКУСЬ Василь 500, 555, 559, 563, 569
МАРТИНЕЦЬ Володимир 219, 226, 300, 309, 352, 355
МАРТИНЕЦЬ Нижанківська 456
МАРТОС Борис 79, 579
МАСЮКЕВИЧ 346
МАТЕЙКО (насправді Мацейко) Григорій 232, 237, 238
МАТЛА Зенон 238, 390
МАТЛА Зиновій 650
МАТЧАК Михайло 204, 205, 227, 317, 332, 645
МАТУШЕВСЬКИЙ Ігнаці 178, 180, 339
МАТЮШЕНКО Борис 71
МАЦКЕВІЧ-ЦАТ Станіслав 231, 306
МАЦАК Степан 223
МЕЙШТОВІЧ Олександр 176
МЕКЛЕН Г. 382
МЕЛЬНИК Андрій 91, 93, 106, 216, 238, 276, 307, 308, 351, 354, 355, 362, 363, 365,
391, 392, 393, 395, 398, 399, 401, 403, 408, 425, 550, 612
МЕЛЬНИК Семен 643
МЕЛЬНИК Софія 612
МЕЧНИК Петро 317
МЄДЗІНСЬКИЙ Богуслав 293
МИГАЛЬ Роман 231, 238
МИКИТЕЙ Григорій 83

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Олександр 116, 117, 629
КУЛЬЧИЦЬКА Ольга 429
КУНИЦЬКИЙ Леонтій 184, 191, 311, 322, 644
КУНИЦКІ М. (Муха) 649
КУНЬКО Антін 644
КУПЧИНСЬКИЙ Роман 11, 186, 187, 241, 244, 245, 259, 264, 265, 317, 328, 465,
480, 484, 485, 486, 505, 617
КУПЧИНСЬКА Таня 485
КУПЧИНСЬКІ 277
КУРДИДИК Анатоль 9, 224, 346, 627
КУРОВЕЦЬ Іван 110, 644
КУРАХ Іван 446, 447
КУРАХ Михайло 74, 446, 465
КУРБАС Лесь 25, 559
КУРИЛЕНКО Осип 95
КУРОПАСЬ Мирон 571
КУРТЕНЕ Бодуен 94, 136, 175
КУСПІСЬ Михайло 223
КУТЄПОВ 305
КУТЬКО Ярослав 301, 352
КУТШЕБА Тадеуш 60
КУХАРЖЕВСЬКИЙ Ян 95
КУЧАБСЬКИЙ Василь 74, 297, 373, 383, 548
КУЧМА Петро 492
КУШНІР Василь 398, 451
КУШНІР Михайло 566

ЛАБУНЬКА Мирослав 500
ЛАГОШНЯК Василь 589
ЛАГОШНЯК Оріся 589
ЛАДИКА Дмитро 343, 644, 645
ЛАЗОР Євген 245, 408
ЛАНЬЦУЦЬКИЙ Станіслав 178
ЛАПАЮФКЕР 470
ЛАПИЧАК Люба 509, 516
ЛАПИЧАК Тома 567
ЛАСТОВЕЦЬКИЙ Андрій 259
ЛАЦІС 28
ЛЕБЕДЬ (помилково Лебідь) Микола 238, 281, 350, 353, 396, 397, 648
ЛЕВЕНГЕРЦ Генрик 278, 322
ЛЕВИНСЬКИЙ Степан 272
ЛЕВИЦЬКА Віра 518
ЛЕВИЦЬКИЙ 14
ЛЕВИЦЬКИЙ Володимир 84
ЛЕВИЦЬКИЙ Дмитро 7, 74, 104, 105, 108, 109, 111, 112, 120, 144, 150, 157, 159,
166, 167, 181, 182, 184, 185, 186, 190, 203, 210, 211, 215, 216, 245, 246, 251,
252, 254, 255, 266, 268, 273, 274, 286, 294, 296, 317, 321, 322, 323, 324, 328,
329, 332, 343, 354, 362, 440, 574, 629, 644, 645

ЛЕВИЦЬКА Іванна ("Ася") 109, 244, 245, 286, 294, 629
ЛЕВИЦЬКИЙ - СОФРОНІВ Василь 241, 317
ЛЕВИЦЬКИЙ Кость 83, 112, 113, 134, 152, 185, 261, 266, 268, 330, 331, 345, 366,
387, 490
ЛЕВИЦЬКИЙ Мирон 453, 517
ЛЕВИЦЬКИЙ Модест 71
ЛЕВИЦЬКІ 277
ЛЕВЧАНІВСЬКА Олена 643
ЛЕНЬ Осипа 429
ЛЕНІН-УЛЯНОВ В. 596
ЛЕНКАВСЬКИЙ Степан 226, 227, 299, 353
ЛЕОНТІЙ Теофіль 597
ЛЕОНТОВИЧ Володимир 30
ЛЕПКАЛЮК Мирон 492
ЛЕПКИЙ Богдан 209, 241, 244, 318, 647
ЛЕПКИЙ Лев 317, 318
ЛЕЩИНСЬКИЙ Станіслав 65
ЛЕЩІЙ Северин 16, 17, 379
ЛИЗОГУБ Федір 30, 35
ЛИПА Юрій 71
ЛИПИНСЬКИЙ Вячеслав 35, 77, 123, 240, 313, 548
ЛИПОВЕЦЬКИЙ Іван 143
ЛИПОВЕЦЬКИЙ Микола 605
ЛИПСЬКИЙ Богдан 223, 244, 327, 341
ЛИС Олекса 480
ЛИСЕНКО Микола 316
ЛИСИЙ Володщмир 421
ЛИСОГІР Йосип 501, 520, 561, 592
ЛИСОГІР Михайло 478
ЛИСЯК Олег 365
ЛИСЯК Павло 13, 70, 74, 84, 120, 143, 185, 271, 296, 343, 345, 404, 468, 504, 517,
627, 647
ЛИТВИНЕНКО Надія 480
ЛИТВИНЕНКО Сергій 113, 217, 286, 478, 480, 485, 494
ЛИЦИНЯК Володимир 273
ЛІБЕР 591
ЛІВИЦЬКИЙ Андрій 7, 61, 67, 68, 120, 128, 144, 193, 203, 206, 209, 210, 215, 216,
217, 296, 326, 364, 375, 423, 424, 425, 426, 427, 430, 432, 435, 436, 440, 448,
449, 450, 451, 473, 474, 597, 612
ЛІВИЦЬКА Марія 8, 206, 207, 449, 612
ЛІВИЦЬКИЙ Микола 218, 449, 450, 460, 501, 597, 598, 600, 601, 602, 604
ЛІПСЬКИЙ Юзеф 337
ЛІСОВСЬКА Зоя 517
ЛІХТЕН Йосиф 41, 501
ЛІЩАК 589 644
ЛІЩИНСЬКИЙ Іван 644
ЛІЩИНСЬКИЙ Михайло 462

МИКИТЮК Іван 238
МИКИТЮК Дмитро 316
МИРНИЙ Панас 629
МИРОШНИЧЕНКО Євгенія 554
МИХАЙЛІВ Володимир 599
МИХАЙЛЮК Богдан 352, 396, 398
МИХАЙЛЮК Михайло 394
МИЦИК Іван 394
МИШУГА Лука 84, 118, 119, 191, 341, 446, 447, 468, 486, 504, 506, 507, 508, 512,
582, 609
МІГОЦЬКА Яніна 460
МІГОЦЬКИЙ Маркіян 460
МІКОЛАЙЧИК Станіслав 375, 376
МІЛПЕР 305
МІЛЮКОВ Павло 117
МІРЧУК Петро 219, 355, 392, 393, 395, 396, 397, 401, 563, 573
МІТРАШЕВСЬКИЙ 230
МІХНОВСЬКИЙ Микола 62, 182, 548
МІЦКЕВІЧ Адам 131, 138
МІШКО Богдан 412
МІЯКОВСЬКИЙ Володимир 499, 584
МЛОДЗЯНОВСЬКИЙ Казімерж 278, 279, 282, 285, 286, 661
МОГИЛА Петро 532
МОГИЛЬНИЦЬКА Таня 412
МОЗЛІ Роберт 582
МОЙЛ-КОНОНЕНКО 591
МОЛІЄР Жан Батіст 16
МОЛОТОВ Вячеслав М. 293, 338, 342
МОНОМАХ Володимир 548
МОНЧИНСЬКИЙ 247
МОРАЧЕВСЬКИЙ Єндржей 76, 177, 178, 284
МОРОЗ Валентин 554, 624
МОРОЗ Михайло 517
МОРОЗ Ірина 517
МОРОЗОВА Людмила 517
МОРОЗ Роман 460
МОРУА Андре 95
МОСЦІЦЬКИЙ Ігнаці 147, 275
МОТИКА Іван 221, 223
МОТИКА Микола 229
МОХ Олександр 536
МОШИНСЬКА (помилково Мушинська) Оксана 442
МОШИНСЬКИЙ Володимир 442
МОШИНСЬКИЙ Юрій 442
МРИЦ Ірина 474
МСТИСЛАВ (Скрипник) (Митр.) 515, 614
МУДРАК Юліян 118, 256, 267

МУДРИЙ Василь 7, 40, 82, 83, 117, 145, 146, 162, 186, 190, 192, 199, 200, 201, 202,
217, 224, 243, 246, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 266, 267, 268, 271, 272, 274,
281, 288, 290, 318, 319, 323, 325, 326, 332, 344, 358, 399, 413, 417, 514, 559,
609, 627, 646, 647
МУЗИКА Максим 326, 327, 630
МУЗИКА Ярослава 327
МУРАВИЙОВ 27
МУРАШКО Микола 609
МУССОЛІНІ 293
МУХИН Микола 518

НАВМАН Евген 166
НАВРОЦЬКИЙ Осип 103, 298, 318
НАВРОЦЬКИЙ Степан 647
НАЗАРУК Осип 38, 75, 84, 183, 191, 246, 247, 255, 266, 290, 315, 317, 332, 536, 548,
561
НАКЛОВИЧ Олександр 453
НАПОЛЕОН 131
НАРУТОВИЧ Габріель 171
НАУМЕНКО Марія 429
НЕДІЛКО Микола 517
НЕЛЬСОН Рой 491
НЕРОНОВИЧ Євген 67
НЕСТОРОВИЧ Володимир 223, 259, 317
НЄВЯДОМСЬКИЙ Елігіюш 171
НЄЗАБИТОВСЬКИЙ Кароль 176
НЄДЗЯЛКОВСЬКИЙ Мечислав 175, 178, 234, 285
НЄСЄЦЬКИЙ Каспер 277
НІКСОН Ричард 497, 616, 619
НІМЧУК Іван 112, 120, 134, 191, 192, 258, 259, 260, 262, 266, 268, 275, 290, 294,
332, 343, 345, 458, 514
НОВАК Юліян 171
НОВАКІВСЬКИЙ Олекса 109, 110, 517
НОВИЦЬКИЙ Валентин 503, 559
НОСИКОВА 429

ОВСІЄНКО Антін 27
ОГЛОБЛИН Олександр 548, 582, 583, 587
ОГІЄНКО Іван (Митр.) 38, 286, 410, 411, 547
ОГОНОВСЬКИЙ Любомир 103
ОДРИНА Дмитро 71
ОЛЕКСІІВ Михайло 479
ОЛЕСІЮК І. 478,
ОЛЕСЬ Олександр 90
ОЛЕСЬКІВНА-ФЕДОРЧАК Софія 429
ОЛЕСНИЦЬКИЙ Богдан 257
ОЛЕСНИЦЬКИЙ Євген 8, 330

ОЛЕСНИЦЬКИЙ Остап 480, 481
ОЛЕСНИЦЬКИЙ Роман 272, 326
ОЛЕСНИЦЬКИЙ Ярослав 190, 645
ОЛІЙНИК М 480
ОЛЬШАНСЬКИЙ Теофіль 122
ОНАЦЬКИЙ Євген 219, 262
ОНИШКЕВИЧ Володимир 9, 103, 298
ОНИШКЕВИЧ Зенон 517
ОНИШКЕВИЧ Степан 274
ОПІЛЬСЬКИЙ Юліян 317
ОПОКА Микола 18, 74, 305
ОРКАН Владислав 131
ОРЛОВСЬКА Тамара 443
ОРЛОВСЬКИЙ Мирослав 443
ОРТИНСЬКИЙ Любомир 463, 464
ОСБЕРГЕРОВА Софія 129, 299
ОСІНСЬКИЙ-БЖЕНК 180
ОСІНЧУК Михайло 517
ОСІНЧУК Роман 118, 328, 459
ОСТРОВЕРХА Михайло 263, 294, 518, 627
ОСТРОВСЬКИЙ Станіслав 385, 386, 387
ОСТРОВСЬКИЙ Володимир 262
ОТМАРШТЕЙН Юрій 213
ОХРИМОВИЧ Богдан 226
ОХРИМОВИЧ Володимир 84, 120, 121, 184, 185, 514
ОХРИМОВИЧ Солошка 93
ОХРИМОВИЧ Степан 226
ОХРИМОВИЧ Юліян 548

ПАВЕНЦЬКИЙ А. 236, 238, 242
ПАВЛИК Михайло 131
ПАВЛИКОВСЬКИЙ Юліян 113, 159, 182, 185, 186, 187, 267, 271, 274, 646
ПАВЛО VI 531, 542, 545
ПАВЛОСЬ Антін 518
ПАВЛЮК Іларіон 642
ПАДЕРЕВСЬКИЙ Ігнаці 99, 342, 617
ПАДОХ Ірина 589
ПАДОХ Ярослав 520, 589, 594
ПАЗДРІЙ Богдан 472
ПАЗУНЯК Наталя 575, 617
ПАЙПС 592
ПАЛИВОДА Іван 79, 563
ПАЛІЇВ Дмитро 105, 111, 120, 123, 182, 184, 194, 195, 200, 203, 246, 266, 284, 288,
290, 323, 332, 354, 361, 475, 644
ПАЛТОВ 35
ПАНЕЙКО Василь 45, 84, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 171, 260, 261, 262,
299, 313, 315, 514

ПАНЬКІВСЬКА Марія 474
ПАНЬКІВСЬКИЙ Кость 8, 68, 221, 223, 365, 366, 400, 436, 461, 473, 474, 475, 476,
478, 479, 500, 515, 581
ПАНЧАК Василь 517
ПАНЧАК Іван 589
ПАНЧУК Іван 416, 417
ПАНЧИШИН Маріян 379
ПАПРОЦЬКИЙ Станіслав 201, 213, 277, 286, 287
ПАРФАНОВИЧ Софія 326
ПАСТЕРНАК Іван 379, 643
ПАСТУШЕНКО Ярослав 491
ПАЦЬОРКОВСЬКИЙ Едвард 671
ПАЧОВСЬКИЙ Владислав 661
ПАШКЕВИЧ Густав 339
ПАШКІВСЬКИЙ Роман 408
ПАЩУК Андрій (мол.) 589
ПАЩУК Андрій (ст.) 642
ПЕВНИЙ Петро 127, 128, 129, 324, 645, 646
ПЕЖАНСЬКА Люба 474
ПЕЖАНСЬКИЙ Михайло 474, 584
ПЕЛЕНСЬКИЙ Зенон 226, 227, 262, 299, 424
ПЕЛЕНСЬКИЙ Зиновій 157, 193, 274, 323, 645, 646, 647
ПЕЛЕНСЬКИЙ Ярослав 556, 557, 559
ПЕЛЛІХ Володимир 644
ПЕРЕГІНЕЦЬ Антін 416
ПЕРЕЯСЛАВЕЦЬ Валентина 454
ПЕРИЛЛЕ Северина 429
ПЕРЛЬ Фелікс 178
ПЕРЛОВИЧ-СМИТ Марта 407, 455
ПЕРЛОВИЧ Оля 407, 455
ПЕРЛОВИЧ Осип 407, 455, 457
ПЕРФЕЦЬКИЙ Леонід 297, 318, 517
ПЕРФЕЦЬКИЙ Роман 646, 647
ПЕРФЕЦЬКИЙ Ю 591
ПЕТЕРС 28
ПЕТЛЮРА Симон 28, 40, 41, 43, 44, 46, 56, 58, 59, 60, 61, 72, 73, 81, 89, 104, 105,
174, 178, 208, 209, 241, 283, 301, 302, 305, 308, 309, 315, 329, 373, 433, 515, 541
ПЕТРАРКА Франческо 628
ПЕТРИШИН 500
ПЕТРО I 96
ПЕТРОВ В. (Віктор Домонтович) 396
ПЕТРУШЕВИЧ Євген 46, 57, 72, 73, 75, 80, 81, 83, 98, 100, 101, 104, 105, 117, 121,
162, 163, 183, 184, 190, 191, 248, 298, 331, 332, 356
ПЕРАЦЬКИЙ Броніслав 136, 213, 220, 226, 231, 232, 233, 236, 237, 300, 301, 385
ПИЛИПЮК Наталка 591
ПІДГАЙНИЙ Богдан 231, 238
ПІДГІРСЬКА Леся 164

РОЗВАДОВСЬКИЙ 498
РОЄК 273
РОМАНЕНЧУК Богдан 422
РОМАНЧУК Юліян 330
РОМОЦЬКИЙ Павел 661
РОМАХ Анатоль 589
РОМЕР 309
РОСЛЯК Михайло 413, 415, 443, 444
РОЩИНСЬКА Ганна 165
РОЩИНСЬКА Ірина 429
РОЩИНСЬКИЙ Петро 165
РУБИЧ Ірина 168
РУБІНГЕР Роман 17
РУДЕНКО Белла 554
РУДКО Василь 481
РУДКО Михайло 416, 455
РУДЕНСЬКА Дарія 166
РУДЕНСЬКИЙ Іван 166
РУДЕСТІН Н 592
РУДНИЦЬКА Марія 350, 408, 442, 473, 631, 632, 633
РУДНИЦЬКА Мілена 15, 70, 74, 84, 85, 119, 157, 182, 185, 186, 192, 193, 194, 277,
296, 320, 321, 322, 323, 324, 332, 365, 428, 429, 442, 468, 537, 538, 628, 633, 634,
635, 644
РУДНИЦЬКА СОКІЛ Марія 441, 457, 633
РУДНИЦЬКА Ольга 15, 408
РУДНИЦЬКИЙ Антін 15, 441, 442, 457, 458, 470, 473, 518, 631, 632, 633
РУДНИЦЬКИЙ Володимир 14, 15, 20, 94, 277, 350, 407, 408, 442, 457, 473, 631,
632, 633
РУДНИЦЬКИЙ Доріян 633, 634
РУДНИЦЬКИЙ ЛИСЯК Іван 383, 503
РУДНИЦЬКИЙ Іван (батько) 13
РУДНИЦЬКИЙ Іван (адв.) 47, 298
РУДНИЦЬКИЙ Михайло 14, 15, 16, 47, 94, 96, 244, 246, 259, 264, 265, 326, 423,
628, 629, 630, 631, 633
РУДНИЦЬКИЙ Петро Лисяк 634
РУДНИЦЬКИЙ Роман 633, 634
РУДНИЦЬКИЙ Степан 47
РУДНИЦЬКИЙ Юліян (Опільський) 317
РУДНИЦЬКИЙ Казімерж 231, 235, 236, 277
РУЗВЕЛТ Ф.Д. 38
РУСОВА Софія 429

САВАРИН Петро 571
САВИЦЬКА Іванна 470, 573
САВИЦЬКИЙ Роман 481

САВІНКОВ Борис 305
САВОЙКОВА 429
САГАЙДАЧНИЙ Петро 425
САДОВСЬКИЙ Михайло 209, 211
САЄВИЧ Омелян 108
САЛДАН Михайло 494
САЛДАН Стефа 494
САЛЬСЬКИЙ Володимир 209
САЛІКОВСЬКА Ніна 429
САЛІКОВСЬКИЙ Олександр 71, 209
САМІЙЛЕНКО 478
САМУТИН Ганна 466
САМУТИН Петро 211, 465, 466
САМЧУК Улас 144
САНОЙЦА Юзеф 194
САПРУН 70
САСОВЕР 329
САТО 323
СВЕНЦІЦЬКИЙ Іпаріон 264
СВІСТЕЛЬ Франц 272, 274
СВІТАЛЬСЬКИЙ Казімерж 645
СЕЛЕЗІНКОВА Неніла 429
СЕМЕГЕН Дарія 516
СЕМЕНЮК Антін 605
СЕМЕСЕНКО 301
СЕМНИЦЬКИЙ Юліян 661
СЕМЧИШИН Мирослав 67, 220, 419, 420, 430
СЕНИК (Грибівський) Омелян 232, 233, 351, 352, 394, 395 (помилково "М").
СЕНИШИН Амброзій (Митр.) 531, 532, 581
СЕНИШИН Роман 316, 326, 327
СЕНЬКО Іван 478, 480
СЕНЮК Адріян 644
СЕРВЕТНИК Лаврентій 644
СЕНКЕВІЧ Генрик 95, 129, 131, 294, 436
СИРНИК Іван 612
СИСИН Франк 591
СІКОРСЬКИЙ Владислав 126, 164, 173, 249, 339, 373, 376
СІМЕНОВИЧ Мирослав 76
СІМОВИЧ Василь 244, 341, 423
СІМЯНЦЕВ Валентин 518, 628
СІНГАЛЕВИЧ-МАЗЕПА 429
СІЧИНСЬКИЙ Мирослав 220
СКАЗИНСЬКИЙ Роман 241, 242
СКВАРЧИНСЬКИЙ 125
СКИБІНСЬКИЙ Роман 288
СКІРМУНТ Констати 81, 248, 249
СКЛАДКОВСЬКИЙ Славой Феліціян 156, 270, 339

ПІДГІРСЬКИЙ Самійло 126, 164, 184, 195, 249, 643
ПІЗНАК Михайло 441, 496
ПІЛЬНЯК Борис 204
ПІЛСУДСЬКИЙ Юзеф 46, 58, 59, 61, 89, 99, 125, 129, 136, 137, 143, 147, 170, 171
172, 173, 174, 175, 177, 178, 196, 208, 211, 213, 220, 222, 225, 243, 247, 278,
281, 283, 284, 286, 292, 294, 298, 299, 339, 342, 433, 661
ПІПЧИНСЬКА 104
ПІСЕЦЬКИЙ Юрко 386
ПІСНЯЧЕВСЬКИЙ Віктор 47, 54, 70, 71, 72, 94, 207, 296, 628
ПЛАВЮК Микола 612, 613
ПЛОТИЙ К. 299
ПОДОЛИНСЬКИЙ Олександр 326, 327
ПОЗНЕР Станіслав 178
ПОЛІКАРПЕНКО Г. 353, 391, 396, 398
ПОЛУВЕДЬКО 396
ПОНЕДІЛОК Микола 454
ПОНІКОВСЬКИЙ Антоні 171
ПОНЯТОВСЬКИЙ Юзеф 173
ПОНЯТОВСЬКИЙ Юліан 256, 671, 678
ПОПЕЛЬ Богдан 410, 412, 413, 428, 442, 504, 536
ПОПЕЛЬ Магдалина (Дуня) 412, 428, 429
ПОПЕЛЬ Орест 413
ПОПЕЛЬ Кароль 178
ПОПЛАВСЬКИЙ Ян 129, 172, 178
ПОПОВИЧ Анна 407, 455
ПОПОВИЧ Іван 408
ПОРЕМБАЛЬСЬКИЙ 215, 237, 275, 276
ПОРІТКО Іван 462, 467, 478
ПОСЕМКЕВИЧ В. 231
ПОСТОЛЮК Петро 9, 93, 200, 201, 318, 348, 363, 404, 465, 478, 491, 509, 522, 630
ПОТОЦЬКИЙ Андржей 220
ПРАЖМОВСЬКИЙ Беліна 253
ПРЖЕЗДЗЄЦЬКИЙ 669
ПРИДАТКЕВИЧ Роман 633
ПРИЙМА Іванна 442
ПРИЙМА Рома 442, 456
ПРИНЧІП Гаврило 19, 341
ПРИСТОР Олександр 280, 646
ПРИСТУПА Тома 643
ПРИХОДЬКО Віктор 478, 596
ПРИШЛЯК 339, 394
ПРИШЛЯК Марта 591
ПРЖИСЄЦЬКИЙ Фелікс 130
ПРИЦАК Омелян 383, 559, 589, 590, 592, 593, 594, 636,
ПРОКОП Мирослав 378, 384, 385, 388, 555, 617, 650
ПРОКОПОВИЧ Вячеслав 209
ПРОНЧАК Мирослав 441

ПРОЦИШИН Жигмунт 244, 630
ПРУШИНСЬКИЙ Ксавери 248
ПРУШИНСЬКИЙ Мечислав 248
ПУЛЕН-ЄРЕМІЇВ Наталя 79
ПУНДИК Ю. 400
ПУЦИЛО Петро 519
ПЮРКО Богдан 454
ПЯТАКОВ Юрій 27

РАБІЙ ЮЛІАН 224
РАВІЧ 655, 656, 657
РАДЗИВІЛ 75
РАДЕК (Собельсон) 293
РАДЗИКЕВИЧ Володимир 17
РАДЛОВСЬКА-СНІГУРОВИЧ Наталя 218
РАЙНЛЕНДЕР 250
РАК Ярослав 238, 571
РАЙХ Леон 42, 166
РАЙШЕР 346
РАКОВСЬКИЙ Іван 17, 133, 316, 317, 362, 579, 580
РАНКЕ Леопольд 87
РАТАЙ Мацей 642
РАХМАННИЙ Роман 466
РАЧКЕВИЧ Владислав 248, 645, 671, 676, 680
РАЧИНСЬКИЙ Александер 661
РЖЕПЕЦЬКИЙ Борис 286, 495
РЖЕПЕЦЬКА Марія 286
РЕБЕТ Дарія 612
РЕБЕТ Лев 309, 356, 390, 393
РЕВАЙ Юліан 500, 609
РЕВЮК Омелян 118
РЕЙМОНТ 131
РЕПНІНА 265
РЕУТІВ Михайло 478
РИБАРЧУК М. 478
РИБАРСЬКИЙ Роман 172, 178
РИЛЛІ Бен 323
РИЛЬСЬКИЙ Максим 131
РІББЕНТРОП Йоахім 293, 337, 338, 342
РІНГЕЛЬ Михайло 42
РІПЕЦЬКИЙ Нестор 246, 422, 445, 613, 630
РІПЕЦЬКИЙ Степан 205, 206, 500, 503, 524
РОГОВСЬКА 429
РОГУЦЬКИЙ Микола 644
РОДИК Михайло 414, 415, 416, 418, 440
РОЖАНКОВСЬКА Софія 409
РОЖАНКОВСЬКИЙ Ярослав 409

СТУДИНСЬКИЙ Кирило 262
СТУДИНСЬКИЙ Юрій 262
СУБТЕЛЬНИЙ Орест 591
СУЙКОВСЬКИЙ Антоні 125, 126, 282, 286, 387
СУПРУН 442
СУРМАЧ Мирон 491
СУХЕНЕК-СУХЕЦЬКИЙ Генрик 233, 278, 279, 305
СУШКО Роман 74, 161, 213, 216, 333, 361, 362, 394
СЦЄРЖИНСЬКИЙ 339
СЦІБОРСЬКИЙ Микола 301, 352, 394, 395

ТАРАНЬКО Михайло 317
ТАРНАВСЬКИЙ Богдан 589
ТАРНАВСЬКИЙ Іларіон 647
ТАРНАВСЬКИЙ Мирон 195, 276, 335, 369
ТАРНАВСЬКИЙ Остап 414, 416, 417, 418, 478, 481
ТАРНАВСЬКИЙ Юліян 589
ТАТОМИР Юліян 645
ТАТУНЧАК Омелян 472
ТВЕРДОХЛІБ Михайло 163
ТВЕРДОХЛІБ Сидір 162, 163, 244, 250
ТВІЧЕЛЛ 472
ТВОРИДЛО Микола 647
ТЕЙЛЕР П. 592
ТЕЛИЧКО Кость М. 598, 605
ТЕЛІГА Олена 381
ТЕМНИЦЬКИЙ Володимир 330
ТЕОДОРОВИЧ Йоан (Митр.) 547
ТЕРЛЕЦЬКА Нуся 404
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ Юрій 70, 488
ТЕРПАК Михайло 489, 490, 519
ТЕРШАКОВЕЦЬ Гринь 177, 267, 268, 644, 645, 646
ТЕТМАЄР Казімерж 131
ТИКТОР Іван 85, 93, 104, 122, 195, 244, 290, 363, 397, 403, 425, 490, 491
ТИМКІВ Богдан 455
ТИМКІВ Зиновій 455
Тимошенко (ст.) 408
ТИМОШЕНКО Ляриса 408
ТИМОШЕНКО Сергій 646
ТИМОЩУК Юрій 643
ТИШИНСЬКА Євгенія 429
ТИШКЕВИЧ Михайло 537
ТОКАРЖЕВСЬКИЙ-КОНАШЕВІЧ 217 338
ТОМАШІВСЬКИЙ Стефан 116, 315, 548
ТОМОРУГ-ЗНАЄНКО Мирослава 589
ТОРЖЕЦЬКИЙ Ришард 137
ТРЕШНЬОВСЬКИЙ Олександр 470

ТРИЛЬОВСЬКИЙ Кирило 331
ТРОМПЧИНСЬКИЙ Войцех 171, 178, 643
ТРОХИМЕНКО Клим 76
ТРОЦЬКИЙ Лев 59
ТРОЯН Корнило 645, 646
ТУГУТ Станіслав 134, 137, 179, 252, 278, 280, 286
ТУРКЕВИЧ Лев 454
ТУРОВСЬКИЙ Ян 650
ТУРЧЕНЮК Христина 204
ТЮТЮННИК Юрко 305

УКРАЇНКА Леся 622, 626
УСТІНОВ 97

ФАЛЬ Леон 131
ФАЛЬКІВСЬКИЙ Дмитро 241
ФАРТУШНИЙ Яків 211
ФЕДАК Степан (мол.) 299, 331
ФЕДЕНКО Марія 429
ФЕДИНСЬКИЙ Юрій 441, 580
ФЕДИТНИК Михайло 81, 249
ФЕДІВ Ігор 28, 93
ФЕДЬКОВИЧ Осип 185
ФЕДОРЕНКО Євген 500
ФЕДОРУК Іван 644
ФЕДОРЦЕВА Софія 107
ФЕДОРЦІВ Федір 103, 106, 107, 112, 122, 123, 152, 192, 258, 298, 326, 514
ФЕЛІНСЬКИЙ М. 286
ФЕНСКЕ 346
ФЕРЕНЦЕВИЧ Роман 519
ФИЛОНОВИЧ В. 262
ФРАНК Ганс 130, 347, 363, 381
ФРАНКО Іван 62, 113, 131, 138, 182, 217, 243, 244
ФРАНЦ Йосиф I 329, 341
ФРАНЦ Фердинанд 19, 341
ФІГОЛЬ АТАНАС 449, 450, 597
ФІЛЯР Альфонс 498
ФІНК В. 591
ФІХТЕ Йоган Готліб 63
ФОЙТ 324
ФОРД Джералд 397
ФРАЙТАГ Фріц 105
ФРЕДРО Александер 148
ФУРКАЛОВСЬКИЙ 488
ФЮРСТЕНБЕРГ 529, 544

ХАМ Микола 644
ХАРЕВІЧ 161, 215
ХАРКЕВИЧ Едвард 16

СКОВОРОДА Григорій 591
СКОРБКО 478
СКОРИК Михайло 93
СКОРОПАДСЬКИЙ Данило 35
СКОРОПАДСЬКИЙ Павло 27, 31, 32, 34, 35, 36, 43, 64, 75, 80, 106, 111, 206, 240,
302, 307, 313, 314, 315, 357, 373, 595
СКРИПА Осип 643
СКРИПНИК Микола 241, 332, 340, 549
СКРИПНИК Степан (Мстислав, Митр.) 128, 497, 592, 633, 646, 647
СКШИПЕК Генрик 178
СЛАВЕК Валери 180, 188, 196, 217, 251, 325, 386, 646,
СЛАВІНСЬКИЙ 30, 35
СЛЕЧІНСЬКИЙ Юзеф 671
СЛИВКА Роман 259, 260
СЛИВОЦЬКИЙ Адріян 589, 591
СЛІВІНСЬКИЙ 171
СЛІПІЙ Йосиф (Кард.) 150, 151, 188, 189, 311, 538, 526, 527, 528, 530, 542, 545,
546
СЛІСАРЕНКО Федір 70, 79, 93, 94
СЛОБОДЯН Роман 519
СЛОВАЦЬКИЙ Юліуш 163
СЛУГАЦЬКИЙ 220
СУШИЦЬКИЙ О. 31
СУШКО Роман 213, 216, 297, 403
СМИК Роман 460
СМИТ Мартін Ф. 407
СМОТРИЧ Олена 516
СМУК Роман 414, 415, 416, 418
СНИЛИК Зенон 514, 534
СОБЄСЬКИЙ Ян 260
СОКОЛОВСЬКИЙ-УТО 394
СОЛОВІЙ Володимир 255
СОЛОВІЙ Мелетій 501
СОЛОВЙОВ 62
СОМБАРТ Верляр 87
СОНЕВИЦЬКИЙ Михайло 14, 24
СОПІЦЬКИЙ Станіслав 381
СОПУЛЯК Михайло 363, 404
СОРЕЛЬ Альберт 629
СОРОКА Іван 455
СОРОКА Михайло 238
СОРОХТЕЙ Осип 318
СОСНКОВСЬКИЙ Казімерж 373
СОСНОВСЬКИЙ Михайло 246, 269, 299, 511, 520, 548, 570, 612, 614, 617, 636
СОХАН Володимир 521
СОХАНСЬКИЙ Маріян 229

СРОКОВСЬКИЙ К. 248
СРОКОВСЬКИЙ 591
СТАЛІН 293, 376, 596
СТАНЄВІЧ Вітолд 282, 661
СТАНЬЧИК Ян 285
СТАПІНСЬКИЙ 179
СТАРИК Володимир 220
СТАРСОЛЬСЬКА Дарія 429
СТАРСОЛЬСЬКИЙ Володимир 71, 109, 205, 223, 224, 238, 239, 288, 312, 331, 332, 343, 550
СТАРУХ Тимотей 353
СТАРУХ Ярослав 650
СТАСЮК Платон 492, 495
СТАФ Леопольд 130
СТАХ Іван (Єп.) 533
СТАХІВ Володимир 422
СТАХІВ Євген 500, 502, 503, 567
СТАХІВ Матвій 67, 77, 191, 241, 246, 247, 280, 332, 566, 583, 584, 585, 587
СТЕБНИЦЬКИЙ Петро 30, 35,
СТЕМПОВСЬКИЙ 210, 213
СТЕПАНЕНКО Микола 481, 483, 563
СТЕПАНЯК Михайло 650
СТЕПАНЯК Роман 456
СТЕРНЮК Богдан 348, 404, 430
СТЕРНЮК Наталя 404
СТЕТКЕВИЧ 588
СТЕФАНИК Василь 131, 244, 299
СТЕФАНІВ Зенон 465, 583
СТЕФАНІВ Клим 644
СТЕФАНІВСЬКИЙ Михайло 113, 267
СТЕФАРУК Василь 460
СТЕЦИК О. 571
СТЕЦЬКО Ярослав 599, 601, 602
СТЕЦЬЮК Василь 415, 583, 585, 586, 587
СТЕЦЬЮК КВІТКА Марія 516
СТИКА Ян 374
СТОЙКЕВИЧ Лев 238
СТОЙКО Володимир 383
СТОЛЯР Галина 394
СТОЦЬКИЙ СМАЛЬ Роман 71, 144, 206, 209, 210, 211, 212, 250, 253, 343, 475, 561, 580, 583, 584, 587, 607, 627
СТРОНСЬКИЙ Станіслав 172, 322
СТРУМІНСЬКИЙ Роман 409
СТРУМІНСЬКА Марія 409
СТУДНИЦЬКИЙ Владислав 360
СТРУТИНСЬКА Марія 71, 194
СТРУТИНСЬКИЙ Михайло 71, 108, 379, 627, 644

ХВИЛЬОВИЙ Микола 67, 241, 332, 340, 481, 549, 569, 629
ХВОСТЕК 94
ХЕМИЧ Марія 589, 593
ХЕМИЧ Степан 589, 592, 593, 594
ХИЛЯК Микола 242
ХМАРНИЙ 655
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан 40, 54, 56, 65, 241
ХМЕЛЬКО Михайло 553
ХОЛОДНА Наталя 144, 207
ХОЛОДНИЙ Петро (ст.) 39, 150, 297
ХОМИШИН Григорій (Єп.) 76, 77, 78, 182, 183, 250
ХОМІНСЬКА Володимира 429
ХОМЯК Михайло 168, 259, 349
ХОМЯК Ростислав 519
ХОПТЯКОВА 429
ХРАПЛИВИЙ Євген 93, 159, 187, 188, 256, 332, 392
ХРАПОВИЦЬКИЙ Антоній 31
ХРИСТЮК Павло 549
ХРОБАК М. 271
ХРУЦЬКИЙ Сергій 143, 165, 185, 643, 644, 645
ХРУЦОВ 172, 538
ХУДИЙ Іван 590

ЦАП Степан 223
ЦАР Станіслав 180, 646
ЦЕГЕЛЬСЬКА Вероніка 523
ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ Євген 521, 522, 523, 524
ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ Лонгин 58, 84, 148, 191, 342, 609
ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ Юрій 523
ЦЕЛЕВИЧ Володимир 104, 134, 182, 185, 189, 253, 272, 332, 343, 387, 644, 646,
647
ЦЕПІНСЬКИЙ Я. 456
ЦИМБАЛ Віктор 517
ЦІПАНОВСЬКА Ольга 429
ЦУФЛЯК Юліюш 339

ЧАЙКІВСЬКА Ірина 424
ЧАЙКІВСЬКИЙ Богдан 423, 424
ЧАЙКІВСЬКИЙ Микола 116, 242
ЧАЙКОВСЬКИЙ Андрій 244
ЧАЛИШІВ Семен 478
ЧАРНЕЦЬКИЙ Степан 143, 244, 245
ЧАРНОЦЬКИЙ Богдан 671
ЧАРТОРИСЬКИЙ Сидор 491
ЧДЖУ Ень-лай 619
ЧЕМБЕРЛЕН Дж. Остін 292
ЧЕРЕМШИНА Марко 244 299

ЧЕРЕШНЬОВСЬКИЙ Михайло 518
ЧЕРКАВСЬКИЙ Михайло 164, 165, 166, 518, 643
ЧЕРКАВСЬКИЙ Юрій 165
ЧЕРНИК Федір 74
ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ 62
ЧЕРНІН Оттокар 59
ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ Олекса 71
ЧЕУШЕСКУ 620
ЧЕХОВИЧ К. 176, 309
ЧЕХОВСЬКИЙ В. 49
ЧИЖ Ярослав 103, 297, 298, 301, 496, 498, 581, 582, 627
ЧИЖ Осипа 499
ЧИЖЕВСЬКИЙ Дмитро 591
ЧИКАЛЕНКО Євген 8, 79, 290, 314, 476
ЧИЖЕВСЬКИЙ 322
ЧИРОВСЬКИЙ М. 586
ЧІПКА Галактіон 245, 259
ЧІРІКОВ Євген 40
ЧМОЛА Іван 74, 296
ЧОБОТАРІВ Микола 212, 213
ЧОПІВСЬКИЙ Мирослав 408
ЧОРНІЙ 238
ЧОРНІЙ І. 449
ЧОРНІЙ І. 603
ЧОРНІЙ Яків 231
ЧОРПІТА 429
ЧУЛАЄВСЬКИЙ М. 517
ЧУБАТИЙ Микола 475, 536, 557, 579, 580
ЧУЙКО-ЧИКАЛЕНКО Ганна 429
ЧУКУР Іван 645
ЧУПРИНКА Тарас 308, 391, 462
ЧУЧМАЙ Микола 643, 644

ШАВЯК Ярослав 9, 627
ШАНДРУК Павло 143, 211, 446, 478, 598
ШАНКОВСЬКИЙ Лев 397, 399
ШАРВАН Василь 599
ШВАРЦ Йосиф 41
ШЕВЧЕНКО Ігор 592
ШЕВЧЕНКО Тарас 25, 40, 53, 54, 58, 61, 62, 130, 131, 212, 218, 316, 389, 561, 562, 581, 592, 622
ШЕВЧУК Степан 46, 224, 238
ШЕГ'ЕДИН Тарас 460, 627
ШЕКЕРИК-ДОНИКІВ Петро 644
ШЕКСПІР 131
ШЕЛЬОНГОВСЬКИЙ Казімерж 671, 676
ШЕЛУХІН Сергій 210

ШЕМЕТ Сергій 35
ШЕНДРИК Іван 7, 297
ШЕПАРОВИЧ Іван 426, 559
ШЕПАРОВИЧ Олена 194, 332
ШЕПАРОВИЧ Юліян 188, 332
ШЕПЕЛЬ 180
ШЕПТИЦЬКИЙ Андрій (Митр.) 7, 110, 113, 137, 147, 148, 149, 150, 151, 188, 191,
251, 270, 318, 321, 328, 334, 338, 359, 365, 366, 528, 635
ШЕРЕГ (Шевельов) Юрій 582, 584, 592
ШЕРСТЮК 72
ШЕХОВИЧ 109
ШИГОВСЬКИЙ Юліюш 376
ШИМАНСЬКИЙ 199, 644
ШИМКО Юрій 615
ШИПАЙЛО Микола 272, 327, 329, 439, 442
ШИПИЛЯВИЙ Степан 589
ШИПКІНС 324
ШИЛЛІНГ 44
ШІППЕР 42
ШЛАПАК С. 236
ШЛЕМКЕВИЧ Марта 481
ШЛЕМКЕВИЧ Микола 203, 242, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 500,
548, 560, 561, 581
ШОТА Веслав 356
ШРАГ М. 72
ШРАМЕНКО Роман 541
ШТАЙГЕР Станіслав 122
ШТАЛЬ Здзіслав 273, 375, 389
ШТОГРИН Олена 472, 473
ШТОК 14
ШУБАРТОВІЧ Тадеуш 661
ШУБСЬКИЙ Ігор 394
ШУЛЬГІН Олександр 183, 214, 215, 301, 324, 430
ШУМЕЙКО Степан 609
ШУМСЬКИЙ 549
ШУРЛЕЙ 229
ШУХЕВИЧ Микола 38, 75
ШУХЕВИЧ Роман 306, 307, 356, 369
ШУХЕВИЧ Степан 39, 219, 221, 223, 224, 229, 238, 243, 306, 317, 328.
ШУХЕВИЧ Юрко 369
ЩЕНСНЯК Антоні 356
ЩИРИЦЯ 115
ЮБЕРСБЕРГЕР Йоган 86, 87
ЮГАВС Дж. 592
ЮЗЕФСЬКИЙ Генрик 127, 128, 129, 156, 176, 210, 213, 215, 216, 287, 671, 672
680
720

ЮЗИК Павло 589
ЮРІЙ VI 338
ЮРКОВСЬКИЙ Володимир 590
ЮРОК Сол 554

ЯВІР 655
ЯВОРІВСЬКИЙ Євген 413
ЯВОРІВСЬКИЙ Корнило 413
ЯВОРСЬКИЙ 591
ЯВОРСЬКИЙ Олекса 599, 608, 645
ЯВОРСЬКИЙ Роман 671
ЯКИМЧУК Я. 551
ЯКОВЛІВ Андрій 209, 448
ЯНІВ Володимир 75, 273, 344
ЯНІКОВСЬКИЙ Станіслав 430, 432, 435, 436
ЯРЕМА Степан 492, 499
ЯРИЙ Ріко 351, 352, 353, 393
ЯСІНЧУК Лев 453
ЯЦИК Петро 589, 590
ЯЦИНА С. 238
ЯЦКЕВИЧ Лев 513
ЯЦКІВ Михайло 162, 244, 250
ЯХНО Марія 429

ЗМІСТ

ВІД АВТОРА: Як постала ця книжка	7
ДИТИНСТВО, АКАДЕМІЧНА ГІМНАЗІЯ У ЛЬВОВІ	13
І СВІТОВА ВІЙНА, ВІЙСЬКО, ПОЛОН	19
1917-1920 В УКРАЇНІ	25
Рефлексії про здвиг і програу	53
1920-1923: ВІДЕНЬ	70
1923-1939: У ЛЬВОВІ Й ВАРШАВІ	102
Українці у соймі з виборів 1922 р	126
"Чорні кави"	158
Структура польського суспільства	168
Політична структура західніх українців	182
Політичні процеси	218
Пресова полеміка	239
Спроби порозуміння	247
"Нормалізація"	252
Внутрішня опозиція в УНДО	265
Братолюб'є і сварні	287
Передвоєнні настрої	291
Євген Коновалець	295
Про статистику. — Церковні справи	309
Політична проблематика й ідеологічні конфлікти	312
Останні Збори	316
Акція на міжнародньому форумі	320
De privatis quibusdam rebus	325
Підсумки	330
ВИБУХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	337
Врятування політичних в'язнів, розкол в ОУН	350
Український Центральний Комітет — війна проти ССРСР	361
За Польщі і в УССРСР	367
ОУН і її література	389
Дальша втеча на захід	405
ІНСБРУК: 1945-1949	410
ЗУАДК	413
Спроби порозуміння УНР і УГВР	423

Союз Українок в Австрії	428
Подорож до Риму й переговори з польським амбасадором	429
Владика Бучко	436
Останній період перебування в Австрії	441
Кінець еміграції в Австрії	443
Контакти — Кризи в УНРаді	447
Парадокси таборової еміграції	454
Виїзд з Європи	454
В АМЕРИЦІ: 1949-1975	457
Вперше в Нью Йорку	458
ОБВУА і проблема комбатантів	461
Початок співпраці у "Свободі"	468
ЗУАДК — фабрики	470
СУЖА	473
Український Народній Дім у Нью Йорку	492
Донощицтво	496
Дискусійний Клуб круглого стола	500
"Свобода" й УНСоюз	504
Спомини д-ра Лонгіна Цегельського і їх відгуки	521
Патріярхат	525
Колитання політичної думки	548
Проблема молоді і дійсність в ЗСА	570
НТШ і УВАН	579
Студії україністики в Гарварді	588
Проблема УДЦентру — 7 сесія	595
УККА. 1 і 2 СКВУ	606
Перспективи і висновки	616
Особисте і родинне	626
Післяслово	637
ДОДАТОК	639
Українські послы і сенатори до польських законо-	
датних палат у р.р. 1922-1939	641
Договір УПА і АК	648
Комунікат ОУН про становище до поляків	658
Протокол засідання польської ради міністрів,	
присвяченого національній політиці	659
Протокол засідання польських північно-східних	
воєводів (Національна політика волинського воєводи	
Генриха Юзефського)	671
БІБЛІОГРАФІЯ	681
СПИСОК ПРІЗВИЩ	687

